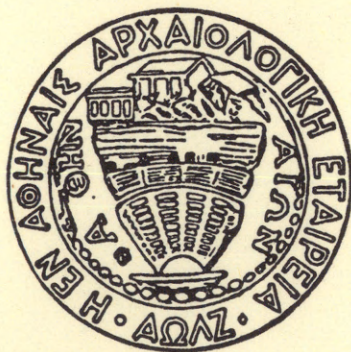

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
1983

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1985

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
1983

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1985

ΤΟΜΟΣ 122 (1983)

Copyright 'Η ἐν 'Αθήναις 'Αρχαιολογικὴ 'Εταιρεία, 'Ελευθ. Βενιζέλου 22

'Επιμέλεια ἐκδόσεως: 'Ηλέκτρα 'Ανδρεάδη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΛΕΤΑΙ

Ι. Α. Παπαποστόλου:	Κτερίσματα ταφής σὲ ρωμαϊκὸ μαυσωλεῖο στὴν Πάτρα (Πίν. 1 - 22)	1 - 34
Ν. Α. Παπαχατζής:	Ἡ μαγικὴ δομὴ τῆς θρησκείας στὰ νεολιθικὰ χρόνια	35 - 43
Ἐφη Σαπουνᾶ - Σακελλαράκη:	Τὸ εἰδώλιο τοῦ Σαμπᾶ καὶ τὰ ἄμορφα λίθινα εἰδώλια τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὴν Κρήτη (Πίν. 23 - 29, παρ. πίν. Α)	44 - 74
Κώστας Α. Σισμανίδης:	Τιμητικὸ ψήφισμα ἀπὸ τὸ Καλαμωτὸ Λαγκαδᾶ (Πίν. 30)	75 - 84
Lyvia Morgan:	Theme in the West House Paintings at Thera (Pls. 31 - 37)	85 - 105
Π. Γ. Καλλιγᾶς:	Ἀνασκαφὴ στὴν Ἑρέτρια, 1981 (Πίν. 38 - 46)	106 - 136
Μάντω Καραμεσίνη - Οἰκονομίδου:	Δύο νομισματικοὶ «θησαυροὶ» ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ στὴν Ἑρέτρια, 1981 (Πίν. 47 - 49)	137 - 147
Βικτώρια Ἀλλαμανῆ - Σουρῆ:	Ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὴν Ἑλάτεια τῆς Λάρισας (Πίν. 50)	148 - 160
Ἀγγελικὴ Ἀνδρειωμένου:	Γεωμετρικὴ καὶ ὑπογεωμετρικὴ κεραμεικὴ ἐξ Ἑρετρίας. V (Πίν. 51 - 64)	161 - 192
Καλλιόπη Λαζαρίδη:	Ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολη (Πίν. 65)	193 - 201
Ἀλκμήνη Ντάτσουλη - Σταυρίδη:	Πορτραῖτα τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου (Πίν. 66 - 73)	202 - 206
Νίκος Καλτσᾶς:	Ἡ ἀρχαῖκὴ οἰκία στὸ Κοπανάκι τῆς Μεσσηνίας (Πίν. 74 - 84, παρ. πίν. Β)	207 - 237
Βιβὴ Βασιλοπούλου:	Βυζαντινὰ σταθμῖα τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (Πίν. 85 - 90)	238 - 276

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Όλγα Χατζηαναστασίου:	Πρωτοκυκλαδικά αντικείμενα από την Πάρο (Πίν. Α - Δ)	1 - 4
Αδαμάντιος Σάμψων:	Τὸ ΝΑ. Αἰγαῖο στὰ νεολιθικά χρόνια (Πίν. Ε - Ζ)	5 - 13
Κώστας Πτίνης:	Ὁ περὶ προστασίας τῶν ἀρχαιοτήτων νόμος τοῦ 1855 τῆς Νήσου Σάμου (Πίν. Η - Θ)	14 - 18

ΜΕΛΕΤΑΙ

ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ ΤΑΦΗΣ ΣΕ ΡΩΜΑΪΚΟ ΜΑΥΣΩΛΕΙΟ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΑ

(Πίν. 1 - 22)

Ο ΤΑΦΟΣ

Οἱ πρῶτοι μνημειακοὶ τάφοι τῶν Ρωμαίων ἀποίκων τῆς Πάτρας στὰ τέλη τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. ἰδρύθηκαν στὸ βόρειο νεκροταφεῖο, τὸ ἀρχαιότερο καὶ μεγαλύτερο τῆς πόλης¹. Τὸν 2ο αἰ. μ.Χ. τὰ ταφικὰ κτίσματα εἶναι ἤδη ὁργανωμένα σὲ πυκνὰ συγκροτήματα μὲ πρόσοψη σὲ εὐρὺ ταφικὸ δρόμο.

Ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα ὡς τῶρα καὶ ἀσφαλῶς τὸ μνημειακότερο ταφικὸ κτήριο τῆς Ρωμαιοκρατίας στὴν Πάτρα εἶναι τὸ μαυσωλεῖο τοῦ πρώιμου 1ου αἰ. μ.Χ. ποὺ βρέθηκε τὸ 1976 στὴν ὁδὸ Ἑρμοῦ 80².

Ἐχει ἡμιυπόγειο ταφικὸ θάλαμο τοῦ τύπου τοῦ columbarium³, ποὺ σώθηκε ἀνέπαφος, καὶ συνεχόμενο ὑψηλὸ λίθινο πόδιο μὲ κυματιοφόρες βάσεις καὶ ἐπιστέψεις. Ἡ πρόσοψη τοῦ ποδίου σχηματίζει πειόσχημη ἐξέδρα μὲ θρανίον, τὴν ὁποία πλευρίζουν βάθρα ἀγαλμάτων. Στὸ πόδιο ἔστεκε ναόμορφο κτήριο μὲ σηκὸ καὶ εὐρὺ πρόδρομο, ποὺ πιθανότατα εἶχε τετράστυλη πρόσταση.

Τὸ μαυσωλεῖο αὐτὸ περιεῖχε μία ἄθικτη ἀξιόλογη ταφή. Ὁ τάφος βρέθηκε μέσα στὴ χυτὴ τοιχοποιία τοῦ πυρήνα τοῦ ποδίου τοῦ ὑπέργειου μνημείου. Θὰ ἦταν ἀρχικὰ σὲ βάθος μεγαλύτερο τοῦ 1 μ. κάτω ἀπὸ τὸ ἀφανισμένο δάπεδο τοῦ προδρόμου τῆς

1. Οἱ ἀνασκαφὲς τῶν τελευταίων ἐτῶν ἔχουν ἀποκαλύψει τμηματικὰ μεγάλο μέρος τοῦ νεκροταφείου αὐτοῦ. Ἡ γραμμὴ τῆς ὁδοῦ Πατρέως σήμερα ὀρίζει περίπου τὴν ἀρχὴ τοῦ ἀπὸ Ν. Ἔως τουλάχιστον τὴν ὁδὸ Σατωβριάνδου πρὸς Β. τὰ συγκροτήματα τῆς ἐποχῆς τῆς Ρωμαιοκρατίας εἶναι πυκνὰ καὶ περιέχονται περίπου μεταξὺ τῶν παράλληλων ὁδῶν Καραϊσκάκη καὶ Κορίνθου. Ἄλλα συγκροτήματα ἔχουν βρεθεῖ ἀκόμη βορειότερα στὶς ὁδοὺς Καρόλου, Κωνσταντινουπόλεως, Στρατοκλέους καὶ Φαβιέρου. Ὁ κύριος ταφικὸς δρόμος, στρωμένος μὲ σκληρὴ γῆ, διαμορφώθηκε τὸν 1ο - 2ο μ.Χ. αἰ., ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ ΝΔ. πρὸς ΒΑ. καὶ διασχίζοντας τὰ συγκροτήματα αὐτὰ ἀποκλίνει ὀλοένα περισσότερο πρὸς Β. Οἱ ἀρχαιότερες ταφὲς στὴν περιοχὴ αὐτὴ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 5ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἡ χρῆση τοῦ νεκροταφείου φθάνει ἕως τὸν 7ο αἰ. μ.Χ. Βλ. Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, ΑΔ 28, 1973, Β1, 208 - 213, τοῦ ἰδίου καὶ Π. ΑΓΑΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ι. ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ, ΑΔ 29, 1973-74, Β2, 346, 350, 366 - 269, 372 - 373, 382, 391, 395, 403. ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ 557.

2. ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ 556 - 575· τῆς ἰδίας ΑΔ 31, 1976, Β1, 97 κέ. Ἡ ἀνεύρεση τῆς σαρκοφάγου μὲ τὴν ταφή ἔγινε τὸ φθινόπωρο, ἐνῶ ὁ ἴδιος ἀπουσίαζα. Τὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα προέρχονται ἀπὸ τὶς πιὸ πάνω δημοσιεύσεις καὶ ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιο τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων ποὺ εἶχε τηρήσει ὁ συνάδελφος κ. Μ. Πετρόπουλος. Τὰ σχέδια τῶν ἀντικειμένων φιλοτέχνησε ὁ Μ. Φιλιπποπούλου. Οἱ φωτογραφίες εἶναι τοῦ Σπ. Τσαβδαρόγλου (δαχτυλίδι κλπ.) καὶ τοῦ Μ. Σκιαδαρέση (γυάλινα).

3. Columbaria στὴν Πάτρα ἔχουν βρεθεῖ καὶ ἄλλα: ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ 563, εἰκ. 6, 565, εἰκ. 7. Συχνὰ οἱ τυπικὲς κόγχες συνυπάρχουν μὲ τὰ ἀρκοσόλια καὶ τοὺς κτιστοὺς τάφους τῶν θαλάμων. Γιὰ τὴν ταυτόχρονη χρῆση ταφῆς καὶ καύσης βλ. ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ 567. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ο. Μ. von STACKELBERG, Die Gräber der Hellenen (1837) 20 μνημονεύει καλὰ διατηρημένο στὴν Πάτρα columbarium μὲ σειρὲς ἀπὸ κόγχες, στίς ὁποῖες ὑπῆρχαν τεφροδόχες κίστες. Πρόκειται ἄραγε γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ γνωστὰ μνημεῖα ἢ γιὰ κάποιον ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμη ἀποκαλυφθεῖ ἢ ἔχει ἤδη καταστραφεῖ;

δυτικής πρόσοψης (πίν. 1-3, εικ. 1)¹. Ήταν κτιστός ὀρθογώνιος λάκκος, διαστ. $2.50 \times 1.06 \times 1.135$ μ., κατασκευασμένος με ὀπτοπλίνθους κατὰ τὸ *opus testaceum*. Οἱ παρειές του εἶχαν ἐπίχρισμα ἀπὸ λεπτὸ κουρασάνι· τὸ ἴδιο εἶχε χρησιμοποιηθεῖ καὶ ὡς συνδετικὸ ὑλικό. Μέσα στὸν λάκκο βρισκόταν ἀπλή κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος μετὰ τὴν ταφή. Στὸ πάνω μέρος τῆς βόρειας στενῆς πλευρᾶς του ὑπῆρχε ὀρθογώνια θήκη, διαστ. $0.75 \times 0.54 \times 0.41$ μ., μέσα στὴν ὁποία ἦταν τοποθετημένη μαρμάρινη λάρνακα.

Ἀνὰ τρεῖς ὀρθογώνιες ὑποδοχὲς στὸ πάνω μέρος τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ λάκκου χρησίμευαν γιὰ τὰ ξύλινα ἐγκάρσια δοκάρια ποὺ στήριζαν τὶς καλυπτήριες πλάκες του. Τὰ ἀπανθρακωμένα λείψανά τους βρέθηκαν πάνω στὴν ἰδιαίτερη κάλυψη τῆς σαρκοφάγου (πίν. 2α). Τὴν κάλυψη τοῦ λάκκου, ἡ ὁποία ἐκτεινόταν καὶ πάνω ἀπὸ τὴ θήκη τῆς βόρειας πλευρᾶς, ἀποτελοῦσαν τρεῖς ἀσβεστολιθικὲς πλάκες (πίν. 1β). Ἡ βορειότερη ($1.44 \times 1 \times 0.10$ μ.) εἶχε στρογγυλεμένο τὸ ἄκρο τῆς βόρειας (ἐξωτερικῆς) πλευρᾶς καὶ στὴ μέση μικρὸ ὀρθογώνιο τὸρμο, ἡ μεσαία ($1.78 \times 1.44 \times 0.125$ μ.), σπασμένη σὲ δύο τμήματα, ἦταν ἐφοδιασμένη μετὰ δύο σιδερένιους κρίκους (διάμ. 0.13 μ. καὶ 0.15 μ.) γιὰ τὴ μετακίνησή της, ἡ νότια ($1.42 \times 1.90 \times 0.125$ μ.) ἦταν μόνον ραγισμένη κατὰ πλάτος. Ἀποκρούσεις στὰ ἄκρα εἶχαν καὶ οἱ τρεῖς. Τὴ λίθινη αὐτὴ κάλυψη ἀκολούθησε ἐπίστρωση πῆλινων πλακῶν (πίν. 1α). Ὑπῆρχαν ἐπτὰ κατὰ πλάτος σειρές, ἐπὶ τρεῖς τετράγωνες (πλευρᾶς 0.52 μ.) ἢ ὀρθογώνιες πλάκες (0.43×0.34 μ. ἢ 0.30×0.16 μ.). Ἡ ἐπιφάνειά τους ἔφερε χιαστὰ συστήματα ἐγχάρακτων γραμμῶν. Οἱ μικρότερες εἶχαν μονὲς ἢ διπλὲς χιαστὲς ἐγχαράξεις. Πάνω στὶς πῆλινες πλάκες εἶχε τοποθετηθεῖ στρώμα χώματος μετὰ πέτρες πάχους 0.15 μ. καὶ ἀκολουθοῦσε ἡ σκληρὴ χυτὴ τοιχοποιία πάχ. 0.90 μ., ποὺ ἀσφάλισε ἐρμητικὰ τὸν τάφο.

Ἡ μαρμάρινη λάρνακα στὴ θήκη τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ λάκκου ἦταν μονόλιθη καὶ εἶχε τὸν τύπο κιβωτιόσχημης ἀδακόσμησης κίστης ποὺ προορίζεται νὰ δεχθεῖ, κατὰ κανόνα, τὰ ὑπόλοιπα καύσης (*urna cineraria*)². Ἡ ὁρατὴ μπροστινὴ ὄψη της ἦταν διαμορφωμένη σὰν ξύλινο κιβώτιο μετὰ δύο χαμηλὰ πόδια καὶ ὀρθογώνια ρηχὴ βάθυνση³. Τὸ κάλυμμα ἦταν ἐπίπεδο, διαστ. $0.74 \times 0.75 \times 0.8$ μ. καὶ ἔφερε δύο μολυβδοχοημένους

1. ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ 563, εικ. 2 ἀριστερά. Κιβωτιόσχημοι ἢ κεραμοσκεπεῖς τάφοι ἢ ἀκόμη καὶ τεφροδόχα ἀγγεῖα κάτω ἀπὸ χυτὴ τοιχοποιία ἔχουν βρεθεῖ ἐπανειλημμένα στὰ νεκροταφεῖα τῆς ρωμαϊκῆς Πάτρας π.χ. στὶς ὁδοὺς Μεσολογγίου 32 (ΑΔ 30, 1975, Β1, 115), Κανακάρη 124-126, Καραϊσκάκη 136 (πρὸς δημοσίευση στὸν ἀνέκδοτο τόμο τοῦ ΑΔ 1979). Βλ. καὶ G. CALZA, *La necropoli del Porto di Roma nell'isola sacra* (1940) 78 κέ.

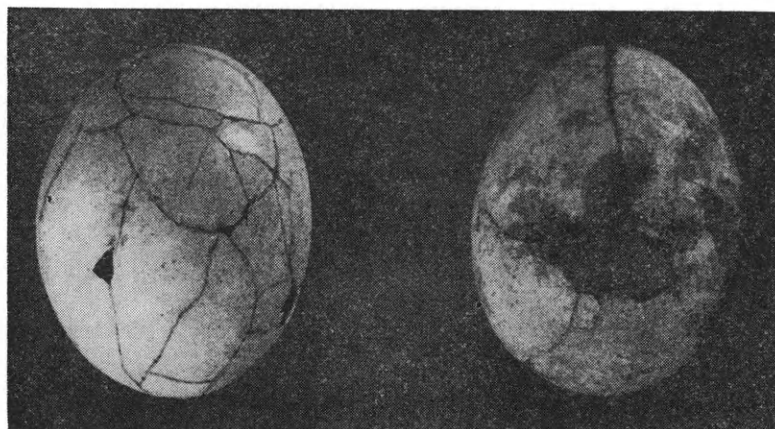
2. Ὁ τύπος αὐτὸς ἀπαντᾷ συχνὰ σὲ πολλοὺς τόπους ἀπὸ τὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια, βλ. W. ALTMANN, *Architektur und Ornamentik der antiken Sarkophage* (1902) 22, F. SINN - HENNINGER στὸ G. KOCH καὶ H. SICHTERMANN, *Römische Sarkophage* (1982) 43 σημ. 26, J. M. C. TOYNBEE, *Death and Burial in the Roman World* (1971) 254 κέ. Εἰδικότερα ἡ Ἴτα-

λία προσφέρει πολλὰ παραδείγματα καὶ ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ ἢ Ρόδος καὶ ἡ Μ. Ἀσία. Βλ. P. M. FRASER, *Rhodian Funerary Monuments* (1977) 12 κέ., πίν. 25-30. Σπάνια εἶναι ἡ ἐπίπεδη πλάκα τῆς κάλυψης ποὺ ἐδῶ ὅμως δικαιολογεῖται καὶ ἀπὸ τὴ θέση τῆς κίστης κάτω ἀπὸ τὴν ἐνιαία κάλυψη τοῦ λάκκου.

3. Μιμήσεις ξύλινων κατασκευῶν ἀπαντοῦν συχνὰ τόσο σὲ αὐτοτελὴ κιβώτια ἀπὸ διάφορα ὑλικά ὅσο καὶ σὲ ἀντίστοιχες παραστάσεις π.χ. G. M. RICHTER, *The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans* (1966) 76, εικ. 404: μικρὸ χάλκινο κιβώτιο, M. HONROTH, *Stadtrömische Girlanden* (1971) πίν. IV (1): παράσταση κιβωτίου μετὰ περίτεχνα κυμάτια σὲ βωμὸ ἀπὸ τὴν Πομπηία.

ὀρθογώνιους τὸρμους. Στὶς ὑποδοχὲς τοῦ δαπέδου τῆς θήκης εἰσχωροῦσαν καὶ προσαρμόζονταν μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια τὰ πόδια τῆς λάρνακας. Ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρο τὸ σῶμα τοῦ κιβωτίου χωροῦσε μέσα στὴ θήκη στεγανά. Ἴσως τοποθετήθηκε πρὶν ἀπὸ τὴν τελικὴ ἐπίχριση τῶν τοιχωμάτων τοῦ λάκκου. Μέσα στὴ λάρνακα ὑπῆρχαν μόνο σπασμένα αὐτὰ κόττας ἀγνωστοῦ ἀριθμοῦ, δυὸ ἦταν δυνατό νὰ ἀποκατασταθοῦν (εἰκ. 2)¹.

Ἡ πώρινη σαρκοφάγος ἦταν ἐπίσης μονόλιθη². Στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ πυθμένα της εἶχε ἀφεθεῖ λοξότμητο προσκεφάλι μὲ ἐλλειψοειδῆ βάθυνση γιὰ νὰ δεχθεῖ τὸ κεφάλι

Εἰκ. 2. Κελύφη αὐγῶν ἀπὸ τὴ λάρνακα.

τοῦ νεκροῦ. Τὴν κάλυψή της ἀποτελοῦσαν δύο πώρινες πλάκες (πίν. 2α)³.

Ὁ σκελετὸς τοῦ νέου ἄντρα μὲ τὸ κεφάλι πρὸς Β. δὲν σωζόταν σὲ καλὴ κατάσταση καὶ τὰ ὅστα διαλύονταν εὐκόλα⁴. Τὸ κρανίον εἶχε θρυμματιστεῖ καὶ τὰ θραύσματά του εἶχαν μετακινηθεῖ. Τὰ κτερίσματα ὅμως διατηροῦσαν τὴν ἀρχικὴ τους περίπου θέση (πίν. 3α - β, εἰκ. 3). Κοντὰ στὸ κρανίον βρέθηκαν τὰ ἐννέα χρυσὰ φύλλα ἀρ. 1α, ἓνα γυάλινο μυροδοχεῖο καὶ οἱ δύο χρυσὲς δανάκες ἀρ. 9, 10 ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ μία βρισκόταν κοντὰ στὴ γνάθο. Στὸ στῆθος ἦταν τὸ δαχτυλίδι ἀρ. 6 καὶ ἓνα γυάλινο μυροδοχεῖο. Τέσσερα δαχτυλίδια (ἀρ. 3, 4, 5, 8) διατηροῦσαν τὴ θέση τους στὸ ἀριστερὸ χέρι κοντὰ στὸ ὅποιον βρέθηκε καὶ ἡ πλαταγὴ ἀρ. 11, ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς δύο χρυσοὺς δίσκους τῆς πόρπης ἀρ. 2, ὁ κρυστάλλινος δωδεκάεδρος «κύβος» ἀρ. 26 καὶ τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο χάλκινα νομίσματα ἀρ. 13. Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ σκελετοῦ βρέθηκαν καὶ τὰ ἐλεφαντοστείνια ἀντικείμενα ἀρ. 14 κέ., οἱ δύο ἀσημένιοι ἀστράγαλοι ἀρ. 12 (ὁ δεύτερος διαλύθηκε σὲ θρύμματα καὶ δὲν ἦταν δυνατό νὰ ἀποκατασταθεῖ), τὸ δεύτερο χάλκινο νόμισμα, τρία μυροδοχεῖα, καὶ τὸ δαχτυλίδι ἀρ. 7. Ἐξὶ μυροδοχεῖα βρίσκονταν στὸ νότιο ἄκρο

1. Πρβ. Corinth XIII 84.

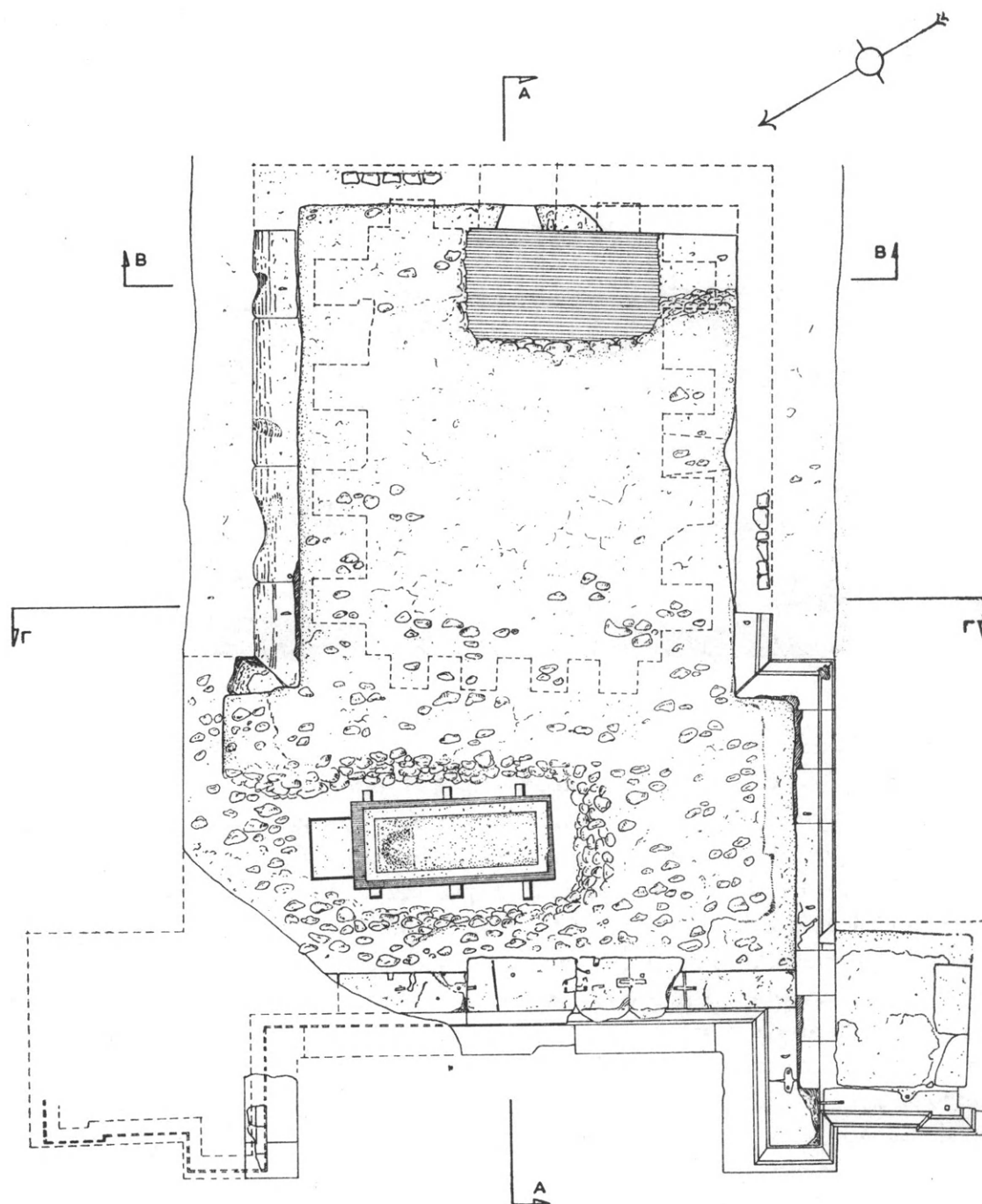
2. Ἐξωτ. διαστ.: $2.425 \times 0.93 \times 0.80$ μ. Ἐσωτ. διαστ. $2.13 \times 0.67 \times 0.61$ μ. Τὸ πάχος τῶν τοιχωμάτων ποικίλλει: Τῆς βορ. καὶ τῆς ἀν. 0.135 μ., τῆς νότ. 0.16 , τῆς δυτ. 0.125 μ. Τὸ νότιο τοίχωμα ἔμεινε ἡμίεργο.

3. Διαστ. α. $1.425 \times 0.96 \times 0.105$ μ., β. $1.06 \times 0.96 \times$

0.105 μ.

4. Ὁ ἀνθρωπολόγος Dr. T. McGeorge ἐξέτασε τίς φωτογραφίες τοῦ σκελετοῦ καὶ μὲ βάση συγκεκριμένα σαφῆ χαρακτηριστικά, πιστεύει ὅτι πρόκειται γιὰ «ἐνήλικον ἄντρα ὅχι ὅμως προχωρημένης ἡλικίας». Τὴν εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴ βοήθειά της.

ΚΑΤΩΨΗ ΤΟΥ ΥΠΕΡΓΕΙΟΥ ΚΤΗΡΙΟΥ

0 1 2 3 4 5 M.
Γ. Λαχανιδης

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ μανσωλείου μετὸν λάκκο τῆς σαρκοφάγου.

000 050 100
Μ. Φιλιπποπούλου

Εικ. 3. Ὁ σκελετὸς μετὰ τὰ κτερίσματα.

τοῦ τάφου κοντὰ στὰ πόδια καὶ πρὸς τὰ ἀριστερὰ τοῦ σκελετοῦ. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ του ἦταν τὸ ἄωτο γυάλινο κύπελλο ἀρ. 25 καὶ τρία ἀκόμη μυροδοχεῖα. Τὰ σαράντα ἓνα χρυσὰ τρίφυλλα ἀρ. 1β βρέθηκαν διάσπαρτα στὴν περιοχὴ τῶν μηρῶν. Ἐπάνω στὴ λεκάνη ὑπῆρχε ὁ δεύτερος δίσκος τῆς πόρπης καὶ δεξιὰ τῆς σημειώθηκαν ἵχνη ἀπανθράκωσης.

ΤΑ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Χρυσὰ

1. Φύλλα (πίν. 4α - β)

α. Ἐννέα χρυσὰ φύλλα σχεδὸν ρομβοειδῆ ἢ τραπεζιόσχημα μὲ μεσαία κατὰ μῆκος ἔκτυπη ράχη καὶ ἀραιές, κυρίως κυματιστὲς χαράξεις γιὰ τὶς νευρώσεις. Μικρὴ ὀπὴ στοῦ ἑνὸς ἄκρου ἔχουν δύο ἀπὸ αὐτά, γιὰ τὴν προσαρμογὴ μίσχου ἢ τὴ στερέωσή τους σὲ ἄλλο ὕλικό (πίν. 4α).

Ἀρ. εὐρ. 1287. Μέσο μῆκ. 5.5 ἐκ., πλ. 2.5 ἐκ. περίπου.

Πρβ. Greifenhagen II, πίν. 2 (2) καὶ μεταγενέστερα ἀπὸ τὴν Κῶ, Ἡ. Ζερβουδάκη, ΑΔ 26, 1971, Β2, 548, πίν. 557α ρομβοειδῆ μὲ χαρακτὲς νευρώσεις (μέσα ἢ β' μισό 3ου αἰ. μ.Χ.).

Βρέθηκαν γύρω ἀπὸ τὸ διαλυμένο κρανίο καὶ γι' αὐτὸ θὰ ἀνῆκαν σὲ ταινία τοῦ μετώπου. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὑφασμάτινες ταινίες γιὰ τὸ κεφάλι εἶχαν ραπτὰ ἢ καὶ συγκολλημένα χρυσὰ φύλλα. Τέτοιου εἶδους ἦταν καὶ οἱ «coronae sutiles» ἢ «οἱ ραπτοὶ στέφανοι» κατὰ τὸν Ἡσύχιον¹. Μπορεῖ ὅμως καὶ σκόρπια στὴ θέση αὐτὴ νὰ εἶχαν ἀποτεθεῖ. Ἡ ὑπαρξὴ ἐλάχιστων φύλλων, ποὺ ἀσφαλῶς δὲν ἀποτελοῦσαν στεφάνι, ἀκόμη καὶ ἐνὸς μοναδικοῦ φύλλου μέσα σὲ τάφους τῆς Ρωμαιοκρατίας στὴν Πάτρα ἔχει ἐπανειλημμένα διαπιστωθεῖ. Θὰ συμβόλιζαν τὸ στεφάνι καὶ θὰ ἐξυπηρετοῦσαν τὸν ἴδιο μὲ ἐκεῖνο σκοπὸ.

β. Σαράντα ἓνα ἰσομεγέθη καὶ ὀκτὼ μικρότερα τριπλὰ φύλλα. Κάθε λοβὸς ἔχει μεσαία πτύχωση. Οἱ κορυφές καὶ ἡ βάση ἔχουν κοπεῖ ὀριζόντια (πίν. 4β).

Ἀρ. εὐρ. 1290. Τὰ μεγαλύτερα μῆκ. 4 ἐκ., πλ. 2.5 ἐκ., τὰ μικρότερα μῆκ. 2.6 ἐκ., πλ. 1.7 ἐκ.

Πρβ. Pollak ἀρ. 5, πίν. III, F. Naumann, Antiker Schmuck, Volständiger Katalog der Sammlung und der Sonderausstellung vom 31.5 bis 31.8.1980, Kassel, Staatl. Kunstsammlung ἀρ. 5, πίν. 2, Kurtz-Boardman πίν. 39, Κ. Τσάκος, ΑΔ 32, 1977, 358 - 360, πίν. 122, Délos 18, 312, σημ. 3 (803, 806, 807). «Φύλλα χρυσὰ τρίφυλλα» σὲ ἐπιγραφὴ τῆς Δήλου, P. Roussel, Les cultes égyptiens à Délos (1916) 230, στ. 35 - 36, 234, I, 67 - 69. Διαφορετικὸς τύπος τριφύλλων βλ. S. Miller, Two Groups of Thessalian Gold (1976) 44, πίν. 28b (ὑστεροελληνιστικά),

1. Βλ. καὶ ΕΤΠ I, 290. HIGGINS 150, DAREMBERG - SAGLIO I 2, 1521 - 1522.

Greifenhagen II πίν. 2(3). Hoffmann - Claer ἀρ. 31. Ὑστερότερα, Greifenhagen I, πίν. 18(5) μὲ βιβλιογραφία. Πρβ. καὶ τὸ ἐτρουσκικὸ στεφάνι BMCJ ἀρ. 2294, πίν. 48. Μεταξὺ τῶν φύλλων ποὺ ἀπαρτίζουν σὲ σύγχρονη ἀποκατάσταση στεφάνι στὴ Νεάπολη (L. Breglia, *Le oreficerie del Museo Nazionale di Napoli*, 1941, πίν. XVI) ὑπάρχουν καὶ φύλλα ρομβοειδῆ καὶ τρίφυλλα. Ἀλλὰ δὲν γνωρίζομε ἂν προέρχονται ἀπὸ ἓνα μόνον στεφάνι.

Πρόκειται γιὰ σχηματοποιημένη ἀπόδοση τριφύλλου ἢ γιὰ συνοπτικὴ τριῶν φύλλων, ἀφοῦ μάλιστα συχνότατα σὲ στεφάνια καὶ ταινίες τὰ φύλλα διατάσσονταν ἀνὰ τρία¹; Βρέθηκαν κυρίως στὴν περιοχὴ τῶν μηρῶν καὶ χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ ὅτι ἓνα χρυσὸ στεφάνι ἢ κλαδὶ τοποθετήθηκε κοντὰ στὰ κάτω ἄκρα, τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι κοσμοῦσαν τὴ ζώνη στὴν ὁποία ἀνήκουν οἱ ἐπόμενοι δίσκοι τῆς πόρπης. Ἡ ζώνη θὰ ἦταν ἀπὸ φθαρτὸ ὑλικὸ² καὶ τὰ φύλλα ἦταν συγκολλημένα ἢ εἰσχωροῦσαν σὲ κατάλληλες σχισμές. Ὅτι χρυσὰ φύλλα δὲν χρησιμοποιοῦνταν μόνον γιὰ στεφάνια ἢ ταινίες τοῦ κεφαλιοῦ εἶναι βέβαιο. Στὸν τάφο τῆς Ἀντιμάχειας τῆς Κῶ τοῦ 2ου - 3ου αἰ. μ.Χ. (βλ. πιοπάνω ἀρ. 1) τὰ ἐβδομήντα δύο χρυσὰ φύλλα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ τρία τριπλά, βρέθηκαν σὲ διάφορες θέσεις τοῦ σκελετοῦ καὶ πρέπει νὰ διακοσμοῦσαν τὸ ἔνδυμα στὸ στῆθος, στὰ ἄκρα τῶν χειρῶν καὶ τὶς κάτω παρυφές.³

2. Δίσκοι πόρπης (πίν. 5α)

Δύο στρογγυλοὶ «σκυφατοὶ» ἐλασμάτινοι δίσκοι. Οἱ παρυφές, ἐλαφρὰ στραμμένες πρὸς τὰ μέσα, δείχνουν ὅτι τὰ ἐλάσματα ἀποτελοῦσαν ἐπένδυση. Μέσα ἀπὸ τὶς τρεῖς ἀντικριστὲς ὁπές ποὺ ὑπῆρχαν κοντὰ στὸ ἓνα ἄκρο τῆς περιφέρειάς τους περνοῦσε σπάγγος ἢ ἄλλου ὑλικοῦ λωρίδα ποὺ ἔδενε μεταξὺ τους τοὺς δίσκους τῆς πόρπης στὰ ἄκρα τῆς ζώνης, στὴν ὁποία πιθανῶς ἀνῆκαν καὶ τὰ χρυσὰ τρίφυλλα (ἀρ. 1β).

Ἄρ. εὖρ. 1279α - β. Διάμ. 5.6 ἐκ.

Οἱ στρογγυλὲς πόρπες εἶναι χαρακτηριστικὰ ἐλληνιστικὲς⁴. Πρβ. ἐλληνιστικοὺς χρυσοὺς δίσκους πιθανῶς ἀπὸ πόρπες στὸ Βρετανικὸ μουσεῖο, BMCJ ἀρ. 2062 - 2063, πίν. XL καὶ τὰ χάλκινα, ὁμφαλοειδῆ ἐλάσματα στὴ Βοστώνη, Vermeule - Comstock ἀρ. 656, 657, τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ εἶχαν ἀκριβῶς τὴν ἴδια λειτουργία.

3. Δαχτυλίδι μὲ παράσταση προφητικοῦ κεφαλιοῦ (πίν. 6α - β)

Ὁ συμπαγὴς κρίκος, στρογγυλῆς τομῆς, γίνεται παχύτερος πρὸς τὴν ἐλλειψοειδῆ σφενδόνη, ἢ ὁποία στενεύει πρὸς τὰ κάτω (πίν. 5β(α)). Ὁ σφραγιδόλιθος ἀπὸ κορνῆλιο, εἶναι πάνω ἐπίπεδος καὶ ἔχει ἑγγλυφὴ παράσταση.

1. Αὐτὸ ἀπέδειξε τελευταῖα καὶ τὸ στεφάνι ποὺ βρέθηκε προσκολλημένο στὸ κρανίον τοῦ νεκροῦ, σὲ τάφο τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. στὸν Ἅγιον Νικόλαον Κρήτης Κ. DAVARAS, *Stadion V2* (1981) 207. Τοῦ ἴδιου, Μουσεῖο Ἁγίου Νικολάου, εἰκόνα ἐξωφύλλου. Πρβ. καὶ τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Δήλου τὸ «στέφανον ἀργυροῦν ἔχοντα φύλλα χρυσᾶ

τρίφυλλα», Délos 18, 312, σημ. 3.

2. Ἴσως τὰ ἀπανθρακωμένα λείψανα δεξιᾶ τῆς λεκάνης ποὺ ἀναφέρθηκαν πιοπάνω ἀνήκουν στὴ ζώνη.

3. Η. ΖΕΡΒΟΥΤΑΚΗ ὁ.π. 547, πίν. 555β, BCH 100, 1976, 710, πίν. 304.

4. HIGGINS 176.

Ἄρ. εὐρ. 1282. Διάμ. καθέτως 1.9 ἐκ., ὀριζοντίως 2.2 ἐκ., σφενδόνη 1.5×1 ἐκ.

Γιὰ τὸ σχῆμα τοῦ δαχτυλιδιοῦ πρβ. Henkel ἄρ. 119, 120, πίν. VII, R. Steiger, AntK 9, 1966, 37 - 38, ἄρ. 19.

Παράσταση σφραγιδολίθου: γυμνὸς γενειοφόρος ἄντρας κατενώπιον. Φορεῖ κράνος, κοντὸ ἱμάτιο κρέμεται ἀπὸ τὸν δεξιό του ὦμο. Τὸ λυγισμένο δεξιὸ χέρι ποὺ κρατεῖ δόρυ καὶ τὸ χαλαρὸ ἀριστερό, μὲ ξίφος στραμμένο πρὸς τὰ κάτω, ἀνταποκρίνονται ἀντιστοίχως στὸ στάσιμο δεξιὸ μετωπικὸ σκέλος καὶ στὸ ἄνετο ἀριστερὸ ποὺ κάμπτεται καὶ στρέφει στὸ πλάι. Τὸ κρανοφόρο κεφάλι σκύβει ἀριστερὰ πρὸς τὸ ἔδαφος, ὅπου παριστάνεται κεφάλι, πιθανότατα κομμένο, ποὺ προσβλέπει τὸν ἄντρα μὲ τὸ στόμα ἀνοιχτό.

Οἱ τυπολογικοὶ καὶ τεχνοτροπικοὶ χαρακτῆρες τῆς παράστασης καὶ ἡ ἐπίπεδη σφραγιστικὴ ἐπιφάνεια φανερώνουν ἀμέσως ὅτι ὁ σφραγιδόλιθος εἶναι ἐτρουσκικὸς. Καὶ πρῶτα ὁ τύπος τῆς ὀρθιας ἀντρικῆς μορφῆς μὲ τὸ μετωπικὸ στάσιμο καὶ τὸ ἄνετο στραμμένο πλάγια σκέλος ἀπαντᾷ στὴν ἐτρουσκικὴ σφραγιδόγλυφία ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν σκαραβαίων¹. Συχνότερος γίνεται σὲ νεώτερους σφραγιδόλιθους τοῦ μεταβατικοῦ ρυθμοῦ καὶ τοῦ «Ringsteinstil» ἀπὸ τὸ β' τρίτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.² Ἀλλὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα ποὺ ἀνήκουν στὸν ρυθμὸ τῶν ἐτρουσκικῶν λίθων εἶναι ἡ γραμμὴ τοῦ προσώπου στὴν πλάγια ὄψη³, ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῶν μυῶν⁴, τῶν φρυδιῶν⁵, τῆς κόμης καὶ τῶν τριχῶν τοῦ γενείου⁶, τῆς παρυφῆς τοῦ ἱματίου⁷. Τὰ «κουμπιά» στὸ γόνατο εἶναι καὶ αὐτὰ γνώρισμα τῆς συγγενικῆς πρὸς τοὺς ἐτρουσκικοὺς σφραγιδόλιθους κατηγορίας «a bouterolle» ποὺ εἶναι σύγχρονη μὲ τοὺς ὕστατους ἐτρουσκικοὺς⁸.

Οἱ συγκρίσεις αὐτὲς μὲ ἐτρουσκικοὺς λίθους ποὺ χρονολογοῦνται σὲ διάφορες ἐποχές, δείχνουν πόσο προβληματικὴ εἶναι ἡ ἀκριβέστερη χρονολόγηση τῆς παράστασης. Ὅχι μόνον τὸ θέμα, ποὺ ὅπως θὰ δοῦμε πιολύτω μπορεῖ νὰ προσγραφεῖ στὸν ἐτρουσκικὸ εἰκονογραφικὸ κύκλο, ἀλλὰ καὶ ἐξωτερικὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα καὶ ὁ ρυθμὸς μένουν ἀνεπηρέαστα ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ ἰταλικὴ τέχνη. Γι' αὐτὸ μπορούμε νὰ δεχθοῦμε μιὰ χρονολόγηση πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Διόλου δὲν ξαφνιάζει ἡ χρησιμοποίηση τοῦ παλιότερου λίθου σὲ ἓνα δαχτυλίδι τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., ἀφοῦ παρόμοια περίπτωση ἔχει ἐπανειλημμένα διαπιστωθεῖ⁹. Ὡστόσο δὲν πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ καὶ

1. Π.χ. G. M. RICHTER, Engraved Gems of the Greeks and the Etruscans (1968) ἄρ. 747 - 749, 783. ZAZZOF ἄρ. 159, 180, MARTINI 57.

2. MARTINI πίν. 9 (3, 4), 15 (1, 2, 5, 6), E. DIEHL, AG Wien II, ἄρ. 746 β' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. S. CHIESA GEMMA, Gemme del Museo Nazionale di Aquileia (1966) ἄρ. 875, πίν. XLIV, LXXXI, ἰταλικὸς σφραγιδόλιθος μὲ ἐτρουσκικοὺς χαρακτῆρες. Ὁ πολεμιστὴς πρὸς ἀριστερὰ κρατεῖ μὲ τὸ δεξιὸ τὸ δόρυ, ἐνῶ τὸ ἱμάτιο κρέμεται παρόμοια ἀπὸ τὸν βραχίονα. Σκύβει ἐπὶ τὸ κεφάλι πρὸς τὸ ἔδαφος, ὅπου κεῖται ἀσπίδα. Χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Ἐδῶ, καθὼς καὶ στὴ δική μας παράσταση ὑπάρχει ἀντιθετικὴ κίνηση

μεταξὺ τοῦ πάνω καὶ κάτω σώματος, ἐνῶ σὲ ἄλλες ἐτρουσκικὲς παραστάσεις (MARTINI πίν. 17 (5,6) ἡ κίνηση ἔχει ἐνιαία φορά.

3. MARTINI πίν. 7(5), 9(1), 10(2), 13(5).

4. Ὁ.π. πίν. 9(4).

5. Ὁ.π. πίν. 22(1), 10(2), 31(3): πρῶμο ρωμαϊκό.

6. Ὁ.π. πίν. 8(6), 19(1), 22(4), 31(3), AGD II Berlin ἄρ. 295, ZAZZOF ἄρ. 106, 109, 111.

7. MARTINI πίν. 27(3).

8. Ὁ.π. 105, πίν. 28, 29.

9. Πρβ. τὸν ὅρο «προγονικὸν σφράγισμα» HENKEL XXVIII. Βλ. καὶ AG Wien II, 11, ἄρ. 588, 978, 1236.

ύστερότερη χρονολογία, ἀφοῦ ἡ παράδοση τῶν ἐτρουσκικῶν ἐργαστηρίων, παρόλο ὅτι ἐκεῖνα χάνουν τὴν ἰδιαιτερότητά τους μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., διαρκεῖ πολὺ ἀκόμη, ἕως τὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου μὲ τοὺς «ἰταλικούς-ἐτρουσκίζοντες» σφραγιδόλιθους τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. Τότε συναντᾶμε ὅχι μόνο τύπους, ἀλλὰ καὶ τεχνοτροπικούς χαρακτῆρες ἐτρουσκικούς, πράγμα πὺν μπορεῖ νὰ συμβεῖ σὲ μία ἐκλεκτικιστικὴ ἐποχὴ¹. Εἶναι ἐξάλλου γνωστὸ ὅτι οἱ ἐτρουσκικὲς σφραγιδόγλυφικὲς παραστάσεις διαδίδονταν μὲ συγκεκριμένα σχέδια-ὑποδείγματα τῶν ὁποίων ἡ διατήρηση καὶ ἡ ἐμφάνιση σὲ διάφορους τόπους καὶ ἐποχές, καὶ μάλιστα ὑστερότερες, ἦταν δυνατή.

Βασικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς παράστασης εἶναι ἡ φανερὴ σχέση μεταξύ τοῦ κεφαλιοῦ καὶ τοῦ ἄντρα. Δεχόμεστε ὡς βεβαιότερη ἄποψη ὅτι τὸ κεφάλι παριστάνεται ἀποκομμένο. Τὸ ἀνοικτὸ στόμα δείχνει ὅτι μιλάει καὶ τὸν λόγο του δέχεται ὁ ἥρωας πὺν σκύβει πρὸς αὐτό. Τὸ θέμα ἐντάσσεται εὐκολα στὸν γνωστὸ ἰταλικὸ εἰκονογραφικὸ κύκλο τῶν prodigia, παραστάσεων συχνῶν στὴ σφραγιδόγλυφία ἀπὸ τὸν 4ο αἰ., μὲ τὸ ἀποκομμένο κεφάλι πὺν προφητεύει καὶ τὸν ἄνδρα πὺν ἀκούει ἢ καὶ καταγράφει².

Στὴν Ἰταλία ὑπῆρχε ἡ παράδοσή γιὰ τὸ γιγάντιο κεφάλι τοῦ Olus πὺν βρέθηκε ὅταν ἔσκαβαν τὰ θεμέλια τοῦ ναοῦ τοῦ Jupiter στὸ Καπιτώλιο καὶ πὺν χωρὶς νὰ μιλήσει θεωρήθηκε ἄριστος οἰωνὸς γιὰ τὴ μελλοντικὴ δόξα τῆς Ρώμης³. Οἱ περισσότεροι ὁμῶς ἐρευνητὲς συγκλίνουν στὴν ἄποψη ὅτι τὸ θέμα τῆς παράστασης τοῦ κεφαλιοῦ πὺν μιλάει, πρέπει νὰ σχετισθεῖ μὲ τὴ γνωστὴ μυθικὴ παράδοση γιὰ τὴν κεφαλὴ τοῦ Ὀρφέα πὺν μετὰ τὸ τῶν γυναικῶν ἔργον ἐς Λέσβον κατασχοῦσα, ρῆγμα τῆς Λέσβου ᾤκησε καὶ ἐν κοίλῃ τῇ γῇ ἐχρησμώδει. Τὸν μῦθο παραδίδει ὁ Φιλόστρατος τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.⁴ καὶ εἰκονογραφοῦν γιὰ πρώτη φορὰ ἀττικὲς ἀγγειογραφίες τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.⁵ Τὰ δύο αὐτὰ θέματα συμπλέκονται μέσα στὸ ἐνιαῖο καὶ κοινὸ ὑπόστρωμα ἀντιλήψεων γιὰ τὴ σημασία τοῦ ἀποχωρισμένου ἀπὸ τὸ σῶμα κεφαλιοῦ ὡς ἑδρας μαντικῆς δύνάμης καὶ σοφίας⁶.

1. Βλ. σχετικὰ AG III 212 κέ., AGD II Berlin 121, MARTINI 110.

2. MARTINI πίν. 3 (3-4), AGD II Berlin ἀρ. 345-349.

3. LIVIUS I 55, 5-6. Σχετικὸς εἶναι καὶ ὁ μῦθος τοῦ Τάγῃ, τοῦ παιδιοῦ πὺν βγῆκε μέσα ἀπὸ τὴ γῇ καὶ ἀποκάλυψε τὴ μυστικὴ σοφία τῶν Ἑτρούσκων. AG III 246 κέ., M. SCHMIEDT, AntK 15, 1972, 133 κέ.

4. Ἡρωικὸς 5,2. Γιὰ τὸ μαντικὸ κεφάλι τοῦ Ὀρφέα βλ. K. LATTE, RE XVIII 1 στ. 1294, XIX 2 στ. 2501, ROSCHER III 1 στ. 1168-1171, III 2 στ. 2312, DAREMBERG - SAGLIO IV 1 245, P. GRIMAL, Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine (1963) 332, C. KERÉNYI, Die Heroen der Griechen (1958) 306. W. DEONNA, REG 38, 1925, 44 κέ.

5. Κύλιξ στὸ Cambridge, J. BEAZLEY, ARV II^a 1401, AG III 249, W.K.C. GUTHRIE, Orpheus and Greek Religion (1935) 38. F.M. SCHOELLER, Darstellungen des Orpheus in der Antike (1969) 69, πίν. 24(4).

Ἰδρία στὸ Dunedin, BEAZLEY δ.π. 1174, GUTHRIE δ.π. πίν. 5, SCHOELLER δ.π. πίν. 24(3). Ἰδρία στὴ Βασιλεία, M. SCHMIDT, AntK 15, 1972, 128 κέ. πίν. 40. Βλ. καὶ C. ROBERT, JdI 32, 1917, 146 καὶ L. BRISSON, Hommages à M.J. Vermaseren I (1978) 117 κέ. μὲ νεώτερη βιβλιογραφία.

6. AG III 245 κέ., M. SCHMIDT δ.π. 134, MARTINI 42 κέ. Ἀντίθετα οἱ St. WEINSTOCK, RE XVII 2 στ. 2445 καὶ R. ENKING, JdI 59-60, 1944-45, 113 κέ. τείνουν νὰ ἐρμηνεύσουν τίς σχετικὲς παραστάσεις μὲ βάση μόνο τὸν μῦθο τοῦ caput Olis ἢ μὲ ἐκεῖνον τῆς θαυμαστῆς ἀποκάλυψης τοῦ Τάγῃ πὺν μὲ τὴ μορφή μικροῦ παιδιοῦ παραδίδει τὴ disciplina etrusca. Τὴ σημασία τοῦ κομμένου κεφαλιοῦ, δείχνουν καὶ ἄλλες παραστάσεις στὴ σφραγιδόγλυφία μὲ τὸ ἀποκεφαλισμένο σῶμα θύματος ἀνθρωποθυσίας ἢ ἀντιπάλου. Ὁ θριαμβευτὴς πολεμιστῆς κρατεῖ στὸ χέρι καὶ προσβλέπει τὸ κομμένο κεφάλι βλ. AG III 228 κέ. καὶ παραδείγματα πίν. XXI (38-

Ἡ διάδοση τοῦ ὀρφισμοῦ στήν Κάτω Ἰταλία καί ἀπό ἐκεῖ στήν Ἑτρουρία εὐνοοῦν πράγματι τήν ἄποψη ὅτι καί στήν τέχνη κυριαρχοῦν οἱ μῦθοι, οἱ σχετικοί μέ τὸ ὀρφικό μαντεῖο τῆς Λέσβου. Ἡ παράδοση αὕτη ἄλλωστε ἦταν γνωστή στήν ἐτρουσκική εἰκονογραφία ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ., ὅπως δείχνουν οἱ δύο γνωστοὶ καθρέπτες, τῆς Σιέννας καί τοῦ Λούβρου μέ χαρακτηριστὲς παραστάσεις¹.

Τόσο στὶς παραστάσεις τῶν ἀττικῶν ἀγγείων ὅσο καί στοὺς ἐτρουσκικοὺς καί ἰταλικούς σφραγιδόλιθους τὴν παράσταση τοῦ λαλοῦντος κεφαλιοῦ συνοδεύει ἀντρική μορφή ἱερέα ἢ ποιητῆ, ἡλικιωμένου ἢ νέου, ὄρθιου ἢ καθιστοῦ ποὺ ἀκούει ἢ γράφει. Γιὰ πρώτη φορά, ὅσο γνωρίζω, ἐμφανίζεται στὴ θέση αὕτη πολεμιστὴς καί στήν ἀναζήτηση συγκεκριμένου μῦθου μπορεῖ καί πάλι νὰ μᾶς ὁδηγήσει ὁ Φιλόστρατος. "Ὅπως παραδίδει στὸν Ἡρωικό καί στήν ἴδια διήγηση ποὺ ἀναφέραμε πιοπάνω, οἱ πολιορκητὲς τῆς Τροίας ζήτησαν χρησμὸ ἀπὸ τὸν Ὀρφέα στὴ Λέσβο καί πῆραν τὴ γνωστὴ μαντεία ὅτι ἡ Τροία θὰ ἀλωθεῖ μέ τὰ ὅπλα τοῦ Ἡρακλῆ ποὺ κρατοῦσε ὁ Φιλοκτήτης, ἐγκαταλελειμμένος στὴ Λῆμνο². Ἡ παράδοση αὕτη δὲν ἀναφέρει ποιὸς ἦρθε στὴ Λέσβο γιὰ νὰ ἀρᾷ τὸν χρησμὸ. Στὴ Λῆμνο ὅμως πῆγε ὁ Ὀδυσσεύς μόνος ἢ μέ τὸν Νεοπτόλεμο ἢ τὸν Διομήδη νὰ ἀναζητήσῃ καί νὰ πείσῃ τὸν Φιλοκτῆτη νὰ ἔρθῃ βοηθὸς στήν Τροία. Μήπως ὁ ἴδιος ὁ Ὀδυσσεύς ἢ ἓνας ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἥρωες ἀκούσε καί στὴ Λέσβο τὴν τόσο σημαντικὴ προφητεία τοῦ Ὀρφέα γιὰ τὴν ἄλωση τῆς Τροίας; Καί ἡ ἄλλη γνωστὴ καί πιὸ διαδεδομένη παράδοση ὅτι τὴν προφητεία γιὰ τὰ ὅπλα τοῦ Ἡρακλῆ ἔδωσε ὁ Ἑλένος, ὁ γιὸς τοῦ Πριάμου, ὅταν τὸν αἰχμαλώτισε ὁ Ὀδυσσεύς, φέρνει καί πάλι σὲ σχέση τὸν ἴδιο ἥρωα μέ τὴν ἴδια προφητεία³.

Μιὰ τέτοια παράδοση ἦταν φυσικὸ νὰ ἀπεικονισθεῖ ἀπὸ τοὺς Ἑτρούσκους σφραγιδολύφους ποὺ τόσο ἀγαποῦσαν τὰ θέματα τοῦ τρωικοῦ πολέμου καί τοὺς ὁμηρικούς ἥρωες, ἰδιαίτερα τὸν Ὀδυσσεά⁴, ἐνῶ ταυτόχρονα καί τὶς ὀρφικὲς μαντεῖες γνώριζαν καί ἐβρῖσκαν σὲ αὐτὲς τὸ ἐπίσης ἀγαπητὸ στοιχεῖο ἀπὸ τὸν ἰταλικὸ θρύλο τοῦ κομμένου κεφαλιοῦ τοῦ Olus⁵. Ἄν ἡ ἀπόδοση αὕτη ἀληθεύει, ἔχομε τὴν πρώτη γνωστὴ παράσταση τοῦ μῦθου.

40, 42 - 47), LXIV (32), MARTINI πίν. 14 (3), 15 (6), 17 (2), AGD I 2 ἀρ. 717 - 718. Ἴσως καί στὶς παραστάσεις αὐτὲς τὸ κεφάλι ὑποδηλώνει μαντικὸ περιεχόμενο. Ἀνάλογη τυχὸν ἐρμηνεία τῆς παράστασής μας πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ, γιὰτὶ τὰ τυπολογικὰ στοιχεῖα δὲν τὴν ἐπιτρέπουν.

1. Καθρέπτης Σιέννας EAA 5 (1963) 744, εἰκ. 906, Λούβρου E. GERHARD, *Etruskische Spiegel* III (1863) πίν. 257 A, A. DE RIDDER, *Les bronzes antiques du Louvre* II (1913) 50, ἀρ. 24, SCHOELLER ὁ.π. πίν. XXIV, 5. Συχνὲς εἶναι οἱ παραστάσεις τοῦ Ὀρφέα στήν κατωϊταλιωτικὴ κεραμεικὴ ἀπὸ τὸν 4ο ἕως τὸν 2ο αἰ. π.Χ. E. KUHNERT, *JdI* 8, 1893, 104 - 113, A.D. TRENDALL, *Frühitaliotische Vasen* (1938) πίν. 16.

2. Ἡρωικός 5, 3, RE XVIII 1 στ. 1294 - 9, ROSCHER III 1, στ. 1168.

3. RE XIX 2, στ. 2501, VII στ. 2844 κέ., ROSCHER

III 2, 2320. O. GRUPPE, *Griechische Mythologie und Religionsgeschichte* (1906) I 684, σημ. 4. F. BROMMER, *Odysseus* (1983) 39, 49 κέ.

Τὸ κράνος τοῦ ἥρωα δὲν πρέπει νὰ ἀποτρέψῃ ἀπὸ τὴν ταύτιση μέ τὸν Ὀδυσσεά, ὁ ὁποῖος στὶς πολεμικὲς σκηνὲς φορεῖ πάντοτε κράνος (K. WEITZMAN, *Ancient Book Illumination*, 1959, πίν. XX, εἰκ. 45, U. HAUSMANN, *Hellenistische Reliefbecher*, 1959, 54-55, F. COURBY, *Les vases grecques à reliefs*, 1922, 291, εἰκ. 52). BROMMER ὁ.π. 110 καί πίν. 3a (πιθανῶς ἡ σύλληψη τοῦ Δόλωνος).

4. MARTINI 161, ZAZZOF, 189. Πολλὲς ἐτρουσκικὲς πόλεις πίστευαν ὅτι εἶχαν ἰδρυθεῖ ἀπὸ τὸν Ὀδυσσεά.

5. Ἡ ἄλλη γνωστὴ μαντεία τοῦ Ὀρφέα στὴ Λέσβο ἦταν ἐκείνη ποὺ ἔδωσε στὸν Κύρο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία του κατὰ τοῦ Μασσαγέτη. Ὁ χρησμὸς «τὰ ἐμέ, ὦ Κύρε, σὰ» βγήκε ἀληθινός, γιὰτὶ ὁ Κύρος σὰν τὸν Ὀρφέα βρῆκε τὸν θάνατο ἀποκεφαλισμένος ἀπὸ γυναῖκα.

*Αν θεωρήσουμε τὴν παράσταση καθαρὰ νεκρομαντεία καὶ τὸ κεφάλι ὄχι κομμένο, ἀλλὰ ἀναδυόμενο ἀπὸ τὴ γῆ¹, ἡ πρώτη σκέψη πηγαίνει στὴν ὁμηρικὴ Νέκυια. Καὶ εἶναι συναρπαστικὴ ἰδέα ὅτι μπορεῖ νὰ παριστάνεται ἡ σπαρακτικὴ συνάντηση τοῦ Ὀδυσσέα μὲ τὴ σκιά τῆς «πότνιας» μητέρας του στὸν «Ἀίδαο δόμον», στὰ πέρατα τοῦ Ὠκεανοῦ². Τὸ ξίφος ταιριάζει στὴν περιγραφὴ τοῦ Ὀμήρου, γιὰτὶ ὁ ἴδιος ὁ ἥρωας λέγει: *Ἐγὼ δ' ἄορ ὀξὺν ἐρυσσάμενος παρὰ μηροῦ βόθρον ὄρυξ'* ... (λ 24 - 25) *ἡ σπασσάμενος τανύηκες ἄορ παχέος παρὰ μηροῦ* (λ 231). Καὶ ἡ σκηνὴ τῆς θυσίας ἀπὸ τὴ Νέκυια δὲν λείπει στὴν ἐτρουσκικὴ σφραγιδόγλυφά³. Ὡστόσο πρέπει νὰ λάβομε ὑπόψιν ὅτι τὰ ἑλληνικὰ εἰκονογραφικὰ πρότυπα τοῦ θέματος δὲν συμφωνοῦν μὲ τὸν τύπο τῆς παράστασής μας. Ἡ συνομιλία μὲ τὴν Ἀντίκλεια ἀπεικονιζόταν στὴ μεγάλη ζωγραφιὰ τοῦ Πολυγνώτου στὴ Λέσχη τῶν Κνιδίων στοὺς Δελφοὺς ποὺ παρίστανε τὴ Νέκυια⁴ καὶ στὸ «στυλοπινάκιον» τοῦ μνημείου τῆς Ἀπολλωνίδος στὴν Κύζικο, ὅπως μαθαίνομε ἀπὸ τὸ ἐπίγραμμα ποὺ συνόδευε τὴν παράσταση⁵. Τόσο τὸ «ἀνὰ» στὸν στίχο *θαμβεῖ ἀνὰ γλυκερὰν ματέρα δερκόμενος*, ὅσο καὶ ἡ περιγραφὴ τῆς παράστασης τοῦ Πολυγνώτου ἀπὸ τὸν Παυσανία: *ἐπὶ πέτρῳ ἡ Ὀδυσσεὺς μήτηρ Ἀντίκλειά ἐστιν*⁶, ὁδήγησαν στὸ συμπέρασμα ὅτι στίς παραστάσεις αὐτὲς ἡ μητέρα τοῦ ἥρωα, πρὸς τὴν ὁποία ἐκεῖνος ὕψωνε θαμπωμένο τὸ βλέμμα, ἐμφανιζόταν σὲ βράχο καὶ δὲν παριστάνονταν ἀναδυομένη μέσα ἀπὸ τὴ γῆ.

Θὰ ἦταν ὅμως δυνατὸ νὰ ἰσχυρισθεῖ κανεὶς, ἀντιθέτως, ὅτι δὲν εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἀναζήτησις τοῦ προτύπου τῆς παράστασης τοῦ σφραγιδολίθου, σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ πάνω γνωστὰ ἀπὸ τὴ γραπτὴ παράδοση ἔργα ποὺ ἀπεικονίζαν τὴ συνάντησις Ὀδυσσέα - Ἀντίκλειας. Οἱ παραστάσεις ἀπὸ τὸν Ὀμηρὸ εἶχαν μεγάλη ἐπίδοσις στὴν Ἰταλία καὶ ἐπομένως μία πρωτότυπη ἰταλικὴ δημιουργία στὸ ἴδιο αὐτὸ θέμα μέσα στὰ πλαίσια

(ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ IX 30, 5, ΦΙΛΟΣΤΡΑΤΟΣ, Ἡρωϊκὸς 5, 3). Παραδόσεις γιὰ ἀποκομμένα κεφάλια ποὺ προφητεύουν ὑπάρχουν καὶ ἄλλες καὶ μποροῦν μάλιστα νὰ σχετισθοῦν μὲ πολεμιστὲς. Ὁ βασιλιάς τῆς Σπάρτης Κλεομένης ἔκοψε τὸ κεφάλι τοῦ φίλου του Ἀρχονίδη καὶ τὸ διατηροῦσε σὲ μέλι γιὰ νὰ τὸ συμβουλευέται.

Τὸ φάντασμα τοῦ Αἰτωλοῦ στρατηγοῦ Πολυκρίτου κατασπαράζει τὸν ἐρμαφρόδιτο γιό του, τοῦ ὁποίου τὸ ἀποκομμένο κεφάλι προφητεύει μέσα στὴν Ἀγορὰ τῶν Αἰτωλῶν, τίς καταστροφές τους, στὸν πόλεμο κατὰ τῶν Ἀκαρνάνων, ἴσως τοῦ 313 π.Χ. Καὶ τοῦ στρατηγοῦ Publius στὴ Ναύπακτο, ἐνῶ τὸ σῶμα του κατατρώγει λύκος σταλμένος ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα, τὸ κεφάλι ἐξακολουθεῖ νὰ προφητεύει σὲ στίχους τὴν ὀργὴ τῆς Ἀθηνᾶς κατὰ τῶν Ρωμαίων (AG III 251 κέ., W. DEONNA ὁ.π. 45 κέ., P. GRIMAL ὁ.π. 383, ROSCHER III 2, στ. 2651, L. BRISSON ὁ.π. 80 κέ.).

1. Σὲ κάθε περίπτωσις δεχόμαστε ὅτι ἡ παράσταση εἶναι σκηνὴ μύθου συγκεκριμένη καὶ δὲν ἀποδίδει ἀνερχόμενη ἢ ἀναδυόμενη θεότητα, δὲν ἔχει δηλ. χαρακτῆρα ἰδεατοῦ καὶ ἄχρονο. Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ τυ-

χὸν ταύτιση τῆς παράστασης μὲ «ἀνοδο» (βλ. τὴ διαπραγμάτευση τοῦ θέματος στὴ μελέτη B. C. BERARD, Anodoi, Essai sur l'imagérie des passages chthoniens (1974).

2. ΟΜΗΡΟΣ λ 150 κέ.

3. MARTINI πίν. 30(1), βλ. καὶ σ. 10 σημ. 4, AG πίν. LXIV(29), XX(33), Beschreibung ἀρ. 4350, πίν. 32.

4. J. G. FRASER, Pausanias' Description of Greece (1898) V 372, 380, C. ROBERT, Die Nekyia des Polygnots, HallWPr 16 (1892) 48, 64, J. OVERBECK, Die Bildwerke zum thebanischen und troyanischen Heldenkreis (1857) 786 κέ., F. MÜLLER, Die antiken Odyssee - Illustrationen (1913) 110 κέ., 117, O. TOUCHEFU - MEYNIER, Thèmes odysseens dans l'art antique (1968) 133 κέ.

5. O. TOUCHEFU - MEYNIER ὁ.π. 137. Anth. Pal. III 8: *Μᾶτερ Ὀδυσσεὺς πινυτόφρονος, Ἀντίκλεια, / ζῶσα μὲν εἰς Ἰθάκην οὐκ ὑπέδεξο πάνιν. / ἀλλὰ σε νῦν Ἀχέροντος ἐπὶ ῥήγμει γεγῶσαν/θαμβεῖ, ἀνὰ γλυκερὰν ματέρα δερκόμενος.*

6. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ X 29, 8.

της παράδοσης των έτρουσκικών εικονογραφικών τύπων, ανεξάρτητη από τα ελληνικά εικονογραφικά πρότυπα, είναι καθόλα δυνατή¹.

4. Δαχτυλίδι με παράσταση Έρμη (πίν. 7α-β)

Το σχήμα είναι όμοιο με το προηγούμενο, ή ωσειδής σφενδόνη, μόνο, είναι στα πλάγια ελαφρώς κοίλη. Συγκρατεί επίπεδο σφραγιδόλιθο από όνυχια με ανοικτή γκριζογάλανη και βαθυγάλανη στρώση (nicolo).

Ήρ. εύρ. 1283. Διάμ. καθ. 2 εκ., όριζ. 2.1 εκ., σφενδόνη 1.2×0.9 εκ.

Το σχήμα (πίν. 5β(β)) χρονολογείται άσφαλώς στην εποχή του Αύγουστου (βλ. άρ. 3).

Παράσταση σφραγιδολίθου: στη βαθυγάλανη φλέβα του λίθου ή έγγλυφη προτομή του Έρμη προς άριστερά. Ο θεός είναι νεανικός, άγένειος, φορεϊ μικρό πέτασο και έχει στον ώμο κηρύκειο χαρακτό. Του χιτώνα διακρίνονται πτυχές στο στέρνο και ή πόρπωση στον ώμο. Με λεπτή χάραξη αποδίδονται οι άκανόνιστοι κυματιστοί βόστρυχοι που πέφτουν στο μέτωπο και τους κροτάφους. Η κόμη είναι πίσω κοντή και δέν σκεπάζει τον αυχένα.

Το θέμα άπαντα συχνά σε σφραγιδόλιθους του 1ου π.Χ. — 1ου μ.Χ. αι. Κάποτε παριστάνονται παιδιά με τα σύμβολα του Έρμη². Οι περισσότερες από αυτές τις παραστάσεις έμφανίζουν ρεαλιστικά χαρακτηριστικά και μοιάζουν εικονιστικά έργα. Δύο όμως σφραγιδόλιθοι στο Άννόβερο αποδίδουν τον θεό ιδεαλιστικά, σε ρυθμό καθαρά κλασικιστικό³, όπως είναι ο Έρμης του δικού μας λίθου.

Τα μεγάλα μάτια, το μακρύ φρύδι και ή γραμμή του προσώπου του Έρμη στο δαχτυλίδι είναι ελληνιστικοί χαρακτήρες. Από άποψη τεχνοτροπίας ή παράσταση θυμίζει τη μορφή του Άλεξάνδρου στον γνωστό λίθο της Όξφόρδης⁴ και τη μορφή του Αύγουστου σε νομίσματα της Νικόπολης⁵ και μαζί καθρεφτίζει κάτι από την έξαιρετη ποιότητα των σφραγιδογλυφικών έργαστηρίων της Ρώμης. Μπορεί γι' αυτό να σταθεί επάξια στο επίπεδο των καλύτερων έργων του τέλους του 1ου π.Χ. και των αρχών του 1ου μ.Χ. αι.

5. Δαχτυλίδι με παράσταση Ηρακλή (πίν. 8α-β)

Ο κρίκος είναι μόνο έξωτερικά κυρτός, γίνεται παχύτερος προς τη σφενδόνη ή όποια έχει κοίλες πλευρές βαθύτερες του προηγούμενου, και σχηματίζει γύρω από τον λίθο

1. Μία άμφιλεγόμενη παράσταση σε άμφορέα τύπου Nola άπεικονίζει γυναίκα άναδυόμενη μπροστά σε άνδρα που φορεϊ πέλο και κρατεί φτυάρι (J. OVERBECK ό.π. 789, M. RAOUL-ROCHETTE, *Monuments inédits d'antiquité figurée grecque, étrusque et romaine* (1833) 369 πίν. 64. "Αν πράγματι άπεικονίζεται ή συνάντηση Όδυσσέα και Άντίκλειας, πράγμα άβέβαιο, ή σκηνή δέν έχει σχέση με την εικονογραφική παράδοση του Πολυγνώτου. Άπεικονίσσεις σκηνών Νέκυιας βλ. F. BROMMER, *Denkmälerlisten zur griechischen Heldensage III* (1976) 308, του ίδιου *Odysseus* (1983) 80.

2. Για το θέμα βλ. AG πίν. XXVI (30), Beschreibung

άρ. 4866, 4868, 4860-61, A. DE RIDDER, *Collection de Clercq VII*, άρ. 3031, πίν. XXIII, BMCG, άρ. 1417, P. SIVIERO, *Gli ori e le ambre del Museo Nazionale di Napoli* (1954) πίν. 228f, 229b, Fossing πίν. XXI, άρ. 1774, AG Wien II, άρ. 590, 591.

3. AGD IV Hannover, άρ. 1035, 1036.

4. GGFR 360, πίν. 998, J. BOARDMAN, M.L. VOLLENWEIDER, *Ashmolean Museum, Oxford, Catalogue of the Engraved Gems and Finger Rings, Greek and Etruscan* (1978) άρ. 280 πίν. 43.

5. Βλ. π.χ. Μ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, "Η νομισματοκοπία της Νικοπόλεως (1975) πίν. 5,6.

ἐξέχον περιχέλωμα (πίν. 5β(γ)). Ὁ δαχτυλίδιος ἀπὸ nicolo, ὅπως τοῦ ἀριθ. 4, ἔχει ἐπίπεδη σφραγιστικὴ ἐπιφάνεια.

Ἄρ. εὐρ. 1284. Διάμ. καθ. 23, ὀριζ. 24, σφενδόνη 1.6×1.6 ἐκ.

Τὸ σχῆμα τοῦ δαχτυλιδιοῦ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ ἐπίσης στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου.

Παράσταση σφραγιδολίου: στὴ βαθυγάλανη φλέβα γενειοφόρο κεφάλι τοῦ Ἡρακλῆ πρὸς ἀριστερά. Ἡ χαρακτὴ κόμη εἶναι κοντὴ καὶ ἀραιή καὶ ἀφήνει γυμνὸ τὸ κρανίον πάνω ἀπὸ τὸ κυρτό, ρυτιδωμένο μέτωπο. Πλαστικότερο εἶναι τὸ γένι ἀπὸ πυκνούς, παχεῖς καὶ κοντοὺς βοστρύχους μὲ χαρακτὴ ἀπόδοση τῶν ἐπιμέρους. Φορεῖ στεφάνι, ἴσως δάφνης. Τὰ ἄκρα τῆς ταινίας του πέφτουν στὸν ἰσχυρὸ αὐχένα.

Ἡ μορφή αὐτὴ, ποὺ μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ στὸν λυσιπικὸ Ἡρακλῆ¹, ἔχει ἐπίδοση στὴ σφραγιδογλυφία καὶ τὴ νομισματοκοπία ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ². Ἡ χρησιμοποίησή της σὲ δηνάρια τοῦ C. Vibius Varus τοῦ ἔτους 42 π.Χ. ἐνίσχυσε τὴ διάδοσή της σὲ σφραγίδες τοῦ 1ου π.Χ. — 1ου μ.Χ. αἰ. Σὲ ὀρισμένες ἀπὸ αὐτὲς ἐμφανίζονται ὅμοιοι τύποι, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ σύγκριση μὲ τὰ πιοπᾶνω νομίσματα³. Εἰδικὰ ὅμως στὴ σφραγιδογλυφία ἀναπτύχθηκαν καὶ ἄλλες τυπολογικὲς παραλλαγές σὰν αὐτὴ τὴν ὁποία ἐκπροσωπεῖ ὁ δαχτυλίδιος τοῦ τάφου καὶ ἄλλοι⁴.

6. Δαχτυλίδι μὲ παράσταση ἐρωτιδέα (πίν. 9α-β)

Στεφάνη ἀποτελουμένη, κατὰ τὸν κοινὸ ἑλληνιστικὸ τρόπο, ἀπὸ δύο συγκολλημένα ἐλάσματα, κυρτὴ μόνο ἐξωτερικά. Πλαταίνει ἐπάνω γιὰ νὰ σχηματισθεῖ ἡ ὠοειδὴς σφενδόνη μὲ ἐπίπεδο, μόλις ἐξέχον περιχέλωμα ποὺ συγκρατεῖ γυάλινη κόκκινη κυρτὴ σφραγίδα (πίν. 5β(ε)). Στὴ θήκη τῆς σφενδόνης σώζονταν ὑπόλοιπα ἄγνωστης κιτρινωπῆς ὕλης.

Ἄρ. εὐρ. 1286. Διάμ. καθ. 2.7 ἐκ., ὀριζ. 2.6 ἐκ., σφενδόνη 2.1×1.7 ἐκ.

Τὸ σχῆμα τοῦ δαχτυλιδιοῦ ἀνήκει στὸν γνωστὸ τύπο τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ποὺ εἶναι ὅμως καὶ χαρακτηριστικὸς τῆς πρώιμης αὐτοκρατορικῆς περιόδου⁵.

1. G. LIPPOLD, Die griechische Plastik (1950) πίν. 101,1. Ὁ ἴδιος τύπος ἔχει χρησιμοποιηθεῖ καὶ σὲ κατενώπιον παράσταση κεφαλίου σὲ νομίσματα τῆς Πισιδίας (2ος - 1ος αἰ. π.Χ.) SNG Deutschland, Sammlung v. Anlock, Pisidien, Lykaonien, Isaurien (1964) πίν. 175, ἀρ. 5284.

2. AGD I ἀρ. 449 (3ος αἰ. π.Χ.), G.M. RICHTER, Engraved Gems of the Greeks and Etruscans (1968) ἀρ. 572, 146 (3ος αἰ. π.Χ.). Πρβ. νομίσματα BMCC Peloponnesus πίν. V (8): Πατρῶν (146 - 32 π.Χ.), XXIV (4): Λακωνίας (250 - 146 π.Χ.), S. GRUNAUER VON HOERSCHELMANN, Die Münzprägung der Lakēdaimonier (1978) πίν. 5, ἀρ. 79 κέ. (3ος - 2ος αἰ. π.Χ.), πίν. 8 XIV, II, 18 (48 - 40 π.Χ.).

3. C. CRAWFORD, Roman Republican Coinage (1974) 508 ἀρ. 494 (37), πίν. 60, M. L. VOLLENWEIDER, Die Steinschneidekunst und ihre Künstler in Spätre-

publikanischer Zeit (1966) 31, σημ. 29, πίν. 21(5), G.M. RICHTER, Engraved Gems of the Romans (1971) ἀρ. 264, AG πίν. 41 (35), Geschnittene Steine der Antike, Münzen und Medaillen, AG Basel, SL, K, Dez 1968, ἀρ. 125, AG Wien I ἀρ. 273 (μὲ πιδ πρόσφατη βιβλιογραφία).

4. Πρβ. BMCG ἀρ. 1225, πίν. XVI, AG πίν. XXVI (33) A. DE RIDDER, Collection de Clercq VII, ἀρ. 3046, πίν. 23 (κυρίως γιὰ τὸ γένι καὶ τὰ μαλλιά). Βλ. ἐπίσης σφραγιδολίθο χρονολογημένο στὸ τέλος τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὸ Auerberg, G. ULBERT καὶ E. M. SCHMIDT, BayVgBl 35, 1970, 89 πίν. 3.1.

5. Βλ. BMCFR, XLII (C, XXVI), SIVIERO δ.π. πίν. 210, HENKEL, 26 ἀρ. 166, 173, 179, πίν. IX, GREIFENHAGEN I πίν. 60 (2 καὶ 5, 3 καὶ 6) ἀπὸ τὸν θησαυρὸ τῆς Petescia τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου.

Παράσταση σφραγιδολίθου: ο έρωτιδέας με κοντά φτερά βαδίζει προς δεξιά, ενώ τὸ πάνω σῶμα εἶναι στραμμένο κατενώπιον. Κρατεῖ στὸ χαμηλωμένο δεξιὸ χέρι στεφάνι καὶ στὸ λυγισμένο ἀριστερὸ σκoiνὶ ἢ σύρμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο κρέμεται ἀδιάγνωστο ἀντικείμενο.

Ὁ τύπος τοῦ βαδίσματος καὶ ἄλλα στοιχεῖα τῆς κίνησης ἀπαντοῦν σὲ παλιότερες, σύγχρονες καὶ νεώτερες μορφές έρώτων κ.ἄ. στὴ σφραγιδολογία¹. Ἡ κόμμωση εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστικὴ τοῦ τέλους τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.² Στεφάνι κρατοῦν καὶ ἄλλοτε οἱ Ἑρωτες³.

Τὸ ἀντικείμενο στὴν ἄκρη τοῦ σκoiνιοῦ ἢ μεταλλικοῦ στελέχους μοιάζει μὲ λυχνάρι. Ἔτσι θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγηθεῖ καὶ ἡ κυματιστὴ γραμμὴ στὴν ἄκρη τοῦ ὡς φλόγα. Λιγότερο πιθανὴ θὰ ἦταν ἡ ταύτιση μὲ τὸ παιγνίδι jo - jo⁴.

7. Δαχτυλίδι μὲ παράσταση τρίποδα (πίν. 10α-β)

Τὸ σχῆμα τοῦ δαχτυλidioῦ (πίν. 5β(δ)) εἶναι ὅμοιο μὲ τὸ προηγούμενο. Ὁ σφραγιδόλιθος εἶναι ρουμπίνι.

Ἄρ. εὐρ. 1281. Διάμ. καθ. 1.7 ἐκ., ὀριζ. 1.8 ἐκ., σφενδόνη 1.3×1.1 ἐκ.

Παράσταση σφραγιδολίθου: τριποδικὸς λέβης. Δύο ὀριζόντια κυκλικὰ ἐλάσματα συνέχουν τὰ πόδια ποὺ καταλήγουν σὲ ὀπλές ζώου καὶ πατοῦν σὲ ὀριζόντια βάση. Ὁ λέβης ἔχει δακτυλιοειδεῖς λαβές, μεταξὺ τῶν ὁποίων παριστάνεται ἰδιόμορφο ὑψηλὸ κωνικὸ ἀντικείμενο μὲ εὐρὺ στόμιο καὶ τρεῖς μικρὲς κάθετες κεραῖες (λαβές;) στὰ χεῖλη.

Γιὰ τὸ σχῆμα τοῦ τρίποδα πρβ. AGD IV Hannover, ἀρ. 1343 (τέλος 1ου π.Χ. - 1ος μ.Χ. αἰ.), Pompei, A.D. 79, ἀρ. 198.

Ὁ τριποδικὸς λέβης εἶναι ἔμβλημα νομισμάτων ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ⁵. Σὲ ὀρισμένους τύπους ὑπάρχουν στοιχεῖα σὰν τοῦ σκεύους τῆς παράστασης τοῦ σφραγιδολίθου. Συχνὴ εἶναι ἡ παρουσία ἐνὸς ἐπίπεδου δισκοειδοῦς ἀντικειμένου, συνήθως μὲ τρεῖς κεραῖες πάνω ἀπὸ τὸν λέβητα⁶. Σὲ ἄλλους τύπους ἐμφανίζεται πάνω ἀπὸ τὸν λέβητα ἢ μέσα σὲ αὐτὸν κάποιο ἄλλου εἶδους σκεῦος. Συγκεκριμένα σὲ νομίσματα τῆς Σικε-

1. BMCG, ἀρ. 1478 AGD IV, Hannover, ἀρ. 834 (1ος αἰ. μ.Χ.), C. MADDOLI, ASAtene 41 - 42, 1963 - 64, 91, εἰκ. 22 (375): τέλη 2ου - ἀρχές 1ου αἰ. π.Χ.), G. M. RICHTER, Catalogue of Engraved Gems Greek, Etruscan and Roman, The Metropolitan Museum of Art (1956) ἀρ. 230, πίν. XXXV, Beschreibung ἀρ. 1111, AG Wien II, ἀρ. 1393 (3ος - 4ος αἰ. μ.Χ.), σάτυρος ποὺ συντηρεῖ παλιότερη παράδοση, πρβ. δ.π. ἀρ. 1059 (2ος - 1ος αἰ. π.Χ.). Συγγενὴς στὴν κίνηση εἶναι ὁ τύπος τοῦ Ἄρη Ulter M. HENIG, A Corpus of Roman Engraved Gemstones from British Sites (1974) ἀρ. 70 - 74, πίν. 3, A. KRUG, Germania 56, 1978, πίν. 56, ἀρ. 51.

2. G. LIPPOLD, Gemmen und Kameen (1922) πίν. 30(4), AG πίν. XXX (27), CRAWFORD δ.π. ἀρ. 501, πίν. LXI: νόμισμα τοῦ Coepio Brutus Procos τοῦ 43 - 42 π.Χ., M. L. VOLLENWEIDER, Catalogue raisonné des sceaux,

cylindres, intailles et camées (1976) ἀρ. 205, πίν. 62.

3. AG πίν. XXV (47), Beschreibung ἀρ. 3768.

4. R. SCHMIDT, Die Darstellung von Kinderspielzeug und Kinderspiel in der griechischen Kunst (1977) 81, κέ., EAA III (1960) 908, 910 μὲ βιβλιογραφία, L. DEUBNER Die Antike 6, 1930, 167 - 8, εἰκ. 9.

5. ANSON I πίν. XVII κέ.

6. Νομίσματα Ἀθηνῶν, ANSON I ἀρ. 1293, πίν. XXIV, BMCC Attica, 83, ἀρ. 566. Σινώπης, ANSON I ἀρ. 1222, πίν. XXIII, BMCC Pontus, 98, ἀρ. 33. Συρίας (Δημήτριος II), ANSON I ἀρ. 1183, πίν. XXII. Ἀμισοῦ ANSON I ἀρ. 1110, πίν. XX, BMCC Pontus, 16 ἀρ. 38. Χαλκηδόνος, ANSON I ἀρ. 1113, πίν. XX. Κολοφῶνος, J. D. MILNE, Colophon and its Coinage (1941) πίν. IX (166 b), X (175 b, c, 176 a, b.)

λίας (Ταυρομενίου, Συρακουσών κλπ.) υπάρχει άγγειο σαν φρουτοδόχη που μπορεί να παραλληλισθεί με το αντικείμενο του σφραγιδολίου μας¹. Άλλοτε τοποθετείται κίστη στρογγυλή². Άς αναφερθεί έδω και το σφράγισμα από το κρατικό αρχείο Α της Σελευκείας (294/280 - 141 π.Χ.)³ με τριποδικό λέβητα πάνω από τον όποιο στέκει άλλο αδιάγνωστο αντικείμενο.

Το δισκοειδές αντικείμενο που στα νομίσματα ξεχωρίζει με καθαρότητα από τον λέβητα και δεν φαίνεται ότι ήταν πάντοτε επίπεδο, εύλογα φέρνει στον νοῦ τον *ὄλμο*⁴ που μνημονεύουν αρχαίες πηγές σε συνάρτηση με τον δελφικό τρίποδα: ή Πυθία καθόταν σε «ὄλμο» που ήταν τοποθετημένος στον δελφικό τρίποδα⁵. Τόσο ή μορφή του όσο και ή ακριβέστερη σχέση με τον τρίποδα, δεν είναι σαφής, όπως άλλωστε δεν είναι βέβαιο ούτε αν ο δελφικός τρίποδας ήταν τριποδική έδρα ή τριποδικός λέβης.

Όπως και αν έχει, το αντικείμενο που απεικονίζεται πάνω από τον λέβητα στη σφραγίδα του δαχτυλιδιού, πιστεύω ότι είναι σκεῦος μάλλον, παρά ή δελφική τυχόν έδρα. Γι' αυτό θα πρέπει να προσγράψουμε το θέμα σε άλλον κόσμο. Ο τρίποδας, το παλιό αυτό όργανο μαντείας, κάποτε, αρχικά τουλάχιστον, φορέας ο ίδιος μαντικής δύναμης⁶, ήταν στη Ρώμη έμβλημα των *quindecimviri sacris faciundis* οι όποιοι αποτελούσαν τα μέλη ενός από τα τέσσερα ρωμαϊκά ιερατεία. Ήταν επιφορτισμένοι με τις ξένες λατρείες και ειδικώς του 'Απόλλωνος και είχαν καθήκον να φυλάγουν και να έρμηνεύουν τα βιβλία της σιβυλλικής μαντείας στον ναό του Jupiter στο Καπιτώλιο⁷.

Το έμβλημα αυτό εμφανίζεται σε δηνάρια του L. Manlius Torquatus του 65 π.Χ.⁸ και του C. Cassius Longinus⁹ του 43 - 42 π.Χ., οι όποιοι ήταν μέλη του *Quindecimviriatus*. Στα δεύτερα υπάρχει ήμισφαιρικό κάλυμμα του λέβητα ή άλλο αντικείμενο πάνω από αυτόν. Στα πρώτα ο τρίποδας φέρει λέβητα και πάνω στέκει κλειστό ύψηλο άγγειο, άμφορέας, που θεωρήθηκε ότι είναι το *praefericulum*, το μεταλλικό τελετουργικό

1. SNG Sammlung, Dreer, Klagenfurt I, άρ. 558 πίν. 14 (275 - 212 π.Χ.), SNG Cop., Sicily, άρ. 938 - 9, πίν. 20, άρ. 701 - 704, πίν. 16.

2. Ζακύνθου, ANSON I άρ. 1090, πίν. XIX, BMCC Peloponnesus, 98, άρ. 40. Κατωιταλιωτικά και σικελικά, ANSON I άρ. 1003 - 1007, 1019, 1021, 1027, 1029, πίν. XVIII. SNG Deutschland, Tübingen I, Sikelia άρ. 521 - 524 (380 - 330 π.Χ.), München 2 άρ. 296 - 306, πίν. 13 (300 - 260 π.Χ.), SNG The Collection of the American Numismatic Society (1975) άρ. 715 - 720, πίν. 21, άρ. 392 - 405, πίν. 12, άρ. 334 - 370, πίν. 11.

3. R. H. McDOWELL, Stamped and Inscribed Objects from Seleucia on the Tigris (1935) 39, πίν. I(1).

4. Όλμος σημαίνει στρογγυλή ή κυλινδρική πέτρα ή αντικείμενο διαμορφωμένο με κοιλότητα, επίσης κάθισμα ή και σφαιρικό ή κυλινδρικό σκεῦος.

5. P. AMANDRY, Le mantique apollinien à Delphes (1950) 140 κέ., G. ROUX, Delphi, Orakel und Kultstätten (1971) 112 κέ., REISCH, RE V, 2 στ. 1678 κέ. DAREMBERG - SAGLIO V 476.

6. Βλ. το δίστιχο έπίγραμμα Παιῖνος κλυτό[ν] ἄρμα

βιός φόρμιγξ τε λυ(ε)ία γρύπες και τρίποδες σήματα μαντοσύνης. Συνοδεύει ζωγραφιά της εποχής του Αύγουστου σε κτίριο που βρέθηκε κάτω από τη S. Maria Maggiore της 'Ασσίζης. Ή ζωγραφιά παριστάνει ἄρμα χωρίς ήνιοχο, συρόμενο από γρύπες, πάνω στο όποιο υπάρχει λύρα και φαρέτρα. K. KERÉNYI, SOsl 29, 1952, 110 κέ., ROBERT, Bull. Epigraphique, REG 72, 1959, 280, άρ. 532a, M. GUARDUCCI, Epigrafia greca III (1974) 436, εικ. 163.

7. DAREMBERG-SAGLIO II 1, 432 κέ., 442, RE XXIV 1, στ. 1114 κέ. 1139 κέ., J. GAGÉ, Apollon romain (1955) 442, 463, E. DIEHL, Ταϊνία 1980, 409 σημ. 30.

8. E. BABELON, Monnaies de la République Romaine II (1886) 179 - 180, T.R.S. BROUGHTON, The Magistrates of the Roman Republic (1951) 135, H. GRUEBER, Coins of the Roman Republic in the British Museum I 432 κέ., CRAWFORD έ.π. άρ. 411, πίν. L.

9. GRUEBER έ.π. II 480 άρ. 71, CRAWFORD έ.π. άρ. 498/1, πίν. LX. Βλ. και ανάγλυφο τρίποδα σε έπιτύμβιο βωμό CIL X 1699.

σκεῦος πού θά χρησιμοποιοῦσαν στίς ιεροπραξίες τους οἱ *quindecimviri*, σύμβολο καί αὐτό τῆς ιεροσύνης τους¹.

Τὸ σχῆμα τοῦ *praefericulum* εἶναι γιὰ τὴν ὥρα ἄγνωστο, ἂν καὶ ἀπὸ τὴν περιγραφή τοῦ Festus πού τὸ συγκρίνει μὲ λεκάνη, φαίνεται ὅτι ἦταν εὐρὺ ἀνοιχτὸ σκεῦος χωρὶς λαβές. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἀποκλείεται ἡ παράσταση στὸν δακτυλιδίολο τοῦ τάφου νὰ ἀποτελεῖ ἀκριβῶς ἀπεικόνιση αὐτοῦ τοῦ ἀγγείου μὲ ὑψηλὸ κωνικὸ σῶμα, κυλινδρικό λαιμὸ καὶ εὐρὺ, στρογγυλὸ στόμιο (ἡ ἀπόδοση λαβῶν στὴν παράσταση δὲν εἶναι ἀσφαλής).

Ἐπομένως εἶναι σχεδόν, νομίζω, βέβαιο ὅτι τὸ δακτυλίδι τῆς Πάτρας ἀπεικονίζει τὸ ἔμβλημα τοῦ *Quindecimviratus* καὶ πρέπει νὰ ἀνῆκε κάποτε σὲ μέλος του ἢ σὲ πρόσωπο ιερατικό, ἐξουσιοδοτημένο ἀπὸ τοὺς *quindecimviri*². Τὸ μικρὸ μέγεθος πού ἀρμόζει σὲ παιδικὸ ἢ γυναικεῖο δακτυλίδι δὲν πρέπει νὰ ξενίζει, γιὰτὶ ἀσφαλῶς ὅλα τὰ δακτυλίδια δὲν προορίζονταν νὰ φοριοῦνται στὰ δάχτυλα. Καὶ τὸ δικό μας βρέθηκε μακριὰ ἀπὸ τὰ χέρια, κοντὰ στὸν ἀριστερὸ βραχίονα τοῦ σκελετοῦ.

Εἶναι ἡ παρουσία τοῦ δακτυλιδιοῦ στὴν Πάτρα τυχαία ἢ μήπως ἄτομο σχετιζόμενο ἄμεσα ἢ ἔμμεσα μὲ τὸ ιερατικὸ αὐτὸ ἀξίωμα εἶχε ἐγκατασταθεῖ ἢ διαμείνει προσωρινὰ στὴν Πάτρα τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.³

Στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου οἱ *quindecimviri* ἔπαιζαν σπουδαῖο πρόσωπο, γιὰτὶ ἡ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος εἶχε ἀποκτήσει ἰδιαίτερη σημασία καὶ μάλιστα πολιτική, ὅταν σχετίστηκε μὲ τὴν εἰρήνη πού ἀκολούθησε τὴ νίκη στὸ Ἀκτιο⁴. Ἡ ἀκτινοβολία καὶ ἡ ἐπιρροή τοῦ ιερατείου αὐτοῦ καὶ σὲ ἄλλες ἐπαρχίες δὲν ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενο θετικής ἀπάντησης στὸ πιό πᾶνω ἐρώτημα πού πάντως πρέπει νὰ μείνει γιὰ τὴν ὥρα ἀνοιχτὸ (βλ. καὶ στὸ κεφ. τῶν παρατηρήσεων).

8. Δακτυλίδι μὲ περιστρεφόμενη πέτρα (πίν. 5β (στ), 11α)

Ὁ συρμάτινος κρίκος ἔχει στρογγυλεμένα διάτρητα ἄκρα. Ἡ πράσινη ἐξάεδρη πέτρα (πράσιος;), μὲ τόσο ἀμβλεῖς τίς μεταβάσεις τῶν ἐδρῶν, ὥστε νὰ φαίνεται σχεδόν κυλινδρική, περιστρέφεται σὲ σύρμα τοῦ ὁποίου τὰ ἄκρα περνοῦν ἀπὸ τίς δύο ὁπές τοῦ κρίκου καὶ συσπειρώνονται γύρω ἀπὸ αὐτόν.

Ἀρ. εὐρ. 1285. Διάμ. καθ. 2.2 ἐκ., ὀριζ. 2 ἐκ. Διαστ. πέτρας 0.8×0.5 ἐκ.

Ἡ πράσινη κυλινδρική (ἢ πολυεδρική) πέτρα-ψῆφος πού ἀπαντᾷ καὶ ἄλλοτε καὶ

1. DAREMBERG - SAGLIO IV 1, 622, RE XXII2, στ. 1347, E. BABELON, Monnaies de la République Romaine I (1885) 130, 131, 161 - 163, 178. W. HILGERS, Lateinische Gefäßnamen (1963) 263.

2. Πρβ. Sacerdotes quindecimvires βλ. π.χ. στὸ Lugdunum ὁ Q. Samius Secundus, στὴν Κύμη ὁ Licinius Secundus (ἐπιγραφή τοῦ 289 μ.Χ.). Ὁ Ἡρώδης Ἀττικὸς εἶχε διατελέσει ἐπίσης quindecimvir (L. SCHUMACHER, Die vier römischen Priesterkollegien unter den Flavianen, den Antoninen und den Severen 69 - 235 n. Chr., ANRW II, 16(1), 685, DAREMBERG -

SAGLIO II 1, 441 - 442.

3. Σχετικὰ μὲ τὴν ταξική προέλευση τῶν quindecimviri καὶ τὴν κοινωνική καὶ πολιτική ἐνότητα μεταξὺ τῆς ἀριστοκρατίας τῆς Ρώμης καὶ τῶν ἐπαρχιῶν ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχονταν τὰ νέα μέλη τῶν ιερατειῶν βλ. SCHUMACHER ὁ.π. 804 κέ., 808 κέ.

4. I. GAGÉ ὁ.π. 691 κέ., τοῦ Ἰδίου, Apollon impérial, ANRW II 17(2), 561 κέ., J. SCHEID, Les prêtres officiels sous les empereurs Julio-Claudiens, ANRW II 16(1), 618 - 9.

εἶναι κυρίως ἀπὸ πλάσμα ἢ πράσιο, κάποτε καὶ ἀπὸ σμαράγδι, ἀναφέρεται σὲ ἐπιγραφές¹. Ἡ ἴδια χρησιμοποιοῦταν καὶ σὲ ἄλλα εἶδη κοσμημάτων².

Ὁ τύπος τοῦ δαχτυλιδιοῦ μὲ περιστρεφόμενη πέτρα ἀπαντᾷ ἀπὸ τὴν προϊστορική ἐποχή στὴν Αἴγυπτο μὲ σκαραβαίους³. Εἶναι ἐπίσης συχνὸς καὶ ἀγαπητὸς στὴ Φοινίκη, ἀπὸ τὴν ὁποία ἔρχεται καὶ στὴν Ἑλλάδα, ὅπου τὸν συναντᾶμε μὲ διάφορους λίθους, κυρίως σὲ σχῆμα σκαραβαίου ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. π.Χ.⁴ Τὸν 4ο καὶ 3ο αἰ. π.Χ. ἀποτελεῖ μιὰ μεγάλη κατηγορία ἐτρουσκικῶν δαχτυλιδιῶν⁵.

Ἀλλοτε ὁ κρίκος εἶναι στρεπτός⁶ ἢ καὶ ἐλασμάτινος⁷. Ἐνα παράδειγμα κρίκου ὁμοίου σχεδὸν μὲ τὸν δικό μας, ἀπὸ τὸν ὁποῖο λείπει ἡ πέτρα, βρίσκεται στὸ Βερολίνο⁸.

Ὁ τρόπος τῆς κατασκευῆς δαχτυλιδιοῦ μὲ σύρμα στὸ ὁποῖο ἦταν περασμένη διάτρητη πέτρα, ἦταν εὐκόλος καὶ λιγότερο δαπανηρὸς ἀπὸ ἄλλους. Τὰ περισσότερα παραδείγματα χρονολογοῦνται τὴν ὕστερη κλασικὴ καὶ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή μὲ βάση ἑγγλυφους λίθους⁹. Τέτοια συρμάτινα δαχτυλίδια ὅμως, καὶ μάλιστα κάποτε μὲ παλιότερους λίθους, ἀκόμη καὶ μυκηναϊκοὺς, μπορούσαν νὰ κατασκευάζονται καὶ ἀργότερα. Ἔτσι ἡ χρονολόγησή τοῦ δαχτυλιδιοῦ τοῦ τάφου τῆς Πάτρας στὸν 1ο π.Χ. — 1ο μ.Χ. αἰ. εἶναι δυνατή.

Δ α ν ά κ ε ς (πίν. 11β - γ)

9. Ἐ λ α σ μ α σ τ ρ ο γ γ υ λ ὸ

Διατηρεῖ τὴν κύρτωση τῶν ἄκρων τῆς περιφέρειας ποὺ εἶχε γίνεи για νὰ προσαρμοσθεῖ στὸ νόμισμα πάνω στὸ ὁποῖο τυπώθηκε (πίν. 11β).

Ἀρ. εὗρ. 1288. Διάμ. 1.4 ἐκ.

Ἐκτυπη παράσταση νομίσματος Κορίνθου μὲ πηδάλιο καὶ τὴν ἐπιγραφή COR, τῆς σειρᾶς τῶν ἀνωνύμων. Ἡ κοπή τους χρονολογεῖται τὸ 40 - 30 π.Χ.¹⁰

1. BMCJ σ. XLVIII - XLIX, LIX - LXI, BCH 6, 1882, 123, σημ. 3.

2. P. AMANDRY, Collection Hélène Stathatos I (1953) ἀρ. 310 - 311 πίν. 53.

3. M. É. VERNIER, Bijoux et orfèvreries (1907) (Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire) πίν. XXI - XXII, XIV, BMCFR 50.

4. HIGGINS 129.

5. Ὁ.π. 152, BMCFR 55 κέ., BREGLIA δ.π. πίν. XVII.

6. POLLAK ἀρ. 442, πίν. XVIII, GREIFENHAGEN I πίν. 25 (20 - 21), II πίν. 57 (17 - 18), τὰ τελευταῖα εἶναι ἐτρουσκικά.

7. POLLAK ἀρ. 411, πίν. XVIII μὲ μυκηναϊκὸ σφραγιδόλιθο (μυκηναϊκὴς διάτρητες σφραγίδες ἔχουν χρησιμοποιοθεῖ καὶ ἄλλοτε μὲ τέτοιους κρίκους, ὅπως, Beschreibung ἀρ. 86, CMS V 1 ἀρ. 30, BMCFR ἀρ. 280). Sammlung Ruesch ἀρ. 317, GREIFENHAGEN II πίν. 56(6) ὅπου ὁμοία περιελίσσεται τὸ σύρμα κοντὰ στὰ στρογγυλὰ ἄκρα.

8. GREIFENHAGEN I πίν. 25(9): 4ος - 3ος αἰ. π.Χ.

9. Κινητὲς ἢ περιστρεφόμενες εἶναι καὶ οἱ σφενδόνες ἀπὸ κρύσταλλο ἢ ὑαλόμαζα ποὺ καλύπτει χρυσὲς ἐλασμάτινες μορφὲς τῶν δύο πολὺ συγγενικῶν δαχτυλιδιῶν, τοῦ Ὁμολίου (S. G. MILLER, Two Groups of Thessalian Gold, 1979, 18, 56, πίν. 11c, Ὁθησαυροὶ τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας ἀρ. 4) καὶ τοῦ Taman (MILLER δ.π. 20, πίν. 11e, f, M. ARTAMONOV, Treasures from Scythian Tombs in the Hermitage Museum, 1969, 73, πίν. 274 - 75). Στὸ πρῶτο τὸ σύρμα περιστρέφεται μόνον στὸ ἓνα ἄκρο τοῦ κρίκου, ἐνῶ στὸ δεύτερο δὲν περιελίσσεται στὰ ἄκρα.

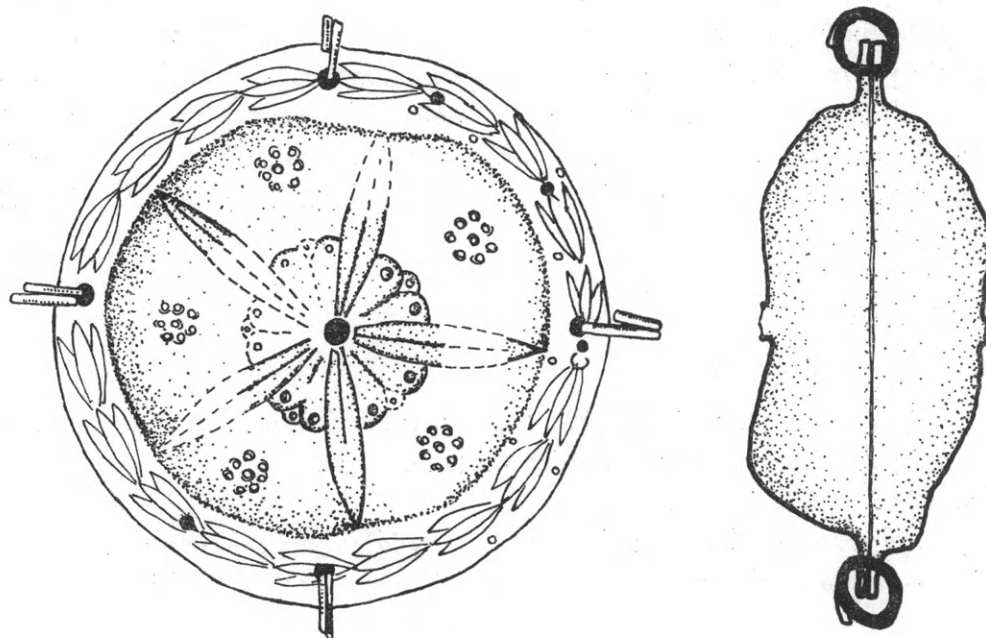
10. BMCC Peloponnesus ἀρ. 7, πίν. XXIII, K. M. EDWARDS, Corinth VI ἀρ. 74, πίν. 3, SNG, Cop. 268. Ὁ κ. M. Amandry εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μὲ πληροφορήσει σχετικὰ καὶ τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴ βοήθειά του καθὼς καὶ τοὺς συναδέλφους τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν γιὰ τίς διευκολύνσεις καὶ τὴ συνεργασία.

10. Ὁμοιοέλασμα

Ἄρ. εὐρ. 1289. Διάμ. 1.7 ἐκ.

Ἐκτυπο νομίσματος Σικυῶνος, τύπου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., μετὰ τοῦ περιστέρι πού πετᾷ (πίν. 11γ)¹.

Ἡ συχνή παρουσία δανάκης μετὰ τοῦ περιστέρι τῆς Σικυῶνος σὲ τάφους τῆς Πάτρας τῆς ἐποχῆς τῆς Ρωμαιοκρατίας, 1ου - 3ου αἰ. μ.Χ. ἢ καὶ ἀργότερα, δείχνει ὅτι τὸ νόμισμα αὐτὸ ἦταν σχεδὸν καθιερωμένο γιὰ ταφικὴ χρῆση. Πιθανῶς καὶ ὁ πανάρχαιος συμβολισμὸς τοῦ πουλιοῦ γιὰ τὴν ψυχὴ πού πετᾷ στὸν ἀέρα² νὰ ὑπαγόρευσε τὴν προτίμηση αὐτῆς.

Εἰκ. 4. Πλαταγὴ ἄρ. κατ. 11.

Ἀσημένια

11. Πλαταγὴ (crepitaculum) (πίν. 12α - γ, εἰκ. 4)

Ἐλλειπῆς, μετὰ πολλὰς συμπληρώσεις. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο σχεδὸν ἡμισφαιρικὰ τμήματα μετὰ ἐπίπεδα περιφερικὰ πλαίσια, ἐνωμένα μετὰ συρμάτινους κρίκους πού περνοῦν ἀπὸ ὁπὲς τῶν πλαισίων. Ὑπάρχουν τρεῖς ἀκόμη ὁπὲς στὶς ὁποῖες μπορεῖ νὰ ἀντιστοιχοῦσαν κρίκοι χαμένοι ἢ καὶ μικρὰ καρφιά. Μπορεῖ ἀκόμη ἴσως οἱ ὁπὲς αὐτὲς νὰ σχετίζονται μετὰ τὴ στερέωση τῆς λαβῆς. Στὸ κέντρο καὶ τῶν δύο τμημάτων περνοῦσε ὁ ἄξονας πού συγκρατοῦσε τὴ λαβὴ τῆς πλαταγῆς. Στὸ ἐσωτερικὸ διατηροῦνται τὰ μικρὰ χαλίκια πού προκαλοῦν τὸν κρότο.

Ἄρ. εὐρ. 1414. Διάμ. 7 ἐκ., πάχ. 3.1 ἐκ. περίπου.

1. SNG Cop., ἀρ. 60.

néraire des Romains (1966) 109, 119.

2. F. CUMONT, Recherches sur le symbolisme fu-

Ἡ χαρακτὴ καὶ ἔκτυπη διακόσμηση σώζεται ἐλάχιστα, ἀρκετὰ ὅμως γιὰ τὴ σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση. Τὸ κέντρο κατέχει ρόδακας μὲ γλωσσωτὰ φύλλα ποὺ ἔχουν στὰ ἄκρα ἔκτυπη κοκκίδα σὲ χαρακτὸ κύκλο καὶ ἐναλλάσσονται ἀνὰ τρία μὲ φύλλο λογχωτὸ τὸ ὁποῖο φθάνει ἕως τὰ ἄκρα τοῦ ἡμισφαιρίου. Ἀνάμεσα στὰ λογχωτὰ φύλλα τὸ πεδίο διακοσμεῖται μὲ ἔκτυπον ἑνστιγμο ρόδακα. Τὸ πλαίσιο κοσμεῖται μὲ πλοχμὸ λογχωτῶν φύλλων.

Ἀπὸ τίς περιγραφές τῶν γνωστῶν ὁμοιότυπων χάλκινων πλαταγῶν¹ δὲν προκύπτει ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο γινόταν σὲ αὐτές ἡ συνένωση τῶν δίσκων. Στὶς δύο πλαταγές τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου εἶναι ἐνωμένοι μὲ μικρὰ καρφιά. Μὲ κρίκους συνδέονταν οἱ δίσκοι μιᾶς πλαταγῆς ἀπὸ τοὺς Vulci, ποὺ καὶ στὸ σχῆμα εἶναι, φαίνεται, ὅμοια μὲ τὴ δική μας². Δὲν θεωρῶ πιθανὴ τὴν εἰκασία ὅτι καὶ μὲ τοὺς κρίκους μπορούσε νὰ παραχθεῖ κρότος ἀντάξιος τοῦ προορισμοῦ τῆς πλαταγῆς, ἐνῶ δὲν εἶναι ἀπίθανο ὅτι οἱ κρίκοι χρησίμευαν γιὰ τὴ στερέωση ἐξαρτημάτων.

Ἡ διακόσμηση τοῦ ρόδακα ποὺ ἐδῶ εἶναι μικρότερος, μπορεῖ νὰ παραλληλισθεῖ μὲ τῆς πλαταγῆς τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀρ. 879, ποὺ ἐκτείνεται σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἡμισφαιρίου. Σὲ ἄλλες πλαταγές, τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀρ. 878, τοῦ Λούβρου καὶ τοῦ Βερολίνου ὑπάρχουν ἀνάγλυφες παραστάσεις.

Ἐκτὸς ἀπὸ τίς χάλκινες ἀναφέρονται καὶ ἀσημένιες πλαταγές³.

Ἡ χρονολόγηση τῶν πλαταγῶν αὐτῶν στὸν 4ο αἰ. δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀνεπιφύλακτα δεκτὴ. Ὅρισμένες εἶναι δυνατὸ νὰ τοποθετηθοῦν σὲ μεταγενέστερους χρόνους. Ἀπὸ τὴ Βέροια προέρχεται «χαλκοῦν ἀσπιδοειδὲς δισκάριο μὲ ὀπὴ στὸ μέσον»⁴ ποὺ βρέθηκε σὲ ἑλληνιστικὸ τάφο καὶ πιθανῶς ἀνήκει σὲ πλαταγὴ.

Ἦταν ἡ πλαταγὴ μόνο παιχνίδι ἢ καὶ ὄργανο μαγικὸ μὲ χθόνια σημασία, ποὺ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιόταν σὲ ὁρισμένες λατρεῖες; Ἀσφαλῶς ὡς παιχνίδι πρέπει νὰ διακριθεῖ ἀπὸ τὸν ἱγγὰ ἢ τὸν ρόμβο, ἐνῶ δὲν μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ οὔτε μὲ τὸ τύμπανο ἢ τὸν ἐκάτινο στρόφαλο ἢ ἐκατικὸ στρόφο, ὅργανα μαγικά. Πάντως, ὡς ἀφιέρωμα στὸν τάφο εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποκτήσῃ ἱερότητα καὶ μάλιστα νόημα ἀποτροπαϊκό⁵.

12. Ἀστράγαλος (πίν. 11δ-ε)

Ἀποτελεῖται ἀπὸ σφυρηλατημένο ἔλασμα. Ὅπῃ διαμπερὴς ὑπάρχει στὸ ἓνα ἄκρο.

Ἀρ. εὐρ. 1422. Μῆκ. 1.8 ἐκ., πλ. 0.9 ἐκ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς πολυάριθμους φυσικοὺς ἀστραγάλους ποὺ βρίσκονται κυρίως

1. Olynthus X 495, ἀρ. 2561, πίν. 164, Βερολίνου AA 9, 1894, 119, A.S.F. Cow, JHS 54, 1934, 11, εἰκ. 8, Λούβρου, A. DE RIDDER, Bronzes antiques du Louvre ἀρ. 1694, πίν. 76, Cow δ.π. 12, εἰκ. 9, Βρετανικοῦ Μουσείου BMGBr ἀρ. 878, 879, Cow δ.π. εἰκ. 10. Τῶν Ἀθηνῶν στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο ἀρ. 7991 - 7992 προέρχονται ἀπὸ τὴ Βοιωτία, A. DE RIDDER, Catalogue des Bronzes de la Société Archéologique d'Athènes (1894) ἀρ. 666. 667.

2. DAREMBERG - SAGLIO I 2, 1561, εἰκ. 2064.

3. EVA SCHMIDT, Spielzeug und Spiele der Kinder im klassischen Altertum (1971) 26.

4. Μακεδονικά ΙΔ, 1974, 169, ἀρ. 16.

5. Βλ. σχετικὰ Cow δ.π. 11 κέ., Olynthus X 497, RE VII στ. 2778, X2, στ. 1384, DAREMBERG - SAGLIO IV2, 864. Γενικὰ γιὰ τὴν πλαταγὴ (καὶ πλαταγῶν ἢ πλαταγώνιον) βλ. καὶ H. BLÜMNER, Lehrbuch der griechischen Privatalterthümer (1882) 292, τοῦ ἴδιου Die römischen Privatalterthümer (1911) 308, E. SCHMIDT δ.π. 25 κέ. μὲ ἀρχαῖες πηγές.

σὲ τάφους¹ ὑπάρχουν παραδείγματα χάλκινων² καὶ ἓνα χρυσὸ στὸ Ἀμβουῦργο³.

Τέτοιοι ἀστράγαλοι μπορεῖ νὰ ἦταν πολύτιμα δῶρα τῆς ἡμέρας τῆς γέννησης ἢ τῆς βάπτισης ἢ ὕστερα ἀπὸ ἀγωνιστικὴ νίκη. Ἡ ὁπὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαία, θὰ χρησίμευε γιὰ ἐξάρτηση καὶ δείχνει ὅτι ὁ ἀστράγαλος τοῦ τάφου ἦταν περιήλιο (crepundium).

Χάλκινα

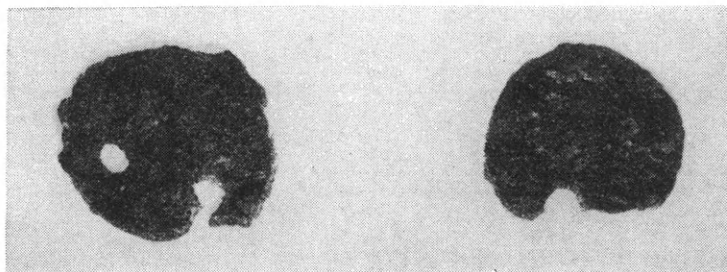
13. Δύο νομίσματα μὲ ὁπὴ ἐξάρτησης (εἰκ. 5)

Ἀρ. εὐρ. 1423.

α. Ἑλλιπὲς ἐνμέρει, διάμ. 1.7 ἐκ.

Ἑλληνικῆς πόλης 1ου π.Χ. - 1ου μ.Χ. αἰ.

β. Τελείως φθαρμένο, διάμ. 1.7 ἐκ.

Εἰκ. 5. Νομίσματα ἀρ. κατ. 13.

Ἑλεφαντοστέινα

14. Εἰδώλιο δυσμόρφου (πίν. 13α-β, 14α-β)

Ἡ διατήρηση εἶναι ἐλλιπής. Λείπει τὸ δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὸν βραχίονα, τὸ δεξιὸ σκέλος καὶ τὸ ἀριστερὸ ἄκρο πόδι. Ἰσχυρὲς φθορὲς ὑπάρχουν στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ σώματος καὶ τοῦ κεφαλιοῦ.

Ἡ μορφή ὁκλάζει, τὸ χαμένο δεξιὸ σκέλος συνεπτυγμένο καὶ αὐτό, θὰ φερόταν ὀριζόντια πάνω στὸ ἔδαφος. Πάνω στὸ γόνατο στηρίζει τὸ ἀριστερὸ χέρι ποὺ ψαύει τὸ πηγούνι, τὸ δεξιὸ ἴσως ἀκουμποῦσε στὸ ἔδαφος ἢ στὸ ἀντίστοιχο γόνατο. Τὸ κεφάλι στρέφει καὶ κλίνει πρὸς ἀριστερά. Τὰ στοιχεῖα τοῦ προσώπου εἶναι ἰδιαίτερος ἀνεπτυγμένα καὶ ἡ μύτη γαμψή. Τὰ μαλλιά μὲ χωρίστρα στὴ μέση εἶναι μακριά, μαζεμένα πίσω σὲ παχὺ πλόκαμο ποὺ φέρεται πάνω στὸν ἀριστερὸ ὦμο. Ἀνεπτυγμένοι εἶναι

1. Γιὰ τοὺς ἀστράγαλους στὴ ζωὴ καὶ τὸν τάφο ἡ βιβλιογραφία εἶναι πλούσια: MAU, RE II2 στ. 1793 - 5, DAREMBERG - SAGLIO V 31, L. DEUBNER, Die Antike 6, 1930, 173, Σ. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗΣ, ΑΕ 1958, 44, 101, 141, E. WEIDNER, Syria 33, 1956, 177, R. HAMPE, AA 91, 1976, 197 - 200, G. ROHLFS, Antikes Knochenspiel im einstigen Großgriechenland (1963), W. DÉONNA, Délos 18, 332, R. HAMPE, BMDr

107 (1951) 16, KURTZ - BOARDMAN 208, Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ - ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ, Ἑλληνιστικοὶ λαξευτοὶ τάφοι Βεροῖας (1980) 180, σημ. 28, E. SCHMIDT δ.π. 18.

2. E. BABELON - J.A. BLANCHET, Catalogue des bronzes antiques de la Bibliothèque Nationale (1895) 646, ἀρ. 1927 - 1933. Ὁ πρῶτος εἶχε καὶ ἐνθετα ἀσημένια γράμματα C,F,I.

3. HOFFMANN - CLAER ἀρ. 46.

καὶ οἱ γλουτοὶ καὶ τὸ γεννητικὸ μέλος, ἐνῶ ὁ θώρακας καὶ ἡ κοιλιακὴ χώρα εἶναι λιπόσαρκα. Ἡ σπονδυλικὴ στήλη εἶναι διογκωμένη.

Ἄρ. εὐρ. 1417. Ὑψος 4 ἐκ., πλ. κάτω 1.8 ἐκ.

Τὸ εἰδῶλιο ἔχει τὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα καρिकाτούρας. Εἶναι μορφὴ νάνου με φυσιογνωμία ἡλιθίου¹, δυσμορφίες καὶ παθολογικὲς παραμορφώσεις². Ταυτοχρόνως ἔχει εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα ποὺ ἀνήκουν στὴ μορφὴ τοῦ Ἀρποκράτη³, τοῦ ὁποῦ ἄλλωστε τοὺς ἰδιαίτερους χαρακτῆρες παρουσιάζουν καὶ ἄλλες συγγενικὲς μορφές. Τὸν πλευρικὸ τοῦ βόστρυχο ἔχουν καὶ ἱεροὶ δοῦλοι⁴, τὸν ἀνεπτυγμένο φαλλὸ «φαλλικοὶ δαίμονες» ποὺ παριστάνουν ὑπηρέτες λατρείας καὶ ἄλλοι δύσμορφοι καὶ νάνοι⁵. Τὴν κίνηση τοῦ χεριοῦ στὸ πηγούνι γεροντικὲς καὶ ἄλλες καρिकाτούρες⁶ ποὺ συχνὰ ἐπίσης κάθονται με τὸν ἴδιο τρόπο⁷.

Ἔτσι ἡ μορφὴ ἀποτελεῖ κράμα γνωστῶν εἰκονογραφικῶν τύπων ρεαλιστικῶν μορφῶν (καρिकाτούρας, ἀνάπηρου, ἱεροῦ δούλου, Ἀρποκράτη) καὶ μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ με ἀκρίβεια στὴ γνωστὴ ἀλεξανδρινὴ παράδοση ποὺ ἀρχίζει ἤδη ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. π.Χ.⁸

Ἡ ἐπίδοση τῆς ἀλεξανδρινῆς τέχνης καὶ στὴ συνέχεια ὅλης τῆς ἐλληνιστικῆς στὶς grotesk (καὶ ρεαλιστικὲς) μορφές ἀνταποκρίνεται, ὅπως ἔχει τονισθεῖ, σὲ μία ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα τῆς καθημερινῆς ζωῆς στὴν Ἀλεξάνδρεια. Ὁφείλει ὅμως τίς δημιουργίες τῆς στὴ συγκεκριμένη τάση γιὰ ρεαλισμὸ ἢ ὁποῖα στρέφεται ἀκριβῶς στὸ κωμικὸ καὶ παράδοξο στοιχεῖο ποὺ ἐκπροσωποῦσαν δύσμορφοι ἢ παραμορφωμένοι ἢ νάνοι, ἐμφανιζόμενοι ὡς γελωτοποιοί, χορευτές, μίμοι κλπ.⁹ Ἡ ἀνάμιξη παραδοσιακῶν θρησκευτικῶν στοιχείων καὶ συγκεκριμένως ἡ χρῆση γνωστῶν εἰκονογραφικῶν τύπων «ιερῶν» μορφῶν δίνει μαγικοθρησκευτικὸ, ἀποτροπαϊκὸ νόημα¹⁰, ὅπως ἀσφαλῶς εἶχε καὶ τὸ ἐλεφάντινο εἰδῶλιό μας.

Τὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα ποὺ ἐπισημάνθηκαν πιὸ πάνω εἶναι ἀσφαλῶς ἀλεξανδρινά¹¹. Ὡστόσο μόνον τοὺς δὲν ἀρκοῦν γιὰ τὴν ἀπόδοση σὲ ἀλεξανδρινὸ ἐργαστήριον. Ἰσχυ-

1. J. VOGT, Die griechisch-ägyptische Sammlung Expedition E. von Sieglin 2 (1929) Terrakotten, πίν. LVII (7), Ev. BRECCIA, Terracotte figurate greche, greco-egizie del Museo di Alessandria (1934) II 2, 52 ἀρ. 337 πίν. XCI (472, 473), P. PERDRIZET, Les terres cuites grecques d'Égypte de la Collection Fouquet (1921) 163 ἀρ. 462 πίν. CXI β' σειρά ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ καὶ CXII πάνω ἀρ. 469. Τὰ κεφάλια αὐτὰ ἀνήκουν σὲ τύπους ὁμοίους με τὸ εἰδῶλιο.

2. PERDRIZET ὁ.π. πίν. CVII, W. STEVENSON, The Pathological Grotesque Representation in Greek and Roman Art (1975) 178 κέ., 181, 186, 212 (ὁστεοπάθειες), VOGT ὁ.π. 39, πίν. CV (6).

3. W. WEBER, Die ägyptisch-griechischen Terrakotten (1914) 55, 57, πίν. 4 - 7, C. M. KAUFMANN, Graeco-ägyptische Koroplastik (1915) πίν. 19 κέ., PERDRIZET ὁ.π. πίν. XXI, XXII, XXIV, L. MARANGOU, Bone Carvings from Egypt (1976) 53 - 54.

4. VOGT ὁ.π. πίν. LXXV (2,3), Catalogue du Mu-

sée du Caire, M.C.C. EDGAR, Greek Bronzes πίν. V (27707), AA 1903, 149, εἰκ. 4 (n).

5. HERTER, RE XIX2, στ. 1717, 1744 κέ., VOGT ὁ.π. 33 κέ. πίν. LXXXV - LXXXVIII.

6. W. FRÖHNER, Terres cuites de la Collection J. Créau (1886) πίν. 97(1), WEBER ὁ.π. 59.

7. VOGT ὁ.π. πίν. LXXV, LXXXV κέ., W. BINSFELD, Gryllois 40 κέ., A.H.S. YEAMES, BSR IV (1907) 280 εἰκ. 1 (3ος αἰ. μ.Χ.).

8. N. HIMMELMANN, Alexandria und der Realismus in der griechischen Kunst (1983) 40, 43, 58, 61, 62.

9. HERTER ὁ.π. στ. 1744 κέ., VOGT ὁ.π. 54 - 55, BINSFELD ὁ.π. 36 κέ., G. M. RICHTER, AJA 47, 1913, 149 - 156, R. ZAHN, BerlWPr 81, 1923, 10. Βλ. καὶ HIMMELMANN ὁ.π.

10. A. WACE, BSA 10, 1903 - 4, 103 - 114, D. LEVI, The Evil Eye and the Lucky Hunch-Back, Antioch III (1937 - 39) 220 - 232, HIMMELMANN ὁ.π. 64.

11. Βλ. σημ. 8.

ρότερες ένδειξεις για άλεξανδρινή έργαστηριακή προέλευση αποτελούν τυπολογικά και τεχνοτροπικά στοιχεία στη διάπλαση του σώματος που είναι παραδοσιακά άλεξανδρινά και άπαντούν ήδη στα πήλινα ειδώλια του Ras el Soda, που χρονολογούνται πρίν από τὰ τέλη του 3ου αϊ. π.Χ.¹ Στο ίδιο μάλιστα εύρημα συγκαταλέγεται και ένα κεφάλι στο όποιο μπορεί άκριβώς νά άναχθεϊ τυπολογικά ή μορφή μας². Οί ένδιάμεσοι κρίκοι είναι τὰ ύστεροελληνιστικά πήλινα κεφάλια τής παλιᾶς συλλογῆς Fouquet³, ένῶ σύγχρονή του μπορεί νά θεωρηθεϊ μορφή του ίδιου τύπου στο Hildesheim, που χρονολογεϊται στο β' μισό του 1ου αϊ. π.Χ.⁴ Ἐς σημειωθεϊ ὅτι τὸ άλεξανδρινὸ έργαστήριό έλεφαντουργίας φαίνεται ὅτι άνθεϊ και τήν πρώιμη αὐτοκρατορική περίοδο⁵.

15. Ἀνάγλυφο πλακίδιο κιβωτιδίου (πίν. 17α)

Σπασμένο και έλλιπές πάνω και δεξιά. Λεπτό πλαίσιο στα άκρα περιέβαλλε άνάγλυφη παράσταση από τήν όποία σώζεται άριστερά τὸ σῶμα σφίγγας και άκρο πόδι άντιμέτωπης ανθρώπινης μορφῆς. Δεξιότερα διακρίνεται άμυδρό ίχνος του άλλου ποδιού της. Ἡ πίσω έπιφάνεια είναι λεία.

Ἄρ. εύρ. 1419. Μήκ. 6 εκ., πλ. 3.9 εκ.

Ἡ σφίγγα καθιστή πρὸς άριστερά, ύψώνει τὸ πρόσθιο άριστερὸ σκέλος, του όποίου τὸ άκρο έχει άποκρουσθεϊ. Ἡ οὐρά ὀρθώνεται κυματιστή, ίχνη του φτεροῦ διακρίνονται στο βάθος του πλακιδίου, μεταξύ τής οὐρᾶς και του χαμένου πάνω σώματος. Ἡ ανθρώπινη άντικριστή μορφή πρόβαλλε τὸ σκέλος.

Ὅστέινα πλακίδια με άνάγλυφες μορφές ξαπλωμένων ζώων ή ψαριῶν και πουλιῶν, προορισμένα νά έπενδύσουν κιβωτίδια, άπαντούν στην έτρουσκική τέχνη τής άρχαϊκῆς και τής κλασικῆς έποχῆς⁶. Ἐλεφάντινα άνάγλυφα λιοντάρια που προέρχονται από τάφο πρὸς Β. του Orvieto, του 5ου και 4ου αϊ. π.Χ., κοσμοῦσαν έπίσης τὸ κάτω μέρος ή τὸ κάλυμμα κιβωτίου⁷.

Ἄν και δέν σώζονται σχετικά ίχνη στην πίσω έπιφάνεια, φαίνεται ὅτι σὲ κουτὶ άνήκε και τὸ πλακίδιο του τάφου. Ἐνα άλλο παρόμοιο στο Μουσείο Μπενάκη προέρχεται από μικρὸ κουτὶ του 1ου αϊ. μ.Χ. και κοσμεϊται με έρωτιδέα και διονυσιακή μάσκα σὲ πλάγια ὄψη⁸. Μεταξύ τῶν κτερισμάτων του «παιδικοῦ τάφου» στο Βερολίνο σώζεται άκέραιο έλεφάντινο κιβωτίδιο με άνάγλυφες παραστάσεις⁹.

Ἐπενδύσεις ὀστέινες κιβωτιδίων ἴσως είναι ὀρισμένα από τὰ υπόλοιπα τῶν ὀστέινων θραυσμάτων από ύστεροελληνιστικούς τάφους τής Ancona¹⁰.

1. HIMMELMANN ὁ.π. 47 κέ. πίν. 20 κέ.

2. Ὅ.π. πίν. 25a.

3. PERDRIZET ὁ.π. πίν. CXI β' σειρά άριστερά και δεξιά.

4. HIMMELMANN ὁ.π. πίν. 35a.

5. MARANGOU ὁ.π. 75 - 84.

6. Y. HULS, Ivoires d'Étrurie (1957) 76 κέ., πίν. XXXII κέ., XLII - XLV.

7. H. GRAEVEN, Antike Schnitzereien in photo-

graphischer Nachbildungen (1903) άρ. 41.

8. MARANGOU ὁ.π. πίν. 65a, 60. Πρβ. και κυλινδρική πυξίδα ὁ.π. άρ. 64 α-b.

9. R. ZAHN, JdI 65 - 66, 1950 - 51, 268 κέ. εικ. 5, Römisches im Antikenmuseum (1978) 194.

10. L. MERCANDO, στο Hellenismus in Mittelitalien I (1974) 160 κέ., εικ. 52 (T XXXI), 167, εικ. 57 (T XXXV), 166, εικ. 45 (T XXVI), 167, εικ. 64 (T XXXIX).

16. Δίπτυχο (codex duplex) (πίν. 15α - β, 16α - β)

Οἱ δύο πίνακες σώθηκαν ἀποχωρισμένοι. Σώζονται ὅμως τὰ λείψανα τῶν τριῶν χάλκινων μεντεσέδων ποὺ τοὺς συνέδεαν. Οἱ δύο τοῦ δεξιοῦ πίνακα ἔχουν ἀποσπασθεῖ μαζί μὲ τὰ ἀντίστοιχα τμήματα τῆς πλάκας στὴν ὁποία ἦταν προσηλωμένοι καὶ παραμένουν προσκολλημένοι στὸν ἀριστερὸ πίνακα. Ὁ δεξιὸς εἶναι στὸ ἓνα ἄκρο ἐλλειπῆς καὶ ἔχει συμπληρωθεῖ. Στὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ ἀριστεροῦ σώζεται χάλκινη κλειδαριά, ἀποτελούμενη ἀπὸ στρογγυλὸ κοῖλο ἐπικάλυμμα μέσα στὸ ὁποῖο εἶναι στερεωμένος κινητὸς βραχίονας. Στὸν ἄλλο πίνακα καὶ στὴν ἀντίστοιχη θέση τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφάνειας σώζεται τὸ ὑπόλοιπο τῆς χάλκινης ὑποδοχῆς (θηλειᾶς). Στὰ ἄκρα τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιφανειῶν χαμηλὸ πλαίσιο συγκρατοῦσε τὸ στρῶμα τοῦ κερικοῦ ποὺ ἀποτελοῦσε τὴν ἐπιφάνεια γραφῆς. Στὶς ἐπιφάνειες αὐτὲς σώζονται τώρα ἀκανόνιστα χαράγματα.

Ἄρ. εὐρ. 1416. Διαστ.: ἀριστερὸ φύλλο μῆκ. 10.2 ἐκ., πλ. 5.5 ἐκ., δεξιὸ μῆκ. 10.1 ἐκ., πλ. 5.3 ἐκ., πάχ. καὶ τῶν δύο 3 χιλ.

Τὸ δίπτυχο τοῦ τάφου εἶναι ιδιαίτερα πολυτελὲς καὶ ἡ κλειδαριά δείχνει ξεχωριστὴ φροντίδα. Ἴσως περιεῖχε κάποια σημαντικὴ γραφή, ἢ μαγικὴ ρήση. Ἄλλο ὅμοιο δίπτυχο προέρχεται ἀπὸ ἀνάλογο τάφο¹. Πίνακας τριπτύχου παρόμοιου συγκαταλέγεται στὰ κτερίσματα τοῦ «παιδικοῦ τάφου» στὸ Βερολίνο². Ἐχει ὅμοιο πλαίσιο καὶ συνδεόταν μὲ σπάγγους ποὺ περνοῦσαν ἀπὸ τὶς ὀπές (tabelae perforatae). Αὐτὸς ὁ τρόπος ἦταν συνηθισμένος σὲ πίνακες προορισμένους γιὰ κοινὲς σημειώσεις ποὺ δὲν ἀπαιτοῦσαν ιδιαίτερη ἀσφάλεια³.

17. Πλακίδιο μὲ σύρτη (πίν. 17β)

Ὁρθογώνιο, ἐπίμηκες, λείπει τὸ ἓνα ἄκρο. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια εἶναι κυρτὴ, ἡ κάτω ἐπίπεδη. Σὲ ἐπιμήκη ἐγκοπὴ ποὺ καταλήγει σὲ κυκλικὴ βάθυνση, κινεῖται σύρτης μὲ ἐξέχουσα λαβή.

Ἄρ. εὐρ. 1420. Μῆκ. 4.5 ἐκ., πλ. 2.6 ἐκ., πάχ. 3 χιλ. περίπου.

Ἀποτελεῖ προφανῶς συρταρωτὸ ἢ ἄλλο ὀριζόντιο ἢ κάθετο κάλυμμα κιβωτιδίου, ὅποτε ὁ σύρτης θὰ τὸ συνέδεε μὲ ἀντίστοιχη θηλειὰ ἢ ὑποδοχή, προσαρμοσμένη σὲ πλευρὰ τοῦ κιβωτιδίου. Παρόμοια ξύλινα παραδείγματα προέρχονται ἀπὸ τὴ Ν. Ρωσία στὸ Ἑρμιτάζ⁴.

Τὸ σχῆμα τοῦ σύρτη μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ μὲ τὴ λαβὴ κλειδαριᾶς κιβωτιδίου ἀπὸ τὸ Kertch⁵.

1. Palladion, Antike Kunst Katalog (1976) 100.

2. R. ZAHN ὁ.π. 265, εἰκ. 1, Römisches im Antikenmuseum 193, ἀρ. 302.

3. DAREMBERG-SAGLIO V 1,1 κέ., H. BLÜMNER, Die römischen Privatalterthümer (1911) 468 κέ. Τεχνικὰ θέματα βλ. R. DELBRUCK, Die Konsulardiptychen und verwandte Denkmähler 18 κέ.

4. M. VAULINA - A. WASOWICZ, Bois grecs et romains de l'Ermitage (1974) πίν. CXIX ἀρ. 59, CXXI

ἀρ. 61, εἰκ. 82 (1ος αἰ. μ.Χ.), μὲ προφανῶς ὅμοια κυρτὴ ἐπιφάνεια. Ἡ ἐγκοπὴ τοῦ σύρτη μὲ στρογγυλὸ ἄκρο ὑπάρχει στὴν κάθετη πλευρὰ τοῦ κιβωτιδίου, ἀρ. 61.

5. M. VAULINA - A. WASOWICZ ὁ.π. 143 - 144, ἀρ. 66 πίν. CXXIa, CXXV e-f. Πρβ. καὶ τὸ κιβωτίδιο στὸ Βερολίνο G. M. RICHTER, The Furniture of the Greeks, Etruscan and Romans (1966) εἰκ. 402, ποὺ σώζει στὴ θέση τοῦ τὴν κλειδαριά.

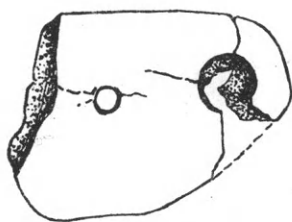
18. Όργανο καλλωπισμοῦ(;) (πίν. 17γ - δ)

Μέτρια διατηρημένο επίμηκες αντικείμενο με στρογγυλεμένα τὰ ἄκρα, τὸ στενότερο μοιάζει με λαβή. Ἡ κοιλότητα τῆς πάνω ἐπιφάνειας βαθαίνει βαθμιαῖα πρὸς τὸ εὐρύτερο ἄκρο. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια εἶναι κυρτή.

Ἀρ. εὐρ. 1415. Μῆκ. 10.9 ἐκ., πλ. 1.8 - 1 ἐκ.

Πρόκειται ἴσως γιὰ ξύστρα πού χρησίμευε στὸν καλλωπισμό¹.

19. Πλακίδιο με ὀπή (πίν. 17ε, εἰκ. 6)

Εἰκ. 6. Ἀρ. κατ. 19.

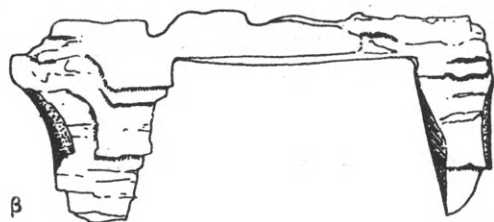
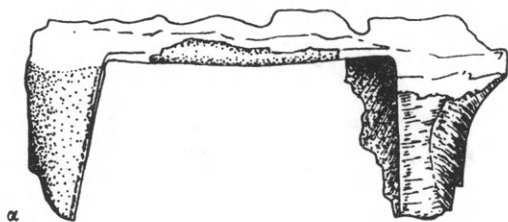
Σπασμένο στὴ μιὰ πλευρά. Ἀπὸ τὶς ἄλλες δύο, μία εἶναι στρογγυλεμένη, ἡ ἄλλη εὐθύγραμμη. Στὸ μέσο περίπου ὑπάρχει ὀπή καὶ κοντὰ στὸ σωζόμενο στενὸ ἄκρο κοιλότητα, τώρα διάτρητη. Καστανόμαυρο, πιθανῶς ἀπὸ κάψιμο.

Ἀρ. εὐρ. 1424. Διαστ. 3.7×2.7 ἐκ. Πάχ. 0.5 ἐκ.

Ἴσως περίεργο ἢ παιχνίδι.

20. Ὑπόλοιπο πειόσχημου ἀντικειμένου (πίν. 17στ, εἰκ. 7)

Ἡ κατάσταση τῆς διατήρησης εἶναι κακή. Ἐσωτερικῶς οἱ ἐπιφάνειες εἶναι ἐπίπε-

Εἰκ. 7. Ἀρ. κατ. 20.

δες, ἡ ὀριζόντια καὶ ἡ μία κάθετη ἔχουν ἐγκοπή. Ἐξωτερικῶς τὰ σκέλη εἶναι κυρτά καὶ ἡ πάνω ἐπιφάνεια τοῦ ὀριζόντιου ἔχει καμπύλες (ἐλικοειδεῖς;) γλυφές (εἰκ. 7γ).

Ἀρ. εὐρ. 1418. Μῆκ. 6.3 ἐκ., ὕψ. 2.5 ἐκ.

Περισυλλέχθηκαν καὶ θραύσματα ἄλλου ὁμοίου ἢ καὶ τοῦ ἴδιου ἀντικειμένου.

1. Όργανα καὶ σκεύη καλλωπισμοῦ τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς βλ. G. ZAHLEHAAS, Gymnasium 82, 1975, 527 κέ.

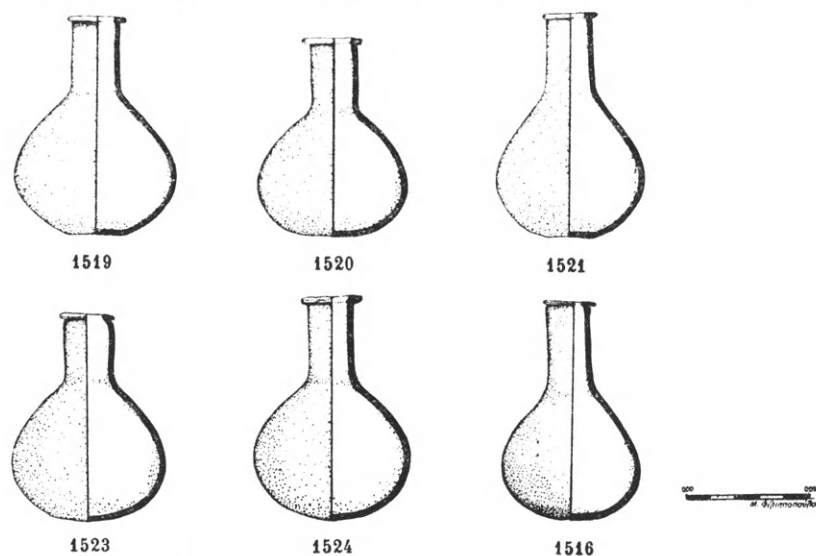
Γυάλινα

Ὁ τάφος περιεῖχε δεκατέσσερα μυροδοχεῖα ἀπὸ φουσητὸ ἡμιδιάφανο γυαλί στὸ φυσικὸ ἀνοιχτὸ πρασινωπὸ χρῶμα (ἐκτὸς τῶν ἀρ. 22ε καὶ 24 ποὺ εἶναι ἀνοιχτὰ πρασινόφαια) καὶ ἓνα ἄωτο κύπελο ἀπὸ ἀδιάφανο βαθυγάλανο γυαλί, κατασκευασμένο σὲ μήτρα.

Τὰ μυροδοχεῖα ἔχουν διατηρηθεῖ καλὰ, ὑπάρχουν μόνο μικρὲς ἀποκρούσεις καὶ ραγίσματα (ἀρ. 21α, β, 22α, 23). Δύο ἦταν σπασμένα καὶ συγκολλήθηκαν (ἀρ. 21γ, 24). Ἔχουν ὑποστεῖ μέτρια ὀξειδωσὴ ποὺ ἐμφανίζεται μὲ ἐλαφροὺς ἱριδισμοὺς, λευκωποὺς λεκέδες καὶ κάποτε (κυρίως στὸ ἀρ. 24) μὲ κατὰ τόπους ἴζημα. Ἴσως ὀρισμένοι λεκέδες στὸ ἐσωτερικὸ ὀφείλονται σὲ ὑπόλοιπα ὀργανικῶν οὐσιῶν ποὺ περιεῖχαν.

21α - στ. Ἐξι κρομμυόσχημα μυροδοχεῖα (πίν. 18α - δ, 19α - β, εἰκ. 8)

Ὁ κυλινδρικός λαιμὸς καταλήγει σὲ ἐξέχον ὀριζόντιο χεῖλος ποὺ σχηματίζει ὀρθή

Εἰκ. 8. Γυάλινα μυροδοχεῖα (ἀρ. κατ. 21α - στ).

γωνία μὲ τὸν λαιμό. Ἡ κοιλιά, μὲ μικρὲς διαφορὲς ὡς πρὸς τὴν ἔνταση, κατέχει σχεδὸν τὰ δύο τρίτα τοῦ ὅλου ὕψους. Ἡ βάση εἶναι στενὴ μὲ πολὺ ξέβαθη κοιλότητα.

α. Ἀρ. εὐρ. 1519, ὕψ. 8.8 ἐκ.

β. Ἀρ. εὐρ. 1520, ὕψ. 8 ἐκ.

γ. Ἀρ. εὐρ. 1521, ὕψ. 8.8 ἐκ.

δ. Ἀρ. εὐρ. 1523, ὕψ. 8.2 ἐκ.

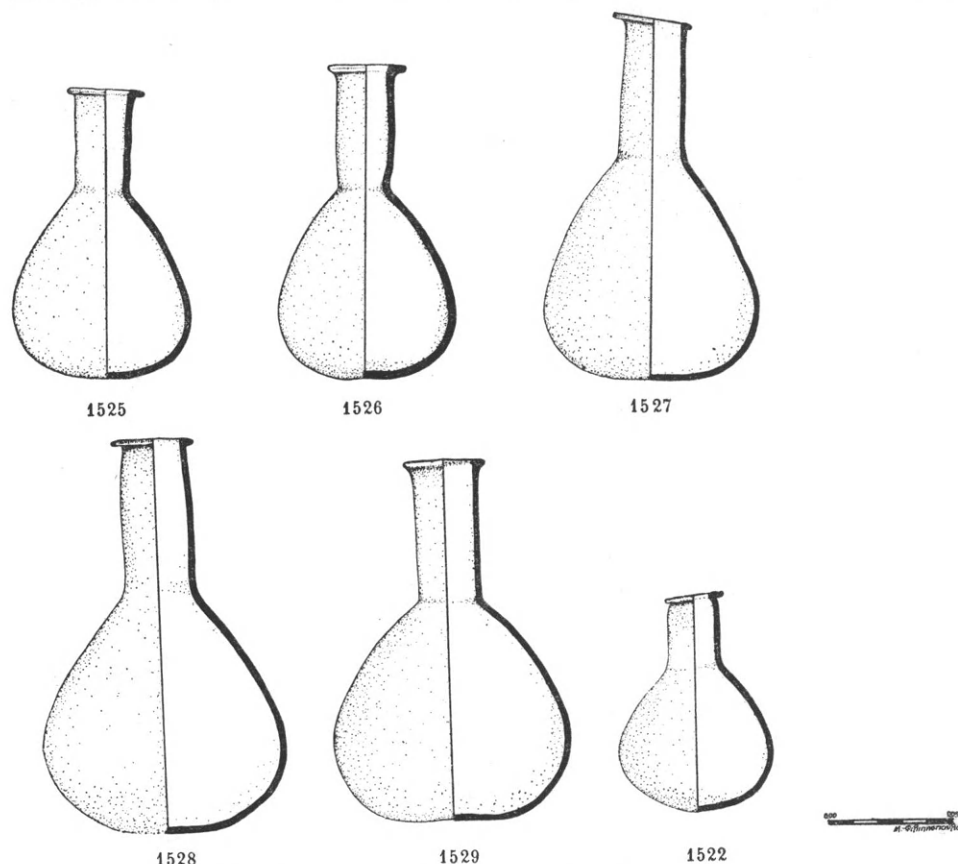
ε. Ἀρ. εὐρ. 1524, ὕψ. 8.5 ἐκ.

στ. Ἀρ. εὐρ. 1516, ὕψ. 8.4 ἐκ.

Πρβ. Isings τύπος 26, Czurda-Ruth 117, πίν. 6, Goethert-Polaschek 268, ἀρ. 556, πίν. 1 (60), 551, πίν. 2 (7c) (ἐποχῆς Τιβερίου - Τραϊανοῦ). Ὁ Ἀλεξανδρῆ, ΑΔ 27, 1972, 115, πίν. 76. Π. Ἀγαλλοπούλου, ΑΔ 29, 1973 - 74, 369 πίν. 236γ.

22α - στ. Ἐξ ἁπλῶς σχήμα¹ μυροδοχεῖα (πίν. 19γ, 20α - γ, εἰκ. 9)

Ὁ λαιμός, τὰ χεῖλη (ἐκτὸς τοῦ ἀρ. 22ε) καὶ ἡ βάση εἶναι ὅμοια μὲ τῶν ἀρ. 21. Στὸ σχῆμα τῆς κοιλιάς, ποὺ κατέχει σχεδὸν τὰ δύο τρίτα τοῦ ὕψους, παρατηροῦνται ἐπίσης μικρὲς διαφορές. Περισσότερο διαφέρει τοῦ ἀρ. 22 γιὰτὶ ἔχει μεγαλύτερη ἔνταση ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν βάση τοῦ λαιμοῦ. Στὸ ἴδιο ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο χεῖλος στὸν

Εἰκ. 9. Γυάλινα μυροδοχεῖα (ἀρ. κατ. 22α - στ).

λαιμὸ εἶναι καμπύλη. Ἰδιαίτερα ἐπίσης χαρακτηριστικά του εἶναι οἱ ἀκανόνιστες χαρακτὲς γραμμὲς ποὺ περιθέουν λοξὰ τὸν λαιμὸ καὶ δύο στιγμὲς μέσα σὲ κύκλους στὴν βάση.

- α. Ἀρ. εὐρ. 1525, ὕψ. 11.9 ἐκ.
- β. Ἀρ. εὐρ. 1526, ὕψ. 12.5 ἐκ.
- γ. Ἀρ. εὐρ. 1527, ὕψ. 14.4 ἐκ.
- δ. Ἀρ. εὐρ. 1528, ὕψ. 15.5 ἐκ.
- ε. Ἀρ. εὐρ. 1529, ὕψ. 14.1 ἐκ.
- στ. Ἀρ. εὐρ. 1522, ὕψ. 8.6 ἐκ.

1. Σημειώνω ὅτι γενικῶς τὰ «ἁπλῶς σχήμα» μυροδοχεῖα εἶναι μεγαλύτερα ἀπὸ τὰ «κρομμυόσχημα». Ἐδῶ

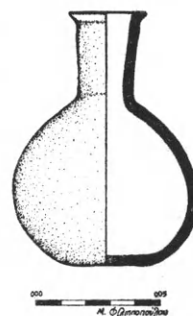
μόνο τὸ ἀρ. 22στ (1522) ἔχει τὸ ἴδιο περίπου μέγεθος μὲ τὰ ἀρ. 21.

Πρβ. L. Mercando, NSc 99, 1974, 105, 109, εἰκ. 27, 123 (μὲ νομίσματα Αὐγούστου τοῦ 9-8 π.Χ.), ἰδίως τὸ ἀρ. 22β. Isings, τύπος 28a (ἐποχὴ Κλαυδίων - Φλαβίων), Hayes ἀρ. 242 (ἀρχές - μέσα 1ου αἰ. μ.Χ.), 229, μέσα 1ου αἰ. μ.Χ. (ὅμοιο μὲ τὸ ἀρ. 22ε), Coethert-Polaschek ἀρ. 580, 587 (ἀπὸ Τ. ἀρ. 96), 594, πίν. 50, βλ. καὶ σ. 350, Ο. Ἀλεξανδρῆ ὅ.π. 115, πίν. 76.

23. Σφαιρικὸ (σχεδὸν) μυροδοχεῖο (πίν. 21α, εἰκ. 10)

Τὰ χεῖλη ὅμοια μὲ τοῦ ἀρ. 22ε, ἡ βάση εὐρύτερη ἀπὸ τῶν ἀρ. 21 καὶ ἐπίπεδη. Ἀσυμμετρίες παρατηροῦνται στὸν λαιμὸ καὶ τὴν κοιλιά. Ἀρ. εὐρ. 1517, ὕψ. 9.9 ἐκ.

Πρβ. L. Mercando ὅ.π. εἰκ. 27, Isings τύπος 6, E. Welker, Die römischen Gläser von Nida Heddernein (1974) ἀρ. 139, πίν. 8 (τέλη 1ου μ.Χ. αἰ.), Goethert - Polaschek 268, πίν. I, Π. Ἀγαλλοπούλου ὅ.π. 369, πίν. 236γ.

Εἰκ. 10. Ἀρ. κατ. 23.

24. Ἐπίμηκες ἀπιόσχημο μυροδοχεῖο (πίν. 21γ, εἰκ. 11).

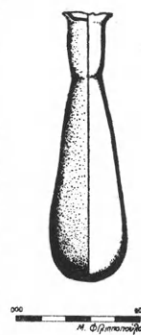
Ὁ λαιμὸς χαμηλὸς ἐλαφρὰ διογκωμένος, τὰ χεῖλη κάμπτονται πρὸς τὰ ἔξω. Ἡ βάση εἶναι στενὴ, ἐλαφρότατα κοίλη. Λεῖπει τμήμα στὸ κάτω μέρος τῆς κοιλιάς.

Ἀρ. εὐρ. 1515, ὕψ. 10.4 ἐκ.

Πρβ. L. Mercando ὅ.π. εἰκ. 27, Isings τύπος 8, Czurda-Ruth 111, πίν. 6 (852), Goethert-Polaschek 90 κέ., πίν. 47, σ. 267 πίν. I (2d), Hayes ἀρ. 615c, 623, εἰκ. 20, πίν. 39, Φ. Πέτσας, ΑΔ 26, 1971, Β1, 181, πίν. 164 (ἀπὸ ταραγμένες ταφές στὸ Αἶγιο), Π. Ἀγαλλοπούλου ὅ.π. 369, πίν. 236ε.

Σημαντικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν ἀρ. 22, 23, 24 εἶναι τὸ εὑρημα τοῦ τάφου στὴ Mazerata. Ὁ τάφος περιεῖχε καὶ νόμισμα τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου τοῦ 9-8 π.Χ., ὅριο γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν τὰ γυάλινα σκεύη του.

Ὡς πρὸς τὰ ἀρ. 22 πλησιέστερος τύπος τῆς κατάταξης τῆς Isings εἶναι ὁ 28a ποὺ χρονολογεῖται μὲ βάση εὐρήματα στὸ Locarno τῆς ἐποχῆς Κλαυδίου - Νέρωνος, εὐρήματα τῆς Πομπηίας, τοῦ Herculaneum καὶ τῆς Σίφνου ἀπὸ τάφο (ἀρ. 20) μὲ νομίσματα Βεσπασιανοῦ καὶ Τίτου¹. Ὡστόσο στὸν τύπο 28a λείπει ἡ ἔνταση τῆς κοιλιάς ποὺ παρατηρεῖται στὰ μυροδοχεῖα τοῦ τάφου τῆς Πάτρας καὶ τῆς Mazerata. Τὸ σῶμα τείνει ἐκεῖ πρὸς τὸ κωνικὸ σχῆμα ποὺ γίνεται καθαρότερο ἀργότερα, πρὸς τὰ τέλη τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.² Ἐτσι τὰ μυροδοχεῖα μας πρέπει νὰ θεωρηθοῦν κάπως παλιότερα τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ τύπου Isings 28a. Καὶ εἶναι ἀξιοπρόσεκτο ὅτι ἓνα ἀπὸ αὐτά, τὸ ἀρ. 22ε, πλησιάζει τὸν τύπο 16 ποὺ ἡ Isings χρονολογεῖ στὸ α' τέταρτο τοῦ

Εἰκ. 11.
Ἀρ. κατ. 24.

1. M. JOUNG, BSA 44, 1949, 88, 90, πίν. 32, 34.

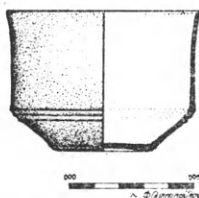
2. Πρβ. E. WELKER ὅ.π. 50.

1ου αϊ. μ.Χ.¹ Γι' αυτό και η διαπίστωση της Czurda-Ruth με βάση τα εύρηματα του Magdalensberg, ότι οι τύποι Isings 26, 28a, 6 και 8 είναι σύγχρονοι μεταξύ τους και ήδη πρωιμότεροι από τη χρονολόγηση της Isings, έχει ιδιαίτερη σημασία και επιβεβαιώνεται τόσο από τον τάφο της Mazerata, που αναφέρθηκε πιο πάνω, όσο και τον τάφο του μαυσωλείου της Πάτρας².

Η χρονολόγηση των αρ. 21, 22, 23 και 24 στο α' τέταρτο του 1ου αϊ. μ.Χ. πρέπει να είναι ασφαλής³.

Τα μυροδοχεία του τάφου, εκτός του αρ. 22ε (βλ. σ. 26), έχουν μεταξύ τους τεχνικές ομοιότητες και προφανώς προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο που δεν θα ήταν άστοχο να σχετισθεί άμεσα με την Ίταλία, της οποίας η άκμή στην υαλουργία τον 1ο αϊ. μ.Χ. είναι γνωστή. Ήδη, πιθανώς από τα τελευταία χρόνια του Αυγούστου, εμφανίζονται εκεί τα πρώτα παραδείγματα από φουσητό γυαλί, ενώ μέσα στο α' τέταρτο του αιώνα τα ιταλικά μυροδοχεία διαδίδονται σε πολλές δυτικές επαρχίες του κράτους. Ενδείξεις για την παραγωγή γυάλινων σκευών στην Πάτρα τα χρόνια εκείνα δεν υπάρχουν, αλλά η έλλειψη αυτή δεν μπορεί να αποκλείσει ένα εντόπιο εργαστήριο, αφού είναι γνωστό ότι από το α' μισό του αιώνα εργαστήρια υαλουργίας εγκαθίστανται και σε επαρχίες⁴.

25. Κ ύ π ε λ ο ᾱ ω τ ο (πίν. 21β, εικ. 12)

Εικ. 12. 'Αρ. κατ. 25.

Κατασκευασμένο σε μήτρα από αδιάφανο βαθυγάλανο γυαλί. Το κυλινδρικό σώμα κάμπτεται στο πάνω μέρος ελαφρότατα προς τα έξω, ενώ κάτω στενεύει απότομα και γίνεται σχεδόν κωνικό. Τρεῖς λεπτές ράχες τονίζουν τον άρμυρ της μετάβασης, δύο όμοιες περιβάλλουν τη στενή επίπεδη βάση.

'Αρ. εύρ. 1518. Ύψος 5.6 εκ., διάμ. χείλους 7.6 εκ., διάμ. βάσης 4.2 εκ., πάχ. γυαλιού 2 χιλ.

Το σχῆμα, που έχει καθαρά μεταλλικό χαρακτήρα, αντιπροσωπεύεται ευρύτερα σε μία κατηγορία λεπτών πήλινων κυπέλλων που χρονολογούνται

1. Βλ. και CZURDA - RUTH 125, που τοποθετεί την άρχη του τύπου 16 στο τελευταίο τέταρτο του 1ου αϊ. π.Χ. Η συσχέτιση όμως με τα κρομμύσχημα του τύπου Isings 26 δεν είναι, νομίζω, εύστοχη, γιατί ο τύπος 16 πλησιάζει περισσότερο τα πρώιμα άπίσχημα.

Πήλινα μυροδοχεία παρομοίου τύπου μπορούν να χρονολογηθούν παλιότερα από τα γυάλινα, στο β' μισό του 1ου αϊ. π.Χ. (βλ. τελευταία Κ. ΤΣΑΚΟΣ, ΑΔ 32, 1977 (1982) 413, πίν. 141).

2. Όσο και η CZURDA - RUTH 105 κέ., 111 κέ., 117 κέ., 121 κέ., πίν. 6 - 7 δεν διακρίνει τον τύπο των άπίσχημων με την ένταση της κοιλιάς, όπως τα δικά μας, από τον «ξηρότερο» και κάπως νεώτερο τύπο Isings 28a (παραδείγματα Σίφνου κλπ.).

3. Η εξέλιξη προχωρεί γενικώς προς κωνική κοιλιά, ύψηλο λαιμό και βαθιά κοιλότητα στη βάση. Κάποτε και μόνο το τελευταίο αυτό στοιχείο είναι ικανό για ύστερότερη, στον 2ο αϊ. μ.Χ., χρονολόγηση: βλ. WELKER δ.π. 131 αρ. 297, πίν. 18. Πιο σταθερός μένει ο τύπος του μυροδοχείου αρ. 24 και διαρκεί όλον σχεδόν τον αιώνα, προφανώς παράλληλα με άλλους συγγενείς τύπους σωληνωτών μυροδοχείων, βλ. J. CARINGTON SMITH, BSA 77, 1982, 276, εικ. 5 πίν. 37, 38. Διδακτικό για τη συνύπαρξη σωληνωτών και σφαιρικών μυροδοχείων είναι και το περιεχόμενο άλλου τάφου στην Πάτρα ΑΔ 29, 1973 - 74, 369, πίν. 236γ, ε.

4. HAYES 29, 146. Για την εφεύρεση της τεχνικής γύρω στο 50-40 π.Χ. βλ. N. AVIGAD, IEJ 22, 1972, 200.

ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου καὶ βρίσκονται στὴν Ἰταλία, τὴν Ἰσπανία καὶ τὴ Γαλατία¹. Ἀπαντᾷ ἐπίσης καὶ σὲ terra sigillata².

Γυάλινα παράλληλα σημειώνονται τὰ ἀκόλουθα: 1) Κύπελλο στὸ Toledo Museum of Art³. Τὰ κάθετα τοιχώματα κάμπτονται πάνω ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω. Στὴ μετάβαση πρὸς τὴ στενὴ βάση δὲν γίνεται τονισμός, ἀντίθετα ὑπάρχει δακτύλιος γύρω στὰ χεῖλη. Χρονολογεῖται στὸν 1ο π.Χ. - 1ο μ.Χ. αἰ. καὶ ἀποδίδεται στὴν Ἰταλία ἢ τὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο. 2) Κύπελλο στὴν Bologna⁴ ἀπὸ βαθυγάλανο ἡμιδιάφανο φυσητὸ γυαλὶ μὲ ἀνάγλυφες ράχες κοντὰ στὴ μετάβαση πρὸς τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος. Ἡ χρονολόγηση στὸν 3ο αἰ. μ.Χ. μοῦ φαίνεται πολὺ χαμηλὴ.

Μποροῦν ἀκόμη νὰ παραβληθοῦν: Σκύφος ἀγνωστῆς προέλευσης στὸ μουσεῖο τοῦ Newark⁵ ἀπὸ βαθυκίτρινο γυαλὶ μὲ δακτύλιο στὰ χεῖλη καὶ χαράγματα στὴ μετάβαση πρὸς τὸ κάτω σῶμα τὸ ὁποῖο εἶναι ἐλαφρὰ κυρτό. Ἄλλος στὸ Μουσεῖο τοῦ Cagliari⁶, χωρὶς ἀπότομη μετάβαση ἢ ἀνάγλυφους δακτύλιους. Τρίτος τῆς Συλλογῆς R. W. Smith⁷ μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση, πιθανῶς συριακός, γιὰτὶ μοιάζει μὲ τὸν γνωστὸ σκύφο τοῦ Ἐννίου⁸. Τέταρτος στὴ συλλογὴ Constable - Maxwell ἀπὸ βαθυγάλανο γυαλὶ μὲ πλευρὲς εὐθύγραμμες⁹.

Στὴν ὑαλουργία τὸ σχῆμα ἐξελίσσεται σὲ ἓνα ἐκλεπτυσμένο σκεῦος μὲ ἀμφίκολο σῶμα καὶ ἰδιαίτερα τονισμένη γωνιώδη μετάβαση πρὸς τὴ στενὴ βάση (καρχήσιον;), σχῆμα πολὺ συχνὸ τῇ ρωμαϊκῇ ἐποχῇ¹⁰.

26. Κ ρ υ σ τ ᾶ λ λ ι ν ο ς δ ω δ ε κ ᾶ ε δ ρ ο ς « κ ύ β ο ς » (πίν. 22α-β, εἰκ. 13)

Οἱ ἔδρες εἶναι πεντάπλευρες καὶ ἔχουν χαρακτὰ γράμματα ἓνα ἢ δύο τοῦ ἐλληνικοῦ ἀλφαβήτου μὲ ἀριθμητικὴ ἀξία (Α, Β, Γ, Δ ἢ Ω, Ζ, Ι, ΙΑ, ΙΕ, ΙΗ, Κ, Λ, Μ ἢ Σ). Μικρὴ ἀπόκρουση ὑπάρχει σὲ μίαν ἀπὸ τὶς κορυφές.

Ἀρ. εὗρ. 1280. Ὑψος 3 ἐκ.

Πρβ. κρυστάλλινους πολυεδρικοὺς «κύβους», τὸν σύγχρονο εἰκοσάεδρο χωρὶς γράμ-

1. M. T. MARABINI - MOEVS, The Roman Thin-Walled Pottery from Cosa (1973) 102 κέ. ἀρ. 170 πίν. 16, J. W. HAYES, Roman Pottery in the Royal Ontario Museum (1976) ἀρ. 43, G. MANIERE, Gallia 24,1 (1966) 116, εἰκ. 12(a).

2. NSc 1974, 308 - 309, εἰκ. 223 ἀπὸ τάφο τοῦ β' μισοῦ τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. στὸ Portorecanati, H. DRAGENDORFF, Terra sigillata (1895) πίν. 1(8), A. OXE, Corpus Vasorum Arretinorum (1968) πίν. 1(15b) καὶ σποραδικά. Πρβ. καὶ τὸ κύπελλο μὲ δυὸ λαβὲς ἀπὸ τάφο τοῦ α' μισοῦ τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. στὴ Σάμο Κ. ΤΣΑΚΟΣ δ.π. 415, ἀρ. 2296, πίν. 129.

3. Museum News, The Toledo Museum of Art 20, 3 (1978), Ancient Glass εἰκ. 13 ἀριστερά.

4. G. M. MECONCELLI - NOTARIANNI, Vetri antichi nelle Collezioni del Museo Civico Archeologico di Bologna (1979) 50 ἀρ. 37.

5. Ancient Glass in the Newark Museum (1976) 202 ἀρ. 349.

6. M.T.F. CANIVET, JGS 11, 1969, 24, εἰκ. 20.

7. Glass from the Ancient World, The Corning Museum of Glass (1957) ἀρ. 69.

8. G. LEHRER, Ennion (1979) εἰκ. 1 - 4.

9. The Constable - Maxwell Collection of Ancient Glass (1979) ἀρ. 224.

10. Π.χ. F. FREMDERSDORF, Römisches Buntegefäß (1958) πίν. 51, A. VON SALDERN, Ancient Gläß in the Museum of Fine Arts, Boston, ἀρ. 54, M.G. PASCUAL, El vidrio en el mundo antiguo (1969) 130, εἰκ. 101, M. ALMARGO, Las Necropolis de Ampurias II (1955) 51 - 52, εἰκ. 9(2), S.B. MATHESON, Ancient Glass in the Yale University Art Gallery ἀρ. 112, 113, HAYES ἀρ. 137, 174, GOETHERT - POLASCHEK ἀρ. 388, πίν. 46.

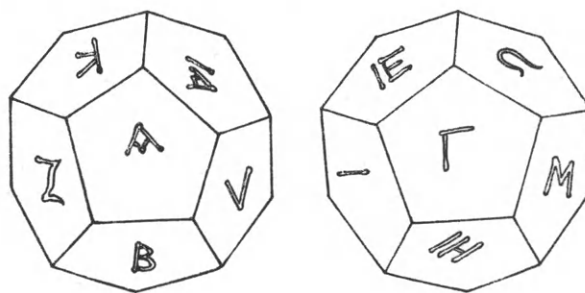

ματα από τον «παιδικό τάφο» στο Βερολίνο¹, και τους επίσης εικοσάεδρους στο Λοῦβρο² και το Βρετανικό Μουσείο³ με ελληνικά γράμματα.

Πρόκειται για ὄργανο τυχεροῦ παιχιδιου που ἦταν διαδεδομένο τὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἐποχή.

Ὅτι πολυεδρικοὶ «κύβοι» ὑπῆρχαν ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ δείχνει ἓνα κρυστάλλινο παράδειγμα στο Βερολίνο⁴. Ἡ κορυφή του ἀποκόπηκε μεταγενέστερα καὶ τὰ γράμματα ἔμειναν λειψά, ἡ δὲ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια πού δημιουργήθηκε δέχθηκε ἑγγλυφὴ παράσταση (5ος αἰ. π.Χ.).

Ἰδιαίτερη ἐπίδοση εἶχε τὸ τυχερὸ παιχνίδι τῶν πολυεδρικῶν («κύβων») στὴν Αἴγυ-

Εἰκ. 13. Ἄρ. κατ. 26.

000 005
Μ. Φιλιπποπούλου

πτο ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. π.Χ. Πολυάριθμα παραδείγματα εικοσάεδρων, δωδεκάεδρων ἀπὸ χαλκὸ, φαγεντιανή, στεατίτη, κρύσταλλο προέρχονται ἀπὸ τὴ χώρα τῶν Πτολεμαίων. Φέρουν στὶς πλευρὲς ἐπιγραφές πού ὀνοματίζουν τοὺς «βόλους» τοῦ παιχνιδιου (π.χ. Βερενίκη, Ἀφροδίσιος, ἔφηβος κλπ.) ἢ γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου ἢ συνδυασμὸ τῶν δύο. Τὰ γράμματα ἀντιστοιχοῦσαν σὲ ἀριθμοὺς ἢ σχετίζονταν μὲ τὶς λέξεις⁵.

Ὁ Perdrizet ἐτόνισε τὴ σχέση τοῦ παιχνιδιου μὲ τὴν ἰδιαίτερη καλλιέργεια τῶν μαθηματικῶν καὶ τῆς γεωμετρίας στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ μίλησε γιὰ τὸ συμβολικὸ ὄντολογικὸ νόημα τῶν πολυεδρικῶν σχημάτων⁶. Τὸ δωδεκάεδρο εἶναι ἓνα ἀπὸ «τὰ λεγόμενα Πλάτωνος σχήματα» καὶ φαίνεται ὅτι εἰκόνιζε τὸ Σύμπαν. Ἡ μεταφυσικὴ

1. R. ZAHN, JdI 65 - 66, 1950 - 51, 264, εἰκ. 4. Römische im Antikenmuseum 192, ἀρ. 296.

2. DAREMBERG - SAGLIO V 128, εἰκ. 6816.

3. Greek and Roman Life (1908) 197.

4. AGD II Berlin, ἀρ. 167. Ἐχει ἐξάπλευρες ἐπιφάνειες πού φέρουν γράμματα μὲ τὰ ὅποια ἀποκαταστάθηκε ὑποθετικὰ ἡ ἐπιγραφή Εὐνοῦς (;) ἐμί.

5. P. PERDRIZET, BIFAO 30, 1931, 1 κέ., ὅπου παρατίθεται κατάλογος δέκα πέντε πολυέδρων. Πρόσθ. δύο εικοσάεδρα στο Ἑθνικὸ Μουσείο ἀρ. 1799, 1800 τῆς Συλλογῆς Δημητρίου ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. Τὸ πρῶτο εἶναι ἀπὸ φαγεντιανὴ καὶ ἔχει γράμματα ἀπὸ τὸ Α ἕως τὸ Υ, ἐνῶ τὸ 1800 ἀπὸ στεατίτη μὲ γράμματα ἀπὸ τὸ Α ἕως τὸ Κ. Ἐνα γυάλινο εἰκοσιτετράεδρο (σχῆμα σπανιότερο) μὲ ὅλα

τὰ γράμματα ἑλληνικῆς ἀλφαβήτου βρίσκεται στὴ Συλλογὴ Κανελλοπούλου, J. V. EMPEREUR, BCH 105, 1981, 562, εἰκ. 42, ὅπου καὶ σχετικὴ παλιότερη βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης γενικὰ καὶ EVA SCHMIDT ὁ.π. 57. Τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς πολυεδρικοὶ «κύβοι» ἔχουν κάποτε συνδυασμὸ γραμμάτων μὲ τὰ ἀντίστοιχα ἀριθμητικὰ I - XX. Μήπως θὰ μπορούσε νὰ ἀνιχνευθεῖ κάποια σχέση τέτοιων «κύβων» μὲ τὶς δυσκοιδοὺς ὁστέινες tesserae, ὅσες ἔχουν ἐπίσης γράμματα ἢ λέξεις καὶ λατινικοὺς ἀριθμούς; Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὴν αὐτοκρατορικὴ περίοδο τέτοιες tesserae χρησίμευαν σὲ τυχερὰ παιχνίδια ὡς πιόνια (πessoί). Γιὰ τὶς tesserae βλ. τελευταῖα συνοπτικὰ R. GÖBL, Antike Numismatik (1978) I 31.

6. Ὁ.π. 12 κέ.

αὐτὴ σημασία θὰ συνέβαλε στὴν ἐπιλογὴ τοῦ ἀντικειμένου γιὰ ἐπίσημες καὶ ἱερὲς χρήσεις¹.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ἡ μελέτη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ μνημείου ὁδήγησε στὴ βásiμη ὑπόθεση ὅτι τὸ ναόμορφο κτίσμα ποὺ ἔστεκε πάνω στὸ ὑψηλὸ πόδιο εἶχε πρόστυλο πρόδομο². Ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχε ἐδῶ κλίμακα ἀνόδου καὶ ὁ πρόδομος δὲν λειτουργοῦσε ὡς εἴσοδος, ἡ ὁποία εἶχε ἐξασφαλισθεῖ στὴν πίσω πλευρὰ τοῦ σηκοῦ, δόθηκε ἡ ἐρμηνεία ὅτι στὸν πρόδομο τοῦ μαυσωλείου ἦταν ἴσως τοποθετημένη σαρκοφάγος, πράγμα ποὺ συνδέει τὴν ἀρχιτεκτονικὴ αὐτὴ μορφή «μὲ τὴν ἑλληνιστικὴ παράδοση τῶν ταφικῶν μνημείων καὶ τὸν ἀφηρωισμό τῶν νεκρῶν»³. Ὅμως σαρκοφάγος ἢ λείψανά της δὲν βρέθηκαν στὸν χῶρο. Μήπως πράγματι ἡ σαρκοφάγος μὲ τὴν ταφή, ἡ ἐρμητικὰ ἀσφαλισμένη μέσα στὸν λάκκο τοῦ ποδίου, κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν ἀποκαθιστάμενο τετράστυλο πρόδομο, ἀρκεῖ γιὰ νὰ προσδώσει στὸ μνημεῖο τὸν ἀφηρωιστικὸ χαρακτήρα, ὁ ὁποῖος καθόρισε καὶ τὴ μορφή του; Πράξεις λατρείας πρὸς ἱερούς ἢ ἀφηρωισμένους νεκρούς δηλώνει καὶ ἡ ἐξέδρα στὴν πρόσοψη τοῦ μαυσωλείου⁴.

Ὅτι ἡ κατασκευὴ τοῦ λάκκου γιὰ τὴν τοποθέτηση τῆς σαρκοφάγου ἔγινε ταυτόχρονα μὲ τὴν ὅλη κατασκευὴ τοῦ μνημείου, θεωρῶ πιθανότερο ἀπὸ τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ λάκκος ἀνοίχθηκε μεταγενέστερα⁵, ἀφοῦ κανένα ἀνασκαφικὸ δεδομένο δὲν ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα αὐτό. Ἀντίθετα, γιὰ λόγους τεχνικούς, εἶναι εὐλογότερη ἡ ὑπόθεση ὅτι κατὰ τὴν κατασκευὴ τῆς χυτῆς τοιχοποιίας τοῦ ποδίου ἔγινε καὶ ὁ λάκκος ὁ προορισμένος νὰ δεχθεῖ τὴ σαρκοφάγο. Ἡ ἴδια ἡ ταφή μπορεῖ νὰ ἔγινε ἀργότερα.

Ὁ ἀποσαθρωμένος σκελετὸς ἀνῆκε σὲ νέο ἄντρα μὲ τὸν ὁποῖον καλὰ ταιριάζουν τὰ κτερίσματα. Τῶν δαχτυλιδιῶν π.χ. τὸ μέγεθος (ἐκτὸς τοῦ ἀρ. 7) καὶ ὅχι λιγότερο τὰ θέματα τῶν δακτυλιολίθων, δείχνουν ὅτι εἶναι ὅλα ἀντρικά. Ταιριαστὸ σὲ νεαρὸ ἄντρα παιχίδι μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ καὶ ὁ πολυεδρικός «κύβος». Ὁ νεκρὸς θὰ εἶχε τὴν πρώτη νεότητα καὶ ἴσως ἦταν ἀκόμη ἄγαμος. Ἐτσι ἐξηγεῖται μᾶλλον ὅτι εἶχε φυλάξει ἀκόμη, ὡς κειμήλια, τὴν πλαταγὴ καὶ τὸν ἀστράγαλο, δῶρα τῆς παιδικῆς ἡλικίας.

Τὰ εἶδη καὶ ὁ χαρακτήρας τῶν κτερισμάτων δὲν συνιστοῦν κοινὴ καὶ συνηθισμένη περίπτωση ταφῆς. Καὶ εἶναι ἰδιαίτερα ἀξιοσημείωτη ἡ τόσο στενὴ σχέση καὶ ἡ ὁμοιότητα τοῦ συνόλου μὲ τὰ κτερίσματα δύο ἄλλων γνωστῶν ταφικῶν εὐρημάτων. Τοῦ λεγομένου παιδικοῦ τάφου στὸ Βερολίνο κυρίως⁶, καὶ ἐνὸς ταφικοῦ συνόλου σὲ ἰδιω-

1. Παράλληλα τὸ σχῆμα χρησιμοποιεῖται καὶ στὴν κοσμηματοτεχνία π.χ. σὲ ἐξαρτήματα ἀπὸ ἡμιπολύτιμους λίθους περιδεραίων στὸ Λοῦβρο, A. DE RIDDER, Catalogue sommaire des bijoux antiques (1924) ἀρ. 631, 636, 637.

2. ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ 572.

3. Ὁ.π. 575.

4. J.M.C. TOYNBEE, Death and Burial in the Ro-

man World (1971) 62, 122.

5. ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ 563, 575.

6. R. ZAHN, ὁ.π. 285 κέ. Römisches im Antikenmuseum 194 - 195. Στὸν πατρὶνὸ τάφο λείπουν τὰ ἀσημένια ἀγγεῖα τοῦ παιδικοῦ τάφου τοῦ Βερολίνου, ἀποζημιώνουν ὅμως οἱ ἐγγλυφοὶ δακτυλιολίθοι ποὺ εἶναι σημαντικότεροι ἀπὸ τοὺς ἀντίστοιχους τοῦ τάφου ἐκείνου ὁ.π. 190 - 191.

τική συλλογή στην 'Ελβετία¹. Με τὰ κτερίσματα τῶν τάφων αὐτῶν ἔγινε ἐπανειλημμένως στὰ καθέκαστα σύγκριση τῶν εὐρημάτων τοῦ μαυσωλείου. Ἀσφαλῶς, ἡ ἀρχική ἀπόδοση τῶν κτερισμάτων τοῦ Βερολίνου σὲ παιδική ταφή εἶναι ἀστήρικτη.

Εἰδική ταφική χρήση, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χρυσὰ ἐλασμάτινα φύλλα καὶ τὶς δανάκες, ἔχουν μόνο τὰ γυάλινα μυροδοχεῖα, ἐνῶ τὰ ἄλλα κτερίσματα ἦταν ἀντικείμενα τῆς ζωῆς. Σχεδὸν ὅλα πρέπει νὰ ἀνῆκαν στὸν πρόωρα χαμένο νέο καὶ πολλὰ μπορεῖ νὰ ἦταν δῶρα τῆς γέννησης ἢ τῶν γενεθλίων (π.χ. τὰ ἀσημένια παιχνίδια) ἢ ἄλλων ἐπετείων, ποὺ κατὰ τὴν ἀρχαία συνήθεια τὸν ἀκολούθησαν στὸν τάφο².

Σημαντικὸ εἶναι τὸ σύνολο τῶν ὁστέινων ἀντικειμένων. Σύγχρονοι ρωμαῖκοὶ τάφοι στὴν Ἰταλία περιέχουν συχνὰ ὁστέινα μικροτεχνήματα ποὺ πρέπει νὰ ἦταν πολὺ διαδεδομένα τὸν 1ο αἰ. μ.Χ.³ Ἐλεφαντοστέινα ἀντικείμενα τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. προέρχονται καὶ ἀπὸ τὴν Πομπηία καὶ τὸν Τάραντα⁴. Στὴν Πάτρα τὰ εὐρήματα ἐλεφαντοστέινων ἐπενδύσεων καὶ διακοσμῆσεων σκευῶν γίνονται συχνότερα σὲ τάφους τοῦ 2ου καὶ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Τὸ σπουδαιότερο εὖρημα τοῦ τάφου εἶναι τὰ ἑξὶ χρυσὰ διάλιθα δαχτυλίδια. Ἀποτελοῦν ἤδη μικρὴ συλλογή, «δαχτυλιοθήκη» καὶ ἀκόμη καὶ ἂν δὲν τὰ χρησιμοποιοῦσε ὁ ἴδιος ὁ νεκρὸς στὴ ζωὴ, ἡ παρουσία τους στὸν τάφο εἶναι δεῖγμα ἐξαιρετικῆς κοινωνικῆς θέσης⁵, τὴν ὁποία ἄλλωστε φανερώνει ὁλόκληρο τὸ ἐκλεκτὸ περιεχόμενο τοῦ τάφου.

Στὸν χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς βρέθηκε ἐλεγειακὸ ἐπίγραμμα γιὰ τὸν ἀπελεύθερο Sextus Aequanus⁶, ἀλλὰ δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν ἀνῆκε στὸ μνημεῖο. Ἡ παρουσία του ὡστόσο ὁδήγησε σὲ συσχετισμὸ τῆς ταφῆς μὲ τὴν Aequana Musa, κόρη τοῦ Sextus, τοῦ κυρίου τοῦ ἀπελευθέρου τοῦ ἐπιγράμματος⁷, ἡ ὁποία ἦταν ἱέρεια τῆς Λαφρίας Ἀρτέμιδος καὶ μαζὶ τοῦ Αὐγούστου καὶ μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ ἐπιγραφή ποὺ διέσωσε ὁ Κυριακὸς ὁ Ἀγκωνίτης⁸. Ἐντούτοις ἡ ταφή τοῦ μαυσωλείου εἶναι ἀντρικὴ καὶ γι' αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ σχετισθεῖ ἴσως ὁ ἴδιος ὁ πατέρας τῆς ἱέρειας Sextus Aequanus Musus, ἂν μάλιστα εἶχε πεθάνει τόσο νέος. Ἀλλωστε τὸ ἴδιο ὄνομα ἐμφανίζεται πιθανότατα καὶ σὲ ἄλλο ἐπιγραφικὸ κατάλοιπο ἀπὸ τὴν ἴδια ἀνασκαφή, σὲ μικρὸ θραῦσμα πλάκας, στὸ ὁποῖο σώθηκε τὸ σπάραγμα τῆς ἐπιγραφῆς:

VA[— —

V · AEQU[— — —

1. Αὐτὸς περιεῖχε κατεξοχὴν ἐλεφαντοστέινα, Palladion, Antike Kunst, Katalog, 1976, 100.

2. EVA SCHMIDT, Spielzeug und Spiele der Kinder im klassischen Altertum (1971) 24.

3. Κυρίως ὁ «παιδικὸς τάφος» στὸ Βερολίνο καὶ ὁ τάφος τῆς ἰδιωτικῆς συλλογῆς στὴν Ἑλβετία (βλ. σ. 31 σημ. 6, σ. 32 σημ. 1), τάφος στὴ Maserata NSc 99, 1974, 103 κέ., 109, εἰκ. 26, 115 εἰκ. 39, 41, 123 (α' τέταρτο τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.).

4. H. GRAEVEN δ.π. 47 κέ., 183 κέ., πίν. 30 - 34, 39 - 40.

5. Βλ. σχετ. HENKEL, εἰσαγωγή, σ. XXIV - XXVII, BMCFR, σ. XV κέ. M. L. VOLLENWEIDER, Die Steinschneidekunst und ihre Künstler in Spätrepublikanischer und augusteischer Zeit (1966) 17 κέ., M. HENIG, A Corpus of Roman Engraved Gemstones from British Sites (1974) 47, A. ALFÖLDI, Der früh-römische Reiteradel und seine Ehrenabzeichen (1942) 26 κέ.

6. ΔΕΚΟΤΛΑΚΟΥ 567.

7. "Ο.π. 575.

8. CIL III ἀρ. 510.

Τὸ ὄνομα τοῦ πρώτου στίχου θὰ μπορούσε νὰ συμπληρωθεῖ Varius ἢ Vatinus ἢ Vatinianus ἢ Varronius, ὅλα οἰκογενειακὰ ὀνόματα, γνωστὰ ἀπὸ πατρινὲς ἐπιγραφές, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται καὶ κάποια ἄλλη συμπλήρωση. Πρόσφατα μᾶς ἔγινε γνωστὸς ὁ T. Varius Secundus, augustalis σὲ τιμητικὴ ἐπιγραφὴ βάρθρου ἀγάλματος κοντὰ στὴν ἀκρόπολη τῆς Πάτρας, ποὺ μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ στὸν 1ο αἰ. μ.Χ.¹ Τὰ ὀνόματα Vatinia καὶ Vatinianus ἀπαντοῦν σὲ ἐπιγραφὴ ποὺ βρέθηκε σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ταφικὸ μνημεῖο, στὴν ὁδὸ Ἑρμοῦ 82 καὶ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὶς ἀρχές τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.² Ἡ οἰκογένεια τοῦ C. Varronius Syneros ποὺ ἦταν augur, εἶναι ἐπίσης γνωστὴ ἀπὸ τιμητικὴ ἐπιγραφὴ. Ὁ γιὸς του C. Varronius Verus πρόσφερε γιὰ τὴν κατασκευὴ τριάντα τεσσάρων κιόνων σὲ ἄγνωστο κτίριο τῆς Πάτρας³.

Οἱ ἀναφορὲς στὶς ἐπιγραφικὲς αὐτὲς μαρτυρίες δὲν ὀδηγοῦν σὲ συμπεράσματα ὡς πρὸς τὴ σχέση συγκεκριμένων προσώπων μὲ τὸ μνημεῖο καὶ τὴν ταφή, εἶναι ὅμως γιὰ τὴν ὥρα οἱ μόνες μαρτυρίες ποὺ μπορούμε νὰ φέρομε σὲ κάποια συνάφεια καὶ ἡ σημείωση αὐτὴ ἴσως φανεῖ χρήσιμη στὸ μέλλον. Ἴσως νέα ἐπιγραφικὰ εὐρήματα προσφέρουν δυνατότητες ἀκριβέστερων συσχετισμῶν τοῦ μαυσωλείου μὲ πρόσωπα τῶν οἰκογενειῶν ποὺ ἀναφέραμε ἢ ἄλλων ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἀναζητηθεῖ καὶ μέλος τοῦ Quindecimviratus.

I. A. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

1. Τὸ βᾶθρο βρέθηκε in situ σὲ κτήριο τοῦ ὁποίου ἀνασκάφηκε μόνον ἓνα μέρος. Θὰ ἀκολουθήσει δημοσίευση.

2. L(ucio) Sentio M(arci) f(ilio) Q(uir) (ina)]
Vatiniae Fav[- - -
L(ucius) Sentius L(ucii) f(ilius) Q(uir) (ina)]
Vatinian[a - - -].
Parent[ibus - - -].

(ἀνάγνωση Θ. ΠΙΖΑΚΗ ἀπὸ τὴν ἀνέκδοτη δ.δ. Études sur l'Achaïe Romaine, 1979, I, ἀρ. 183).

3. [...] Varronius
C(aii) Varroni Syn
[e]rotis Aug(uris) f(ilius) Q(uir) (ina)
[V]erus Varroniae Verae
[f]rater aed(is) columnas
[m]arm(oreas) XXXIV cum ornament(is) d(e) s(uo)
p(osuit).

(ἀνάγνωση Θ. ΠΙΖΑΚΗ, δ.π. ἀρ. 59).

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

Ἐκτὸς ἀπὸ καθιερωμένες ἢ γνωστὲς βραχυγραφίες (Archäologische Bibliographie, 1984, σ. X κέ.) χρησιμοποιήθηκαν καὶ οἱ ἀκόλουθοι:

AG	A. FURTWÄGLER, Die antiken Gemmen, Geschichte der Steinschneidekunst im klassischen Alterthum I - III (1900).
AGD	Antike Gemmen in deutschen Sammlungen.
ANRW	H. I. Temporini (ἐκδ.), Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (1972 κέ.).
ANSON I	L. ANSON, Numismata Graeca I - VI (1911).
Beschreibung	A. FURTWÄGLER, Beschreibung der geschnittenen Steine im Antiquarium, Berlin (1896).
BMCC	A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum.
BMCFR	F. H. MARSHALL, Catalogue of the Finger Rings, Greek, Etruscan and Roman in the Departments of Antiquities, British Museum (1907).
BMCG	H. B. WALTERS, Catalogue of the Engraved Gems and Cameos, Greek, Etruscan and Roman in the British Museum (1926).

- BMCJ F. H. MARSHALL, Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan and Roman in the Departments of Antiquities, British Museum (1911).
- CZURDA - RUTH B. CZURDA - RUTH, Die römischen Gläser vom Magdalensberg (1979).
- ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ ΙΦΙΓ. ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ, Ρωμαϊκό μαυσωλείο στην Πάτρα, Στήλη εις μνήμην Ν. Κοντολέοντος (1980) 556 - 575.
- ΕΤΙΙ I I. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Έλληνιστικοί τάφοι της Πάτρας, I, ΑΔ 32, 1977, 281 - 343.
- FOSSING D. FOSSING, Catalogue of the Antique Engraved Gems and Cameos, Thorvaldsen Museum. Copenhagen (1926).
- GGFR J. BOARDMAN, Greek Gems and Finger Rings (1970).
- GOETHERT - POLASCHEK K. GOETHERT - POLASCHEK, Katalog der römischen Gläser des Rheinischen Landesmuseums Trier (1977).
- GREIFENHAGEN I, II A. GREIFENHAGEN, Schmuckarbeiten in Edelmetall I - II (1970).
- HAYES J. W. HAYES, Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum (1975).
- HENKEL F. HENKEL, Die römischen Fingerringe der Rheinlande und der benachbarten Gebiete (1913).
- HIGGINS R. A. HIGGINS, Greek and Roman Jewellery (1961).
- HOFFMANN - CLAER H. HOFFMANN und V. CLAER, Antiker Gold-und Silberschmuck (1968).
- ISINGS C. ISINGS, Roman Glass from Dated Finds (1957).
- KURTZ - BOARDMAN D. C. KURTZ and J. BOARDMAN, Greek Burial Customs (1971).
- MARTINI W. MARTINI, Die etruskische Ringsteinglyptik (1971).
- POLLAK L. POLLAK, Klassisch-antike Goldschmiedearbeiten im Besitze Sr Exc. A.J. von Nelidow in Rom (1903).
- ZAZZOF P. ZAZZOF, Etruskische Skarabäen (1968).

Η ΜΑΓΙΚΗ ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΣΤΑ ΝΕΟΛΙΘΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ

Ἡ Νεολιθική ἐποχή εἶναι ἡ πρώτη ἐπὶ ἐλληνικοῦ ἐδάφους μὲ κατάλοιπα τόσο ἄφθονα, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ στηριχτεῖ σ' αὐτὰ ἡ μελέτη ὅχι μόνο τῆς βιοτεχνίας καὶ τῆς οἰκονομίας, ἀλλὰ καὶ τῆς θρησκείας. Ὁ μελετητὴς ὅμως τῆς θρησκείας πρέπει νὰ μὴ λησμονεῖ πὼς προϊστορικὲς κοινότητες μὲ χαμηλῆς στάθμης θρησκευτικὴ ζωὴ δὲν εἶχαν τίς γνωστὰς ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ χρόνια λατρευτικὲς ἀνάγκες καὶ δὲν χρειάζονταν ὅχι μόνο ναοὺς καὶ ἱερατεῖα, ἀλλ' οὔτε καὶ ὑπαίθρια ἱερὰ ἢ ἄλλου εἴδους χώρους λατρείας. Οἱ «θρησκευτικὲς» τοὺς ἀνάγκες (ποὺ δὲν ἦταν καὶ τότε λίγες) καλύπτονταν μὲ πλῆθος τελετῶν ἢ μὲ ἐπωδὲς καὶ μὲ στοιχειώδεις μαγικὲς ἱεουργίες ἀσκούμενες μέσα στὶς οἰκογένειες καὶ ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ μέλη τῶν οἰκογενειῶν.

Αὐτονόητο εἶναι πὼς τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς εὐλάβειας, ἂν καὶ οἱ καταβολές του δὲν εἶναι θρησκευτικὲς, ἀλλὰ γ ν ἡ σ ι ε ς μ α γ ι κ έ ς, πρέπει νὰ μελετᾶται ὡς θ ρ η σ κ ε ί α, γιατί ἦταν ἡ μόνη γιὰ τὴν ἐποχὴ γνωστὴ μορφὴ θρησκευτικότητας¹.

Ἡ μαγεία στὴ θρησκεία τῆς νεολιθικῆς Ἑγγὺς Ἀνατολῆς

Ἡ θρησκεία, ὡς ὑπηρετικὴ τῆς ζωῆς, ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση καὶ ἀπὸ τὴν οἰκονομία. Ἡ πρωιμότερη οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀναγέννηση παρουσιάστηκε σὲ μερικὲς περιοχὲς τῆς μικρασιατικῆς Ἀνατολίας, τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Μεσοποταμίας, οἱ ὁποῖες μὲ τὴν ἐξημέρωση αἰγοπροβάτων καὶ βοοειδῶν ἔπαψαν νὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ κυνήγι, ἐνῶ παράλληλα ἐπιδόθηκαν στὴν καλλιέργεια σιτηρῶν καὶ ὀσπρίων, ὥστε ἤδη σὲ πρῶιμα νεολιθικὰ χρόνια (στὴν ὀγδοὴ καὶ ἔβδομη π.Χ. χιλιετία) εἶχαν ἀρχίσει νὰ βασιζοῦν τὴ ζωὴ τοὺς στὴν κτηνοτροφία καὶ στὴ γεωργία καὶ ὅχι ἀποκλειστικὰ στὸ κυνήγι καὶ στὴ συλλογὴ καρπῶν². Στούς πρῶιμους νεολιθικοὺς οἰκισμοὺς τῶν χωρῶν αὐτῶν ἐμφανίστηκε καὶ ἡ πρώτη ὑψηλότερης στάθμης θρησκευτικὴ ζωὴ. Πλῆθος ἱερῶν καὶ πίστη σὲ πολλὰ θεῶς καὶ σὲ θεοὺς βεβαιώθηκαν π.χ. στὴ νεολιθικὴ ἐγκατάσταση τοῦ Catal Hüyük (στὸ ὀροπέδιο τῆς Ἀνατολίας,

1. Τὸ ἴδιο περιεχόμενο χαρακτήριζε καὶ τὴ θρησκεία τῆς Ἀνω Παλαιολιθικῆς τῆς δυτικῆς Εὐρώπης· ὁ μελετητὴς τῆς LEROI-GOURHAN ρητὰ σημειώνει πὼς δὲν θεώρησε ἀναγκαῖα τὴ διάκριση μεταξὺ μαγείας καὶ θρησκείας (Religion Paléolithique³, 1976, 5).

2. Ὁ J. MELLAART, Catal Hüyük (1967) 18, μὲ βάση τὰ ὡς σήμερα γνωστὰ λείψανα ἐξημερωμένων φυτῶν

(ποὺ χρονολογικὰ εἶναι μόνο λίγο παλαιότερα τοῦ 7000 π.Χ. καὶ προέρχονται ἀπὸ νεολιθικὲς προκεραμεικὲς ἐγκαταστάσεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας) συμπεραίνει ἀπὸ τὴ μεγάλη ποικιλία καὶ τοὺς ἤδη ἐξελιγμένους τύπους τοὺς πὼς ἡ πρῶιμη γεωργία πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὴν ἀρχὴ τῆς λεγόμενης «πρωτονεολιθικῆς» ἐποχῆς, δηλαδὴ περίπου στὰ 9000 π.Χ.

ανάμεσα στην "Αγκυρα και στην όροσειρά του Ταύρου). Έντύπωση κάνει πώς ή προχωρημένη αυτή θρησκευτική ζωή είναι έντονα διαποτισμένη με μαγικό περιεχόμενο, και παρά τη σχετική άκμή της επί 800 χρόνια (από τα 6500 ως τα 5700 π.Χ., σύμφωνα με τις πολλαπλές ραδιοχρονολογήσεις της αποστολής Mellaart), δεν μπόρεσε να σπάσει τον κλοιό της μαγείας και να ύψωθεί στη σφαίρα της γνήσιας θρησκείας: ο Mellaart σημειώνει¹ την πλήρη απουσία βωμών, οι οποίοι όμως αργότερα ήταν συνηθισμένοι στα μικρασιατικά ιερά της εποχής του χαλκού. Οι ιεροπραξίες ήταν άφθονες στα ιερά του Catal Hüyük (δ.π. σελ. 78), είχαν όμως μαγικό χαρακτήρα και ήταν αυτοδύναμες (σάν τα ξόρκια ή τα γητέματα) και έφερναν το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα, αρκεί να εκτελούνταν σωστά. Η σύλληψη της ιδέας επιβλητικών θεοτήτων δεν αποτελεί καθεαυτήν απόδειξη γνήσιας θρησκείας (ήδη οι άνθρωποι των σπηλαίων στην Άνω Παλαιολιθική ήξεραν μια μεγάλη θεά, αλλά και πολλοί από τους νεώτερους πρωτογόνους που ασκοῦν μόνο τη μαγεία στην καθημερινή τους ζωή έχουν και μύθους για θεϊκές υπάρξεις μεγαλειώδεις και απόκοσμες). Ένα πήλινο ειδώλιο της μεγάλης θεάς στο Catal Hüyük είχε τη θέση του σε χώρο όπου αποθηκεύονταν σιτηρά, γιατί αναγνωριζόταν σ' αυτό ή μαγική δύναμη να εξασφαλίζει την εύφορία, όταν οι καρποί θα σπέρνονταν (δ.π. σελ. 139). Ήταν απλό αντικείμενο με δύναμη και δεν αντλούσε δύναμη από τη θεά, προς την οποία δεν ήξεραν να απευθύνονται με προσευχές. Πολλά άλλα ειδώλια που παρίσταναν ζώα πρέπει να συνδέονταν με μαγικές θηρευτικές ιεροπραξίες, γιατί βρέθηκαν σκόπιμα ακρωτηριασμένα, άλλα τραυματισμένα και άλλα σπασμένα. Έπειδή μαζί βρέθηκαν και λίθινα όπλα (αίχμες λογχών και βλήματα σφενδονών), ο Mellaart πιστεύει πως τα πληγώματα και τα σπασίματα έγιναν κατά τη διάρκεια μαγικών τελετών που είχαν το σκοπό να προκαλέσουν (σύμφωνα με τις αρχές της ομοιοπαθητικής μαγείας) τον τραυματισμό ή το σκότωμα των θηρευόμενων ζώων (δ.π. σελ. 78 και 180). Ακόμα και με τους γύπες που εικόνες τους άφθονούν σε δυο ιερά φαίνεται πως υπήρχαν μαγικές ιεροπραξίες, γιατί μερικοί απ' αυτούς παριστάνονται με πόδια ανθρώπου κι όχι πτηνού, όπως οι άλλοι γύπες. Για όσους άπεικονίζονται με ανθρώπινα πόδια φυσικό είναι να γίνει ή υπόθεση πως ήταν άνθρωποι μεταμφιεσμένοι σε γύπες χάριν των ιεροπραξιών (δ.π. σελ. 167). Μαγικό σκοπό πρέπει να είχαν και οι δορές λεοπαρδάλων, με τις οποίες είναι ντυμένα πρόσωπα που μετέχουν σε κυνηγετική τελετή (δ.π. σελ. 174 - 175) και ακόμα σαφέστερα τα ποικίλα διάτρητα αντικείμενα που τα φορούσαν ως φυλαχτά (δ.π. σελ. 209).

Η θρησκεία στη νεολιθική Ελλάδα

Και στην Ελλάδα πολλοί είχαν αρχίσει από τα προκεραμικά χρόνια (έδω από τα μέσα της έβδομης π.Χ. χιλιετίας ή λίγο νωρίτερα) να επιδίδονται σε περιορισμένη κτηνοτροφία και γεωργία και να κατοικοῦν σε σπίτια που συχνά ήταν άπλές καλύβες μισοσκαμμένες στο έδαφος. Χρονολογικά οι αρχαιότερες αυτές εγκαταστάσεις δεν

1. Catal Hüyük 77. Στις σελίδες του ίδιου βιβλίου οι παραπομπές που ακολουθούν στο κείμενο.

ἀπεῖχαν πολὺ ἀπὸ τὴν παραπάνω τοῦ Catal Hüyük καὶ τὶς ἄλλες τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς, πολιτιστικὰ ὅμως ἦταν πολὺ καθυστερημένες. Στὴν ἐπόμενη ἐποχὴ, τὴ γνωστὴ ὡς Ἀρχαιότερη Νεολιθικὴ, δηλαδὴ στὴν ἕκτη π.Χ. χιλιετία, ὑπῆρχε ἤδη ἀκμαία κεραμεικὴ καὶ κατασκευάζονταν μὲ ψημένο πηλὸ ὄχι μόνον οἰκιακὰ σκεύη, ἀλλὰ καὶ εἰδώλια πῆλινα, παράλληλα μὲ τὰ λίθινα.

Στὰ εἰδώλια πρέπει κυρίως νὰ στηριχθεῖ ἡ μελέτη τῆς θρησκείας καὶ ὄχι στὰ ἱερὰ ποὺ εἶναι σπάνια στὴ νεολιθικὴ Ἑλλάδα καὶ δὲν παρέχουν σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ τὴ φύση τῆς λατρείας.

Τὰ εἰδώλια ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἐξέπληξαν ὄχι μόνον μὲ τὴν ἀφθονία, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν «πολυτυπία» τους (ἤδη ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότερη Νεολιθικὴ περίοδο), ἐξ αἰτίας τῆς ὁποίας μερικοὶ ἀρνήθηκαν τὴ θρησκευτικὴ τους σημασία: ἀπεικονίζονται γυναικεῖες καὶ ἀνδρικές μορφές, καθὼς καὶ ζῶα ποὺ συνήθως εἶναι τὰ ἐξημερωμένα τῆς κτηνοτροφίας. Ἐπίσης ἀπεικονίζονται οἰκιακὰ σκεύη (μικρὰ τραπέζια μὲ τέσσερα ἢ τρία πόδια, μικρὲς σκάφες ἢ λεκάνες). Ὑπάρχουν καὶ ὁμοιώματα σπιτιῶν, καθὼς καὶ «καρβελιῶν» ψωμιοῦ. Φυσικὸ ἦταν τὰ ποικίλα καὶ ἑτερόκλητα αὐτὰ δημιουργήματα νὰ ἀποδοθῶν σὲ ἀπλὴ φιλοπαίγμονα διάθεση τῶν κατασκευαστῶν τους, ὅποτε ὅλα ἢ τὰ περισσότερα ἔργα τους θὰ ἦταν ἀπλὰ παιχνίδια.

Ἡ ἄρνηση ὅμως θρησκευτικοῦ περιεχομένου στὴν εἰδωλοπλαστικὴ, συνδυαζόμενη μὲ τὴ χαμηλὴ στάθμην τῆς νεκρολατρίας (δηλαδὴ μὲ τὴ μικρὴ φροντίδα τῶν νεολιθικῶν ἀνθρώπων γιὰ τὴν ταφὴ καὶ γιὰ τὴν κατόπιν μεταχείριση τῶν νεκρῶν καὶ τῶν τάφων), θὰ μπορούσε νὰ ὁδηγήσει στὸ ἄτοπο συμπέρασμα πὼς στὰ νεολιθικὰ χρόνια δὲν ὑπῆρχε θρησκευτικὴ ζωὴ στὴν Ἑλλάδα¹.

Μαγικὸ τὸ περιεχόμενο τῆς θρησκείας στὴ νεολιθικὴ Ἑλλάδα

Δὲν εἶναι χωρὶς σημασία ἡ διαπίστωση πὼς ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ τοῦ νεολιθικοῦ Catal Hüyük ἦταν ζωηρὰ διαποτισμένη μὲ μαγικὸ περιεχόμενο καὶ πὼς ἐξαιρετικὴ θέση ἐπιφύλασσε σὲ ἀντικείμενα μὲ μαγικὴ δύναμη καὶ σὲ μαγικὲς ἱερουργίες. Αὐτὸ χωρὶς ἀμφιβολία γινόταν καὶ στὴ νεολιθικὴ Ἑλλάδα, τῆς ὁποίας ὁ προελληνικῆς καταγωγῆς πληθυσμὸς δὲν ἦταν ξεκομμένος ἀπὸ τὴν Ἑγγύς Ἀνατολή².

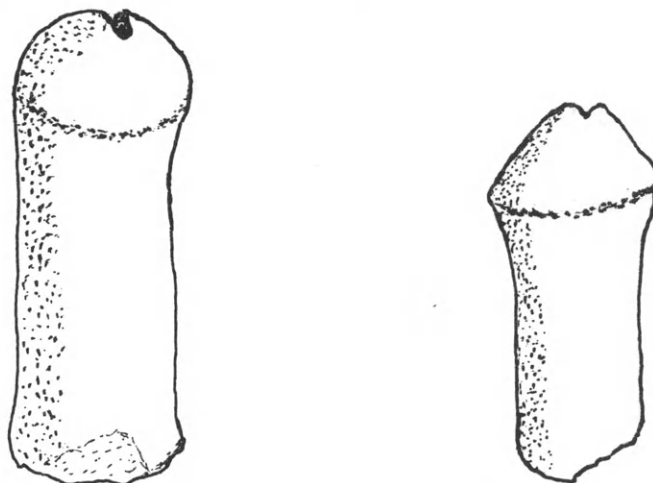
1. Στὸ ἴδιο συμπέρασμα ὁδηγεῖ καὶ ἡ ἐρμηνεία τῶν εἰδωλίων ποὺ πρότεινε ὁ Γ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ, Τὰ νεολιθικὰ εἰδώλια τῆς Θεσσαλίας (1974) 196 κπ. Σύμφωνα μ' αὐτή, τὰ θεσσαλικά εἰδώλια εἶναι ἀπλὰ ἰδεογράμματα ἢ «σήματα» μιᾶς νεολιθικῆς «πρωτογραφῆς», προορισμένης νὰ καλύψει ὅλα τὰ θέματα τῆς καθημερινῆς ζωῆς (συναλλαγὴ, παραγωγὴ τροφῆς, οἰκιακὴ οἰκονομία). Φυσικὰ ἡ ἐξωτερικεύση τῶν σκέψεων μὲ εἰδώλια ἦταν ἀτελής, καὶ γι' αὐτὸ ὅσο ἀναπτυσσόταν ἡ ἔκφραση μὲ τὸ λόγο, ἡ εἰδωλοπλαστικὴ ὑποχωροῦσε. Αὐτονόητο εἶναι πὼς μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ θεσσαλικὴ Νεολιθικὴ ἐποχὴ ἐμφανίζεται ὡς ἡ μοναδικὴ στὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος ποὺ στεροῦνταν θρησκείας. Ἐξ ἄλλου τὸ νὰ δια-

γράψει κανεὶς τὴν ἔρευνα τῆς νεολιθικῆς θρησκείας μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ πὼς δὲν ἄφησε ἴχνη θὰ ἦταν μιὰ λύση ἀκατανόητη, προκειμένου γιὰ μιὰ ἐποχὴ μὲ τόσο πλούσια κατάλοιπα.

2. Βλ. τὸ σύντομο σημείωμα τῶν Α. PERKINS καὶ S. WEINBERG, Connections of the Greek Neolithic and the Near East, AJA 1958, 225, γιὰ τὴν ἐπαφὴ αὐτή, ὅπως φαίνεται στὴν κεραμικὴ τῆς Μέσης καὶ τῆς Νεώτερης Νεολιθικῆς ἐποχῆς τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς ἀντίστοιχης τῆς Μεσοποταμίας καὶ τῆς βόρειας Συρίας. Σχετικὰ μὲ τὶς μαγικὲς πράξεις, τὶς ἐπωδὲς καὶ τὶς τελετὲς ποὺ ἦταν τὸ οὐσιωδέστερο γνῶρισμα τῆς θρησκείας τῶν νεολιθικῶν χρόνων, ἀξιοσημείωτο εἶναι πὼς δὲν ἐξέλιπαν

Ἡ μεγαλύτερη δυσκολία γιὰ τὴ μελέτη τῆς νεολιθικῆς θρησκείας (πάντα μὲ βάση ἀνασκαφικὰ δεδομένα) εἶναι πὼς οἱ μαγικὲς ἱεουργίες δὲν ἀφήνουν ἵχνη¹. Παρὰ ταῦτα ὑπάρχουν εὐρήματα νεολιθικὰ ποὺ ἐπιβάλλουν νὰ δεχτεῖ κανεὶς πὼς συνδέονταν μὲ τελετές· πρόκειται γιὰ ἱεροπραξίες ποὺ εἶναι καὶ θὰ παραμείνουν ἄγνωστες, ὁ σκοπὸς τοὺς ὅμως εἶναι γνωστὸς ἢ εὐδιάγνωστος. Παράδειγμα οἱ λίθινοι ὀλόγλυφοι καὶ οἱ πῆλινοι φαλλοί, ἀπὸ τοὺς ὁποίους πολλοὶ ἔχουν βρεθεῖ σὲ ἀνασκαφές (βλ. εἰκ. 1α-β). Κανέννας δὲν μπορεῖ νὰ τοὺς θεωρήσει ἀντικείμενα χωρὶς περιεχόμενο ἢ ἄνευ ἐννοίας κοσμήματα. Εἶναι γνωστὸ πὼς μὲ πυρήνα τὸ φαλλὸ δημιουργοῦνταν μυστικὲς διδασκα-

Εἰκ. 1. Πῆλινοι φαλλοί: α. Ἀπὸ τὴ Τζάνη μαγούλα τῆς περιοχῆς Σοφάδων, σωζ. μήκ. 9 ἐκ. περίπου.
β. Ἀπὸ τὸ Σέσκλο, σωζ. μήκ. 7 ἐκ. περίπου.

λίες γιὰ τὴ γονιμικὴ του δύναμη σ' ὅλες τὶς ἐποχές (ἀπὸ τὰ παλαιολιθικὰ χρόνια). Βαθυ-στόχαστες ὅμως διδασκαλίες, συνοδευόμενες μὲ μύησεις, προϋποθέτουν τὴν ὑπαρξὴ ἀνθρώπων μὲ σχετικὴ πεῖρα, καθὼς καὶ ἱερῶν, τὰ ὁποῖα ὅμως σπανίζουν στὴ νεολιθικὴ Ἑλλάδα. Γιὰ τὴν Ἑλλάδα πρέπει νὰ ὑπολογίζεται μόνον τὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον, ὅπου εἶναι ἀρκετὸ νὰ ὑπῆρχαν, μὲ κέντρο τὸ φαλλό, μόνο «γητέματα» ἢ καὶ ἐπωδές.

Δυναμοῦχα ἀντικείμενα καὶ εἰδώλια ὡς φυλαχτὰ

Τὸ πλῆθος τῶν νεολιθικῶν φυλαχτῶν ἐπιτρέπει τὴν εἰκασία πὼς ὅλα τὰ μέλη τῆς κοινότητος ἦταν ἐφοδιασμένα μὲ δυναμοῦχα μικροαντικείμενα γιὰ νὰ

ἀπὸ τὴ θρησκεία τῶν ἐπόμενων ἐποχῶν. Πολλὲς εἶχαν τότε τεθεῖ κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχον τῶν θεῶν, ἄλλες ὅμως ἀσκοῦνταν ὡς αὐτοδύναμες ἱεροπραξίες, ὅπως στὰ νεολιθικὰ χρόνια. Δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολὴ νὰ ἀναγνωριστεῖ σ' ὅλες τὶς μυστικὲς τελετὲς τῶν ἱστορικῶν χρόνων μαγικὴ καταγωγὴ. Στὸν ὁμηρικὸ ὕμνο γιὰ τὴ Δήμητρα (στ. 473 - 479) ἡ Ἴδρα ἢ θεὰ ἐμφανίζεται νὰ διδάσκει στὸ βασιλεὺς Κελεὺ καὶ σ' ἄλλους ἐλευσίνιους τὶς παλιὰς (προ-θεϊστικὲς) τελετὲς ποὺ πρὸ ἀμνημονεύτων χρόνων ἐξα-

σφάλιζαν τὴν καλὴ σοδειά, ἀν ἐκτελοῦνταν σωστά. Ἡ θεὰ ἐμφανίζεται ἔμμεσα νὰ ἀναγνωρίζει πὼς ὁ σπόρος καρπίζει μὲ τὴ μαγικὴ δύναμη τῶν τελετῶν.

1. Δυσεξιχνίαστα εἶναι καὶ τὰ μαγικὰ μέσα ποὺ χρησιμοποιοῦνταν, γιὰ τὶς περισσότερες φορές ἦταν ἀντικείμενα φθαρτὰ ποὺ χάθηκαν. Ἄν μερικὰ διατηρήθηκαν εἶναι ἄχρηστα, γιὰ τὶ οἱ ιδιότητές τους ἦταν συμβατικὲς καὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνουν γνωστὲς σήμερα.

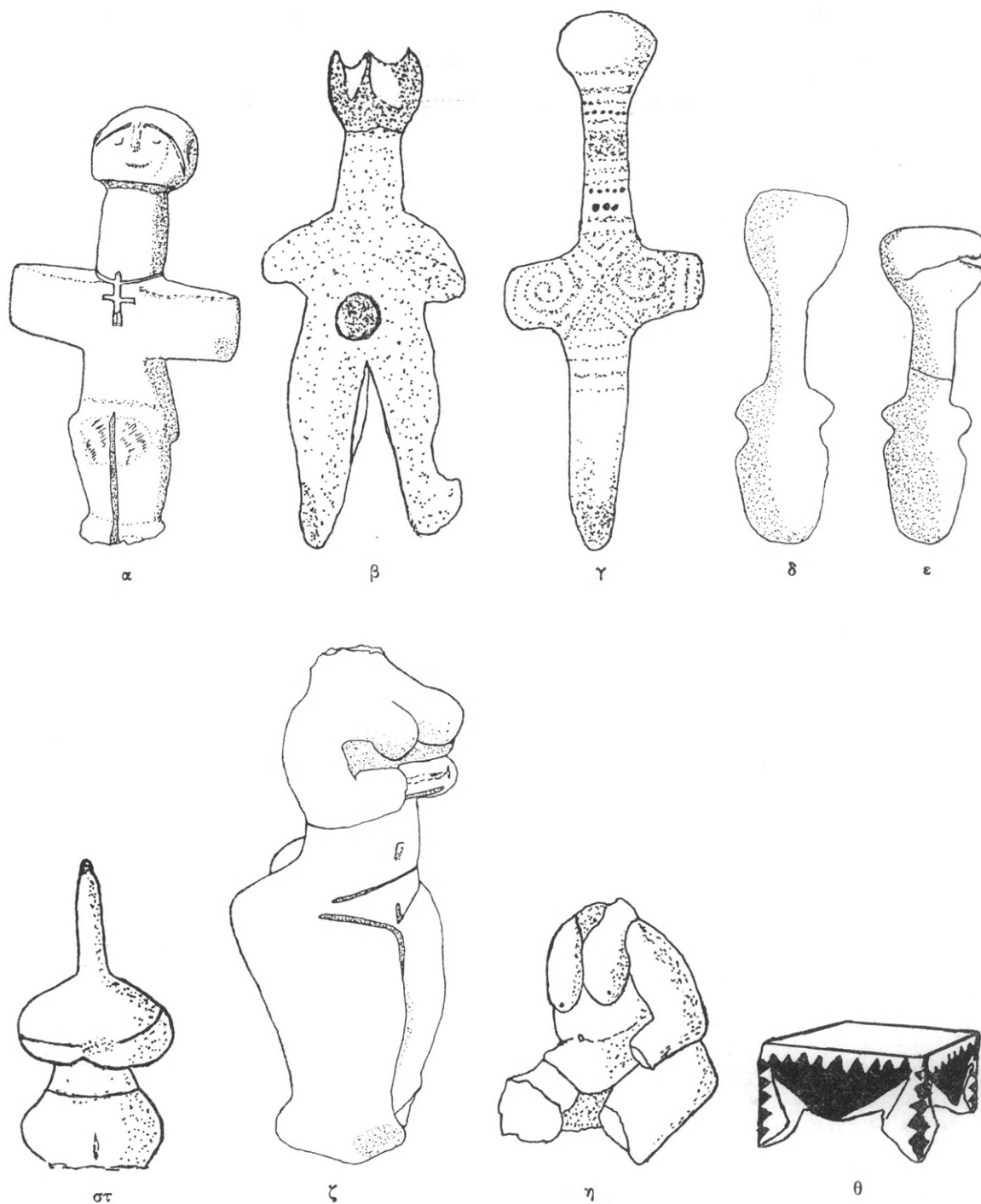
προστατεύονται ἀπὸ τοὺς κινδύνους τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Σήμερα οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ θὰ χαρακτηρίζονταν δεισιδαίμονες καὶ π ρ ο λ η π τ ι κ ο ί, ἀλλὰ τότε ἦταν ἀπλῶς εὐλαβεῖς. Τὰ νεολιθικά φυλαχτὰ δὲν ἦταν μόνο ἀνθρώπινα κατασκευάσματα, ἀλλὰ καὶ φυσικά ἄψυχα ἀντικείμενα (σὰν τοὺς «ἀργοὺς λίθους», τοὺς λατρευόμενους σὲ ἱερὰ τῶν ἱστορικῶν χρόνων), στὰ ὁποῖα ἀναγνωρίζονταν δύναμη, συνήθως ἀποτρόπαιη, ἀλλὰ καὶ γονιμική ἢ θεραπευτική. Τὰ μικρὰ καὶ εὐμετακόμιστα (λίθινα, πήλινα ἢ κοκκάλινα) τὰ ἔφεραν πάνω τους τὰ ἄτομα γιὰ τὴν προσωπική τους προστασία, ἐνῶ τὰ σχετικὰ μεγαλύτερα φυλάσσονταν στὸ σπίτι γιὰ τὴν προστασία τῆς οἰκογένειας ἢ σὲ χώρους σταυλισμοῦ τῶν ζώων γιὰ τὴ δική τους προστασία¹.

Τὸ λίθινο εἰδώλιο τῆς εἰκόνας 2α, ἀπὸ τὴν Κύπρο, εἶναι διδαχτικὸ καὶ γιὰ τὸν τρόπο πού τὸ ἔφερε κανεὶς πάνω του: ἀπεικονίζεται μὲ τὴν ἴδια μορφή στὸ στήθος τοῦ ἀνθρώπου, δεμένο ὡς φυλαχτὸ μὲ λουρὶ ἀπὸ τὸ λαιμό του (εἶναι αὐτὸ πού κατ' ἐξοχὴν ἀποκαλοῦνταν στὰ ἱστορικά χρόνια «περίαμμα» ἢ «περίαπτον»). Τὸ ὕψος του ξεπερνάει λίγο τὰ 15 ἑκατοστά, καὶ ἐπομένως ἦταν ἀντικείμενο σχετικὰ βαρὺ. Αὐτὸ δὲν ἐνοχλοῦσε, γιατί ὁ ὄγκος καὶ τὸ βάρος ἀντισταθμίζονταν ἀπὸ τὴ χρησιμότητα. Τὸ ὅτι χρονολογικὰ ἀνήκει στὴ μεταβατικὴ ἐποχὴ (πρὸς τὴν ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ) σημαίνει πὼς τὰ φυλαχτὰ δὲν εἶχαν πάψει καὶ τότε νὰ εἶναι ἀπαραίτητα. Πολὺ μικρότερο εἶναι τὸ λίθινο φυλαχτὸ τῆς εἰκόνας 2β (τὸ ὕψος του μόλις περνάει τὰ 4 ἑκατοστά) πού προέρχεται ἀπὸ τὸ Σέσκλο καὶ εἶναι διάτρητο γιὰ νὰ τὸ φέρει ἐπίσης κανεὶς κρεμασμένο πάνω του. Ἐδῶ ἡ ἀνθρώπινη μορφή εἶναι περισσότερο ἀφηρημένη (δὲν δηλώνεται τὸ φύλο, ἐνῶ τὰ χέρια εἶναι ἀπλὲς ἀποφύσεις καὶ τὸ κεφάλι «τρεῖς αἰχμές», κατὰ τὴν περιγραφή τοῦ Τσουντα, Διμ. - Σέσκλ., στ. 303), ἐπειδὴ δὲν ἐνδιέφερε τὸ θέμα, ἀλλὰ ἡ δύναμη τοῦ ἀντικειμένου². Ἀκόμα πιὸ ἀφηρημένη εἶναι ἡ μορφή τοῦ ἐπίσης λίθινου εἰδωλίου τῆς εἰκόνας 2γ, προερχόμενου ἀπὸ τὴ μαγούλα τῆς περιοχῆς τοῦ χωριοῦ Μελία τῆς Λάρισας. Ἐπειδὴ εἶναι σχετικὰ μεγάλο (ὕψους 26 ἑκατοστών), θὰ μπορούσε νὰ φυλάσσεται σὲ κατοικία ἢ σὲ ἄλλο χώρο πού εἶχε ἀνάγκη προστασίας. Τελείως ὑποτυπώδη ἀνθρώπινη μορφή ἔχει τὸ λίθινο φυλαχτὸ τῆς εἰκόνας 2δ ἀπὸ τὸ Διμήνι (ὕψους περίπου 12 ἑκατοστών) πού εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ἄφθονα (μικρότερα ἢ μεγαλύτερα) τοῦ τέλους τῶν νεολιθικῶν χρόνων. Μεγαλύτερο εἶναι τὸ ἐπίσης λίθινο τῆς εἰκόνας 2ε ἀπὸ τὸ Διμήνι (τὰ χέρια καὶ ἐδῶ ἀπλὲς ἀποφύσεις). Τὸ ὕψος του περνάει τὰ 23 ἑκατοστά καὶ ἐπομένως πρέπει νὰ ἦταν ἀναρτημένο στὸ σπίτι μὲ ἱμάντα πού περνοῦσε ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ εἰδωλίου. Σ' ἓνα σπίτι, λογικὸ εἶναι

1. Ἡ μεγάλη εὐαισθησία ἀπέναντι σὲ κινδύνους (πραγματικούς ἢ φανταστικούς) δικαιολογεῖται γιὰ μιὰ ἐποχὴ πού πρώτη φορὰ ἐπιχειροῦσε τὴ σύμπληξη σχετικὰ μεγάλων κοινωνικῶν ομάδων. Καθένας ἔβλεπε πόσο δύσκολη ἦταν ἡ τέχνη νὰ ζοῦν πολλοὶ μαζί χωρὶς νὰ συγκροτοῦνται. Ἡ παρουσία, ἰδίως τὸ ζωικὸ κεφάλαιο, ὑποκινούσε διαθέσεις ἀρπαχτικές ἀπὸ γείτονες ἢ ἀπὸ ξένους ἐπιδρομεῖς.

2. Στὰ νεολιθικά εἰδώλια ἡ δύναμη δὲν ἀντλεῖται ἀπὸ τὴ θεότητα (τὴ γυναικεία ἢ τὴν ἀνδρική) πού παριστάνουν. Γι' αὐτὸ ἡ μορφή τους μπορούσε μὲ τὸν καιρὸ νὰ

υποβάλλεται σὲ ἀφαίρεση, ὥστε στὸ τέλος νὰ καταντήσουν ἄμορφα, χωρὶς ὅμως νὰ χάσουν τὴ δύναμή τους. Ὅταν ἡ πίστη στὴ δύναμή τους κλονίστηκε, τὰ εἰδώλια δὲν ζητοῦνταν καὶ ἡ κατασκευὴ τους σταμάτησε (κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Πρωτοελλαδικῆς καὶ κατὰ τὴ Μεσοελλαδικῆς ἐποχῆς). Στὰ ἱστορικά χρόνια ἡ δύναμη ἀναγνωρίζονταν στίς παριστανόμενες θεότητες, καὶ τὰ εἰδώλια θὰ ξανακάνουν τὴν ἐμφάνισή τους, ὅχι ὅμως ὡς μαγικά ἀντικείμενα, ἀλλὰ ὡς δῶρα στοὺς θεοὺς γιὰ νὰ κερδηθεῖ ἡ εὐνοιά τους ἢ ὡς κτερίσματα στοὺς νεκρούς.

Εικ. 2. α. Κυπριακό φυλαχτό από μαλακή πέτρα. β. Λίθινο φυλαχτό από τὸ Σέσκλο με τελειῶς σχηματοποιημένο κεφάλι. γ. Περισσότερο σχηματοποιημένο λίθινο εἰδῶλιο ἀπὸ νεολιθικὴ ἐγκατάσταση τῆς περιοχῆς Μελίας τῆς Λάρισας. δ. Λίθινο εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Διμήνι με ὑποτυπώδη ἀνθρώπινη μορφή. ε. Μεγαλύτερο ὅμοιο λίθινο εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Διμήνι. στ. Λίθινο φυλαχτό ποὺ παριστάνει καθιστὴ γυναικεία μορφή. ζ. Πήλινο νεολιθικὸ εἰδῶλιο τῆς ἴδιας μορφῆς ὁρθίας, ἀπὸ τὴ Χαιρώνεια. η. Πήλινο εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Σέσκλο με τὴν ἴδια μορφή καθιστῆ. θ. Μικρὸ πήλινο τελετουργικὸ σκεῦος με γραπτὸ διάκοσμο. Στὸ πάνω μέρος του, ποὺ εἶναι κοῖλο, ἐκαίγε φωτιά.

νὰ ὑπῆρχαν περισσότερα τοῦ ἑνὸς ἀντικείμενα ἀποτροπῆς κακῶν ἐπηρειῶν (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κυρίως κατοικία, στὸ χῶρο τοῦ ὕπνου, τῆς δουλειᾶς, ἀκόμα καὶ στὸ σταῦλο γιὰ τὴν προστασία τῶν ζώων)· πολλὰ ἀπ' αὐτά, ἰδίως τὰ ἄμορφα, βρίσκονται, ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀναγνωριστοῦν ὡς φυλαχτά. Τὸ λίθινο εἰδῶλιο τῆς εἰκόνας 2στ ἔχει ὕψος μόνο 5 ἑκατοστῶν καὶ ἐπειδὴ φέρει μικρὴ ὀπὴ διαμπερὴ περὶ τὴ μέση, ὁ Wace δὲν ἀμφιβάλλει πὼς οἱ ἄνθρωποι τὸ ἔφεραν ἀναρτημένο πάνω τους ὡς φυλαχτό¹.

Ἄλλα εἰδῶλια

Τὴν πρώτη θέση στὰ θέματα τῶν εἰδωλίων τῆς νεολιθικῆς Ἑλλάδας ἔχει ἡ στεατοπυγικὴ γυναικεία μορφή τῆς εἰκόνας 2ζ (ἑνὸς πήλινου εἰδωλίου ἀπὸ τὴ Χαιρώνεια ποὺ τὸ σωζόμενο ὕψος του εἶναι 12 ἑκατοστῶν). Τὴ μορφή αὐτὴ τὴ συναντάει κανεὶς στοὺς νεολιθικοὺς συνοικισμοὺς ὅλης τῆς χώρας, μὲ τὰ ἴδια γνωρίσματα, ἀν καὶ κάποτε παριστάνεται καθιστὴ ἢ σὲ ἄλλες στάσεις. Ὡς θεϊκὴ μορφή δικαιολογημένα ταυτίστηκε πρὸ πολλοῦ, ὅπως καὶ στὴν Ἑγγὺς Ἀνατολή, μὲ μιὰ θεὰ τῆς γονιμότητος. Τὰ κύρια γνωρίσματά της εἶναι ὑπερτροφικοὶ μαστοί, ὑπερτονισμένη περιοχὴ τοῦ γεννητικοῦ ὄργάνου καὶ στεατοπυγία. Στὴ νεολιθικὴ Ἑλλάδα δὲν μποροῦσε νὰ ἔχει οὔτε ναοὺς οὔτε ἱερὰ (ὅπως στὴν Ἑγγὺς Ἀνατολή) οὔτε μποροῦσε νὰ τιμᾶται μὲ προσφορὰς καὶ θυσίες, γιατί δὲν ὑπῆρχε ἀκόμη ἀνάλογη στάθμη θρησκευτικὴ ζωὴ. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο καὶ οἱ εἰκόνες της δὲν εἶχαν μνημειακὸ χαραχτήρα (φυσικὸ ἢ ὑπερφυσικὸ μέγεθος), ἀλλὰ ἦταν ταπεινὰ εἰδῶλια (πάντα αὐτοδύναμα σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ) καὶ ἔπρεπε νὰ μὴ λείπουν ἀπὸ κανένα σπίτι. Οἱ παντρεμένες γυναῖκες, ἰδίως οἱ ἐπίτοκες, εἶχαν μεγαλύτερη ἀνάγκη τῶν εἰκόνων αὐτῶν. Ἐνα ὑποτυπῶδες τελετουργικόν, συνοδευόμενο μὲ κατάλληλες γιὰ τὴν περίστασις ἐπωδὲς καὶ ἀφημένο στὶς ἡλικιωμένες γυναῖκες τῆς οἰκογένειας, εἶναι φυσικὸ νὰ εἶχε δημιουργηθεῖ χάριν τοῦ αἵσιου τοκετοῦ. Καθιστὴ ἡ ἴδια θεὰ φαίνεται στὸ πήλινο εἰδῶλιο τῆς εἰκόνας 2η δημοσιευμένο ὡς ἔργο τῆς Ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς ἀπὸ τὸν Τσουντα (Διμ. - Σέσκλ. πίν. 33, 6), μὲ πελώριους μαστοὺς, περιγραφόμενους ἀπὸ τὸν ἴδιο ὡς ὅμοιους μὲ «δύο θυλάκια ἀνηρτημένα ἀπὸ τῶν ὠμων» (δ.π. στ. 294).

Οἱ μικρὲς καὶ σχετικὰ νεοπαγεῖς γεωργοκτηνοτροφικὲς κοινότητες τῆς Ἑλλάδας προχωροῦσαν προσεχτικὰ καὶ διαρκῶς πειραματίζονταν, γιατί δὲν ὑπῆρχε ἐτοιμὴ παράδοση γιὰ νὰ στηριχτοῦν σ' αὐτή. Οἱ μαγικοθρησκευτικὲς τελετὲς πρέπει νὰ τοὺς δυνάμωναν στὶς καθημερινὲς τους ἀσχολίες, ὅπως ἡ σπορά, ἡ συγκομιδὴ, τὸ ἄλεσμα τοῦ σταριοῦ καὶ ἡ παρασκευὴ τοῦ ψωμοῦ, ἀσχολίες ὡς ἓνα σημεῖο πρωτόγνωρες γι' αὐτοὺς².

1. Hesp. Suppl. VIII (1949), 423 κπ. Ἐχει τοὺς δυὸ βραχίονες στὸ στήθος, μακρὸ λαιμὸ καὶ ὑποτυπῶδες κεφάλι. Ἄν ἔγινε στὰ Πρωτοελλαδικὰ χρόνια, ἀποτελοῦσε, κατὰ τὸν ἴδιο, νεολιθικὴ ἐπιβίωσις. Ἡ προέλευσί του δὲν εἶναι γνωστή.

2. Ἀκόμα καὶ τὸν καιρὸ τοῦ Ἡσιόδου οἱ ἀγρότες

χρειάζονταν τὸ δυνάμωμα αὐτό, εἶχαν ὁμως ἀντικαταστήσει τίς μαγικὰς ἱερουργίες μὲ προσευχὰς πρὸς τὴ Δήμητρα καὶ τὸ Δία, ὅταν ἄρχιζε τὸ ὄργωμα, ὅταν γινόταν ἡ σπορά, ὅταν ἤθελαν βροχὴ, ὅταν ἄρχιζε ὁ θερισμὸς καὶ τὸ ἀλώνισμα, ἀκόμα καὶ ἡ ἀποθήκευσις τοῦ καρποῦ στὸ σπίτι (Ἔργα καὶ Ἡμ. 465 κπ.). Τὰ νεολιθικὰ ὁμοιώ-

Οἱ νεολιθικὲς ταφές

Ἡ ταφή τῶν νεκρῶν, ὅπως γινόταν στὰ νεολιθικὰ χρόνια, βρίσκεται σὲ ἄρμονία μὲ τὶς ἐσχατολογικὲς πεποιθήσεις τῆς ἐποχῆς (ὀρθότερα μὲ τὴν ἰδέα γιὰ τὸ θάνατο) καὶ μὲ τὸ εἶδος τῶν εἰκαζόμενων ἱερουργιῶν ποὺ δὲν ἦταν θρησκευτικὲς, ἀλλὰ μαγικὲς. Ἡ μαγεία μπορεῖ νὰ ὑποκαταστήσει τὴ θρησκεία, ἡ φύση τῆς ὅμως εἶναι «ἐδωκο-σμική» καὶ χωρὶς ἐπαγγελίες γιὰ τὸ ὑπερπέραν. Οἱ νεολιθικοὶ ἄνθρωποι δὲν ἤξεραν τὴ μετὰ θάνατον ζωὴ οὔτε πίστευαν πῶς ὁ νεκρὸς ἐξακολουθοῦσε νὰ ζεῖ μέσα στὸν τάφο, ὥστε νὰ πολυπραγμονοῦν γιὰ τὴν ταφή του. Μόνο ὁ συναισθηματικὸς δεσμὸς ἀνάμεσα στὸ νεκρὸ καὶ στὴν οἰκογένεια ποὺ ἦταν ἰσχυρὸς, καθὼς καὶ ὁ δεσμὸς πρὸς ὅλα τὰ μέλη τῆς κοινότητος, ὑπαγόρευαν τὴ συνήθεια νὰ θάβουν τοὺς νεκροὺς εἴτε κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς κατοικίας τους εἴτε κοντὰ σ' αὐτή, μέσα στὴν περιοχὴ τοῦ συνοικισμού¹. Σὲ λίγες περιπτώσεις ἔχει βεβαιωθεῖ ἡ ἀφιέρωση εἰδικοῦ χώρου γιὰ τὶς ταφές, κοντὰ στὸ συνοικισμό, καὶ σὲ ἀκόμα λιγότερες ἡ καύση τῶν νεκρῶν καὶ ὁ ἐνταφιασμός τοῦ ὀστεοδόχου ἀγγείου². Καὶ σ' αὐτὲς ὅμως τὶς περιπτώσεις ὁ χώρος τῶν ταφῶν γινόταν ἀντιληπτὸς ὡς ἀπλὴ προέκταση τοῦ συνοικισμού, ὥστε «ζῶντες καὶ ἀπογενόμενοι» ν' ἀποτελοῦν ἀδιάσπαστο σύνολο.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω γίνεται σαφὲς πρῶτα ἡ ἐδωκοσμικὴ ἀποστολὴ τῆς νεολιθικῆς θρησκείας, ἡ ὁποία εἶχε καθαρὰ μαγικὸ χαρακτήρα. Ὁ θάνατος στὴν Ἑλλάδα

ματὰ «καρβελιῶν» θυμίζουν τὸν «θαλύσιον ἄρτον» τῶν ἱστορικῶν χρόνων, δηλαδὴ τὸ ψωμί ποὺ παρασκευαζόταν μὲ τὸ νέο σιτάρι τῆς χρονιᾶς καὶ τὶς σχετικὲς μ' αὐτὸ τελετές. Εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀποδειχθεῖ πῶς οἱ τελετές αὐτὲς ἔχουν τόσο παλιὰ καταγωγὴ, παρόμοιες ὅμως ἱεουργίες δὲν εἶναι ἀταίριαστες γιὰ ἓνα λαὸ προληπτικὸ ποὺ πρόσφατα ἔγινε σιτοδιάκτος. Τὸ ἴδιο ἢ καὶ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον θὰ εἶχε, ἂν μπορούσε νὰ ἀποδειχθεῖ κάποια σχέση τοῦ «λίχνου» τῶν ἱστορικῶν χρόνων μὲ ἓνα πῆλινο σκαφόσχημο νεολιθικὸ σκεῦος μὲ ἀπεικόνιση γυναικείας μορφῆς σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς τέσσερες πλευρές του. Τὸ λίκνο τῶν ἱστορικῶν χρόνων χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὸ «λίχνισμα» τοῦ σταριοῦ, μετὰ τὸν ἄλωνισμό. Τὸ ἴδιο σκεῦος ποὺ ἦταν ξύλινο τὸ χρησιμοποιοῦσαν καὶ γιὰ νὰ ἀποθέτουν σ' αὐτὸ τὸ νεογέννητο παιδί. Ἦταν διπλὴ εὐλογία γιὰ τὸ σπῆτι, πρῶτα γιὰτὶ ἓνα καινούργιο μέλος ἔμπαινε στὴν οἰκογένεια καὶ ἔπειτα γιὰτὶ ἡ τοποθέτηση τοῦ μέλους αὐτοῦ στὸ λίκνο προοιωνιζόταν πλούσια σοδεῖα τῶν καρπῶν τῆς γῆς (ἓνα σχόλιο στὸ στίχο 18 τοῦ 1ου ὕμνου τοῦ ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΥ ἀναφέρει: ἐν λίκνοις κατεκοίμουν τὰ βρέφη, πλοῦτον καὶ καρποὺς οἰωνίζομενοι). Ἀντικείμενα τελετουργικὰ θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι καὶ τὰ μικρὰ λεκανόμορφα πῆλινα σκεῦη, τὰ στηριζόμενα σὲ 4 ἢ 3 πόδια, ὅπου μπορούσε νὰ καίει φωτιά, χρήσιμη γιὰ τὶς οἰκιακὲς ἱεουργίες (ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Διμήνη - Σέσκλο στ. 182, βεβαίωσε καὶ κατέλοιπα φωτιάς στὰ περισσότερα)· πρακτικὴ χρῆση τους εἶναι ἀπίθανη, γιὰτὶ ἡ κοιλότητα τῆς πάνω ἐπιφανείας τους ὑπῆρχε καὶ σὲ κάπως μεγαλύτερες καὶ πιὸ χρήσιμες διαστάσεις

στὰ ἀγγεῖα ποὺ ὁ Τσούντας ἀποκαλεῖ «λεκανοειδεῖς φιάλας» (δ.π. στ. 178 - 179). Τὸ παριστανόμενο στὴν εἰκόνα 20 ἔχει μῆκος μόνο 11 ἐκατοστῶν, ἐνῶ ἄλλα εἶναι πολὺ μικρότερα. Καὶ τὰ νεολιθικὰ ὁμοιώματα σπιτιῶν μὲ τὶς σαφεῖς ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴν πραγματικὴ μορφή τῶν κατοικιῶν ἐπιτρέπουν τὸ χαρακτηρισμὸ τους ὡς τελετουργικῶν ἀντικειμένων (σχετικὲς τελετὲς θὰ ἀπέβλεπαν στὸ στέριωμα καὶ στὴν προκοπὴ τοῦ σπιτιοῦ).

1. Ὑπάρχει καὶ ἀνασκαφικὴ ἐνδειξὴ γιὰ ἔντεκα κρῆνια καὶ πολλὰ ὅσα ποὺ ἀνῆκαν σὲ νεκροὺς μακριὰ ἐνταφιασμένους, μεταφέρθηκαν ὅμως ἀπὸ τοὺς οἰκείους τους καὶ ἐνταφιάστηκαν κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο κατοικίας (Γ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ, Νεολ. Ἑλλάς, 210).

2. Καύσεις νεολιθικῶν χρόνων βεβαιωμένες ἀπὸ πρόσφατες ἀνασκαφές στὴν κεντρικὴ Θεσσαλία: Κ. ΓΑΛΛΗΣ, Καύσεις νεκρῶν ἀπὸ τὴ Νεολιθ. ἐποχὴ στὴ Θεσσαλία (1982). Ἡ καύση ὀφείλεται, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ στὴν ἀπέχθεια πρὸς τὴ μακροχρόνια ἀποσύνθεση τῶν νεκρῶν μέσα στὸ χῶμα. Ἡ πίστη στὴν πλήρη ἐκμηδένιση τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὸ θάνατο φυσικὸ εἶναι νὰ μὴν ἔχει προτίμηση οὔτε στὴν ταφή οὔτε στὴν καύση. Ἡ πίστη ὅμως σὲ ψυχὴ ποὺ ἐπιζεῖ μετὰ τὸ θάνατο θὰ ἔπρεπε νὰ εὐνοεῖ τὴν καύση, γιὰτὶ θέτει ἄμεσο τέλος στὸ φθαρτὸ μέρος τοῦ ἀνθρώπου. Παρὰ ταῦτα σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἡ ταφή προτιμήθηκε τόσο στὴν ἀρχαιότητα ὅσο καὶ στὰ χριστιανικὰ χρόνια. Τὸ περίεργο εἶναι πῶς καὶ ὅταν ἡ ταφή προτιμᾶται, θεωρεῖται ἀποκρουστικὸ τὸ νὰ ἐγκαταλείπεται ὁ νεκρὸς νὰ γίνῃ «σκωλήκων βρῶμα» (φαγητὸ σκουληκιῶν).

ἀντιμετωπιζόταν ἀπλῶς ὡς τὸ ἀναπόφευχτο τέλος. "Ὅσοι πέθαιναν δὲν εἶχαν ἀνάγκη φροντίδας, ἔπρεπε ὅμως νὰ ταφοῦν κοντὰ στὰ ζωντανὰ μέλη τοῦ γένους, κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς κατοικίας τους ἢ στοὺς διαδρόμους, ἀνάμεσα στὰ σπίτια. Αὐτοῦ ἔπρεπε νὰ βρίσκονται γιὰ πάντα τὰ κόκκαλά τους, ὥστε ὁλόκληρο τὸ δυναμικὸ τοῦ γένους νὰ διατηρηθεῖ συμπαγὲς καὶ νὰ νικήσει τὸ χρόνο. Αὕτῃ ἦταν ἡ μόνη μορφή ἀθανασίας ποὺ μπόρεσαν νὰ κατακτήσουν οἱ νεολιθικοὶ ἄνθρωποι καὶ μάλιστα νὰ τὴν κληροδοτήσουν στὶς ἐπόμενες γενιές. Ἀκόμα καὶ στὰ κλασικὰ χρόνια, καὶ ὡς τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος, πολλοί, φρίττοντας στὴν ἰδέα τοῦ ξεκληρίσματος τῆς γενιᾶς, ἐξακολουθοῦσαν νὰ πιστεύουν στὴν κληροδοτημένη ἄποψη, ἂν καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἀ τ ο μ ι κ ῆς ἀθανασίας εἶχε πιά κυριαρχήσει στὴν καρδιά καὶ στὴ σκέψη ὅλων.

Οἱ νεολιθικοὶ ἄνθρωποι ἔζησαν (χωρὶς ἀκόμη τὸν ἐλληνικῆς καταγωγῆς πληθυσμὸ) ἐπὶ δύο σχεδὸν χιλιετίες μέσα στὸν παραπάνω περιγραφόμενο κλοιὸ τῶν «προλήψεων» ποὺ θὰ φαινόταν ἀσφυκτικὸς στὴ δική μας ἐποχή. Ὡριμότερη θρησκευτικὴ ζωὴ ἀρχίζει νὰ διαφαίνεται στὴν ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ ποὺ ἀκολουθεῖ. Ἡ κυοφορούμενη ἀλλαγὴ ἐκφράζεται, ἀπὸ ἄποψη εὐρημάτων, μὲ τὴ βαθμιαία ἐλάττωση καὶ τελικὰ μὲ τὴν ἐντυπωσιακὴ σπάνιν τῶν εἰδωλίων, τῶν ὁποίων ἡ ἀφθονία ἦταν ἀρχικὰ ἐκπληκτικὴ.

Ν. Δ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ

ΤΟ ΕΙΔΩΛΙΟ ΤΟΥ ΣΑΜΠΑ ΚΑΙ ΤΑ ΑΜΟΡΦΑ ΛΙΘΙΝΑ ΕΙΔΩΛΙΑ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

(Πίν. 23 - 29)

Τὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου ἀπέκτησε πρόσφατα ἓνα μοναδικὸ μεγάλο λίθινο εἰδῶλιο πού βρέθηκε στὴ θέση Λάκκος τοῦ χωριοῦ Σαμπᾶς τῆς ἐπαρχίας Πεδιάδας πού βρίσκεται στὴν κεντρικὴ βόρεια Κρήτη. Τὸ εἰδῶλιο παραδόθηκε στὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου στίς 9-2-1982 ἀπὸ τοὺς Γ. Ε. Βιδάκη καὶ Γ. Β. Βιολάκη. Σὲ ἔρευνα πού ἔγινε ἀπὸ τὴν ΚΓ Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Ἡρακλείου καὶ ἀπὸ ὁμάδα ἀρχαιολόγων καὶ φοιτητῶν τῆς ἀρχαιολογίας πού συμμετεῖχαν στὴν ἀνασκαφὴ τῶν Ἀρχανῶν, στὴ θέση πού βρέθηκε τὸ εἰδῶλιο, σύμφωνα μὲ τὶς ὑποδείξεις τῶν εὐρετῶν, συλλέχθηκαν μερικὰ χονδροειδῆ ὕστρακα πού γενικὰ μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν στοὺς προανακτορικοὺς χρόνους. Στὴ δεύτερη αὐτοψία παρατηρήθηκαν στὴ θέση πού βρέθηκε τὸ εἰδῶλιο λίγα κόκκαλα, κι ἀκόμη μερικὲς πέτρες πού ἴσως ἀνήκουν σὲ κτήρια. Εἶναι ἔτσι πιθανὸ ὅτι στὴ θέση Λάκκος τοῦ Σαμπᾶ ὑπῆρχε κάποιου εἶδους ταφικὸ κτήριο.

Τὸ λίθινο εἰδῶλιο δὲν εἶναι τὸ πρῶτο ἀρχαιολογικὸ ἀντικείμενο πού παραδόθηκε ἀπὸ τὸν Σαμπᾶ. Ἀπὸ τὴν περιοχὴ Σαμπᾶ προέρχονται διάφορα εὐρήματα πού παραδόθηκαν ἀπὸ ἰδιῶτες καὶ βρίσκονται στὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου. Τὰ εὐρήματα αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ διάφορες θέσεις καὶ εἶναι τόσο μινωικὰ ὅσο καὶ ἑλληνορωμαϊκῶν χρόνων καὶ συγκεντρώνονται γιὰ πρώτη φορά.

Θέση Σύλλος

Ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ φέρεται ὅτι προέρχονται διάφορα χάλκινα ἀντικείμενα μινωικῶν ὅσο καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων, τὰ ὁποῖα παρέδωσαν οἱ ἀδελφοὶ Ἑμμ. καὶ Ἰ. Περάκης στὸ σταθμὸ χωροφυλακῆς Καστελλίου Πεδιάδας, πρὶν καταλήξουν στὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου. Σὲ μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ δὲν εἶναι σαφὴς ὁ χρόνος παράδοσης, ἐπεὶδὴ ὅμως τὰ Χ 1792 καὶ Σ 42 ἀναφέρουν σὰν χρόνον παράδοσης ἀπὸ τοὺς ἴδιους εὐρετὲς τὸ 1911, πρέπει τότε ἢ πάντως στὴ δεύτερη δεκαετία τοῦ 1900 νὰ παραδόθηκαν καὶ τὰ ὑπολοιπὰ ἀντικείμενα ἀπὸ τοὺς ἴδιους¹.

Χ 1796. Λύχνος χάλκινος, ἡμισφαιρικός, ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἡ μύξα του σχηματίζει πρόσωπο. Διάμ. 0.056 μ.

1. Ὅλα τὰ μινωικὰ ἀντικείμενα πού θὰ ἐξετασθοῦν σ' αὐτὴ τὴ μελέτῃ βρίσκονται στὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου.

- X 1792. Σκαπάνη χάλκινη με τρύπα για τὴ στερέωση. Ἀρκετὰ φθαρμένη ἀπὸ τὴ χρήση. Πιθανότατα μινωικῶν χρόνων.
- X 1793. Σμίλη χάλκινη πλατιά ποὺ λήγει σὲ στενὸ ἄκρο. Μῆκ. 0.325, πλάτ. ἀκμῆς 0.04 μ. Μινωικῶν χρόνων.
- X 1794. Σμίλη χάλκινη μικρότερη τῆς προηγούμενης με τετράπλευρο ἄκρο. Μῆκ. 0.21 μ.
- X 1795. Σφύρα χάλκινη τονοειδής. Μῆκ. κάθετου σκέλους 0.13 μ., ὀριζόντιου 0.12 μ. Μινωικῶν χρόνων.
- Σ 42. Λεπίδα μαχαίριου λίγο κυρτή. Μῆκ. 0.19, πλάτ. 0.015 μ.

Θέση Ἀσπροπούρη

Τὰ ἀντικείμενα ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ φέρουν τὴν ἑνδειξὴ «ἀγορὰ ἀπὸ Ν. Φραγκιαδουλάκη 1904».

- Π 3797. Μεγάλη τεφροδόχος κάλπη με δύο κάθετες καὶ δύο ὀριζόντιες λαβές. Ἡ ἀνώτερη ζώνη διακοσμείται με πουλιὰ μέσα σὲ τετράγωνα. Ὑψ. 0.46 μ. Γεωμετρικῶν χρόνων.
- Π 3798. Τεφροδόχος κάλπη ὅμοια με τὴν προηγούμενη. Λεῖπει ἡ μία λαβή. Ὑψ. 0.42 μ. Γεωμετρικῶν χρόνων.
- Π 3799. Τεφροδόχος κάλπη. Κοσμείται με μαύρη ζώνη πάνω στὴν ὁποία λευκοὶ συγκεντρικοὶ κύκλοι. Ὑψ. 0.043 μ. Γεωμετρικῶν χρόνων.
- Π 3800. Τεφροδόχος κάλπη με δίδυμη λαβὴ στὸν τύπο τῶν βουκράνων. Ὑψ. 0.38 μ. Γεωμετρικῶν χρόνων.
- Π 3801. Μικρὴ τεφροδόχος κάλπη σφαιρική, δίωτη με γεωμετρικὴ διακόσμηση. Ὑψ. 0.21 μ.
- Π 3802. Οἰνοχόη με ὠοειδὴ κοιλία καὶ στόμα τρίλοβο. Ὑψ. 0.24 μ. Γεωμετρικῶν χρόνων.
- Π 3803. Κύπελλο μόνωτο. Ὑψ. 0.11 μ.

Παραδόσεις Ἰ. Περαντωνάκη

Ἀπὸ τὴ θέση Καβούσι κοντὰ στὸ χωριὸ Σαμπᾶς.

- Ε 273. Στήλη ἀπὸ ψαμμητικὸ σκληρὸ λίθο σπασμένη σ' ὅλη τὴν περιφέρεια ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ πλευρά. Στὴ μπροστινὴ ὀψὲς φέρει ὀρθογώνιο σχέδιο σπασμένο στὸ μεγαλύτερο μέρος, ἐνῶ στὸ ἀριστερὸ σωζόμενο περιθώριο φέρει τὴν ἐπιγραφὴ Ἀνδρέ/ας πρεσβύτερ/ος καὶ Ἀ/νας/τασία. Ὑψ. 0.325, πλ. 0.26, πᾶχ. 0.10 μ. Χριστιανικῶν χρόνων.
- Σ-K 1469. Τρίπλευρη μινωικὴ σφραγίδα ἀπὸ μαλακὸ μελανωτὸ στεατίτη. Στὴ μιὰ σφραγιστικὴ ἐπιφάνεια φέρει σύμβολα μεταξὺ τῶν ὁποίων αὐτὴ, διπλὸς πέλεκυς, στὴ δεύτερη ζῶο πρὸς τ' ἀριστερὰ καὶ στὴν τρίτη ἀντικείμενο ποὺ μοιάζει με πλοῖο. Διαστάσεις 0.0166 μ. CMS II, 2 215. Φέρει τὴν ἑνδειξὴ: «Ἀγοράσθηκε ἀντὶ 100 δρχ. ἀπὸ τὸν Ἰ. Περαντωνάκη». Δὲν ἀναφέρεται χρονολογία ἀγορᾶς.

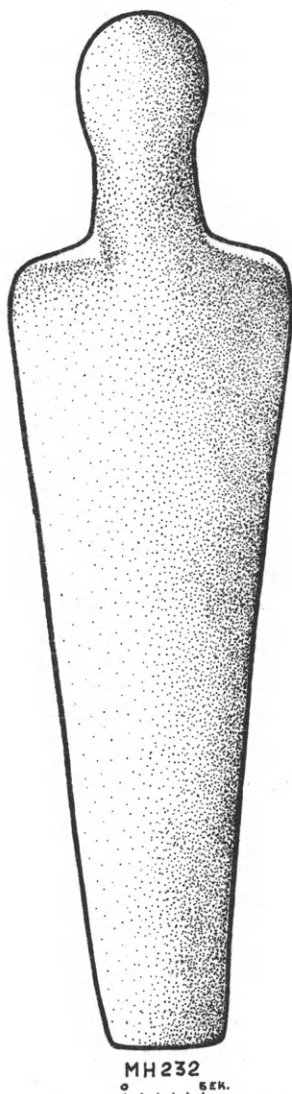
Παραδόσεις (1957) Ἀ. Περᾶκη, γενικὰ ἀπὸ τὸν Σαμπᾶ

- Σ-K 1874. Πηνίο σὲ σχῆμα κυλίνδρου ποὺ στενεύει στὴ μέση, ἀπὸ φλεβωτό, ὑπόλευκο λίθο. Μῆκ. 0.03 μ. Μινωικῶν χρόνων.
- Σ-K 1873. Δύο μικρὰ διάτρητα ἐξαρτήματα ἀπὸ βαθυμέλανο στεατίτη σχήματος τετράπλευρου τὸ ἓνα καὶ σχήματος τραπεζίου ἐρυθρωποῦ χρώματος τὸ ἄλλο. Μέγεθος 0.018 μ. Μινωικῶν χρόνων.
- Σ-K 1872. Ἐξάρτημα πλακοειδὲς ποὺ στενεύει στὸ ἓνα ἄκρο, ἀπὸ βαθυπράσινο στεατίτη. Τεμνόμενες γραμμὲς κοσμοῦν τὶς δύο ἐπιφάνειες. Μῆκ. 0.023 μ. Μινωικῶν χρόνων.

Σ-K 1871. Ήξάρτημα ρομβοειδές από στεατίτη, σπασμένο στις δύο πλευρές με τρύπα ανάρτησης και χαραγμάτα. Μέγ. διαστ. 0.03 μ. Μινωικῶν χρόνων.

Σ-K 1870. Σφραγίδα μινωική σὲ σχῆμα πεπιεσμένου κυλίνδρου από μαῦρο λίθο με διακόσμηση σειρᾶς ρόμβων. Μῆκ. 0.016 μ.

Σ-K 1359. Σφραγίδα από μαῦρο στεατίτη, πυραμιδοειδοῦς ἀκανόνιστου σχήματος. Φέρει τὴν ἔνδειξη: «ἀγοράσθηκε ἀπὸ τὸν Ἀ. Περάκη». Ἡ μία ἐπιφάνεια εἶναι ἐλλειψοειδής καὶ φέρει διασταυρούμενες γραμμὲς μέσα σὲ περίγραμμα. Διαστάσεις 0.012-0.016. CMS II 1 ἀρ. 461.

Εἰκ. 1. Τὸ λίθινο εἰδῶλιο τοῦ Σαμπᾶ.

Τὸ πιὸ πάνω μινωικὸ ὑλικὸ ποὺ δὲν ξέρουμε τὴν ἀκριβὴ προέλευσή του μαζί με τὰ χάλκινα ἀρ. X 1792 - 1795 μινωικά, τὸ Σ 42 μαχαίρι καὶ τὴ σφραγίδα Σ-K 1469 ἀποτελοῦν τὴν πιὸ σοβαρὴ ἔνδειξη ὅτι ἡ περιοχὴ Σαμπᾶ εἶναι μία ἀπὸ τὶς σημαντικότερες ἀρχαιολογικὲς περιοχὲς τῆς κεντρικῆς Κρήτης, ἰδιαίτερα τῆς ἐπαρχίας Πεδιάδας. Ἡ διαφορετικὴ φύση τῶν εὐρημάτων ὑποδηλώνει τὴν ὑπαρξὴ σημαντικῶν οἰκισμῶν καὶ νεκροταφείων ἀπὸ τὰ παλαιονακτορικὰ χρόνια μέχρι καὶ τὰ γεωμετρικά.

Τὸ λίθινο εἰδῶλιο ποὺ ἐξετάζεται ἀποτελεῖ μιὰ ἀκόμη σημαντικὴ ἔνδειξη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἀρχαιότερων φάσεων τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ στὴν περιοχὴ, μιὰ καὶ ἀνήκει σὲ μιὰ κατηγορία λίθινων εἰδῶλων, ποὺ ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν Evans, ἀρχίζει ἀπὸ τοὺς προνακτορικοὺς χρόνους. Ἡ κεραμεικὴ ποὺ συνόδευε τὸ εἰδῶλιο ἦταν ἀσήμαντη. Τὰ λίγα ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν μαζί πρέπει πάντως νὰ χρονολογηθοῦν σὲ προνακτορικοὺς χρόνους.

Τὸ λίθινο εἰδῶλιο τοῦ Σαμπᾶ (πίν. 23α-β, εἰκ. 1), κατασκευασμένο ἀπὸ γκριζοπράσινη πέτρα, εἶναι σχηματοποιημένο, με ψηλὸ πλακωτὸ σῶμα, ποὺ μειώνεται πρὸς τὰ κάτω, χωρὶς ὅμως νὰ τελειώνει σὲ ὀξύ. Τὰ ἄκρα δὲν δηλώνονται, οὔτε λεπτομέρειες στὸ σῶμα. Ὁ λαιμὸς ψηλός, τὸ κεφάλι σφαιρικὸ πλατυσμένο λίγο ἔμπρὸς καὶ πίσω, χωρὶς καμία κλίσση. Οἱ ὦμοι στρογγυλεμένοι. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ σώματος εἶναι ἐλαφρὰ φθαρμένη, λειασμένη σχεδὸν ἔμπρὸς, ἀδρὴ πίσω. Ἐντυπωσιακὸ καὶ ἐντελῶς μοναδικὸ γι' αὐτὸ τὸν τύπο

εἶναι τὸ μέγεθος τοῦ εἰδῶλιου, τὸ ὁποῖο ἔχει ὕψος 0.675 μ. Οἱ ὑπόλοιπες διαστάσεις εἶναι: πλάτ. ὤμων 0.17 μ., βάσης 0.085 μ. καὶ πάχος σώματος 0.06 - 0.065 μ.

Εἰδῶλια ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸ ἄμορφο καὶ τὸ ὀξύληκτο εἶχαν ἀρχικὰ βρεθεῖ στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα στὴ Ν. Κρήτη, στὴ Μεσαρὰ δίνοντας στὸν Evans¹ τὴν

1. PM II 32.

ἀφορμὴ νὰ θεωρεῖ τὸν τύπο σὰν εἰσαγωγὴ καὶ ἐπίδραση ἀπὸ λιβυκὰ εἰδῶλια σχετικοῦ τύπου¹, δεδομένης καὶ τῆς σχετικῆς κοντινῆς ἀπόστασης τῶν δύο περιοχῶν. Τὴν ἄποψη αὕτη συζήτησαν ἢ υἱοθέτησαν, ὅπως θὰ φανεῖ πιὸ κάτω, καὶ οἱ Pendlebury, Banti, Schachermeyr κλπ.

Πιὸ συγκεκριμένα, τὴν ἐποχὴ ποὺ ἀναπτύχθηκε ἡ «λιβυκὴ» θεωρία τοῦ Evans, εἰδῶλια αὐτοῦ τοῦ τύπου εἶχαν βρεθεῖ κυρίως στὴ Μεσαρὰ (Κουμάσα, Πορτί, Πλάτανο, Ἀγ. Τριάδα), δηλαδὴ στὸ νότιο καὶ κεντρικὸ τμῆμα τῆς Κρήτης, ἐπομένως δὲν ἦταν ἀπόλυτα ἀδικαιολόγητη ἡ ἄποψη τοῦ Ἀγγλου ἐρευνητῆ. Στὰ χρόνια ποὺ μεσολάβησαν ὅμως οἱ ἀνασκαφὲς ἔφεραν στὸ φῶς εἰδῶλια ὅμοια μὲ τῆς Μεσαρᾶς σὲ περιοχὲς ποὺ ἦταν ἀπομακρυσμένες ἀπὸ τὶς νότιες παραλίες τῆς Κρήτης καὶ ποὺ ἡ θέση τους δὲν συνδέεται γεωγραφικὰ μὲ τὴ Λιβύη. Ἔτσι βρέθηκαν εἰδῶλια ὅμοια μὲ τῆς Μεσαρᾶς στὸ σπήλαιο Τραπεζας τοῦ νομοῦ Λασηθίου, στὴν κεντρικὴ Κρήτη, στὰ σπίτια τῶν Μαλίων, στὴ Ζάκρο καὶ στὴ νησίδα Μόχλο, ὅλα στὴ βόρεια καὶ ἀνατολικὴ παραλία τῆς Κρήτης καὶ τελείως πρόσφατα στὸν λόφο Φουρνὶ στὸ νεκροταφεῖο τῶν Ἀρχανῶν πάλι στὴ βόρεια Κρήτη, ἔτσι ποὺ ἀλλάζουν τὴν εἰκόνα τῆς διασπορᾶς αὐτοῦ τοῦ τύπου, ἀπὸ ἐκείνη ποὺ εἶχε ὑπόψη του ὁ Evans.

Ἐπειδὴ τὸ εἰδῶλιον τοῦ Σαμπᾶ ἔχει στοιχεῖα ὅχι μόνον τῶν ὀξύληκτων εἰδωλίων ἀλλὰ καὶ ἄλλων σχηματοποιημένων τύπων, ἐξετάζονται ἐδῶ ὅλοι οἱ τύποι τῶν ἄμορφων ἢ σχηματοποιημένων λίθινων εἰδωλίων ποὺ βρέθηκαν στὴν Κρήτη καὶ ἀνήκουν στὶς πρώιμες φάσεις τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ. Ἐνα στοιχεῖο ποὺ χαρακτηρίζει τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν τύπων ποὺ ἐξετάζονται εἶναι ὅτι συνοδεύονται πάντοτε ἢ βρίσκονται σὲ στενὴ γειτονία μὲ κυκλαδικὰ εἰδῶλια. Ἀντίθετα δὲν βρίσκονται ποτὲ μὲ τὰ σχηματικὰ αὐτὰ εἰδῶλια ἀντικείμενα ἀπὸ τὴν ἀφρικανικὴ ἥπειρο ἐκτὸς ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες (MM) μιμήσεις σκαραβαίων καὶ τὸν βαβυλωνιακὸ κύλινδρο τῆς ἴδιας περιόδου ποὺ βρέθηκε στὸν τάφο Β' τοῦ Πλατάνου².

Ἐπειδὴ τὰ ἄμορφα ἢ σχηματοποιημένα εἰδῶλια δὲν ἔχουν ποτὲ ἐξετασθεῖ στὸ σύνολό τους καὶ ἐπομένως εἶναι ἀδύνατο νὰ βγάλει κανεὶς συμπεράσματα μὲ σποραδικὰ παραδείγματα, γι' αὐτὸ κρίθηκε σκόπιμο νὰ γίνῃ ἕνας κατάλογος τῶν χαρακτηριστικότερων παραδειγμάτων κατὰ περιοχάς, δεδομένου ὅτι ἡ χρονολόγηση τῶν περισσώτερων δὲν εἶναι βέβαιη.

Α. ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΤΩΝ ΕΙΔΩΛΙΩΝ ΣΤΟ ΝΗΣΙ

Ὁ κατάλογος ἀρχίζει ἀπὸ τὸ δυτικότερο καὶ νοτιότερο μέρος τοῦ νησιοῦ ποὺ βρέθηκαν αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἰδῶλια, τὴ Μεσαρὰ. Τὰ πρῶτα αὐτὰ ὀξύληκτα εἰδῶλια ἔδωσαν τὴν ἀφορμὴ στὸν Evans νὰ ἀναπτύξῃ τὴ θεωρία του.

1. W. M. FLINDERS PETRIE and J. G. QUIBELLE, Nagada (London 1896) πίν. LIX.

2. B. R. HUTCHINSON, Prehistoric Crete (London 1962) 157 γιὰ σχέσεις μὲ τὴν Ἀνατολή.

Μεσαρά

Αγ. Τριάδα

Τὰ εἰδώλια αὐτοῦ τοῦ τύπου βρέθηκαν στὸν μεγάλο θολωτὸ τάφο Α τῆς Αγ. Τριάδας ποὺ χρονολογεῖται μεταξὺ τῆς ΠΜ ΙΙ καὶ ΜΜ Ιβ/ΙΙ περιόδου. Μαζί μὲ τὰ εἰδώλια βρέθηκαν περιήπτα ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο καὶ ὁστό, σφραγίδες καὶ ἄφθονη κεραμεικὴ ΠΜ καὶ ΜΜ περιόδου¹.

Ἡ Banti ἔκανε προσεκτικὴ ἀνάλυση τῶν εὐρημάτων καὶ κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι θὰ ἦταν παράτολμο νὰ χρονολογηθοῦν ὅλα τὰ εἰδώλια τῆς μεγάλης θόλου στὴν ΠΜ ΙΙ περίοδο², ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πιὸ primitiv³. Ὁ Pendlebury στὴ δημοσίευση τῆς Τραπεζίας⁴ χρονολογεῖ τὰ εἰδώλια τῆς Αγ. Τριάδας στὴν ΠΜ ΙΙ περίοδο ἂν καὶ ἄλλοι⁵ ὁμολογεῖ τὴν ἀδυναμία χρονολόγησης λόγω ἀπουσίας καθαρῶν στοιχείων, ὅχι ἄδικα, μιὰ καὶ χρῆση τοῦ τάφου γίνεται μέχρι τὴ ΜΜ Ιβ - ΙΙ περίοδο.

ΓΛ 115 (πίν. 24α, παρ. πίν. Α). Εἰδώλιο μαρμάρينو, ὀξύληκτο. Σχεδὸν τριγωνικὴ διαμόρφωση τοῦ σώματος, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ὤμους ποὺ διαμορφώνονται σὰν δύο προεξέχουσες ἐκφύσεις, ποὺ δηλώνουν προφανῶς σχηματικὰ τοὺς βραχίονες. Στρογγυλὸ σχεδὸν ὠοειδὲς κεφάλι, χωρὶς δῆλωση χαρακτηριστικῶν, ποὺ ἀκουμπᾷ στοὺς ὤμους χωρὶς μεσολάβηση λαιμοῦ.

Υψ. 0.075 μ.

Memorie XXI, ser. III. Fasc. V πίν. XI, Banti (ὁ.π. εἰκ. 58).

ΓΛ 116 (πίν. 24β, παρ. πίν. Α). Μαρμάρينو ὀξύληκτο εἰδώλιο σχεδὸν βοτσαλόμορφο (κοντότερο καὶ πλατύτερο ἀπὸ τὸ 115, σχεδὸν σὲ σχῆμα καρδιάς). Ἐλαφρὲς ἐξάρσεις στὸ ὕψος τοῦ στήθους ὑποδηλώνουν ἴσως τὰ μικρά, στὸ στήθος διασταυρωμένα, χέρια. Κεφάλι σὲ σχῆμα ρόμβου μὲ πλαστικὴ δῆλωση τοῦ στόματος ἀκριβῶς ὅμοια μὲ τὰ κυκλαδικὰ εἰδώλια τῶν Ἀρχαίων⁶, ποὺ στηρίζεται στοὺς ὤμους χωρὶς μεσολάβηση λαιμοῦ.

Υψ. 0.065 μ.

Δημοσίευση: βλ. ΓΛ 115.

ΓΛ 117 (πίν. 24γ, παρ. πίν. Α). Εἰδώλιο ἀπὸ ἀλάβαστρο, ὀξύληκτο, ἐξαιρετικὰ ἐπίμηκες (περισσότερο καὶ ἀπὸ τὸ ὑπ' ἀρ. 115) καὶ ὀξὺ στὸ κάτω ἄκρο. Τὰ χέρια διαμορφώνονται σὰν δύο μικρὲς ἐκφύσεις στὸ ὕψος τοῦ ὤμου, ἐνῶ δύο λοξὲς ἐγχαράξεις ἐμπρὸς στὸ ὕψος τοῦ στήθους ὑποδηλώνουν ἴσως ἀναδίπλωση τῶν βραχιόνων. Πρόσωπο ρομβοειδὲς μὲ ἐξαιρετικὰ ἐπίμηκες καὶ ὀξὺ πηγούνι, σὰν γένι. Ἐγχάρακτη γραμμὴ ἴσως δηλώνει τὸ στόμα. Ἄλλα χαρακτηριστικὰ δὲν δηλώνονται.

Υψ. 0.06 μ.

Δημοσίευση: βλ. ΓΛ 115.

ΓΛ 118 (πίν. 25α, παρ. πίν. Α). Εἰδώλιο ἀπὸ ἀλάβαστρο ὀξύληκτο, ὅχι ἐξαιρετικὰ ἐπίμηκες. Στρογγυλεμένοι ὤμοι, ἐγκοπὴ στὸ μέσο τοῦ σώματος, ποὺ πιθανότατα ὑποδηλώνει τὴν ἀναδίπλωση τῶν χειρῶν στὸ στήθος, πάνω ἀπὸ τὴ μέση. Χαμηλὸς λαιμός, τριγωνικὸ κεφάλι μὲ πηγούνι ὀξὺ. Ἐπίπεδη ἢ κορυφὴ τοῦ κεφαλιοῦ. Δὲν δηλώνονται λεπτομέρειες.

Μῆκ. 0.036 μ.

Δημοσίευση: βλ. ΓΛ 115.

1. L. BANTI, La grande tomba a tholos di Haghia Triada, ASAtene 13-14, 1930-31, 155 κέ., M. BORDA, Museo Pigorini (Roma 1946) πίν. 51.

2. BANTI ὁ.π. 243 εἰκ. 58.

3. Πρβ. καὶ J.D.S. PENDLEBURY, The Archaeology

of Crete (New York 1963) 71. Στὸ ἐξῆς A. of C.

4. BSA 36, 1935-6, 120.

5. A. of C. 71.

6. J. SAKELLARAKIS, σὲ J. THIMME, Kunst der Kykladen (Karlsruhe 1976) 157, εἰκ. 147, 148.

- ΓΛ 119 (πίν. 25β, παρ. πίν. Α). Εἰδῶλιον ὀξύληκτο ἀπὸ ἀλάβαστρο. "Ὁμοιο μετὸ ΓΛ 118.
Υψ. 0.043 μ.
Δημοσίευση: βλ. ΓΛ 115.
- ΓΛ 121 (πίν. 25γ, παρ. πίν. Α). Εἰδῶλιον μαρμαρίνου, ὁμοίου τύπου μετὰ 115 - 119 τῆς Ἀγ. Τριάδας, μετὰ τὴν διαφορὰ ὅτι δὲν εἶναι ὀξύληκτο ὅσο ἐκεῖνα. Ἐγκοπὴ βαθιὰ στὴ μέση καὶ πλαστικὰ ὀριζόντια διαμόρφωση στὸ στῆθος ὑποδηλώνουν ἀναδίπλωση τῶν χειρῶν, ἀνάλογη μετὰ τῶν κυκλαδικῶν εἰδωλίων. Ἐξαιρετικὰ χαμηλὸς λαιμός. Κεφάλι σὲ σχῆμα ἀκανόνιστου ρόμβου μετὰ ὀξὺ πηγούνι καὶ καμπύλη κορυφή. Δὲν δηλώνονται λεπτομέρειες τοῦ προσώπου.
Υψ. 0.058 μ.
Δημοσίευση: βλ. ΓΛ 115.

Λέντας

Στοὺς θολωτοὺς τάφους τοῦ Λέντα βρέθηκαν κατὰ τὶς ἀνασκαφὰς τοῦ 1959 καὶ 1960 τρία εἰδῶλια.

- ΓΛ 459 (παρ. πίν. Α). Εἰδῶλιον λίθινον μετὰ σχηματικὸν κεφάλι καὶ σῶμα ἀσχημάτιστο, σχεδὸν βοτσαλόμορφο. Δὲν δηλώνονται χαρακτηριστικὰ προσώπου. Βρέθηκε στὸν τάφο II τὸ 1959.
Υψ. 0.07 μ.
Ἡ κεραμεικὴ πού βρέθηκε ἐκεῖ χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν ΠΜ II - ΜΜ I περίοδο¹.
- ΓΛ 460 Εἰδῶλιον λίθινον, βοτσαλόμορφο. Βρέθηκε τὸ 1960 στὸν τάφο II.
Υψ. 0.051 μ.
Γὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ τάφου II βλ. εἰδῶλιον ΓΛ 459.
- ΓΛ 462 Εἰδῶλιον λίθινον, βοτσαλόμορφο. Βρέθηκε τὸ 1960 στὸν τάφο I.
Υψ. 0.055 μ.
Ἡ κεραμεικὴ χρονολογεῖ αὐτὸν τὸν τάφο μετὰ τῆς ΠΜ II καὶ τῆς ΜΜ Ia περιόδου². Μὰζι μετὰ τὸ εἰδῶλιον αὐτὸ βρέθηκε καὶ κυκλαδικοῦ τύπου εἰδῶλιον ὁμοιο μετὰ αὐτὰ τοῦ Ἀγίου Ὀνουφρίου³.

Πλατάνος

Τὰ εἰδῶλια τοῦ Πλατάνου βρέθηκαν στὸν θολωτὸ τάφο Α⁴. Τὸ ΓΛ 222 βρέθηκε μέσα στὴ θόλο ἐνῶ τὸ ΓΛ 223 ἔξω ἀπὸ τὸν τάφο. Μέσα στὴ θόλο βρέθηκε ἐπίσης τὸ ΟΕ 229 ἐλεφάντινον περίαπτο πού ἔχει ἄμεση σχέση μετὰ τὰ εἰδῶλια τῆς περιόδου. Τὰ εἰδῶλια τοῦ Πλατάνου ἔχουν κάποια συνάφεια μετὰ εὐρήματα ἢ μιμήσεις ἀντικειμένων ἀπὸ ἄλλες περιοχές: π.χ. ἓνα κυκλαδικὸν εἰδῶλιον βρέθηκε μετὰ τῶν τάφων Α καὶ Β⁵ καὶ ἀκόμη, ἓνας βαβυλωνιακὸς κύλινδρος⁶ καθὼς καὶ τρεῖς μιμήσεις αἰγυπτιακῶν σκαραβαίων⁷. Ὁ Ξανθοῦδίδης πιστεύει⁸ ὅτι οἱ σκαραβαῖοι ἀνήκουν στοὺς ΜΜ χρόνους. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὕτη ἄλλωστε δὲν ὑπάρχουν στὴν Κρήτη μιμήσεις αἰγυπτιακῶν ἀντικειμένων.

1. PLATON, CMS II 1, 193, K. BRANIGAN, The Tholos Tombs of Messara (1970) 167, App. 3.

2. CMS II 1, 193.

3. RENFREW, AJA 1969, 4, εἰκ. 1.

4. ST. XANTHOUDIDES, The Vaulted Tombs of Mes-

sara (Liverpool 1924) 121 πίν. XV. Στὸ ἐξῆς V.T.M.

5. "Ο.π. 121 ἀρ. 224.

6. "Ο.π. 116 - 117 ἀρ. 1098.

7. "Ο.π. 118-119, ἀρ. 1075, 1058, 1124, πίν. XIV, XV.

8. "Ο.π. 118.

ΓΛ 222 (πίν. 25δ, παρ. πίν. Α). Ειδώλιο από ήμιδιαφανές αλάβαστρο ελαιόχρωμο με λευκές κηλίδες. Είναι δξύληκτο όπως τα ΓΛ 115 - 119 της 'Αγ. Τριάδας και έχει ιδιαίτερα κοινά χαρακτηριστικά με το ΓΛ 121 της 'Αγ. Τριάδας. Το κεφάλι είναι ρομβοειδές όπως το της 'Αγ. Τριάδας. Έδω έλαφρά πολυγωνικό και με λιγότερο όξύ πηγούνι. 'Η εγχάραξη στη μέση και οι πλατεῖς ὄμοι υποδηλώνουν αναδιπλωμένα χέρια στο στήθος.

"Υψ. 0.055 μ.

Θολωτός τάφος Α, ανασκαφή 1914.

V.T.M. 121 πίν. XV.

ΓΛ 223 (πίν. 26α, παρ. πίν. Α). Ειδώλιο από αλάβαστρο, δξύληκτο, χωρίς εξαιρετικά όξύ ἄκρο. 'Η διαμόρφωση του σώματος γίνεται με έγκοπή στη μέση και οι ὄμοι με την πλαστικότητα τους υποδηλώνουν τα αναδιπλωμένα χέρια. Έχει αρκετές ομοιότητες με τα ΓΛ 118 και 119 της 'Αγ. Τριάδας. Το κεφάλι είναι ρομβοειδές και επίμηκες, όχι όμως όπως το ΓΛ 121 της 'Αγ. Τριάδας και το 122 του Πλατάνου. Μοιάζει έτσι στον τύπο περισσότερο με το ΓΛ 116 της 'Αγ. Τριάδας. Δεν δηλώνονται λεπτομέρειες προσώπου.

Βρέθηκε έξω από τον θολωτό τάφο Α το 1915.

"Υψ. 0.055 μ.

V.T.M. 121, πίν. XV.

Πρέπει να τονισθεῖ ιδιαίτερα ἡ σχέση των πιό πάνω ειδωλίων με αυτά της 'Αγ. Τριάδας και θα μπορούσε κανείς να τα θεωρήσει σαν παραγωγή του ίδιου εργαστηρίου.

Ένδιαφέρον παρουσιάζει ακόμη ένα λίθινο ειδώλιο που βρέθηκε στα χώματα του θολωτού τάφου και έχει τελείως διαφορετικό τύπο από τα πρώιμα λίθινα ειδώλια της Κρήτης:

ΓΛ 225 (παρ. πίν. Α). Ειδώλιο σταυρόσχημο, πλακωτό, από πορώδη πέτρα, σπασμένο στο κατώτερο τμήμα του.

"Υψ. 0.048 μ., πλάτ. 0.043 μ.

Ο Πλάτων χρονολογεί τα εύρηματα του θολωτού τάφου Α του Πλατάνου μεταξύ της ΠΜ ΙΙ και της ΜΜ ΙΙ περιόδου¹ ενώ ο Branigan² στην ΠΜ ΙΙ.

Κουμάσα

Ο θολωτός τάφος Β της Κουμάσας, που αποκαλύφθηκε το 1906 από τον Στ. Ξανθουδίδη³ περιείχε ένα ειδώλιο του τύπου που εξετάζεται έδω, 5 κυκλαδικά και 3 ειδώλια με ποδῆρες ένδυμα «κρητικού τύπου» (ΓΛ 128 - 129, 135). Ο Ξανθουδίδης⁴ ονομάζει το ειδώλιο ΓΛ 130 καθώς και το ύπ' ἄρ. 131, ὁμοιου τύπου, που σώζεται μόνο το κατώτερο τμήμα, «κρητικά» σε αντίθεση με τα κυκλαδικά του ίδιου τάφου. Τα ταυτίζει δὲ με τα αἰγυπτολιβυκά προδυναστικά που είναι για θρησκευτική χρήση. Ο τάφος χρονολογείται μεταξύ της ΠΜ ΙΙ - ΜΜ ΙΙ περιόδου.

ΓΛ 130 (πίν. 26β, παρ. πίν. Α). Μικρό ειδώλιο μαρμάρινο, του οποίου το σχηματοποιημένο σώμα μειώνεται προς τα κάτω χωρίς να είναι όξύ. Κάποιες μικρές σχέσεις υπάρχουν με το ύπ' ἄρ.

1. CMS II 1, 272.

2. BRANIGAN, ὁ.π. 168.

3. V.T.M. 2 κέ.

4. "Ο.π. 22.

ΓΛ 121 τῆς Ἀγ. Τριάδας καὶ τὸ ὑπ' ἄρ. 223 τοῦ Πλατάνου. Ἡ ἀβαθὴς αὐλακα στὴ μέση εἶναι σχετικὴ μὲ τὰ ὑπ' ἄρ. ΓΛ 118 καὶ 119 τῆς Ἀγ. Τριάδας καὶ τὸ 223 τοῦ Πλατάνου καὶ ὑποδηλώνει ἀναδίπλωση τῶν χειρῶν στὸ στήθος. Τὸ σῶμα εἶναι γενικὰ στρογγυλεμένο. Ὁ λαιμὸς πολὺ χαμηλός, τὸ κεφάλι στρογγυλὸ - ὠοειδὲς μὲ περισσότερο ὀξὺ πηγούνι ἀπὸ τὸ ὑπ' ἄρ. ΓΛ 115 τῆς Ἀγ. Τριάδας, μὲ τὸ ὁποῖο σχετίζεται ὡς πρὸς τὸ γενικότερο σχῆμα τοῦ κεφαλιοῦ.

Υψ. 0.06 μ.

V.T.M. πίν. XXI.

Μοιάζει νὰ κατάρχεται ἀπὸ αὐτὰ τοῦ Πλατάνου καὶ τῆς Ἀγίας Τριάδας καὶ ἔχει κάποια σχέση μὲ τὸ εἰδῶλιον τοῦ Μόχλου (Λ 178).

Πορτὶ

Δύο εἰδῶλια ἄμορφα βρέθηκαν στὸν θολωτὸ τάφο Π τοῦ Πορτὶ ποὺ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὴν ΠΜ III ὡς τῇ ΜΜ I περίοδῳ. Ὁ τάφος ἀνασκάφηκε τὸ 1906 ἀπὸ τὸν Στ. Ξανθοῦδιδῃ¹.

ΓΛ 173 (πίν. 26γ, παρ. πίν. Α). Εἰδῶλιον ἀπὸ τιτανόλιθο μὲ σῶμα «γλωσσοειδές», ποὺ μειώνεται πρὸς τὰ κάτω χωρὶς νὰ λήγει σὲ ὀξὺ καὶ ὤμους στρογγυλοῦς. Τὸ κεφάλι σφαιρικὸ σχεδόν, χωρὶς τὴ μεσολάβηση λαιμοῦ, ἀκουμπάει στοὺς ὤμους. Ὁ Ξανθοῦδιδῃς τὸ χαρακτηρίζει σὰν «baby» καὶ τὸ παραβάλλει, ὅχι ἄδικα, γιὰ τὸ γενικὸ σχῆμα τοῦ μὲ τῆς Κουμάσας, ἀν καὶ ἐδῶ ἀπουσιάζει ἡ ἐγκοπὴ ποὺ ἀποδίδει τὰ διπλωμένα χέρια ἐκεῖ. Τὸ εἰδῶλιον ἔχει περισσότερη σχέση μὲ τὸ ΓΛ 110 τῶν Ἀρχανῶν καὶ τὸ ΓΛ 310 τῆς Τραπεζίας.

Υψ. 0.035 μ.

V.T.M. 67, πίν. XXXIX, 173.

ΓΛ 172 (πίν. 26δ, παρ. πίν. Α). Εἰδῶλιον λίθινον σχηματικόν. Τὸ σῶμα σανιδόμορφο, χωρὶς ἔντονη μείωση πρὸς τὰ κάτω. Τὸ κεφάλι στρογγυλόν. Δὲν δηλώνονται ἄλλες λεπτομέρειες.

Υψ. 0.105.

Ὁ Ξανθοῦδιδῃς στὴ δημοσίευση ἀναφέρει σχετικὰ μὲ τὸ εἰδῶλιον αὐτὸ «we see egyptian influence»².

Ἀγ. Ὀνούφριος

Τὰ εἰδῶλια τοῦ Ἀγ. Ὀνουφρίου ἀποτελοῦν περιεχόμενον ἐνὸς ὀστεοφυλάκιου ἢ θολωτοῦ τάφου ποὺ παραδόθηκε στὸ Μουσεῖο τοῦ Συλλόγου πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴς τοῦ Ξανθοῦδιδῃς στὴ Μεσσαρά. Τὰ εἰδῶλια ΓΛ 87 (πίν. 27α, παρ. πίν. Α) καὶ 88 (πίν. 27β, παρ. πίν. Α)³ ἔχουν σχέση μὲ τὰ ἄμορφα εἰδῶλια ποὺ ἐξετάζονται γιὰ τὴ βοτσαλόμορφη διαμόρφωση τοῦ σώματος. Τὸ κατώτερο ὅμως τμήμα τοῦ σώματος μοιράζεται σὲ δύο χαμηλὰ ἀνοικτὰ ὀξύληκτα σκέλη, ποὺ ἀσφαλῶς δὲν εἶναι ἄσχετα μὲ τὰ ὀξύληκτα εἰδῶλια τοῦ Πλατάνου καὶ τῆς Ἀγ. Τριάδας. Ἡ προσπάθεια κάποιας πλαστικῆς ἀπόδοσης τῆς μύτης καὶ τὸ ἐγχάρακτο στόμα τὰ συνδέει ἐπίσης μὲ τὸ ΓΛ 117 τῆς Ἀγ.

1. V.T.M. 55 κέ. Γιὰ εἰδῶλια 67, πίν. XXXIX b, PLATON, CMS II 1, 406.

2. V.T.M. 67.

3. EVANS, Cretan Pictographs 124, 125, O. PELON, Mallia, Maisons III 47. C. RENFREW, AJA 73, 1969, εἰκ. 1.

Τριάδας, τὸ ΓΛ 1101 τῶν Ἀρχανῶν καὶ τὸ ἐλεφάντινο περίπτο ΟΑ 229 τοῦ τάφου τοῦ Πλάτανου. Ἐνα δεύτερο βοτσαλόμορφο εἰδῶλιο, ἐντελῶς ὅμοιο μὲ τὰ τοῦ Λέντα ΓΛ 460 καὶ 462, βρέθηκε στὸν Ἀγ. Ὀνούφριο¹.

Κεντρικὴ Κρήτη

Ἀνώπολη Πύργου

Ὁ Ξανθουδίδης ἀνέσκαψε τὸ 1918 στὴν Ἀνώπολη Πύργου Πεδιάδας ἓνα σπηλαιώδη τάφο ΠΜ Ι - ΙΙ χρόνων στὸν ὁποῖο βρέθηκαν μαζί μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ πρῶιμη κεραμεικὴ τῆς ΠΜ περιόδου, τὸν λεγόμενο «ρυθμὸ Πύργου», καὶ ὁμάδα σχηματικῶν εἰδωλίων² μαζί μὲ ἓνα κυκλαδικὸ τοῦ τύπου τῶν F.A.F. Τὰ εἰδῶλια βρέθηκαν μεταξὺ τῶν λαρνάκων καὶ στὴν ἐπίχωση πάνω ἀπὸ αὐτὲς καὶ κατὰ τὸν Ξανθουδίδη ἔχουν κάποια σχέση μὲ τὰ κυκλαδικὰ ὅχι μόνο ὡς πρὸς τὸ σχῆμα ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸν σκοπὸ πὺ ἐξυπηρετοῦσε ἡ ὑπαρξή τους στὸν τάφο. Εἰκονίζουσι δηλαδὴ θεότητες πὺ προστάτευε τοὺς νεκροὺς. Ἡ ὁμάδα τῆς Ἀνώπολης (Πύργου) εἶναι ἰδιόμορφη. Μερικὰ ἀπὸ τὰ εἰδῶλια πὺ ἐξετάζονται εἶναι ὀξύληκτα (τουλάχιστον τὰ ὑπ' ἀρ. ΓΛ 253 καὶ 254). Σὲ ὅσα εἰδῶλια τοῦ τύπου αὐτοῦ σώζεται ἡ κεφαλὴ (ΓΛ 252, 253, 255) ἀποδίδεται σὰν ὀρθογώνια ἔκφυση, στοιχεῖο πὺ χαρακτηρίζει καὶ τὰ ὑπόλοιπα μὴ ὀξύληκτα ἀλλὰ ἀπλῶς μειωμένα πρὸς τὰ κάτω εἰδῶλια ἀπὸ τὴν ἴδια ἀνασκαφὴ (π.χ. ἀρ. ΓΛ 256, 257).

Τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα γιὰ τὴ μελέτη εἰδῶλια εἶναι τὰ ὑπ' ἀρ. ΓΛ 253 καὶ 254 πὺ ἔχουν τὸ χαρακτηριστικὸ ὀξύληκτο τελείωμα στὸ σῶμα πὺ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρει ἐδῶ καὶ τὰ ΓΛ 257 καὶ 258 πὺ μοιάζουσι μὲ τὸ εἰδῶλιο τοῦ Σαμπᾶ ὡς πρὸς τὸ κιονόσχημο σῶμα καὶ τὸ πιὸ στρογγυλεμένο τελείωμα στὸ κάτω μέρος. Ἰδιαίτερα τὸ ΓΛ 257 μὲ τὸ στρογγυλὸ κεφάλι ἔχει ἀμεσότητα σχέση μὲ τὸν τύπο πὺ ἀντιπροσωπεύει τὸ εἰδῶλιο τοῦ Σαμπᾶ.

ΓΛ 253 (πίν. 27γ(γ), παρ. πίν. Α). Πρωτόγονο εἰδῶλιο, σχηματικὸ, μὲ σῶμα μειούμενο πρὸς τὰ κάτω καὶ κεφάλι (σπασμένο στὴν κορυφὴ) σὰν ἔκφυση. Πλακωτό. Καμία λεπτομέρεια δὲν δηλώνεται.

Υψ. 0.355 μ.

ΑΔ 4, 1918, 162, 163 εἰκ. 14.

ΓΛ 254 (πίν. 27γ(β), παρ. πίν. Α). Ὅμοιο μὲ τὸ πιὸ πάνω πλακωτὸ εἰδῶλιο, ὀξύληκτο, ἀπὸ πράσινο σχιστόλιθο. Σπασμένο τὸ κεφάλι.

Υψ. 0.42 μ.

Στὴν κατηγορία τῶν δύο πιὸ πάνω ὀξύληκτων μὲ κεφαλὴ — ἔκφυση ἀνήκουσι τὰ ΓΛ 255 καὶ 252 (πίν. 27γ(δ, α)) πὺ ὅμως δὲν σώζεται τὸ πάνω ἢ τὸ κάτω ἄκρο.

Πιὸ κοντὰ στὸν τύπο τοῦ Σαμπᾶ εἶναι ἄλλα εἰδῶλια ἀπὸ τὸν ἴδιο τάφο πὺ φαίνεται πῶς ἀποτελοῦν μετάβαση ἀπὸ τὰ βοτσαλόσχημα ἢ βιολόσχημα στὸν βαιτυλικὸν τύπο τοῦ Σαμπᾶ.

1. EVANS δ.π.

2. ΑΔ 4, 1918, 162 - 163, εἰκ. 14.

- ΓΛ 257 (πίν. 28α(β), παρ. πίν. Α). Μικρὸ πλακωτὸ εἰδῶλιον ποὺ τὸ σῶμα του μειώνεται πρὸς τὰ κάτω χωρὶς νὰ γίνεταί ὀξύ. Φαρδὺς λαιμός, ἡμικυκλικὸ κεφάλι. Δὲν δηλώνεται καμία λεπτομέρεια στὸ σῶμα ἢ τὸ πρόσωπο.
"Υψ. 0.14 μ.
- ΓΛ 258 (πίν. 28α(α), παρ. πίν. Α). Κατώτερο τμήμα πλακωτοῦ εἰδῶλιου ποὺ μειώνεται καὶ στρογγυλεύει πρὸς τὰ κάτω. Λεῖπει τὸ κεφάλι. Πυριτικὸ ὕλικο.
"Υψ. 0.11 μ.
- ΓΛ 256 (πίν. 28α(γ), παρ. πίν. Α). Ἰδιαίτερα σημαντικὸ εἰδῶλιον γιὰ διὰ τηρεῖται ἀκέραιο. Τὸ σῶμα του ἐπιμηκύνεται ἀρκετὰ καὶ τὸ κεφάλι του ἀποδίδεται σὰν ἐμβολο.
"Υψ. 0.18 μ.
Τὸ εἰδῶλιον αὐτὸ ἔχει ἀρκετὰ κοινὰ στοιχεῖα μὲ τὰ ἄμορφα εἰδῶλια τοῦ τύπου τῶν βοτσαλόμορφων ἀλλὰ ἀκόμη καὶ μὲ τὸ εἰδῶλιον ΓΛ 117 ἀπὸ τὴν Ἀγ. Τριάδα, ὀξύληκτο εἰδῶλιον μὲ ἐπίμηκες σῶμα, ποὺ ὅμως ἀποδίδει πῶς φυσιοκρατικὰ τὴν ἀνθρώπινη μορφή. Τὰ εἰδῶλια τοῦ Πύργου παραμένουν περισσότερο στὸν τύπο τῶν βαιτυλικῶν καὶ τὸ μεγαλύτερο ὕψος τους σχετικὰ μὲ τὰ ἄλλα ὀξύληκτα τὰ φέρνει κάπως κοντύτερα στὸν βαίτυλο τοῦ Σαμπᾶ.

Ἀρχαίες

Στὸ νεκροταφεῖο Φουρνὶ τῶν Ἀρχανῶν¹ βρέθηκαν τὸ 1981 ἀπὸ τοὺς Γιάννη καὶ Ἐφη Σακελλαράκη τρία εἰδῶλια ποὺ μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν σὰν μετάβαση ἀπὸ τὰ πῶς φυσιοκρατικὰ εἰδῶλια τοῦ τύπου στὰ βαιτυλικά. Τὰ εἰδῶλια βρέθηκαν νότια τοῦ δωματίου 4 καὶ δυτικὰ τοῦ δωματίου 3 τοῦ ταφικοῦ κτηρίου 5. Τὸ ὑπ' ἀρ. ΓΛ 1103 βρέθηκε πῶς κοντὰ στοὺς βράχους καὶ τὸ τμήμα εἰδωλίου ὑπ' ἀρ. ΓΛ 1103 βρέθηκε στὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ τομέα Β τοῦ 1981.

- ΓΛ 1101 (πίν. 28β-γ, παρ. πίν. Α). Σχηματικὸ εἰδῶλιον μὲ ὀξύληκτο σῶμα ἀπὸ ὀρεῖα κρύσταλλο. Κεφάλι ὠσειδὲς μὲ ἐλαφρὰ κλίση πρὸς τὰ πίσω. Χαρακτηριστικὰ δὲν ἀποδίδονται ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κατακόρυφη ἐλαφρὰ στρογγυλεμένη ἀκμή στὸ μέσο τοῦ προσώπου.
"Υψ. 0.0465 μ.
Βρέθηκε μὲ κωνικὸ κύπελλο μὲ δακτυλιόσχημη βάση (Α43), μία σφραγίδα καὶ χρυσὰ ἐλάσματα.
- ΓΛ 1102 (πίν. 28δ). Τὸ πάνω μισὸ σώματος σχηματικοῦ εἰδωλίου ἀπὸ ὀρεῖα κρύσταλλο ὅμοιου τύπου μὲ τὸ πῶς πάνω. Λεῖπει ἡ κεφαλή.
Σωζ. ὕψ. 0.022 μ.
Βρέθηκε μὲ τὰ ἀγγεῖα Α6, Α5, Α8, Α7, Α2 - Α4 καὶ τὴν ψῆφο 1.
- ΓΛ 1103. Τμήμα ἀπὸ τὸ πάνω μισὸ σχηματικοῦ εἰδωλίου ἀπὸ ὀρεῖα κρύσταλλο ὅμοιο μὲ τὰ ὑπ' ἀρ. ΓΛ 1101 καὶ ΓΛ 1102.
Σωζ. ὕψ. 0.013 μ.
Βρέθηκε στὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ τομέα κοντὰ στοὺς βράχους μαζὶ μὲ τὰ ἀγγεῖα Α130 καὶ Α131.

Τὰ εἰδῶλια τῶν Ἀρχανῶν πρέπει νὰ θεωρηθοῦν σὰν παράγωγα τοῦ τύπου ποὺ ἄρ-
χισε μὲ τὸ «καρδιόσχημο» τῆς Ἀγ. Τριάδας ΓΛ 116 καὶ σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὰ
ΓΛ 115 τῆς Ἀγ. Τριάδας, ΓΛ 311 καὶ 310 τῆς Τραπεζας καθὼς καὶ μὲ τὸ ΓΛ 173 τοῦ

1. Γ. καὶ Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, Ἀνασκαφὴ Ἀρχανῶν, ΠΑΕ 1981, 441, 447, 448.

Πορτί. Ἡ παραλλαγή αὐτὴ δηλαδὴ ἔχει μεγάλη διασπορὰ στὴν Κρήτη καὶ πρέπει νὰ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ΠΜ ΙΙ περίοδο καὶ νὰ φθάνει μέχρι τουλάχιστον τὴ ΜΜ Ι περίοδο.

Φορτέτσα

Ἐνα εἰδῶλιο χάλκινο τοῦ τύπου ποὺ ἐξετάζεται ἀγοράσθηκε μετὰ τὸ 1933 ἀπὸ τὸν Δημ. Χατᾶ, κάτοικο Νέας Φορτέτσας, ὅπου καὶ βρέθηκε κατὰ τὸν πωλητὴ. Ὁ σπάγιος τύπος τῶν ὀξύληκτων εἰδωλίων αὐτῶν ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ εἰδῶλιο εἶναι γνήσιο κυρίως γιὰ τὴν ὁμοιότητα τοῦ τύπου μὲ τὸ ὑπ' ἀρ. ΓΛ 130 τῆς Κουμάσας, τὸ Λ 178 τοῦ Μόχλου καθὼς καὶ μὲ τὸ ΟΕ 229 ἐλεφάντινο τοῦ Πλατάνου.

X 2272 (πίν. 29α, παρ. πίν. Α). Χάλκινο ὀξύληκτο εἰδῶλιο μὲ ὠσειδῆς πρόσωπο, στὸ ὁποῖο ἀποδίδονται πλαστικά τὰ αὐτιά, τὰ μάτια καὶ τὸ στόμα. Στὸ σῶμα ἀποδίδεται ἐγγράφατα εἶδος παρυφῆς μανδύα σταυρούμενου λοξὰ ἐμπρός, ἐνῶ ἀβαθεῖς αὐλακες ὑποδηλώνουν τὴν ὀριζόντια παρυφή τοῦ μανδύα στὸ πίσω μέρος τοῦ σώματος.

Υψ. 0.06 μ.

Κνωσὸς

Δύο εἰδῶλια ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Evans καὶ τὰ δύο ἀκέφαλα. Τὸ σῶμα τους μειώνεται πρὸς τὰ κάτω χωρὶς νὰ εἶναι ὀξύληκτο. Στὸ στῆθος φέρουν λοξὲς διπλῆς ἐγχαράξεις σὰν ἄνοιγμα μανδύα. Ἄν καὶ δὲν ἔχουμε πλήρη τὰ στοιχεῖα τῶν εἰδωλίων αὐτῶν ἐν τούτοις ἀνήκουν στὸν τύπο ποὺ ἐξετάζεται¹.

Παρθένι Πεδιάδας

ΓΛ 3563 Εἰδῶλιο μὲ κοντὸ ἀσχημάτιστο σῶμα καὶ σχηματοποιημένο κεφάλι ἀπὸ πράσινο στεατίτη. Μὲ αὐλακα σχηματίζεται ὁ λαιμός.

Υψ. 0.023 μ.

Τὸ εἰδῶλιο προέρχεται ἀπὸ παράδοση ποὺ ἔγινε στὸ Μουσεῖο Ἑρακλείου τὴν 3-9-74. Βρέθηκε στὴ θέση «Λειβάδια».

Ὅμοιου τύπου εἰδῶλια βρέθηκαν τόσο στὴ βόρεια καὶ στὴν ἀνατολικὴ Κρήτη (Παλαίκαстро, Μάλια) ὅσο καὶ στὴ νότια (Λέντας ΓΛ 459).

Ἀνατολικὴ Κρήτη

Ὁ τύπος τῶν ἀσχημάτιστων εἰδωλίων ποὺ εἶναι, ὅπως φάνηκε, ἀρκετὰ κοινὸς στὴν κεντρικὴ Κρήτη, μοιάζει νὰ εἶναι ἐξίσου δημοφιλὴς καὶ στὴν ἀνατολική. Τὸ εἰδῶλιο τοῦ Μόχλου καὶ οἱ τύποι τῆς Τραπεζας ἔχουν τὰ ἀκριβῆ ἀντίστοιχά τους στὴ Μεσαρὰ καὶ στὶς Ἀρχάνες, καὶ τὰ εἰδῶλια τῶν Μαλίων καὶ τοῦ Παλαικάστρου ἔχουν περισσότερη σχέση μὲ ἀντίστοιχα τοῦ Λέντα ἢ τοῦ Παρθενίου Πεδιάδας καὶ κάπως μακρινότερη μὲ τὰ τοῦ Πύργου (ΓΛ 256). Ἡ εὐρύτερη διασπορὰ τῶν τύπων αὐτῶν

1. EVANS PM II 31 εικ. 13 b1, b2. PENDLEBURY A. of C. 72. Δὲν βρέθηκαν στὸ Μουσεῖο Ἑρακλείου.

καὶ στὴν ἀνατολικὴ Κρήτη εἶναι δυνατὸ νὰ βοηθήσει στὴν ἐρμηνεία ἀπὸ κάθε πλευρὰ τῶν εἰδωλίων. Μοναδικὸ παραμένει τὸ εἰδῶλιον τῆς Μύρτου ποὺ ἔχει σχέση μόνον μὲ τὶς Κυκλάδες.

Μόχλος

Λ 178 (παρ. πίν. Α). Μικρὸ εἰδῶλιον ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο. Τελείως πρόχειρη κατασκευὴ. Τὸ σχῆμα τοῦ σώματος ὡσεὶ δὲς μὲ ἀσαφὴ ἀπόδοση τῶν διπλωμένων στὸ στῆθος χεριῶν. Τὸ πρόσωπο σχεδὸν ὀρθογώνιο. Ἔχει ἀρκετὰ κοινὰ στοιχεῖα μὲ τὸ ΓΛ 130 εἰδῶλιον ἀπὸ τὴν Κουμάσα, τὸ Χ 2276 ἀπὸ τὴ Φορτέτσα καὶ τὸ ἐλεφάντινο ΟΕ 229 περίπλοτο ἀπὸ τὸν Πλάτανον.

"Υψ. 0.06 μ.

Τὸ εἰδῶλιον βρέθηκε μὲ λίθινα ἀγγεῖα πεταμένα στὶς πλαγιὰς τοῦ λόφου καὶ προφανῶς προέρχεται ἀπὸ κατεστραμμένους τάφους πρώιμης περιόδου. Τὰ ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν μαζί εἶναι ΠΜ χρόνων.

R. Seager, *Explorations in the Island of Mochlos* (Boston and N. York 1912) 80 εἰκ. 47 (M5).

Μαλία

Στὰ σπίτια τῶν Μαλίων βρέθηκαν περίπου 10 εἰδῶλια ἀκέραια ἢ ἀποσπασματικά ποὺ ἀποτελοῦν ἐνδιάμεσο τύπο μεταξὺ τῶν βοτσαλόμορφων καὶ τῶν βαιτυλικῶν. Χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἓνα κοντόχοντρο ἀκατέργαστο σῶμα σχεδὸν σὰν βότσαλο. Ὁ τύπος τῶν κεφαλιῶν ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν τύπο τῶν ὀξύληκτων κι αὐτὸ τὸ κοινὸ στοιχεῖο στοὺς δύο τύπους ἴσως βοηθήσει στὸν καθορισμὸ τοῦ τύπου ποὺ διαμορφώθηκε ὁ τύπος ἢ στὸν χρόνο, ἐφόσον δεχθοῦμε τὴν ἀπὸ τὸν ἓνα τύπο καταγωγὴ τοῦ ἄλλου¹.

Εἰδῶλιον ἀσβεστολιθικὸ (παρ. πίν. Α) μὲ κεφάλι στρογγυλὸ, ἐλαφρῶς ὀξὺ στὸ πηγούνι, καὶ σῶμα βοτσαλόμορφο. Τὸ κεφάλι θυμίζει ἐντονα τὸ ὑπ' ἀρ. ΓΛ 115 τῆς Ἀγ. Τριάδας καὶ τὸ ΓΛ 130 ἀπὸ τὴν Κουμάσα.

"Υψ. 0.33 μ.

Βρέθηκε στὴν ἐπίχωση τοῦ δρόμου I στὴν ἀνατολικὴ ἄκρη τῆς οἰκίας Ε.

O. Pelon, *Mallia, Maisons III, Quartier E* (1963 - 1966), *Ét. Crét. XVI*, Paris 1970, 47, 139, πίν. XIV εἰκ. 36 ἀρ. 270.

Εἰδῶλιον σχηματικὸ ἀπὸ ἄσπρο ἀσβεστόλιθο. Βοτσαλόσχημο σῶμα. Τὸ κεφάλι ὀρθογώνιο, θυμίζει κάπως τὸ ὀξύληκτο εἰδῶλιον τοῦ Μόχλου. Βρέθηκε σὲ ἐπιφανειακὰ χῶματα.

"Υψ. 0.044 μ.

"Ο.π. οἰκ. Ε 64/51 ἀρ. 271 πίν. XIV, 3a.

Κεφάλι εἰδωλίου λίθινου, πιθανότατα ὁμοίου τῶν δύο πρὶ πάντων. Ἡ κορυφὴ τοῦ κεφαλιοῦ εἶναι ἐπίπεδη, θυμίζει τὰ ὑπ' ἀρ. 118 καὶ 119 τῆς Ἀγ. Τριάδας καὶ ἀκόμη τὸν τύπο IV. F τοῦ Renfrew², τύπος Κέρου - Σύρου (2500 - 1900 π.Χ.) στὶς Κυκλάδες. Προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν περιφέρειαν τῆς οἰκίας Ε (Sondage A4, Couche 8).

Pelon ὁ.π. 47 - 48 πίν. XIV, 3b, ἀρ. 91. Τὸ εἰδῶλιον αὐτὸ μαζί μὲ ἓνα ἄλλο, τὸ ὑπ' ἀρ.

1. Τὰ εἰδῶλια τῶν Μαλίων βρίσκονται στὶς ἀποθήκες τῆς ἀνασκαφῆς καὶ γι' αὐτὸ ἐδῶ δίνεται μόνον ὁ ἀριθμὸς δημοσίευσης.

2. AJA 73, 1969, 28, εἰκ. 4.

90 τῆς δημοσίευσης, βρέθηκε με ἀντικείμενα MM III - ΥΜ I, γεγονός πού σημαίνει κατὰ τὸν Pelon¹ ὅτι χρησιμοποιήθηκαν σὰν θρησκευτικά σύμβολα σὲ πολὺ μεταγενέστερα χρόνια.

Τὰ πιὸ κάτω εἰδώλια βρέθηκαν στὸ quartier Mu (χωρὸς V, 5) πού ἀποτελεῖ πιθανῶς ἱερὸ κατὰ τοὺς Γάλλους ἀρχαιολόγους.

Εἰδώλιο μαρμάρινο μὲ ἐπίμηκες σῶμα, ὀρθογώνιου σχεδὸν σχήματος κεφάλι καὶ ἐγκοπὴ γιὰ λαιμό.
"Υψ. 0.138.

Ἀρκετὰ ἐνδιαφέρον εἰδώλιο γιὰ τὸ μέγεθός του καὶ γιὰτὶ κατὰ τὴν B. Detournay εἶναι ὅμοιο μὲ εἰδώλιο ΥΜ Ιβ περιόδου πού βρέθηκε στὴ Ζάκρο². Ἐχει ἀρκετὴ ὁμοιότητα μὲ τὰ βαιτυλικά ἀπὸ τὴν Τραπεζα καὶ τὸ Πορτί.

Ét. Crét. XXVI 99 - 100, εἰκ. 133.

Εἰδώλιο μὲ εὐρὺ καὶ κοντὸ σῶμα, λαιμὸ καὶ σχεδὸν στρογγυλὸ κεφάλι, ἀπὸ ἄσπρο ἀσβεστόλιθο.

"Υψ. 0.058 μ.

Ét. Crét. XXVI 101, εἰκ. 134.

Εἰδώλιο λίθινο (παρ. πίν. Α) μὲ καρδιάσχημο σῶμα ὅπου διαγράφεται πλαστικὰ τὸ στῆθος. Ἐλάχιστο τμῆμα τῆς κεφαλῆς σώζεται πάνω σὲ μέτριου ὕψους λαιμό.

"Υψ. 0.071.

Ét. Crét. XXVI 101, εἰκ. 135.

Τὸ εἰδώλιο αὐτὸ εἶναι τὸ δεύτερο καρδιάσχημο μετὰ ἀπὸ αὐτὸ τῆς Ἀγ. Τριάδας (ΓΛ 116) καὶ ἔχει ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση τῶν μαστῶν παράλληλο ἄλλο εἰδώλιο πού βρέθηκε στὸ σπῆτι Δα τῶν Μαλίων³.

Εἰδώλιο λίθινο μὲ κοντὸ βοτσαλόμορφο σῶμα. Τὸ στρογγυλὸ, ἀσχημάτιστο κεφάλι στηρίζεται σὲ λαιμό.

"Υψ. 0.058 μ.

Ἐχει ἀρκετὲς ὁμοιότητες μὲ τὰ ἀντίστοιχα τῆς Τραπεζας.

Ét. Crét. XXVI 101, εἰκ. 136.

Μικρὸ εἰδώλιο λίθινο μὲ ἐπίμηκες σῶμα, λαιμὸ καὶ στρογγυλὸ κεφάλι.

"Υψ. 0.026 μ.

Ét. Crét. XXVI 101, εἰκ. 137.

Π α λ α ί κ α σ τ ρ ο

Εἰδώλιο μὲ κοντὸ σῶμα, ἀπόδοση λαιμοῦ καὶ ἀσχημάτιστο κεφάλι, σχεδὸν ὀρθογώνιου σχήματος.

Ἀγοράστηκε τὴν πρώτη περίοδο τῆς ἀνασκαφῆς ἐπομένως εἶναι ἄγνωστες οἱ συνθήκες ἀνεύρεσής του⁴.

Τὸ εἰδώλιο ἔχει ἄμεση σχέση μὲ αὐτὰ τῶν Μαλίων, τῶν Παρθενίου Πεδιάδας καὶ ἀκόμη μὲ τὸ ΓΛ 459 ἀπὸ τὸν Λέντα.

Σ π ή λ α ι ο Τ ρ α π έ ζ α ς Λ α σ η θ ί ο υ

Τὰ εἰδώλια πού περιγράφονται πιὸ κάτω βρέθηκαν κατὰ τὶς ἀνασκαφές τῶν Pendlebury-Money-Coutts τὸ 1935. Στὴν Τραπεζα, ὅπως καὶ στὴ Μεσαρὰ καὶ τὶς Ἀρχάνες, βρέθηκαν πολλοὶ τύποι εἰδωλίων τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ. Κυκλαδικά,

1. PELON, ὁ.π. 48.

2. ΠΑΕ 1969, 221, πίν. 266β.

3. Ét. Crét. IX 57 - 58 πίν. XVI.

4. R. BOSANQUET - R. DAWKINS, Palaikastro Excavations 1902 - 1906, BSA Suppl. ἀρ. I 149 εἰκ. 131.

μιμήσεις κυκλαδικῶν, βοτσαλόμορφα εἰδῶλια καὶ φυσιοκρατικὰ πού συνεχίζουν τὴ νεο-λιθικὴ παράδοση. Τέλος τὰ ὀξύληκτα καὶ βαιτυλικὰ πού ἐνδιαφέρουν κυρίως τὸν ἐδῶ ἐξεταζόμενο τύπο.

Τὸ σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε στὰ Νεολιθικὰ καὶ ΠΜ I χρόνια σὰν τόπος κατοικίας ἐνῶ ἀπὸ τὴν ΠΜ II περίοδο σὰν χώρος ταφῆς ἢ λατρείας. Ἡ ἔρευνα στὸν χώρο ἄρχισε ἀπὸ τὸν Evans¹ πού ἀναφέρει τὴν εὔρεση ἑλληνιστικῶν ὀστράκων ἀλλὰ συγχρόνως καὶ φύλλων χρυσοῦ παράλληλων μὲ ἐκεῖνα τοῦ Μόχλου (ΠΜ περιόδου). Ἀκολούθησε ἡ ἐπίσκεψη τῶν Taramelli-Bosanquet. Συστηματικὴ ἔρευνα ἄρχισε τὸ 1935, ὅταν ὁμάδα ἀποτελούμενη ἀπὸ τοὺς Hutchinson, Pendlebury καὶ ἄλλους Βρετανοὺς ἀρχαιολόγους ἐρευνώντας τὸ σπήλαιο βρῆκε κεραμεικὴ τῆς ΠΜ II περιόδου καὶ συγκεκριμένα ὄστρακα ρυθμοῦ Βασιλικῆς. Ἀρχισε τότε μία προσπάθεια σωστῆς στρωματογραφίας στὸ σπήλαιο². Σ' αὐτὴ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο βρέθηκαν τὰ εἰδῶλια τοῦ τύπου πού ἐξετάζονται. Τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ βρέθηκαν ἢ σὲ ΠΜ II στρώμα ἢ σὲ στρώμα πού περιλαμβάνει κεραμεικὰ ἀπὸ ΠΜ I - ΜΜ I³.

ΓΛ 307 (πίν. 29γ). Εἰδῶλιο σχηματικὸ, φαλλόσχημο, ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο. Ὁρθογώνιο, ἐπίπεδο σχεδὸν σῶμα μὲ ἡμικυκλικὸ κεφάλι, πού ἔχει ἐλαφρὰ κλίση πρὸς τὰ πίσω. Ἀντὶ λαιμοῦ ἐγκοπὴ μεταξὺ σώματος καὶ κεφαλῆς. Καμία δὴλωση ἄλλων λεπτομερειῶν.

"Υψ. 0.114.

Βρέθηκε στὸ στρώμα Δ7-11, 0.30 μ. μὲ κεραμεικὴ ΠΜ I - III καὶ ἐλάχιστα ὄστρακα ΜΜ I⁴. Τὸ εἰδῶλιο αὐτὸ μαζί μὲ τὸ ὑπ' ἀρ. 3 (ΓΛ 310) πού βρέθηκε στὸ ἴδιο στρώμα χρονολογοῦνται⁵ στὴν ΠΜ II περίοδο.

BSA 36, 1935-6, 117, 121, πίν. 18, I.

ΓΛ 308 (πίν. 29β, παρ. πίν. Α). Εἰδῶλιο ραβδόσχημο ἀπὸ ὀρεῖα κρύσταλλο, τοῦ ὁποῖου ἡ κεφαλὴ διαμορφώνεται μὲ μία βαθιὰ αὐλακα πού σχηματίζεται στὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς ράβδου. Μὲ σμίλεμα τῆς ἐπιφάνειας τονίζεται κάπως τὸ πρόσωπο χωρὶς ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά. "Υψ. 0.062 μ.

Βρέθηκε στὸ στρώμα Δ5, 0.20 - 0.40 μ.

BSA 36, 1935-6, σ. 117, 121, πίν. 18 εἰκ. 25 ἀρ. 26⁶. Θεωρεῖται ΠΜ II τύπος προερχόμενος ἀπὸ τὴ Μεσαρὰ ἢ τοπικὴ μίμηση τῶν εἰδωλίων ἐκείνων. Ὁρθὰ στὴ δημοσίευση⁷ παραβάλλεται μὲ τὸ ΓΛ 172 εἰδῶλιο ἀπὸ τὸ Πορτί.

ΓΛ 309 (πίν. 29στ, παρ. πίν. Α). Ραβδόσχημο εἰδῶλιο ἀπὸ λευκὸ ὑποκίτρινο μάρμαρο. Κεφάλι πεταλόσχημο, πού χωρίζεται μὲ αὐλακα ἀπὸ τὸ σῶμα. Τὰ χέρια πού ἀκουμποῦν στὸ στῆθος ἀποδίδονται μὲ δύο ἐκφύσεις καὶ ἀντίστοιχη ὀρίζοντια ἔξαρση μεταξὺ τους στὸ μπροστινὸ τμήμα τοῦ σώματος, στὸ ὕψος τοῦ στέρνου.

"Υψ. 0.056.

Βρέθηκε στὸ στρώμα Δ17, hole 0 - 0.30 μ. μαζί μὲ ἓνα ΠΜ I ἀγγεῖο κυρίως ὅμως ΠΜ II - III καὶ λίγα ΜΜ I καθὼς καὶ κοντὰ στὸ εἰδῶλιο ὑπ' ἀρ. 4 (ΓΛ 311).

BSA 36, 1935-6, 21, 117, 121 ἀρ. 5. Pendlebury A. of C. 71 - 72 πίν. XII, I 40 ἀπὸ

1. Βλ. BSA 36, 1935-6, 13.

2. "Ο.π. 14.

3. A. of C. 72, σημ. 1. Ὁ Pendlebury τελικὰ τὰ χρονολογεῖ στὴν ΠΜ III περίοδο.

4. BSA 36, 1935-6, 20.

5. "Ο.π.

6. A. of C. 71 - 72 πίν. XII 1, 2ο ἀπὸ δεξιὰ στὴ μεσαία σειρά.

7. "Ο.π. 117.

- ἀριστερά στη μεσαία σειρά. Ὁ Pendlebury τὰ θεωρεῖ, παρὰ τὶς ξένες ἐπιδράσεις, κρητικά¹.
- ΓΛ 310 (πίν. 29δ, παρ. πίν. Α). Εἰδῶλιο σχηματικὸ ἀπὸ ὀρεῖα κρύσταλλο, μὲ ἀρκετὴ μείωση πρὸς τὰ κάτω τοῦ σχεδὸν τριγωνικοῦ σώματος. Ὑποτυπώδης δήλωση πλατιῶν ὤμων, ἀλλάκι ἀντὶ λαιμοῦ, κεφάλι ἀχλαδόσχημο, μειούμενο πρὸς τὰ πάνω καὶ μὲ κλίση πρὸς τὰ πίσω. Ὑψ. 0.036 ἢ 0.064 μ.
- Βρέθηκε στὸ στρώμα Δ7-II, 0.30 μ. μὲ ΠΜ I-III ὅστρακα καὶ ἐλάχιστα ΜΜ I. Τὸ εἰδῶλιο αὐτὸ (ἀρ. 3 στὴ δημοσίευση) χρονολογεῖται ἀπὸ τοὺς ἀνασκαφεῖς ὅπως καὶ τὸ ὑπ' ἀρ. 1 (ΓΛ 307), ποὺ βρέθηκε στὸ ἴδιο στρώμα, στὴν ΠΜ II περίοδο.
- BSA 36, 1935 - 6, 20, 117, 121 πίν. 18 εἰκ. 25 ἀρ. 3. Pendlebury A. of C. 71 - 72 πίν. XII, I, 2ο ἀπὸ ἀριστερὰ στὴ μεσαία σειρά.
- ΓΛ 311 (πίν. 29ε, παρ. πίν. Α). Εἰδῶλιο σχηματικὸ ἀπὸ ὀρεῖα κρύσταλλο μὲ μικρὸ κομβιόσχημο φουσκωτὸ κεφάλι, ποὺ στὴν κορυφὴ εἶναι γωνιώδες. Σῶμα μειούμενο πρὸς τὰ κάτω, δήλωση πλατιῶν ὤμων, καμία λεπτομέρεια στὰ χαρακτηριστικά.
- Ὑψ. 0.043 μ.
- Βρέθηκε κοντὰ στὸ εἰδῶλιο ὑπ' ἀρ. 5 (ΓΛ 309) στὸ στρώμα Δ18, hole 0-0.30 μ. μὲ ΠΜ I ἀγγεῖο, κυρίως ΠΜ II - III κεραμευικὴ καὶ λίγα ΜΜ I ὅστρακα.
- BSA 36, 1935 - 6 πίν. 18 σ. 21, 117, 121 ἀρ. 4 εἰκ. 25. Pendlebury A. of C. 71 - 72 πίν. XII, I πρῶτο ἀπὸ ἀριστερὰ στὴ μεσαία σειρά.

Τέλος στὴν Τραπεζα βρέθηκαν εἰδῶλια ἀσχημάτιστα μὲ κοντὸ σῶμα, λαιμὸ καὶ κεφάλι σχετικὰ μὲ αὐτὰ τῶν Μαλίων, τοῦ Παρθενίου Πεδιάδας, τοῦ Λέντα (ΓΛ 459) κλπ.

Ἡ Τραπεζα ἐμφανίζει μιὰ ποικιλία εἰδωλίων, ὅπως κυκλαδικά, φυσιοκρατικά, μιμήσεις τῶν μινωικῶν νεολιθικῶν² καθὼς καὶ μιὰ ποικιλία σχηματικῶν εἰδωλίων, ποὺ ἔχουν ἀντίστοιχα τόσο στὴ Μεσαρά, στὴ νότια Κρήτη (Λέντα) ὅσο καὶ στὴ βόρεια κεντρικὴ Κρήτη, τὶς Ἀρχάνες, ποὺ δείχνει τὴ διασπορὰ στὸ νησί τῶν ἰδίων τύπων. Ἡ διαφορὰ στὶς λεπτομέρειες μεταξὺ τῶν εἰδωλίων τῆς Τραπεζας καὶ αὐτῶν τῆς κεντρικῆς Κρήτης βεβαιώνει τὴν ὑπαρξὴ χωριστοῦ ἐργαστηρίου στὴν περιοχὴ αὐτή.

Μύρτος

Μικρὸ εἰδῶλιο (παρ. πίν. Α) στὸ σχῆμα τῶν βοτσαλόμορφων, μὲ δύο αὐλακες στὸν λαιμὸ καὶ τὴ μέση, ἀπὸ γκρίζο λίθο. Τὸ εἰδῶλιο, ἡμικυκλικὸ σὲ τομὴ, ἔχει ὀρισμένο ὄγκο σὲ σχέση μὲ τὰ ἀντίστοιχα κυκλαδικά³ καὶ κυπριακά⁴.

Ὑψ. 0.056 μ.

Βρέθηκε σὲ στρώμα ΠΜ IIA (1η περίοδος Μύρτου).

P. Warren, Myrtos, An Early Bronze Age Settlement (Oxford 1972) 212 εἰκ. 95 πίν. 72D.

1. A. of C. 72.

2. BSA 36, 1935 - 6, 119, εἰκ. 25 πίν. 18. Ε. ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, Μινωικὸν ζῶμα ('Αθήναι 1971) 5 πίν. 1.

3. C. RENFREW, AJA 73, 1969, 4, εἰκ. 1 τύπος IΕ.

4. P. DIKAIOS - J. STEWART, Swedish Cyprus Expedition IV (Lund 1962) εἰκ. XV 3.

B. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ — ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΥΠΟΥ

Στὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ εἰδῶλια ποὺ ἐξετάζονται ἡ χρονολόγησις δὲν εἶναι ἀπόλυτα ἀκριβής. Ἔτσι δὲν μπορεῖ κανεὶς ἀπὸ τὸ context τοὺς νὰ βγάλει ἀκριβή συμπεράσματα γιὰ τὴ χρονολογικὴ ἐξέλιξη τῶν τύπων καὶ εἶναι ἀρκετὰ δύσκολο νὰ διερευνηθεῖ ποῖος ἦταν ὁ τύπος ποὺ δημιουργήθηκε πρῶτα. Γιατὶ ὑπάρχουν εἰδῶλια βοτσαλόμορφα (Μύρτου) ποὺ χρονολογοῦνται στὴν ΠΜ II περίοδο, μαζὶ δηλαδὴ μὲ τὰ πιὸ φυσιοκρατικά τῆς Ἀγ. Τριάδας, ἐκτὸς ἂν τὰ τελευταῖα χρονολογηθοῦν σὲ μεταγενέστερες περιόδους. Τὰ στοιχεῖα χρονολόγησις ποὺ ὑπάρχουν γιὰ τὰ εἰδῶλια τῆς κατηγορίας αὐτῆς εἶναι τὰ πιὸ κάτω.

Σίγουρα πρῶιμα (ΠΜ I περίοδος) εἶναι τὰ εἰδῶλια ποὺ βρέθηκαν στὸν Πύργο μαζὶ μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ κεραμεικὴ ποὺ ἔχει ὀνομασθεῖ «ρυθμὸς Πύργου» καὶ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν ἀρκετὰ καλά. Αὐτὰ τὰ βοτσαλόμορφα, μεγάλου μεγέθους, εἰδῶλια δείχνουν τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς συγκεκριμένου ρυθμοῦ στὴν πρῶιμη ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ, ποὺ ἐμφανίζεται μὲ τὴν ἀπλότητα στὴ φόρμα, τελείως ἀντίθετη μ' αὐτὴ τῆς προηγούμενης νεολιθικῆς περιόδου. Ἡ χρονολογημένη ὁμάδα τοῦ Πύργου εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα, γιατί ἀποδεικνύει ὅτι τελείως σχηματοποιημένα εἰδῶλια ὑπάρχουν σὲ πρῶιμη περίοδο καὶ δὲν ἀποτελοῦν ἐκφυλισμένες ἐξελίξεις τῶν πιὸ φυσιοκρατικῶν.

Τὰ περισσότερα εἰδῶλια ὅμως βρέθηκαν σὲ στρώματα ποὺ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν ἀπὸ τὴν ΠΜ II περίοδο μέχρι τὴ ΜΜ Ιβ - II. Τὸ πολὺ ἐνδιαφέρον σύνολο τῆς Ἀγίας Τριάδας χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Pendlebury¹ στὴν ΠΜ II περίοδο ἂν καὶ ἡ Banti² διστάζει νὰ τὰ χρονολογήσει. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὴ μεγάλη θόλο τῆς Ἀγ. Τριάδας βρέθηκαν ἀγγεῖα ρυθμοῦ Ἀγ. Ὀνουφρίου καθὼς καὶ ΜΜ II κεραμεικὴ. Ἔτσι ἡ διάρκεια τοῦ τάφου, σύμφωνα μὲ τὴν κεραμεικὴ, τὰ λίθινα ἀγγεῖα, τὶς σφραγίδες, τὰ ὅπλα κλπ., δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ ὑψηλότερα ἀπὸ τὴν ΠΜ II καὶ φθάνει μέχρι τὴ ΜΜ Ιβ - II περίοδο.

Ἡ δεύτερη σὲ μέγεθος ὁμάδα, ἀπὸ τὴν Τραπέζα, ἀνήκει στὴν ἴδια χρονολογικὴ περίοδο περίπου, σύμφωνα μὲ τὸν ἀνασκαφέα³ ἂν καὶ τὰ εἰδῶλια βρέθηκαν σὲ στρώματα ποὺ περιελάμβαναν κεραμεικὴ ΠΜ I - III περιόδου καὶ ἀκόμη ἐλάχιστα ΜΜ I ὄστρακα. Ὁ τάφος τῆς Κουμάσας ἔχει ἐπίσης μακρόχρονη χρῆσις⁴, πάντως ἀρχίζει νὰ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὴν ΠΜ II περίοδο. Τὰ βοτσαλόμορφα εἰδῶλια τοῦ Λέντα (ΓΛ 460-462) χρονολογοῦνται μεταξὺ τῆς ΠΜ II καὶ τῆς ΜΜ Ια περιόδου. Στὸ Πορτί, ὁ τάφος II χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὴν ΠΜ II περίοδο ἀφοῦ βρέθηκαν ἀγγεῖα ρυθμοῦ Βασιλικῆς, μέχρι καὶ τὸ τέλος τῆς ΜΜ I περιόδου. Τὰ ἀντικείμενα τοῦ κατεστραμμένου τάφου τοῦ Ἀγ. Ὀνουφρίου ποὺ βρίσκονται στὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ΠΜ I περίοδο μέχρι τὴ ΜΜ II. Ὁ τάφος Α τοῦ Πλατάνου καὶ τὰ εὐρήματά του χρονολογοῦνται ἐπίσης μεταξὺ τῆς ΠΜ II καὶ ΜΜ II περιόδου⁵. Τὰ

1. BSA 36, 1935 - 6, 120.

2. ASAtene 13 - 14, 243, εἰκ. 58.

3. PENDLEBURY, BSA 36, 1935 - 6, 120 κέ.

4. ΠΜ II - ΜΜ II.

5. BRANIGAN ὁ.π. 168.

ειδώλια τῶν Ἀρχανῶν χρονολογοῦνται στὴν ὕστερη προανακτορική περίοδο¹. Στὴν ἀνατολική Κρήτη, τὸ εἶδωλο τῆς Μύρτου χρονολογεῖται στὴ ΠΜ Πα περίοδο². Αὐτὲς εἶναι οἱ πρωιμότερες ομάδες εἰδωλίων.

Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ ὅμως ὑπάρχουν εἰδώλια ποὺ βρέθηκαν σὲ στρώματα τοῦ τέλους τῶν παλαιονακτορικών χρόνων, ὅπως τὰ εἰδώλια τῶν Μαλίων, τὰ ὁποῖα θεωρήθηκαν ἐπιβίωση τῶν παλιότερων σχηματικῶν γιὰ θρησκευτικούς λόγους. Τὸ ὅμοιό τους εἶδωλο τοῦ Λέντα (ΓΛ 459) βρέθηκε σὲ context ΠΜ Π - ΜΜ Ι περιόδου, ἐνῶ γιὰ τὰ ἀντίστοιχα ἀπὸ τὸ Παρθένι Πεδιάδας καὶ τὸ Παλαίικαστρο δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα χρονολόγησης. Τὸ εἶδωλο τοῦ Σαμπᾶ συνοδεύεται ἀπὸ ὄστρακα τοῦ τέλους τῆς ΠΜ περιόδου. Κανένα τέλος στοιχεῖο δὲν ὑπάρχει γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ εἰδωλίου τῆς Φορτέτσας.

Μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτει ἡ σημερινή ἔρευνα πρέπει νὰ ὑποθέσουμε λοιπὸν ὅτι οἱ διαφοροὶ τύποι τῶν σχηματικῶν εἰδωλίων ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν ΠΜ Ι περίοδο καὶ συνεχίζονται ὡς τὸ τέλος τῆς ΜΜ ΙΙ περιόδου τουλάχιστον.

Ἡ ἐμφάνιση τῶν σχηματικῶν εἰδωλίων στὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ μετὰ τὴν ἀνθιση τῶν φυσιοκρατικῶν τῆς νεολιθικῆς περιόδου ἀποτελεῖ μιὰ σημαντικὴ στροφή στὴν αἰσθητικὴ καὶ στὴν ἔκφραση τῶν κατοίκων τῆς Κρήτης. Τὸ ὕλικό ποὺ ἐπιλέγεται γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν εἰδωλίων δὲν εἶναι πλέον ὁ πηλός, ποὺ ἦταν τὸ συνηθέστερο ὕλικό — ἐκτὸς ἀπὸ λίγα λίθινα παραδείγματα — στὰ νεολιθικά χρόνια τόσο στὴν ἡπειρωτικὴ ὅσο καὶ στὴ νησιωτικὴ Ἑλλάδα. Ἡ χρῆση τοῦ ὕλικου αὐτοῦ καθὼς καὶ ἡ σχηματοποίηση τῶν εἰδωλίων εἶναι ἓνα φαινόμενο ποὺ παρατηρεῖται σὲ μιὰ εὐρύτερη περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὴ Μεσόγειο. Δὲν μπορεῖ ὅμως κανεὶς εὐκολὰ νὰ συμπεράνει ἂν ἡ χρῆση τοῦ λίθου ἐπέβαλε τὴ σχηματοποίησιν ἢ ἂν ἡ διάθεση γιὰ μιὰ πιὸ ἀφηρημένη ἔκφραση ἐπέτρεψε τὴ χρῆση σκληρότερου ὕλικου. Ἡ δεύτερη περίπτωση μοιάζει περισσότερο λογικὴ μιὰ καὶ ἀκόμη καὶ τὰ πῆλινα εἰδώλια τῆς περιόδου δὲν ἔχουν τὴν πληθωρικὴ ἐμφάνιση τῶν νεολιθικῶν καὶ εἶναι ἐπίσης σχηματοποιημένα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ τὰ χάλκινα ἐργαλεῖα ποὺ χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ δίνουν τὴ δυνατότητα στὸν τεχνίτη νὰ σκαλίσῃ ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ σ' ἓνα εἶδωλο, μιὰ καὶ γνωρίζουμε ὅτι ὑπάρχει γενικότερα ἱκανότητα καὶ δεξιότητι σ' αὐτὸν τὸν τομέα, ἀπὸ τὰ λίθινα ἀγγεῖα ποὺ κατασκευάζονταν σ' ὅλη τὴν Κρήτη στὴν περίοδο αὐτή³. Ἐπομένως μοιάζει αὐτονόητο ὅτι ὁ λίθος γίνεται τὸ ἀγαπημένο ὕλικό μετὰ τὸ τέλος τῆς νεολιθικῆς περιόδου καὶ ἡ σχηματοποίηση εἶναι ἓνας νέος τρόπος ἔκφρασης.

Τυπολογία τῶν λίθινων εἰδωλίων τῆς ΠΜ - ΜΜ Ι περιόδου

Τὰ σχηματοποιημένα εἰδώλια ἐμφανίζονται στὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ σὲ τρεῖς βασικὲς κατηγορίες, ποὺ ἡ μία δανεῖζει χαρακτηριστικὰ στὴν ἄλλη, ἢ ἀκόμη στοιχεῖα

1. Γ. καὶ Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, Ἀνασκαφὴ Ἀρχανῶν, ΠΑΕ 1981, 441, 447, 448.

2. WARREN ὁ.π. 211, πίν. 72d.

3. P. WARREN, Minoan Stone Vases (Cambridge 1969).

τῶν τριῶν κατηγοριῶν συνυπάρχουν στὸ ἴδιο εἰδῶλιον. Οἱ κατηγορίες αὐτὲς εἶναι: τὰ βοτσαλόμορφα, ὅπου ἡ σχηματοποίηση εἶναι ἐντονότατη, τὰ βαϊτυλικὰ ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι πλακοειδῆ ἢ κιονόσχημα καὶ τὰ ὀξύληκτα ποὺ εἶναι περισσότερο ἢ λιγότερο φυσιοκρατικά. Ἐνα μοναδικὸ εἰδῶλιον ἀπὸ τὸν Πλάτανο ἔχει τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ, ἓνα σχῆμα ποὺ ἐμφανίζεται κυρίως στὴ δυτικὴ Μεσόγειο.

Ἡ συνύπαρξη τῶν τριῶν τύπων σχεδὸν ταυτόχρονα¹ δείχνει ὅτι δὲν προηγήθηκε ὁ ἓνας τύπος τοῦ ἄλλου καὶ ὅτι τίς πιὸ σχηματικές μορφές δὲν διαδέχονται οἱ πιὸ φυσιοκρατικές ἢ τὸ ἀντίθετο. Σὲ ἴδια σύνολα βρέθηκαν συχνὰ ὅλοι οἱ τύποι, ὅπως θὰ φανεῖ πιὸ κάτω. Ἀκόμα χαρακτηριστικὰ τῶν τύπων ποὺ ἐξετάζονται συναντᾶ κανεῖς καὶ σὲ ἓνα ἄλλο τύπο εἰδωλίων, περισσότερο φυσιοκρατικό, ποὺ δὲν ἐξετάζεται ἐδῶ. Πρόκειται γιὰ παραδείγματα εἰδωλίων ποὺ βρέθηκαν στὴν Κουμάσα καὶ ἀποδίδουν μορφή μὲ «ποδῆρες» ἔνδυμα καὶ χέρια σταυρωμένα στὸ στῆθος², ποὺ ἔχουν κάποια τυπολογικὴ σχέση, κυρίως ὡς πρὸς τὴν στάση τῶν χειρῶν, μὲ τὴν Ἀνατολή³. Ἡ κρητικὴ καταγωγή τῶν εἰδωλίων αὐτῶν⁴ δὲν ἔχει ἀμφισβητηθεῖ. Οἱ ὁμοιότητες μὲ τὰ ἐδῶ ἐξεταζόμενα εἰδῶλια ὑπάρχουν κυρίως στὸ σχῆμα τῆς κεφαλῆς. Π.χ. τὸ ὀξύληκτο πηγούνι μπορεῖ εὐκόλως νὰ παραβληθεῖ μὲ τὰ ὑπ' ἀρ. ΓΛ 116, 117 καὶ 121 ὀξύληκτα εἰδῶλια ἀπὸ τὴν Ἀγ. Τριάδα καὶ μὲ τὸ ὑπ' ἀρ. ΓΛ 223 ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τοῦ Πλατάνου. Οἱ ὁμοιότητες αὐτὲς δὲν ἀφήνουν καμιὰ ἀμφιβολία γιὰ τὴν κοινὴ καταγωγή τῶν δύο τύπων καὶ ἔτσι ἐκ προοιμίου θὰ μπορούσε κανεῖς νὰ τὰ θεωρήσει δημιουργήματα τοῦ ἴδιου χώρου ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς ξένες ἐπιδράσεις ποὺ κάθε ἓνα ἀπὸ αὐτὰ μπορεῖ νὰ ἔχει δεχθεῖ.

Βοτσαλόμορφα

Ἡ πρώτη ομάδα τῶν προανακτορικῶν εἰδωλίων εἶναι τὰ βοτσαλόμορφα. Τὰ εἰδῶλια τοῦ τύπου αὐτοῦ ἔχουν βρεθεῖ τόσο στὴ Μεσαρά (Ἀγ. Ὀνούφριος, Λέντας) ὅσο καὶ στὴν κεντρικὴ Κρήτη (Πύργος, Παρθένι, Πεδιάδας) ἢ σὲ μιὰ πιὸ ἐξελιγμένη παραλλαγή, στὴν Τραπέζα, στὰ Μάλια, στὸ Παλαίκαστρο καὶ τὴ Ζάκρο τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης. Ἰδιόμορφο μὲ τριπλὴ καμπύλη εἶναι τὸ εἰδῶλιον ἀπὸ τὴ Μύρτο. Τὰ παλαιότερα παραδείγματα προέρχονται ἀπὸ τὸν Πύργο τῆς Κεντρικῆς Κρήτης (ΠΜ Ι) ἐνῶ τὰ ἄλλα προέρχονται ἀπὸ ΠΜ ΙΙ - ΜΜ στρώματα. Τὸ σχῆμα τους εἶναι α) ὠσειδὲς ἢ πεταλόσχημο, ἀντίστοιχο μὲ ὀρισμένων κυκλαδικῶν τύπων (ὁ τύπος VI τοῦ Renfrew)⁵. Ὁ τρόπος αὐτὸς ἀπόδοσης τοῦ σώματος ἀνταποκρίνεται σὲ ὅμοια εἰδῶλια ἀπὸ τὴν Τροία καὶ τὴ δυτικὴ Μεσόγειο, ὅπως θὰ φανεῖ πιὸ κάτω μὲ τὴ συγκριτικὴ μελέτη τῶν τύπων. Ὁ τύπος τῶν εἰδωλίων καὶ ἰδιαίτερα ἡ παραλλαγή τῶν εἰδωλίων τῆς Τραπέζας, ὅπου ἀποδίδεται καθαρότερα ἢ κεφαλὴ, δὲν εἶναι ἄσχετα μὲ ἓνα τύπο ποὺ βρέθηκε

1. Ἡ ομάδα τῶν βοτσαλόμορφων τοῦ Πύργου εἶναι σίγουρα ἡ πρωιμότερη ἀπὸ τίς ἄλλες ομάδες, ἀλλὰ βοτσαλόμορφα ὑπάρχουν καὶ σὲ μεταγενέστερες φάσεις.

2. V.T.M. ἀρ. 128 καὶ 129 pl. XXI.

3. Π.χ. Μεσοποταμία: A. MOORTGAT, *The Art of Ancient Mesopotamia* (London 1969) εἰκ. 57.

4. V.T.M. 25.

5. AJA 73, 1969, 4, εἰκ. 1.

στον 'Αγ. 'Ονούφριο¹, πού τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ σώματός του χωρίζεται σὲ δύο χαμηλὰ ὀξύληκτα σκέλη. Ὁ τύπος τοῦ 'Αγ. 'Ονούφριου ἔχει ὅμως καὶ χαρακτηριστικὰ πού συναντιῶνται στὴν κατηγορία τῶν τελείως ὀξύληκτων τύπων, ὅπως π.χ. στὸ ΓΛ 116 ἀπὸ τὴν 'Αγ. Τριάδα εἰδώλιο (ἡ πλαστικὴ ἀπόδοση τοῦ στόματος), καθὼς καὶ στὸ ὑπ' ἀρ. ΓΛ 117 τῆς 'Αγ. Τριάδας καὶ τὸ ἀκρολιθικὸ ἐλεφάντινο (ΟΕ 229) ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τοῦ Πλατάνου (ἡ ἀπόδοση τῆς μύτης). Μιὰ ἄλλη μορφή βοτσαλόμορφου μὲ πιὸ ἐπίμηκες σῶμα ἐμφανίζεται στὸν Πύργο (ΓΛ 256). Ἀντὶ γὰρ κεφάλι ἐδῶ ὑπάρχει μιὰ ἔκφυση ἀπὸ τοὺς ὤμους. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται σὲ ὀξύληκτα ἀπὸ τὸν ἴδιο τάφο (ΓΛ 253 - 256), πού ὅλα πρέπει νὰ θεωρηθοῦν παραλλαγές τῶν βοτσαλόμορφων μὲ ἐπιδράσεις, ὅπως θὰ φανεῖ, καὶ ἄλλων τύπων. Τὸ ἐνδιαφέρον σὲ ὀρισμένα εἰδῶλια ἀπὸ τὸν Πύργο εἶναι τὸ μέγεθός τους, πού ξεπερνάει τὰ 0.13 μ.

Μοναδικὸ εἶναι τὸ παράδειγμα τῆς Μύρτου γιὰ τὴν Κρήτη, ἃν καὶ ὅχι ἄγνωστο στὶς Κυκλάδες καὶ τὴν Κύπρο.

Ὡς παραλλαγή ἀκόμη τῶν βοτσαλόμορφων πρέπει νὰ θεωρηθεῖ μιὰ κατηγορία εἰδωλίων πού βρέθηκε κυρίως στὰ Μάλια, σὲ μεγάλο ἀριθμό, ἀλλὰ καὶ στὸν Λέντα (ΓΛ 459), στὸ Παρθένι Πεδιάδας, στὸ Παλαίκαστρο καὶ τὴ Ζάκρο τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης. Χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἓνα κοντὸ ἀσχημάτιστο σὰν βότσαλο σῶμα μὲ τὴν ὑπαρξὴ ὅμως κεφαλῆς. Τὸ κεφάλι πολλὲς φορές μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ μὲ κεφάλια ὀξύληκτων εἰδωλίων². Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἰδιαίτερα ὅτι στὴν περίπτωσι τῆς Τραπεζίας τὰ βοτσαλόμορφα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συνύπαρξιν μὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς τύπους πού ἐξετάζονται, βρέθηκαν καὶ μὲ κυκλαδικὰ εἰσηγμένα εἰδῶλια.

Μεταβατικὸς τύπος ἀπὸ τὰ βοτσαλόμορφα στὰ ὀξύληκτα

Ἡ μετάβασις ἀπὸ τὰ βοτσαλόμορφα στὰ ὀξύληκτα ἢ ἀκριβέστερα ἓνας συνδυασμὸς τῶν δύο τύπων στὴν ἴδια περίπου ἐποχῇ, ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τρία εἰδῶλια, πού τὸ σχῆμα τους εἶναι ἐπίμηκες, κάπως φουσκωτὸ καὶ λίγο ὀξὺ στὸ κατώτερο τμήμα. Τὸ σχῆμα τοῦ σώματός τους εἶναι σχεδὸν αὐγόσχημο. Σὲ ἓνα ἀπὸ αὐτά, τὸ ΓΛ 130 τῆς Κουμάσας, τὸ κεφάλι ἔχει ἀρκετὲς ὁμοιότητες μὲ τὸ ΓΛ 115 «καρδιόσχημο» τῆς 'Αγ. Τριάδας καὶ μὲ τὸ ὑπ' ἀρ. ΓΛ 270 τῶν Μαλίων πού ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν μὲ βοτσαλόμορφο κοντὸ σῶμα εἰδωλίων, πού ἐξετάσθηκαν πιὸ πάνω. Οἱ ἐξάρσεις στὸ ὕψος τοῦ στήθους δὲν δηλώνουν παρὰ τὴν ἀναδίπλωσι τῶν χειρῶν, ὅπως στὰ ὑπ' ἀρ. ΓΛ 118 καὶ ΓΛ 119 τῆς 'Αγ. Τριάδας καὶ τὰ 222 καὶ 223 τοῦ Πλατάνου. Ὁμοία διαμόρφωσι χειρῶν παρατηρεῖται καὶ στὸ εἰδῶλιο τοῦ Μόχλου (Λ 178), πού ἤδη πιὸ πάνω ἢ διαμόρφωσι τῆς κεφαλῆς του ἔχει συγκριθεῖ μὲ τὸ βοτσαλόμορφο ΓΛ 271 τῶν Μαλίων. Εἶναι σαφὲς δηλαδὴ ἐδῶ ἡ συνύπαρξι στοιχείων τῶν δύο τύπων. Πιὸ

1. C. RENFREW, AJA 1969, 4, εἰκ. 1 Α.Ο.

2. Π.χ. σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ εἰδῶλια τῶν Μαλίων (ἀρ. 270, O. PELON, Ét. Crét. XVI 139 pl. XIV 3C) τὸ κεφάλι εἶναι ὅμοιο μὲ αὐτὸ τοῦ ΓΛ 121 ὀξύληκτου τῆς 'Αγ. Τριάδας, σχεδὸν σφαιρικὸ στὴν κορυφὴ καὶ κάπως γω-

νῶδες, στρογγυλεμένο ἐλαφρὰ στὸ πηγούνι, ἐνῶ τὸ εἰδῶλιο ὑπ' ἀρ. 271 στὴ δημοσίευσιν τῶν Μαλίων (δ.π.) μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὸ ὑπ' ἀρ. Λ 178 τοῦ Μόχλου πού ἀποτελεῖ ἓνα ἐνδιάμεσο τύπο μεταξὺ τῶν βοτσαλόμορφων καὶ τῶν ὀξύληκτων (βλ. ἀμέσως πιὸ κάτω).

ἐνδιαφέροντα ὅμως εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀπαντοῦν στὸ ἀκρολιθικὸ ἐλεφάντινο τοῦ Πλατάνου (ΟΕ 229)¹ ποὺ βρέθηκε μαζί μὲ τὰ ὀξύληκτα ποὺ θὰ ἐξεταστοῦν πιὸ κάτω. Τὸ εἰδῶλιο αὐτὸ ἔχει σχέση μὲ τὴν ἐξεταζόμενη ομάδα κυρίως γιὰ τὸ γενικὸ σχῆμα τοῦ σώματος, ποὺ εἶναι αὐγόσχημο. Τὸ ἐνδιαφέρον σ' αὐτὸ τὸ εἰδῶλιο εἶναι ἡ ἀπόδοση τῶν ματιῶν, τῆς μύτης καὶ τοῦ πόλου, χαρακτηριστικὰ ποὺ δὲν συνυπάρχουν σὲ ἄλλα εἰδῶλια τῆς ἐποχῆς. Ἐν τούτοις δὲν πρέπει νὰ παραβλέψουμε τὴν ἀπόδοση στόματος καὶ μύτης στὰ εἰδῶλια τοῦ Ἀγ. Ὀνουφρίου καὶ ἀκόμη τὸ πλαστικὸ στόμα στὸ ὀξύληκτο εἰδῶλιο ΓΛ 116 τῆς Ἀγ. Τριάδας καὶ τὴ χαρακτηριστὴ ἀπόδοση τοῦ στόματος στὸ ΓΛ 117 εἰδῶλιο, ἐπίσης ἀπὸ τὴν Ἀγ. Τριάδα. Τέλος δὲν πρέπει νὰ παραλείψει κανεὶς νὰ ἀναφερθεῖ στὰ κυκλαδικὰ εἰδῶλια ποὺ βρέθηκαν στίς Ἀρχάνες στὰ ὁποῖα ἀποδίδεται ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μύτη καὶ ἓνα πλαστικὸ στόμα².

Τελείως περίεργο μέσα σ' αὐτὴ τὴν ομάδα εἶναι τὸ χάλκινο εἰδῶλιο X 2272 ἀπὸ τὴ Φορτέτσα. Τὸ εἰδῶλιο αὐτὸ δὲν ἔχει στοιχεῖα χρονολόγησης ἢ καὶ χώρου εὑρεσης. Στοιχεῖο περίεργο γιὰ τὸ εἰδῶλιο ἐπίσης εἶναι ἡ ὕλη ἀπὸ τὴν ὁποία ἔχει κατασκευασθεῖ, ὁ χαλκός. Ὅλα τὰ εἰδῶλια τῆς κατηγορίας ποὺ περιλαμβάνονται στὴ μελέτη εἶναι λίθινα καὶ ἔτσι τὸ χάλκινο εἰδῶλιο πρώιμου τύπου θὰ ἔμοιαζε περίεργο ἂν δὲν εἶχε κάποιο παράλληλο ὡς πρὸς τὴν ὕλη. Τὸ παράλληλο χάλκινο πρώιμο εἰδῶλιο X 3093 προέρχεται ἀπὸ τίς Ἀρχάνες καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τοῦ λόφου Φουρνι³ καὶ βρέθηκε σὲ τάφο προανακτορικῆς περιόδου, ἐπομένως παύει ἡ ὕλη νὰ ἀποτελεῖ στοιχεῖο ἀσυμβίβαστο πρὸς τὴν ἐποχή. Στὸ εἰδῶλιο τῆς Φορτέτσας ἀποδίδονται τὰ μάτια, τὸ στόμα καὶ τὰ αὐτιά, στοιχεῖα ποὺ μεμονωμένα ὑπάρχουν σὲ ἄλλα εἰδῶλια τῆς περιόδου.

Ἡ προσπάθεια ἀπόδοσης ἑνὸς εἶδους μανδύα εἶναι ἐπίσης μεμονωμένη στὸν τύπο αὐτὸ τῶν εἰδωλίων, ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς τὰ δύο εἰδῶλια τῆς Κνωσοῦ ποὺ ἀναφέρει ὁ Evans. Γνωρίζουμε ὅμως ὅτι ὁ μανδύας ἐμφανίζεται ἤδη ἀπὸ τὴν παλαιοανακτορικὴ περίοδο⁴ καὶ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι ἀπὸ τὰ νεολιθικὰ χρόνια θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχε ἓνα τέτοιου εἶδους ἔνδυμα λόγῳ τοῦ κλίματος τῆς Κρήτης. Ἐπομένως ἡ συσχέτιση ἀπὸ τὸν Evans τῶν εἰδωλίων τῆς Κνωσοῦ μὲ αὐτὰ τῆς Ἱερακίωνπολης⁵ ὅσον ἀφορᾷ καὶ τὰ στοιχεῖα τοῦ μανδύα εἶναι ἀναχρονιστικὴ μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα. Ὑπάρχει ἀκόμη ἡ περίπτωση ἢ ἀπόδοση μανδύα νὰ ὀφείλεται σὲ σύγχυση καὶ ὁ τεχνίτης νὰ τὸν ἀπέδωσε ἐπειδὴ δὲν μποροῦσε νὰ ἐρμηνεύσει τίς ἐξάρσεις στὸ τμήμα τοῦ στήθους καὶ τὴ βάθυνση πιὸ κάτω, ποὺ βλέπουμε στὰ εἰδῶλια τῆς Ἀγ. Τριάδας καὶ τοῦ Πλατάνου, στοιχεῖα ποὺ πιὸ ἐκφυλισμένα ἐμφανίζονται στὰ εἰδῶλια ΓΛ 130 τῆς Κουμάσας, καὶ τὸ εἰδῶλιο τοῦ Μόχλου Λ 178. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸ τὸ εἰδῶλιο νὰ ἀνήκει σὲ μεταγενέστερους, παλαιοανακτορικοὺς πάντως, χρόνους. Καὶ αὐτὴ ἡ περίπτωση

1. V.T.M. 121 ἀρ. 229, πίν. XV.

2. J. SAKELLARAKIS σὲ J. THIMME, Kunst der Kykladen (Karlsruhe 1976) 155, εἰκ. 142, 157, εἰκ. 147 - 148.

3. ΠΑΕ 1971, 278, 282, εἰκ. 353α - β.

4. Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, Ζῶμα, τύπος ΣΤ, σ. 105.

5. PM II 32, εἰκ. 14, a1, a2.

δὲν θὰ ἦταν περίεργη μιὰ καὶ ἀπὸ τὰ Μάλια γνωρίζουμε εἰδώλια σχηματικά ποὺ βρέθηκαν σὲ μεταγενέστερα στρώματα.

Ἡ ομάδα αὐτὴ τῶν εἰδωλίων δὲν ἔχει ἀντίστοιχα οὔτε στίς Κυκλάδες οὔτε σὲ ἄλλες γειτονικὲς περιοχές. Ἐτσι δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι γηγενής. Ἡ συνύπαρξη στοιχείων τῶν βοτσαλόμορφων καὶ τῶν ὀξύληκτων ποὺ ἔχουν λιγότερο ἐπιμηκυσμένες διαστάσεις, ὅπως π.χ. τὸ ΓΛ 222 καὶ 223 τοῦ Πλατάνου, ἀποτελοῦν τουλάχιστον ἐνδειξὴ ὅτι εἶναι παράγωγος τύπος τῶν δύο ἄλλων.

Ὁ ξύληκτα

Ἀποτελοῦν τὴ χαρακτηριστικότερη ομάδα εἰδωλίων ἀπὸ ὅσες ἐξετάζονται καὶ προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὴν Ἀγ. Τριάδα καὶ τὸν Πλάτανο. Τὸ σῶμα τους ἔχει ἐλάχιστη πλαστικότητα καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ὀξεία κατάληξη, ἐνῶ τὸ κεφάλι ἔχει σχῆμα τριγωνικὸ, ρομβοειδὲς ἢ πολυγωνικὸ. Στὴ μέση περίπου τοῦ σώματος στὸ μπροστινὸ τμήμα μιὰ αὐλακὰ ἀποδίδει ἀσφαλῶς τὰ διπλωμένα χέρια ἀντίστοιχα τῶν F.A.F. τῶν Κυκλάδων¹. Στὴν ομάδα αὐτὴ περιλαμβάνονται τὰ εἰδώλια ΓΛ 117, 118, 119, 121 καὶ τὸ 116, ποὺ δὲν ἔχει ὅμως τὴν αὐλακὰ, ἀπὸ τὴν Ἀγ. Τριάδα, καθὼς καὶ τὰ ΓΛ 222 καὶ 223 ἀπὸ τὸν Πλάτανο. Ὅλα χρονολογοῦνται στὴν ΠΜ II περίοδο. Ἡ σχέση τῶν εἰδωλίων αὐτῶν μὲ τὶς Κυκλάδες μοιάζει βέβαιη. Τὸ τριγωνικὸ κεφάλι τῶν εἰδωλίων ΓΛ 118 καὶ 119 ἀντιστοιχεῖ μὲ τοὺς τύπους IV B - D τοῦ Renfrew² ποὺ ἀρχίζουν ἀπὸ τὰ μέσα τῆς τρίτης μέχρι τὴν ἀρχὴ τῆς δεύτερης χιλιετίας. Τὸ ὀξύληκτο τοῦ σώματος, ποὺ δὲν βρίσκει ἀντίστοιχο στίς Κυκλάδες, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ παραβληθεῖ μὲ τὰ εἰδώλια τῆς κατηγορίας IV B καὶ IV D τῶν F.A.F. τῶν Κυκλάδων³ ποὺ ἔχουν μιὰ ἐντονη τάση μείωσης τοῦ σώματος πρὸς τὰ κάτω.

Τρία εἰδώλια, τὰ ὑπ' ἀρ. ΓΛ 116, 117, 118 ἀπὸ τὴν Ἀγ. Τριάδα, ἔχουν ὀρισμένες ἰδιομορφίες. Στὸ εἰδώλιο ΓΛ 116 δὲν ἔχουν ἀποδοθεῖ μὲ αὐλακὰ τὰ χέρια, ἀλλὰ μὲ μία πλαστικότερη ἀπόδοση στὴν περιοχὴ τοῦ στέρνου, δίνοντας ἔτσι μὲ ἄλλο τρόπο τὴν ἴδια στάση τῶν χεριῶν. Οἱ ὅμοι εἶναι στρογγυλοί. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ὑπάρχει στίς Κυκλάδες, ὅπως θὰ φανεῖ πιὸ κάτω στὴ σύγκριση τῶν εἰδωλίων τῶν δύο περιοχῶν. Τὸ πλαστικὰ ἀποδομένο στόμα συναντᾶται καὶ πάλι στὰ κυκλαδικὰ τῶν Ἀρχαίων⁴. Τὸ εἰδώλιο ΓΛ 121 μὲ τὸ πολυγωνικὸ κεφάλι καὶ τὴν τυπικὴ ἀπόδοση τῶν χεριῶν διαφέρει ἀπὸ τὰ λοιπὰ τῆς ομάδας, κυρίως γιατί τὸ σῶμα του εἶναι σὲ σχῆμα ὀρθογωνικῆς λεπτῆς πλάκας, ποὺ ἡ γωνία σχηματίζεται μόνο στὸ κατώτερο τμήμα, φέρνοντάς το κοντύτερα στοὺς βαιτύλους ποὺ θὰ ἐξεταστοῦν πιὸ κάτω. Τέλος τὸ ΓΛ 117 εἰδώλιο ἀπὸ τὴν Ἀγ. Τριάδα μὲ τὸ ρομβοειδὲς κεφάλι ἀποτελεῖ μιὰ πιὸ ἐπιμηκυσμένη παραλλαγή τοῦ τύπου. Τὸ εἰδώλιο αὐτὸ ἀποδίδει τὸ στόμα μὲ μία ἐγγράακτη γραμμὴ, ἐνῶ σὰν παραλλαγή τῶν αὐλάκων γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν διπλωμένων χεριῶν ἀποδίδεται ἡ κίνηση μὲ δύο ἐγκοπὲς στὸ ὕψος τοῦ στήθους. Τὸ σῶμα σ' αὐτὸ τὸ παράδειγμα εἶναι

1. C. RENFREW, AJA 73, 1969, 28, εἰκ. 4 τύποι IV A-E.

2. "Ο.π. εἰκ. 3 καὶ 4.

3. "Ο.π. 10, εἰκ. 3.

4. J. SAKELLARAKIS, δ.π. 157 εἰκ. 148.

ἐξαιρετικὰ ἐπίμηκες. Μοναδικὰ ἀντίστοιχα ὡς πρὸς τὸ μῆκος εἶναι τὰ μεγάλου μεγέθους πρῶιμα εἰδῶλια ἀπὸ τὸν Πύργου (ΓΛ 253 - 255), ποὺ τὸ κεφάλι τους ἀποδίδεται σὰν ἔκφυση. Δὲν εἶναι βέβαιον ἂν ἔχουν κάποια ἐξελικτικὴ σχέση μετὰξὺ τους. Ἡ μόνη βεβαιότητα ποὺ ὑπάρχει εἶναι ὅτι ἔχει ἐπηρεασθεῖ ὁ ἕνας τύπος τοῦ σχεδὸν λογχοειδοῦς ΓΛ 117, ἀπὸ τὸν πρῶιμο ΠΜ I τύπο τοῦ Πύργου ποὺ βρέθηκε μαζὶ με βοτσαλόμορφα. Ἐπομένως δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναζητηθοῦν ἀντιστοιχίες στὰ σχεδὸν φυσιοκρατικὰ εἰδῶλια τῆς Nagada, ὅπως ἤθελε ὁ Evans.

Π α ρ ᾶ γ ω γ ο ι ἡ σ υ ν α φ ε ῖ ς τ ῦ π ο ι τ ῶ ν ὀ ξ ὕ λ η κ τ ω ν

Καρδιόσχημα

Τὸ εἰδῶλιον ὑπ' ἀρ. ΓΛ 116 τῆς Ἀγ. Τριάδας ἀποτελεῖ τὴν κεφαλὴ μιᾶς ομάδας εἰδωλίων ποὺ τὸ σχῆμα τοῦ σώματός τους εἶναι σχεδὸν καρδιόσχημο, λίγο ἢ περισσότερον ἐπιμηκυσμένο, στὴν τελευταία περίπτωση σχεδὸν βαιτυλικό, γεγονὸς ποὺ ἀποδεικνύει τὴν ἄμεση συνάφεια τῶν τύπων μετὰξὺ τους. Ἡ μείωση πρὸς τὰ κάτω, ἰδιαίτερα στὰ πιὸ ἐπιμηκυσμένα, δὲν φθάνει σὲ σημεῖο ὥστε νὰ σχηματίσει ὀξεία γωνία, ὅπως τὰ τυπικότερα ὀξύληκτα. Οἱ γωνίες στὰ περισσότερα παραδείγματα ἀπαλύνονται, ἢ εἶναι τελείως εὐθεῖες στὸ κατώτερον τμήμα. Στὸ εἰδῶλιον ΓΛ 115 ἀπὸ τὴν Ἀγ. Τριάδα τὰ χέρια ἀποδίδονται σὰν δύο ἐκφύσεις ἀπὸ τὸ σῶμα. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἴσως ἀποτελεῖ παραλλαγὴ ἄλλου εἰδωλίου ἀπὸ τὴν Ἀγ. Τριάδα (ΓΛ 117), ὅπου τὰ χέρια λόγω τῆς γλυφῆς στὸ πλάι διαμορφώνονται σὰν δύο μικρὲς ἐκφύσεις. Ὅμοια ἀπόδοση χειρῶν ἀπαντᾷ στὴν ομάδα ποὺ ἐξετάζεται ἀμέσως μετὰ, τῶν βαιτυλικῶν στὸ ΓΛ 309 ἀπὸ τὴν Τραπέζα. Στὰ περισσότερα παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ τύπου ὁ λαιμὸς δὲν ἀποδίδεται, ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς τὸ ΓΛ 310 ἀπὸ τὴν Τραπέζα, ὅπου μία αὐλακα χωρίζει τὸ σῶμα ἀπὸ τὸν λαιμό. Τὸ κεφάλι εἶναι σχεδὸν ὠοειδὲς στὸ εἰδῶλιον ἀπὸ τὴν Ἀγ. Τριάδα (ΓΛ 115) καὶ τὶς Ἀρχάνες (ΓΛ 1101), ὅπου ἀποδίδεται καὶ πλαστικὰ ἢ μύτη, σφαιρικὸ σὲ εἰδῶλιον ἀπὸ τὸ Πορτὶ (ΓΛ 173) καὶ τὴν Τραπέζα (ΓΛ 310), ἢ σχεδὸν ἡμικυκλικὸ εὐρυνόμενο πρὸς τὴ βάση στὸ ΓΛ 311 εἰδῶλιον ἀπὸ τὴν Τραπέζα. Τὸ κεφάλι ἔχει κλίση πρὸς τὰ πίσω στὸ ΓΛ 1101 τῶν Ἀρχανῶν. Οἱ ὦμοι διαμορφώνονται κι ἐδῶ καμπύλοι (εἰδῶλιον ἀπὸ Τραπέζα ΓΛ 311) ἢ γωνιώδεις (Τραπέζα ΓΛ 310, εἰδῶλιον Ἀρχανῶν ΓΛ 1101).

Εἰδῶλια αὐτοῦ τοῦ τύπου ὑπάρχουν στὴν ΠΚ περίοδο¹. Ἐν τούτοις πρέπει νὰ θεωρηθεῖ βέβαιον ὅτι τὰ μινωικὰ εἰδῶλια αὐτῆς τῆς κατηγορίας πρέπει νὰ ἀποτελοῦν παραλλαγὴ μινωικῶν τύπων, γιατί στοιχεῖα τους ἀντιστοιχοῦν σὲ ἄλλα μινωικὰ εἰδῶλια, κυρίως στὰ ὀξύληκτα καὶ τὰ βαιτυλικά.

Βαιτυλικά

Ἀπὸ τὸν τύπο ἑνὸς εἰδωλίου μετὰ τὰ χέρια σταυρωμένα στὸ στῆθος (F.A.F.) ἀπὸ τὴν Ἀγ. Τριάδα (ΓΛ 121), ποὺ τὸ σῶμα του εἶναι πλακοειδές, κατὰγεται ἀσφαλῶς

1. C. RENFREW, AJA 72, 1968, 68, εἰκ. 4 τύπος VI.

μιά ομάδα ειδωλίων που έχουν σῶμα πλακοειδές, ραβδόσχημο, ημισφαιρικής τομῆς και σφαιρικό ή ημισφαιρικό ή κυκλικό πιό επίπεδο κεφάλι σε όρισμένες περιπτώσεις. Τὸ ειδώλιο ἀπὸ τὸ Πορτί (ΓΛ 172) εἶναι τὸ πλησιέστερο παράδειγμα πρὸς τὸ ΓΛ 121 τῆς Ἀγ. Τριάδας, κυρίως γιὰ τὸ σὲ σχῆμα πλάκας σῶμα του. Τὸ κιονόσχημο ἀπὸ τὴν Τραπέζα (ΓΛ 308), πού τὸ κεφάλι του χωρίζεται μὲ αὐλάκι ἀπὸ τὸ σῶμα, ὅπως καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. ΓΛ 309 ἀπὸ τὴν ἴδια θέση, δὲν εἶναι πάλι παρὰ μία παραλλαγή μὲ πιὸ στενὸ καὶ παχὺ σῶμα τοῦ τύπου ἀπὸ τὸ Πορτί. Τὸ ΓΛ 309 τῆς Τραπέζας ἔχει ἓνα πεταλόσχημο κεφάλι, πού μοιάζει κάπως μὲ τὸ κεφάλι τοῦ ΓΛ 311 ειδωλίου τῆς προηγούμενης ομάδας καὶ ἀκόμη ἔχει χέρια-ἐκφύσεις ὅμοιες μὲ τοῦ ΓΛ 115 καρδιόσχημου ἀπὸ τὴν Ἀγ. Τριάδα.

Μιά πιὸ κοντὴ παραλλαγή τοῦ τύπου ἀποτελεῖ ειδώλιο ἀπὸ τὰ Μάλια¹, τὸ ὁποῖο εἶναι καὶ ἀρκετὰ μεγάλο σὲ ὕψος (0.138 μ.). Ἡ ἐπιμήκυνση τοῦ σώματος τὸ διαφοροποιεῖ ἀπὸ τὰ σχετικὰ ὅμοιά του βοτσαλόμορφα ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ. Μερικὰ ἀπὸ τὰ πρῶιμα, ΠΜ Ι, ειδώλια τοῦ Πύργου τέλος, ὅπως τὸ ΓΛ 257, πρέπει νὰ ἀνήκουν σ' αὐτὸ τὸν τύπο, ἂν καὶ μοιάζουν μὲ μεγάλο βότσαλο, ἀλλὰ τὸ μέγεθός τους κυρίως (0.14 μ.) ἐπιβάλλει νὰ θεωρηθοῦν βαιτυλικά. Τὰ ειδώλια τοῦ Πύργου ΓΛ 253 - 255 παρουσιάζουν πρόβλημα ὡς πρὸς τὴν κατάταξή τους. Εἶναι βέβαια βαιτύλοι καὶ ἀρκετὰ ὑψηλοὶ μάλιστα (0.355 μ.), δὲν ἔχουν ὅμως τὴν κιονοειδῆ μορφή, ἀλλὰ εἶναι διαμορφωμένοι μὲ ὀξύληκτο σῶμα καὶ ἀπόφυση ἀντὶ γιὰ κεφάλι. Καὶ τὸ μὲν ὀξύληκτο πλακοειδὲς σῶμα μπορεῖ νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὸ λίγο μεταγενέστερο ΓΛ 117 ειδώλιο ἀπὸ τὴν Ἀγ. Τριάδα, ἡ ἐκφυση ὅμως πού ἀποδίδει τὸ κεφάλι πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τοπικὸς ρυθμὸς πού χαρακτηρίζει τὰ ειδώλια τοῦ Πύργου.

Τὸ ειδώλιο ἀπὸ τὸν Σαμπᾶ πρέπει στυλιστικὰ νὰ τοποθετηθεῖ κάπου μεταξὺ τῶν ομάδων πού ἀρχίζουν μὲ τὸ ΓΛ 116 τῆς Ἀγ. Τριάδας καὶ τῶν βαιτυλικῶν τῆς ομάδας πού μόλις ἐξετάσθηκε. Ἔχει ὅμως μερικὲς ιδιομορφίες: α) τὸν ὑψηλὸ λαιμό, πού δὲν ὑπάρχει σὲ καμία ἀπὸ τίς ἄλλες κατηγορίες, μὲ μόνη ἐξαίρεση τὴν προσπάθεια γιὰ ἀπόδοση λαιμοῦ πού γίνεται στὰ ειδώλια τῆς Τραπέζας, β) τὸ στρογγυλὸ κεφάλι πού ἐλάχιστα μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ μὲ τὸ ειδώλιο ἀπὸ τὸ Πορτί (ΓΛ 173) καὶ τὸ ΓΛ 310 ἀπὸ τὴν Τραπέζα, γ) τὸ ὑπερβολικὸ σὲ σχέση μὲ τὰ ειδώλια πού ἐξετάζονται ὕψος του (0.675 μ.). Τὰ μεγαλύτερα ειδώλια πού ἦταν γνωστὰ μέχρι σήμερα εἶχαν ὕψος 0.35 μ. Στὸ σύνολο τῶν χαρακτηριστικῶν του, ἔχει περισσότερη σχέση μὲ τὰ ειδώλια τῆς βόρειας Κρήτης (Ἀρχανῶν) καὶ τῆς ἀνατολικῆς (Τραπέζας), παρὰ μὲ τὰ ειδώλια τῆς Μεσαρᾶς.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παρατήρηση πού ἔγινε πιὸ πάνω ὅτι στοιχεῖα τοῦ ἑνὸς τύπου ὑπάρχουν καὶ σὲ ἄλλους, ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι καὶ ἡ διασπορὰ τῶν σχηματικῶν ειδωλίων στὸ νησί εἶναι μεγάλη, γεγονός πού ἴσως σημαίνει ὅτι ἐξελίχθηκαν ἀπὸ ἓνα γηγενὴ τύπο καὶ ἀκόμη ὅτι ὑπάρχουν ὀρισμένα γνωρίσματα πού χαρακτηρίζουν τὰ ειδώλια μιᾶς περιοχῆς καὶ τὰ ξεχωρίζουν ἀπὸ αὐτὰ μιᾶς ἄλλης, στοιχεῖα πού ἀποδεικνύουν

1. Ét. Crét. XXVI, 101, εἰκ. 134.

τὴν ὑπαρξὴ τοπικῶν ἐργαστηρίων. Ἡ συνολικὴ ἐξέταση τῶν σχηματικῶν εἰδωλίων καὶ ἡ μεγάλη διασπορὰ στὸ νησί ἐπιβάλλει τὴν ἐπανεξέταση τῆς καταγωγῆς τους.

Συνολικὴ ἐξέταση τῶν τύπων καὶ συμπεράσματα

Ὁ Evans, στὸ α' μισὸ τοῦ αἰῶνα, ἔχοντας ὑπόψιν τοῦ μόνο τὰ εἰδῶλια ποὺ εἶχαν προέλθει ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τῆς Μεσαρᾶς διατύπωσε τὴν ἄποψιν τῆς λιβυκῆς καταγωγῆς τῶν ὀξύληκτων κυρίως εἰδωλίων. Βρῆκε δηλαδὴ στὴν ομάδα αὐτὴ στοιχεῖα κοινὰ μὲ τὰ πρωτολιβυκὰ εἰδῶλια καὶ τὰ προδυναστικά τῆς Αἰγύπτου. Ἐπειδὴ συμπτωματικὰ αὐτοῦ τοῦ τύπου τὰ εἰδῶλια εἶχαν βρεθεῖ στὴ Μεσαρὰ συνέδεσε τὴν ὑπαρξὴ τῶν εἰδωλίων καὶ τῶν πρώιμων θολωτῶν τάφων μὲ τὴ Λιβύη, στοιχεῖα ποὺ θεωρήθηκαν καθοριστικά καὶ γιὰ τὴν καταγωγὴ ἀκόμη τῶν Κρητῶν ἀπὸ τὸ Δέλτα¹ τὴν ἐποχὴ τοῦ Mena.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν νέο ἀριθμὸ τῶν μινωικῶν εἰδωλίων καὶ τοὺς νέους τόπους ἀπ' ὅπου αὐτὰ προέρχονται, τὰ εἰδῶλια ποὺ βρέθηκαν σὲ διάφορες περιοχές τῆς Μεσογείου ἢ δημοσιεύθηκαν στὸ μεταξὺ δίνουν νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν καταγωγὴ, διασπορὰ καὶ διάρκειαν τῶν κρητικῶν εἰδωλίων.

Λογικὸ εἶναι νὰ ἀρχίσει κανεὶς ἀπὸ τὰ εἰδῶλια τῆς ἀφρικανικῆς ἡπείρου μιὰ καὶ αὐτὰ ὑπῆρξαν τὸ πρῶτο ὑλικὸ σύγκρισης μὲ τὰ μινωικά. Ἡ ὑπαρξὴ ὀξύληκτων ἢ βαιτυλικῶν εἰδωλίων στὴν Αἴγυπτο καὶ τὴ Λιβύη εἶναι ἀναμφισβήτητη². Τὰ ὀξύληκτα τῆς Nagada εἶναι κυρίως γυναικεῖα, ἐνῶ στὰ κρητικὰ δὲν ὑπάρχει κανένα στοιχεῖο ποὺ νὰ ἀποδεικνύει ὅτι ἀνήκουν σὲ κάποιο ἀπὸ τὰ δύο φύλα. Ὁ σχηματικὸς τύπος τῆς κεφαλῆς, καμπύλη ἐπάνω καὶ γωνιώδης κάτω, μὲ αὐτὰ σὰν τῶν εἰδωλίων τῆς Λιβύης ποὺ ὑπάρχουν στὴν Αἴγυπτο³, δὲν ἀνταποκρίνεται σὲ κανένα ἀπὸ τὰ μινωικά εἰδῶλια. Τὰ ὀξύληκτα τῆς Ἀγ. Τριάδας καὶ τοῦ Πλατάνου ποὺ ἔχουν αὐτοῦ τοῦ σχήματος τὸ πηγούνι, ἔχουν ἓνα κρανίον ποὺ ποικίλλει σὲ σχήματα, ὅλα γωνιώδους καὶ ὄχι καμπύλου σχήματος ὅπως τῆς Nagada. Ἡ ἐγκοπὴ ποὺ ὑπάρχει στὸ πρόσθιο τμήμα τῶν πλακοειδῶν τῆς Nagada ἐξάλλου δὲν ἔχει καμία σχέση μὲ τὴν ἐγκοπὴ τῶν ὀξύληκτων τῆς Κρήτης. Ἐκεῖ ἡ ἐγκοπὴ εἶναι κάθε φορὰ σὲ διαφορετικὸ σημεῖο τοῦ σώματος, ἐδῶ βρίσκεται πάντα στὸ ἴδιο σημεῖο, κάτω ἀπὸ τὸ στῆθος, ὑποδηλώνοντας τὴ θέση τῶν σταυρωμένων χειρῶν. Ἐνὰ ἄλλο στοιχεῖο ποὺ διαφοροποιεῖ τὰ εἰδῶλια τῆς μιᾶς περιοχῆς ἀπὸ τῆς ἄλλης εἶναι ὅτι τὰ ὀξύληκτα τῆς Ἀφρικῆς εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο καὶ ὅστὸ καὶ ἔχουν τονισμένες τὶς λεπτομέρειες τοῦ προσώπου. Τὰ κρητικὰ ἀντίθετα εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ πέτρα, ἂν καὶ τὸ ὅστὸ εἶναι ὑλικὸ ποὺ χρησιμοποιεῖται στὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ τόσο σὲ εἰδῶλια ἄλλου τύπου (Τραπέζας) ὅσο καὶ σὲ ἄλλα ἀντικείμενα, ὅπως π.χ. σφραγίδες. Στὴν Κρήτη ἐξάλλου οἱ λεπτομέρειες τοῦ προσώπου, ὅπως φάνηκε πιὸ πάνω, μόνο σὰν

1. PM II 45, 48 καὶ IV 986.

2. W. M. FLINDERS - PETRIE and J. E. QUIBELLE, Nagada (London 1896) 45 πίν. LIX 1757, 1329 γιὰ

βαιτυλικά καὶ 271 γιὰ ὀξύληκτα.

3. Ὁ.π. 45.

ἐξαίρεση μπορούν νὰ θεωρηθοῦν καὶ ποτὲ δὲν ἀποδίδονται τὰ μάτια, τόσο χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῶν αἰγυπτιακῶν εἰδωλίων. Ἐπίσης τόσο στὰ αἰγυπτιακὰ ὅσο καὶ στὰ κρητικὰ λείπει ἡ κοτσίδα ποὺ χαρακτηρίζει τὰ λιβυκὰ εἰδώλια¹.

Τὸ κυριότερο ἐπιχείρημα ὅμως γιὰ τὸ ἐὰν τὰ κρητικὰ εἰδώλια εἶναι ἀποτέλεσμα ἐπιρροῶν ἀπὸ τὴ Λιβύη ἢ τὴν Αἴγυπτο εἶναι ἡ ἐποχὴ ποὺ ἀρχίζουν οἱ σχέσεις τῆς Κρήτης μὲ αὐτὲς τὲς περιοχές. Ὑποψίες γιὰ σχέσεις ἀπὸ τὴν προδυναστικὴ περίοδο ἔχουν ἐκφράσει ὁ Breasted², ὁ Evans³, ὁ Pendlebury⁴ καὶ ὁ Schachermeyr, ποὺ πιστεύουν ὅτι οἱ πρώιμες σχέσεις τῆς Κρήτης μὲ τὴ Λιβύη γίνονταν μέσω τῆς Μεσσαράς⁵. Ἀντίθετα μὲ τὲς ὑποθέσεις τῶν πρὸ πάνω μελετητῶν δὲν φαίνονται ἀρκετὰ βεβαιωμένες οἱ σχέσεις Κρήτης - Αἰγύπτου πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ΠΜ περιόδου, ὅπως πιστεύουν ἄλλοι ἐρευνητὲς τῶν δύο χώρων, ὅπως ἡ Kantor⁶ καὶ ὁ Vercoutter⁷, ποὺ πιστεύει πῶς μόνο ἀπὸ τὴν VI δυναστεία (ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν ΠΜ II περίοδο) ὑπάρχουν ἀλληλεπιδράσεις ἐνῶ οἱ εἰσαγωγὲς γίνονται μόνο ἀπὸ τὴ ΜΜ περίοδο⁸.

Τέλος στὸ κοντινὸ περιβάλλον ποὺ βρέθηκαν τὰ εἰδώλια δὲν ὑπάρχει κανένα εἰσηγμένο ἀντικείμενο ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. Ἀντίθετα πολὺ νωρὶς ὁ Ξανθουδίδης⁹ ἀναγνώρισε ὅτι οἱ δύο σκαραβαῖοι ποὺ βρέθηκαν στὸν θολωτὸ τάφο τοῦ Πλατάνου ἀποτελοῦν μινωικὲς μιμήσεις αἰγυπτιακῶν ἀντικειμένων ποὺ δὲν πρέπει νὰ ἔγιναν πρὶν ἀπὸ τὴ ΜΜ I περίοδο. Ἀκόμη πρὸ σοβαρὸ ὅμως ἐπιχείρημα ἀπὸ τὲς σημαντικὲς διαφορὲς μεταξὺ τῶν κρητικῶν καὶ τῶν αἰγυπτιακῶν εἰδωλίων ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι συναφεῖς μὲ τὰ μινωικὰ εἰδώλια καὶ μὲ πολὺ μεγαλύτερη σχέση ἀπὸ ὅ,τι μὲ τὰ αἰγυπτιακὰ τύποι, ὑπάρχουν σὲ ἓνα εὐρύτατο κύκλο τῆς Μεσογείου καὶ τῶν γύρω ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο περιοχῶν καὶ μάλιστα σὲ περίοδο ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ.

Συγκεκριμένα 1) Στὴ Σαρδηνία τὰ ὀξύληκτα εἰδώλια τῶν μέσων τῆς 3ης χιλιετηρίδας καὶ μάλιστα ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, ἀλάβαστρο καὶ ἄλλες πέτρες¹⁰, ἔχουν κοινὸ χαρακτηριστικὸ ὅχι μόνο τὸ ὀξύληκτο σῶμα ἀλλὰ καὶ τὴν προσπάθεια ἀπόδοσης τῶν διπλωμένων στὸ στῆθος χεριῶν μὲ τὲς ἐκφύσεις. Τὰ εἰδώλια αὐτὰ εἶναι γυναικεῖα, ὅπως καὶ τὰ ὀξύληκτα τῆς Nagada, γιὰτὶ ἀποδίδονται σαφέστατα οἱ μαστοί, κάτι ποὺ μπορεῖ νὰ βοηθήσει καὶ τὴν ἀπόδοση σὲ ἓνα ὀρισμένο φύλο τοῦ ἀντίστοιχου ὀξύληκτου μινωικοῦ τύπου. Ἡ ἐλαχιστοποίηση τῆς ἀπόδοσης τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου συνήθως μὲ μιὰ μόνο λεπτομέρεια, ὅπως τῆς μύτης, συναντιέται τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ στὸ εἰδώλιο τῶν Κυκλάδων. 2) Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ τύπου τῶν ὀξύληκτων καὶ πλακοειδῶν εἰδωλίων ἀναγνωρίζεται στὴν περιοχὴ τῶν Βαλκανίων ἀπὸ τὴ Νεολιθικὴ

1. "Ο.π. 46.

2. J. H. BREASTED, *Geschichte Aegyptens* 45.

3. PM Index λ. Egypt.

4. A. of C. 295.

5. F. SCHACHERMEYR, *Das Keftiu Problem*, *ÖJh.* 45, 1960, 48 κέ.

6. H. KANTOR, *The Aegean and the Orient in the 2nd Mill. B.C.*, *AJA* 51, 1947, 17-18.

7. J. VERCOUTTER, *Essais sur les relations entre Égypte et Préhellènes* (Paris 1954) 36.

8. Σύνοψη ἀπόψεων βλέπε σὲ E. and J. SAKELLARAKIS, *Keftiu and the Minoan Thalassocracy*, ἀνακοίνωση στὸ συμπόσιο γιὰ τὴ μινωικὴ θαλασσοκρατία ποὺ ὁργάνωσε ἡ Σουηδικὴ Σχολὴ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1982 (Stockholm 1984) 197 κέ.

9. V.T.M. 118.

10. Bλ. *Kunst Sardiniens*, Ausstellung Badisches Landesmuseum, Karlsruhe, April 1980, πλν. 285 πλν. I, ἀρ. 242 εἰκ. 1.

καὶ Χαλκολιθική περίοδο, ὅπως π.χ. στὰ εἰδῶλια τῆς περιόδου Starcero-Vinca¹ ἢ ἀκόμη στὴ Βουλγαρία στὴν περίοδο ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ Karanovo VI². "Ὅλα τὰ πιὸ πάνω εἰδῶλια ἔχουν ἐκφύσεις γιὰ χέρια καὶ διαφόρων σχημάτων κεφάλια. 3) Στὴν ὑπόλοιπη Μεσόγειο εἰδῶλια ὀξύληκτα ἢ βαιτυλικά τῆς πρωτοχαλκῆς περιόδου ἐμφανίζονται στὴν Ἰσπανία³. Ἡ παραλλαγή Ε τοῦ Corbea θυμίζει ἀπόλυτα τὰ ἀντίστοιχα τοῦ Πύργου (ΓΑ 253 - 255) καὶ ἡ σχέση αὐτὴ ἐπεκτείνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν ἴδια περίοδο ἡ παραλλαγή αὐτὴ τοῦ Corbea⁴ θυμίζει τὰ βοτσαλόμορφα τοῦ Ἀγ. Ὀνουφρίου⁵ καὶ τοῦ Πύργου, ἐνῶ μιὰ τρίτη παραλλαγή, οἱ φαλλικοὶ βαίτυλοι, ταυτίζονται μὲ τοὺς βαίτυλους τῆς Τραπεζας (ΓΑ 308, 309). 4) Στὴν Ἀνατολὴ ἐπίσης, καὶ συγκεκριμένα στὴν Τροία II, ἀπαντοῦν οἱ τύποι τῶν βοτσαλόμορφων καὶ τῶν βαιτύλων τῆς Ἰσπανίας ποὺ στέκουν τόσο κοντὰ στοὺς μινωικοὺς⁶. 5) Καὶ μόνο τὰ βαιτυλικά τέλος τῆς Χοιροκοιτιᾶς⁷ καὶ τὰ βοτσαλόμορφα τῆς Ὀλύνθου⁸ δείχνουν πόσο σχετίζονται τὰ μινωικά σχηματικά εἰδῶλια μὲ τὰ ἀντίστοιχα τῶν γύρω περιοχῶν καθὼς καὶ τὴ διασπορὰ τῶν ἰδίων τύπων σὲ μία εὐρύτατη περιοχή.

Μετὰ ἀπὸ τὴ μικρὴ αὐτὴ παράθεση τῶν ἀντίστοιχων στοὺς μινωικοὺς τύπους εἰδωλίων τῆς Μεσογείου καὶ τῶν γύρω ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο περιοχῶν εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ «λιβυκή» θεωρία τοῦ Evans πρέπει νὰ ἀπορριφθεῖ. Πρέπει ἴσως νὰ ἐξετασθεῖ ἡ κοινὴ καταγωγὴ ὅλων τῶν ἀντίστοιχων τύπων στὴ Μεσόγειο καὶ ἀκόμη νὰ ἀναζητηθεῖ ἡ ἀνεξάρτητη δημιουργία τοῦ τύπου σὲ κάθε περιοχή καὶ οἱ ἀντίστοιχες ἐξελίξεις του. Τέλος νὰ καθοριστοῦν ποιά στοιχεῖα ἔχουν δανεισθεῖ οἱ διάφοροι τύποι ἀπὸ κάθε μιὰ περιοχή.

Τὸ πιὸ βέβαιο εἶναι ὅτι οἱ πιὸ πολλοὶ τύποι πρωτόγονων εἰδωλίων ἀναπτύχθηκαν ἀνεξάρτητα σὲ κάθε περιοχή τῆς Μεσογείου, γεγονὸς ποὺ διακρίνεται καὶ ἀπὸ τὸν «προσωπικὸ» τρόπο ἀπόδοσης στὶς διάφορες περιοχές. Καὶ ἀσφαλῶς οἱ περιοχές ποὺ βρίσκονται πλησιέστερα ἢ ποὺ ἀνήκουν στὸν ἴδιο κύκλο πολιτισμοῦ ἔχουν περισσότερα κοινὰ στυλιστικά στοιχεῖα. Ἔτσι ἀξίζει νὰ ἐξετασθεῖ ἕνας πολιτισμὸς ποὺ βρίσκεται πλησιέστερα στὴν Κρήτη καὶ ποὺ εἶναι γνωστὴ ἡ σχέση του μὲ τὸν μινωικό, δηλαδὴ ὁ κυκλαδικός.

Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ μακρηγορήσει κανεὶς γιὰ τὶς σχέσεις τῶν δύο πολιτισμῶν στὴν πρόωμη ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ καθὼς καὶ τὴν εἰσαγωγὴ προϊόντων ἢ ἔργων τέχνης, ὅπως κυκλαδικῶν εἰδωλίων, ποὺ ἐνδιαφέρουν ἰδιαίτερα τὴ μελέτη⁹. Μερικοὶ σύγχρονοι μελετητές, ἀκολουθώντας πιστὰ τὸν Evans¹⁰, πίστεψαν ὅτι οἱ ὀξύληκτοι τύποι ἀποτελοῦν μιμήσεις τῶν λιβυκῶν χωρὶς νὰ ἐξετάσουν οὔτε τὴ σχέση ποὺ ἔχουν ὅλοι σχεδὸν

1. OLAF HÖCKMAN, Die menschengestaltige Figurplastik der südeuropäischen Jungsteinzeit und Steinkupferzeit (Hildesheim 1968) ἀρ. 701 πίν. 28.

2. "Ο.π. ἀρ. 1814, 1815, 1818. Τὸ 1815 ὀξύληκτο, τὰ 1814 καὶ 1818 πλακοειδῆ.

3. MARIA JOSÉ ALMAGRO CORBEA, Los idolos de bronce I Hispano (Madrid 1963) παραλλαγή Ε σ. 55 ἀρ. 29, σ. 71 εἰκ. 9.

4. "Ο.π. σ. 29 εἰκ. 1.

5. EVANS, Cretan Pictographs 125, εἰκ. 124.

6. CORBEA ὁ.π. 296 εἰκ. 82 καὶ 297 εἰκ. 83, C. BLEGEN, Troy and the Trojans (G. Britain 1963) εἰκ. 26.

7. HÖCKMAN ὁ.π. 301 εἰκ. 82.

8. "Ο.π. 95.

9. Ι. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, Κυκλαδικὰ στοιχεῖα τῶν Ἀρχαίων, AAA 1977, 93 - 113.

10. N. PLATON, La civilization égéenne (Paris 1981) I 154.

οί σχηματοποιημένοι τύποι μεταξύ τους και χωρίς να συγκρίνουν το μινωικό ύλικό με αυτό των Κυκλάδων. Έτσι π.χ. παραβλέπουν, όταν μιλούν για την από την Αίγυπτο καταγωγή των όξυληκτων, τα πρώιμα όξυληκτα του Πύργου (ΓΛ 253-255), για τα όποια όμως πιστεύουν ότι είναι έπηρεασμένα από τις Κυκλάδες. Αυτή ή αντίφατική άποψη είναι άσυμβίβαστη με τα στοιχεία που μάς δίνουν τα ίδια τα αντικείμενα.

Τα κυκλαδικά ειδώλια συνδέονται με τα μινωικά, όχι μόνο ως προς τον γενικό τύπο, αλλά και στις λεπτομέρειες, έτσι που μπορούμε να μιλήσουμε πια για έπι-δράσεις. Π.χ. ή τριγωνική διαμόρφωση στο κατώτερο τμήμα του σώματος των ειδωλίων της 'Αγ. Τριάδας και του Πύργου δεν μπορεί παρά να συγκριθεί με τα πιο φυσιοκρατικά κυκλαδικά ειδώλια της πρωτοκυκλαδικής περιόδου, τον τύπο με τα διπλωμένα στο στῆθος χέρια (F.A.F. του Renfrew, IV B) που στην Κρήτη αντιπροσωπεύεται με το ειδώλιο του Τεκέ¹ και τα ειδώλια των 'Αρχανών. Το πρόσωπο και το κεφάλι στα ίδια όξυληκτα μινωικά ειδώλια από την 'Αγ. Τριάδα βρίσκουν επίσης παράλληλα στον ίδιο τύπο των F.A.F. του Renfrew² που ανήκει στην ΠΚ II περίοδο. Στην Κρήτη υπάρχουν περισσότερες παραλλαγές στο σχῆμα του κεφαλιού από ό,τι στις Κυκλάδες, γεγονός που δηλώνει ίσως ότι υπῆρχε τοπική έπεξεργασία του τύπου. Το όξυ πηγούνι που χαρακτηρίζει τα ίδια ειδώλια δεν μπορεί έπομένως να θεωρηθεί στοιχείο λιβυκής καταγωγής, όπως θέλει ο Ν. Πλάτων³ βασιζόμενος στον Evans. Ένα άλλο στοιχείο κοινό στην ομάδα των ειδωλίων από την 'Αγ. Τριάδα (ΓΛ 118, 117 και 121, καθώς και τα ΓΛ 222 και 223 από τον Πλάτανο) με τα κυκλαδικά είναι ότι έχουν τη βαθιά έγχάραξη στο ύψος της μέσης που υποδηλώνει διπλωμένα χέρια, θέση που χαρακτηρίζει τα F.A.F. των Κυκλάδων.

Τέλος ή κλίση προς τα πίσω που έχει το κεφάλι μερικών ειδωλίων, όπως π.χ. το ΓΛ 1101 των 'Αρχανών, είναι άπόλυτα αντίστοιχη με των κυκλαδικών. Το σχῆμα του κεφαλιού λοιπόν, ή κλίση προς τα πίσω όρισμένων από αυτά, ή τριγωνική διαμόρφωση του σώματος, ή υποδήλωση των διπλωμένων στο στῆθος χεριών και άκόμη ή πλαστική απόδοση του στόματος στο ΓΛ 116 ειδώλιο από την 'Αγ. Τριάδα, δείχνουν την άπόλυτη σχέση μεταξύ των ειδωλίων των δύο περιοχών.

Ένα νέο στοιχείο που προσθέτει το βαιτυλικό ειδώλιο του Σαμπά είναι το ύψος του (0.675 μ.). Στην Κρήτη δεν υπῆρχαν μέχρι στιγμής ειδώλια τόσο ψηλά, αντίθετα με τις Κυκλάδες, όπου πολλές φορές φθάνουν το 1.05 μ. Το γεγονός αυτό όρθα κατά τον Renfrew⁴ έπιτρέπει να μιλάμε στην πρωτοχαλκή ήδη περίοδο για γλυπτική και να μην όνομάζουμε τα μεγάλα έργα ειδώλια, όπως τους μικροσκοπικούς συγγενείς τους.

Έκτός όμως από τα F.A.F. που εισάγονται στην Κρήτη, εισαγωγές ή μιμήσεις άλλων κυκλαδικών τύπων συναντούνται συχνά στη μεγαλόνησο. Όπως τονίσθηκε πιο πάνω, διάφοροι πρωτόγονοι τύποι δημιουργούνται ανεξάρτητα σε διάφορες περιοχές της Μεσογείου. Σωστά λοιπόν ή L. Banti καθώς και ό Pendlebury⁵ διαφώνησαν, αν

1. AJA 73, 1969, 7 τύπος IV B. 13.

2. 'Ο.π. 10 εικ. III τύπος IV.

3. PLATON ό.π.

4. C. RENFREW, Typologie und Chronologie der Kykladen Idole σε J. THIMME, Kunst der Kykladen 62.

5. BSA 36, 1935-6, 117, 119.

καὶ χωρὶς στοιχεῖα, μὲ τὸν Evans γιὰ τὴν καταγωγὴ τῶν πιὸ πρωτόγονων εἰδωλίων ἀπὸ τῆ Λιβύης. Τὰ βοτσαλόμορφα στὶς διάφορες παραλλαγές τους βρίσκουν πολλές ἀντιστοιχίες στὶς Κυκλάδες. Ἐτσι αὐτὰ μὲ τὸ ἐπιμηκυμένο σῶμα (Πύργος ΓΛ 256) ἔχουν πολλές ὁμοιότητες μὲ κυκλαδικά¹, πού μάλιστα μερικές φορές εἶναι ὀξύληκτα². Ὁ τύπος τῶν εἰδωλίων μὲ τὸ πιὸ κοντὸ σῶμα, ὅπως π.χ. αὐτὸς τῶν Μαλίων, Λέντα, Παλαικάστρου, Ζάκρου, Παρθενίου, βρίσκουν παράλληλα στὰ εἰδῶλια ἀπὸ τῆ Νάξο πού φυλάγονται στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν³. Τὸ ἀσχημάτιστο εἰδῶλιό τοῦ Ἀγ. Ὀνουφρίου⁴ καὶ τὰ ΓΛ 460, 462 ἔχουν ἀντίστοιχα τὰ ἀρ. Ἐθν. Μουσ. Ἀθηνῶν 6140/4, 6140/2 εἰδῶλια ἀπὸ τῆ Νάξο⁵ καθὼς ἐπίσης καὶ τὰ σὲ ἰδιωτικὲς συλλογές εἰδῶλια πού χαρακτηρίζονται σὰν τύπος Ἀπειράνθου καὶ χρονολογοῦνται στὴν ΠΜ Ι - ΙΙΙ περίοδο⁶.

Ἐνας ἄλλος τύπος εἰδωλίου, ὁ τύπος μὲ τὶς περισσότερες τῆς μιᾶς καμπύλης, πού χωρίζουν σὲ δύο ἢ τρία μέρη τὸ σῶμα, ὅπως π.χ. τὸ εἰδῶλιό τῆς Μύρτου, ἔχει τὸν ἀντίστοιχο τύπο στὶς Κυκλάδες, πάλι στὴ Νάξο⁷. Ἡ διαφορὰ τοῦ εἰδωλίου τῆς Μύρτου ἀπὸ τὰ κυκλαδικὰ εἶναι ὅτι τὸ πρῶτο ἔχει περισσότερη σφαιρικότητα ἐνῶ τὰ δεύτερα εἶναι πλατύτερα σὲ τομὴ, ὅπως φαίνεται πὼς εἶναι καὶ τὰ ἀντίστοιχα τοῦ Beycesultan καθὼς καὶ τῆς Κύπρου τῆς τελευταίας νεολιθικῆς περιόδου⁸. Τὸ σταυρόσχημο τέλος εἰδῶλιό τοῦ Πλατάνου ἔχει παράλληλα στὴ Δ. Μεσόγειο καὶ εἶναι μοναδικὸ ἀνάμεσα στὴν κατηγορία τῶν σχηματικῶν εἰδωλίων τῆς Κρήτης, συνδεόμενο ἀρκετὰ μὲ τὰ περισσότερα φυσιοκρατικὰ εἰδῶλια τῆς Κύπρου⁹, χαλκολιθικῆς περιόδου, καὶ ἰδιαίτερα εἰδῶλια ἀπὸ τὴν Ἐρήμη¹⁰, νεολιθικῆς περιόδου.

Ἡ μελέτη τῶν διαφόρων τύπων τῶν σχηματικῶν εἰδωλίων λοιπὸν ἀποδεικνύει ὅτι τὰ ὀξύληκτα εἰδῶλια δὲν ἔχουν παρὰ ἐλάχιστη σχέση μὲ τὰ αἰγυπτολιβυκὰ προδυναστικά εἰδῶλια, ὅπως πίστεψε ὁ Evans. Πολὺ περισσότερο ἀποδεικνύεται ὅτι ἀποτελοῦν τμήμα μιᾶς ομάδας σχηματικῶν εἰδωλίων πού βρίσκονται σὲ περιοχές ὅλης τῆς Μεσογείου καὶ τῆς Ἑγγὺς Ἀνατολῆς. Τὰ εἰδῶλια αὐτά, πού ἀνήκουν τὰ περισσότερα στὴν πρῶτη ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ — ὅλα σχεδόν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὀστείνα αἰγυπτιακά —, εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ πέτρα. Σχετικὰ μὲ τὰ κρητικὰ εἰδῶλια μεγαλύτερη σχέση καὶ πιὸ ἔντονες ἐπιρροές ὑπάρχουν φυσικὰ ἀπὸ τὶς Κυκλάδες, μιὰ καὶ οἱ δύο ομάδες ἀνήκουν στὸν ἐνιαῖο αἰγαιακὸ πολιτισμὸ καὶ οἱ ἐπαφές εἶναι συχνότερες. Σχεδὸν σὲ ὅλες τὶς περιοχές τῆς Κρήτης πού βρέθηκαν σχηματικὰ εἰδῶλια, βρέθηκαν καὶ κυκλαδικά. Παρόλες τὶς ὁμοιότητες πού ὑπάρχουν μὲ τοὺς ἀντίστοιχους κυκλαδικοὺς τύπους, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ βέβαιον ὅτι τὰ εἰδῶλια πού βρέθηκαν στὴν Κρήτη κατασκευάσθηκαν ἐπὶ τόπου, ἐπειδὴ ἐμφανίζουν συγκεκριμένες ἰδιομορφίες, πού δὲν ἀπαντοῦν σὲ εἰδῶλια ἄλλων περιοχῶν. Ἀσφαλῶς θὰ ὑπῆρχαν ὀρισμένοι τεχνίτες ἢ ἐργαστήρια τὰ

1. J. THIMME, Kunst der Kykladen ἀρ. 59 - 61.

2. Ὁ.π. ἀρ. 59.

3. ΑΔ 1961 - 1962, 124 πίν. 55α3 ἀρ. Ε. Μ. 6140/1 καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸν 16ο τάφο.

4. EVANS, Cretan Pictographs 125.

5. ΑΔ 1961 - 1962, 124 πίν. 55α1 καὶ α2.

6. J. THIMME, δ.π. ἀρ. 59, 60, 61, 62.

7. AJA 73, 1969, 5, εἰκ. Ι, τύπος ΙΕ.

8. P. DIKAIOS, Khirakitia (Oxford 1953) πίν. XCV.

9. Β. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΗΣ, Ὁ πολιτισμὸς τῆς Κύπρου (Ἀθήνα 1976) 52 εἰκ. 25.

10. P. DIKAIOS - J. STEWART, Swedish Cyprus Expedition, τ. IV (Lund 1962) ἀρ. 150, 326 εἰκ. XXXIX, 5 ἀρ. 326 καὶ 150.

όποια κατασκεύαζαν ίσως για τοπική χρήση ειδώλια, δεδομένου ότι δεν μοιάζει να υπάρχει εξάπλωση των ειδωλίων με την τεχνοτροπία μιᾶς περιοχής σε ἄλλη, ἄσχετα ἂν ὁ ἴδιος τύπος εξάπλώνεται ἀπὸ τὴν κεντρικὴ καὶ νότια Κρήτη πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ βόρεια τοῦ νησιοῦ. Ἔτσι μπορούμε νὰ ἀποδώσουμε τουλάχιστον σὲ 3 ομάδες - ἐργαστήρια τὰ σχηματικὰ ειδώλια.

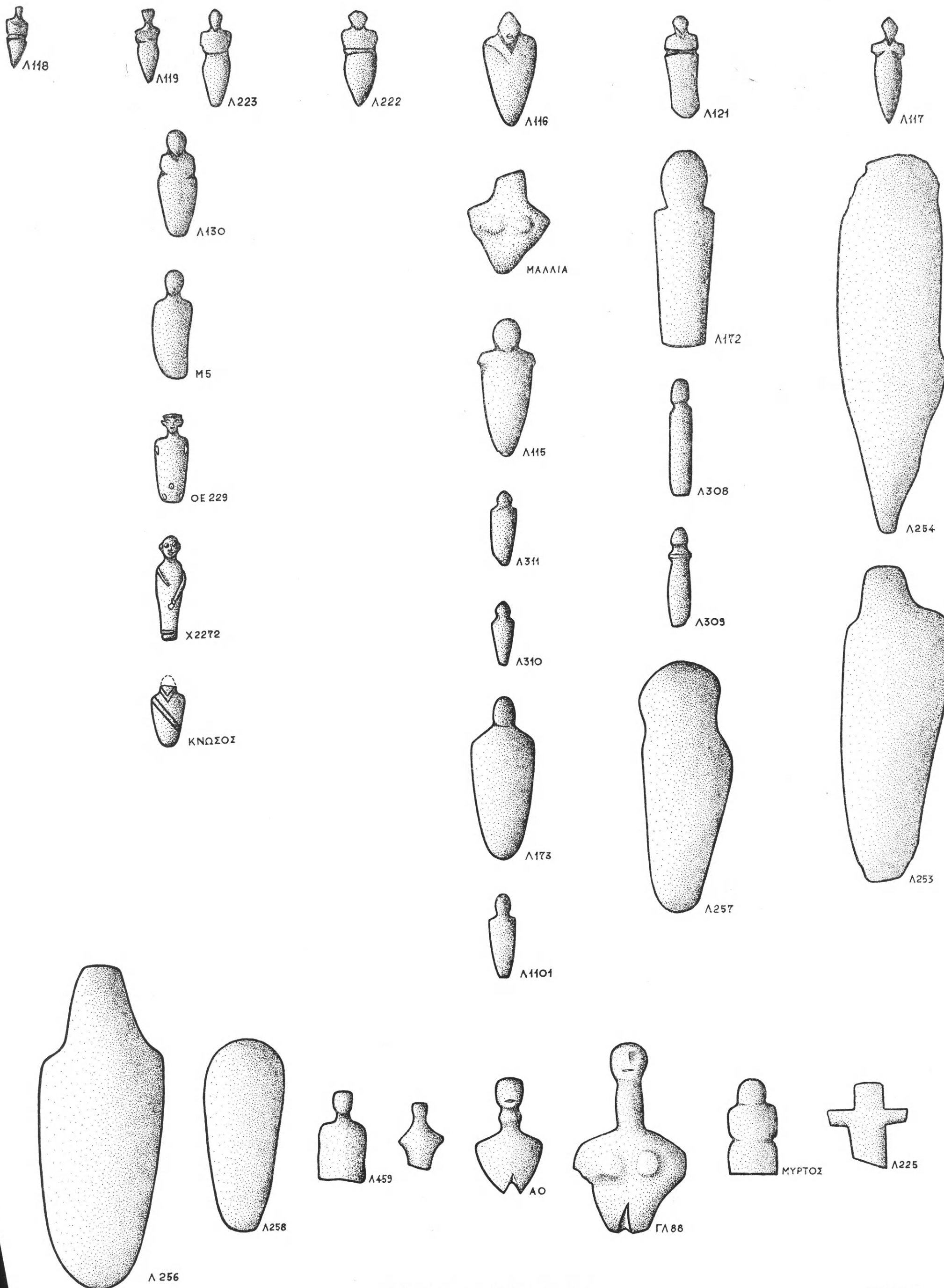
1) Τὴν ομάδα τοῦ Πύργου. Εἶναι ἡ πρωιμότερη (ΠΜ I) ομάδα ειδωλίων, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται κυρίως ἀπὸ τὴν ἀπόδοση τῆς κεφαλῆς σὰν ἐμβόλου, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀπόδοση τοῦ σώματος (βοτσαλόμορφα, ὀξύληκτα). Ὁ τύπος αὐτὸς δὲν ἔχει καμία διασπορὰ ἐκτὸς Πύργου.

2) Ἡ ομάδα τῆς Ἀγίας Τριάδας, πού χαρακτηρίζεται εὐκολὰ ἀπὸ τὸ ὀξύληκτο σῶμα, τὸ τριγωνικὸ ἢ πολυγωνικὸ κεφάλι καὶ τὴν ἀπόδοση μὲ ἐγχάραξη ἢ ἄλλο τρόπο τῶν διπλωμένων στὸ στῆθος χεριῶν — παραλλαγή τῶν F.A.F. κυκλαδικῶν ειδωλίων. Στὴν ομάδα αὕτῃ ἀνήκουν καὶ τὰ δύο ειδώλια τοῦ Πλατάνου, πού βρίσκεται ἐπίσης στὴ Μεσαρά. Τὰ ειδώλια τῆς ομάδας αὕτῃς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ χρονολογηθοῦν πρὶν ἀπὸ τὴν ΠΜ II περίοδο, μιὰ καὶ ὁ τύπος τῶν F.A.F. στὶς Κυκλάδες ἀπὸ ὅπου πιθανόν κατὰγονται, δὲν ἀρχίζει παρὰ στὴ 2ῃ φάση τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ. Εἰδώλια αὐτοῦ τοῦ ρυθμοῦ δὲν βρέθηκαν πουθενὰ ἄλλοῦ μέχρι στιγμῆς, ἐκτὸς ἀπὸ παραλλαγές τοῦ τύπου πού βρίσκονται τόσο στὴν κεντρικὴ Κρήτη (Ἀρχάνες) ὅσο καὶ στὴν ἀνατολική (καρδiosisχημο ειδώλιο ἀπὸ τὰ Μάλια, πού ἡ διαμόρφωση τοῦ κάτω τμήματος τοῦ σώματός του μοιάζει μὲ τοῦ ΓΛ 116 τῆς Ἀγ. Τριάδας, καθὼς καὶ μὲ τῆς Τραπεζας). Κανένα ὅμως ἀπὸ αὐτὰ τὰ ειδώλια δὲν συγκεντρώνει τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν F.A.F., πού ἔχει ἡ ομάδα τῆς Ἀγ. Τριάδας καὶ τοῦ Πύργου. Παραλλαγή ἐπίσης τοῦ ἴδιου τύπου ἀποτελοῦν τὰ ειδώλια τῆς Κουμάσας, τὸ Λ 178 τοῦ Μόχλου καὶ τὸ X 2272 χάλκινο τῆς Φορτέτσας.

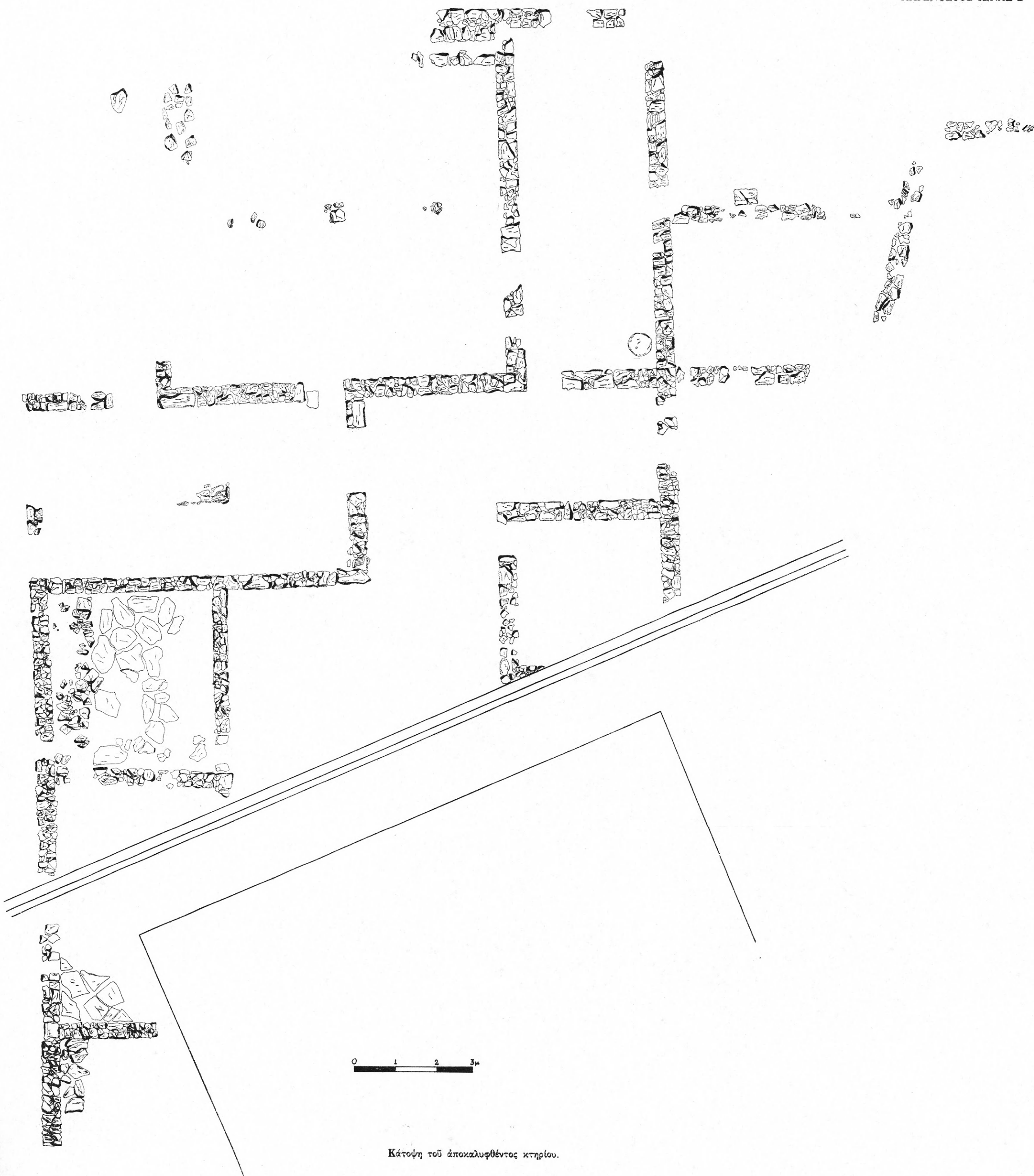
3) Ὁμάδα τῆς Τραπεζας. Ἡ ομάδα αὕτῃ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν βαιτυλικὸ χαρακτήρα τῶν ειδωλίων της. Βαιτυλικά ειδώλια μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν καὶ τὰ πρώιμα ὀξύληκτα τοῦ Πύργου καὶ τὸ ὑπ' ἀρ. ΓΛ 172 ἀπὸ τὸ Πορτί. Τὰ ειδώλια ὅμως τῆς Τραπεζας διαφέρουν ἀπὸ τὰ βαιτυλικά τῆς ὑπόλοιπης Κρήτης κυρίως γιὰ τὸν χαρακτηριστικὸν τρόπο πού ἀποδίδεται ὁ λαιμός, μὲ μία αὐλακα τὶς περισσότερες φορές καὶ τὸ περίεργο σὲ σχῆμα κεφάλι, κάτι μεταξὺ πεταλόσχημου καὶ ἡμικυκλιοῦ, μὲ ἀπόδοση τοῦ πώγωνα ἢ μὲ εὐθύγραμμο κόψιμο στὸ λαιμό. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ὑπάρχουν καὶ σὲ δύο ειδώλια ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχή (ΓΛ 310 - 311), πού ἀνήκουν στὴν κατηγορία τῆς παραλλαγῆς τῶν ὀξύληκτων. Καμία ἐξαγωγή ἀπὸ τὴν περιοχή τῆς Τραπεζας σὲ ἄλλη περιοχή τῆς Κρήτης δὲν μοιάζει νὰ ἔχει γίνει. Ἡ ομάδα ἔχει χρονολογηθεῖ στὴν ΠΜ II περίοδο, καὶ αὐτὸ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν ὁμοιότητα τῶν δύο ειδωλίων πού προαναφέρθηκαν (ΓΛ 310 καὶ 311) ὡς πρὸς τὴν τριγωνικὴ διαμόρφωση τοῦ σώματος μὲ τὰ ειδώλια τῆς ομάδας τῆς Ἀγ. Τριάδας.

Ὁ μόνος τύπος πού ἔχει μεγαλύτερη διασπορὰ στὸ νησι καὶ ἴσως μεγαλύτερη διάρκεια εἶναι ἡ παραλλαγή τῶν βοτσαλόμορφων μὲ τὸ κοντόχοντρο ἀκατέργαστο σῶμα καὶ τὴν ἀπόδοση κεφαλῆς. Ἡ κατηγορία αὕτῃ ἀντιπροσωπεύεται μὲ τὸ ειδώλιο πού

βρέθηκε στὴ Μεσαρὰ στὸν Λέντα (ΓΛ 459) καὶ χρονολογεῖται μεταξὺ ΠΜ ΙΙΙ - ΜΜ Ι περιόδου, τὸ ἀχρονολόγητο τοῦ Παρθενίου Πεδιάδας, τὰ εἰδῶλια τῶν Μαλίων, τοῦ τέλους τῆς παλαιοανακτορικῆς περιόδου, καὶ τέλος τὸ χωρὶς καλὸ context εἰδῶλιο τοῦ Παλαίκαστρου ἢ τὸ νεώτερο τῆς Ζάκρου στὴν ἀνατολικὴ ἄκρη τῆς Κρήτης. Ἡ ὁμάδα αὐτὴ, μαζὶ μὲ τὰ εἰδῶλια τοῦ Πορτί, Ἀρχανῶν, Κουμάσας, ποὺ βρέθηκαν σὲ στρώματα ΠΜ ΙΙ μέχρι ΜΜ ΙΙ περιόδου κυρίως δείχνει τὴ συνέχεια τῆς ὑπαρξῆς τοῦ τύπου σὲ μιὰ περίοδο ποὺ στὴν τέχνη καὶ κυρίως στὴ μικροπλαστικὴ ἀρχίζει ἡ φυσιοκρατία. Μόνο γιὰ θρησκευτικὸ λόγο θὰ μπορούσε νὰ δικαιολογηθεῖ ὁ συντηρητισμὸς τους.

Οἱ χῶροι ποὺ βρέθηκαν τὰ εἰδῶλια εἶναι οἱ τ ἄ φ ο ι τῆς Μεσαρᾶς (Ἀγ. Τριάδα, Πλάτανος, Πορτί, Λέντας) τῆς κεντρικῆς Κρήτης (Ἀρχάνες, Πύργος), σ π ῆ λ α ι α (Τραπέζα) καὶ σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις σ π ῖ τ ι α (Μάλια) σὲ χώρους ποὺ κατὰ τοὺς ἀνασκαφεῖς θεωροῦνται ὅτι ἦταν ἱερά. Γιὰ τὸ μεγάλο εἰδῶλιο ἀπὸ τὸν Σαμπᾶ δὲν γνωρίζουμε καθόλου τὸν χῶρο στὸν ὁποῖο ἀνῆκε, ὑπάρχει μόνο μιὰ μικρὴ πιθανότητα νὰ προῆλθε ἀπὸ τάφο. Ἐπομένως ἀπὸ ὅσα εἰδῶλια ὑπάρχουν στοιχεῖα μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι βρέθηκαν σὲ χώρους ὅπου ἀσκειῖται μιὰ μορφή λατρείας: τάφους, σπήλαια, οἰκιακὰ ἱερά, ποὺ ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν περίοδο τῶν πρώτων ἀνακτόρων¹. Δὲν εἶναι ἀκόμη βέβαιον τί ἀντιπροσωπεύουν τὰ εἰδῶλια αὐτά: ἀφιερώματα, συνοδοὺς νεκρῶν στοὺς τάφους, ἀντίστοιχα τῶν αἰγυπτιακῶν ushabti, ὁμοιώματα θεοτήτων ἢ λατρευτικὰ εἰδῶλα ἀντίστοιχα τῆς μεγάλης μητέρας τῶν νεολιθικῶν χρόνων². Τὰ στοιχεῖα ποὺ μποροῦν νὰ ὑποστηρίξουν τὴν τελευταία ἄποψη εἶναι:

1) Ἐφόσον ὑπάρχουν λατρευτικὰ εἰδῶλα στὴ νεολιθικὴ περίοδο δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ πιστέψει ὅτι ξαφνικὰ ὑπάρχει μιὰ εἰκονοκλαστικὴ τάση ἀπὸ τὴν ΠΜ περίοδο. Εἶναι γεγονὸς δὲ ὅτι σὲ ὅλους τοὺς γύρω ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο πολιτισμοὺς ὑπάρχουν λατρευτικὰ ἀγάλματα ἢ εἰδῶλα ποὺ μὲ τίς ἐπιγραφές ποὺ βρέθηκαν ἐκεῖ φαίνεται ὅτι ἀντιπροσωπεύουν τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη θεότητα.

2) Σὲ σφραγίδα ἀπὸ τὸ Ἰδαῖο ἄντρο ΥΜ Ι χρόνων³ εἰκονίζεται ἀντικείμενον ποὺ ὁ Evans ἐρμηνεύει σὰν βαίτυλο⁴. Τὸ ἀντικείμενον ὑπολογίζεται σχετικὰ μὲ τὰ ἄλλα στοιχεῖα ποὺ εἰκονογραφοῦν τὴ σφραγίδα ὅτι εἶναι ἀρκετὰ μεγάλου μεγέθους (περίπου 0.30 μ.). Ὁ τύπος μοιάζει νὰ ἔχει ἓνα κεφάλι σὰν ἀπόφυση ὅμοια μὲ τοῦ τύπου τῶν ὀξύληκτων τοῦ Πύργου. Οἱ δύο ἐκφύσεις δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ μοιάζουν μὲ αὐτὲς τῶν εἰδωλίων ΓΛ 115 τῆς Ἀγ. Τριάδας καὶ ΓΛ 309 τῆς Τραπέζας. Τὸ βαρὺ σχῆμα θὰ μπορούσε νὰ παραβληθεῖ μὲ τὰ μεταγενέστερα τῶν Μαλίων. Τὸ μέγεθος του (0.30 μ.) βρῖσκει ἀντιστοιχία στὰ πρωιμότερα εἰδῶλια τοῦ Πύργου.

3) Τὸ εἰδῶλιο τοῦ Σαμπᾶ ἀκόμη μεγαλύτερον ἀπὸ τὸ ὑπολογιζόμενον ὕψος τοῦ βαιτύλου τῆς σφραγίδας τοῦ Ἰδαίου ἄντρο, ἔχει μνημειακὸ χαρακτήρα καὶ ἔτσι μόνο σὰν ἓνα μεγαλοπρεπὲς εἰδῶλο θεότητος θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ.

1. M. NILSSON, *Minoan-Mycenaean Religion* (Lund 1950) 77 κέ.

2. Γιὰ τὴν ἀπεικόνιση καὶ τὴν ἐρμηνεία τῆς μεγάλης μητέρας βλ. P. Ucko, *Anthropomorphic Figurines*

(London 1964) 415.

3. C. ZERVOS, *L'art de la Crète* (Paris 1956) εἰκ. 665.

4. A. EVANS, *Mycenaean Tree and Pillar Cult*, JHS 21, 1901, εἰκ. 25, 142.

4) Ὑπαρξή μεγάλων εἰδώλων στὴ μινωικὴ ἐποχὴ ἀπέδειξαν τὰ εὐρήματα τοῦ Evans στὴν Κνωσό, τῶν Ἱταλῶν στὴ Φαιστό, τὰ εἶδωλα στὰ Γουρνιά κλπ. καὶ τὸ τελευταῖο εὐρημα λειψάνων ξοάνου στὸ ναὸ ποὺ βρέθηκε στὰ Ἀνεμόσπηλια Ἀρχανῶν¹. Στὸ ναὸ τῶν Ἀρχανῶν καὶ συγκεκριμένα στὸ κεντρικὸ δωμάτιο βρέθηκαν δύο πῆλινα πόδια φυσικοῦ μεγέθους καὶ ὑπολείμματα καμένου ξύλου ποὺ φαίνεται πῶς ἀνῆκαν σὲ ἀκρόλιθο ξόανο. Παρόμοια λείψανα ἀκρόλιθων φυσικοῦ μεγέθους ἀγαλμάτων εἶχε βρεῖ ὁ Evans στὴν Κνωσό, π.χ. μία λίθινη ἀπὸ στεατίτη περούκα ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ θησαυροφυλάκιο² καὶ χάλκινους βοστρύχους ἀπὸ ἀκρολιθικὸ ξύλινο ἀγαλμα³ ὑπερφυσικοῦ μεγέθους κατὰ τὸν ἴδιο. Στὴ Φαιστό ἀναγνωρίζει ἡ Laviosa στὸ μεγάλο λίθινο χέρι ἓνα φυσικοῦ μεγέθους ἀγαλμα⁴ καὶ τὰ πόδια τῶν Μαλίων⁵ τοῦ Σκλαβόκαμπου⁶, τῶν Γουρνιῶν⁷ καὶ τῆς Κέας⁸ ἀποδεικνύουν τὴν ὑπαρξὴ μεγάλης πλαστικῆς σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἤδη ἀπὸ τὰ παλαιοανακτορικὰ χρόνια. Τὸ εἶδωλο τοῦ Σαμπᾶ ἐνισχύει τὴν ἄποψη αὐτὴ καὶ μάλιστα ἀνοίγει τὴν ἀρχὴ τῆς μεγάλης πλαστικῆς σὲ προγενέστερα χρόνια, στὸ τέλος ἴσως τῆς ΠΜ περιόδου. Δὲν θὰ ἦταν ἄστοχο νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι τὰ μεγαλύτερα εἶδωλα χρησίμευαν σὰν λατρευτικὰ ἀγάλματα ἐνῶ τὰ μικρότερα σὰν ἀφιέρωματα. Τὴν ὑπαρξὴ μεγάλων λατρευτικῶν ἀγαλμάτων στὴ μινωικὴ Κρήτη ἔχει ὑποστηρίξει ὁ Nilsson⁹ ἐνῶ ἀντίθετος εἶναι ὁ F. Matz¹⁰. Ἡ εὕρεση τόσων λειψάνων μεγάλης πλαστικῆς στὰ μινωικὰ χρόνια καὶ τὸ πρωιμότατο μεγάλο εἶδωλο τοῦ Σαμπᾶ τείνουν νὰ δικαιώσουν τὴν ἄποψη τοῦ Nilsson. Γιὰ τὸ εἶδωλο τοῦ Σαμπᾶ δὲν ἔχουμε πολλὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ φώτιζαν τὴν ἐρμηνεία του ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι προέρχεται ἀπὸ τάφο μᾶλλον. Ἄν ὅμως ἦταν μέσα στὸν τάφο ἢ ἂν ἦταν ἓνα εἶδος menhir — σήματος ἔξω ἀπὸ τὸν τάφο, ποὺ ἴσως ἔχει ἰδιάζουσα σημασία, δὲν εἶναι διαπιστωμένο. Γεγονὸς εἶναι ὅτι ἡ μεγάλη λατρευτικὴ πλαστικὴ ὑπάρχει ἀπὸ τὰ προανακτορικὰ χρόνια καὶ τὸ εἶδωλο τοῦ Σαμπᾶ ἀποτελεῖ ἓνα εὐρημα τόσο σημαντικὸ ὅσο καὶ οἱ μεγάλες ὑστερομινωικὲς θεὲς τῆς Κέας¹¹ γιὰτὶ καταρρίπτει τὴν ἄποψη γιὰ τὸ μικροτεχνικὸ στὴ μινωικὴ πλαστικὴ ποὺ ἐπικρατοῦσε ὡς τώρα.

Δημιουργεῖ ὅμως, ὅπως καὶ τὰ ἀγάλματα τῆς Κέας, προβλήματα ἐρμηνείας τῶν μορφῶν ποὺ ἀπεικονίζονται καὶ σὲ διάφορα ἔργα τῆς μινωικῆς τέχνης. Ἄν δηλαδὴ σὲ ὀρισμένες παραστάσεις ἀποδίδεται ἐπιφάνεια θεότητας, ἱερεῖς ἢ πραγματικὸ ἀγαλμα. Ἕνα θέμα ποὺ εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀπασχολήσῃ τοὺς μελετητὲς τῆς μινωικῆς θρησκείας μετὰ τὴν εὕρεση καὶ διαπίστωση μεγάλης πλαστικῆς στὰ μινωικὰ χρόνια.

Ε. ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

1. Γ. καὶ Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, Ἀνασκαφὴ Ἀρχανῶν, ΠΑΕ 1979, 368, εἰκ. 180α - β.

2. PM III 421, εἰκ. 518.

3. Ο.π. 523.

4. C. LAVIOSA, Una forma minoica per fusione a cera perduta, ASAtene XLV - XLVI, N.S. XXIX-XXX, 1967 - 68, 499 κέ., εἰκ. 1 - 6.

5. F. CHAROUTIER, Ét. Crét. XII, 54.

6. ΑΕ 1939 - 41, 72, 87 πίν. 3 - 4.

7. H. BOYD - HAWES, Excavations at Gournia (Philadelphia 1900) 32, πίν. 3, 11.

8. BCH 91, 1963, 753, εἰκ. 13. Μελέτῃ γιὰ ἀκρόλιθο Ἀρχανῶν βρίσκεται ὑπὸ δημοσίευση.

9. M. NILSSON, Minoan-Mycenaean Religion 309 κέ.

10. F. MATZ, Die Göttererscheinung (Wiesbaden 1958) 408 κέ.

11. J. CASKEY, Excavations in Keos 1960 - 1, Hesperia 1962, 279 πίν. 100e, 101a - d.

ΤΙΜΗΤΙΚΟ ΨΗΦΙΣΜΑ ΑΠΟ ΤΟ ΚΑΛΑΜΩΤΟ ΛΑΓΚΑΔΑ¹

(Πίν. 30)

Ἡ ἐνεπίγραφη στήλη πού δημοσιεύεται ἐδῶ (πίν. 30), εἶναι τυχαῖο εὔρημα² καί προέρχεται ἀπὸ τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τῆς κοινότητος Καλαμωτοῦ Λαγκαδᾶ. Φέρει ἀριθμὸ εὔρετηρίου Μουσείου Θεσσαλονίκης 6921. Εἶναι δουλεμένη σὲ τοπικὸ ὑπόλευκο καί λεπτόκοκκο μάρμαρο. Θὰ πρέπει γιὰ ἓνα διάστημα μετὰ τὴν εὔρεσίν της νὰ χρησιμοποιήθηκε σὰν οἰκοδομικὸ ὑλικό, γιὰτὶ σὲ ὁρισμένα σημεῖα τῆς ὄψης της φέρει ἴχνη σύγχρονου κονιάματος καί στὸν δεξιὸ κρόταφο καί κυρίως στὴν πίσω πλευρὰ ἴχνη γαλάζιου χρώματος.

Ἡ στήλη εἶναι ἀπλή, χωρὶς πλαίσια καί ἔχει σχῆμα ὀρθογωνίου παραλληλογράμμου μὲ πολὺ μικρὴ μείωση στὸ κάτω μέρος. Ἔχει ὕψος 0.83 μ., πλάτος στὸ πάνω μέρος 0.40 μ., πλάτος κάτω 0.38 μ., μέγιστο πάχος ἐπάνω 0.09 μ. καί κάτω 0.14 μ. Εἶναι δηλαδή κατὰ δύο ἑκατοστὰ στενότερη καί κατὰ πέντε ἑκατοστὰ παχύτερη στὸ κάτω μέρος της. Οἱ κρόταφοι καί ἡ πίσω πλευρὰ τῆς στήλης παρουσιάζουν δουλειὰ ὄχι πολὺ ἐπιμελημένη. Στὸν κρόταφο τῆς πάνω στενῆς πλευρᾶς ὑπάρχουν δύο τὶς τὶς ἑνας τραπεζοειδῆς (μὲ μῆκος πλευρῶν 0.04 μ. καί 0.05 μ. καί βάθος 0.014 μ.) καί ἑνας παραλληλόγραμμος (μὲ μῆκος πλευρᾶς 0.09 μ., πλάτος 0.03 μ. καί βάθος 0.012 μ.). Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὶς τὶς ἑνας γόμφων πού θὰ ἔκριναν τὴ στήλη μὲ κάποιο μέλος ὑπερκεκλιμένο, ἴσως μὲ κάποια ἐπίστεψη, τὴ μορφή τῆς ὁποίας δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ γνωρίζουμε. Στὸ μέσο τῆς πάνω πλευρᾶς τῆς ὄψης ἡ στήλη φέρει ἑγκοιλὸ στεφάνι ἀπὸ φύλλα ἐλιάς μὲ καρποὺς κατὰ κανονικὰ διαστήματα. Οἱ δύο κλάδοι τοῦ στεφανιοῦ

1. Καί ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ θερμὰ εὐχαριστῶ τὴν ἔφορο καί προϊσταμένη τῆς ΙΣΤ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων κ. Ἰ. Βοκοτοπούλου πού εἶχε τὴ καλοσύνη νὰ μοῦ παραχωρήσει τὴν ἐπιγραφή αὐτὴ γιὰ δημοσίευση. Εὐχαριστίες ὀφείλω ἐπίσης στὸν ἐπιμελητὴ Κλασικῆς Φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης κ. Ἰ. Στεφανῆ γιὰ τίς πολὺτιμες ὑποδείξεις του καί κυρίως στὸν καθηγητὴ τῆς Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας στὸ ἴδιο Πανεπιστήμιο κ. Δημ. Παντερμαλῆ γιὰ τίς πάρα πολὺ χρήσιμες γιὰ μένα συμβουλές, ὑποδείξεις καί διορθώσεις στὸ κείμενο.

2. Παραδόθηκε στὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης τὸν Ἰούνιο τοῦ 1972 ἀπὸ τὸν κ. Γ. Παναγιωτίδη, κάτοικο κοινότητος Καλαμωτοῦ, ἐπαρχίας Λαγκαδᾶ Θεσσαλονίκης. Ἀνασύρθηκε μὲ τὸ ὄργανο τοῦ χωραφιοῦ του στὴ θέση «Τοῦμπε» περὶ τὰ δύο χιλιόμετρα νότια τοῦ χωριοῦ.

Ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ, πού εἶναι κατάσπαρτη μὲ ὄστρακα, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, δόμους κτηρίων κλπ., προέρχονται καί ἀρκετὰ ἄλλα κομμάτια, γλυπτὰ κυρίως καί ἐπιγραφές, πού βγαίνουν στὸ φῶς μὲ τὸ ὄργανο τῶν χωραφιῶν καί ἀποτελοῦν στόχο τῶν ἀρχαιοκαπήλων. Σχετικὰ μὲ τὸ χῶρο καί τὰ τυχαῖα εὑρήματα βλ. ΑΔ 17, 1961 - 62, Χρονικά, 206 - 207 καί ΑΔ 29, 1973 - 74, Χρονικά, 687 καί 691. Ἐπίσης Φ. ΠΕΤΣΑΣ, Χρονικά Ἀρχαιολογικά, Μακεδονικά 7, 1966 - 67, 305, ἀρ. 95 καί Μακεδονικά 9, 1969, 169, ἀρ. 78 καί κυρίως Χ. Ι. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ, Ἀπολλωνία ἢ Μυγδονική, Ἀρχαία Μακεδονία II, Ἀνακρινώσεις κατὰ τὸ Δεύτερο Διεθνὲς Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 19 - 24 Αὐγούστου 1973 (1977) 189 - 194, ὅπου ἐκτός τῶν ἄλλων γίνεται καί ἐκτενὴς μνεία τῆς ἐπιγραφῆς πού ἐξετάζουμε.

δένονται πάνω με ταινία της οποίας κρέμονται τα άκρα ενώ κάτω συγκλίνουν και στο σημείο που ενώνονται έχουμε ένα εγχάρακτο κυκλικό σχήμα που μάλλον υποδηλώνει μετάλλιο. 'Ολόκληρη την υπόλοιπη επιφάνεια της μπροστινής πλευράς της στήλης την καταλαμβάνει ή επιγραφή ή οποία σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση, εκτός από ένα σημείο στο μέσο περίπου της δεξιάς πλευράς που έχει υποστεί βλάβη από τον μηχανικό καλλιεργητή και ένα μικρότερο στο κάτω μέρος της στήλης. Για το λόγο αυτό λείπουν τα δεξιά άκρα των στίχων αριθ. 20 έως 27.

Η επιγραφή αποτελείται από 51 στίχους¹. Οι πρώτοι 11 στίχοι διασπώνται από το στεφάνι που προαναφέραμε, ενώ οι υπόλοιποι 40 διατρέχουν κανονικά την επιφάνεια της στήλης από αριστερά προς τα δεξιά. 'Ο χαρακτήρας δέν φαίνεται να ήταν πολύ έμπειρος. Έτσι στον πρώτο στίχο τα γράμματα είναι μεγαλύτερα (ύψος ± 0.016 μ.). Από τον 2ο μέχρι και τον 43ο τα γράμματα μικραίνουν (ύψος 0.010 - 0.013 μ.) και από τον 44ο στίχο μέχρι και τον τελευταίο μικραίνουν ακόμη περισσότερο (ύψος 0.007 - 0.010 μ.), προφανώς λόγω κακού υπολογισμού της επιφάνειας που ο χαρακτήρας είχε για χάραξη. Για το λόγο αυτό συμβαίνει να έχουμε στον 41ο λόγου χάρη στίχο 35 γράμματα και στον 46ο στίχο 58 γράμματα. Τα διάστιχα κυμαίνονται από 0.003 έως 0.005 μ. και είναι σαφείς οι γραμμές που ο χαρακτήρας έκανε με τον κανόνα για να μὴ αποκλίνουν οι στίχοι της ευθείας.

Ός προς το σχήμα των γραμμάτων έχουμε να παρατηρήσουμε τα εξής: τα στρογγύλα Ο και Θ είναι μικρότερα. Έξέχει ελαφρώς ή κάθετη κεραία του Φ. Το Α έχει την όριζόντια κεραία του άλλοτε γωνιασμένη και άλλοτε ευθεία. Οι κάθετες κεραίες των Μ και Ν είναι παράλληλες καθώς επίσης και οι όριζόντιες του Σ. Το Π δέν σκάζει· οι κάθετες κεραίες του είναι ισοϋψείς και ή όριζόντια εξέχει από τα όριά τους έτσι ώστε να ενώνεται με το προηγούμενο ή το επόμενο Ι, όπου βέβαια αυτό υπάρχει. Το Θ έχει γραμμή αντί στιγμής και ή μεσαία κεραία των Ε και Ξ είναι μικρότερη από τις άλλες δύο. Η καμπύλη του Ω είναι αρκετά ανοικτή και το Ψ γωνιάζει. Το προσγεγραμμένο Ι (ιώτα) υπάρχει πλην ελαχίστων εξαιρέσεων που παραλείπεται, προφανώς από παραδρομή. Ακρέμονες έχουμε σε λίγες περιπτώσεις. Γενικά ή χάραξη των γραμμάτων είναι αρκετά επιμελημένη και ή μορφή τους πολύ ένδεικτική για τη χρονολόγηση της επιγραφής.

Το κείμενο μεταγραμμένο και με τις δυνατές συμπληρώσεις είναι το παρακάτω:

1 Έτους η	και μ και ρ·
οί πολιτάρχαι	προβουλευσα
μένων των	βουλευτών
και γενομένης	ἐκκλησίας εἰ-
5 παν ἐν τῷ δή-	μωι· ἐπεὶ Ἀ-
πολλώνιος Ἀ-	πολλωνίου

1. Τὸν ἴδιο ἀριθμὸ στίχων ἔχει καὶ ἡ πολὺ σημαντικὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τῆς Λητῆς Θεσσαλονίκης ποὺ βέβαια εἶναι ἀρκετὰ παλιότερη (βλ. Ditt. Syll.³ 700). Χαρακτηρι-

στικὲς ἐπίσης εἶναι καὶ οἱ ὁμοιότητες, φραστικὲς κυρίως, ποὺ ἔχουν τὰ δύο μακεδονικὰ ψηφίσματα μεταξύ τους.

- τοῦ Κερτίμ-
 νος ἀνὴρ ἀγα-
 τειμῆς ἄξιος
 10 αὐθαίρετον ἱερατή-
 καὶ Καίσαρος Θεοῦ Υἱοῦ
 εἰσηνέγκατο μεγαλοφροσύνην ἀξίως καὶ τῆς τῶν προ-
 γόνων καὶ τῆς ἰδίας ἀρετῆς φιλοδοξήσας, ὥστε μηδε-
 μίαν ὑπερβολὴν καταλιπεῖν τῶν εἰς τοὺς θεοὺς καὶ τὴν
 15 πατρίδα δαπανημάτων, τὰς τε γὰρ παρ' ὅλον τὸν ἐνιαυτὸν
 ἐκ τῆς πόλεως κατὰ μῆνα γεινομένας Διὶ καὶ Καίσαρι Σεβα-
 στῶι θυσίας ἐκ τοῦ ἰδίου παριστὰς καὶ τοῖς θεοῖς τὰς
 τειμὰς πολυτελεῖς προσηνέγκατο καὶ τοῖς πολεῖταις τὴν
 ἐστίασιν καὶ εὐωχίαν μεγαλομερῇ παρέσχετο καὶ λαϊ-
 20 κῶς πανδημεὶ δειπνίζων καὶ κατὰ τρίκλεινον καὶ τ[ῆν]
 ἐπὶ τῆς πανηγύρεως πομπὴν ποικίλην καὶ ἀξιοθ[έατον]
 σκευάσας καὶ τοὺς ἀγῶνας Διὶ καὶ Καίσαρι [ι τῶ]ι Σεβ[αστῶι]
 πολυτελεῖς θέμενος καὶ ἀξιόους τ[-----]^{C. 19}
 οὐ μόνον πρὸς τὴν τῆς εὐωχίας [..]ονων [^{C. 14}-----]
 25 τὴν θέαν καὶ τὴν ἀπά[τη]ν [καὶ τὴν διὰ]χυσιν τῆς ψ[υχῆς]
 ἐφιλανθρωπήσεν τοὺς πολεῖτας τὰς τε ἐκ τῆς π[όλε]-
 ως ἐν τῇ πανηγύρει δημοτελεῖς γεινομένας θυσίας Διὶ
 καὶ Καίσαρι τῶι Σεβαστῶι καὶ τοῖς λοιποῖς εὐεργεταῖς παραι-
 τησάμενος τὴν πατρίδα ταῖς ἰδίαις δαπάναις παρέστη-
 30 σεν καὶ βουθυτήσας καὶ ἰδία(ι) καθ' ἕκαστον τῶν πολειτῶν
 τὴν πᾶσαν ἐορτὴν εὐώχησεν ἐν τοῖς τρικλείνοις καὶ
 κατὰ τὸ κοινὸν ταῖς φυλαῖς ἐπιδόσεις ἐποιήσατο λαμ-
 προτάτας, ἵνα, ὅποι ποτ' ἂν ἤδεσθαι βούλωνται, τὴν αὐ-
 τοῦ χάριν ἐστιῶνται, τὸ δὲ παράπαν πάσης δαπάνης
 35 ἀφειδήσας καὶ Καίσαρος ἄγαλμα κατεσκεύασεν ἐκ τοῦ
 ἰδίου καὶ ἀναθεὶς αἰώνιον ὑπόμνημα τῆς εἰς πάν-
 τας ἀνθρώπους εὐεργεσίας τοῦ Σεβαστοῦ καὶ
 τῇ πατρίδι τὸ προσκόσμημα καὶ τῶι θεῶι τὴν
 καθήκουσαν τειμὴν καὶ χάριν ἔνειμεν· δι' ἃ δεδό-
 40 χθαι τῇ βουλῇ καὶ τῶι δήμῳ ἐπαινέσαι τε αὐ-
 τὸν ἐπὶ τῇ(ι) λανπρότητι τῆς ψυχῆς καὶ τῆς εἰς
 τὴν πατρίδα φιλοδοξίας καὶ στεφανῶσαι θαλλοῦ στε-
 φάνῳ καὶ ἐψηφίσθαι αὐτοῦ καὶ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ Ἀπολλω-
 νίου καὶ τῆς μητρὸς αὐτοῦ Στραττοῦς ἕκαστον ἄγαλμα λίθινον·
 45 σταθῆναι δὲ τὰ ἀγάλματα καὶ τὸ ψήφισμα τοῦτο ἐνθ' ἂν αὐτὸς ὁ ἀγω-
 νοθέτης ἐπισημοτάτω(ι) τῆς ἀγορᾶς αἰρῇται τόπωι, ἵνα καὶ οἱ λοιποὶ τῶν πο-

λειτῶν ἀποθεωροῦντες εἰς τὴν εὐχαριστίαν τῆς πόλεως πρόθυμοι γεί-
 νωνται φιλοδοξεῖν καὶ τῇ πατρίδι προσφέρεσθαι φιλανθρωπῶς· καὶ ἐπι-
 χειροτονηθέντος τοῦ ψηφίσματος Ἀπολλώνιος τὰς μὲν τειμὰς
 50 καὶ τὴν ἐκ τῆς πατρίδος χάριν ἐδέξατο, τοῦ [δ]ὲ δαπανήματος ἀπέλυ-
 51 σεν τὴν πόλιν. Ἐπεχειροτόνηθη Δαι[σί]ου ιδ'.

Ὁ τύπος τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ὁ γνωστὸς τοῦ τιμητικοῦ ψηφίσματος.

Γλωσσικὰ δὲν ἔχουμε νὰ παρατηρήσουμε τίποτε, παρὰ μόνον φαινόμενα ἀσήμαντα καὶ συνηθισμένα γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ ψηφίσματος, ὅπως εἶναι ἡ ὀρθογραφία ὀρισμένων λέξεων ποὺ στὶς περισσότερες περιπτώσεις ὀφείλεται σὲ ἰωτακισμό: τειμῆς (στ. 9), ἱερατήαν (στ. 10), γεινομένας (στ. 16), πολείτας (στ. 18), τρίκλεινον (στ. 20), σταθῆναι (στ. 45), γείνωνται (στ. 47). Παρατηροῦμε ἐπίσης ὅτι ὁ χαράκτης τηρεῖ σωστὰ τὸν συλλαβισμό τῶν λέξεων στὸ τέλος τῶν στίχων.

Στὸ γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἄλλα τιμητικὰ ψηφίσματα πομπῶδες ὕφος, ἡ πόλη, ποὺ τὸ ὄνομά της ἀπουσιάζει παντελῶς ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή¹, ἀποφασίζει νὰ τιμήσει τὸν Ἀπολλώνιο, γιὰ τοῦ Ἀπολλωνίου καὶ ἐγγονοῦ τοῦ Κερτίμμου καὶ μὲ θαλλὸ στεφάνου καὶ μὲ τὴν ἀναγραφὴ τοῦ ψηφίσματος σὲ λίθινη στήλη καὶ μὲ τὸ στήσιμο ἀγαλμάτων στὴν ἀγορὰ τῆς πόλης ὅχι μόνον γιὰ τὸν ἴδιο τὸν τιμώμενο ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν καθένα ἀπὸ τοὺς γονεῖς του. Τὴν ἀπόφαση αὐτὴ πῆρε ἡ πόλη ὕστερα ἀπὸ μιὰ σειρὰ εὐεργετικῶν πράξεων ποὺ ὁ Ἀπολλώνιος ὡς ἱερέας τοῦ Διός, τῆς θεᾶς Ρώμης καὶ τοῦ Καίσαρος, ἔκανε γιὰ τὴν πατρίδα του καὶ τοὺς συμπολίτες του.

Σχόλια στὸ κείμενο

Στ. 1. Ἔτους η καὶ μ καὶ ρ: Ἡ ἐπιγραφή μᾶς δίνει στὸν πρῶτο κιόλας στίχο τὴ χρονιὰ τῆς χάραξής της (=148). Δὲν νομίζω ὅτι μποροῦμε νὰ δεχθοῦμε σὰν ἀφετηρία γιὰ τὴν χρονολόγησή της τὴν ἀκτιακὴ χρονολογία (32 π.Χ.), γιατί ἔτσι θὰ φθάναμε στὸ 116 μ.Χ. Μιὰ ὅμως τόσο χαμηλὴ χρονολόγηση δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴ μορφή τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς τὰ ὁποῖα μᾶς ὀδηγοῦν σὲ παλιότερη ἐποχὴ. Τὸ κύριο ὅμως στοιχεῖο γιὰ τὴ χρονολόγηση εἶναι ἡ ἀναφορὰ (στ. 11) στὸν Καίσαρα ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται σὰν Θεοῦ Υἱὸς Σεβαστὸς καί, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, πρόκειται γιὰ τὸν Αὐγούστο. Θὰ πρέπει λοιπόν, μὲ σιγουριά θὰ ἔλεγα, νὰ υἱοθετήσουμε σὰν ἀφετηρία χρονικὴ τὴ μακεδονικὴ χρονολογία (148 π.Χ.) καὶ ἔτσι νὰ τοποθετήσουμε τὸ ψήφισμα ἀκριβῶς στὴ χρονιὰ τῆς γέννησης τοῦ Χριστοῦ (1 μ.Χ.)².

Κρίνεται σκόπιμο νὰ ἀναφερθοῦμε ἐδῶ στὸν τελευταῖο στίχο τῆς ἐπιγραφῆς στὸν

1. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ταύτισης τῆς πόλης μὲ μιὰ ἀπ' τὶς μυγδονικὲς πόλεις βλ. παρακάτω στὸ κείμενο, στὶς τοπογραφικὲς παρατηρήσεις.

2. Γιὰ τὴ χρονολογία στὴ Μακεδονία καὶ τὰ σχετικὰ προβλήματα βλ. M. N. TOD, *The Macedonian Era*, BSA 23, 1918/19, 206 - 217 καὶ BSA 24, 1919/20 -

1920/21, 54 - 67. Ἐπίσης F. PAPAZOGLU, BCH 87, 1963, 517 καὶ G. DAUX, BCH 88, 1964, 416· E. J. BICKERMAN, *Chronology of the Ancient World* (London 1968) 38· A. E. SAMUEL, *Greek and Roman Chronology* (München 1972) 139 καὶ 174 καὶ.

ὁποῖο μᾶς δίνεται καὶ ἡ ἀκριβὴς ἡμερομηνία κατὰ τὴν ὁποία ἐπικυρώθηκε τὸ ψήφισμα: 'Επεχειροτονηθῆ Δαισίον ιδ'. Στὶς 14 λοιπὸν τοῦ μακεδονικοῦ μήνα Δαισίου τοῦ 1 μ.Χ. ἐπικυρώθηκε τὸ ψήφισμα. 'Ο Δαίσιος¹ εἶναι ὁ ὄγδοος στὴ σειρά μηνᾶς στὸ μακεδονικὸ ἡμερολόγιο καὶ ἀντιστοιχεῖ στὸν ἀττικὸ Θαργηλιῶνα καὶ στὸ σημερινὸ 'Απρίλιο - Μάιο.

Στ. 2. οἱ πολιτάρχαι: Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἀναφέρονται οἱ Πολιτάρχες σὲ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸ μακεδονικὸ χῶρο. Δὲν νομίζουμε ὅμως ὅτι ἡ ἀπλή αὐτὴ ἀναφορὰ μπορεῖ καθ' οἷονδ' ἴσως τὸν τρόπο νὰ συμβάλει στὴ διαλεύκανση τῶν προβλημάτων πού κατὰ καιροὺς ἔχουν προκύψει γιὰ τοὺς ἄρχοντες αὐτοὺς τῆς Μακεδονίας². 'Αναφέρονται ἀόριστα χωρὶς νὰ προσδιορίζεται ὁ ἀριθμὸς τους καὶ δὲν προσφέρεται κανένα στοιχεῖο σχετικὸ μὲ τὴ γένεση τοῦ θεσμοῦ. 'Ὡς πρὸς τὶς ἀρμοδιότητές τους τὸ μόνο στοιχεῖο πού μᾶς δίνει ἡ ἐπιγραφὴ (στ. 2 - 5) εἶναι ὅτι ἀνακοινώνουν στὸ λαὸ τὶς ἀποφάσεις τῆς Βουλῆς καὶ τῆς 'Εκκλησίας τοῦ δήμου. 'Η πολιτειακὴ ὀργάνωση, ἡ γνωστὴ ἀπὸ τὶς ἐλληνικὲς πόλεις, μὲ Βουλὴ, 'Εκκλησία καὶ ἄρχοντες, ὑφίσταται ἀκόμη κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ρωμαϊοκρατίας στὴ Μακεδονία, ἂν καὶ λόγῳ τῆς ἀριστοκρατικῆς πολιτικῆς τῆς Ρώμης μειώθηκε ἡ δύναμη τῆς 'Εκκλησίας τοῦ δήμου καὶ αὐξήθηκε αὐτὴ τῶν ἀρχόντων³. Στὴ δική μας περίπτωσις ἡ Βουλὴ, ἡ σημαντικότερη ἀρχὴ τῆς πόλης, ὑπέβαλε τὸ προβούλευμα στὴν 'Εκκλησία τοῦ δήμου γιὰ συζήτησις καὶ λήψιν ἀποφάσεων. 'Η ὑποβολὴ αὐτῆς τῶν προβουλευμάτων, ἂν καὶ δὲν φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ ψηφίσματος, γινόταν ἀπὸ τοὺς Πολιτάρχες, οἱ ὁποῖοι κρατοῦσαν τὸ δικαίωμα στὶς μακεδονικὲς πόλεις νὰ συγκαλοῦν τὴν 'Εκκλησίαν τοῦ δήμου (jus agendi cum populo). 'Η φράσις οἱ πολιτάρχαι προβουλευσαμένων τῶν βουλευτῶν ἀπαντᾷ ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ στὴν κατὰ 117 χρόνια προγενέστερη ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴ Λητὴ στὴν ὁποία ἀναφερθήκαμε ἤδη (Ditt. Syll.³ 700, 1).

Στ. 6-7. 'Απολλώνιος... Κερτίμμος: Τὸ ὄνομα 'Απολλώνιος πολὺ κοινὸ καὶ συνηθισμένον στὶς ἐπιγραφές. Μὲ τὸ ἴδιο ἐπίσης πατρωνυμικὸ 'Απολλωνίου, ὅπως ἐδῶ, τὸ συναντοῦμε καὶ σὲ ἀρκετὲς ἄλλες ἐπιγραφές ὅπως π.χ. στὶς IG X II 1, ἀρ. 431. 'Απεναντίας τὸ ὄνομα Κερτίμμος εἶναι κυρίως μακεδονικόν⁴, ὅχι πολὺ συνηθισμένον βέ-

1. 'Ο.π. (γιὰ μακεδονικὴ χρονολογία) καὶ πιὸ εἰδικὰ γιὰ τὸ Δαίσιον στὴ RE, λ. calender καὶ Daisios. 'Αναφορὰ τοῦ Δαισίου ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἔχουμε καὶ στὴν ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴ Λητὴ (Ditt. Syll.³ 700, 39).

2. Γιὰ τοὺς Πολιτάρχες στὴ Μακεδονία καὶ τὰ σχετικὰ προβλήματα βλ. E. D. BURTON, The Politarchs in Macedonia and Elsewhere, AJTH II, 1896, 598 - 632· Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗ, Περὶ τῶν Πολιταρχῶν τῶν Μακεδονικῶν πόλεων, 'Επετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 7, 1957, 157 κέ· C. SCHULER, The Macedonian Politarch, Cp 55 (1960), 90 κέ· I. ΤΟΥΛΟΥΜΑΚΟΣ, Der Einfluss Roms auf die Staatsform der griechischen Stadtstaaten des Festlandes und der Inseln im 1. und 2. Jahrhundert v. Chr. (Göttingen 1967) 146· B. HELLY, Politarches,

Poliarches et politophylakes, 'Αρχαία Μακεδονία II (Θεσσαλονίκη 1977) 531 κέ. καὶ C. ΚΟΥΚΟΥΛΙ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΙ, Politarchs in a New Inscription from Amphipolis, Ancient Macedonian Studies in Honor of Charles F. Edson (Thessaloniki 1981) 229 κέ.

3. Βλ. Σ. ΠΕΛΕΚΙΔΗΣ, 'Απὸ τὴν Πολιτεία καὶ τὴν Κοινωνία τῆς 'Αρχαίας Θεσσαλονίκης (1934) 26 - 27· Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗ, Τὸ Κοινὸν τῶν Μακεδόνων, Μακεδονικά 3, 1953-55, 27 κέ· τοῦ ἴδιου, 'Ιστορία τῆς Μακεδονίας (Μέχρι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου), Θεσσαλονίκη 1964, 117 κέ.

4. Βλ. SEG XXVI (1976/77) 429, ἀρ. 1888, ὅπου δίνονται καὶ ἄλλα δωρικὰ - μακεδονικὰ ὀνόματα μὲ τὴν κατάληξιν -μμος, ὅπως 'Αρίμμος, 'Εχέμμος, Εὐρύμμος, Κλεόμμος, 'Υβρίμμος, Φιλύμμος, 'Ερτίμμος, Τυρίμμος καὶ Κερτίμμος.

βαια, αρκετά όμως γνωστό από τα χρόνια της Ρωμαιοκρατίας κυρίως στη Μακεδονία. Έτσι το βρίσκουμε σε γενική πτώση στις IG X II 1, αρ. 68, στ. 35.

Στ. 9 - 11. *Ἐπιδεξάμενος αὐθαίρετον ἱερατὴν Διὸς καὶ Ῥώμης καὶ Καίσαρος Θεοῦ Υἱοῦ Σεβαστοῦ*: «ἐπεδέξατο τὴν ἱερατείαν» διαβάζουμε στις Ditt. Syll.³ 800, 13 καὶ 800, 18 (ψήφισμα ἀπὸ τῆς Λυκόσουρας). Ἡ παρεμβολὴ τῆς λέξης «αὐθαίρετον» στὴ δική μας περίπτωση, ἂν καὶ δὲν ἔχουμε ἄλλο ἐπιγραφικὸ ἀντίστοιχο, δὲν νομίζουμε ὅτι δημιουργεῖ πρόβλημα στὸ νόημα. Ἔτσι κι ἄλλιῶς τὸ ἀξίωμα τοῦ ἱερέως καταλαμβάνονταν ἀπὸ ἐκπροσώπους τῆς τοπικῆς ἀριστοκρατίας, ἀνθρώπους μὲ μεγάλες οἰκονομικὲς δυνατότητες γιὰ νὰ μποροῦν νὰ ἀνταπεξέρχονται στὶς ὄχι εὐκαταφρόνητες δαπάνες ποὺ συνεπαγόταν τὸ ἀξίωμα τῆς ἱερατείας. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ ἐκλογή τοῦ ἱερέως δὲν γινόταν μὲ ψηφοφορία ἀλλὰ ὁ ὑποψήφιος γιὰ τὸ δαπανηρὸ αὐτὸ ἀξίωμα μποροῦσε εἴτε νὰ δεχτεῖ τὴν πρόταση ποὺ τοῦ γινόταν εἴτε καὶ νὰ τὴν ἀπορρίψει. Αὐτὸ ἄλλωστε ἀφήνεται νὰ ἐννοηθεῖ μὲ τὶς λέξεις «ἐπεδέξατο» καὶ «ἐπιδεξάμενος». Ἡ ἱερατεία ἦταν ἀξίωμα γιὰ ἓνα χρόνο καὶ ἡ θέση τοῦ ἱερέως θεωροῦνταν ἐπίζηλη. Στὴ δική μας περίπτωση ὁ Ἀπολλώνιος ἐθελοντικὰ ἀνέλαβε τὸ ἀξίωμα τοῦ ἱερέως τοῦ Διός, τῆς θεᾶς Ῥώμης καὶ τῆς τοπικῆς αὐτοκρατορολατρίας. Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀπὸ τοὺς χρόνους ἀκόμη αὐτοὺς εἶχε καθιερωθεῖ στὶς μακεδονικὲς πόλεις, παράλληλα μὲ τὴ λατρεία τοῦ αὐτοκράτορος καὶ αὐτὴ τῆς θεᾶς Ῥώμης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅπως προαναφέρθηκε ἤδη, ὅτι ὁ αὐτοκράτορας ποὺ ὑπονοεῖται στὴ φράση «Καίσαρος Θεοῦ Υἱοῦ Σεβαστοῦ¹», εἶναι ὁ Αὐγούστος. Εἶχε πάρει τὸν τίτλο τοῦ Σεβαστοῦ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 26 π.Χ. καὶ λίγο ἀργότερα λατρεύτηκε, ζωντανὸς ἀκόμη, σὰ θεός. Στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου ἐπίσης μᾶς ὁδηγεῖ ἡ χρονολόγηση τοῦ ψηφίσματος. Θὰ πρέπει ἀκόμη νὰ θεωρήσουμε σὰν πολὺ πιθανὸ ὅτι, ἐφόσον ὑπῆρχε λατρεία τοῦ Διός, τῆς Ῥώμης καὶ τοῦ αὐτοκράτορος, θὰ ὑπῆρχε καὶ ὁμώνυμος ναὸς ἢ ἱερό, πράγμα πολὺ συνηθισμένο ἄλλωστε στὰ χρόνια αὐτά.

Στ. 15 - 19. *τάς τε γάρ. . . θυσίας. . . ἐστίασιν καὶ εὐωχίαν*: Τὸ γὰρ πολὺ σπάνιο σὲ ἐπιγραφὰς τῶν χρόνων αὐτῶν. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ἀρχίζει ἡ ἀναφορὰ στὶς συγκεκριμένες εὐεργετικὲς πράξεις τοῦ Ἀπολλωνίου ὡς ἱερέως. Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο λοιπόν, φαίνεται ὅτι ἦταν νόμιμο καὶ καθιερωμένο νὰ γίνονται ὅλο τὸ χρόνο καὶ μιὰ φορὰ κάθε μῆνα θυσίες, ἐδῶ πρὸς τιμὴν τοῦ Διός καὶ τοῦ αὐτοκράτορος. Τὶς δαπάνες τῶν θυσιῶν αὐτῶν ἀνέλαβε «ἐξ ἰδίων» ὁ ἴδιος ὁ Ἀπολλώνιος, ἂν καὶ τοῦτο δὲν ἦταν μέσα στὶς ἱερατικὲς του ὑποχρεώσεις. Ἀντίθετα φαίνεται ὅτι ἦταν ὑποχρεωμένος ὡς ἱερεὺς νὰ χρηματοδοτῇ τὶς ἐστιάζσεις καὶ εὐωχίες τῶν συμπολιτῶν του.

Στ. 20. *λαϊκῶς . . . κατὰ τρίκλεινον*: Ὁ τύπος *λαϊκῶς* σὰν ἐπίρρημα μαρτυρεῖται γιὰ πρώτη φορὰ ἐδῶ, ἀπ' ὅσο ξέρω, ἂν καὶ ὡς ἐπίθετο καὶ ὡς ῥῆμα συναντᾶται ἀρκετὰ συχνά². Σχετικὰ μὲ τὰ *τρίκλινα* ἦταν δωμάτια κατάλληλα διαρρυθμισμένα γιὰ συμπόσια. Μαρτυροῦνται ἀκόμη *τρικλιναρχία* (=διεύθυνση συμποσίου), *τρικλιναρχ-*

1. Γιὰ τὴν ἔκφραση αὕτη καὶ τὶς παρόμοιες βλ. τὴ συγκεντρωτικὴ δουλειὰ τῶν Α. BENJAMIN καὶ Α. RAUBITSCHKE, *Arae Augusti*, *Hesperia* 28, 1959, 65 - 85· γιὰ

τὴ Μακεδονία πρβ. τοὺς ἀριθμοὺς 26 καὶ 27.

2. LIDDELL - SCOTT, λ. *λαϊκός* καὶ *λαϊκῶς*.

χης (=προϊστάμενος συμποσίου), τρικλίνιον, τρικλινικός κ.ἄ. συναφή. Καὶ οἱ ἀναφορὲς τῶν κειμένων καὶ ἐπιγραφῶν σὲ ἐστιάσεις καὶ δεῖπνα εἶναι πολὺ συχνές¹. Καταλαβαίνει λοιπὸν κανεὶς πόσο πολυέξοδα θὰ ἦταν αὐτὰ τὰ ἐορταστικὰ συμπόσια καὶ πόσο μεγάλες ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ οἱ οἰκονομικὲς δυνατότητες τοῦ Ἀπολλωνίου.

Στ. 21 - 23. καὶ τ[ὴν] ἐπὶ τῆς πανηγύρεως πομπὴν ποικίλην καὶ ἀξιοθ[έατον] σκευάσας καὶ τοὺς ἀγῶνας Διὶ καὶ Καίσαρι [τῷ] Σεβ[αστῷ] πολυτελεῖς θέμενος: Οἱ συμπληρώσεις εἶναι εὐκόλες καὶ δὲν νομίζουμε ὅτι ὑπάρχει ἀμφιβολία. Τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ μᾶς δίνονται ἐδῶ καὶ ἔχουν σχέση μετὰ τὶς ἱερατικὲς ὑποχρεώσεις τοῦ Ἀπολλωνίου εἶναι ὅτι γινόταν πομπὴ κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς πανηγύρεως καὶ ἀγῶνες πρὸς τιμὴν τοῦ Διὸς καὶ τοῦ αὐτοκράτορος. Τί εἶδους ἦταν ἡ πομπὴ καὶ τί συμπεριελάμβαναν οἱ ἀγῶνες δὲν διευκρινίζεται. Σὰν ἱερεὺς λοιπὸν ὁ Ἀπολλώνιος ἐκτελοῦσε χρέη πανηγυριάρχῃ καὶ ἦταν ὁ χορηγὸς τῆς πομπῆς. Ἦταν ἐπίσης ὁ διοργανωτὴς καὶ χορηγὸς τῶν ἀγώνων (ἀγωνοθέτης).

Στ. 23 - 25. καὶ ἀξίους τ[ὴν] οὐ μόνον πρὸς τὴν τῆς εὐωχίας [. . .] οἶον [τὴν] θεάν καὶ τὴν ἀπά[την] [καὶ τὴν διά]χυσιν τῆς ψ[υχῆς]: Μετὰ τὸ ἀξίους θέλουμε ὅπωςδὴποτε μιὰ γενικὴ σὲ ἐνικὸ ἢ πληθυντικὸ ἀριθμὸ. Δὲν συμπληρώνουμε τίποτε καὶ ἐπειδὴ εἶναι ἀρκετὲς οἱ γενικὲς ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ μποῦν (καὶ ἔτσι ἡ συμπλήρωση θὰ ἦταν ἐπισημάνει) ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ μιὰ τέτοια συμπλήρωση δὲν θὰ προσέφερε τίποτε τὸ οὐσιαστικὸ στὸ νόημα τοῦ κειμένου. Μετὰ τὸ οὐ μόνον πρὸς περιμένουμε μιὰ φραστικὴ ἀντιδιαστολὴ καὶ αὐτὴ θὰ μποροῦσε νὰ συμπληρωθεῖ στὸν 24ο στίχο πιθανὸν μετὰ τὸ ἀλλὰ καὶ πρὸς. Στὸν 25ο στίχο κάνουμε τὶς συμπληρώσεις: τὴν ἀπά[την] [καὶ τὴν διά]χυσιν τῆς ψ[υχῆς]. Ὡς πρὸς τὸ νόημα τῆς λέξης ἀπάτη διαβάζουμε «ἀπάτη ἢ πλάνη παρ' Ἀττικοῖς, ἀπάτη ἢ τέρψις παρ' Ἑλλησιν»². Ἐπίσης «τάς τοιαύτας ψυχαγωγίας καὶ ἀπάτας τῆς πόλεως» (Δίων Χρυσόστομος 31,5) καὶ «ἐορταὶ παντοδαπαί· φιλοσόφων παντοδαπῶν ψυχῆς ἀπάται καὶ ἀνάπαυσις» (Δικαίάρχος I, 1). Ἐξάλλου παράλληλο γιὰ τὴ λέξη διάχυσις ποὺ συμπληρώνουμε βρίσκουμε στὸν Ἐπίκουρο³ «τάς ἐπὶ σαρκὶ τῆς ψυχῆς διαχύσεις». Γίνεται γενικὰ ἀναφορὰ στὴ λαμπρότητα τῶν ἀγώνων ποὺ διοργάνωσε καὶ χρηματοδότησε ὁ Ἀπολλώνιος.

Στ. 26 - 29. τάς τε . . . δημοτελεῖς γενομένας θυσίας Διὶ καὶ Καίσαρι τῷ Σεβαστῷ καὶ τοῖς λοιποῖς εὐεργέταις. . . παρέστησεν: Παράλληλες φράσεις βρίσκουμε: ἡ θυσία συντελεῖται ἢ δημοτελής (Ditt. Syll.³ 1015, 26) καὶ ἔθυσαν τοῖς θεοῖς καὶ τοῖς εὐεργέταις τοῦ δήμου (Ditt. Syll.³ 717, 32). Ἡ οἰκονομικὴ εὐρωστία τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἀπαλλάξει τὴν πατρίδα του ἀπὸ τὰ ἔξοδα τῶν θυσιῶν. Βλέπουμε νὰ ἐπαναλαμβάνεται ἡ φράση Διὶ καὶ Καίσαρι τῷ Σεβαστῷ. Στὴν ἐποχὴ αὐτὴ τῆς Ρωμαϊοκρατίας στὴ Μακεδονία, χωρὶς νὰ ἔχει ἐκλείψει ἡ λατρεία τῶν ἄλλων

1. Rev. Phil. 1958, 28 - 29· Hellenica X, 199, σημ. 7· Ad. Wilhelm, Jahreshfte 4, 1901, Beiblatt 35, δπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

2. Γιὰ τὴ λέξη αὐτὴ καὶ τὸ νόημά της βλ. L. Robert, Sur un papyrus de Paris glossaire latin - grec, Hel-

lenica XI - XII, 1960, 7 κέ. Τὴν ὑπόδειξη τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας μοῦ ἔκανε ὁ κ. Στεφανῆς, τὸν ὁποῖο καὶ πάλι εὐχαριστῶ.

3. LIDDELL - SCOTT, λ. διάχυσις.

θεοτήτων, σίγουρα έχει άτονήσει και αντικατασταθεί κυρίως, εκτός από τη λατρεία του Διός με αυτή του θεοποιηθέντος αυτοκράτορος.

Στ. 32. *ταῖς φυλαῖς*: Σημαντική πολύ ή άναφορά σέ φυλές πού γίνεται ἐδῶ. 'Οποιαδήποτε κι ἂν ἦταν ή πόλη ἀπό τήν όποία προέρχεται ή ἐπιγραφή, ἦταν διαιρεμένη κατὰ φυλές. 'Η διαίρεση αὐτή τῶν πολιτῶν διατηρήθηκε καί κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους στίς μακεδονικὲς πόλεις, ὅπως ἄλλωστε ξέρουμε καί γιά τή Βέροια, τή Θεσσαλονίκη καί τήν Κασσάνδρα στή Χαλκιδική. Κάθε φυλή εἶχε τή δική της ὀργάνωση καί ή διαίρεση τῶν πολιτῶν κατὰ φυλές γινόταν κυρίως αἰσθητή στίς συνελεύσεις τῆς Ἐκκλησίας τοῦ δήμου. Δυστυχῶς δέν φαίνεται ἀπό τὸ κείμενο τοῦ ψηφίσματος πόσες ἦταν οἱ φυλές οὔτε μᾶς δίνονται ὀνόματα αὐτῶν.

Στ. 35. *Καίσαρος ἄγαλμα κατεσκεύασεν*: 'Η κατασκευὴ ἀγάλματος τοῦ αυτοκράτορος σίγουρα δέν ἦταν μέσα στίς ἱερατικὲς ὑποχρεώσεις τοῦ Ἀπολλωνίου. 'Όσο κι ἂν θαυμάζουμε τή μεγαλοψυχία καί ἀπλοχεριά τοῦ Ἀπολλωνίου, ἀπό τήν ἄλλη πλευρὰ δέν μπορούμε νὰ παραβλέψουμε τίς περιποιήσεις ἐνὸς Ἑλληνα πρὸς τοὺς Ρωμαίους. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ ὑποθέσουμε ὅτι καί οἱ οἰκονομικὲς του δυνατότητες δέν θὰ ἦταν ἄσχετες μ' αὐτή του τήν ἄκρα φιλορωμαϊκὴ συμπεριφορά.

Στ. 36 - 39. *καὶ ἀναθεῖς . . . εὐεργεσίας . . . τὸ προσκόσμημα . . . καθήκουσαν τειμῇ*: Τὸ καὶ ἐπιτατικό. Χαρακτηριστικὴ ή ἀναφορά στίς εὐεργεσίες τοῦ Αὐγούστου σὲ ἐνικὸ ἀριθμό. Θὰ ἦταν τὸ ἄγαλμα τοῦ Καίσαρος ἐπιβλητικὸ γιά νὰ θεωρηθεῖ προσκόσμημα (πρόσθετο στολίδι) γιά τήν πόλη. Προσκοσμήσαντες τὰ ξόανα τῶν θεῶν ἔχουμε στίς Ditt. Syll.³ 798, 21. 'Η φράση καθήκουσα τειμῇ τυπική. Τήν συναντᾶμε συχνὰ ὅπως π.χ. στίς Ditt. Syll.³ 709, 4. Μέχρι τοῦ σημείου αὐτοῦ τῆς ἐπιγραφῆς (στ. 39) ἀπαριθμοῦνται οἱ εὐεργετικὲς πράξεις τοῦ ἱερέως Ἀπολλωνίου πρὸς τήν πατρίδα του καί τοὺς συμπολίτες του. Καί θὰ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ἐδῶ ὅτι ὅχι μόνο ἐξεπλήρωσε τίς ἱερατικὲς του ὑποχρεώσεις στὸ ἑπακρο, ἀλλὰ μὲ σπάταλη διάθεση τίς ὑπερέβαλε κατὰ πολὺ.

Στ. 40 - 41. *Δι' αὐτὸ δεδόχθαι . . . τῇ(ι) λανπρότητι*: Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καί κάτω (στ. 40 - 51), ή πόλη ἀντίστροφα εὐγνωμονώντας τὸν Ἀπολλώνιο τοῦ προσφέρει τίς ἀνάλογες τιμές. Τὸ λανπρότητι στὸν ἐπαρχιακὸ τύπο μὲ - ν - ἂν καί σὲ ἄλλη περίπτωση (στ. 32/33) τὸ βρίσκουμε κανονικὰ μὲ - μ.

Στ. 44 - 46. *Στραττοῦς . . . ὁ ἀγωνοθέτης ἐπισημοτάτω(ι) τῆς ἀγορᾶς αἰρῶται τόπωι*: Μᾶς δίνεται ἐδῶ καί τὸ ὄνομα τῆς μητέρας τοῦ Ἀπολλωνίου. Στραττώ. Ἄν καί τὸ ὄνομα στὸν ἀρσενικὸ τύπο εἶναι ἄρκετὰ συχνό, στὸν θηλυκὸ εἶναι σπάνιο· τὸ συναντᾶμε π.χ. στὸ CIG IV 3002, μὲ ἓνα ὅμως -τ πού εἶναι καί τὸ σωστό. 'Η ἀναφορά τῆς Ἀγορᾶς ἐδῶ μᾶς δίνει ἓνα ἄλλο σημαντικὸ στοιχεῖο γιά τήν ἄγνωστη πόλη. Μιὰ ἄλλη ἀναφορά τοῦ ψηφίσματος στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι στὸ θεσμὸ τῆς ἀγωνοθεσίας¹.

1. Γιά τὸ θεσμὸ τῆς ἀγωνοθεσίας στή Μακεδονία βλ. P. GUIRAUD, *Les assemblées provinciales dans l'empire romain* (Paris 1887) 124 - 25· Δ. ΚΑΝΑΤΟΥΛΗΣ, *Τὸ Κοινὸν τῶν Μακεδόνων*, *Μακεδονικά* 3, 1953/55, 69·

I. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Δύο νέαι ἐπιγραφικαὶ μαρτυρίαι περὶ τοῦ Κοινοῦ τῶν Μακεδόνων, *Ἀρχαία Μακεδονία*, Ἀνακοινώσεις κατὰ τὸ πρῶτον Διεθνὲς Συμπόσιον ἐν Θεσσαλονίκῃ 26 - 29 Αὐγούστου 1968 (*Θεσσαλονίκη* 1970) 280 κέ.

Ὁ ἀγωνοθέτης εἶναι αὐτὸς ποὺ πρέπει νὰ ἐπιλέξει τὸ σημεῖο τῆς Ἀγορᾶς στὸ ὁποῖο θὰ στηθοῦν τὰ τρία ἀγάλματα καὶ τὸ ψήφισμα. Τὸ ψήφισμα ποὺ ἀποφασίστηκε νὰ στηθεῖ στὴν Ἀγορὰ εἶναι τὸ «περὶ οὗ ὁ λόγος» καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ Ἀγορὰ τῆς πόλης ἦταν στὸ χῶρο ὅπου βρέθηκε ἡ ἐπιγραφή χωρὶς βέβαια νὰ ἀποκλείουμε τὴν περίπτωση τῆς δεύτερης χρήσης ἢ τῆς μεταφορᾶς τῆς ἀπὸ ἄλλο σημεῖο. Φραστικὸ παράλληλο μᾶς δίνει καὶ τὸ ψήφισμα τῆς Λητῆς, ποὺ προαναφέραμε ἤδη, στὸ στίχο 47. Διαβάζουμε ἐκεῖ *τεθῆναι τῆς ἀγορᾶς ἐν τῷ ἐπιφανεστάτῳ τόπῳ*.

Στ. 49 - 51. καὶ ἐπιχειροτονηθέντος . . . ἀπέλυσεν τὴν πόλιν: Ἡ κατάληξη τοῦ ψηφίσματος ὄχι καὶ πολὺ συνηθισμένης μορφῆς. Ὁ Ἀπολλώνιος φερόμενος ἀλτρουιστικὰ καὶ μεγάλωψυχα ἀπαλλάσσει τὴν πατρίδα του ἀπὸ τὴ δαπάνη τῶν τριῶν ἀγαλμάτων καὶ ἴσως καὶ τῆς χάραξης τοῦ ψηφίσματος. Αὐτὸ ποὺ δὲν διευκρινίζεται εἶναι ἂν τὰ ἀγάλματα κατασκευάστηκαν ἢ ὄχι. Πιὸ πιθανὸ φαίνεται νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὰ ἔξοδα γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν τριῶν ἀγαλμάτων τὰ ἀνέλαβε ὁ ἴδιος ὁ Ἀπολλώνιος καὶ ὅτι στήθηκαν κανονικὰ στὴν ἀγορὰ σύμφωνα μὲ τὸ ψήφισμα. Χαρακτηριστικὸ ἐπίσης εἶναι ὅτι τὸ ψήφισμα ἐπικυρώθηκε ὄχι μὲ ψηφοφορία ἀλλὰ μὲ ἀνάταση ἀπλῶς τῶν χειρῶν (χειροτονία).

Τοπογραφικὲς παρατηρήσεις

Κάναμε παραπάνω τὴν παρατήρηση ὅτι εἶναι ὁλοσχερῆς ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή ἡ ἀπουσία τοῦ ὀνόματος τῆς πόλης. Ὁ Χ. Μακαρόνας (στὸ ἄρθρο του ποὺ προαναφέραμε) ὑποστηρίζει ὅτι στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τοῦ Καλαμωτοῦ, ἐκεῖ δηλ. ὅπου βρέθηκε ἡ ἐπιγραφή, θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε τὴν ἀρχαία Ἀπολλωνία τῆς Μυγδονικῆς. Ἡ ὑπόθεση εἶναι λογικὴ καὶ τὰ ἐπιχειρήματά του ἀρκετὰ πειστικά. Ἡ θέση τοῦ χώρου ἐπίσης, ὁ ὁποῖος ἂν καὶ δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ ἔχει νὰ ἐπιδείξει ἀρκετὰ ἀρχαιότητες, ἀνταποκρίνεται λίγο - πολὺ στὶς ἐλάχιστες καὶ σύντομες ἀναφορὲς ποὺ κάνουν οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς¹ στὴν Ἀπολλωνία. Τὸ πρόβλημα ὅμως ποὺ προκύπτει μὲ τὴν θέση τῆς μυγδονικῆς αὐτῆς πόλης σὲ σχέση μὲ τὴν Ἐγνατία ὁδὸ καὶ τὴν ἀναφορὰ τῆς πόλης στὶς πηγὲς κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο ἄλλοῦ σὰν *civitas* καὶ ἄλλοῦ σὰν *mansio* (=σταθμός)², ἀντιμετωπίζεται μὲν ἀπὸ τὸν Χ. Μακαρόνα, δὲν νομίζω ὅμως ὅτι ἡ λύση ποὺ δίνεται εἶναι ἱκανοποιητικὴ. Ἐχομε νὰ παρατηρήσουμε ἐξάλλου ὅτι κανένα ἀπὸ τὰ μέχρι τώρα εὐρήματα τοῦ χώρου τοῦ Καλαμωτοῦ δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ νωρίτερα ἀπὸ τὰ ἐλληνιστικὰ χρόνα³. Χωρὶς αὐτὸ νὰ μπορεῖ νὰ ληφθεῖ σὰν

1. ΣΤΡΑΒΩΝ VII 330, ἀπόσπ. 21 - 23· PLIN. Hist. VI 38· ΨΕΥΔΟΣΕΥΣ. Περίπλ. 66· ΠΤΟΛΕΜ. 3.13.36 καὶ ΘΟΥΚΥΔ. I 58, ὅπου καὶ μᾶς δίνεται ἡ πληροφορία γιὰ τὴν ἰδρυση τῆς πόλης: *Καὶ Περδίκκας πείθει Χαλκιδῆας τὰς ἐπὶ θαλάσῃ πόλεις ἐκλιπόντας καὶ καταβαλόντας, ἀνοικίσασθαι ἐς Ὀλυνθον, μίαν τε πόλιν ταύτην ἰσχυρὰν ποιήσασθαι· τοῖς τ' ἐκλιποῦσι τούτοις τῆς ἑαυτοῦ γῆς τε Μυγδονίας περὶ τὴν Βόλβην λίμνην ἔδωκε νέμεσθαι, ἕως*

ἂν ὁ πρὸς Ἀθηναίους πόλεμος ἦ.

2. Βλ. F. ΠΑΡΑΖΟΓΛΟΥ, *Les cités macédoniennes* (Σκόπια 1957) 158 - 162 καὶ 348· ἐπίσης Χ. Ι. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ, Ἀπολλωνία ἢ Μυγδονικὴ, Ἀρχαία Μακεδονία II (Θεσσαλονίκη 1977) 189 - 194, ὅπου δίνεται καὶ χάρτης τῆς περιοχῆς.

3. Ἐπισκέφθηκα τὸ χῶρο γιὰ ἐπιτόπια ἐξέταση τῶν ἐπιφανειακῶν ὁστράκων μὲ τὰ ὁποῖα εἶναι κατάσπαρτα

ἀποδεικτικό στοιχείο, δημιουργεί όμως μερικούς προβληματισμούς σε σχέση πάντοτε με την ταύτιση του χώρου με τη Μυγδονική Ἀπολλωνία. Ἄν πάρουμε δὲ ὑπόψη ὅτι αὐτὴ ἰδρύθηκε κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου (433/32 π.Χ.) ἀπὸ τὸν Περδίκκα τὸν Β', θὰ πρέπει νομίζω νὰ ἔχουμε μερικές ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν ταύτιση ποὺ κάνει ὁ Χ. Μακαρόνας. Πιστεύω ἀκόμη ὅτι ἡ παλιότερη ἄποψη ἡ ὁποία τοποθετεῖ τὴν ἀρχαία Ἀπολλωνία κοντὰ στὴ σύγχρονη κοινότητα τῆς Νέας Ἀπολλωνίας εἶναι πιὸ λογικὴ καὶ πολὺ πιὸ πιθανή¹. Καὶ τοῦτο γιὰτι καὶ ὁ ἀρχαιο-λογικὸς χώρος τῆς Νέας Ἀπολλωνίας εἶναι κατάσπαρτος με ἀρχαιοτάτες καὶ ὀστρακὰ σε ἔκταση μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι αὐτὸς τοῦ Καλαμωτοῦ, καὶ γιὰτι οἱ ἀναφορὲς τῶν πηγῶν ἀνταποκρίνονται καλότερα καὶ πληρέστερα στὸν παραπάνω χώρο ποὺ βρίσκεται νότια καὶ πολὺ κοντὰ στὴ λίμνη Βόλβη. Ἔτσι τὸ πρόβλημα ποὺ ἀναφέρθηκε παραπάνω, τὸ σχετικὸ μετὰ τὴν Ἐγνατία ὁδὸ, δὲν ὑπάρχει, γιὰτι τμῆμα τοῦ δρόμου αὐτοῦ βρέθηκε πολὺ κοντὰ στὸ σύγχρονο χωριὸ τῆς Νέας Ἀπολλωνίας. Καὶ κάτι ἀκόμη ποὺ ἐνισχύει τὴν ἄποψη ποὺ ὑποστηρίζουμε. Τὸ παλιὸ ὄνομα τοῦ χωριοῦ ἦταν Πολίνα καὶ τὸ θυμοῦνται ἀκόμη οἱ γεροντότεροι. Καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ ὄνομα Πολίνα προῆλθε ἀπὸ παραφθορὰ τοῦ ὀνόματος Ἀπολλωνία ὅπως ἀκριβῶς συνέβη καὶ στὴν περίπτωση τῆς Ἰλλυρικῆς Ἀπολλωνίας. Πιστεύω λοιπὸν ὅτι τὴ Μυγδονικὴ Ἀπολλωνία θὰ πρέπει νὰ τὴν ἀναζητήσουμε, με πολὺ περισσότερες πιθανότητες, στὸν ἀρχαιολογικὸν χώρο τοῦ ὁμώνυμου σύγχρονου χωριοῦ καὶ ὅχι σ' αὐτὸν τοῦ Καλαμωτοῦ. Γιὰ τὸ πρόβλημα ἐξάλλου τῆς ταύτισης τοῦ χώρου τοῦ Καλαμωτοῦ με μιὰ ἀπὸ τίς πόλεις τῆς ἀρχαίας Μυγδονίας δὲν νομίζω ὅτι μπορούμε νὰ ἐκφέρουμε γνώμη πρὶν γίνῃ συστηματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸν χώρο. Καὶ πιστεύω ὅτι ἡ ἐναρξὴ ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν ἐδῶ εἶναι ὅχι μόνο ἀπαραίτητη ἀλλὰ καὶ ἀναγκαία γιὰ τὸ λόγο ὅτι, ὅχι μόνο τὰ τυχαῖα εὐρήματα (γλυπτὰ κυρίως) ποὺ ἀνασύρονται μετὰ τὴν καλλιέργεια τῶν χωραφιῶν εἶναι σημαντικὰ, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἡ καταστροφικὴ δράση τῶν ἀρχαιοκαπήλων στὴν περιοχὴ εἶναι ἐντονὴ. Ἄν λάβει μάλιστα κανεὶς ὑπόψη καὶ τίς μαρτυρίες τῆς ἐπιγραφῆς ποὺ ἐξετάσαμε, γιὰ τὴν πολιτειακὴ ὀργάνωση τῆς πόλης με Βουλὴ, Ἐκκλησία, Πολιτάρχες, Ἀγωνοθέτες καὶ τίς ἀναφορὲς σὲ Ἀγορὰ καὶ διαίρεση τῶν πολιτῶν κατὰ φυλές, καταλαβαίνει ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ ἀξιόλογη καὶ μεγάλη πόλη, ποὺ κι ἂν ἀκόμη δὲν ἄκμασε στὰ κλασικὰ χρόνια, παρουσίασε ὅμως ἰδιαίτερη ἀνάπτυξη κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ καὶ Ρωμαϊκὴ περίοδο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ μέχρι τώρα τυχαῖα εὐρήματα.

ΚΩΣΤΑΣ Α. ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ

ἡ περιοχὴ σὲ μιὰ ἀκτίνα τουλάχιστον τετρακοσίων μέτρων καὶ δὲν βρῆκα οὔτε ἓνα ὀστρακο ποὺ νὰ μπορεῖ με βεβαιότητα νὰ χρονολογηθεῖ στὰ κλασικὰ χρόνια.

1. Ἡ Νέα Ἀπολλωνία βρίσκεται περὶ τὰ 9 χλμ., σὲ εὐθεία γραμμὴ, ΒΑ. ἀπὸ τὸ Καλαμωτό. Εἶναι χτισμένη

νότια τοῦ ἐθνικοῦ δρόμου Θεσσαλονίκης - Καβάλας. Ἡ παλιότερη ἄποψη, τὴν ὁποία ὑποστηρίζουμε, τοποθετεῖ τὴν Ἀρχαία Ἀπολλωνία στὴν περιοχὴ «Μπουντρούμια» (κυρίως) καὶ «Καβάκι» (ὅπου τὸ ἀρχαῖο νεκροταφεῖο), μετὰξὺ τῆς Τούμπας «Παζαρούδα» καὶ τῆς θέσης «Καστρί».

THEME IN THE WEST HOUSE PAINTINGS AT THERA*

(Pls. 31 - 37)

Theme in visual art is the dominant idea which is formed by the significant juxtaposition of images. Theme is not necessarily synonymous with subject; a group of paintings in close proximity may present different subjects which are nonetheless encompassed by a central theme (Egyptian tombs, Byzantine chapels and medieval triptychs all provide examples). In the Aegean Bronze Age no paintings before the discovery of those from Thera had been well enough preserved or recorded to enable the observation of theme. If evidence for theme had existed it was lost in the fragmentation of the surviving material. A study of theme is the study of context, of relationships, and of the overall meaning which arises from the intended scheme.

To demonstrate what is meant by this I shall offer an example (the components of which will recur in the subsequent discussion of the Theran paintings). In Aegean iconography simplified examples of theme occur in media other than painting, but as images are more often considered in isolation rather than in their relationships such examples are rarely observed. The lion-hunt dagger from Shaft Grave IV is an obvious case (fig. 1). The two sides are frequently illustrated individually yet even the modern title for the dagger — the lion-hunt — presents the double intent of the work. On the one side the lion is hunter, on the other hunted. It attacks its prey; it is attacked in turn by its adversary. The relationship is not one of sequence but of parallels: lions are the strongest hunters in the animal world and man, in order to demonstrate his own supremacy, must, therefore, conquer the lion. The scenes are aptly placed on a weapon: hunters and warriors would be the same men, using the same type of weapons with the same objective of conquest. This theme is reiterated in various forms in Mycenaean iconography, with the dual role of hunter-hunted taken by griffins as well as by lions¹. Within the thread of ideas, lions and griffins are

* I would like to express my thanks to Professor Ch. Doumas for permission to study and photograph the paintings for my doctoral thesis, and to Dr. N. Yalouris and Professor J. A. Sakellarakis for permission to work at the National Museum of Athens. Special thanks are due to the Greek Archaeological Society for publishing this article in *Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς*. Abbreviations: *Thera I-VII*: S. Marinatos, *Excavations at Thera* (Athens 1968 - 1976). *Thera and the Aegean World*: ed. C. Doumas, *Thera and the Aegean World*, Papers presented at the Second International

Scientific Congress, Santorini, Greece, August 1978, Vols. I, II (London 1978, 1980). Convention: "The Ship Procession" and "The Meeting on the Hill" refer to the paintings of those names; "The ship procession" and "the meeting on the hill" refer to the events represented in those paintings.

1. See for example the stela from above Shaft Grave V: below the scene of a chariot is what appears to be a fallen warrior in a figure-of-eight shield, and below this is a lion chasing a deer (S. Marinatos — M. Hirmer, *Crete and Mycenae* (London 1960) pl. 146).

closely associated, for they are shown hunting the same prey as parallel forces¹. Thus their roles are interchangeable both with each other and in their relationship to man. Through their strength as hunters they derive a guardian force and are

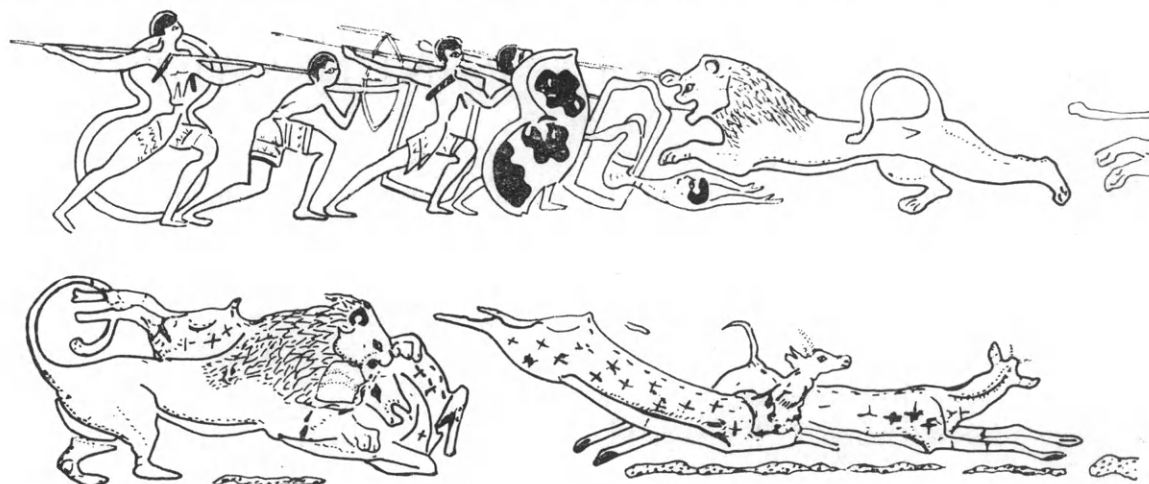

Fig. 1. The lion-hunt dagger, Shaft Grave IV, Mycenae. Drawing of scenes from the two sides, after the photographs in Marinatos and Hirmer (see p. 85 n. 1) col. pl. XXXVI.

shown, in other scenes, as the protective companion of man — sometimes identifiable as of warrior status². The creatures are linked with warfare by an association of ideas

A close analogy to the theme of the lion hunt dagger occurs on an LH III ivory mirror handle from Enkomi tomb 24: carved on one side is a lion attacking a bull, and on the other side a warrior attacking a griffin (J. C. Poursat, *Les ivoires mycéniens. Essai sur la formation d'un art mycénien* (Paris 1977) pls. XVI 2, 3). Cf. two other Cypriot mirror handles, each reflecting an image on one of those sides: from Kouklia, Evreti tomb 8, a warrior attacking a lion; from Enkomi, tomb 73, a lion attacking a bull (Poursat pl. XVI 4; pl. XVI 1). Further associations between lions, griffins and warriors can be seen in the ivory assemblage from the Artemision at Delos, where the subjects include lion attacking griffin, lion attacking bull, griffin attacking deer, warrior in boar's tusk helmet and figure-of-eight shield; and the ivories and faience from the House of the Shields at Mycenae, where subjects include lion attacking quadruped, helmeted warrior heads, miniature figure-of-eight shields (ivories), griffin and lion in attack, warriors (faience). (Delos: *BCH LXXI - LXXII* (1947 - 48) pls. XXIX - XXXI, XXV - XXVII. Mycenae: A. J. B. Wace, *BSA* 49 (1954) pls. 33b - 35; *BSA* 50 (1955) pl. 25c; *BSA* 51 (1956) pls. 21b, 17 (faience)).

1. For direct juxtaposition of the two creatures in their hunting roles see: the ivory pyxis from the Athens Agora (S. A. Immerwahr, *The Athenian Agora, Vol. XIII.*

The Neolithic and Bronze Ages (Princeton 1971) pl. 32); and the wooden pyxis lid found at Saqqara (H. J. Kantor, "The Aegean and the Orient in the second millennium B. C.", *AJA* 51 (1947) pl. XXIV A). Individual instances of lions hunting prey and of griffins hunting prey are too numerous to cite here; they occur mainly on sealstones and ivories.

2. Lions accompany a warrior and a figure with a spear on two sealings from the Knossos Temple Repositories, and an archer on a sealing from A. Triada (*PM* I, 505, fig. 363 a - c). On a sealing from Zakro a man carrying a griffin is associated with armour (D. Levi, *Annuario VIII - IX* (1925 - 6) 183, fig. 233); in a fresco fragment from the cult centre at Mycenae a female figure dressed as a warrior holds a miniature griffin (*Ergon* 1971, 135, fig. 163). On a cylinder seal from Ialysos a lion and griffin flank a (probable) warrior (*CMS* V (2), No. 657). In other scenes, of course, lions are attacked by warriors (e.g. *PM* IV, 575, figs. 555 - 6; *CMS* I, Nos. 9, 228, 290; cf. the lion and griffin mirror handles referred to above, p. 85 n. 1). Presumably through the multiple associations in these various scenes — lions and griffins defeating their prey, lions and griffins defeated by man, man in the company of tame or protective lions and griffins — the power of the creatures is thought to be appropriated by the warrior.

based on the power of survival. Together lions, griffins and warriors constitute a reflection of theme. The relationships of images within a group of wall paintings will inevitably be more complex than this example, but it is useful in providing evidence for the concept of theme within Aegean iconography.

In this article the proposition is put forward that Rooms 5 and 4 of the West

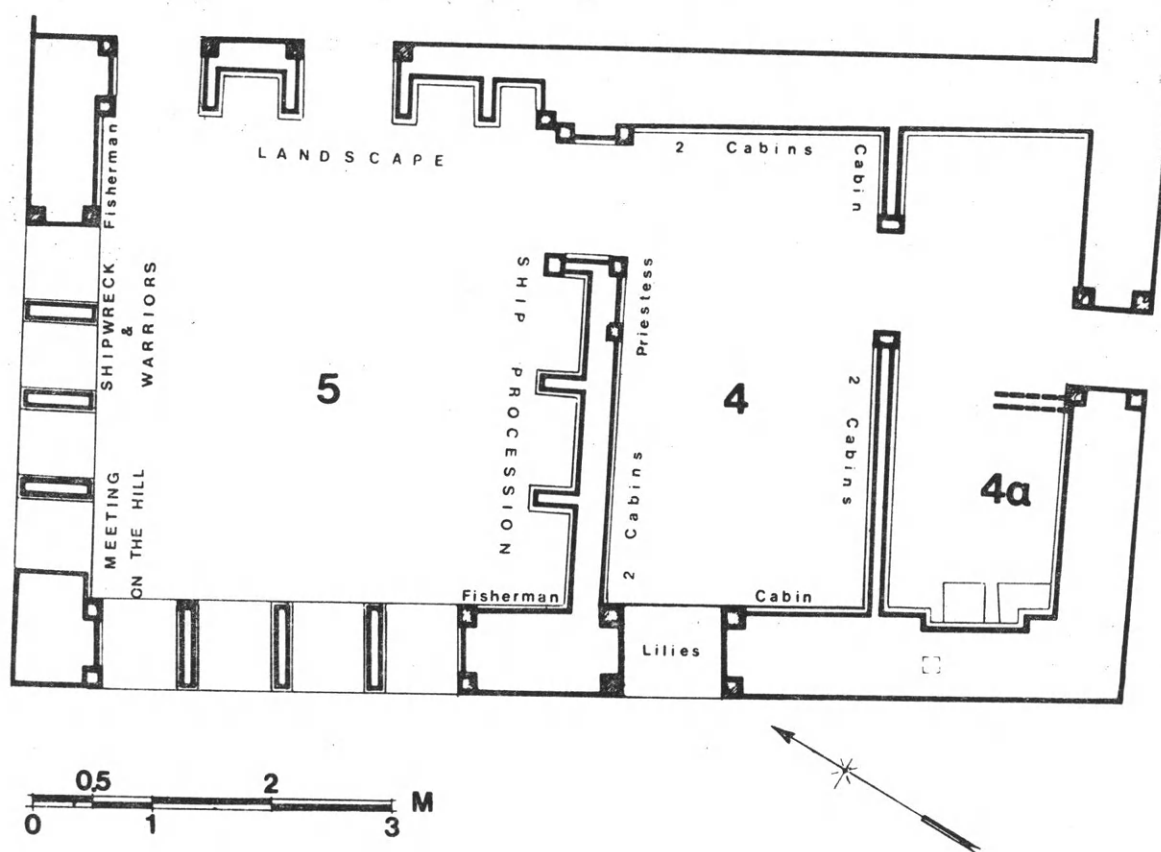

Fig. 2. Adapted from Thera IV, plan 4.

House at Thera were painted according to a formulation and intended to express a dominant theme (fig. 2). The scenes are contained within the format of a miniature frieze which ran above the windows and doors of Room 5, all but the West Wall scenes having survived to a large degree (the relative positions are known from the way the fragments fell)¹. These are complemented by the large scale panels which decorated Room 4 and punctuated the walls of 5 below the level of the miniatures. The panels are tableaux, which in isolation would be unreadable except on their

1. The paintings (LB I, c. 1500 B.C.) were published exemplarily in colour in the Preliminary Reports by Sp. Marinatos, *Thera VI*, plates; for the positions in which the fragments fell see plans 4 - 7. The remarkable

job of restoration was undertaken chiefly by T. Margaritof and S. Perrakis and the artist K. Iliakis; the paintings are on exhibition in the Athens National Museum.

most basic level. Their juxtaposition with the miniature scenes, however, enables us to view their meanings by their implication within the scheme.

The paintings will first be read in sequence, beginning with the North Wall and working round East and South (there will be more concentration on the North Wall here, as the South Wall with its Ship Procession has been discussed by the author in a previous paper)¹. Following this approach, those elements and subjects which demonstrate the connections between the walls will be isolated to show how they build up the unified scheme of the two rooms. But first, a distinction which will be noted needs to be clarified: that is between genre scenes and the depiction of specific events. The term genre, as used here, denotes a scene which contains a combination of elements frequently repeated in the repertoire of artists. It expresses a generalized idea rather than particularization. In the West House paintings, genre and event coexist. Only by distinguishing between them and noting the ways in which they relate to one another, can we approach the fundamental question of whether the miniatures constitute a form of narrative sequence. The title of this article indicates an alternative view that the images are contained by theme and what follows is a summary of the evidence.

North Wall

Beginning with the North Wall, the photograph in pl. 31 shows the surviving scenes as reconstructed in the Athens Museum. In most previous publications the scenes have been illustrated separately, splitting the wall into two halves (left and right) and so losing the relationships between the scenes². Here, I shall consider the question of why this collection of scenes should have been painted on a single wall; and further ask what role they played in the scheme of the room.

Starting from the left: The Meeting on the Hill is a depiction of an event, unparalleled in iconography. A ritual is indicated by the processional grouping of the figures, their votive gestures and their long garments. The locale is specific, the hill rising from the coast. Time too is specific, for such a meeting would have been planned for a purpose. Yet on its own the scene tells us nothing of the need for this particular ritual. For clarification, we need to look at the adjacent scenes for the context of The Meeting.

The high location of the gathering calls to mind Minoan peak sanctuaries³. With

1. L. Morgan Brown, "The Ship Procession in the Miniature Fresco", in: *Thera and the Aegean World I*, 1978, 629 - 644. (Cf. "The Ship Fresco from Thera — Some Thoughts on the Iconography", *BICS* 24 (1977) 144 - 5).

2. So *Thera VI*, col. pl. 7. See, however, the colour photograph of the whole wall in *Thera and the Aegean World I*, 1978, col. pl. K (lower); and P. M. Warren,

"The Miniature Fresco from the West House at Akrotiri, Thera, and its Aegean Setting", *JHS* XCIX (1979) 115 - 129, col. pl. A (a).

3. Identified as such by B. Rutkowski, "Kykladen und Kreta: Bemerkungen über die Bronzezeitliche Religion", *AAA* IX (1976) 230-241; P. Warren (*supra* p. 88 n. 2); S. Iakovides, "A Peak Sanctuary in Bronze Age Thera", in: ed. A. Biran, *Temples and High Places in*

rare exceptions, these are generally considered to have been part of local Cretan cult¹. Yet identification of such sites obviously depends upon the survival of cultic remains associated with the rituals, and hill-top ceremonies may have occurred outside Crete without the use of permanent, or indeed any, cultic accoutrements. This, at least, is suggested by the Theran painting, for here a ceremonial event takes place at a hill-top location but apparently without the use of material associations that archaeologists might find.

Adjacent to the hill with the meeting is a small pastoral community whose inhabitants lead their flocks along a path. The continuation of the blue rocks indicates that the two scenes are associated geographically, while the line of men facing towards the meeting implies that the scenes are associated in function. Here I would like to draw attention to the fragment of a man holding a stick which in the Athens reconstruction is placed in isolation below the scene of the meeting. The figure holds the stick outstretched before him. This gesture recurs; notably in a well-known seal-type from the Central Shrine at Knossos² in which the female figure stands on top of a hill, applying the gesture to the same type of locale as in the painting. The man in the fragment wears pastoral clothing and the stick, now held ceremonially, is a shepherd's staff (compare the shepherd leading the sheep using such a stick). I propose a new position for this fragment, illustrated by the composite photograph in pl. 32 in which the fragment is placed between the Meeting on the Hill and the Pastoral scene. The men above (that is behind) the building also hold sticks and wear similar clothing³. They face towards the meeting and should, I believe, be understood as the end of the line of men taking part in the hill-top ceremony. In this new position, the man with the stick demonstrates a link between the two scenes.

Biblical Times, Proceedings of the Colloquium in honour of the Centennial of Hebrew Union College - Jewish Institute of Religion, Jerusalem, March 1977 (Jerusalem 1981) 54 - 60.

1. On peak sanctuaries see: N. Platon, "Τὸ Ἱερόν Μαζᾶ καὶ τὰ μινωικά Ἱερά Κορυφῆς", *KrChron* 5 (1951) 96 - 160; a series of articles by P. Faure: *BCH* LXXXVII (1963) 493-508, *BCH* XCI (1967) 114-150, *BCH* XCIII (1969) 174 - 213, *BCH* XCVI (1972) 389 - 426; B. Rutkowski, *Cult Places in the Aegean World* (Warsaw 1972) 152 - 188. For the identification of mainland and island peak sanctuaries outside Crete see: J. L. Bintliff, *Natural Environment of Human Settlement in Prehistoric Greece* (BAR Suppl. series 28 (i), 1977) Part I, Ch. VII, 151 - 3. See also J. L. Caskey, *Hesperia* 40 (1971) 394 - 5, regarding the structures on the hill of Troullos on Kea.

2. The Knossos seal-type (*PM* II, 809, fig. 528) is reconstructed from several partial seal impressions; see M. Gill, "The Knossos Sealings: Provenance and

Identification", *BSA* 60 (1965) 71, nos. M1 - 5, pl. 11. Cf. *PM* I, 505, fig. 363 a (sealing from the Temple Repositories, Knossos: figure holding a spear/stick outstretched); *CMS* V (2), No. 608 (seal from Naxos: man guarding palm tree with spear outstretched); and, related to this gesture, *CMS* I, No. 101 (gold ring from Mycenae: male votary holding a stick before a seated female); *CMS* I, N. 226 (seal from Vapheio: dancing woman with stick held high).

3. Since writing this article I have had an opportunity to read the paper by S. Iakovides referred to in p. 88 n. 3 above (1981). Iakovides also queries the restored position of the fragment of the man with a stick, at the same time comparing the man's clothing with those of the men to the right of the Meeting. Although no further conclusions are drawn from this, the observation concurs with that made here in connection with my proposal for the new position for the fragment.

In establishing this context, two significant factors emerge: first, shepherds are taking part in the ritual; second, close to the sacred hill, flocks of sheep and goats are being led along a path. These associative factors bear close comparison with features of Minoan peak sanctuaries. The most common votive offerings at the sanctuaries are human and animal figurines. The human figurines are best interpreted as permanent votaries substituting for the people from the nearby settlements who took part in the transitory ceremonies. In the painting we see such a ceremony itself. The majority of the animal figurines are of domestic and livestock animals, including cattle, sheep and (less commonly) goats. This factor, combined with the proximity of the sacred sites to good grazing grounds, suggests that herdsmen and shepherds were participants in the ceremonies, a factor now confirmed by the painting¹. The implications of the Cretan peak sanctuaries are therefore supported by the associations in the Theran painting. But perhaps something more could be suggested about the nature of the cult. Both Faure and Rutkowski have evoked for peak sanctuaries a god of atmospheric phenomena (evidently having in mind the mountain worship of Zeus, in later Greece, as a cult god of weather)². The hypothesis of worship concerned with weather at Minoan peak sanctuaries is not incompatible with the pastoral emphasis. The successful care of flocks is, after all, dependent on an understanding of the seasons. This fact is reflected in aspects of pastoralism in modern Greece, to which we shall now turn.

In rural communities the beginning of summer coincides with the day on which shepherds move their flocks from the winter folds in the plains up into the mountain pastures for the summer. Throughout Greece, shepherds celebrate this day of seasonal movement, and at least one festival — at Arachova — takes the men of the village to the summit of a hill. The day is not fixed to one calendrical date but depends on regional weather, in other words on the appropriate time for leading flocks into the hills. The new season is brought in by festivities which include the sacrifice of a lamb, divination and the forecasting of weather. This applies not only to the spring dates associated with the needs of shepherds but also to the summer festival dedicated to the Prophet Elijah, patron saint of weather, who, like Zeus the weather god in ancient times, is venerated on mountain tops. In a well-known cere-

1. On the location of the Cretan sites in relation to grazing grounds and to local settlements see J. L. Bintliff, "New Approaches to Human Geography. Prehistoric Greece: A Case-Study", in: ed. F.W. Carter, *An Historical Geography of the Balkans* (London - N. York - San Francisco 1977) esp. 77, 98 - 103 & maps in figs. 20, 21; Bintliff (*supra* p. 89 n. 1) 146 - 7, 150. The predominance of sheep and goats in the Theran painting reflects the economic species of the island (see C. Gamble, "The Bronze Age Animal Economy from Akrotiri: A Preliminary Analysis", in: *Thera and the Aegean*

World I, 1978, 745 - 753, esp. Tables, I, II, and p. 750, Table VI). There is, however, a fragment showing two bulls from the eastern end of the North Wall, perhaps unrelated to the pastoral scene (*Thera VI*, plans 6, 7, fragment 7 (12 - 9, 14 - 9: βοοειδών), which is on exhibition in the Athens Museum and included in *Thera and the Aegean World I*, col. pl. K (lower) though is otherwise unpublished.

2. P. Faure, *BCH* LXXXVII (1963) 508; *BCH* XCI (1967) 132 - 3; *BCH* XCIII (1969) 185. Rutkowski 1972 (*supra* p. 89 n. 1), 172.

mony on Mount Taygetus the local inhabitants climb to the top of a mountain where they light a fire. By examining the smoke forecasts for the weather are made, and the Prophet is invoked to cure sickness in the people¹. The characteristics of these festivals are: climbing to the summit of a hill, lighting a fire and/or sacrificing a livestock animal, forecasting the weather and its effects on flocks, and invoking cures for sickness among the people. These are local, rural ceremonies, many being closely associated with the seasonal movements of flocks to the upland pastures and therefore with the beginning of summer.

Returning to Minoan peak sanctuaries — without implying a causal link between ancient and modern — we can see that the combination of aspects is in many ways comparable. By definition, the location was at the summit of a hill, and those who climbed to worship are shown to us in the form of the votive figurines and the men in the painting. Archaeological remains demonstrate that fires were lit and into them were thrown simulacra of animals, many of which represent livestock. The votive clay limbs have been interpreted as invocations to cure a sickness of the relevant part of the human body. The calendrical dates of the ceremonies cannot be determined through excavation, nor can evidence for the forecasting of weather with respect to flocks. But the environmental setting of the sites — close to high grazing grounds and associated with pastoral communities — is illuminating. For the peak sanctuaries would have been close to the routes used by shepherds when leading their flocks up into the hills at the beginning of summer; it may well be that the hill-top ceremonies were related to these seasonal movements².

The association of the hill-top ceremony with flocks on high pastures in the Thera painting intimates that this too may be concerned with seasonal movements. If this is so, then the painting would represent a specific season of the year, the beginning of summer for a pastoral community in the climatic and environmental conditions of the Aegean; in other words: April to May. I would like to hold this hypothesis in mind as we now move to the other scenes of the paintings.

It may be that the ceremonial meeting on the hill had more than one function. Ceremonies are usually calendrical and in the Linear B tablets religious offerings and festivals are associated with month names;³ so the faithful may well have made supplications covering various aspects of their lives relevant to the time of year. To test this hypothesis we shall again look at the context of the ceremony, this time viewing the entire wall.

1. See G. A. Megas, *Greek Calendar Customs* (Athens 1963) 84, 113 - 6 (Arachova), 115 - 6 (St. George's day), 142 - 4 (Mount Taygetus).

2. Cf. comments by Bintliff (*supra* p. 89 n. 1) 146 - 7; (*supra* p. 90 n. 1) 98 - 103; J. L. Bintliff, "Appendix I: Culture, Religion, and Economics", in: D. Blackman—

K. Branigan, "An Archaeological Survey of the Lower Catchment of the Ayiofarango Valley", *BSA* 72 (1977) 80 - 3.

3. M. Ventris — J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek* (Cambridge 1973, 2nd ed.) 113 - 4, 286, 303f, 407, 478 - 80.

The location at which the meeting took place relates to two geographic environments and to two scenes of activity applicable to those environments. The hill continues from the pastoral community on the right and rises from the coast; in the hills the shepherds lead their flocks, and in the sea sailors drown as warriors land on the nearby coast.

The Shipwreck and Warriors scene is a genre. That is, the main components recur in other media from other sites¹. The scene therefore needs to be considered in its capacity as a genre. From Crete, an early example may be the Knossos Town Mosaic. The arrangement of the pieces is not known, but the components are: buildings, trees, goats and herdsmen, probably warriors, waves and sprawling naked figures². Here, as at Thera, pastoralism is included. From the mainland, two examples have survived: the Siege Rhyton from Shaft Grave IV is the only extant version in which fighting actually occurs³. The other example — a stone vessel from Epidauros — also survives in two fragments, accidentally emphasizing the dual action of the scenes⁴. In each case the components are zoned, one above the other, content regulating format. In the lower zone are boats at sea and drowning figures; in the upper, warriors on the coast. In none of these examples is the action unified. Sailors drown and warriors march, but each is oblivious to the action of the other. Several interpretations have been offered for the so-called 'Siege Rhyton' (whose very name begs the question), a diversity of opinion which may suggest that in viewing Aegean iconography time and space are conceived too narrowly and places and events too literally. A narrative describing an event (which the genre is often taken to be) would surely allow variation of format. But the structural constancy of the scene into two zones and the lack of interpenetration between the two suggests rather

1. Recognized by A. Sakellariou, "La scène du 'siège' sur le rhyton d'argent de Mycènes d'après une nouvelle reconstitution", *RA* 1975, 195 - 208 (207); and by Warren (supra p. 88 n. 2) 125-8. Unfortunately, however, recognition of the traditional nature of the scene does not prevent interpreters from viewing it as part of the same cycle of events as the particularized Ship Procession. So Sakellariou, in the above article, describes the paintings in terms of an expedition of ships to a foreign country — allowing no real distinction between the individual friezes (cf. infra p. 99 n. 3 for her reinterpretation in a later article); while Warren views the paintings in terms of raids on coastal communities and an expedition of ships within the Aegean (specifying that the land on the North Wall is Cretan, the "defenders" Minoan and the "attackers" Mycenaean). Many scholars who have written on examples of this type of scene have attempted to specify geographic location and/or national identity, inevitably producing diverse and often diametrically opposed views (Marinatos's Libya theory (*Thera* VI, 38 - 60; cf.

contra. Warren 121 - 5) is part of this tendency: Evans viewed the Town Mosaic as set in Libya and, along with a number of later writers including Sakellariou, saw the Mycenaean Siege Rhyton as set in the Eastern Mediterranean); and this in spite of a general agreement on the recurrent nature of the scene and its components which inevitably indicates generalization.

2. *PM* I, 301 - 314, figs. 223 - 4, 226, 228 - 230. The so-called 'prow' of a ship (ibid. 310 - 11, fig. 229a) is dubious.

3. A detailed study is provided by Sakellariou 1975 (supra p. 92 n. 1). For previous reconstructions of the rhyton pieces see W. Stevenson Smith, *Interconnections in the Ancient Near East* (N. Haven - London 1965) figs. 84, 85.

4. A. Sakellariou, "Scène de bataille sur un vase mycénien en pierre?", *RA* 1971, 3 - 14, drawing p. 5 (upper fragment). *Ergon* 1975, 106, fig. 102 (lower fragment; the photograph should almost certainly be inverted).

that the genre typifies related but not identical events¹. The events that appear to be typified are: shipwreck, and the arrival of pirates from the sea in a coastal raid. In other words, the dangers of the sea from the point of view of a maritime, coastal community.

As a form within the iconographic repertoire, a genre scene may be used either on its own (as are the comparative examples here) or in juxtaposition with other scenes to emphasize a connecting theme. It is in the latter way that the Theran example is incorporated into the West House paintings. In staying for the moment with the lay-out of the North Wall, it is apparent that the scheme here presents neither a unified image of a single event at a particular time and place, nor a narrative in which a series of images describes sequential events; the construction is more complex than either of these familiar alternatives.

Space is treated logically: the coastal land rising up from the sea into the hills. Yet within this organization each scene or event is specifically related to its spatial area. In the sea the ships and sailors flounder; along the coast the warriors march after landing; in the hills away from the brackish coast the women draw water from a well; among upland pastures the shepherds lead their flocks; at the summit of a hill the men meet in ceremony. The scenes are self-sufficient in time, place and occasion; there is no confrontation between the events. Yet despite their seeming disparity, each of the scenes is connected to the one adjacent. The warriors along the shore are related both to the settlement and to the pastoral scene above; for if this is a coastal raid, it must be a raid on a community (the buildings — preserved only in fragments) and there must be a commodity worth raiding (the flocks). But if the juxtaposition between warriors and flocks implies such a connection, it is not made manifest. The pastoral scene is self-sufficient; flocks and shepherds are peacefully occupied with their concerns. Similarly, the women with water drawn from the nearby well form an independent unit, showing no concern for the activities around them; yet they are integrated with the adjacent scene because the well is next to the animal fold and the water would be used for both flocks and people. Next to the well and fold is the beginning of the line of men which ends at the summit of the hill; in this way the Pastoral community is linked with The Meeting on the Hill. The repetition of pastoral clothing and staffs associates the shepherds and their flocks with participants in the ceremony on the hill and through this device something of the nature of the cult is implied.

A network of interrelationships is built up between the scenes. But to what purpose? Are we to believe that it was merely the intermediary link of the flocks which led the

1. On the concept of typification through the use of traditional imagery cf. J. T. Hooker, "The Mycenaean Siege Rhyton and the Question of Egyptian Influence", *AJA* 71 (1967) 269-281 (271); and E. Vermeule,

Greece in the Bronze Age (Chicago-London 1972) 102, 105 (Hooker nonetheless adopts the viewpoint of a particular location).

artist to combine these various scenes? Or do the interrelationships follow through with a direct connection between the scenes of Shipwreck and Warriors and The Meeting on the Hill? To answer this question we shall need to consider it in relation to The Ship Procession scene on the opposite wall. For clearly in order to understand the paintings in terms of theme we must view the scenes not in isolation but in their relationships. At this stage, it can be said that in terms of season the lower group of scenes is in accordance with that of the upper group. Shipping, and hence piracy, would inevitably have been limited to the summer months when good weather and reliable winds made navigation possible. So too, the care of flocks on upland pastures is a summer activity. The question now arises: could the ceremony on the hill have been concerned with the welfare of ships and sailors as well as with that of flocks and shepherds? If it was, we would expect to see a reflection of the nautical context in the hill-top ceremony just as the pastoral context is reflected by the inclusion of shepherds in the line of supplicants; and indeed we do. As we shall see more clearly after considering The Ship Procession, the connection between the hill-top meeting and the nautical context is made by the device of including men in the same garments and with the same ritual gesture in the two scenes. This is illustrated here by details from The Meeting pl. 37a, c and The Ship Procession pl. 37b, d. The implication appears to be that the ceremony on the hill included supplications for the welfare of seafaring. Peter Warren made this same observation; but then the relationship between the hill-top meeting and the men in the pastoral community (which he recognized through their proximity to one another) was thought to interfere with this conclusion¹. For the view of the miniature paintings as a narrative account of raids on coastal communities which he puts forward cannot accommodate both sets of relationships. The new placing of the fragment with the shepherd suggested here strengthens and gives added meaning to the proximity of the meeting to the flocks and pastoral community. It now seems clear that the scenes of meeting, pastoralism and shipping are related. And only by viewing these scenes in terms of their particular season is it possible to see how the ceremony on the hill could have incorporated aspects relevant to both flocks and the sea.

At this stage we need to pause in the train of thought. For to understand the overall conception of the West House paintings the various components of theme need to be considered as they occur in sequence around the walls; only then can the parts be

1. Warren (*supra* p. 88 n. 2): "Since the mountain peak ceremony consists of figures in robes and kilts exactly like those on board the ships it might be that this first surviving scene, possibly the beginning of the frieze, was the seeking of blessing for the success of the expedition. However, given the probable relationship with the men on the roof near the animal pen. . . it is perhaps more probable that the mountain peak

scene was located in the place to which the ships were going" (125). Cf: "the men on the roof may well be looking towards the mountain group and so not be far from them; they wear white and grey-blue robes just like the men on the mountain peak" (118). For the interpretation of The Meeting as a ceremony concerned with a sea expedition (raids) see also Iakovides (*supra* p. 88 n. 3).

assembled to form the whole. This study of the North Wall will therefore need to be held in mind as we move on; for between the North and South Walls with their scenes of human activity lay an interlude of animal activity in the frieze of the East Wall (details of which are shown in pl. 33a - b)¹.

East Wall

The Landscape painting from the East Wall presents a striking contrast to the complexity of scenes considered above. In this painting an amalgam of genre ideas and specific setting is held within a single scene through a consistent approach to time and space. The central idea is that of hunting in an aquatic landscape and the main genre scene on which this depends is that of cat chasing waterfowl. Beside this genre the painter has included elements from other contexts to enhance and give substance to the encompassing idea. The griffin chasing deer reinforces the hunting theme, while a tangible setting is provided by the various plants.

To some extent the cat and bird genre derives inspiration from Nile fowling scenes but it was radically transformed in the Aegean to comply with the local setting². The scene occurs in a painting from Ayia Triada and in fragments from Knossos³. From the mainland, two examples have survived: the well-known inlaid dagger blade from Shaft Grave V and the ivory comb from Rutsi⁴. The setting on the dagger is that of a river with papyrus — elements common to the Egyptian prototypes and included in the Theran painting. The basic idea of cat and bird is distilled on sealstones from Crete⁵. The genre therefore occurs in various media and is equally at home in Minoan Crete and early Mycenaean mainland. But in the Theran Landscape painting it is incorporated into a wider context.

The griffin chasing deer has not survived as an image in other wall paintings but it is known from a number of glyptic scenes and ivories and on the wooden lid found at Saqqara⁶. This is primarily a Mycenaean theme (yet interestingly the Theran

1. For the entire scene see *Thera VI*, col. pl. 8 (the division there is, of course, photographic and the frieze ran continuously; cf. Warren (supra p. 88 n. 2) col. pl. A (b)).

2. The Nile inspiration behind such scenes was discussed by Evans: *PM III*, 113 - 8; *PM I*, 541; *PM II*, 361. Clearly in Aegean art the content of the scene was much abbreviated and the emphasis changed: in the Egyptian scenes the bird-hunt is a matter of human activity while the cat takes a subsidiary role as a hunting adjunct; in the Aegean the cat becomes the primary or only hunter with all human activity excluded. River, papyrus, cat and bird are the constant elements (with some new ones added). The Egyptian nobleman and his entourage amid specifically Nile species of plants and animals are all excluded from the Aegean scenes. In this way the local iconographic transformation is

logical.

3. A. Triada: F. Halbherr, *MonAnt XIII* (1903) pl. VII; W. Shiering, *AntK* 1965 (1), pl. 1 (1); cf. Smith (supra p. 93 n. 1) fig. 110. Knossos: *PM I*, 540, fig. 392 A, B; M. Cameron - S. Hood, *Sir Arthur Evans' Knossos Fresco Atlas, with Catalogue of plates* (London 1967) pl. D, fig. 6 (bird). Cameron considers the two fragments to be by different hands and therefore not of the same painting (ibid. 23); they were, however, found together (in the North-West Fresco Heap) and the subject would suggest a relationship, even if more than one artist worked on the painting.

4. Smith (supra p. 93 n. 1) figs. 105a, 105 b.

5. Notably *PM III*, 117, fig. 69. Cf. loc. cit. fig. 68, and *PM IV*, 588, fig. 582, for more complex renderings of the idea.

6. Supra p. 86 n. 1.

painting provides the earliest extant example). The griffin and deer reflect the same idea as the cat and bird: the moment of chase of a feline predator. So the idea behind the genre is reinforced by the echoing of images.

But the painter has created a more complex scene than the genre on its own would offer. The inclusion of palm trees and other plants has provided a specific environment for the enactment of the drama. In Aegean iconography associations between plants and animals are closely observed and rarely, if ever, arbitrary. Waterfowl feed off aquatic plants and are therefore associated both here and elsewhere with papyrus and reeds;¹ so a river and papyrus are the usual elements accompanying the cat and bird genre. The palm tree and papyrus are associated with griffins², in this way providing for the creature a recognizable but appropriately exotic environment. But if the action here suggests life in the wild the environment is domestic. For the palms (which may have been imported) are cultivated, the young suckers having been lifted from the base of the adult plant and transplanted along the banks of the river³. The setting suggests a local garden or park. For in spite of the studied exoticism, all the plants could, and most demonstrably did at some stage, grow on Thera soil⁴. Two basic ideas are therefore incorporated into the painting: the hunt-

1. E.g. on two fragments of a large clay vessel from Phylakopi (papyrus and reeds): T.D. Atkinson, R.C. Bosanquet et. al., *Excavations at Phylakopi in Melos* (London 1904) 141-142, figs. 114-115; on a fresco fragment from Tiryns (papyrus): G. Rodenwaldt, *Tiryns, II, Die Fresken des Palastes* (Athens 1912) pl. 1 (5); on some seals and sealings e.g.: *PM* III, 116-7, figs. 66 a, b, 67 (papyrus); *CMS* V (2), N. 582 (reeds). Birds of differing species occur with stylized papyrus blooms on LM IIIa pottery: e.g. Marinatos-Hirmer (supra p. 85 n. 1) pls. 122-123, 126. Hoopoes(?) are associated with reeds in a fresco fragment from Katsamba: S. Alexiou, *Praktika* 1955, 318, fig. 2; M. Shaw, "A Minoan Fresco from Katsamba", *AJA* 82 (1978) 27-34.

2. Griffin with papyrus: — Knossos Throne Room fresco: *PM* IV, col. pl. opp. p. 910 (reed-papyrus hybrid); cylinder seal from Hagia Pelagia, Crete: *PM* IV, 497, fig. 436 (authenticity doubted by H. Biesantz, *Kretische-mykenische Siegelbilder* (Marburg 1954) 117, no. 4, and by M. Gill, *BICS* 8 (1961) 7-13, but accepted by Kenna (supra p. 96 n. 1) 139, no. 357); ivory plaque from Mycenae: S. Hood, *The Arts in Prehistoric Greece* (Harmondsworth 1978) 128 pl. 119. Griffin with palm: — Knossos Throne Room fresco: Hood *ibid.* 66; *PM* IV, 915, fig. 889; sealing from Zakro: D. Levi, *Annuario VIII - IX* (1925-6) 176, fig. 216; wooden lid from Saqqara (supra p. 86 n. 1). Cf. association of lion with palm: — as on sealings from Crete: J. H. Betts, *Kadmos* VI (1967) 35-36, figs.

7b, 8a, 8b; seals from Crete: *CMS* I, No. 505; *AR* 1961-62, 29, fig. 39; Mycenae: *CMS* I, No. 71; Pylos: *CMS* I, No. 358; on box plaques and inlays from Mycenae, Shaft Graves V and III respectively: G. Karo, *Die Schachtgräber von Mykenai* (Munich 1930) pls. CXLIII, CXLIV (808-811) and pl. XXXIII (119, 120); Saqqara wooden lid (as above).

3. Cf. Morgan Brown 1977 (supra p. 88 n. 1), 144; O. Rackham, *The Flora and Vegetation of Thera and Crete before and after the Great Eruption*, in: *Thera and the Aegean World* I, 1978, 757.

4. The plants in The Landscape are: reeds, probably sedges, papyrus, palm, and perhaps dwarf fan palm. Reeds and sedges grow widely in the Mediterranean (for sedges on Thera see T. von Heldreich, "Die Flora der Insel Thera", in: H. von Gaertringen, *Thera* Band I (Berlin 1899) 132; cf. Pliny, *Natural History* XXI. 70. 117). Papyrus may have been imported; on the likelihood of it having grown in the Aegean during the Bronze Age see: P. M. Warren, "Did Papyrus Grow in the Aegean?", *AAA* IX (1976) 89-95; cf. J. H. Betts, "More Aegean Papyrus: Some Glyptic Evidence", *AAA* XI (1978) 61-74. Palms on Thera prior to the Bronze Age: W. L. Friedrich — H. Pichler — S. Kussmaul, "Quaternary pyroclastics from Santorini/Greece and their significance for the Mediterranean palaeoclimate", *Bulletin of the Geological Society of Denmark* 26 (1977) 30; W. L. Friedrich, "Fossil Plants from Weichselian Palaeosols, Santorini", in: *Thera and the Aegean World* I, 1978, 742; 19th c. reports of the plant on the

ing genre, and the cultivation of plants. The pivotal element is the river. Gardens need water and where there is water there tend to be waterfowl. The riverine plants have a dual function in being associative aspects belonging to the genre images of the animal hunts and specific aspects of an environment.

Amongst these related elements is the deer, whose function is purely to provide a link in the chain of ideas running through the paintings. Cat hunts bird, griffin hunts deer, and to emphasize the connection a third combination of feline predator and prey — lion chasing deer — occurs in the scene immediately following at the beginning of the adjacent South Wall (pl. 34, top left).

The main subject of the East Wall is that of hunting in an aquatic landscape. The two groups of animals reflect the same idea in their capacity as genre images, while the environmental features serve to unify the scene through their associations. As to the season, the palm inflorescence and the markings on the deer's coat indicate summer, though the margins of possibility — March to October — are wide. To some extent the East Wall is a hiatus in the continuity of the paintings, for the action, the participants and the environment are all different. Yet in a larger sense, it can be seen in terms of a metaphor for the human interest in warfare and aquatic enterprise implicit in some of the neighbouring scenes; thus it complements the pervading theme.

South Wall

The Ship Procession on the South Wall (details of which appear in pls. 34, 35a-b, 36)¹ is a unique representation, though not necessarily of a unique event. The ships travel between two coastal settlements, apparently close to one another, for, as we shall see, the vessels are not equipped for a long journey. The Departure Town (shown in detail in pl. 34) is set in a typically Mediterranean environment, with a peninsula rising to a hilly forest land with pine trees, and a delta or streams appropriately surrounded by marsh reeds. It could be anywhere in the Aegean; and it could even be Thera, for it recalls the pre-volcanic crystalline ridge of the eastern coast — a predominantly limestone area in which two streams occur². To this delineation of place a further dimension is added in the subsidiary genre scene of lion chasing deer. The group echoes the feline hunts of the preceding wall, while anticipating the lion motifs on the ships in procession, so building up a reverberation of theme. Like the environment, the town and its occupants are concisely defined. The buildings are

island see, for example, A. Philippson, in H. von Gaertringen, op. cit. 73. Dwarf fan palms grow today on Crete and several other Mediterranean islands; for fossil remains on Thera (pre-Bronze Age) see Friedrich, Pichler and Kusm Maul loc. cit. and fig. 7; Friedrich loc. cit.

1. *Thera VI*, col. pl. 9.

2. Naval Intelligence Vol. III, *Greece*, 1945, 473-4. Cf. G.P. and P.G. Marinos, "The Ground Water Potential of Santorini Island", in: *Thera and the Aegean World I*, 1978, 299, fig. 1. For the geology of the island see: Geological Map of the Santorini Islands by H. Pichler and S. Kusm Maul, *Thera and the Aegean World II*, 1980, foldout.

less rich in design than those of the Arrival Town (pl. 36) but of similar construction. The people are almost uniformly clothed in a robe similar to those of the shepherds on the North Wall but marked with hair. Two converse by the water, but all the others face to the right, engrossed and motionless as they watch the ships. The coastal environment of these people is accentuated by their concentration on this maritime activity.

The nature of the Ship Procession has been discussed by me in the past and I will therefore only summarize the main points here¹. To the basic structure of the ships several additions have been made which show that they have been festively attired. Elaborate decoration in the form of specific emblems has been applied to the prow, stern, hull, mast-top and dress-ship lines. Such fragile adornments emphasize the splendour of the ships but render them less than functional for a sea voyage (pls. 35a - b). The vessels are occupied by a hierarchic range of working sailors and élite passengers. Above the heads of a few of the passengers hangs a helmet (there are six large paddled ships, and while helmets extend above the stern cabins of four of these, they only hang above a few of the central passengers on two of the ships, not on the others). These men sit in long robes, unsuitable either for warfare or indeed for seafaring; they are dressed according to their status for this particular occasion. Provision has been made for these élite passengers in the form of the protective structures of central awning and stern cabin, and in the luxury device of the stern landing plank. The stern cabin is a removeable structure applied for the occasion and the gang plank would have enabled it to be lifted on to the ship. The stern is thereby defined as an area of significance. On the stern-posts of the ships are lion and perhaps griffin figureheads² — motifs which relate back to the earlier animal scenes providing a link in the sequence of images.

Added to the various prestigious elements, is the fact that the ships are travelling only a short distance. The bow-sprits and dress-ship lines are fragile; the gang-plank is still engaged; and the methods of propulsion are ill-suited for a long sea voyage. The one sailing ship has running rigging but no standing rig which would be necessary for the open sea. And even though rowing is demonstrated on one of the harbour boats, the large ships are paddled — an unusual and awkward method of propulsion. Functionally inept, this method is likely to have been applied as a manifestation of tradition for the particular occasion.

The ships are elaborately adorned to create an impressive display; they travel a short distance between the two towns whose populace participate in the event. For

1. Morgan Brown 1978 (supra p. 88 n. 1). For alternative interpretations see discussion and references in Warren (supra p. 88 n. 2).

2. Identified as such by S.A. Immerwahr, "Mycenaeans at Thera: some reflections on the paintings

from the West House", in: ed. K. H. Kinzl, *Greece and the Eastern Mediterranean in Ancient History and Prehistory* (Berlin - N. York, 1977) 173 - 191 (182); and by S. Hood (supra p. 96 n. 4) 64.

these and other reasons I have in the past suggested that the ships are taking part in a procession on the occasion of a nautical festival¹. Numerous analogies (both ancient and modern) can be drawn for such ceremonial ship processions and features observable here — among which are garlanding prow and stern, provision of a stern cabin, and the traditional application of paddling — are typical of such festivals. The most widespread nautical festival is that of the inauguration of the new navigation season. The sailing season was closely defined according to winds and weather in the ancient Mediterranean and it was only common sense to celebrate each year with propitiations for a successful season. Nothing is certain, but this is the most likely occasion for the ship procession portrayed in the painting.

The event was celebrated with festive enthusiasm — this is the impression given by the occupants of the Arrival Town who watch the procession (pl. 36). Again the place is specific, with its bright rocky land — like that of The Meeting — recalling the vivid impression of the volcanic island of Thera. This is the main harbour of the communities, as we can see from the small stationary fishing boats (the Departure Town could not actually have been a port, as the alluvial deposits from the delta would have made the water too shallow). As the harbour, the Arrival Town is distinguished in status, with richer, grander buildings than its neighbour. And these are not generalized accounts of settlements. Architectural features such as the ashlar masonry, tiered construction, wooden struts and asymmetrical placing of doors and windows evoke the site of Akrotiri itself. The people too are particularized. The women are distinguished in status by their comparatively large scale and the privileged positions in which they sit, with the best views of the scene and close to the so-called horns of consecration². The arms of two of the women are raised in front of the horns in votive gesture with well defined parallels in glyptic scenes³. The gesture here signifies the importance of the occasion. Near the town are two fishermen; each carrying a net suspended from a pole. They express the maritime role of the settlement (much as the shepherds on the North Wall express pastoralism) as they walk away from the stationary fishing boats telling of the daily activities of the port. Some men in robes stand passively watching the proceedings. But others vividly express their excitement at the event: running up the hill to the look-out post to get a better view; beckoning; and, under the wall and gateway, walking with animated gestures towards the incoming ships.

The two towns occupy the left and right extremities of the frieze, and virtually all the people in the towns look towards the procession of ships in the intervening sea.

1. Morgan Brown 1977 and 1978 (supra p. 88 n. 1). Cf. A. Sakellariou, "The West House Miniature Frescoes", in: *Thera and the Aegean World II*, 1980, 147 - 153, who comes to the same conclusion (though her further interpretation of the North Wall as part of the same

festival differs from that presented above).

2. Fragments of two stone horns were found on the site of Akrotiri (*Thera IV*, 40; *Thera VIII*, 21).

3. As in *PM II*, 524, fig. 326; *CMS V* (2), No. 728; *CMS I*, Nos. 86, 108, 191, 410.

Thus the focus of the painting is directed in towards the centre in a concentrated schema which differs both from the diversified format of the North Wall scenes and from the continuous left to right pattern of the East Wall Landscape. This schema serves to direct the spectator's attention to the central event of the festive procession of ships.

On leaving the South Wall, one further point needs to be made in the context of theme. If, as seems likely, the procession is in celebration of maritime affairs, then, as I have proposed, the most likely time for such a celebration would be the inauguration of the new nautical season; and in the Aegean the most appropriate time for the beginning of the sailing season would have been around May¹.

Connecting Elements and Theme

Woven into the structure of these seemingly disparate scenes are connecting elements and reverberations of ideas which afford clues to the interpretation of the underlying theme. It is to these clues and to this theme that we now turn.

Relationships between the scenes are partly established through the repetition of gestures, attributes and clothing of the people which act as a means of indentifying the characters and their situations. In the Ship Procession the passengers wear three varieties of robes. Coloured and plain white robes identify their wearers with the shepherds of the Pastoral Settlement and Meeting on the North Wall and the urban dwellers of the Departure and Arrival Towns on the South Wall. The white robe with ties around the neck and bands identify their wearers with the men in the foremost positions in the ceremony of The Meeting on the Hill. Men from all the settlements and presumably of diverse occupations are therefore seen to be gathered together for the purpose of the ship procession. Particular connections are made between the participants of the two ceremonial events. Pl. 37b shows the ship's passengers wearing two types of robes, notably the one with the ties and bands; pl. 37a shows the foremost man from The Meeting on the Hill. The same, quite distinctive ceremonial garment occurs in both contexts and only these contexts (there are no examples in the towns). Similarly, the votive gesture held by two of the men in The Meeting is repeated by a man standing near the stern of one of the ships in procession, pl. 37c, d. The implication is that either naval men are taking part in the meeting, or priestly men are taking part in the procession, or both. It may actually be that the same men are represented in the two scenes. Through the device of reiteration the events in the two scenes are drawn together for comparison and in this way their function is shown to be related.

The ceremonial passengers include representatives from all the communities and

1. E.C. Semple, *The Geography of the Mediterranean Region. Its Relation to Ancient History* (London 1932) 579-80.

of all occupations. It is therefore not incongruous that helmets define the martial role of a few of these men. Here again, a relationship between the concerns of the different scenes is indicated through the details. For armour and weaponry applied to the marching warriors at the coast on the North Wall are again referred to in the context of shipping.

Here I would like to add a brief comment on the much debated question of the identity of the warriors. Several people have categorically taken these to be Mycenaean, largely on the basis of their helmets¹. Boar's tusk helmets — which are basically what the marching warriors wear — were in all likelihood Mycenaean artifacts, though not exclusively so². However, the assumption that the passengers on the ships are Mycenaean warriors is based on a misinterpretation of the helmets which hang above the heads of a few — and very few — of these passengers. The drawings in fig. 3 show two helmets belonging to the North Wall warriors, while the others are from the Ship Procession. There is not a standard boar's tusk helmet amongst those from the ships. Based on the zoned helmet — a type which occurs marginally more on Crete than the mainland — each has individual characteristics. It is therefore impossible to identify the nationality of those few passengers of martial status on the basis of their helmet style.

Nationality aside, the inclusion of helmets in the Ship Procession needs to be considered in terms of theme. The tools of war of the marching warriors from the North Wall are potentially functional; but in the Ship Procession they act merely as a means of further identification for some of the élite participants. They imply that some of the men from the settlements taking part in the procession are also of warrior status (and the artist is careful in making distinctions — no man wearing the ceremonial or priestly robe owns a helmet).

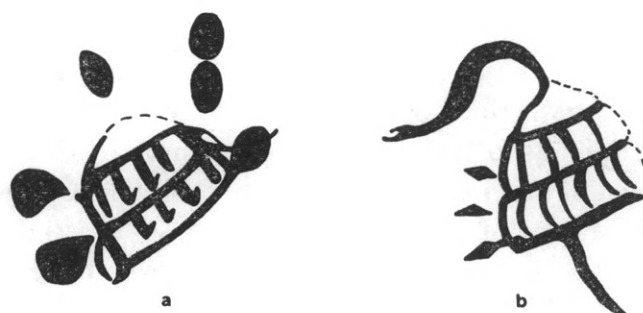
Thematic connections in the paintings are also established through the animals. Most are placed within a specific type of natural environment, yet they also serve a symbolic function in reflecting the preoccupations of the people. At the beginning of this article I referred to the affiliation between hunting and warfare expressed in the iconographic association between lions, griffins and warriors. It was noted that the underlying theme of this is the power of survival. These associations are incorporated, albeit subtly, into the West House paintings. Let us consider The Landscape

1. Immerwahr 1977 (supra p. 99 n. 2) 180-1; O. Negbi, "The 'Miniature Fresco' from Thera and the Emergence of Mycenaean art", in: *Thera and the Aegean World* I, 1978, 645-656 (646-7); P. M. Warren, *Classical Review* XXVIII, No. I (1978) 104; Warren 1979 (supra p. 88 n. 2) 128-9; S. Iakovides, "Thera and Mycenaean Greece", *AJA* 83 (1979) 101-2. But cf. contra O.T.P.K. Dickinson, *The Origins of Mycenaean Civilisation*, SIMA (Göteborg 1977) 56; J. Davis,

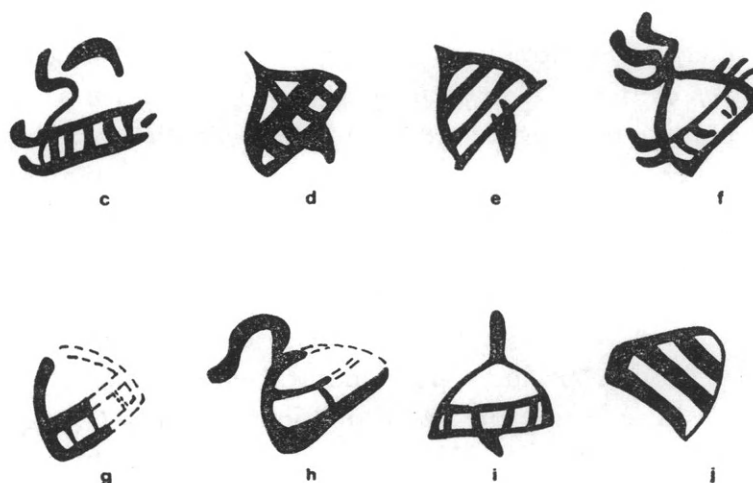
"Mycenaeans at Thera: Another Look", *AJA* 85 (1981) 69-70.

2. See J. Borchhardt, *Homerische Helme* (Mainz 1972) esp. 33-37, Catalogue 5 (mainland representations) and 52, Catalogue 9 B (Cretan representations). Borchhardt cites six examples from Crete, ranging in date from MM III to LM III (to these one might add *JHS* XXII (1902) 82, fig. 14, No. 49).

frieze and its position in the scheme of the room (see plan in fig. 2 and pl. 33a - b). The cat chases birds and the lion-bodied griffin runs after a deer: so a correlation is drawn between different species of felines as predatory animals. Cat and griffin face towards the direction of the succeeding wall. Moving to the adjacent South Wall, the first image is that of the lion who, in chasing its prey, faces back towards

WARRIORS: NORTH WALL

SHIP PROCESSION: SOUTH WALL

Fig. 3. Drawing of helmets from the miniature paintings.

the preceding wall and the comparative scene of feline-hunt (pl. 34). Clearly the juxtaposition is intentional, for, in spite of the difference in scale between the two scenes, the analogy serves as a link in intention. To one side of The Landscape was the South Wall with The Ship Procession and to the other side was the North Wall with the scene of Warriors (pl. 31). In the animal scenes each predator approaches rather than catches its prey. The warriors on the North Wall walk in the direction

of the scenes of animal hunts and also display intent rather than action. The warriors on the ships in procession on the South Wall merely display, there is neither intent nor action (pl. 35b). On the sterns of these ships are figureheads in the form of lions and (perhaps) griffins. They face backwards towards the real lion and griffin, but complement the ships' warriors in being, also, a form of display. It is through viewing the paintings in their relationships that the meaningful juxtaposition of elements emerges; even the directions in which the components face are apparently not arbitrary. Visual associations such as these are used as reflections of theme which evoke an idea in the mind of the spectator.

To some extent the paintings suggest an approach to narrative sequence: the figures in *The Meeting* recur in *The Procession* and the two events could be construed as consecutive and united in purpose. But the various images cannot be said to form a single, continuous account of a story or event. The contrast between the unified action of *The Ship Procession* and the multiplicity of scenes of the North Wall demonstrates that the structure of the paintings is more complex than the format of narrative sequence. Yet the interrelationships between the images that we have observed, and the purposeful inclusion of genre scenes recalling typical events, as well as the incorporation of symbolic ideas, are all factors which indicate that the paintings as a group are coherent.

Emphasising this coherence are the large panels both in Room 5 and the adjoining Room 4¹. For these share with the miniature scenes the interrelationships which build up the underlying theme. The two Fishermen (from Room 5) are representatives of maritime affairs and are echoed by the two miniature scale fishermen in the *Arrival Harbour*. The Stern Cabins (from Room 4) are, of course, large-scale reflections of the cabins at the sterns of the ships in *The Procession*. So even when separated by the physical division of a wall the paintings are related to one another in idea and function. In fact the juxtaposition of wall surfaces — not only side by side and opposite but also back to back — is used in juxtaposing related images (see plan in fig. 2). The Priestess, holding a brazier with her hands in the standard offering gesture, stood facing two of the Stern Cabins on the partition wall dividing the two rooms. She therefore backed on to *The Ship Procession*; and the number of cabins surrounding her may have corresponded to the number of stern cabins in Room 5².

The stern has traditionally been considered the proper place for preparatory ri-

1. *Thera VI*, col. pls. 4 - 6.

2. Eight Stern Cabin panels were reported to have come from Room 4 (*Thera VI*, 26). The number of ships with stern cabins in the miniatures from Room 5 is, however, less certain. There are six large paddled ships and one large sailed ship; there is also a fragment (on exhibition in the Athens Museum; *Thera and the*

Aegean World I, col. pl. K (lower) but otherwise unpublished) which resembles one of the paddled ships though could not have fitted into the South Wall frieze and may have come from the West Wall (cf. *Thera VI*, 24: a single fragment from the area of the West Wall, unspecified).

tual or thanksgiving worship connected with the welfare of a ship and the success of its voyages, and there are parallels for offerings and the burning of incense on board ship in the Ancient World. For these reasons and in view of the placing of *The Priestess and the Cabins* I have suggested in the past that the priestess represented in the panel made her offering in an act which took place at the stern cabins on the ships represented in *The Procession*¹. The grouping of the panels in Room 4 and their relationship to *The Ship Procession* in Room 5 point to a continuity of theme with implied related events moving through time and space. For by incorporating *The Priestess and the Stern Cabins* the sanctity of the stern area is emphasized and the importance of the event in which the ship procession took place is further revealed. In this way the images cohere to form a theme. Having considered the scenes both individually and in terms of the connections which link them, the pattern may now be viewed in its entirety.

The major focus of the West House paintings is that of maritime enterprise and the protection of that enterprise through ceremonial events. Two ritual events are shown and one other implied: the meeting on the hill, the ship procession, and the priestly rite at the stern cabins. All the settlements are coastal; the dangers for people living in such an environment would be piracy and shipwreck, and both these are implied in the genre scenes of the North Wall. By presenting these events in the mould of a genre they appear as typifications, and indeed these are the types of events which would be uppermost in the minds of those seeking protection in ceremonies relating to the activities of seafaring. Maritime enterprise is associated in the paintings with warfare, because warriors also take to sea and to coastal duties: they protect their own coastal settlements just as they may raid those of other people. Complementing these connections between warriors and the sea are the intervening scenes of animals involved in the hunt: in the Landscape painting the animals hunt by water, a factor which emphasises the dominant theme of aquatic enterprise.

Clearly the maritime concerns are dominated by *The Ship Procession*. But in reviewing the West House paintings as a whole, I have been asking the question of how the various scenes are drawn together to form a coherent scheme. Recurrent images and related ideas have been observed, and through these the fact of a scheme is established. Now a final question needs to be asked to try to determine the link which establishes the theme: if *The Ship Procession* represents the annual occasion that I suggest, might the surrounding scenes correlate in time?

For the North Wall an interpretation was offered for *The Meeting on the Hill* in which the ritual represents an annual occasion associated with the summer movements of flocks on the part of a shepherd community. By analogy with ancient and modern ceremonies of this nature, the usual month for such a ceremony would be May. The South Wall scene was interpreted as a ceremony concerned with the re-

1. *Supra* p. 88 n. 1.

sumption of the navigation season. According to ancient writers, and according to our present-day knowledge of winds in the Aegean, the month of navigation is most likely to have been May. The Meeting on the Hill is placed in a zone immediately above a shipwreck and what appears to be an impending coastal raid of piracy. Dangers such as these would only be of concern during the navigation season. A ceremony concerning the movements of flocks need not therefore be incompatible with a ceremony concerned with the inauguration of the navigation season if indeed, as the paintings suggest, the economic needs of the people were centred on livestock and the sea. Both the welfare of flocks and the welfare of seamen are dependent on one major factor: weather. As we saw, analogous hill-top ceremonies of both ancient and modern times invariably invoke the assistance of a weather god. Such an important connection would explain the appearance of the same men, or at least men with the same clothing and gestures and therefore role, in the two ceremonial scenes of The Meeting and The Ship Procession. The plants and animals throughout the paintings can rarely be specifically placed in time, but all should, according to inflorescence or coat colouration, fall within the spring to summer period. The Lilies in pots decorating the window jambs of Room 4¹ are flowers which bloom from May to August. Finally, the largescale Fishermen in the panels of Room 5 carry mackerel, a fish which make an easy catch only once a year when they come near to the coast in order to spawn: the period is again May-June².

I conclude, from what must otherwise be a remarkable set of coincidences, that the artists had in mind the interests of their own community — an island community which relied on a mixed economy of animal husbandry and, above all, maritime affairs — at the time of year most vital for the success of these activities: spring, or the month of May.

Viewed as a whole, the paintings present a series of images in which the nuances of visual ideas echo one another to convey a unifying theme relating to a specific time of year. Humanity and nature are drawn together in collaboration through the correspondence of their activities which provides a structure for the theme. The culmination of aquatic enterprise which pervades the scenes lies in The Ship Procession: for here was an event of particular concern to the islanders of Thera whose most significant role within the Aegean must surely have been in its capacity as a maritime centre. And as the life of all maritime centres is seasonal, it is, I propose, the season which provides the basis on which the paintings in the West House are united to form a theme.

LYVIA MORGAN

1. *Thera VI*, col. pl. 3.

2. W. Luther and K. Fiedler, *A Field Guide to the Mediterranean Seashore* (London 1976) 85, 86. The identification of the fish published by Marinatos (*Thera VI*: 36) has been confirmed by the independent opinion of Dr. P.H. Greenwood, ichthyologist at the Natural

History Museum London. Dr. Greenwood considers that one of the fish represents *Coryphaena hippurus* and the other perhaps *Sarda sarda* (fam. Scombroidae); he notes that both fish are edible. On seasonal migrations of fish and the economic consequences for Aegean fishermen see Bintliff (supra p. 89 n. 1) Ch. V, 117-130.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗΝ ΕΡΕΤΡΙΑ *

(Πίν. 38 - 46)

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1981 ἐρευνήθηκε ἀνασκαφικὰ ἀπὸ τὴν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων τῆς Εὐβοίας ἓνας σημαντικὸς ἀριθμὸς οἰκοπέδων στὴν Ἐρέτρια, ὕστερα ἀπὸ αἴτηση τῶν ἐνδιαφερομένων ιδιοκτητῶν. Ἡ ἐρευνα στὰ οἰκόπεδα αὐτὰ (τὰ περισσότερα βρίσκονται μέσα στὸν περιτειχισμένο χῶρο τῆς ἀρχαίας Ἐρέτριας) ἔδωσε ἐνδιαφέροντα ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα πού, παράλληλα μὲ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἑλβετικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἀποστολῆς καὶ τοῦ ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων κ. Π. Θέμελη, πλουτίζουν τὶς γνώσεις μας σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία καὶ τὴν τοπογραφία τῆς ἀρχαίας πόλης.

Τὸ οἰκόπεδο τῆς κ. Ζωῆς Ἀ. Ποδάρα ἐρευνήθηκε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1981 καὶ βρίσκειται στὴ συμβολὴ τῶν σημερινῶν ὁδῶν Ἀποστόλη καὶ Ἀριστογείτονος Φιλοξένου (ἀρ. οἰκ. 356), κοντὰ στὴ δυτικὴ διαδρομὴ τῶν ἀρχαίων τειχῶν. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ οἰκοπέδου ὑπῆρχε παλιὰ οἰκοδομὴ μὲ ὑπόγειο, πού κατεδαφίστηκε ἀπὸ τὸν ιδιοκτήτη πρὶν ἀρχίσουν οἱ ἀνασκαφές. Ἡ ἐρευνα, πού δὲν ἔγινε δυστυχῶς δυνατὸ νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ στὸν ἀκάλυπτο χῶρο τῆς νέας οἰκοδομῆς στὰ ΒΔ., συντελέστηκε ἀπὸ μικρὸ συνεργεῖο ἐργατῶν κάτω ἀπὸ τὴν ἄμεση παρακολούθηση τῆς ἐπιμελήτριας Ἀρχαιοτήτων τῆς ἐφορείας δ. Ἀμ. Καραπασχαλίδου καὶ συμπληρωματικὰ τῆς ἐπιμελήτριας Ἀρχαιοτήτων κ. Ἀλ. Ἡλιάκη καὶ τὶς δύο εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴ βοήθειά τους καὶ τὴ λαμπρὴ μας συνεργασία. Τὴν ἀνασκαφὴ ἐπόπτευε ὁ ἱκανότατος ἀρχιτεχνίτης ἀνασκαφῶν τῆς Ἐφορείας κ. Μιχ. Πατρίκας.

Ἡ ἀπροσδόκητη ἀνεύρεση τοῦ διπλοῦ θησαυροῦ τῶν ἀργυρῶν εὐβοϊκῶν νομισμάτων ἦταν ἡ πιὸ συγκλονιστικὴ στιγμὴ τῆς ἀνασκαφῆς. Τὰ νομίσματα χάρη στὴ συμπαράσταση τῆς κ. Μάντως Οἰκονομίδου, διευθύντριας τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου, μεταφέρθηκαν σύντομα στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθήνας, ὅπου ἄρχισε ἀμέσως ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ συντήρησή τους. Παράλληλα τὸν χειμῶνα 1981-82 ὁ ἄξιος συντηρητὴς τῆς Ὑπηρεσίας κ. Στ. Γιαπιτζόπουλος καθάρισε, συντήρησε καὶ συγκόλλησε στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Ἐρέτριας ὅλο τὸ κεραμεικὸ ὑλικὸ τῆς ἀνασκαφῆς, κáνοντας ἔτσι δυνατὴ τὴ μελέτη του. Τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς — ἐκτὸς ἀπὸ τὰ νομίσματα — εἶναι σήμερα κατατεθειμένα στὸ Μουσεῖο τῆς Ἐρέτριας, στὰ εὐρετήρια τοῦ ὁποίου εἶναι καὶ καταγραμμένα.

Τὸ διπλὸ αὐτὸ μελέτημα εἶναι καρπὸς φιλίας καὶ ἐπιστημονικῆς συνεργασίας καὶ τιμᾷ ἰδιαίτερα τὸν πρῶτο ἀπὸ τοὺς δύο συμβαλλόμενους, πού ἀνέλαβε τὴν παρουσίαση

(*) Εὐχαριστῶ τὴν κ. Θ. Κακαρούλκα γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν σχεδιαγραμμάτων τῶν εἰκ. 1, 3 καὶ 4 καὶ τὸν κ. Κ. Ἡλιάκη γιὰ τὸ σχεδιάγραμμα τῆς εἰκ. 2.

τοῦ ἀνασκαφικοῦ μέρους. Ἡ κ. Μ. Οἰκονομίδου — τὴν ὁποία εὐχαριστῶ καὶ γιὰ τὴν ταύτιση καὶ ἀπόδοση τῶν μεμονωμένων νομισμάτων τῆς ἀνασκαφῆς — ἀνέλαβε τὴν ἀναλυτικὴ ἐπεξεργασία τοῦ νομισματικοῦ θησαυροῦ, ποὺ παρουσιάζει καὶ γενικότερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἐρέτριας στὸν 3ο αἰ. π.Χ.

Ἡ ἀνασκαφὴ καὶ τὰ εὐρήματα

Τὸ οἰκόπεδο Ζ. Ποδάρ¹ κεῖται κοντὰ στὴ γραμμὴ τῶν δυτικῶν τειχῶν καὶ στὸ μέσο περίπου τῆς ἀπόστασης ἀνάμεσα ἀπὸ τὴ σημαντικὴ Δυτικὴ Πύλη τῆς ἀρχαίας πόλης καὶ τὰ παραθαλάσσια τείχη στὰ νότια. Ἡ δυτικὴ ὀχυρωματικὴ γραμμὴ ἔχει ἐπιβεβαιωθεῖ ἀνασκαφικὰ² ἀλλὰ τὸ μεγαλύτερό της μέρος σήμερα δὲν εἶναι πιά ὁρατό. Παλαιότερες περιορισμένες ὅμως ἔρευνες σὲ γειτονικὰ οἰκόπεδα εἶχαν ἐπιτρέψει νὰ σχηματίσουμε μιὰ γενικὴ εἰκόνα τοῦ χώρου ὡς συνοικίας κατοικιῶν, μὲ λείψανα ἀρχαίων σπιτιῶν καὶ δρόμων, τῶν ἐλληνιστικῶν κυρίως χρόνων³. Ἡ νέα ἀνασκαφὴ ἔδινε τώρα τὴ δυνατότητα νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ ἢ νὰ διορθωθεῖ ἡ εἰκόνα αὐτὴ, ὅπως ἐπίσης νὰ ἐρευνηθοῦν τὰ βαθύτερα καὶ ἀρχαιότερα στρώματα.

Μὲ διασταυρούμενες ἀρχικὰ τομὲς (Α', Β', Γ' καὶ Δ') διαπιστώθηκαν τὰ ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ λείψανα σὲ μικρὸ σχετικὰ βάθος (0.40 μ.) ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ οἰκοπέδου καὶ τῶν σημερινῶν παρακειμένων ὁδῶν καὶ μελετήθηκε ἡ στρωματογραφία τοῦ χώρου (εἰκ. 1). Σὲ συνέχεια ἡ ἔρευνα ἐπεκτάθηκε στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ οἰκοπέδου. Ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ οἰκοπέδου μέχρι τὸ βάθος περίπου τῶν 0.30 μ. ἐπισημάνθηκε τὸ «ἐπιφανειακὸ στρώμα», γεμάτο σύγχρονα μπάζα καὶ μὲ ἐλάχιστα ἀρχαῖα. Τὸ ἀρχαῖο «στρώμα 1», ποὺ ἄρχιζε ἀπὸ τὰ 0.30 μ., ἔφθανε σὲ βάθος περίπου 0.85 μ. καὶ ἀποτελεῖτο ἀπὸ καστανὸ χῶμα. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ στρώμα (συνολικοῦ πάχους 0.50 μ. περίπου) διαπιστώθηκαν τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, ἐνῶ σὲ βάθος 0.85 μ. παρατηρήθηκε μιὰ σαφὴς ἀλλαγὴ στὴ σύσταση τῶν χωμάτων. Ἡ ὑφὴ τῶν χωμάτων τοῦ ὑποκείμενου αὐτοῦ «στρώματος 2» ἦταν ἀμμουδερὴ καὶ ἔδωσε περιορισμένα εὐρήματα, σχεδὸν ἀποκλειστικὰ τεμάχια ἀγγείων. Τὸ ἀμμουδερὸ στρώμα (συνολικοῦ πάχους περίπου 1 μ.) ἐπισημάνθηκε σ' ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ οἰκοπέδου, ὅπου ἔγιναν καὶ ἀπλὲς ἀκόμη μικρὲς τομὲς, καὶ τὰ εὐρήματά του ἦταν ὁμοιόμορφα. Σὲ βά-

1. Μνεία τῆς ἀνασκαφῆς: Π. ΚΑΛΛΙΓΑΣ, ΑΑΑ XIV, 1981, 31 - 2, εἰκ. 2.

2. Ἀνασκαφὴ τμημάτων δυτικῶν τειχῶν (ἐκτὸς τοῦ τμήματος κοντὰ στὴ Δυτικὴ Πύλη καὶ μέχρι τοῦ χώρου τοῦ Μουσείου):

α) οἰκ. Γ. Θεοφάνους (ἀρ. 112α): Α. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, ΑΔ 29, 1973 - 4, Χρον., 468 καὶ ΑΕ 1976, Χρον., 1 κέ., εἰκ. 1.

β) ἐπὶ τῆς σημ. ὁδοῦ Ἑγελόχου Ταραντίνου: CL. KRAUSE, AntK 24, 1981, 79 (ἀρ. 8).

Φαίνεται ὅτι τὸ δυτικὸ τείχος — τὸ πρὸς τὴ Χαλκίδα — ὑπέστη ἰδιαιτέρες ζημιὲς κατὰ τὴν ἄλωση τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους (Τ. LIV. 32, 16, 15).

3. Οἰκοδομικὰ λείψανα σημειώθηκαν στὰ οἰκόπεδα ἀρ.

321 (τοῦ Δημοσίου), ἀρ. 323 (Οἰκονόμου), ἀρ. 324 (Γουρνῆ) καὶ ἀρ. 353 ('Α. Ψωμᾶ).

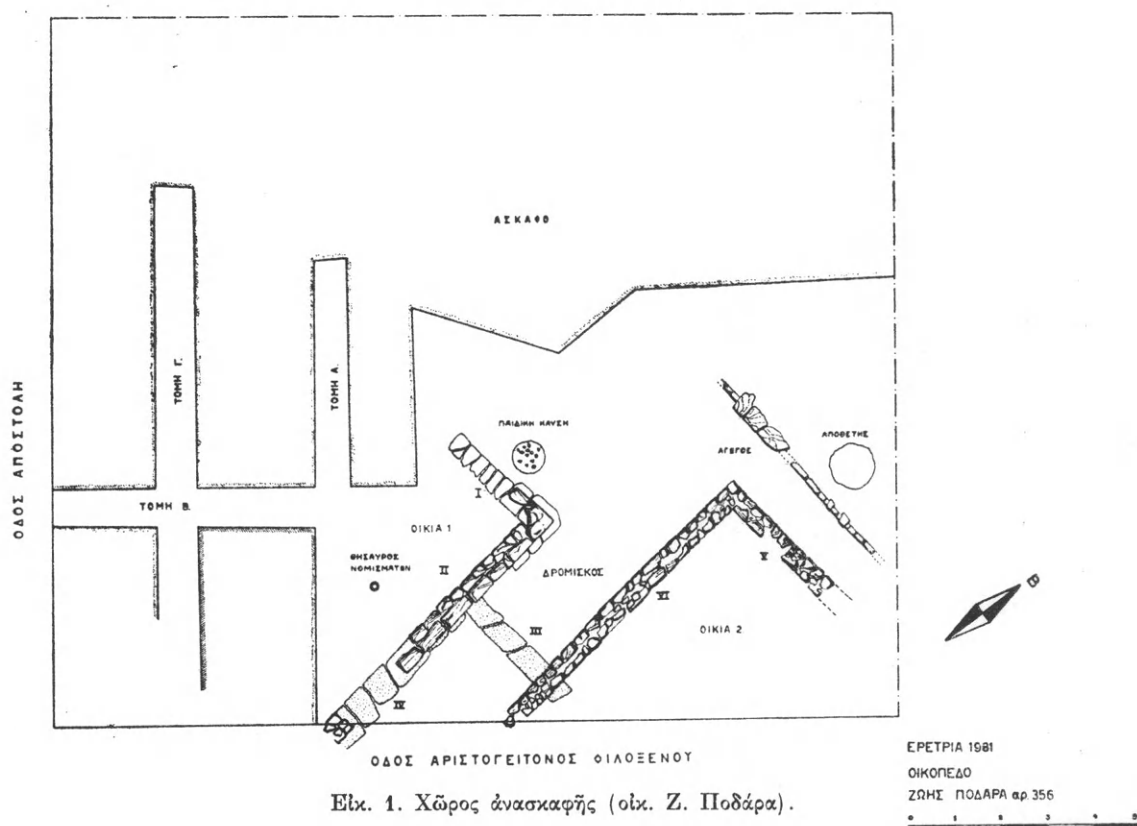
Ἀπουσία οἰκοδομικῶν λειψάνων παρατηρήθηκε στὰ οἰκόπεδα ἀρ. 367 ('Α. Παναγιάρη), ἀρ. 365 (Μαγκούτα), ἀρ. 355 (Βράκα), ἀρ. 326 (Π. Μπόλα) καὶ ἀρ. 363 (Σαραντινοῦ).

Τὸ μεγάλο ὀρθογώνιο ἀρχαῖο κτίσμα ποὺ κεῖται στὸ οἰκ. 362 - 364 (τοῦ Ταμείου Ἐθνικοῦ Στόλου) εἶναι ἄγνωστο — πρὶν ἐκτελεσθεῖ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα — ἐὰν εἶναι μεγάλο ἰδιωτικὸ σπίτι ἢ κοινόχρηστο κτίριο (Γυμνάσιο;). Γιὰ τὴν ἔρευνα στὰ οἰκόπεδα Μπόλα (ἀρ. 326), 'Α. Ψωμᾶ (ἀρ. 353) καὶ Σαραντινοῦ (ἀρ. 363) βλ. Α. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, ΑΔ 31, 1976, Χρον., 133.

θος 1.70 - 1.90 μ. από τη σημερινή επιφάνεια άρχισε να αναβλύζει το νερό και ή άνασκαφική έρευνα διακόπηκε άναγκαστικά.

Το άμμουδερό «στρώμα 2» έδωσε κυρίως κεραμεική και μόνο στην άνατολική πλευρά του οικόπεδου διαπιστώθηκε μέσα σ' αυτό μια γωνία κτίσματος άρχαιότερου από τα έλληνιστικά λείψανα. Η άνω επιφάνεια των πρώιμων αυτών τοίχων ήταν σέ βάθος 1.30 μ. από τη σημερινή επιφάνεια (τοίχοι ΙΙΙ και ΙV του σχεδίου της εικ. 1).

Η γεωμετρική κεραμεική βρέθηκε κυρίως στα βαθύτερα στρώματα, αλλά ενδιαφέ-

Εικ. 1. Χῶρος άνασκαφῆς (οίκ. Ζ. Ποδάρα).

ροντα τεμάχια γεωμετρικών άγγείων περισυλλέγησαν και στα ψηλότερα (νεώτερα) στρώματα, προφανώς εξαιτίας της άναμόχλευσης των χωμάτων και των οικόδομικών δραστηριοτήτων στην έλληνιστική περίοδο. Η γεωμετρική αυτή κεραμεική, που δέν διαπιστώθηκε να συνδέεται με καμιά συγκεκριμένη οικόδομική φάση, ανήκει ως σύνολο στα ύστερα γεωμετρικά χρόνια, δηλαδή στα τέλη του 8ου αϊ. π.Χ. και στις άρχές του 7ου. Απουσιάζει γενικά ή κεραμεική της παλαιότερης γεωμετρικής έποχής με τη διακόσμηση των γραμμωτών μαιάνδρων καθώς και τα μεγάλα κλειστά άγγεία. Κυριαρχούν έδῶ τα λεπτότερα άγγεία (σχύφοι, κύπελλα, οίνοχόες κλπ.) που ανήκουν στα τοπικά έρετριακά έργαστήρια κεραμεικής.

Από τα εύρήματα άξια να έπισημανθούν είναι τα τμήματα σχύφων με διακόσμηση υδρόβιων πουλιών και τετράφυλλων σέ «μετοπική» διάταξη (άρ. κατ. 1 και 2, πίν.

38α) ποὺ χαρακτηρίζουν τὸ ἐρετριακὸ γεωμετρικὸ ἐργαστήριον, καθὼς καὶ ὁ σκύφος μὲ τὸν ρόμβο μὲ τὸ ἐπίθετο λευκὸ χρώμα (ἀρ. κατ. 3, πίν. 38α). Οἱ σύγχρονοι μονόχρωμοι σκύφοι (ἀρ. κατ. 4, πίν. 38β) εἶναι συνηθισμένο οἰκιακὸ σκεῦος, ποὺ κατατίθεται ὅμως καὶ σὲ τάφους, ὅπως καὶ τὰ κύπελλα (ἀρ. κατ. 5, πίν. 39α). Ὀλόβαφα πολλές φορές εἶναι καὶ τὰ μικρὰ κύπελλα μὲ τὴν κατακόρυφη ταινιωτὴ λαβή (ἀρ. κατ. 6, πίν. 38β), ἐνῶ ἄλλες φορές φέρουν διακόσμηση ἀπὸ βιαστικές κάθετες γραμμές, ποὺ προσδίδει κάποια ζωντάνια στὸ μικρὸ αὐτὸ ἀγγεῖο (ἀρ. κατ. 7, πίν. 38α) καὶ θυμίζει καλαθοπλεκτική. Ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ οἰκοσκευὴ δὲν ἔλειπαν οἱ μικροὶ κρατῆρες (ἀρ. κατ. 8, πίν. 38α), οὔτε τὰ προχοῖδια (ἀρ. κατ. 11, πίν. 39γ) μὲ τὴν περιορισμένη στὴ ζώνη τοῦ ὤμου διακόσμηση. Ἀπὸ τὰ ἄλλα ἀγγεῖα πρέπει νὰ μνημονευθοῦν οἱ οἰνοχόες: ἐνδιαφέρον ἀγγεῖο ἦταν ἀσφαλῶς ἡ οἰνοχόη μὲ τὸ λοξότμητο χεῖλος (ἀρ. κατ. 9, πίν. 38β), ποὺ θυμίζει θεσσαλικά πρότυπα, ἀλλὰ δυστυχῶς διασώθηκαν μόνο ὀρισμένα θραύσματά της. Ἡ μικρὴ οἰνοχόη μὲ τὴν πλατιά βάση καὶ τὸν ψηλὸ κυλινδρικό λαιμὸ (ἀρ. κατ. 10, πίν. 39γ) βρίσκεται ἀντίθετα μέσα στὴν παλαιότερη γεωμετρικὴ ἐρετριακὴ παράδοση.

Μέσα σ' αὐτὴ τὴν παράδοση βρίσκονται καὶ λίγα τμήματα ἀπὸ μεγαλύτερα ἀγγεῖα: ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ μικρὸ θραῦσμα ἀπὸ κρατήρα ποὺ διασώζει παράσταση ἀλόγου (ἀρ. κατ. 12, πίν. 39β), καθὼς καὶ τὸ τμήμα λαιμοῦ μεγάλου ἀμφορέα, ὅπου διακρίνεται μέρος ἐνὸς πουλιοῦ καὶ διπλὸς πέλεκυς (ἀρ. κατ. 13, πίν. 39δ). Ὁ λαιμὸς ἄλλου ἀμφορέα ἔχει διακόσμηση ζώνης κυματιστῶν γραμμῶν (ἀρ. κατ. 14, πίν. 39ε).

Ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ὁμάδα ἀπὸ τὶς λεπτές κοτύλες, ποὺ εἶναι ἐπηρεασμένες ἀπὸ πρωτοκορινθιακὰ πρότυπα. Ἡ διπλὴ σειρὰ τῶν σχηματοποιημένων μικρῶν πουλιῶν (ἀρ. κατ. 15, πίν. 38α) καὶ οἱ βιαστικές κατακόρυφες καὶ κυματιστές γραμμές (ἀρ. κατ. 16, πίν. 40α) εἶναι χαρακτηριστικά ποὺ ἀπαντοῦν σ' αὐτὴ τὴν ἐρετριακὴ παραλλαγή ποὺ ἔχει μακριὰ ἐξέλιξη¹.

Ἀλλὰ μὲ τὴν εἰσροὴ τῶν νέων στοιχείων τῆς πρώιμης «ἀνατολίζουσας» διακόσμησης ἀνατρέπεται ἡ «γεωμετρικὴ τάξη». Τὰ βιαστικά «8» στὸ χεῖλος τοῦ ἀγγείου ἀρ. κατ. 17 καὶ τὰ «S» στὸ χεῖλος ἄλλου (ἀρ. κατ. 18), εἶναι χαρακτηριστικά δείγματα τοῦ νέου ρυθμοῦ (πίν. 40γ). Οἱ ἐπαφές τῆς Ἐρέτριας γενικά μὲ τὴν Ἀνατολή καὶ εἰδικότερα μὲ τὴν Κύπρο τὰ χρόνια αὐτὰ εἶναι ἀπὸ διάφορες πηγές διαπιστωμένη². Τὸ σχετικὸ ὕλικὸ ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο Ποδάρα ἦταν περιορισμένο ἀλλὰ ἡ παρουσία μιᾶς μικρῆς σφαιρικῆς κυπριακῆς πρόχου (ἀρ. κατ. 19, πίν. 38β) ἐπιβεβαιώνει τοὺς ἐρετριακοὺς δεσμοὺς μὲ τὴν Κύπρο στὸν 7ο αἰ. π.Χ.

Πρέπει ἐδῶ νὰ τονισθεῖ ἡ ἀπουσία κεραμεικῆς τῶν ἀρχαῖων χρόνων, δηλ. τοῦ ὑπόλοιπου 7ου, τοῦ 6ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Ἀνάμεσα στὰ θραύσματα τῶν ἀγγείων ποὺ περισυλλέγησαν σ' ὅλη τὴν ἔκταση τῆς ἀνασκαφῆς ἀναγνωρίστηκαν 1 - 2 μόνο ἀποτμήματα τέτοιων ἀγγείων, γεγονός ποὺ μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς σαφῆς ἐνδειξη ὅτι ὁ χῶρος δὲν κατοικήθηκε τὴν περίοδο αὐτή.

1. J. P. DESCOEUDRES, Eretria VI (1978) 7 - 19.

2. Κυπριακὰ Ἐρέτριας: V. KARAGIORGIS - L. KAHIL, Témoignages eubéens à Chypre et chypriotes à Éré-

trie, AntK 10, 1967, 133 καὶ J. N. COLDSTREAM, Geometric Greece (London 1977) 199.

Ἡ ζωὴ στὴν περιοχὴ διαπιστώνεται ξανά ἀπὸ τὶς ἀρχές περίπου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. καὶ ἐκτείνεται χρονικὰ πρὸς τὰ τέλη τοῦ αἰῶνα. Οἱ μελανόβαφες βάσεις ληκύθων ποὺ βρέθηκαν, χαρακτηριστικῶν ταφικῶν κτερισμάτων, μποροῦν νὰ συνδεθοῦν μὲ τὴ σαρκοφάγο τοῦ 470 π.Χ. ποὺ ἀποκαλύφθηκε πρὸ ἐτῶν σὲ ἀπέναντι οἰκόπεδο¹. Σ' αὐτὴ τὴν ομάδα φαίνεται νὰ ἀνήκει πῶμα ἀμφορέα (ἀρ. κατ. 20, πίν. 40β) μὲ λογχοειδῆ ἀκτινωτὴ διακόσμηση ποὺ βρέθηκε στὸ «στρώμα 1» καὶ ἀνήκει στὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ. ἢ τὶς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. Ὁ εὐρύτερος χώρος φαίνεται νὰ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς ταφικός, ἰδίως μετὰ τὴν ἀποδιοργάνωση τῆς πόλης στὰ Περσικὰ (490 π.Χ.).

Στὰ χρόνια μετὰ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδοθοῦν τὰ ἀρχαιότερα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα ποὺ σκάφτηκαν στὸ οἰκόπεδο, δηλαδὴ ἡ γωνιά ἐνὸς ὀρθογώνιου χώρου ποὺ τὴ συνθέτουν οἱ τοῖχοι III καὶ IV. Ἡ στενότητα τοῦ χώρου τῆς ἀνασκαφῆς καὶ οἱ γενικότεροι περιορισμοὶ τῆς, δὲν ἐπέτρεψαν τὴ διασάφηση τῶν τοίχων μὲ ἀκρίβεια — πάντως συνεχίζονται κάτω ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἀσφαλτοστρωμένη ὁδὸ Ἀριστογείτονος Φιλοξένου. Ὁ τοῖχος III ἐρευνήθηκε σὲ μῆκος 2.80 μ. καὶ ὁ IV σὲ μῆκος 4.30 μ. Ἀσφαλῶς ἀποτελοῦσαν τὸ θεμέλιο τοίχων καὶ συντίθενται ἀπὸ μεγάλους λίθους, πλάτους περίπου 0.80, ἐπίπεδους κατὰ τὴν πάνω τους ἐπιφάνεια. Μικροὶ λίθοι στὰ ἐνδιάμεσα βοηθοῦσαν στὴ συνοχὴ τοῦ θεμελίου καὶ δημιουργοῦσαν τὴν κατὰλληλὴ ἔδραση γιὰ τοὺς ὑπερκείμενους τοίχους, ποὺ δὲν σώζονται πιά σήμερα, ἀλλὰ θὰ ἦταν ἀσφαλῶς στενότεροι ἀπὸ τὸ θεμέλιο, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ ἄλλες σύγχρονες περιπτώσεις στὴν Ἑρέτρια². Μὲ τὰ θεμέλια αὐτὰ συνδέεται μιὰ μικρὴ ἀλλὰ εὐδιάκριτη ομάδα θραυσμάτων ἀγγείων ποὺ βοηθεῖ στὴ χρονολόγηση στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (χαρακτηριστικὰ τὰ μελαμβαφὴ μὲ ἐμπύεστη διακόσμηση, κ.ἄ.). Ἀπὸ τὴν ἐρυθρόμορφη κεραμικὴ τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. μόνο ἓνα μικρὸ θραῦσμα ἀπὸ ἀττικὸ κρατήρα εἶναι ἄξιο νὰ σημειωθεῖ (ἀρ. κατ. 21): ἀπὸ τὴν ἀσφαλῶς πολυπρόσωπη παράσταση ποὺ διακοσμοῦσε τὸ ἀγγεῖο σώθηκε μόνο τὸ κεφάλι μιᾶς γυναίκας (πίν. 40δ).

Στὸν 4ο αἰ. π.Χ. ἀνήκει ὁ ἐρυθρόμορφος ἀττικὸς σκύφος (ἀρ. κατ. 22, πίν. 40ε), ποὺ βρέθηκε πάντως στὸ «στρώμα 2» (ἀμμουδερό), καθὼς καὶ τὸ ὠραῖο ἀττικὸ πλαστικὸ ἀγγεῖο μὲ τὴ γενειοφόρο μορφή (ἀρ. κατ. 23, πίν. 41α - β). Τὸ μικρὸ αὐτὸ κομψὸ μυροδοχεῖο εἶχε, ὅπως γνωρίζουμε, μεγάλη διάδοση στὸ α' μισὸ τοῦ αἰῶνα καὶ παραδείγματά του βρέθηκαν στὴν Αἴγυπτο, τὴ Νόλα τῆς Ἰταλίας, τὸ Κέρτς τῆς Ν. Ρωσίας καὶ φυσικὰ καὶ στὴν κυρίως Ἑλλάδα. Ἐνῶ ὅμως κανένα δεῖγμα δὲν βρέθηκε στὴν ἴδια τὴν Ἀθῆνα, ἀπ' ὅπου θεωρεῖται ὅτι προέρχεται ὁ τύπος, ἄλλα βρέθηκαν στὴν Τανάγρα, τὴν Ὀλυνθο καὶ ἴσως τὴν Ἑρέτρια (Συλ. Γελαδάκη³). Τὸ ἀγγεῖο, σήμερα

1. Ταφὲς ἐνγλίκων κλασικῶν χρόνων μέσα στὸν περιτοιχισμένον χώρο τῆς ἀρχαίας πόλης:

α) μία λίθινη σαρκοφάγος — ἀνασκαφὴ 1980· οἰκοπ. Βράκα (ἀρ. οἰκ. 355) ΑΔ, Χρον. (τῆς ἀντίστοιχης χρονιάς).

β) συστάδα 8 τάφων — ἀνασκαφὴ 1981 — οἰκοπ. Πετρογιάννη (ἀρ. 663) μνεία ἀνασκαφῆς: ΑΑΑ XIV, 1981, 32. Τὴ συνολικὴ παρουσίαση τοῦ εὐρήματος ἔχει ἀναλάβει ἡ ἐπιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων κ. Α. ΜΠΑΛΩΜΕΝΟΥ

(πρβ. ΑΔ 33, 1978, Μελέτες, ὑπὸ ἐκτύπωση) — γιὰ ταφικὰς πυρὲς βλ. σ. 115 σημ. 1.

2. Πρβ. τοίχους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. στὸ οἰκόπεδο Δημολιάνη-Παπαρρήγα (ἀρ. οἰκ. 142) καὶ Δ. Γούναρη (ἀρ. οἰκ. 92), ἀνασκαφῆς 1982 (ΑΔ, Χρον. τῆς ἀντίστοιχης χρονιάς).

3. Ὁ Γελαδάκης — γνωστὸς ἀρχαιοπώλης τοῦ τέλους τοῦ περασμένου αἰῶνα — εἶχε προμηθεύσει μὲ ἀρχαία

στὴ Βοστώνη, ἔχει προέλευση γενικὰ τὴν Ἑλλάδα. Συνήθως τὰ μυροδοχεῖα αὐτὰ βρίσκονται σὲ τάφους (Ὀλυνθος, Κέρτς, Νόλα, Τανάγρα, Αἴγυπτος(;)), ἀλλὰ τὸ νέο παράδειγμα ἀπὸ τὴν Ἑρέτρια δὲν διαπιστώθηκε νὰ ἔχει καμιά σχέση μὲ τάφο.

Ἡ ὥραία ἀνδρική κεφαλὴ ποὺ κοσμεῖ τὴν κύρια πλευρὰ τοῦ ἀγγείου ἄλλοτε θεωρεῖται ὅτι εἰκονίζει τὸν Διόνυσο καὶ ἄλλοτε τὸν Βορέα. Θὰ μπορούσε ἴσως νὰ πρόκειται, ὅπως στὸ παράδειγμα τοῦ οἰκοπέδου Ποδάρα, καὶ γιὰ κάποια θαλασσινή θεότητα (Ὡκεανός;) ποὺ θὰ ταίριαζε μάλιστα μὲ τὴν ἀπεικόνιση τῆς ἀχιβάδας στὴν πίσω πλευρὰ τοῦ ἀγγείου.

Στὰ ἴδια χρόνια ἀνήκει καὶ ἡ ἀξιόλογη πήλινη μήτρα γιὰ τὴν κατασκευὴ προτομῆς τῆς Ἀθηνᾶς (ἀρ. κατ. 24, πίν. 41γ), ποὺ βρέθηκε ἐπίσης στὰ χαμηλὰ στρώματα κοντὰ στὸ κλασικὸ θεμέλιο (τοιχοί II - IV). Ὁ τύπος τῆς Ἀθηνᾶς ποὺ ἀποδίδει ἡ μήτρα, εἶναι ἀττικὸς καὶ θυμίζει τὴ φειδιακὴ Ἀθηνᾶ Παρθένου στὸν Παρθενώνα. Τὸ βαρὺ πλάσιμο τοῦ προσώπου, οἱ βόστρυχοι ποὺ πέφτουν στὸ λαιμὸ καὶ τὸ ἀττικὸ κράνος μὲ τὸν τριπλὸ θύσανο καὶ τὶς παραγναθίδες, εἶναι ὅλα χαρακτηριστικὰ ποὺ βρίσκει κανεὶς στὸ φειδιακὸ ἔργο, ὅπως τὸ γνωρίζουμε ἀπὸ τὰ ἀντίγραφα του¹. Ἀντίθετα ἀπὸ τὸν φειδιακὸν τύπο τῆς Παρθένου τοῦ 5ου αἰ., ἡ Ἀθηνᾶ στὴ τέχνη τοῦ 4ου αἰ. εἶναι μορφὴ ραδιότερη καὶ φορεῖ συνήθως τὸ κορινθιακὸ κράνος².

Ἡ μήτρα τῆς Ἑρέτριας πρέπει νὰ εἶναι ἀθηναϊκῆς ἐμπνευσης ἴσως καὶ προέλευσης καὶ νὰ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ κάποιον Ἑρετριά κοροπλάστη. Ἡ ἀνεύρεσή της στὴν Ἑρέτρια μᾶς ὑπενθυμίζει πόσο προσεκτικοὶ πρέπει νὰ εἴμαστε γενικὰ στὰ συμπεράσματά μας γιὰ τὴν τυπολογικὴ κατὰταξή σὲ τοπικὰ ἐργαστήρια καὶ σχολὲς τῶν ἑτοιμῶν προϊόντων, ὅπως τὰ κοροπλαστικὰ ἔργα, ἀφοῦ οἱ μῆτρες τους συχνὰ προέρχονται ἀπὸ ἄλλα μέρη ἢ ἀντιγράφονταν ἀπὸ ξένα πρότυπα. Τὰ ἀθίβολα τῶν βυζαντινῶν εἰκόνων ποὺ ταξιίδευσαν σ' ὅλο τὸν χριστιανικὸ κόσμον τῆς Ἀνατολῆς, γιὰ τὴν χρῆση τῶν ἀγιογράφων εἶναι ἓνα νεώτερο παράλληλο³.

Ἡ Ἀθηνᾶ φαίνεται ὅτι ἦταν ἰδιαίτερα ἀγαπητὴ στὴν Ἑρέτρια τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ὅπως μᾶς δείχνει καὶ ἓνα ἄλλο κοροπλαστικὸ ἔργο, τὸ μικρὸ εἰδώλιο τῆς θεᾶς, εὔρημα καὶ αὐτὸ τῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν τοῦ 1981 (πίν. 42α). Τὸ ἀγαλμάτιο (ἀρ. εὐρ. 13618) βρέθηκε στὸ οἰκόμετρο X. Τσολάκου (ἀριθ. οἰκ. 98) σὲ κάποια ἀπό-

πολλὰ ξένα μουσεῖα καθὼς καὶ τὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολ. Μουσ. εἶο Ἀθηνῶν. Πολλὰ ἀπὸ τὰ εὐρήματά του προέρχονταν ἀπὸ τὶς λαθραῖες ἢ ἀνεπίσημες ἀνασκαφές τῶν νεκροταφείων τῆς Ἑρέτριας. Πρβ. ἄλλο πλαστικὸ ἀγγεῖο ἀπὸ τὴν Ἑρέτρια σήμερὰ στὴ Βοστώνη: M. TRUMPF-LYRITZAKI, Griechische Figurenvasen (Bonn 1969) FV. 79.

1. Ἀντίγραφα φειδιακῆς Ἀθηνᾶς, μὲ ἀττικὸ κράνος: α) Ἀθηνᾶ Hope (FUCHS, Die Skulptur der Griechen, 1969, 194, εἰκ. 206).

β) Ἀθηνᾶ Farneze (G. RODENWALDT, Propyläen-Kunstgeschichte III, 1927, πίν. 321).

γ) Ἀθηνᾶ Περγάμου (M. ROBERTSON, A History of Greek Art, Cambridge 1973, 311 - 2, πίν. 105a).

δ) Χάλκινο κεφάλι Ἀθηνᾶς ἀπὸ τὴ Ρώμη (M. COMSTOCK - C. VERMEULE, Greek, Etruscan and Roman Bronzes in Mus. of Fine Arts, Boston 1971, 94, ἀρ. 99).

2. Γιὰ τὴν Ἀθηνᾶ στὸν 4ο αἰ. π.Χ. γενικὰ G. WAYWELL, Athena Mattei, BSA 66, 1971, 376 καὶ σ. 112 σημ. 2. Εἰδικὰ γιὰ τὴν Ἀθηνᾶ τοῦ Πειραιᾶ καὶ τὴν ἀπαργίστρωσή της ἀπὸ τὸν Εὐφράνορα, βλ. G. DONTAS, AutK 25, 1982, 21 κέ.

3. R. V. NICHOLS, Type, Group and Series: A Reconsideration of Some Coroplastic Fundamentals, BSA 47, 1952, ἰδ. 221. Γιὰ τὰ μεταβυζαντινὰ ἀθίβολα (ντεσένια) βλ. Π. ΚΑΛΑΠΠΑ, Ἡ ἐκκλησία τοῦ Παντοκράτορα, Κερκυραϊκὰ Χρονικά ΙΔ, 1968, 120.

σταση βέβαια από τὸ οἰκόπεδο Ποδάρα, καὶ δυστυχῶς ἀκέφαλο. Διακρίνεται πάντως καθαρὰ ἡ μορφή τῆς θεᾶς μετὸν δωρικὸ χιτῶνα καὶ τὴν αἰγίδα μετὸ γοργόνειο στῆ μέση. Ἡ φθορὰ τοῦ εἰδωλίου κάνει ἀδύνατη τὴν παραπέρα βέβαιη ἀπόδοση τοῦ τύπου ποὺ πάντως, ὅπως φαίνεται, εἶναι ἀττικὸς: θυμίζει τὸ χάλκινο ἀγαλμάτιο τῆς Βοστώνης ποὺ ἀποδίδει μετὰ κάποια πιθανότητα τὴν Ἀθηνᾶ Ἐνοπλο τοῦ Φειδία, πάνω στὴν ἀθηναϊκὴ ἀκρόπολη¹.

Παράλληλο φαινόμενο μετὰ τὰ ἀττικῆς ἔμπνευσης εἰδώλια τῆς Ἀθηνᾶς μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἡ ὑπαρξὴ στὴν Ἐρέτρια ἐνὸς σημαντικοῦ ἀριθμοῦ παναθηναϊκῶν ἀμφορέων τοῦ 4ου αἰ. ποὺ βρέθηκαν τεμαχισμένοι σὲ ἀποθέτες². Μαρτυροῦν ἀσφαλῶς γιὰ κάποιον συγκεκριμένο Ἐρετριά(;) ἀθλητὴ τῆς πάλης ποὺ ἔλαβε μέρος σὲ διαδοχικοὺς ἀγῶνες στὴν Ἀθήνα, τὸ 363/62 καὶ τὸ 360/59.

Τὰ εὐρήματα αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ συσχετίζονται μετὰ τὴν ἄμεση ἀθηναϊκὴ ἐπιρροὴ στὴν Ἐρέτρια κατὰ τὸν 5ο καὶ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. μετὰ ἰδιαίτερη ἔνταση τὴν περίοδο τῆς ἀθηναϊκῆς κληρουχίας στὸ β' μισό τοῦ 5ου αἰ. καὶ τῆς συμμαχίας τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰ.³

Τὰ εὐρήματα γενικὰ ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο Ποδάρα δείχνουν ὅτι ἡ κλασικὴ οἰκοδομὴ (τοῖχοι III - IV) ἔζησε γιὰ ἀρκετὰ χρόνια καὶ μέσα στὸν 4ο αἰ., ἀλλὰ εἶναι ἄγνωστο πότε καὶ γιατί ἐγκαταλείφθηκε. Πάντως στὸ β' τέταρτο τοῦ αἰῶνα ἀνήκει μικρὸ πῆλινο λυχνάρι ποὺ βρέθηκε στὸ βόρειο μέρος τοῦ οἰκοπέδου (ἀρ. κατ. 25), καθὼς καὶ ἀργυρὸ νόμισμα τῆς Κυζίκου ποὺ βρέθηκε στὰ δυτικά. Τὸ τετράδραχμο τῆς Κυζίκου — νόμισμα σχετικὰ σπάνιο — εἶναι φθαρμένο καὶ φανερὰ πολυκυκλοφορημένο, ἀλλὰ μαρτυρεῖ ἐμπορικὲς διασυνδέσεις τῶν Ἐρετριάων καὶ μετὰ τὶς ἐλληνικὲς πόλεις τῆς Προποντίδας στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. περίπου:

(ME. 6) Ἀργυρὸ τετράδραχμο Κυζίκου, φθαρμένο, (μέσα 4ου αἰ. π.Χ.), gr. 13.30 (πίν. 42β).

Γυναικεῖα κεφαλὴ (Σωτεῖρα)/KYZI, προτομὴ λέοντα, κάτω τόννος-σύμβολο: ἀμφορέας.

— 405 - 363 π.Χ., κατὰ Paul Naster, La Collection Lucien de Hirsch (Bruxelles 1959) σ. 241 ἀρ. 1451 πίν. LXXVI.

— 389 - 330 π.Χ., κατὰ A. Brett, M.F. Boston (1958) σ. 205, ἀρ. 1574 - 77.

Τὴν οἰκιακὴ χρῆση τοῦ χώρου ὑπογραμμίζει παρὰλληλα ἡ εὕρεση ἀρκετῶν πῆλινων πυραμοειδῶν ἀγνύθων καὶ σφονδυλίων (ἀρ. κατ. 26 - 29, πίν. 42γ) ποὺ βρέθηκαν

1. COMSTOCK - VERMEULE, *Bronzes* 40 - 41, ἀρ. 40. Γιὰ ἄλλες ἐρετριακὲς Ἀθηνᾶς καὶ τὸ ἀνάγλυφο ἀρ. εὐρ. 639 τοῦ Μουσ. Ἐρετριάς βλ. Π. ΘΕΜΕΛΗ, ΠΑΕ 1981 Α', 153 πίν. 115 - 7.

2. Συγκολλήθηκαν 9 ἀμφορεῖς: 3 τοῦ ἄρχοντα Χαρικλείδου (363/62), ὀρθῆς πάλης, καὶ 6 τοῦ ἄρχοντα Καλλιμήδου (360/59), πέντε ὀρθῆς πάλης καὶ ἓνας παγκρατίου: Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΑΑΑ II, 1969, 409 κέ., Στήλη (Ἀθήνα 1980) 265 κέ.

3. Γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ κληρουχία: J. R. GREEN - R. K. SINCLAIR, *Athenians in Eretria*, *Historia* 19, 1970, 515 κέ. (ἰδιαίτ. 522 κέ.) I. ΒΑΡΤΣΟΣ, Ἀθηναῖκαι κλη-

ρουχίαι (Ἀθήναι 1972) 92 - 93. Ἀμφιβολίες ἐκφράζει ὁ R. MEIGGS, *The Athenian Empire* (Oxford 1975) 565 κέ. Ἡ συμμαχία Ἐρετριάς - Ἀθήνας τοῦ 394 π.Χ. = IG II² 16 (M. TOD, *Greek Historical Inscriptions* II, Oxford 1948, 16 κέ. ἀρ. 103). Ὁ P. KRENTZ χρονολογεῖ τὴ συνθήκη τὸ 404/3 π.Χ. (AJPh. 100, 1979, 398 - 400). Ἀντίθετα, ὑποστηρίζει τὴ γενικὰ παραδεκτὴ χρονολογία ὁ D. KNOEPFLER (AJPh. 101, 1980, 462 - 469). Ἀθηναϊκὴ βοήθεια καὶ νέα συμμαχία πρὸς τὴν Ἐρέτρια τὸ 357/6 π.Χ.: TOD ἀρ. 153 (σ. 157 κέ.) καὶ ἀρ. 154 (σ. 161 κέ.).

στο ἀμμουδερό στρώμα (στρώμα 2), καὶ συνδέονται ἀσφαλῶς με ὑφαντικές ἐργασίες.

Κατὰ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. κρίνοντας ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ, οἰκοδομήθηκε πάλιν ἀπὸ τὸ κλασικὸ κτίσμα, ἀλλὰ με διαφορετικὸ προσανατολισμό, ἡ «οἰκία 1», ἀπὸ τὴν ὁποία ὅμως ἐγίνε δυνατό νὰ ἐρευνηθεῖ μόνο ἡ ἐξωτερικὴ γωνία ἐνὸς ὀρθογώνιου χώρου τῆς, μᾶλλον δωματίου («δωμάτιο Ι»). Οἱ τοῖχοι ποὺ ἀπαρτίζουν τὴ γωνία αὐτή, οἱ Ι - ΙΙ, εἶναι πολὺ ἐπιμελημένης κατασκευῆς καὶ γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς ἴδιας τῆς γωνίας τοποθετήθηκε μάλιστα θεμελίωση ἀπὸ πλακοειδεῖς λίθους ποὺ ἐξέχουν ἀπὸ τὸν ὑπερκείμενο τοῖχο. Ἀπὸ τὸν τοῖχο Ι, ποὺ ἔχει φορὰ Ἀ. - Δ., σώθηκε μόνον ἡ γωνία καὶ ἡ θεμελίωσή του σὲ μῆκος 2.75 μ. καὶ κανένα ἄλλο ἔχνος του δὲν βρέθηκε δυτικότερα παρὰ τὶς ἐντατικές μας ἐρευνες (πίν. 42δ).

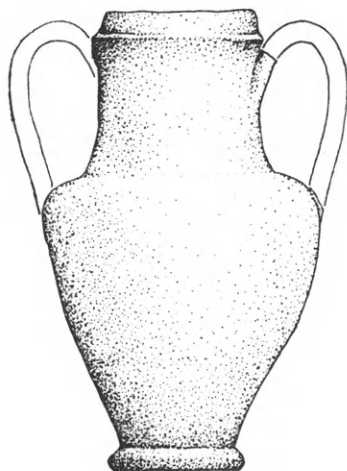
Ὁ τοῖχος ΙΙ ἀντίθετα, με φορὰ Β. - Ν., διαπιστώθηκε σὲ μῆκος 6.70 μ. καὶ συνεχίζεται κάτω ἀπὸ τὴ σημερινὴ ὁδὸ Ἀριστογείτονος Φιλοξένου. Σὲ ἀπόσταση 2.20 μ. ἀπὸ τὴ γωνία ὁ τοῖχος ΙΙ, κατὰ τὴ διάρκειά τῆς κατασκευῆς του συνάντησε τὸν ὑποκείμενο παλαιὸ τοῖχο ΙV, τὸν ὁποῖο καὶ χρησιμοποίησε σὰν θεμέλιο, με τὴν ἀπαραίτητη παρεμβολὴ μικρότερων λίθων (πίν. 43α). Ἡ ἀνώτερη σωζόμενη σειρὰ τῶν λίθων τοῦ τοίχου ΙΙ (ἡ ἄνω ἐπιφάνειά τῆς ἔκειτο σὲ βάθος 0.40 μ. ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια τοῦ οἰκοπέδου), ποὺ ἀσφαλῶς ἦταν ὁρατὴ τὴν ἐποχὴ τῆς οἰκῆς τοῦ χώρου στὴν ἀρχαιότητα, εἶναι πολὺ καλὰ ἐργασμένη στὴν ἐξωτερικὴ τῆς ὄψη, ἐνῶ ἐσωτερικὰ ἐνισχύεται με μικρότερες πέτρες. Ὁ τοιχοβάτης αὐτὸς θὰ ἔφερε ἐπάνω ἐλαφρότερο τοῖχο, ἴσως ἀπὸ πλῖθρες, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ σύγχρονα παραδείγματα¹. Ἡ ὅλη εἰκόνα μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀποδώσουμε τὸ μικρὸ σωζόμενο αὐτὸ τμήμα τοῦ κτίσματος, σὲ δωμάτιο ἰδιωτικῆς οἰκίας καὶ ὅχι σὲ κανένα δημόσιο κτίριο τῆς ἀρχαίας πόλης. Καμιά ὅμως κατασκευὴ ἢ ἰδιαίτερη διαμόρφωση δὲν καθορίζει τὴ χρῆση τοῦ χώρου.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χώρου αὐτοῦ σὲ μικρὴ ἀπόσταση (περίπου 1.20 μ.) ἀπὸ τὴ μέσα (δυτικὴ) πλευρὰ τοῦ τοίχου ΙΙ καὶ στὴ στάθμη περίπου τοῦ δάπεδου τοῦ δωματίου (σὲ βάθος 0.50 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ οἰκοπέδου) βρέθηκε θησαυρὸς 101 ἀργυρῶν νομισμάτων (θησαυρὸς α', πίν. 43β). Ἀπὸ τὴ συγκέντρωσή του τὴ στιγμὴ τῆς εὑρεσης, ἔδινε τὴν ἐντύπωση ὅτι εἶχε ἀποθησαυρισθεῖ μέσα σὲ μικρὸ σάκκο(;) ἀπὸ φθαρτὸ ὑλικό, ποὺ δὲν βρέθηκε ὅμως ἔχνος του. Ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ αὐτὸν βρέθηκε μικρὸ πήλινο ἀγγεῖο (ἀμφορίσκος) γεμάτο ἐπίσης (πίν. 44α) ἀπὸ ὅμοια ἀργυρὰ νομίσματα (θησαυρὸς β', νομίσματα 117). Οἱ λαβὲς τοῦ ἀμφορίσκου διαπιστώθηκε ὅτι ἔλειπαν ἀπὸ παλιὰ καὶ φαίνεται ὅτι τὸ ἀγγεῖο τὴν ὥρα τοῦ ἀποθησαυρισμοῦ ἦταν ἤδη ἐλλιπὲς καὶ φθαρμένο (ἀρ. κατ. 30, πίν. 44β καὶ εἰκ. 2). Ἡ ἀπόκρυψη τοῦ διπλοῦ αὐτοῦ θησαυροῦ («Ἑρέτρια 1981/1) τοποθετεῖται στὰ 270 - 260 π.Χ., καὶ μάλιστα στὸ τέλος τῆς δεκαετίας αὐτῆς, χρονολογία ποὺ συμπίπτει γενικὰ με τὴν κεραμεικὴ ποὺ ἔδωσε τὸ

1. P. AUBERSON - K. SCHEFOLD, Ἑρέτρια, Ἀρχαιολογικὸς ὁδηγὸς (ἑλλ. μεταφρ. Ἀθῆναι 1973) στὸ ἐξῆς Ὁδηγὸς (1973) 54.

δάπεδο τοῦ δωματίου μέσα στὸ ὁποῖο βρέθηκε (ὄμ. 14, 16 καὶ 22). Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι δὲν διαπιστώθηκε κανένα εὐδιάκριτο δάπεδο στὸ δωμάτιο, ἀπὸ χτυπημένο χῶμα ἢ ἄλλο οἰκοδομικὸ ὕλικό. Ἴσως τὸ δάπεδο ἦταν ξύλινο καὶ κάτω του εἶχαν ἀποκρυβεῖ οἱ θησαυροί.

Εἰκ. 2. Πήλινος ἀμφορίσκος.

Σὲ ἐλάχιστη ἀπόσταση ἀπὸ τὸν θησαυρὸ α' καὶ μέσα στὰ σύγχρονα μπάζα (βάθος 0.20 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια) βρέθηκε μιὰ ἀργυρὴ δραχμὴ (ME. 8). Τὸ ἀργυρὸ αὐτὸ νόμισμα θὰ πρέπει νὰ ἀνῆκε στὸ θησαυρὸ α' (καὶ συμπεριλήφθηκε στὴν περιγραφὴ τοῦ θησαυροῦ), ἐνῶ ἀντίθετα ἓνα μικρὸ χάλκινο φθαρμένο, ποὺ περισυλλέχθηκε μαζὶ μὲ τὸν θησαυρὸ α', δὲν θὰ πρέπει νὰ συνδεθεῖ μὲ αὐτόν.

Τὸ φθαρμένο αὐτὸ χάλκινο νόμισμα μαζὶ μὲ ἄλλα πέντε χάλκινα ποὺ περισυλλέγησαν σποραδικὰ μέσα στὸ χῶρο τοῦ δωματίου I, μαρτυροῦν γενικὰ γιὰ τὴν ἐμπορικὴ δραστηριότητα τοῦ κατόχου τοῦ σπιτιοῦ στὰ χρόνια αὐτά: τὸ ἓνα εἶναι τῆς Χαλκίδας τῶν ἐτῶν 338 - 308 π.Χ. (ME. 3), ἐνῶ δύο ἄλλα τοῦ Ἀντίγονου Γονατᾶ (277 - 239 π.Χ.) (ME. 1^a-ME. 2). Δυστυχῶς τὰ

δύο τελευταῖα (ME. 5 καὶ ME. 1^b) εἶναι πολὺ φθαρμένα γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ ἀποδοθοῦν.

- (ME. 1) α) Ἀντιγόνου Γονατᾶ (277 - 239 π.Χ.).
Τύπος: Πάν καὶ τρόπαιο, πρβ. SNG. Cop. 1205 κέ.¹
β) Δυσδιάγνωστο, τελείως φθαρμένο.
(ME. 2) Ἀντιγόνου Γονατᾶ (277 - 239 π.Χ.)
Τύπος: Πάν καὶ τρόπαιο, πρβ. SNG. Cop. 1205 κέ.
(ME. 3) Χαλκίδας c. 338 - 308 π.Χ.
O. Picard σ. 49, κοπή 17.
(ME. 5) Δυσδιάγνωστο, τελείως φθαρμένο.
Τέλη 4ου - ἀρχὲς 3ου αἰ. π.Χ.
(μαζὶ μὲ θησαυρὸ α'), φθαρμένο, δυσδιάγνωστο.

Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρήσει κανεὶς τὴν παρουσία χάλκινων νομισμάτων τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ μέσα στὸν ἴδιο χῶρο ἀκριβῶς ποὺ ἔγινε ἡ ἀπόκρυψη τῶν σύγχρονων ἀργυρῶν νομισμάτων (270 - 260 π.Χ.). Μιὰ ἀκόμη ἀργυρὴ δραχμὴ (ME. 9) ποὺ βρέθηκε στὸ ἴδιο στρώμα μὲ τὸν θησαυρὸ α' (βάθος 0.50 μ.), ἀλλὰ σὲ ἀπόσταση πάνω ἀπὸ 3 μ. ἀπ' αὐτόν καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ δωμάτιο I, εἶναι ἀμφίβολο ἂν ἀνῆκε στὸ θησαυρό.

1. Ὁ C. SELTMAN (Greek Coins, London 1955, 223) διατυπώνει τὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ παρουσία τοῦ Πάνα στὰ νομίσματα ἔχει σχέση μὲ τὴ νίκη τοῦ Ἀντιγόνου

κατὰ τῶν Γαλατῶν, τὸ 277 π.Χ. Γιὰ τὸν «πανικὸν» φόβο τῶν Γαλατῶν στοὺς Δελφοὺς: ΠΑΥΣ. X 23, 5.

Εἶναι πιθανότερο ἢ παρουσία τοῦ νομίσματος νὰ ὀφείλεται στὶς γενικὲς ἐμπορικὲς δραστηριότητες ποὺ παρατηροῦνται στὸ χῶρο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπόκρυψη:

(ΜΕ. 9) Ἀργυρὴ δραχμὴ κοινοῦ Εὐβοέων, σπασμένο ἓνα τμῆμα της. Κεφαλὴ νύμφης Εὐβοίας / βούκρανο - συμβ. σάτυρος

Κατὰ Ο. Picard (σ. 156, πίν. XXIX) 11ης κοπῆς = χρον. 304 - 290 π.Χ.

Ἡ γωνία τῶν τοίχων I - II, κρίνοντας ἀπὸ τὴν κατασκευὴ της, ἦταν ἐλεύθερη καὶ οἱ τοῖχοι ἦταν ἐξωτερικοὶ (ὄχι μεσοτοιχίες), γεγονός ποὺ ἐπιτρέπει τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ χῶροι πρὸς τὰ βόρεια καὶ πρὸς τὰ ἀνατολικά ἦσαν υπαίθριοι, πιθανῶς αὐλὲς ἢ ὁδοί. Πρέπει πάντως νὰ σημειωθεῖ ὅτι δὲν παρατηρήθηκε ἐκεῖ τὸ χαρακτηριστικὸ πατημένο χαλικωτὸ χῶμα, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ὑπόστρωμα τῶν ὁδῶν στὴν ἀρχαία Ἑρέτρια.

Ἀκριβῶς ἔξω ἀπὸ τὸν τοῖχο I, σὲ βάθος 1 μ. ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια, διαπιστώθηκε λάκκος (διαμ. 0.70 μ.) ἀνοιγμένος μέσα στὸ ἀμμουδερὸ στρώμα, ποὺ περιεῖχε τὰ υπολείμματα καύσης μικροῦ παιδιοῦ: ἐλάχιστα μικρά, λεπτὰ κόκαλα καὶ πλῆθος μικρῶν δίστων σκυφιδίων (πίν. 44γ), καθὼς καὶ ἔχνη πυρᾶς. Ὁ λάκκος καλυπτόταν ἀπὸ τεμάχια πιθαριοῦ καὶ κεραμίδων στερεωμένα μὲ μικρὲς πέτρες. Τὰ πῆλινα σκυφίδια (ἀρ. κατ. 31, πίν. 45α) μὲ μόνη διακόσμηση μερικὲς κάθετες μελανές, βιαστικὲς γραμμές, τοποθετοῦνται χρονολογικὰ στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (γύρω στὰ 300 π.Χ.) καὶ χρονολογοῦν τὴν παιδικὴ αὐτὴ ταφὴ. Ἰσως συνδέεται μὲ τὴν οἰκία 1, καὶ δὲν εἶναι σπάνιο φαινόμενο καὶ στὴν ἐλληνιστικὴ Ἑρέτρια, νὰ θάβονται τὰ νήπια ἢ τὰ μικρὰ παιδιά κάτω ἀπὸ τὰ δάπεδα τῶν σπιτιῶν ἢ στὶς παρακείμενες αὐλὲς ἢ δρόμους¹.

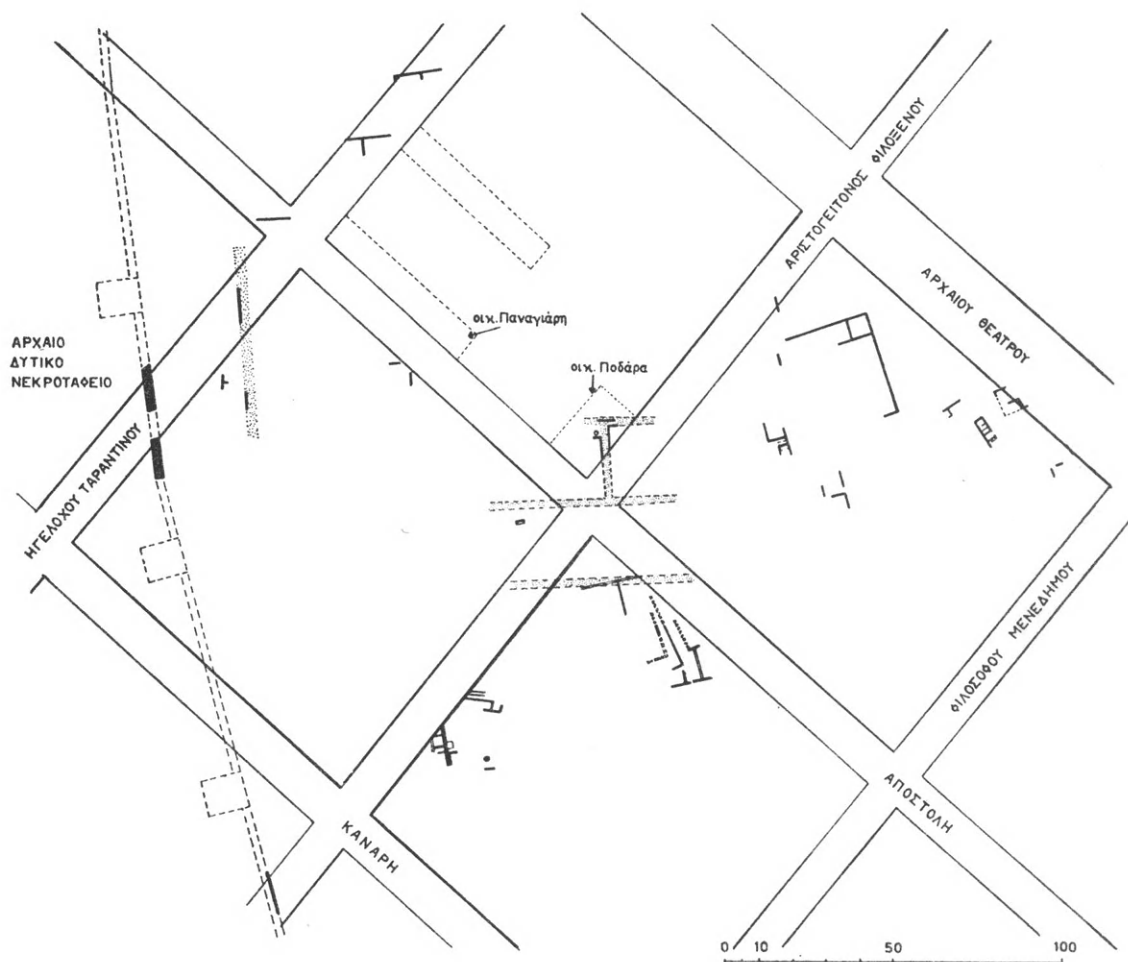
Σὲ ἀπόσταση 2 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο II βρέθηκε στὰ ἀνατολικά ἄλλος (ὁ τοῖχος VI), ποὺ βαίνει παράλληλα πρὸς αὐτὸν καὶ γωνιάζει μὲ τὸν τοῖχο V σὲ ὀρθὴ γωνία πρὸς τὰ ἀνατολικά. Σχηματίζεται ἔτσι ἄλλος ὀρθογώνιος χῶρος, δωμάτιο (δωμάτιο α'), τοῦ ὁποῦ ὅμως ἡ συνολικὴ ἔκταση δὲν εἶναι γνωστὴ καθὼς οἱ τοῖχοι V καὶ VI συνεχίζονται κάτω ἀπὸ τὸν σημερινὸ δρόμο (Ἀριστογείτονος Φιλοξένου) καὶ τὸ γειτονικὸ οἰκόπεδο, καὶ πάντως ἀποδίδεται σὲ ξεχωριστὸ κτίσμα, τὴν «οἰκία 2». Οἱ τοῖχοι σώζονταν σὲ ὕψος ἑνὸς μόνο δόμου καὶ γενικὰ δὲν εἶναι πολὺ ἐπιμελημένης κατασκευῆς (πίν. 45β). Ὑπάρχει σημαντικὴ κατασκευαστικὴ διαφορὰ ἀπὸ τοὺς τοίχους τῆς «οἰκίας 1», πράγμα ποὺ ὑποδηλώνει καὶ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δύο κατασκευὲς καὶ ἀποκλείει νὰ ἀποδώσουμε καὶ τίς δύο σὲ ἓνα οἰκοδομικὸ σύνολο. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χώρου δὲν διαπιστώθηκε ἀρχαῖο δάπεδο, ἀλλὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ δωματίου πρόδιδε ἐπίσης οἰκιακὲς δραστηριότητες: οἱ πυραμοειδεῖς (ἀρ. κατ. 32 καὶ 33) καὶ δισκοειδεῖς (ἀρ. 34) ἀγνύθες, πῆλινα πόπανα (ἀρ. κατ. 35), λίθινος τριπτῆρας (ἀρ. κατ. 36) καθὼς καὶ πολλὰ τεμάχια ἀπὸ κοινὰ οἰκιακὰ σκεύη (λεκάνες, φιάλες κ.ἄ.).

Ἐξω ἀπὸ τὴν «οἰκία 2» στὰ βόρεια βρέθηκε, στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸν τοῖχο V, πῆ-

1. Μιὰ (παιδική;) πυρὰ τῶν κλασικῶν(;) χρόνων βρέθηκε λίγο βορειότερα ἀπὸ τὸ οἰκόπ. Ποδάρα, στὴ συμβολὴ τῶν ὁδῶν Ἀποστόλη καὶ Ἠγελόχου Ταραντίνου στὸ οἰκόπ. Δ. Ἀργύρη (ἀρ. οἰκ. 401): Α. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, ΑΔ 29, 1973 - 74, Χρον., 465. Ἄλλες ταφικὲς πυρὲς

βορειότερα, τοῦ 5ου καὶ 4ου αἰ. π.Χ.: I. METZGER, AntK 21, 1978, 3 κέ. Ἄλλες τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.: I. METZGER, Eretria VI (1978) 81 κέ. (παρὰ τὴν παρουσία καμένων ἀνθρώπων ὁστῶν, θεωροῦνται ἀναθηματικὲς πυρὲς).

λινος ἄγωγός πού καλυπτόταν ἀπὸ μικρὲς λίθινες πλάκες (πίν. 45β). Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἄγωγου αὐτοῦ, σὲ ἀπόσταση 0.90 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο V καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι βαίνει παράλληλα μὲ αὐτόν, ἐνισχύει τὴν πιθανότητα ὅτι ἡ περιοχὴ αὕτὴ ἦταν ὑπαίθριος χώρος (αὐλὴ ἢ ὁδός;) — παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν διαπιστώθηκε συγκεκριμένο στρώμα πατη-

Εἰκ. 3. Ἡ δυτικὴ συνοικία τῆς πόλης.

μένου χώματος. Δρομίσκος (πάροδος) πρέπει νὰ ἦταν ὁ στενὸς ἐπιμήκης χώρος (πλάτος 2 μ.) πού διαχώριζε τὶς δύο οἰκοδομὲς (οἰκία 1 καὶ οἰκία 2), καὶ πιθανὸν νὰ συνδεόταν μὲ κάποια μεγαλύτερη ὁδικὴ ἀρτηρία στὰ νότια, πού θὰ ὀδηγοῦσε στὰ τείχη (εἰκ. 3).

Στὰ χρόνια αὐτὰ ἀνοίχτηκε, βόρεια τοῦ ἄγωγου, ἓνας κυκλικὸς λάκκος (ἀποθέτης;) διαμέτρου περίπου 1 μ. καὶ βάθους 0.80 μ. Βρέθηκε γεμάτος πέτρες καὶ τεμάχια χονδροειδῶν κυρίως πήλινων ἀγγείων καὶ σκευῶν. Χαρακτηριστικὰ ἦταν τὰ θραύσματα πήλινης κινητῆς ἐστίας (ἀρ. κατ. 37) πού βρέθηκαν μέσα στὸ λάκκο, ἐνῶ ἓνα τεμάχιο τῆς, πού συνανῆκε, βρέθηκε σὲ ἀπόσταση δυτικὰ μέσα στὸ ἐλληνιστικὸ στρώμα.

Στὸν ἀποθέτη βρέθηκε ἐπίσης ἓνα τμήμα γυναικείου εἰδωλίου μὲ λευκὸ ἐπίχρυσμα (ἀρ. κατ. 38) καὶ ἓνα μελαμβαφὲς «ἀλατοδοχεῖο» (ἀρ. κατ. 39, πίν. 45γ).

Ὁ χρόνος καταστροφῆς τῶν σπιτιῶν εἶναι δύσκολο νὰ προσδιορισθεῖ, ἀλλὰ τὰ εὐρήματα ὑποδηλώνουν τὰ μέσα περίπου τοῦ 3ου αἰ. Ἰσως ἡ «οἰκία 1» (τοῖχοι I - II ποὺ εἶναι ἐπιμελέστερης κατασκευῆς καὶ οἰκοδομήθηκε μέσα στὸν 4ο αἰ., νὰ μὴν ἐπέζησε τῶν χρόνων 270/260, ὅταν δηλαδὴ καταχώθηκε ὁ διπλὸς θησαυρὸς τῶν ἀργυρῶν νομισμάτων. Ἡ «οἰκία 2» (τοῖχοι V - VI) ἔζησε περισσότερὸ μέσα στὸν 3ο αἰ., ἀλλὰ ὄχι πολὺ μετὰ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα (250/240 π.Χ.). Τὴ χρονολόγησις αὕτη ὑποδηλώνουν καὶ τρία χάλκινα νομίσματα ποὺ βρέθηκαν στὴν περιοχὴ τοῦ ἀγωγοῦ (ME. 7 καὶ ME. 10):

(ME. 7) α) Κοινὸ Εὐβοέων (3ος αἰ. π.Χ.).

O. Picard σ. 170 - 1, κοπὴ 22η (253/2 - 245 π.Χ.)

β) Τελείως φθαρμένο.

(ME. 10) Κοινὸ Εὐβοέων (3ος αἰ. π.Χ.).

O. Picard σ. 170 - 1, κοπὴ 23η (253/2 - 245 π.Χ.).

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Picard ἀποδίδει τὶς κοπὲς αὐτὲς στὴ βραχὺβία ἐξουσία στὴν Εὐβοία τοῦ ἀποστάτη «βασιλιᾶ» Ἀλεξάνδρου τοῦ Κρατεροῦ.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπουσία μεγαρικῶν σκύφων (ποὺ γενικὰ ἀρχίζουν νὰ παράγονται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., καὶ παρουσιάζουν ἀκμὴ τὸν 3ο - 2ο αἰ. π.Χ.) καὶ ἡ παρουσία ἐλάχιστων μόνο δειγμάτων κεραμεικῆς τῆς τεχντροπίας τῆς «δυτικῆς κλιτύος», ποὺ ἔχει τὴν ἀκμὴ τῆς στὸν 4ο καὶ τὸν 3ο αἰ.¹ Ἡ γενικὴ ἐντύπωση εἶναι ὅτι ὁ χώρος εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ ὀριστικὰ ἀρκετὰ πρὶν ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ καταστροφὴ τοῦ 198 π.Χ., τῆς ὁποίας ἐξάλλου δὲν διαπιστώθηκαν ἐδῶ ἕχνη. Στὸ οἰκόπεδο Ποδάρα οἱ σύγχρονες ἐπιχώσεις ἐπικάθονται ἀμέσως πάνω στὸ «στρώμα 1», τοῦ 4ου/3ου αἰ. π.Χ., καὶ δὲν διαπιστώθηκαν καθόλου λείψανα τῶν τελευταίων ἐλληνιστικῶν ἢ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Μοναδικὴ ἐξαίρεσις ἀποτελεῖ χάλκινο νόμισμα τῆς Ἑρέτριας τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ποὺ βρέθηκε στὸ «στρώμα 1», καὶ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ παρὲισακτο, καὶ δηλώνει ἀπλὰ τὴν ἀνθρώπινη παρουσία στὸν χώρο αὐτό:

(Βάση K. 11) Ἑρέτριας, φθαρμένο.

O. Picard πίν. Εὐβοϊκῶν κοπῶν, μετὰ τὸ 146 π.Χ.

Ἡ ἴδια εἰκόνα προκύπτει καὶ ἀπὸ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ποὺ ἔγινε τὸ 1981 στὸ οἰκόπεδο Παναγιάρη (εἰκ. 3), λίγο βορειότερα ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο Ποδάρα². Καὶ ἐκεῖ δια-

1. Τὰ ἐλάχιστα δείγματα τῆς κεραμεικῆς τοῦ τύπου τῆς «δυτικῆς κλιτύος» ἀπὸ τὸ οἰκόπ. Ποδάρα, βρέθηκαν μόνο στὸν 4ο αἰ. τῆς «οἰκίας 1» (ὁμ. 8 - 14αβ - 22 καὶ 29). Παραδείγματα ἀπὸ ἄλλα σημεῖα τῆς Ἑρέτριας: (α) ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Δυτικῆς Πύλης = I. METZGER, Die hellenistische Keramik in Eretria, Eretria II (1969) 18 κέ. (β) ἀπὸ τὸ οἰκόπ. 740: Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1976, 77 πίν. 39β - γ καὶ 40β, ΠΑΕ 1977, 36 πίν. 17α. (γ) ἀπὸ τὸ οἰκόπ. 22 (Θεοδώρου): Α. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, ΑΔ

30, 1975, Χρον., 155 - 6, πίν. 84β-δ. Δείγματα μεγαρικῶν σκυφῶν δὲν βρέθηκαν στὸ οἰκ. Ποδάρα. Γιά παραδείγματα ἀπὸ ἄλλα σημεῖα τῆς Ἑρέτριας: I. METZGER, Eretria II, 23 κέ. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1980, 82.

2. Οἰκόπεδο Ἀρ. Παναγιάρη (ἀρ. οἰκ. 367), ἀνασκαφὴ 1981. Λεπτομέρειες στὰ Χρονικά τοῦ ΑΔ, τῆς ἀντίστοιχης χρονιάς. Τὴν ἴδια εἰκόνα περίπου ἀποκομίζει κανεὶς ἀπὸ τὸ διαγωνίως ἀπέναντι οἰκόπεδο Δ. Ἀργύρη (ἀρ. οἰκ. 401): Α. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, ΑΔ 29, 1973 - 74, Χρον., 465.

κρίνονται δύο στρώματα (τὸ α' σὲ βάθος 0.30 - 0.80 μ. καὶ τὸ β' 0.80 - 1.60 μ.) καὶ τὰ εὐρήματα εἶναι παρόμοια. Μόνο ποὺ δὲν ἐπισημάνθηκαν καθόλου οἰκοδομικά λείψανα. Ἀρκετὰ τεμάχια ἀγγείων ἀνήκουν στὰ γεωμετρικά χρόνια (π.χ. πίν. 46α - β) ἀλλὰ εἶναι ἀποσπασματικά καὶ φθαρμένα¹. Τὰ τεμάχια τῶν ἐλληνιστικῶν ἀγγείων, ποὺ συνευρίσκονται μέχρι τὸ τελικὸ ἀνασκαμμένο βάθος, ἀνήκουν στὸν 4ο καὶ 3ο αἰ. π.Χ. (π.χ. τεμάχια ἀμφορέων, κανθάρων, μιὰ πυραμιδοειδῆς ἀγνύθα ἀρ. εὐρ. 13677, κ.ῆ.). Καὶ ἐδῶ λείπουν οἱ ἐνδιάμεσες χρονολογικὲς περίοδοι καὶ τὰ εὐρήματα σταματοῦν πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Παρόμοια σὲ γενικὲς γραμμὲς εἶναι τὰ ἀνασκαφικά συμπεράσματα καὶ στὸ διαγωνίως ἀπέναντι οἰκόπεδο, ἄλλοτε Νικοδήμου (ἀρ. οἰκ. 321). Διαπιστώθηκε ἐκεῖ στὸ βάθος γεωμετρικὴ κεραμικὴ τοῦ 8ου - 7ου αἰ. ἀλλὰ τὰ νεώτερα εὐρήματα ἀποδίδονται στὸν 2ο αἰ. π.Χ.² Θὰ ἄξιζε νὰ ἐπανεξετασθεῖ μήπως τὰ δύο διαδοχικά κτίσματα (οἰκίαι) ποὺ βρέθηκαν, ἀνήκουν καὶ τὰ δύο στὸν 3ο αἰ. π.Χ.: τὸ παλαιότερο στὶς ἀρχές, τὸ νεώτερο στὰ τέλη τοῦ αἰῶνα (καὶ ὅχι στὸν 2ο αἰ.). Ἡ καταστροφὴ τῆς ἀρχαιότερης οἰκίας θὰ μποροῦσε νὰ ἀποδοθεῖ σὲ μακεδονικὴ ἀνακατάληψη τῆς πόλης στὰ μέσα τοῦ αἰῶνα, καὶ ὅχι στὴ ρωμαϊκὴ καταστροφὴ τοῦ 198 π.Χ.

Ὅμοια εἰκόνα προκύπτει καὶ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές στὸ οἰκόπεδο Ρουμπῆ (ἀρ. οἰκ. 244) στὰ νοτιοδυτικά³.

Ἀπὸ τὰ εὐρήματα γενικά τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς τοῦ οἰκοπέδου Ποδάρα ἀξιζει κανεὶς νὰ μνημονεύσει ἀκόμη ἓνα τμήμα μαρμαρίνης λεκάνης (ἀρ. κατ. 40) μὲ κομφὸ κισσόφυλλο στὴ λαβή, καὶ ἓνα τμήμα πήλινης λεκάνης (ἀρ. κατ. 41). Ἐπίσης ἓνα τμήμα λαίμου πήλινου ἀμφορέα(;) μὲ ἐγχάρακτο μονογράφημα *Ηρα*[κλε. ;] (ἀρ. κατ. 42, πίν. 46δ) καὶ ἓνα θραῦσμα κεραμίδας μὲ ἐνσφράγιστα γράμματα *Ερ*[ετρίων;] (ἀρ. κατ. 43, πίν. 46ε). Πιθανὸν τοπικοῦ ἐρετριακοῦ ἐργαστηρίου, ἢ ἴσως καὶ βοιωτικοῦ, εἶναι ἓνα μελαμβραφὲς ἄωτο φιαλίδιο μὲ βάση (ἀρ. κατ. 44), καθὼς καὶ ἓνα ἄλλο μικρὸ χωρὶς βάση (ἀρ. κατ. 45, πίν. 45γ).

Στὸ οἰκόπεδο περισυλλέγησαν καὶ τρία λίθινα ἀρχαῖα, ποὺ θὰ πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἀρχαῖο νεκροταφεῖο ποὺ βρίσκονταν σὲ κοντινὴ ἀπόσταση⁴, καὶ χρῆσι-

1. Ἀξιοσημείωτα εἶναι τὰ (α) ἀρ. εὐρ. 14825 α - β (πίν. 46α): χαρακτηριστικὸς ὁ κυλινδρικός ψηλὸς λαίμους ποὺ διακοσμεῖται μὲ βιαστικά, διαγραμμισμένα πουλιά καὶ ἡ φουσκωτὴ κοιλία μὲ ταινίες. Τὸ χεῖλος φέρει διπλὴ ζώνη στιγμῶν. Θυμίζει ὅλη ἀπὸ τὸν τάφο 14 τοῦ Ἡρώου, τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 8ου αἰ., L. KAHIL, ΑΔ 22, 1967, Χρον., 284, πίν. 183ε - ἄλλη λίγο ἀρχαιότερη: ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, ASAtene LIX N.S., XLIII, 1981, 211 εἰκ. 52 - 53, καὶ (β) ἀρ. εὐρ. 14826α - β (πίν. 46β.): ἀπὸ τὰ τοιχώματα ἀνοικτοῦ μεγάλου ἀγγείου. Ἄνω ζώνη δικτυωτῶν ρόμβων (πρβ. Α. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, ΑΕ 1981, 113, πίν. 44 (ἀρ. 467 - 8), κάτω ζώνη μὲ κάθετες γραμμὲς καὶ «μετόπες», ἡ μία μὲ πολύφυλλο.

2. Τὸ οἰκόπεδο ἄλλοτε τοῦ ναυάρχου Νικοδήμου, σή-

μερα ἀνήκει στὸ ἑλλήν. Δημόσιο (ἀρ. οἰκ. 321) καὶ στεγάζει τὴν Ἑλβ. Ἀρχαιολ. Ἀποστολὴ. Ἀνασκαφὴ 1968 στὸν ἀκάλυπτο χώρο τοῦ οἰκοπέδου: Π. ΘΕΜΒΛΗΣ, ΑΔ 24, 1969, Χρον., 189 - 92. σχεδ. 1.

3. Βλ. Α. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, ΑΔ 30, 1975, Χρον., 156.

4. Ἡ μέχρι τὸ 1972 κυριότερη βιβλιογραφία τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Δυτικοῦ νεκροταφείου σημειώνεται στὸν Ὁδηγὸ (1973), 216. Ἡ ἐπιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων κ. Ἀ. Ἡλιάκη ἔχει ἀναλάβει τὴ συγκέντρωση τῶν ἀνασκαφικῶν πληροφοριῶν γιὰ τὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τοῦ νεκροταφείου αὐτοῦ, ποὺ ἀποκαλεῖται «ἀρχαῖον» καὶ βρίσκεται στὴν περιοχὴ τοῦ παλαιοῦ ὕγειονομείου. Γιὰ ἐνεπίγραφη ἐπιτύμβια στήλη στὸ πλησίον χωρὸ οἰκόπεδο ἀρ. 216 (Τακίδη) βλ. Α. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, ΑΔ 31, 1976, Χρον., 133.

μποιήθηκαν σὰν οἰκοδομικὸ ὕλικὸ στὴ νεώτερη οἰκία: πρόκειται γιὰ δύο ἐπιτύμβειες ἐνεπίγραφες στῆλες (ἄρ. κατ. 46 - 46, πίν. 46γ, στ) καὶ ἓνα θραῦσμα λίθινης θύρας κτιστοῦ θαλαμωτοῦ τάφου (ἄρ. κατ. 48, πίν. 46ζ).

Συμπεράσματα ἀνασκαφῆς

Ἀπὸ τὴ στρωματογραφικὴ ἀλληλουχία τοῦ χώρου ποὺ σκάφτηκε στὸ οἰκ. Ζ. Ποδάρρα σὲ συνάρτηση μὲ τὴ μελέτη τῶν εὐρημάτων τῆς εὐρύτερης περιοχῆς — παρὰ τὴν ἀποσπασματικότητά τους — εἶναι δυνατόν νὰ διατυπωθοῦν ὀρισμένα γενικὰ συμπεράσματα¹.

Διαπιστώνεται κατ' ἀρχὴν μιὰ ἐκτεταμένη γεωμετρικὴ φάση, ποὺ χρονολογικὰ ἀνήκει στὰ τέλη τοῦ 8ου αἰ. καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ. π.Χ., καὶ ἀπὸ παρατηρήσεις σὲ παρακείμενους χώρους γίνεται φανερό ὅτι τότε θὰ πρέπει νὰ κατοικήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἡ περιοχή. Τὸ πλούσιο στρώμα τῆς γεωμετρικῆς κεραμεικῆς, ποὺ ἐκτείνεται πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔχει μεταφερθεῖ ἀπὸ ἄλλα σημεῖα τῆς πόλεως, ὅπως εἶχε ἄλλοτε ὑποθεθεῖ, ἀλλὰ πρέπει νὰ συνδέεται μὲ τὴν πρώιμη οἰκηση. Ἐπίσης τὸ παχὺ αὐτὸ ἀμμουδερὸ στρώμα δὲν περιεῖχε χαλίκια καὶ πέτρες καὶ εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀμφίβολο νὰ ὀφείλει τὸν σχηματισμὸ του σὲ κάποια ὑπερχείλιση χειμάρρου, ὅπως εἶχε ὑποθέσει ὁ Cl. Krause² ἢ ἀκόμα σὲ συνειδητὴ ἐργασία ἰσοπέδωσης γιὰ τὴ θεμελίωση τῶν μεταγενεστέρων οἰκιῶν τῆς περιοχῆς.

Τὸ εἶδος τῆς κεραμεικῆς ἐπιβεβαιώνει τὴν ὑπόθεση ὅτι ἐκεῖ ὑπῆρχαν ἰδιωτικὲς κατοικίες καὶ ὄχι δημόσια κτήρια ἢ ἱερά, γεγονὸς ποὺ παρουσιάζει ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ μᾶς εἶναι ἀκόμη ἄγνωστη ἡ ἀκριβὴς ἔκταση τῆς γεωμετρικῆς πόλης, καὶ βρισκόμαστε στὸ στάδιο τῆς προσπάθειας προσδιορισμοῦ τῆς μορφῆς της. Σ' αὐτὸ βοηθάει καὶ μιὰ ἄλλη διαπίστωση: οἱ κατοικίες θὰ βρίσκονταν ἀραιὰ ἢ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη. Προφανῶς, ὅλος αὐτὸς ὁ χώρος ἔκειτο ἔξω ἀπὸ τὰ ὀχυρωματικὰ τείχη τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς, ποὺ ἔχουν ἐπισημανθεῖ βορειότερα³, καὶ ἦταν μιὰ περιοχή ἀραιοκατοικημένη, μὲ πολλοὺς κήπους καὶ καλλιεργήσιμες ἐκτάσεις ποὺ παρεμβάλλονταν ἀνάμεσα στὶς κατοικίες.

Ἀφοῦ χρονολογικὰ ἡ κεραμεικὴ σ' ὅλη τὴν περιοχή σταματᾷ στὰ τέλη τῶν γεωμετρικῶν χρόνων (ἀρχές τοῦ 7ου αἰ. π.Χ.), τοῦτο σημαίνει ὅτι παράλληλα θὰ διακόπτε-

1. Γενικὰ γιὰ τὴν τοπογραφία τῆς ἀρχαίας Ἑρέτριας, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ὁδηγὸ (1973), βασικὲς εἶναι οἱ μελέτες: α) Β. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, ΑΔ 17, 1961 - 62, Χρον., 144 κέ., σχεδ. 9. β) Ρ. AUBERSON, ΑΔ 20, 1965, Χρον., 270, σχεδ. 7. γ) Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΑΑΑ II, 1969, 409, σχεδ. 1. δ) Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΑΕ 1969, 176 κέ., εἰκ. 4. ε) Cl. KRAUSE, AntK 25, 1982, 137 κέ.

Γενικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴν Ἑρέτρια μέχρι τὸ 1972: Κ. SCHEFOLD, Οἱ ἐλληνο-ελβετικὲς ἀνασκαφὲς στὴν Ἑρέτρια (μεταφρ. ΑΕΜ. ΙΗ, 1972, 69 κέ.).

2. Cl. KRAUSE, AntK 25, 1982, 137 κέ.

3. Ὑστερο-γεωμετρικὸς ὀχυρωματικὸς περίβολος (τεί-

χη): Cl. BÉRARD, Topographie et Urbanisme de l'Érétrie archaïque: L'Hérôon, Eretria VI (1978) 89 κέ. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1979, 48 κέ. εἰκ. 5. Ἀντίθετα R. MARTIN στὰ Cahiers J. Bérard 2, 48 κέ. καὶ C. ROLLEY, RA 2, 1974, 307 κέ. Ἐνδιαφέρουσες οἱ παρατηρήσεις τοῦ Cl. KRAUSE (AntK 25, 1982, 137 κέ.), ἂν καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ σημεῖα ποὺ θίγονται χρειάζονται ἀνασκαφικὴ ἐπιβεβαίωση, ἰδίως τὰ σχετικὰ μὲ τὴν πόλη τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. Γιὰ τὴν ἀραιὴ οἰκηση: Ὁδηγός (1973) 29. Γενικὰ βλ. L. KAHIL, Contribution à l'étude de l'Érétrie géométrique, Στήλη 525. Ἐνδιαφέρουσα ἡ πρόσφατη ἀνακεφαλαίωση τῶν γνώσεών μας γιὰ τὴν Ἑρέτρια στὸν 8ο αἰ.: Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΑΑΑ XIV, 1981, 185 κέ.

ται στους χρόνους αυτούς και ἡ οἰκηση τοῦ χώρου. Ἡ πόλη τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων θὰ πρέπει ἀσφαλῶς νὰ ἀναζητηθεῖ βορειότερα, πρὸς τὴ στεγανότερη περιοχὴ στὰ ριζὰ τῆς Ἀκρόπολης¹. Ἡ οἰκοδομικὴ συρρίκνωση ποὺ μαρτυρεῖται, φαίνεται νὰ συμβαδίζει μὲ ἕναν γενικότερο οἰκονομικὸ μαρασμὸ καὶ τὸν περιορισμὸ τοῦ ρόλου τῆς πόλης, ὕστερα ἀπὸ τὸν πόλεμο μὲ τὴ Χαλκίδα (πόλεμος γιὰ τὸ Ληλάντιο πεδίο)². Ὁ καθορισμὸς τοῦ τόπου καὶ τῆς ἔκτασης τῆς πόλης τοῦ 6ου αἰ. παραμένει ἕνα ἀπὸ τὰ βασικὰ desiderata τῆς ἐρετριακῆς ἀρχαιολογίας.

Στὶς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἡ δυτικὴ περιοχὴ συνέχιζε ἀκόμη, ὅπως φαίνεται, νὰ κεῖται ἔξω ἀπὸ τὸν ὀχυρωμένο κατοικημένο χώρο τῆς πόλης καὶ χρησιμοποιήθηκε ἀντίθετα γιὰ ταφές. Ἡ περσικὴ λαίλαπα (490 π.Χ.) δὲν ἄφησε ἐδῶ κανένα κατάλοιπο, ἀλλὰ πάντως καθυστέρησε τὴν ἀνάπτυξη τῆς πόλης σ' αὐτὸν τὸν χώρο. Δὲν ὑπάρχει ἄλλη ἐξήγηση γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι μιὰ τόσο κεντρικὴ περιοχὴ τῆς μεταγενέστερης πόλης χρησιμοποιήθηκε στὶς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. γιὰ τὴν ταφὴ ἐνηλίκων, μιὰ συνήθεια ποὺ οἱ ἀρχαῖοι κρατοῦσαν σταθερὰ μόνο γιὰ περιοχὲς μακριὰ ἀπὸ τοὺς χώρους κατοικίας, ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη.

Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἡ οἰκονομικὴ καὶ οἰκοδομικὴ ἀνάκαμψη τῆς Ἐρέτριας, παράλληλα μὲ τὴν παρουσία τῶν Ἀθηναίων κληρούχων, ἄρχισε νὰ γίνεται αἰσθητὴ³. Στὴ δυτικὴ περιοχὴ — ὅπου τὸ οἰκ. Ζ. Ποδάρη — χτίζονται στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. σποραδικὲς νέες κατοικίες, ποὺ ἐπιζοῦν καὶ μέσα στὸν 4ο αἰ. π.Χ. τουλάχιστον μέχρι τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ. Τὸ μεγάλο ἔργο τῆς νέας ὀχύρωσης τῆς πόλης, ποὺ ἀσφαλῶς αὔξησε τὸν χώρο τῆς περιλαμβάροντας μέσα σ' αὐτὸν καὶ τὴ δυτικὴν περιοχὴ, ἔδινε στοὺς νέους κατοίκους τῆς περιοχῆς τὸ αἶσθημα τῆς ἀσφάλειας⁴. Εἶναι ὅμως φανερό ὅτι τὸ καλλιτεχνικὸ κέντρο εἶναι πιά ἡ Ἀθήνα, ἀπ' ὅπου εἰσρέουν τὰ διάφορα κομψοτεχνήματα καὶ τὰ πρότυπά τους, ἐνῶ τὰ ἐρετριακὰ ἐργαστήρια ἔχουν μετατραπεῖ σὲ μιμητὲς μὲ ἐπαρχιακὸ τόνο.

Παράλληλα μὲ τὶς σχέσεις της μὲ τὴν Ἀθήνα ἡ Ἐρέτρια στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. εἶχε ἀσφαλῶς στραμμένα τὰ συμφέροντά της πρὸς τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, τὴ μικρασια-

1. Γιὰ τὸν τειχισμὸ στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ: F. E. WINTER, *Greek Fortifications* (London 1971) 61-2, βλ. ὅμως καὶ Π. ΘΕΜΕΛΗ, ΠΑΕ 1979, 50.

2. Γιὰ τὸν συγχρονισμὸ τῆς ἔξωσης τῶν Ἐρετρίων ἀποίκων ἀπὸ τὴν Κέρκυρα (Σχερία) στὰ 708/705 π.Χ. μὲ τὸν πόλεμο γιὰ τὸ Ληλάντιο πεδίο, βλ. καὶ Π. ΚΑΛΛΙΓΑ, Κέρκυρα — Ἀποικισμὸς καὶ Ἔπος, *ASAtene* LX NS, XLIV, 1982, 57 κέ. ἀντίθετα: A. GRAHAM, *Colony and Mother City in Ancient Greece* (1964) App. I, 221-2. Πρβ. ὅμως καὶ τὴν παράλληλὴ γενικὴ σπανιότητα εἰσαγμένης πρωτοκορινθιακῆς καὶ κορινθιακῆς κεραμεικῆς στὴν Ἐρέτρια: A. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Πρακτικὰ Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Β' (1981-82) 285.

Γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ μαρασμοῦ τῆς Ἐρέτριας καὶ ἄλλων εὐβοϊκῶν πόλεων στὶς συνέπειες ἔντονων φυσικῶν φαινομένων τῶν χρόνων αὐτῶν ὅπως ἡ παρατεταμένη ξηρασία

βλ. J. MCKESSON CAMP, *ASAtene* LIX NS., XLIII, 1981, 57. — Γενικὴ τοποθέτηση τῆς εὐβοϊκῆς ὑστερογεωμετρικῆς κεραμεικῆς: J. N. COLDSTREAM στὰ *Proceedings of the Second Intern. Symposium: The Greek Renaissance of the Eighth Cent. B.C.* (Stockholm 1983) 20.

3. Ὁδηγὸς (1973) 42 καὶ 58. Παράλληλὴ ἐνδιαφέρουσα ἄποψη γιὰ τὴν ἀνοικοδόμησι τοῦ πύριου ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα Δαφνηφόρου μετὰ τὰ Περσικά βλ. E. D. FRANCIS - M. VICKERS, *JHS* 103, 1983, 49 κέ.

4. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν τειχῶν τῆς πόλης στὰ χρόνια ca. 330 π.Χ. βλ. WINTER, ὁ.π. 158-9.

Ὁ Cl. KRAUSE (*AntK* 25, 1982, 144) χρονολογεῖ στὸν πρῶμο 4ο αἰ. π.Χ. τὰ παράκτια καὶ τὸ ἀνατολικὸ τείχος.

Οἱ P. AUBERSON καὶ K. SCHEFOLD (Ὁδηγὸς (1973) 43) τὰ θεωροῦν τῶν χρόνων γύρω στὰ 400 π.Χ.

τική ἀκτὴ καὶ τὸν δρόμο τοῦ σταριοῦ τῆς Προποντίδας¹ (πρβ. νόμισμα Κυζίκου ἀπὸ οἰκ. Ποδάρα). Σύγχρονο φαινόμενο τῆς ἐποχῆς εἶναι καὶ ἡ διαπιστούμενη μετακίνηση κατοίκων ἀπὸ πόλη σὲ πόλη, ἰδιαίτερα πρὸς ἐκεῖνες ποὺ εὐημεροῦν, ὕστερα προφανῶς ἀπὸ ἐπιγαμίες, ὅπως μαρτυροῦν οἱ ἐπιτύμβιες στῆλες (βλ. ἀρ. κατ. 46).

Πρὸς τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἀρχίζει γιὰ τὴν Ἑρέτρια μιὰ περίοδος μεγάλης οἰκονομικῆς καὶ οἰκοδομικῆς ἀνάπτυξης. Ἴσως ὁ ἐμπορικός, μεταπρατικός ρόλος τῆς Ἑρέτριας μέσα στὸν ἀνήσυχο κόσμος τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου τῆς Μακεδονίας καὶ τῶν χρόνων ποὺ ἀκολουθήσαν, ἦταν αὐτὸ ποὺ δημιούργησε τὴ νέα ἀνθησις τῆς πόλης².

Ἡ δυτικὴ περιοχὴ (εἰκ. 3) καταλαμβάνεται τώρα ἀπὸ ἰδιωτικὰ σπιτία μὲ ὀρθογώνια δωμάτια καὶ μικρὲς περιστυλες αὐλές. Ἐλάχιστα ὅμως ἔχνη ἀρχαίων ὁδῶν ἔχουν μέχρι σήμερα ἐπισημανθεῖ ἐκεῖ καὶ εἶναι ἔτσι ἀδύνατο νὰ σχηματιστεῖ κάποια πιὸ συγκεκριμένη εἰκόνα τῆς πολεοδομικῆς διάρθρωσης τῆς συνοικίας³. Ἡ μόνη διαπίστωση εἶναι ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς τοίχους τῶν σπιτιῶν ποὺ ἔχουν σκαφεῖ στὴν περιοχὴ, ἔχουν δύο γενικὲς κατευθύνσεις, ἀπὸ ΒΑ. - ΝΔ. καὶ ἀπὸ ΒΔ. - ΝΑ. Οἱ τεμνόμενοι σὲ ὀρθὴ γωνία ἄξονες ἴσως ὑποδηλώνουν ὅτι σ' αὐτὸ τὸ σχετικὰ ἐπίπεδο νέο τμήμα τῆς πόλης ἐφαρμόστηκε «ἵπποδάμειο» πολεοδομικὸ σύστημα. Ὅμως πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ οἰκηση δὲν φαίνεται νὰ ἦταν οὔτε πυκνὴ οὔτε συνεχῆς, ἀλλὰ ἀραιή, μὲ τὴν παρεμβολὴ κενῶν χώρων, ἴσως κήπων. Πρέπει ἐπίσης νὰ θυμηθοῦμε ὅτι στὴν ὑπόλοιπη Ἑρέτρια δὲν ἐφαρμόστηκε ποτὲ — ἀπ' ὅ,τι ἔχουμε διαπιστώσει ἀνασκαφικὰ — τὸ «ἵπποδάμειο» σύστημα.

Ὅπως μᾶς ἔδειξε τὸ τμήμα τῆς «οἰκίας 1» τοῦ οἰκ. Ποδάρα, στὰ χρόνια αὐτὰ (τέλη 4ου - ἀρχὲς 3ου αἰ.) σημειώνεται μιὰ ἐντονὴ οἰκονομικὴ δραστηριότητα (εὔρεση πολλῶν ἀργυρῶν καὶ χαλκῶν νομισμάτων), ποὺ κορυφώνεται μὲ τὴν ἀπόκρυψη τοῦ διπλοῦ θησαυροῦ στὰ 270 - 260 π.Χ.

Ἡ ἀπόκρυψη τοῦ διπλοῦ θησαυροῦ τῶν 220 περίπου ἀργυρῶν νομισμάτων πρέπει

1. Ἡ συνθήκη συμπολιτείας τῶν Ἑρετριῶν μὲ τοὺς Κεῖους (390 - 340 π.Χ.): D. LEWIS, BSA 57, 1962, 1 - 4.

Γιὰ τὸν δρόμο τοῦ σταριοῦ ἀπὸ τὴν Κριμαία τὸν 4ο αἰ. π.Χ.: βλ. προχ. M. M. AUSTIN - P. VIDAL - NAQUER, Economic and Social History of Ancient Greece (London 1977) 155 κέ. καὶ ἀρ. 80 - 81. Ἐνδιαφέρουσες ἰδέες γιὰ τὴν πρωιμότερη ἐποχὴ (6ο καὶ 5ο αἰ.) βλ. C.H.V. SUTHERLAND, Corn and Coin, AJPh LXIV, 1943, 129 - 147.

2. Γενικὰ γιὰ τὴ νομισματικὴ κυκλοφορία καὶ τὸ ἐμπόριο τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς: W. TARN, Hellenistic Civilisation (1963) 250 κέ. Γιὰ τὸ ἐμπόριο τῆς Ἑρέτριας μὲ τὴς ἐλληνικὲς πόλεις τῆς Ἀνατολῆς ἐνδιαφέρουσες εἶναι καὶ οἱ λίγες ἐνσφράγιστες λαβὲς ἀμφορέων ποὺ βρέθηκαν καὶ ἀνήκουν στὰ μέσα περίπου τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., τῆς Χίου, τῆς Ρόδου καὶ τῆς Ἀλεξάνδρειας: C. DUNANT, AD 20, 1965, Χρον., 287 καὶ πίν. 339δ I. METZGER, Eretria II, 27 κέ. Βλ. ἐπίσης καὶ Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1976, 86 καὶ ΠΑΕ 1978, 31.

3. Τμήμα ἀρχαίας ὁδοῦ διαπιστώθηκε κάτω ἀπὸ τὴ σημερ. Ἡγελόχου Ταραντίνου καὶ ἡ συνέχειά της θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχε στὸ οἰκόπ. Ἀποστόλη (ἀρ. οἰκ. 401), ὅπου δὲν διαπιστώθηκαν κτίσματα, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα τοῖχο καὶ ἓνα παράλληλο ἀγωγὸ (AD 29, 1973 - 74, Χρον., 465). Τμήμα ὁδοῦ, μὲ κάθετη πρὸς τὴν προηγούμενη κατεύθυνση, ἐπισημάνθηκε στὸ οἰκ. Βράκα (ἀρ. οἰκ. 355) ἀκριβῶς ἐναντι τοῦ οἰκ. Ποδάρα. Κάθετη φορὰ ἀκολουθεῖ καὶ ὁ δρομίσκος ἀνάμεσα ἀπὸ τὴν οἰκία 1 καὶ οἰκία 2, στὸ οἰκόπεδο Ποδάρα. Στὸ οἰκόπεδο τοῦ Δημοσίου στὰ νότια (ἀρ. οἰκ. 321), νομίζω, ὅτι ὁ κτιστὸς ἀγωγὸς ποὺ βρέθηκε (AD 24, 1969, Χρον., 189 - 92, σχεδ. 1), ὑποδηλώνει τὴν ὑπαρξὴ ἄλλης ὁδοῦ, μὲ παράλληλη ὁμως πρὸς τὴς προηγούμενες κατεύθυνση. Χρειάζεται ἀκόμη πολλὴ ἀνασκαφικὴ ἐργασία καὶ λεπτομερεῖακὲς παρατηρήσεις γιὰ νὰ συμπληρωθεῖ ἡ ἀμυδρὴ ἀκόμη εἰκόνα τοῦ ὁδικοῦ πλέγματος στὴν περιοχὴ (πρβ. CL. KRAUSE, AntK 25, 1982, 137 κέ.).

νά έχει σχέση μᾶλλον μὲ τὰ ἐσωτερικὰ προβλήματα τῆς πόλης παρὰ μὲ ἐξωτερικούς κινδύνους. Ἡ Ἑρέτρια δὲν εἶναι ἱστορικὰ γνωστὸ νὰ κινδύνεψε τότε ἀπὸ ἐξωτερικὸ ἐχθρό, οὔτε ἀπὸ γειτονικὴ ἑλληνικὴ πόλη, οὔτε ἀπὸ τοὺς Γαλάτες ἐπιδρομεῖς. Οἱ Γαλάτες, ποὺ εἰσέβαλαν στὴν Ἑλλάδα καὶ ἐφθασαν μέχρι τῆς Θερμοπύλης καὶ τοὺς Δελφούς (279 π.Χ.)¹, δὲν ἀπειλήσαν τὴν Ἑρέτρια καὶ κατανικήθηκαν στὰ 277 π.Χ. ἀπὸ τὸν Ἀντίγονο τὸν Γονατὰ στὴ Λυσιμάχεια τῆς Θράκης. Ἡ πειρατεία ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ εἶναι γνωστὴ στὸν νότιο Εὐβοϊκὸ τὴν ἐποχὴ αὐτή, ἀλλὰ δὲν μοιάζει πιθανὸ νὰ κινδύνεψε μιὰ καλὰ ὁχυρωμένη πόλη σὰν τὴν Ἑρέτρια².

Τὴ διακυβέρνηση τῆς Ἑρέτριας — στὰ χρόνια τοῦ Δημητρίου Πολιορκητῆ (πέθανε τὸ 283 π.Χ.) καὶ τῶν πρώτων χρόνων τῆς βασιλείας τοῦ γιοῦ του Ἀντιγόνου Γονατᾶ (277 - 239 π.Χ.) — εἶχε ὁ γνωστὸς Ἑρετρίεας φιλόσοφος Μενέδημος μὲ τὴν ὑποστήριξη ὅπως φαίνεται τῶν δημοκρατικῶν τῆς πόλης³. Ὁ Μενέδημος παράλληλα εἶχε τὴ συμπαράσταση καὶ τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ τῆς Μακεδονίας ποὺ ἐκτιμοῦσε ἰδιαίτερα τὸ φιλοσοφικὸ του ἔργο. Γύρω ὅμως στὰ 274 - 3 οἱ ἀντίπαλοι ὀλιγαρχικοὶ μὲ ἀρχηγοὺς τὸν Ἀριστόδημο καὶ τὸν Αἰσχύλο⁴ πέτυχαν νὰ ἐπιβληθοῦν καὶ νὰ ἐκδιώξουν τὸν Μενέδημο ἐξορίζοντάς τον στὸν Ὠρωπό. Πιθανότατα ἡ προσωρινὴ ἀποδυναμώση τοῦ προστάτη τοῦ Ἀντιγόνου, κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τοῦ Πύρρου τῆς Ἡπείρου στὰ χρόνια 274 - 272, ἔφερε τὴν ὀριστικὴ πτώση τοῦ προστατευομένου, ὅπως συνέβη καὶ σὲ ἄλλες ἑλληνικὲς πόλεις, ὡς φιλομακεδόνα⁵. Παρόλο ποὺ γύρισε στὴν Ἑρέτρια μιὰ φορὰ κρυφά, καὶ τοῦ προσφέρθηκε μακεδονικὴ βοήθεια μέσω τοῦ Ἱεροκλῆ, στρατηγοῦ

1. Οἱ ἐπιδρομὲς τῶν Γαλατῶν στὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα λεπτομερειακά: ΠΑΥΣ. Χ (Φωκικά) 19 4 μέχρι 23, 7. Γιά τὸν Ἀντίοχο Γονατᾶ, βλ. H. BENGTSON, Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος (ἐλλ. μεταφρ. Ἀθήνα 1979), 347 - 8.

2. Γιά τὴν πειρατεία στὸν νότιο Εὐβοϊκὸ τὸν 3ο αἰ. π.Χ.: Β. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, ΑΔ 22, 1967, Μελ., 45 - 6 καὶ 51 - 2. Γιά τοὺς Αἰτωλοὺς πειρατὲς στὸ Αἰγαῖο: BENGTSON (1979) 352 καὶ Γ. ΚΑΤΩΠΟΔΗ, Αἰτωλικὴ Συμπολιτεία (Ἀθήνα 1977) 440 κέ. Ἴσως θύματα πειρατῶν ἦταν οἱ Ἑρετρίεις τοὺς ὁποίους ἐξαγόρασε καὶ ἐλευθέρωσε ὁ Ἀκαρνάνας Εὐδήμος τοῦ Εὐδήμου, σύμφωνα μὲ τὸ προξενικὸ ψήφισμα τοῦ δήμου τῶν Ἑρετρίων, ποὺ στήθηκε τὸν 3ο αἰ. π.Χ. στὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτεμῆς στὴν Αὐλὶδα: ΘΡΕΨΙΑΔΗΣ, ΑΔ 17, 1961 - 62, Χρον., 142 (J. καὶ L. ROBERT, REG 77, 1964, 170 ἀρ. 200 καὶ REG 79, 1966, 383, ἀρ. 217). SEG XXV (1971) 181, ἀρ. 539. Σχετικὰ παραδείγματα βλ. P. DUCREY, Le traitement des prisonniers de guerre dans la Grèce antique (Paris 1968) 174 κέ.

3. Ὁ βίος τοῦ Μενέδημου στὸν ΔΙΟΓ. ΛΑΕΡΤΙΟ, II 125 - 144. Γιά τὴ σύντομη περίοδο τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑρέτριας καὶ τὸν Μενέδημο: W. TARN, Antigonos Gonatas (Oxford 1913) 21 - 26 καὶ 286 - 7. καὶ Ε. ΒΡΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ἑλληνιστικὴ Χαλκίς (Ἀθήνα 1972) 26 κέ. Γιά τὴν Ἑρετριάκη φιλοσοφικὴ σχολή: Β. ΚΥΡΚΟΣ, Ὁ

Μενέδημος καὶ ἡ Ἑρετριάκη Σχολή (Ἀθήνα 1980) — τὰ βιογραφικὰ τοῦ Μενέδημου σ. 41 κέ.

4. Ὁδηγὸς (1973) 45, OL. PICARD, Chalkis et la Confédération eubéenne (Paris 1979) 222 - 3 καὶ 268, ΚΥΡΚΟΣ (ὅ.π.) 57 κέ. Ἡ πόλη τῶν Δελφῶν τίμησε τὸν Αἰσχύλο μετὰ τὴ θητεία του ὡς ἱερομνήμονος τῶν Εὐβοέων τὸ φθινόπωρο τοῦ 273 π.Χ. Τὸ φθινόπωρο τοῦ προηγούμενου χρόνου (274 π.Χ.) ἱερομνήμονας εἶχε ὀρίσθῃ ὁ Μενέδημος, γεγονός ποὺ ὅπωςδήποτε δείχνει τὴν ἰσχύ του ἀκόμη στὴν Ἑρέτρια. Ἦταν τότε περίπου 68 ἐτῶν ἀλλὰ στὸ τέλος τῆς σταδιοδρομίας του. Ὁ Αἰσχύλος ἐπίσης εἶχε μακριὰ πολιτικὴ σταδιοδρομία, ἀφοῦ ἦταν πολέμαρχος ἤδη στὰ 309/8, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ χαμένη σήμερα ἐπιγραφή IG XII, 9 192 (S. BAKHUISEN, Salganeus and the Fortifications on its Mountains, (Groningen 1970) 129). Ὁ χάλκινος ἀνδριάντας τοῦ Αἰσχύλου (Β. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Δελφικὴ ἐπιγραφή ἐξ Ἑρετρίας, ΑΔ 17, 1961 - 2, Μελ., 211 - 214) εἶχε στηθεῖ σὲ περίοπτη θέση τῆς πόλης, μπροστὰ ἀπὸ τὴ βόρεια Στοὰ τῆς ἀγορᾶς, ὅπως ἀποκάλυψαν οἱ νεώτερες ἀνασκαφές τοῦ Β. Πετράκου τὸ 1980. Ἴσως ὁ ἀνδριάντας ἦταν μέρος τῆς λείας τῶν Ρωμαίων μετὰ τὴν ἄλωση τοῦ 198 π.Χ. (T. LIV. 32, 16, 17) ποὺ στόλισε ἀργότερα καὶ τὸν θρίαμβο τοῦ Φλαμινίου στὴ Ρώμη (T. LIV. 34, 52, 4).

5. I. ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ, Ἀρχαία Ἱστορία, Β' (Ἀθήνα 1957) 332 - 3. O. PICARD (1979) 270.

τοῦ Πειραιᾶ (Διογ. Λαερ. II 127 καὶ IV 39) ὁ Μενέδημος δὲν κατάφερε πιά νὰ καταλάβει τὴν ἐξουσία καὶ πέθανε ἐξόριστος στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ τὸ 266/5. Οἱ Μακεδόνες ἤδη (τὸ 267/6;) εἶχαν ἀνακαταλάβει τὴν Ἑρέτρια καὶ εἶχαν καταλύσει τὴν αὐτονομία τῶν εὐβοϊκῶν πόλεων¹, σὲ ἀντιπερισπασμὸ ἀσφαλῶς στὴ νέα ἀντιμακεδονικὴ ἐξέγερση ποὺ ξέσπασε στὴ νότια Ἑλλάδα καὶ ἰδιαίτερα στὴν ἀπέναντι Ἀττικὴ, τὸν Χρεμωνίδειο πόλεμο (267/6 - 262 π.Χ.)². Ὁ πόλεμος, ὅπως εἶναι γνωστό, ἔληξε μὲ θρίαμβο τοῦ Ἀντιγόνου.

Σ' αὐτὰ τὰ ἀνήσυχα χρόνια τῶν ἔντονων ἐσωτερικῶν ἀντιθέσεων καὶ παθῶν καὶ στὶς μεταβαλλόμενες σχέσεις τῆς πόλης πρὸς τοὺς Μακεδόνες θὰ πρέπει νὰ ἀποδώσουμε καὶ τὴν ἀπόκρυψη τοῦ διπλοῦ θησαυροῦ τῆς «οἰκίας 1» τοῦ οἰκοπέδου Ποδᾶρα, ποὺ ὁ ἄγνωστος κάτοχός του δὲν μπόρεσε ποτὲ νὰ ἐπιστρέψει καὶ νὰ ἀνακτήσει.

Ἡ περιοχὴ πάντως δὲν ἐρημώθηκε καὶ συνέχισε νὰ κατοικεῖται καὶ μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τῆς «οἰκίας 1», ἀλλὰ ὅχι γιὰ πολὺ ὕστερα ἀπὸ τὸ 250/240 π.Χ., ὅπως μαρτυροῦν τὰ εὐρήματα τῆς «οἰκίας 2». Ἴσως τότε (±245 π.Χ.) ἔπεσε βαρὺ τὸ χέρι τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ πάνω στὶς εὐβοϊκὲς πόλεις ποὺ εἶχαν ὑποστηρίξει τὸν ἀποστάτη «βασιλιά» Ἀλέξανδρο τοῦ Κρατεροῦ (253/252 - μέχρι τὸ 249/8 ἢ 245; π.Χ.), ὅπως ἔγινε καὶ μὲ τὴν Κόρινθο³. Ἡ πολεοδομικὴ συρρίκνωση τῆς πόλης ἦταν πιά φυσιολογικὴ ἀλλὰ γρήγορη ἀφοῦ ἡ πολιτεία μαζὶ μὲ τὴν ἀνεξαρτησία της εἶχε χάσει καὶ τὴν οἰκονομικὴ της εὐεξία, καὶ τὴν ἡγετικὴ θέση στὴν Εὐβοία εἶχε καταλάβει ὀριστικὰ ἡ Χαλκίδα. Ἡ Χαλκίδα μαζὶ μὲ τὴν Κόρινθο καὶ τὴ Δημητριάδα ἀποτελέσαν γιὰ τὴ μακεδονικὴ πολιτικὴ τὶς πόλεις-κλειδιὰ ἐλέγχου τῆς Ἑλλάδας, ὅπως ἐξηγεῖ ὁ Παυσανίας (Παυσ. V 7, 6).

1. Ὁδηγός (1973) 45 - 6. ΚΥΡΚΟΣ δ.π. 52 κέ. Θεωρῶ πρῶμην τὴ χρονολογία 271 π.Χ., ποὺ προτείνει ὁ PICARD (δ.π. 271) καὶ νομίζω ὅτι ἡ ἀνακατάληψη τῆς Ἑρέτριας ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες πρέπει νὰ τεθεῖ στὶς ἀρχὲς τοῦ Χρεμωνιδείου (267/6). Πρβ. καὶ I. METZGER, Eretria II, 10.

Στὸ ἴδιο συμπέρασμα φαίνεται νὰ καταλήγουν καὶ οἱ AUBERSON καὶ K. SCHEFOLD (Ὁδηγός 1973, 45), ἀν καὶ θεωροῦν τὴν περίοδο αὐτὴ τῆς ἀνεξαρτητοποίησης (275 - 267 π.Χ.), σὰν «παραχώρηση ἐλευθερίας» τοῦ Ἀντιγόνου πρὸς τοὺς Ἑρετριεῖς. Ἡ ἀνακατάληψη αὐτὴ ἴσως δὲν ἦταν βίαιη καὶ ἔγινε μὲ τὴν ὑποστήριξη τῆς φιλομακεδονικῆς παράταξης τῆς Ἑρέτριας, τῶν ὁπαδῶν δηλαδὴ τοῦ Μενέδημου.

2. Γιὰ τὸν χρεμωνίδειο πόλεμο γενικὰ καὶ τὶς κινήσεις τῶν ἐμπολέμων:

α) TARN, Ant. Gonatas 293 κέ.

β) Ε. ΒΑΡΟΥΧΑ - ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, Συμβολὴ εἰς τὸν Χρεμωνίδειον Πόλεμον, ΑΕ 1953/54 - III, 320 κέ.

γ) J. R. McCREDIE, Fortified Military Camps in Attica, Hesperia, Suppl. XI, 1966, 107 κέ.

δ) Β. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Νέαι πηγὰὶ περὶ τοῦ Χρεμωνιδείου Πολέμου, ΑΔ 22, 1967, Α, 38 κέ.

ε) BENGTON, Ἱστορία (1979) 349 - 50.

στ) M. CARY, A History of the Greek World (323 - 146 B.C.), London 1978, 132 κέ.

Ἰδιαίτερα πρέπει νὰ σημειωθεῖ στὸν ἀντιμακεδονικὸ αὐτὸν ἀγῶνα τοῦ τριπλοῦ συνασπισμοῦ (Ἀθήνα - Σπάρτη - Αἴγυπτος), ἡ βεβαιωμένη παρουσία μέχρι καὶ τὸν Ραμνοῦντα, τοῦ Πατρόκλου, στρατηγοῦ τοῦ Πτολεμαίου Β' τῆς Αἰγύπτου (βλ. 8). Παράλληλα ὅμως πρέπει νὰ το- νισθεῖ καὶ ἡ ἀπουσία πτολεμαϊκῶν νομισμάτων αὐτῶν τῶν χρόνων στὴν Ἑρέτρια.

3. Γιὰ τὸν ἀποστάτη Ἀλέξανδρο: BENGTON, Ἱστορία (1979) 352. CARY, A History 139 κέ. ΒΡΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ἑλληνιστ. Χαλκίς 27 - 8. Εἰδικὰ γιὰ τὴν Ἑρέτρια βλ. τὸ προξενικὸ ψήφισμα IG XII 9, 212, λεπτομερειακὰ PICARD δ.π. 272 - 4. Πρέπει νὰ σημειω- θοῦν καὶ οἱ κοπὲς τῶν εὐβοϊκῶν νομισμάτων ποὺ ἀποδί- δονται στὴ «βασιλεία» του (ἀρ. 22 - 26). Ἴσως οἱ κατα- στροφὲς ποὺ διαπίστωσαν οἱ ἀνασκαφεῖς στὸ «Ἀνάκτορο II» καὶ ἀποδίδονται στὴν ἐποχὴ τοῦ Χρεμωνιδείου πο- λέμου (Ὁδηγός (1973) 46 καὶ 57), νὰ ὀφείλονται πραγ- ματικὰ στὴ μακεδονικὴ ἀνακατάληψη τοῦ ±245 π.Χ., ποὺ φαίνεται ὅτι ἦταν βίαιη. Πρβ. καὶ Ε. ΤΟΥΛΟΥΠΑ, Τὰ ἐναέτια γλυπτὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Δαφνηφόρου στὴν Ἑρέτρια (Ἰωάννινα 1983) 23 - 24.

Φαίνεται ὅτι ἡ δυτική περιοχή τῆς Ἑρέτριας ἐγκαταλείφθηκε καὶ δὲν ξαναχτίστηκε καν οἰκοδομὲς μέχρι τὰ νεώτερα χρόνια. Σ' αὐτὸ τὸ γεγονὸς ἴσως ὀφείλεται καὶ ἡ διάσωση τοῦ θησαυροῦ τῶν νομισμάτων μέχρι τὶς μέρες μας. Σήμερα ἡ περιοχή ἐμφανίζεται ἐπίπεδη καὶ αὐτὸ ἀποδόθηκε¹ σὲ ἰσοπεδώσεις τῶν νεώτερων χρόνων, ποὺ ἀφαίρεσαν τὰ ἀρχαιολογικὰ στρώματα, τὰ νεώτερα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Δὲν μοιάζει ὅμως πιθανὴ μιὰ τέτοια ὑπόθεση, ἀφοῦ ἀπὸ πούθεν δὲν ἔχουμε τὴν πληροφορία μιᾶς τόσο τέλει καὶ ὁμοιόμορφης ἀφαίρεσης χωμάτων στὰ νεώτερα χρόνια. Ὁ ἀντίλογος θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ὅτι ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνακατάληψή της ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες (τὸ 250/40 π.Χ.) καὶ τὴν τρομερὴ καταστροφὴ ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους τὸ 198 π.Χ.² ἡ πόλη περιορίστηκε ὀριστικὰ καὶ πάλι βορειότερα καὶ ἡ δυτικὴ της περιοχή ἐρημώθηκε.

Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειώσουμε ὅτι στὴν Ἑρέτρια εἶχε βρεθεῖ παλαιότερα κατὰ τὴ διάρκεια ἐργασιῶν γιὰ τὴν ὕδρευση, καὶ ἄλλος θησαυρὸς νομισμάτων, ὁ θησαυρὸς «Ἑρέτρια 1937» (IGCH 175), ἀπὸ τὸν ὁποῖο διασώθηκαν 476 ἀργυρὰ νομίσματα. Ὁ χρόνος ἀποθησαυρισμοῦ τοῦ εὐρήματος τοποθετεῖται γύρω στὸ 245 π.Χ., σύμφωνα μὲ τὶς νεώτερες ἐρευνες τοῦ O. Picard³, καὶ σὰν τόπος εὕρεσής του ἀναφέρεται ὀρίστα «τὰ ἐρείπια ἐνὸς σπιτιοῦ τῆς ἀρχαίας Ἑρέτριας»⁴. Θὰ μπορούσε ἴσως νὰ προέρχεται κι αὐτὸς ἀπὸ τὴν ἴδια δυτικὴ συνοικία, ἀπ' ὅπου καὶ ὁ διπλὸς θησαυρὸς τοῦ οἰκοπέδου Ποδάρα.

Ἄν καὶ οἱ ἀνασκαφικὲς ἐρευνες στὸ χῶρο ὅλης τῆς ἀρχαίας πόλης δὲν ἔχουν μέχρι σήμερα συστηματοποιηθεῖ καὶ οἱ διαπιστώσεις ποὺ ἔχουν γίνεи βασιζονται σὲ ἀσύνδετο καὶ ἐλλιπὲς ἀρχαιολογικὸ ὕλικό, παρ' ὅλα αὐτὰ θὰ ἦταν, νομίζω, δυνατόν νὰ διατυπώσουμε ὀρισμένες βασικὲς ἰδέες γιὰ τὴν τειχισμένη πόλη τοῦ 4ου καὶ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (ἡ ἄλωση καὶ ἡ καταστροφὴ ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους τὸ 198 π.Χ. ἀποτελεῖ ὁπωσδήποτε ὀρόσημο στὴν ἱστορία καὶ τὴν τοπογραφία τῆς πόλης).

Τὰ ἀρχαῖα τείχη ὀρίζουν τὴν περιτειχισμένη ἔκταση σὲ σχῆμα τραπεζίου (εἰκ. 4). Κορυφὴ εἶναι ἡ ἀκρόπολη στὰ βόρεια καὶ πλατὺ σκέλος ἡ περιοχή τοῦ λιμανιοῦ στὰ νότια. Ἡ δυτικὴ καθὼς καὶ ἡ ἀνατολικὴ διαδρομὴ τῶν τειχῶν μὲ τοὺς τετράγωνους πύργους ποὺ κατέρχονται ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη, διακόπτονται ἀπὸ δύο πύλες ἡ καθε μιὰ. Στὸ δυτικὸ σκέλος τῶν τειχῶν γνωστὴ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τῶν Ἑλβετῶν συναδέλφων εἶναι ἡ Δυτικὴ Πύλη, ὅπου κατέληγε ὁ ἀρχαῖος δρόμος ἀπὸ τὴν Χαλκίδα. Στὸ κτῆμα Γεωργιάδης κοντὰ στὴ θάλασσα, διαπίστωσα τὰ ἔχνη ἄλλης, τῆς Ν Δ. Πύλης, μὲ κυκλικοὺς πύργους, ποὺ πρέπει πάντως νὰ ἐρευνηθεῖ ἀνασκαφικὰ ξανά⁵.

1. Ὁδηγὸς (1973) 58 - 9.

2. Ἄλωση καὶ λεηλασία τῆς Ἑρέτριας ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους: T. Liv. 32, 16, 6 - 17 καὶ ΠΑΥΣ. VII 8, 1. Πρβ. ΒΡΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, ὁ.π. 39, Ὁδηγὸς (1973) 47, O. PICARD ὁ.π. 282. Γιὰ τὶς μετατροπὲς στὴ Δυτικὴ Πύλη μετὰ τὴν ἄλωση: A. W. LAWRENCE, Greek Aims in Fortification 313 (ἀποδίδει λανθασμένα τὴν ἄλωση στὸν Φίλιππο Ε', σ. 37).

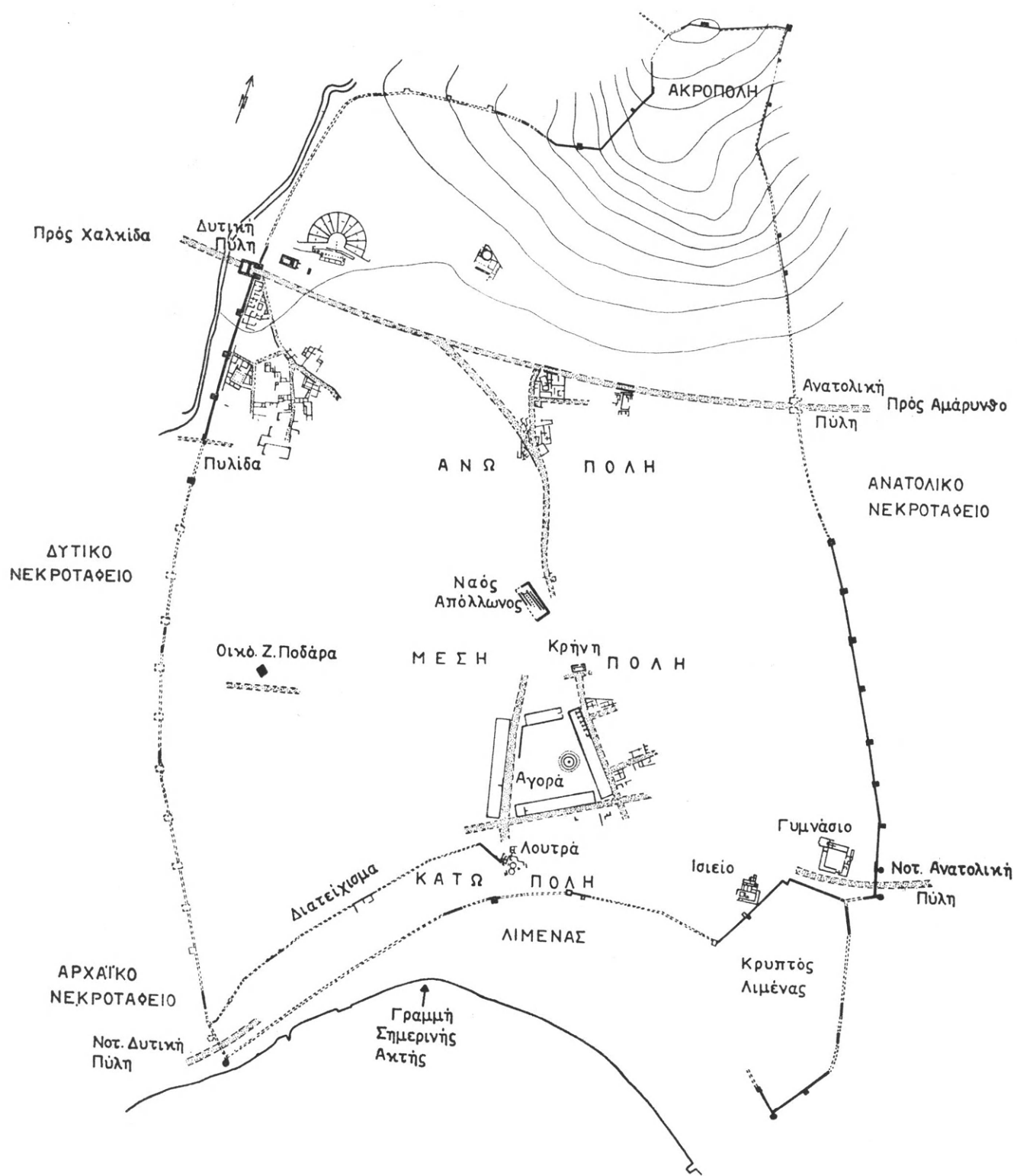
3. O. PICARD ὁ.π. 153 - 163.

4. ΕἰΡ. ΒΑΡΟΥΧΑ - ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, Πτολεμαϊκὰ νομίσματα στὴν κυρίως Ἑλλάδα, Ἐπιτύμβιον Χρή-

στου Τσουντα (Ἀθῆναι 1941) 670, ἀρ. 8. Σὲ ἔγγραφο τοῦ Ἀρχεῖου τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ἀναφέρεται ὅτι τὰ νομίσματα «... ἀνευρέθησαν καὶ ἀπεκρύβησαν ὑπὸ ἐργατῶν ἀσχολουμένων εἰς τὴν ἐγκατάστασιν ὑδροφόρων σωλῆνων πρὸς ὕδρευσιν τοῦ ἐκεῖ συνοικισμοῦ».

5. Τὸ σχεδιάγραμμα τοῦ χώρου ἀπὸ τὸν Α. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ (ΑΕ 1913, 214 εἰκ. 1) — ποὺ δηλώνει ὅτι ἔκανε καὶ μικρὴ ἀνασκαφὴ — εἶναι συγκεχυμένο καὶ λανθασμένο. Ὁδηγὸς (1973) 172. Διαπιστώθηκε μέσα στὸν κῆπο τῆς ἑπαυλῆς, ἡ ὑπαρξὴ καὶ δεύτερου κυκλικοῦ πύργου (1982).

Εἰκ. 4. Ἀρχαία πόλη Ἐρέτριας.

Στὸ ἀνατολικὸ σκέλος ἔχει ἀπὸ παλαιὰ ὑποτεθεῖ σωστὰ ἡ ὑπαρξὴ πύλης ἀντίστοιχης μὲ τὴ Δυτικὴ, τῆς Ἀνατολικῆς Πύλης, ἀπ' ὅπου ξεκινοῦσε ὁ δρόμος γιὰ τὴν Ἀμάρυνθο. Στὰ νότια, κοντὰ στὸ ἀρχαῖο Γυμνάσιο, ἐπεσῆμανα τὴν ὑπαρξὴ ἄλλης, τῆς ΝΑ. Πύλης, μὲ κυκλικούς πύργους¹. Ὅπως ἔδειξε ἡ ἀνασκαφὴ μιᾶς πυλίδας στὸ χῶρο τοῦ σημερινοῦ μουσείου² καὶ ὅπως εἶναι φυσικό, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς τέσσερις μεγάλες καὶ βασικὲς πύλες ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες μικρότερες βοηθητικοῦ χαρακτήρα. Ἐξω ἀπὸ τὰ τεῖχη ἀπλώνονταν τὰ μεγάλα νεκροταφεῖα τῆς πόλης, τὸ Δυτικὸ καὶ τὸ Ἀνατολικό.

Ἡ Δυτικὴ Πύλη συνδέεται μὲ τὴν Ἀνατολικὴ Πύλη μὲ μιὰ κύρια ἐσωτερικὴ ὁδικὴ ἀρτηρία στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου τῆς Ἀκρόπολης. Ἡ ὁδὸς αὕτη ἀποτελεῖ καὶ τὴ σπονδυλικὴ στήλη τῆς Ἀνω Πόλης, ποὺ διακρίνεται γιὰ τὰ πλούσια καὶ μεγάλω-πρεπά της σπίτια («Ἀνάκτορο Ι», «Ἀνάκτορο ΙΙ», «οἰκία τῶν μωσαϊκῶν» κλπ.). Ἐδῶ τὸ ἔδαφος ἐξαιτίας τῆς ἀνωφέρειας ἦταν σταθερὸ καὶ τὸ κλίμα ὑγιεινότερο. Ὁ χῶρος ἀσφαλῶς κατοικήθηκε ἀπὸ τὶς οἰκογένειες τῆς εὐπορότερης τάξης τῆς πόλης.

Τὸ κέντρο τῆς περιτειχισμένης πόλης καταλαμβάνουν οἱ μεγάλοι κοινόχρηστοι χῶροι, ὅπου τὸ σημαντικὸ ἱερὸ τοῦ Δαφνηφόρου Ἀπόλλωνα καὶ ἡ γειτονικὴ ἀγορὰ καὶ ἀνήκουν στὴ Μέση Πόλη. Ὑστερα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές μας τοῦ 1982, ὅποτε ἐπισημάνθηκε καὶ ἡ Νότια Στοά, ὁ χῶρος τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς ὁριοθετήθηκε πιά καλύτερα: εἶχε σχῆμα μᾶλλον τραπεζίου καὶ ὄχι ὀρθογώνιο, καὶ περιβαλλόταν ἀπὸ τὶς τρεῖς πλευρές της ἀπὸ μεγάλες, ἐπιβλητικὲς στοές, τὴ Βόρεια, τὴν Ἀνατολικὴ καὶ τὴ Νότια, ὅπου ὀνομάστηκαν συμβατικά³. Μένει νὰ διερευνηθεῖ ἡ τέταρτη, ἡ δυτικὴ, πλευρά, ὅπου ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὑπαρξὸς καὶ ἀρχαίου δρόμου ποὺ ἀσφαλῶς ὡδηγοῦσε ἀπὸ τὸ λιμάνι στὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα διὰ τῆς Ἀγορᾶς. Μὲ μεγάλη πιθανότητα τέταρτη στοὰ ἢ σειρὰ δημόσιων οἰκοδομημάτων θὰ ἔκλεινε τὸν χῶρο στὰ δυτικά, σύμφωνα καὶ μὲ τὴν πρακτικὴ τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν ἀγορῶν. Σὲ περίοπτη θέση τῆς ἀγορᾶς ἀποδεικνύεται ὅτι εἶχε ἀνεγερθεῖ ἡ κυκλικὴ θόλος⁴, ἐνῶ τὸν ἐλεύθερο ἀνοικτὸ χῶρο θὰ καταλάμβα-

1. Οἱ P. AUBERSON - K. SCHEFOLD (Ὁδηγὸς (1973) 176 - 7) δὲν δέχονται τὴν ὑπαρξὴ πύλης ἀνάμεσα στοὺς δύο κυκλικούς πύργους. Ἡ ὀχυρωματικὴ ὁμως ἀπαιτεῖ τὴν ὑπαρξὴ (WINTER, Greek Fortifications 194 - 5), καθὼς καὶ ἡ θέση τοῦ παρακειμένου Γυμνασίου / Παλαίστρας τὴν προϋποθέτει (Ὁδηγὸς (1973) 193 - 6). Ἄς σημειωθεῖ ὅτι δηλώνεται σαφῶς ἤδη στὸ ΠΕΤΡΑΚΟΣ, ΑΔ 17, 1961-2, Χρον., 153 σχεδ. 9. Γιὰ τοὺς κυκλικούς πύργους γενικά: LAWRENCE, Greek Aims in Fortification 378 - 9.

2. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΑΔ 24, 1969, Χρον., 199 σχεδ. 8.

3. Στοές ἀγορᾶς ἀρχαίας Ἐρέτριας: βλ. Π. ΚΑΛΛΙΓΑΣ, ΑΑΑ XV, 1982, 4 κέ. Γενικά γιὰ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ἀγορὰ καὶ τὶς στοές: W.B. DINSMOOR, The Architecture of Ancient Greece (1950) 263 - 4.

4. Γιὰ τὴ θόλο: Ὁδηγὸς (1973) 163 - 66 καὶ βιβλιογραφία. Γιὰ τὴν ταφὴ γενικά ἡρώων τῆς πόλης σὲ κυκλικὰ ἡρώα μέσα στὴν Ἀγορὰ βλ. Ν. ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΟΣ, Τὸ Ἐρέχθειον (Ἀθήναι 1949) 26, 36, 62. Ἀπὸ τὸν

χῶρο αὐτὸ τῆς ἀγορᾶς καὶ κοντὰ στὰ λείψανα «κυκλοτεροῦς ἐκ παρῶν λίθων οἰκοδομήματος», ἀσφαλῶς δηλ. τῆς θόλου, προέρχονται τὰ πρῶτα ρωμαϊκὰ γλυπτὰ καὶ τὰ ἐνεπίγραφα βάθρα ποὺ βρέθηκαν τυχαῖα τὸ 1885 (ΑΔ 1885, 32): (α) Ὁ «Ἐφηβος τῆς Ἐρέτριας», Ἐθν. Ἀρχαιολ. Μουσεῖο ἀρ. εὐρ. ΓΛ. 244 (Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, Γλυπτὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, Ἀθήναι 1890 - 92, 199 - 200. LIPPOLD, JdI 26, 1911, 275, εἰκ. 6 (τὸ κεφάλι). M. COLLIGNON, Les statues funéraires (Paris 1911) 282 - 3, εἰκ. 175 - 177, ὅπου θεωρεῖται ἐπιτύμβιο. W. FUCHS, Die Skulptur der Griechen (München 1979) 149, εἰκ. 143 (β) βάθρο μὲ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή στὸν Κλεόνειο Λυσάνδρου (IG XII 9, 281 - λανθασμένα εἶχε περιληφθεῖ καὶ στὶς ἀττικὲς ἐπιγραφές = IG II² 3924). Ἴσως ἀνῆκε στὸν «Ἐφηβον», βλ. ὁμως τὶς ἀντιρρήσεις τοῦ ΚΑΒΒΑΔΙΑ, ὁ.π. 200. Ἄλλοτε στὸ Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο (ἀρ. ΕΜ. 1924) μεταφέρθηκε τὸ 1973 στὸ Ἐθν. Ἀρχαιολ. Μουσεῖο καὶ τοποθετήθηκε μαζί μὲ τὸν «Ἐφηβον» (γ) δεῦτερο βάθρο

ναν ἀγάλματα, βάθρα, ἀναθήματα, ἴσως καὶ βωμοὶ θεῶν. Κοντὰ θὰ ἦταν τὸ πρυτανεῖο καὶ τὰ ἄλλα δημόσια κτίρια.

Στὴν ἐπίπεδη αὐτὴ ἔκταση τῆς Μέσης Πόλης, δεξιά καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ λατρευτικὸ καὶ τὸ διοικητικὸ/ἐμπορικὸ κέντρο, ἀπλώνονταν συνοικίες κατοικιῶν, ἡ δυτικὴ καὶ ἡ ἀνατολική¹. Τὰ σπίτια ἐδῶ εἶναι συγκριτικὰ μικρότερα, ἡ κατασκευὴ εὐτελέστερη καὶ τὰ κινήτὰ εὐρήματα φτωχότερα. Τὸ ἔδαφος στὸ μέρος αὐτὸ ἦταν γενικὰ χαμηλὸ καὶ σαθρὸ λόγω τῶν παλαιῶν προσχώσεων, καὶ πάντοτε εἶχε προβλήματα ἀποχέτευσης τῶν νερῶν, ὅπως μᾶς ἔδειξε καὶ τὸ μεγάλο κτιστὸ ἀποστραγγιστικὸ χαντάκι ποὺ βρέθηκε νὰ διασχίζει τὴν περιοχὴ². Ἴσως ἀποδειχθεῖ ὅτι στὴ δυτικὴ μέση συνοικία, σὰν νέα συνοικία («νεάπολις») ἐφαρμόστηκε μερικὰ τὸ «ἵπποδάμειο» πολεοδομικὸ σύστημα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ὑπόλοιπα παλαιότερα τμήματα τῆς πόλης, ὅπου εἶναι βέβαιο ὅτι δὲν ἴσχυε. Ἀντίθετα ἐκεῖ διακρίνεται μιὰ ἀκτινωτὴ ὁδικὴ διάρθρωση μὲ κεντρικὸ πόλο τὴν ἀγορὰ καὶ τὸ Δαφνηφορεῖο. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ Μέση Πόλη ἀντιστοιχεῖ στὸν ἀστικὸ πληθυσμὸ τῆς πόλης καὶ στὸν ἐμπορευόμενον κόσμον τῆς ἀγορᾶς καὶ τοῦ λιμανιοῦ, ὅπως μᾶς ἔδειξε καὶ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ οἰκοπέδου Ζ. Ποδάρα.

Ἡ Κάτω Πόλη ἐκτείνεται στὸ χῶρο τῶν παραθαλάσσιων τειχῶν, τοῦ ἐμπορικοῦ λιμανιοῦ καὶ τοῦ μικροῦ «κλειστοῦ» λιμένα³, καὶ ἐδῶ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν τὰ νεώρια (νεώσοικοι), οἱ ἀποθήκες, τὰ ἐργαστήρια καὶ οἱ σχετικὲς κατασκευὲς καθὼς καὶ κατοικίες. Μένει ἐπίσης νὰ διασαφηνισθεῖ ὁ ρόλος τοῦ Διατειχίσματος⁴. Εἶναι φυσικὸ στὴν περιοχὴ αὐτὴ νὰ κυριαρχοῦν οἱ ναυτικὲς καὶ λιμενικὲς δραστηριότητες τῆς πόλης.

μὲ ἄγνωστη ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή (σήμερα ἄγνωστης θέσης), καὶ (δ) μιὰ ἀνδρική προτομή (σήμερα ἄγνωστης θέσης, στὸ Μουσεῖο Ἑρέτριας). Εὐχαριστῶ τὴν ἀρχαιολόγο κ. Ἐφ. Στρατῆ γιὰ τὴ βοήθειά της στὴ Συλλογὴ Γλυπτῶν τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου, καὶ τὴν ἐπιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων δ. Ἀμ. Καραπασχαλίδου στὸ Μουσεῖο Ἑρέτριας.

1. Γιὰ τὴν ἐλληνιστικὴ Δῆλο, ποὺ παρουσιάζει ἀνάλογη πολεοδομικὴ ἀνάπτυξη: R. MARTIN, L'Urbanisme dans la Grèce antique 237 κέ. Τμῆμα τῆς ἀνατολικῆς μέσης περιοχῆς τῆς Ἑρέτριας ἐρευνήθηκε διαδοχικὰ καὶ σταδιακὰ στὰ οἰκ. Θεμιστοκλῆ - Μαυρογένη - Νικολαΐδη, δεξιά καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ σημαντικὸ ἀρχαῖο δρόμο: τελικὸ σχέδιο βλ. ΑΔ, Χρονικά (τοῦ ἔτους 1982).

2. Γιὰ τὸ «νοσῶδες» τῆς ἀρχαίας Ἑρέτριας: ΔΙΟΓ. ΛΑΕΡΤ. II 133. Τμῆμα τοῦ κτιστοῦ ἀγωγοῦ ἐρευνήθηκε στὸ οἰκόπ. Καραμπέτσου (ἀρ. οἰκ. 97): Α. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, ΑΔ 29, 1973 - 74, Β, 472, σχεδ. 5 καὶ 7. Ἡ συνέχειά του διαπιστώθηκε στὸ γειτονικὸ οἰκόπ. Τσολάκου (ἀρ. οἰκ. 98): CL. KRAUSE, AntK 25, 1982, 152.

3. Τὸν περιτειχισμένον λιμένα διακρίνει ὁ Π. ΘΕΜΕΛΗΣ (ΑΕ 1979, 178, ἀρ. 29 εἰκ. 4) ἀκολουθώντας τὴν ἀρχικὴ διαπίστωση τῶν ἀμερικανῶν ἐρευνητῶν J. PICKARD καὶ J. GILBERT (AJA 7, 1891, 376 - 7, πίν. 19). Οἱ P. AUBERSON - K. SCHEFOLD (Ὁδηγὸς 1973, 172 κέ.) τὸν ἀποκαλοῦν ἀπλὰ «ἐσωτερικὸν» λιμένα. Πιστεύω ὅτι πρόκειται γιὰ κλασικὸ παράδειγμα «κλειστοῦ κρυφοῦ» λι-

μένα, ποὺ προστατεύονταν μὲ πύργους στὴ στενὴ τοῦ εἰσοδοῦ καὶ θὰ ἔκλεινε μὲ ἀλυσίδες, ὅπως ὁ λιμένας τοῦ Ἀλκινόου στὴν Κέρκυρα (Π. ΚΑΛΛΙΓΑΣ, Τοπογραφικὰ τῆς πόλης τῆς ἀρχαίας Κέρκυρας, Πρακτικά Δ' Πανιονίου Συνεδρίου, Α' (Κέρκυρα 1980), 83). Ὁ K. LEHMANN - HARTLEBEN (Die Antiken Hafenanlagen des Mittelmeeres, KLIO, Beiheft XIV, 1923, 65 κέ.) δὲν τὸν περιλαμβάνει στὴν κατηγορίαν αὐτὴ ἀλλὰ ἔχει καὶ πολὺ λανθασμένη ἰδέαν γιὰ ὅλο τὸν λιμενικὸ χῶρο τῆς Ἑρέτριας γενικὰ, σ. 99, σχ. 11. Γιὰ τὴ χρῆση τῶν λιμένων καὶ τὸν διαχωρισμὸ τους στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ βλ. W. TARN, Hellenistic Civilisation 250 καὶ 313. Γιὰ ἐρευνα στὸ μυχρὸ τοῦ λιμανιοῦ αὐτοῦ (οἰκόπ. Εὐαγόρα, ἀρ. 269, βλ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, ΑΔ 31, 1976, Β, 134.

4. Ἀνασκαφὲς τμημάτων τοῦ Διατειχίσματος:

α) Β. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, ΑΔ 17, 1961 - 62, Β, 152 κέ., σχέδ. 10 (πύργος). β) Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΑΔ 4, 1969, Β, 193 - 5, σχεδ. 3 - 4. Γενικά: Ὁδηγὸς (1973) 168. Ἡ κατασκευὴ τοῦ ἀποδίδεται στὸν στρατηγὸ Πολεμαῖο, 312 - 308 π.Χ., (πρβ. S. BAKHUISEN, Salganeus 122, 129) ἢ στὸν Μενέδημο, ca. 300 π.Χ. Οἰκοδομήθηκε πάνω σὲ σπίτια τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ποὺ προϋπῆρχαν, καὶ θεωρεῖται ὅτι ἐγκαταλείφθηκε λίγες δεκαετίες μετὰ τὴν κατασκευὴ του. Γιὰ πιθανὸ ἐργαστήριον ἐπεξεργασίας γυαλιοῦ στὴν περιοχὴ τοῦ λιμανιοῦ (στὸ γωνιακὸ οἰκόπ. ἀρ. 13 στὴν ὁδὸ Παπανικολῆ) βλ. L. KAHIL, ΑΔ 20, 1965, Χρον., 281 κέ.

Ίσως αὐτὴ ἡ εἰκόνα τῆς ἐλληνιστικῆς Ἑρέτριας χωρισμένης σὲ τρεῖς οἰκιστικὲς ζῶνες, ποὺ κρύβει καὶ ταξικὴ καὶ οἰκονομικὴ διαίρεση, εἶναι ὑπερβολικὰ σχηματοποιημένη¹. Ἐλπίζεται ὅτι νεώτερες, συστηματοποιημένες ἀνασκαφές καὶ ἡ ἐπανεξέταση τῶν παλαιότερων, θὰ ἐπιτρέψουν μιὰ καλύτερη κατανόηση τοῦ χώρου καὶ θὰ ἐπιβεβαιώσουν ἢ θὰ τροποποιήσουν τὶς πρὶν πάντων γενικὲς διαπιστώσεις. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ οἰκοπέδου Ζ. Ποδάρα ἦταν πολὺ μικρῆς ἔκτασης γιὰ νὰ μπορέσει νὰ δώσει ὀριστικὲς ἀπαντήσεις σὲ τόσα ἐρωτήματα, σημαντικὰ γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴν τοπογραφία τῆς ἀρχαίας πόλης τῆς Ἑρέτριας, ἀλλὰ ἴσως βοήθησε στὴ γενικὴ κατανόηση καὶ ἐπισημάνση τῶν προβλημάτων ποὺ ἀντιμετωπίζει ἡ ἐρετριακὴ ἀρχαιολογία.

Κατάλογος εὐρημάτων

1. (ἀρ. εὐρ. 14791, πίν. 38α). Τμήμα ὑστερογεωμετρικοῦ σκύφου, συγκολλημένο ἀπὸ τεμάχια. Σωζ. ὕψ. 0.06. Πηλὸς ροδόχρους.
Ἑσωτερικὰ μελανόβαφο. Ἐξωτερικὰ ἡ διακόσμηση κατὰ ζῶνες: Κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ζώνη ἀπὸ μελαμβαφὴ δισκάρια, ποὺ ἐνώνονται μὲ ἐφαπτόμενες (πρβ. Ἀνδρειωμένου, ΑΕ 1975, πίν. 62α καὶ Ἀνδρειωμένου, ΑΕ 1977, 155 πίν. 53α καὶ ΑΕ 1981, 94 κέ. (ὁμάδα III)). Στὴν κοιλιά ζώνη ἀπὸ «μέτοπες» μὲ ἐναλλασσόμενα τετράφυλλα καὶ πτηνὰ (τὸ πεδίο τοῦ πτηνοῦ εἶναι κατὰστικτο). Οἱ «μέτοπες» ὀρίζονται ἀπὸ σύστημα τεσσάρων κατακόρυφων γραμμῶν. Κάτω ἀπὸ τὴ ζώνη τῶν μετοπῶν διακρίνονται τρεῖς ὀριζόντιες γραμμὲς καὶ τμήμα τῆς μελανόβαφης βάσης τοῦ ἀγγείου.
2. (ἀρ. εὐρ. 14792, πίν. 38α). Θραῦσμα ὑστερογεωμετρικοῦ σκύφου. Σωζ. ὕψος 0.06. Πηλὸς ὠχρὸς καστανός.
Ἑσωτερικὰ μελανόβαφο. Ἐξωτερικὰ ἡ διακόσμηση κατὰ ζῶνες: στὸ χεῖλος μόλις διακρίνεται ζώνη ἀπὸ ὁμόκεντρος κύκλους, ποὺ ἐνώνονται μὲ ἐφαπτόμενη. Στὴν κοιλιά ζώνη ἀπὸ μετόπες — σώζεται ὑδροχαρὲς πτηνὸ ποὺ κινεῖται πρὸς τὰ ἀριστερά, σὲ περίγραμμα, ἐνῶ τὸ σῶμα εἶναι διαγραμμισμένο. Κάτω, τρεῖς ὀριζόντιες γραμμὲς καὶ τμήμα τῆς μελανόβαφης βάσης.
Πρβ. Ἀνδρειωμένου, ΑΕ 1975, 222 (θραῦσμα ε' πίν. 63γ) καὶ Cl. Bérard, Eretria III (1970) πίν. 14, 58 δεξ. (ὑστερογεωμετρικά). — FK. 740.1.
3. (ἀρ. εὐρ. 14796, πίν. 38α). Τμήμα ὑστερογεωμετρικοῦ σκύφου, συγκολλημένο ἀπὸ 2 θραύσματα. Σωζ. ὕψ. 0.06. Πηλὸς ἐρυθρῶς.
Τὸ χεῖλος μελανόβαφο ἐνῶ ἡ ζώνη τῆς τοξωτῆς λαβῆς φέρει διακόσμηση ρόμβου καὶ γραμμῆς μὲ λευκὸ χρῶμα. Τὸ περίγραμμα τοῦ ρόμβου ἀπὸ καστανὸ χρῶμα, ὅπως καὶ οἱ στιγμὲς ποὺ περιβάλλουν τὴ λευκὴ γραμμὴ. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ρόμβου λευκόν. Κάτω ζώνη καστανῶν γραμμῶν. Στὸ ἐσωτερικὸ ὠραῖο καστανέρυθρο χρῶμα, ποὺ διακόπτεται μόνο ἀπὸ τρεῖς ἐξηρημένες ταινίες κοντὰ στὸ χεῖλος.
Ἀπὸ τὴν Ἑρέτρια πρβ. Ἀνδρειωμένου, ΑΕ 1975, πίν. 58α καὶ ΑΕ 1981, 108 κέ. (σκύφοι ὁμάδας III).

1. Πρβ. τὸν τριμελὲς ταξικὸ καὶ τοπογραφικὸ χωρισμὸ τῶν φυλῶν τῆς Ἑρέτριας κατὰ Π. ΘΕΜΕΛΗ (ΑΕ 1969, 161 - 3):

Μαχηστὲς φυλὴ = ἀριστοκρατικὰ γένη, περιοχὴ Δυτικῆς Πύλης.

Ἀροτρία (;) φυλὴ = ἀγροτικὸς πληθυσμὸς, περιοχὴ ναοῦ

Ἀπόλλωνος.

Μελανηὶς φυλὴ (Ἑσιναιτῶν) = ναυτικὸς/ἐμπορικὸς πληθυσμὸς, περιοχὴ λιμανιοῦ.

Γιὰ τὴν πιθανότητα τέταρτης φυλῆς, τῆς Ναρκιτιτῆδος, βλ. D. KNOEPFLER, ΑΔ 30, 1975, Χρον., 169.

- Ἀπὸ τὴν Ξερόπολη στὸ Λευκαντί: Lefkandi I (1980) πίν. 37, 50.
4. (ἀρ. εὐρ. 13646, πίν. 38β). Τμῆμα μονόχρωμου ὑστερογεωμετρικοῦ σκύφου συγκολλημένο ἀπὸ 2 θραύσματα. Σωζ. ὕψ. 0.065, διάμ. ± 0.155 .
Σώζεται ἡ μία ἀπὸ τὶς 2 τοξωτὲς λαβές. Ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ ἔφερε ἐρυθρὸ χρῶμα, σήμερα ἰδίως ἐξωτερικὰ σχεδὸν ἐξίτηλο.
  5. (ἀρ. εὐρ. 14795, πίν. 39α). Τμῆμα μονόχρωμου ὑστερογεωμετρικοῦ κυπέλλου, συγκολλημένο ἀπὸ θραύσματα. Ὑψ. 0.065, διάμ. χείλους 0.116, διάμ. βάσης 0.052.
Σώζεται ἡ βάση ἀλλὰ λείπει ἡ κάθετη ταινιωτὴ λαβὴ καὶ μέρος τοῦ σώματος. Καλὸς ροδόχροος πηλός. Ἐρυθρὸ χρῶμα ἐξωτερικὰ ἐκτὸς ἀπὸ ταινία στὸ χεῖλος καὶ τὴ βάση. Στὸ ἐσωτερικὸ καστα-νέρυθρο χρῶμα, ἐκτὸς ἀπὸ ταινία στὸ χεῖλος.
Πρβ. Α. Ἀνδρειωμένου, ASAtene LIX N.S. XLIII, 1981, 211, εἰκ. 56α καὶ ΑΕ 1982, 167 πίν. 24 (ἀρ. 34), ποὺ ὅμως δὲν ἔχει ἐξηρημένη ταινία στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χείλους. Παρόμοια κύπελλα ἀπὸ λακκοειδὴ τάφο στὴν Ἑρέτρια, ποὺ χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 8ου αἰ. π.Χ.: Π. Θέμελης, ΠΑΕ 1979, 52 - 53, πίν. 33 - 34 καὶ ΠΑΕ 1980, 97 πίν. 81 β - γ.
  6. (ἀρ. εὐρ. 14789, πίν. 38β). Τμῆμα μονόχρωμου ὑστερογεωμετρικοῦ μικροῦ κυπέλλου συγκολλημένο ἀπὸ θραύσματα. Ὑψ. 0.035, διάμ. χείλους 0.062, διάμ. βάσης 0.04. Πηλὸς ροδόχροος. Σώζεται ἡ ταινιωτὴ κάθετη λαβή, ἡ βάση καὶ τὸ μισὸ περίπου ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου. Ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ ὀλόβαφο μὲ καστανόμαυρο χρῶμα ἐκτὸς ἀπὸ τὴν βάση.
Ἀπὸ τὴν Ἑρέτρια βλ. Α. Ἀνδρειωμένου, ΑΕ 1982, 167 - 8, πίν. 24 (ἀρ. 47 - 52).
  7. (ἀρ. εὐρ. 13647, πίν. 38α). Τμῆμα ὑστερογεωμετρικοῦ μικροῦ κυπέλλου (κυαθίσκου), συγκολλημένο ἀπὸ θραύσματα. Ὑψ. 0.053, διάμ. ± 0.07 , διάμ. βάσης περίπου 0.04.
Σώζεται τμῆμα τοῦ χείλους, τοῦ σώματος καὶ τῆς βάσης. Λεῖπει ἡ ταινιωτὴ κάθετη λαβή. Ἐσωτερικὰ φέρει ἀραιὸ καστανέρυθρο χρῶμα. Ἐξωτερικὰ στὴν περιοχὴ τῆς βάσης βιαστικὴ πλατιά μαύρη ταινία, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο σῶμα καλύπτεται ἀπὸ κατακόρυφες γραμμὲς ἐκτελεσμένες μὲ τὸν πολλαπλὸ χρωστήρα.
Ἀπὸ τὴν Ἑρέτρια: Α. Ἀνδρειωμένου, ASAtene LIX N.S., XLIII, 1981, 212, εἰκ. 55α καὶ ΑΕ 1982, 168, πίν. 24 - 25.
Παρόμοια (1) ἀπὸ τὴ Χαλκίδα: ΑΔ 16, 1960, Χρον. 150 - 1 πίν. 132 β (πάνω)· (2) ἀπὸ τὴ Ν. Λάμψακο Χαλκίδας: Ἀνδρειωμένου, ΑΔ 27, 1972, Μελέτες, 183 πίν. 66, δ· (3) ἀπὸ τὸ Λευκαντί: Lefkandi I 67, πίν. 51 (ἀρ. 215 - 24).
  8. (ἀρ. εὐρ. 14790, πίν. 38α). Τμῆμα ὑστερογεωμετρικοῦ κρατηρίσκου, συγκολλημένο ἀπὸ 2 θραύσματα. Σωζ. ὕψ. 0.046.
Ἐσωτερικὰ μελανόβαφο ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ ταινία στὸ χεῖλος. Ἐξωτερικὰ ἡ ζώνη κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος φέρει ὀριζόντιες ταινίες, ἐνῶ ἡ ζώνη τῆς κοιλιάς κάθετες παράλληλες γραμμὲς ποὺ διακόπτονται καὶ ἀφήνουν «μετόπη». Τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγγείου μελανόβαφο.
Πρβ. ἀπὸ τὴν Ἑρέτρια: Ἀνδρειωμένου, ΑΕ 1977, πίν. 38γ καὶ ΑΕ 1982, πίν. 26 (ἀρ. 95), πίν. 27 (ἀρ. 102).
  9. (ἀρ. εὐρ. 14793, πίν. 38β). Τμήματα ἀπὸ τὸν λαιμὸ πρόχου/οἰνοχόης, συγκολλημένα. Σωζ. μέγ. ὕψ. 0.106. Πηλὸς ἐρυθρός.
Δυστυχῶς μόνο θραύσματα σώζονται ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἐνδιαφέρον ἀγγεῖο. Σώζεται ἡ ὑπερυψωμένη ταινιωτὴ κατακόρυφη λαβὴ μὲ διακόσμηση Χ. Τὸ χεῖλος ἦταν κυκλικὸ καὶ ὀπισθότμητο. Ἐφερε μεταξὺ ζεύγους ταινιῶν μία ζώνη μελανόβαφων δισκαρίων, ποὺ ἐνώνονται μὲ ἐφαπτομένη. Ἀπὸ τὴν κάθε μεριὰ κάθε ἐφαπτομένης μία στιγμὴ. Στὸν ὄμο τοῦ ἀγγείου πλατιά μελανόβαφη ζώνη, ἐνῶ στὴν κοιλιά διακρίνονται ὀριζόντιες ταινίες.
Γιὰ τὶς ὀπισθότμητες πρόχους/οἰνοχόες καὶ τὴν προέλευση τοῦ σχήματος ἀπὸ τὴ Θεσσαλία βλ. Lefkandi I 70 - 1.

10. (ἀρ. εὐρ. 13596, πίν. 39γ). Μικρὴ οἰνοχόη με ὑψηλὸ κυλινδρικό λαιμὸ καὶ πλατιά βάση (squat). Σωζ. ὕψ. 0.057, διάμ. βάσης 0.048.
Σήμερα λείπει τὸ ἄνω μέρος τοῦ λαιμοῦ καὶ τὸ στόμιο (τριφυλόσχημο), καθὼς καὶ ἡ ταινιωτὴ κά-
θετη λαβή. Ὁ λαιμὸς εἶχε διακόσμηση ἀπὸ ἐπιμήκη κοσμήματα, τῶν ὁποίων διασώζονται μόνο
οἱ τριγωνικὲς ἀπολήξεις. Ἡ ζώνη τοῦ ὤμου ἔφερε πεπληρωμένα τρίγωνα καὶ ἡ ζώνη τῆς κοιλιᾶς
ὀριζόντιες ταινίες. Τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγγείου μελανόβαφο. Ἡ διακόσμηση γενικὰ σήμερα μὲν
διακρίνεται.
11. (ἀρ. εὐρ. 13595, πίν. 39γ). Προχοῖδιο ὑπογεωμετρικὸ συγκολλημένο ἀπὸ θραύσματα. Σωζ.
ὕψος 0.075.
Λείπει τμήμα τοῦ λαιμοῦ με τὸ χεῖλος καὶ τμήμα τῆς κοιλιᾶς. Ἡ λαβὴ εἶναι διακοσμημένη με μι-
κρὰς ὀριζόντιες μελανὲς γραμμὲς. Τὸ ἀγγεῖο εἶναι ὅλο μελανόβαφο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ ζώνη τοῦ ὤμου
ὅπου ὀριζόντιες μελανὲς ταινίες σὲ ἐξηρεχόμενο πεδίο.
12. (ἀρ. εὐρ. 14788, πίν. 39β). Μικρὸ θραῦσμα ἀπὸ τὴν κοιλία μεγάλου ἀνοικτοῦ ὑπογεωμετρικοῦ
ἀγγείου, πιθανῶς κρατήρα. Σωζ. ὕψ. 0.045.
Ἐσωτερικὰ φέρει καστανὸ χρῶμα. Ἐξωτερικὰ ἀπὸ τὴ διακόσμηση διασώζεται μόνο τὸ κεφάλι
ἵππου με τὸν ὑψηλὸ λαιμὸ, σὲ σκιαγραφία. Ἡ χαίτη τοῦ ζώου δηλώνεται με γραμμίδια ἐνῶ συγ-
χρόνως δηλώνεται τὸ χαλινάρι. Εἶναι κρίμα ποὺ σῶθηκε τόσο μικρὸ μόνο θραῦσμα ἀπὸ ἓνα τόσο
ἀξιόλογο ἀγγεῖο.
Πρβ. Ἀνδρειωμένου, AE 1977, 145, ἀρ. 75, πίν. 49β.
13. (ἀρ. εὐρ. 14801, πίν. 39δ). Τεμάχιο μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου, ἴσως ἀπὸ τὸν λαιμὸ μεγάλου ἀμ-
φορέα (διαστ. 0.16 × 0.15). Πηλὸς ροδόχροος, καλὰ ψημένος.
Ἡ διακόσμηση γενικὰ σήμερα ἐξίτηλη λόγω φθορᾶς. Ξεχωρίζει «μετόπη» ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ κα-
στανὲς γραμμὲς. Ἀπὸ τὴ διακόσμηση σώζεται ἡ οὐρὰ πτηνοῦ ποὺ βαίνει πρὸς τὰ ἀριστερά, τὸ
σῶμα διαγραμμισμένο. Ἄνω «διπλοῦς πέλεκυς» διαγραμμισμένος χιαστί. Δεξιὰ ἀπὸ τὴ «μετόπη»
ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου μελανόβαφη, πιθανὸν ἡ περιοχὴ τῆς μιᾶς κάθετης λαβῆς. Κάτω ἀπὸ τὴ
«μετόπη» διακρίνεται ἡ ἀρχὴ ζώνης με πλέγμα, ὅπου κάθε ρομβοειδὲς χωρίσμα φέρει στὸ κέντρο
μία στιγμὴ.
Τὸ κόσμημα αὐτὸ ἀπαντᾷ συχνὰ στοὺς σύγχρονους ὑστερογεωμετρικοὺς εὐβοϊκοὺς σκύφους
(Coldstream, Gr. Geom. Pot. 193, Lefkandi 64 - 5, πίν. 45 (ἀρ. 81), πίν. 48).
14. (ἀρ. εὐρ. 14781, πίν. 39ε). Ὁ κυλινδρικός λαιμὸς μεγάλου ἀμφορέα συγκολλημένος ἀπὸ τεμάχια.
Σωζ. ὕψ. 0.132, διάμ. χείλους 0.177.
Διακρίνεται ἡ θέση τῶν δύο λαβῶν ποὺ λείπουν σήμερα. Τὸ χεῖλος εἶναι τονισμένο καὶ μελανόβαφο.
Ἡ ζώνη τοῦ λαιμοῦ ἐξηρεχόμενη, φέρει ὡς μόνη διακόσμηση δύο κυματοειδεῖς γραμμὲς με καστανὸ
chrῶμα. Ὁ λαιμὸς στὴ βάση του ὀρίζεται ἀπὸ τρεῖς ὀριζόντιες γραμμὲς ἐπίσης καστανοῦ χρώματος.
Ἀπὸ τὸν ὤμο σώζεται ἐλάχιστο τμήμα, ὅπου μὲν διακρίνονται οἱ τριγωνικὲς ἀπολήξεις κοσμή-
ματος.
Πιθανῶς ἀποθηκευτικὸς ἀμφορέας, πρβ. χεῖλος ἀπὸ τὴν Ξερόπολη (Lefkandi I 70, πίν. 40
(ἀρ. 39)).
15. (ἀρ. εὐρ. 14786, πίν. 38α). Τμήμα χείλους καὶ κοιλιᾶς λεπτῆς ὑπογεωμετρικῆς κοτύλης. Συγκολ-
λημένο ἀπὸ θραύσματα καὶ συμπληρωμένο με γύψο. Διακρίνεται ἡ θέση τῆς μιᾶς ὀριζόντιας λαβῆς.
Σωζ. ὕψ. 0.052. Πηλὸς ροδόχροος.
Διπλὴ ζώνη σχηματοποιημένων πουλιῶν (soldier - birds) ποὺ βλέπουν πρὸς τὰ ἀριστερά. Κάτω
ἐπ'ἀλλήλες γραμμὲς. Ἐσωτερικὰ ὀλόβαφο ἐκτὸς ἀπὸ τρεῖς ἐπ'ἀλλήλες γραμμὲς, κοντὰ στὸ χεῖλος,
με λευκὸ χρῶμα.
Τὸ σχῆμα τῆς κοτύλης καθὼς καὶ ἡ διακόσμηση, ἐμπνέεται ἀπὸ πρωτοκορινθιακὰ πρότυπα τῶν
ἀρχῶν τοῦ 7ου αἰ. π.Χ.: Βλ. J. Boardman, BSA 47, 1952, 2 εἰκ. 1, πίν. 2 β, Ἀ. Ἀνδρειωμένου,

- ΑΕ 1975, 211, πίν. 24 δ, Π. Θέμελης, ΑΑΑ III, 1970, 317, εἰκ. 2 - 9. Ἀ. Ἀνδρειωμένου, ΑΕ 1982, 106, πίν. 23 (ἀρ. 29 - 31).
- Παρόμοια ἀπὸ ΑΙ - Μίνα καὶ προσπάθεια τυπολογίας τῆς κοτύλης: J. P. Descœudres, *Euboeans in Australia*, Eretria VI, 7 - 19 (ἰδιαίτ. 14 κέ., ἀρ. κατ. 20 - 24) καὶ table 1.
16. (ἀρ. εὐρ. 13632, πίν. 40α). Τμήμα λεπτῆς ὑπογεωμετρικῆς κοτύλης συγκολλημένο ἀπὸ τεμάχια καὶ συμπληρωμένο με γύψο. Ὑψ. 0.095, διάμ. ± 0.13 .
Σώζεται ἡ μία ἀπὸ τὶς 2 ὀριζόντιες λαβές. Τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγγείου, καθὼς καὶ τὸ ἐσωτερικό, εἶναι ὀλόβαφο με καστανέρυθρο χρῶμα. Ἡ ζώνη τῆς λαβῆς διακοσμεῖται με κάθετα βιαστικά γραμμίδια, ποὺ διακόπτεται στὸ κέντρο κάθε πλευρᾶς ἀπὸ βιαστικά σιγμοειδή. Κάτω ζώνη με ὀριζόντιες γραμμές. Κατακόρυφα γραμμίδια διακοσμοῦν τὴ λαβή.
Ἡ κοτύλη αὐτὴ εἶναι τυπικὸ παράδειγμα τῶν τοπικῶν μιμήσεων τῶν πρωτοκορινθιακῶν προτύπων, τῶν ἀρχῶν τοῦ 7ου αἰ. π.Χ., βλ. Descœudres, Eretria VI, 14 κέ.
17. (ἀρ. εὐρ. 14797, πίν. 40γ). Τμήματα ἀπὸ τὸ χεῖλος ὑπογεωμετρικοῦ σκύφου. Σωζ. ὕψ. 0.075. Λεπτὸς πηλός.
Τὸ ὑψηλὸ χεῖλος στρέφει πρὸς τὰ ἔξω, ἐνῶ ἡ κοιλία εἶναι φουσκωτή. Ἡ ζώνη τοῦ χείλους διακοσμεῖται με παρατακτικά «8», ἐνῶ ἡ ζώνη τῆς κοιλίας με κυματοειδὴ γραμμὴ. Ἐσωτερικὰ εἶναι ὀλόβαφο με καστανέρυθρο χρῶμα, ἐκτὸς ἀπὸ ἐξηρημένες ταινίες λευκοῦ χρώματος.
Τὸ ἀγγεῖο, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὰ τοπικὰ ἐργαστήρια πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ χρονικὰ στὰ ὕστατα γεωμετρικὰ χρόνια.
Γιὰ τὸ κόσμημα σὲ σχῆμα «8» καὶ τὴν ἐξέλιξή του στοὺς ἀνατολίζοντες ἐρετριακοὺς ἀμφορεῖς βλ. Boardman BSA 47, 1952, 21 - 22, εἰκ. 20.
Γιὰ ζώνη με παρόμοια κυματοειδὴ γραμμὴ βλ. Θέμελης, ΠΑΕ 1981, Α', πίν. 103α - β, τοῦ 725 - 700 π.Χ.
18. (ἀρ. εὐρ. 14798, πίν. 40γ). Τμήμα χείλους ὑπογεωμετρικοῦ ἀνοικτοῦ ἀγγείου, συγκολλημένο. Σωζ. ὕψ. 0.033.
Τὸ χεῖλος στρέφει πρὸς τὰ μέσα. Ἐσωτερικὰ τὸ ἀγγεῖο ἦταν μελαμβαφές. Στὸ χεῖλος ζώνη με διακόσμηση «S» σὲ παράταξη.
Ἡ σιγμοειδὴς αὐτὴ διακόσμηση προέρχεται πιθανότατα ἀπὸ μιὰ βιαστικὴ ἀπόδοση σχηματοποιημένων πουλιῶν ἢ διαλυμένου μαιάνδρου. Πάντως στὴ θέση τοῦ χείλους εἶναι σχετικὰ σπάνια.
Ἀπαντᾶται σὲ πρῶμο πρωτοκορινθιακὸ σκύφο ἀπὸ τὴν Αἴγινα: W. Kraiker, *Aigina — Die Vasen des 10. bis 7. Jahrhunderts* (Berlin 1951) 14 καὶ 40, ἀρ. 180, πίν. 11. Πρβ. C. Starr, *The Origins of Greek Civilization* (London 1962) 234.
19. (ἀρ. εὐρ. 14780, πίν. 38β). Τμήμα μικροῦ ἀγγείου. Σωζ. ὕψ. 0.065 (με τὴ λαβή).
Μᾶλλον πρόκειται γιὰ πρόχου (jug), ἀλλὰ σώζεται μόνο τμήμα τῆς σφαιρικῆς κοιλίας καὶ ἡ κατακόρυφη λαβή. Λεῖπει ἡ βάση καὶ ὁ στενὸς ὑψηλὸς λαιμός. Ὁ πηλὸς ροδόχροος, ἄριστος ποιότητος καὶ με καλὸ ψήσιμο. Τὸ ἀγγεῖο φέρει ἄλειμμα ἐρυθρωπὸ καὶ πάνω σ' αὐτὸ τὴ διακόσμηση με ἀμαυρὸ καστανὸ χρῶμα: Στὸ ὕψος τῆς λαβῆς ὁμόκεντροι κύκλοι, στὴν κοιλία ταινίες, ἐνῶ ἡ λαβὴ εἶναι ὀλόβαφη.
(Πρόκειται γιὰ ἀγγεῖο κυπριακῆς προέλευσης, τῆς Black on Red II τεχνολογίας, ποὺ χρονολογεῖται στὸν 7ο αἰ. (Κυπροαρχαϊκῆς I ἐποχῆς), πρβ. E. Gjerstad, *Swed. Cypr. Exped. 2* (Stockholm 1948) 69 εἰκ. XXXIX ἀρ. 1 = jug 14a. Γιὰ ἄλλα δείγματα κυπριακῆς κεραμεικῆς στὴν Ἑρέτρια: α) V. Karagiorgis - L. Kahil, *AntK* 10, 1967, 134, πίν. 38:2, β) Ἀ. Ἀνδρειωμένου, ΑΕ 1975, 208 - 9, πίν. 53α, γ) Θέμελης, ΠΑΕ 1981, Α', 147, πίν. 150α καὶ δ) Ἀ. Ἀνδρειωμένου, *ASatene* LIX, N.S., XLIII (1981) 219 εἰκ. 69.
20. (ἀρ. εὐρ. 14783, πίν. 40β). Τὸ μισὸ περίπου ἀπὸ τὸ πῶμα ἀγγείου. Διάμετρος ± 0.212 . Εἶναι συγκολλημένο ἀπὸ ἀρκετὰ θραύσματα καὶ συμπληρωμένο σήμερα με γύψο. Ἐπίσης ὑπάρχουν δύο θραύσματα ποὺ δὲν σώζουν ἐπαφὴ με τὰ ὑπόλοιπα.

Ἑσωτερικά καὶ ἐξωτερικά εἶναι μελανόβαφο, ἐκτὸς ἀπὸ μία ἐξωτερικὴ ζώνη, ὅπου σὲ ἀκτινωτὴ διάταξη εἰκονίζονται μελαμβαφὴ λογχοειδῆ κοσμήματα. Λεπτὲς ὀριζόντιες ἐρυθρὲς γραμμὲς στὴν περιφέρεια εἶναι σήμερα σχεδὸν ἐξίτηλες. Τὸ πῶμα ἀνῆκε ἴσως σὲ ἀμφορέα (ἢ καὶ στάμνο, ὅπως ὑπέδειξε ἡ δ. Β. Φιλιππάκη), τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰ. ἀλλὰ ἴσως καὶ σὲ λεκανίδα.

Παρόμοιο πῶμα ἀμφορέα ποὺ ἀποδίδεται στὸν Ἑξηκταί (540 - 530 π.Χ.) βλ. CVA N. York-Fasc. 4, πίν. 19:1. Γιά σύγχρονη λεκανίδα με ὅμοια διακόσμηση στὴ βάση, ἀπὸ τὴν Ἑρέτρια βλ. Boardman, BSA 47, 1952, 42 - 3, ἀρ. 16, πίν. 13.

21. (ἀρ. εὐρ. 14787, πίν. 408). Μικρὸ τεμάχιο (0.045×0.043) ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος μεγάλου ἀνοικτοῦ ἀγγείου.

Ἑσωτερικά μελαμβαφὲς πλὴν μιᾶς ἐξηρημένης γραμμῆς. Ἀπὸ τὴν ἐρυθρόμορφη παράσταση τοῦ ἀγγείου σώζεται μόνο τὸ κεφάλι γυναίκας, ποὺ κοιτάζει ἀριστερά. Ἐπίσης μέρος τοῦ ὤμου καὶ τοῦ ἐνδύματος. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ κτένισμα τῆς γυναίκας σὲ κότσο στερεωμένο ψηλά.

Τὰ σωζόμενα στοιχεῖα ἐπιτρέπουν τὴν ἀπόδοση τοῦ θραύσματος σὲ κρατήρα ἀττικοῦ ἐργαστηρίου, τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Πρβ. ὅμοιο κεφάλι: L. Talcott et al., Small Objects from the Pnyx, II (1956) ἀρ. 65, σ. 24, πίν. 6.

22. (ἀρ. εὐρ. 14784, πίν. 40ε). Θραύσματα ἐρυθρόμορφου σκύφου συγκολλημένα καὶ ἐνισχυμένα με γύψο. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.071, διάμ. 0.115 περίπου. Ὑπάρχουν καὶ θραύσματα ποὺ δὲν ἔχουν πιά σημεῖα ἐπαφῆς.

Τὸ σωζόμενο μέρος ἀνήκει στὴν περιοχὴ τοῦ χεῖλους καὶ τῆς μιᾶς ὀριζόντιας λαβῆς, τῆς ὁποίας σώζονται τὰ ἔχνη. Ἑσωτερικά μελαμβαφὲς. Τὸ χεῖλος στρέφεται ἑλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω. Ἐξωτερικά, κάτω ἀπὸ τὴ λαβή, ζωγραφιστὸ βιαστικὸ ἀνθέμιο με βλαστόσπειρες ἀπὸ κάθε μεριά. Ἀπὸ τὴν κυρίως διακόσμηση σώζεται δεξιὰ μόνο μέρος μιᾶς ἀνδρικήs γυμνῆς μορφῆς, ποὺ κινεῖται πρὸς τὰ δεξιὰ. ἴσως πρόκειται γιὰ σκηνὴ παλαίστρας καὶ ἡ παράσταση θὰ περιελάμβανε τουλάχιστον δύο μορφές, ὅπως εἶναι δυνατόν νὰ ὑπολογίσει κανεὶς ἀπὸ τὸν χῶρο ποὺ θὰ καταλάμβανε. Τὸ ἀγγεῖο ἀνήκει στὴν εὐρύτερη κατηγορία τῶν ἀττικῶν σκύφων τοῦ α' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ὅπου ἀνήκει καὶ ἡ ομάδα τοῦ «Fat Boy» (J. Beazley, Attic R. F. Vase Painters, II² (1963) 1484 κέ., γιὰ τοὺς σκύφους 1490 κέ.). Ἡ ομάδα ἔχει καὶ βοιωτικὲς παραλλαγές καὶ ἴσως σὲ μιὰ τέτοια μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ καὶ ὁ σκύφος τοῦ οἰκοπέδου Ποδάρα, ποὺ χρονολογικὰ ἀνήκει στὸ β' τέταρτο τοῦ αἰῶνα (375 - 350 π.Χ.).

Πρβ. ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο (;): Ph. Zaphiropoulou, Vases du Musée de Salonique, BCH 94, 1970, 422 κέ., ἀρ. 23 - 27 — γιὰ χαλκιδικὲς τοπικὲς παραλλαγές: I. McPhee, BSA 76, 1981, 297 κέ., ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, θραῦσμα: L. Talcott et al., Small Objects from the Pnyx, II, ἀρ. 61, 23, πίν. 6.

23. (ἀρ. εὐρ. 13594, πίν. 41α - β). Πλαστικὸ μικρὸ ἀγγεῖο σὲ σχῆμα φλασκιοῦ με ἀνάγλυφη διακόσμηση ἐμπρὸς καὶ πίσω. Ὁ ψηλὸς λαιμὸς καὶ οἱ κατακόρυφες δύο λαβές, ποὺ λείπουν σήμερα, θὰ ἔδιναν στὸ ἀγγεῖο τὴ γενικὴ ἐντύπωση ἀμφορίσκου. Σωζ. ὕψος 0.08, διάμ. 0.06.

Ἡ πίσω πλευρὰ ἔχει τὴ μορφή ἀχιβάδας, ἐνῶ ἐμπρὸς σώζεται ὠραία γενειοφόρος ἀνδρική κεφαλὴ με πλούσια κόμμωση. Ταινία ζώνει τὴν κεφαλὴ πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο. Τὸ ἀγγεῖο εἶχε γίνει μέσα σὲ μῆτρες, ἄλλη γιὰ τὴν πίσω πλευρὰ καὶ ἄλλη γιὰ τὴν ἐμπρὸς, καὶ στὴ συνέχεια τὰ μέρη συγκολλήθηκαν. Ὁ λαιμὸς καὶ οἱ λαβές μόνο ἦταν μελαμβαφεῖς ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο θὰ ἦταν πολύχρωμο, ἀλλὰ τὰ χρώματα τῶν παραστάσεων δὲν σώζονται, δυστυχῶς, πιά σήμερα.

Τὸ ἀγγεῖο ἀνήκει σὲ μιὰ μικρὴ ἀλλὰ ἐνδιαφέρουσα ομάδα πλαστικῶν ἀγγείων ποὺ ἀποδίδονται σὲ ἀττικὰ ἐργαστήρια τοῦ α' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Πρῶτος ὁ Beazley (BSA 41, 1940 - 45, 15 σημ. 3) καὶ σὲ συνέχεια ἡ δ. Ἡ. Ζερβουδάκη (AM 83, 1968, 42 - 3 κ.ἄ.) ἀσχολήθηκαν με τὴν ομάδα καὶ συγγέντησαν τὰ γνωστὰ παραδείγματα. Ὅρισμένα μνημονεύει καὶ ἡ M. Trumpf - Lyritzaki, Gr. Figurvasen (Bonn 1969) 163, σημ. 250:

- (1) «ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα» - Boston, Mus. of Fine Arts, Inv. 01.8129. - Zervoudaki ἀρ. 98, σ. 42.
- (2) Ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο (τάφου;), Amsterdam Inv. 1883 CV III, N καὶ K, pl. 2: Pays-Bas 40,7, Beazley ἀρ. 4, Zervoudaki ἀρ. 99.
- (3) Ἀπὸ τὸ Κέρτς (τάφου), Leningrad. Beazley ἀρ. 2, Zervoudaki ἀρ. 102.
- (4) Ἀπὸ τὴ Νόλα Ἰταλίας (τάφου), Br. Museum, London. Zervoudaki ἀρ. 103.
- (5) Ἀπὸ τὴν Τανάγρα (τάφου;), Ashm. Mus., Oxford, ἀρ. 1878. 135 (V. 338). Beazley ἀρ. 1 Zervoudaki ἀρ. 101.
- (6) Ἀπὸ τὴν Ὀλυμπο (τάφου), Μουσ. Θεσσαλονίκης ἀρ. εὐρ. 392. Beazley ἀρ. 3, Zervoudaki ἀρ. 97.
- (7) Μήπως ἀπὸ τὴν Ἑρέτρια; (τάφου;), Παρίσι, Συλλογὴ Γελαδάκη (βλ. σ. 110 σημ. 3). Beazley ἀρ. 5, Zervoudaki ἀρ. 100.
- (8) Ἀπὸ τὴν Ἑρέτρια («οἰκία 2» — ἀνασκαφὴ οἰκοπ. Ποδάρα 1981), Μουσ. Ἑρέτριας ἀρ. 13594
- (9) ἄγνωστης προέλευσης, παλαιοπωλεῖο Ἀθηνῶν (Βιτάλη, ἀριθ. 1826) — ἀπὸ ἰδιωτ. Συλλογὴ — γενειοφόρος κεφαλὴ (Ἀχελῶς;) / ἀχιβάδα. Σῶζεται ἢ μία λαβή¹.
24. (ἀρ. εὐρ. 13654, πίν. 41γ). Πήλινη μήτρα ἀκέραιη, ἀπὸ ἐρυθρωπὸ πηλὸ. Ὑψος 0.065, πλάτος 0.05. Στὸ πίσω μέρος ἀπολήγει τριγωνικὰ, ὥστε νὰ μπορεῖ ὁ τεχνίτης νὰ τὴ χειρισθεῖ (ὑψ. 0.035). Ἡ κατασκευὴ σύγχρονου πήλινου ἐκμαγείου (ὑψος 0.042) κατέδειξε ὅτι πρόκειται γιὰ προτομὴ κρανοφόρου Ἀθηνᾶς. Ἡ μήτρα ἔχει μικρὲς βλάβες στὴν περιοχὴ τοῦ δεξιοῦ ματιοῦ καὶ τῆς μύτης, ποὺ ἀποτυπώθηκαν καὶ στὸ ἐκμαγεῖο. Ἡ θεὰ φορεῖ ἄττικὸ κράνος μετὰ τοὺς τρεῖς θυσάνους καὶ τὶς ἀνασηκωμένες παραγναθίδες καὶ στρέφει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ δεξιά. Ὁ ἰσχυρὸς λαιμὸς πλασιώνεται ἀπὸ βοστρύχους ποὺ κατεβαίνουν πρὸς τοὺς ὤμους. Ἰσως ἡ μήτρα χρησιμοποιοῦντο γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀναγλύφου (π.χ. συνάφεια λαβῆς ἀγγείου ἢ προτομῆ), καὶ ὅχι ὁλόσωμου ἀγαλματίου τῆς θεᾶς.
25. (ἀρ. εὐρ. 14794). Πήλινος λύχνος, μελαμβαφής. Ὑψ. 0.032, διάμ. 0.06. Ἑλλιπὴς κατὰ τὴν ταινιωτὴ ὀριζόντια λαβὴ καὶ τὸν μυκτήρα. Μοιάζει μετὰ τὸν τύπο 23C τῆς Ἀγορᾶς τῆς Ἀθῆνας (βλ. Holland, The Athenian Agora IV (1958) ἀρ. 229 πίν. 8, 36) καὶ τὸν τύπο VI τῆς Κορίνθου (βλ. Broneer, Corinth IV - II (1930), 43, ἀρ. 100 κέ.). Χρονολογεῖται στὸ α' μισὸ καὶ ἰδίως στὸ β' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (375 - 350).
26. (ἀρ. εὐρ. 13631 α-β, πίν. 42γ). Δύο πυραμοειδεῖς ἀγνύθες ἀκέραιες μετὰ διαμπερὴ ὀπῇ. Ἡ μία (α') ἀπὸ πηλὸ ἐρυθρωπὸ, ὑψους 0.074 (βάση 0.04 × 0.04). Στὴν κορυφὴ διακρίνεται ἐλλειψοειδὲς σφράγισμα, μετὰ δυσδιάγνωστο θέμα. Ἡ ἄλλη (β') εἶναι ἀπὸ ροδόχροο πηλὸ, ὑψους 0.054 (βάση 0.04 × 0.038).
27. (ἀρ. εὐρ. 13649 α-γ, πίν. 42γ). Τρεῖς πυραμοειδεῖς ἀγνύθες, ἀκέραιες μετὰ διαμπερὴ ὀπῇ ἅνων. Ἡ μία (α') ἀπὸ ἐρυθρωπὸ πηλὸ, ὑψους 0.07 (βάση 0.037 × 0.036). Ἡ δευτέρη (β') ἀπὸ ροδόχροο πηλὸ ὑψους 0.064 (βάση 0.037 × 0.036). Ἡ τρίτη (γ') ἐπίσης ἀπὸ ροδόχροο πηλὸ ἀλλὰ μικρότερη: ὑψους 0.053 (βάση 0.031 × 0.03).
28. (ἀρ. εὐρ. 14812, πίν. 42γ). Μικρὸ πήλινο, σφαιρικὸ σφονδύλιο ἀπὸ ροδόχροο πηλὸ. Ὅπῃ διαμπερὴς, διάμ. 0.02. Βρέθηκε μαζί μετὰ τὶς 2 ἀγνύθες τοῦ ἀρ. κατ. 26.
29. (ἀρ. εὐρ. 14802, πίν. 42γ). Μικρὸ πήλινο, σφαιρικὸ σφονδύλιο ἀπὸ ροδόχροο πηλὸ. Συγκολλημένο, μετὰ ὀπῇ διαμπερὴ, διάμ. 0.03. Σῶζονται ἔχνη ἀπὸ καστανέρυθρο χρῶμα.
30. (ἀρ. εὐρ. 14807, πίν. 44β). Ἀμφορίσκος συγκολλημένος ἀπὸ τεμάχια καὶ συμπληρωμένος μετὰ γύψο ἰδίως στὸ λαιμὸ καὶ τὸ χεῖλος. Ὑψ. 0.094. Πηλὸς ροδόχρους. Οἱ δύο μικρὲς ταινιωτές, κατακόρυφες λαβὲς λείπουν, ἀλλὰ διακρίνονται οἱ θέσεις τους. Τὸ χεῖλος ἔχει ὑποδοχὴ, ποὺ δείχνει ὅτι ἔφερε ἄλλοτε πῶμα, ποὺ πάντως δὲν διασώθηκε. Βάση δακτυλοειδὲς (διάμ. 0.032).
1. Τὴν ὑπόδειξη τοῦ ἀρχαίου ὀφείλω στὴν ἔφορο Ἀρχαιοτήτων δ. Ἡ. Ζερβουδάκη, τὴν ὁποία καὶ εὐχαριστῶ.

Μελανόβαφο έσωτερικά και έξωτερικά, τὸ χρώμα όμως μόλις διακρίνεται σήμερα σὲ ὀρισμένα σημεῖα τῶν ἐπιφανειῶν. Τὸ έσωτερικὸ ἄλειμμα ἑνὸς μικροῦ κλειστοῦ ἀγγείου καθὼς και ἡ ὑπαρξη πώματος, εἶναι ἰδιομορφίες ποὺ ἴσως ὀφείλονται στὴν ἀρχικὴ χρῆση και τὸ ἀρχικὸ περιεχόμενο τοῦ ἀμφορίσκου — μήπως χρησιμοποιήθηκε σὰν μυροδοχεῖο; Τὸ ἀγγεῖο εἶναι ἀσφαλῶς παλαιότερο, και ὄχι τῶν χρόνων 270 - 260 π.Χ., ὅταν ἤδη ἔλλιπες και φθαρμένο χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ἀπόκρυψη τῶν ἀργυρῶν νομισμάτων. Ὡς πρὸς τὸ πῶμα μοιάζει με τὴν πρώτη κατηγορία πελικῶν (πρβ. Agora XII ἀρ. 25). Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα — ραδινὸ και λεπτὸ στὸ κάτω μέρος — και τὸ ὕψος τοῦ κυλινδρικοῦ λαιμοῦ, θὰ μπορούσε νὰ παραβληθεῖ με κυπριακά παραδείγματα. Στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορὰ (Agora XII ἀρ. 1485 πίν. 63, χρον. 375 - 350 π.Χ.) διαπιστώθηκε μιὰ παρόμοια μίμηση, ποὺ όμως διαφέρει ἀπὸ τὸ ἐρετριακὸ παράδειγμα στὴ γραμμὴ τοῦ ὤμου.

Χρον. ca. μέσα 4ου αἰ. π.Χ.

31. (ἀρ. εὐρ. 13570, 13573 - 13593, πίν. 45α και 14785 α - ε). Εἴκοσι ἑπτὰ πήλινα σκυφίδια και θραύσματα ἄλλων (εἰκονίζονται 22). Τὰ περισσότερα εἶναι ἀκέραια, ἐνῶ ὀρισμένα εἶναι συγκολλημένα ἢ ἔλλιπῇ (γενικὸ ὕψ. 0.037). Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ κωνικὸ πόδι και οἱ μικρὲς ὀριζόντιες λαβές. Ὡς διακόσμηση ἔχουν μόνο λίγες κάθετες καστανὲς γραμμές. Παρόμοια σκυφίδια βρίσκονται συχνὰ στὴν Ἐρέτρια: πρβ. I. Metzger, Eretria VI, 85, ἀρ. 13, πίν. 43, ἀλλὰ και στὴ Χαλκίδα: πρβ. ἀρ. εὐρ. Μουσ. Χαλκίδας 737, τρία σκυφίδια. Χρον. ca. 300 π.Χ.
32. (ἀρ. εὐρ. 13630, πίν. 42γ). Μικρὴ ἀκέραια, πυραμοειδὲς ἀγνύθα ἀπὸ ἐρυθρὸ πηλὸ. Ἔχει διαμπερὴ ὀπή. Ὑψ. 0.045 (βάση 0.036×0.028).
33. (ἀρ. εὐρ. 13651 α - γ, πίν. 42γ). Τρεῖς ἀκέραιες πυραμοειδεῖς ἀγνύθες με διαμπερὴ ὀπή ἄνω. Ἡ μία (α') ἀπὸ ροδόχροο πηλὸ, ὕψους 0.065 (βάση 0.04×0.04). Ἡ δεύτερη (β') ἀπὸ τεφρὸ πηλὸ, ὕψους 0.063 (βάση 0.04×0.037). Ἡ τρίτη (γ') ἀπὸ κιτρινωπὸ πηλὸ, ὕψους 0.06 (βάση 0.033×0.031). Φέρει στὴ βάση ἑλλειψοειδὲς σφράγισμα ποὺ εἰκονίζει ὄρθια γυναικεῖα μορφή.
34. (ἀρ. εὐρ. 14799). Πήλινη δισκοειδὲς ἀγνύθα. Φέρει ἄνω ζεύγος μικρῶν ὀπῶν. Διάμ. 0.065.
35. (ἀρ. εὐρ. 14780 α - β). Δύο δισκοειδὲς πόπανα (;), διαμέτρου 0.08 τὸ α' και 0.073 τὸ β'. Τὸ α' φέρει στὴ μέση ὀπή και ἴσως ἐπίθετη διακόσμηση.
36. (ἀρ. εὐρ. 14782). Χαλίκι ἀπὸ σκληρὸ γρανιτικὸ λίθο, κατεργασμένο και λεῖο. Διαστάσεις: $0.035 \times 0.045 \times 0.045$. Πρόκειται γιὰ πρόχειρο οἰκιακὸ ἐργαλεῖο, γιὰ τὴν τριβὴ πιθανὸν δημητριακῶν.
37. (ἀρ. εὐρ. 13652). Τμῆμα κινήτης ἐστίας (ἐσχάρας) ἀπὸ μελανὸ ἀμμουδερὸ και πορώδη πηλὸ με μίλα. Συντίθεται ἀπὸ ἀρκετὰ θραύσματα. Εἶχε τὴ μορφή ἀνοικτῆς λεκάνης και στηριζόταν σὲ συμφυεῖς κυλινδρικὸ πόδι. Ἀπὸ τὴ λεκάνη σώζονται ἀρκετὰ τεμάχια, ὥστε ἀνασυνθέτει κανεῖς τὴ μορφή τοῦ σκεύους. Ἡ διάμετρος τῆς λεκάνης ἦταν 0.354 μ. και ἡ διάμετρος τοῦ κυλινδρικοῦ ποδιοῦ 0.125 μ. Ἡ λεκάνη ἔφερε στὸ πλατὺ χεῖλος δύο ἀντικριστά, ἐπιμήκη στηρίγματα (μῆκος 0.195, ὕψ. 0.028, πλάτ. 0.015), ποὺ χρησίμευαν γιὰ τὴ στήριξη τῶν ὀβελῶν. Δὲν ἔχει συγκολληθεῖ. Πρβ. παραδείγματα τοῦ 5ου και 4ου αἰ. ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν: Agora XII σ. 234 κέ., ἀριθ. 2028 - 40, πίν. 98, εἰκ. 19. Τὸ παράδειγμα τῆς Ἐρέτριας μοιάζει νὰ ἀνήκει στὸν 4ο αἰ. π.Χ.
38. (ἀρ. εὐρ. 13638). Θραῦσμα πήλινου γυναικεῖου εἰδωλίου, ἀκέφαλο και ἔλλιπες τὸ κάτω μέρος. Πηλὸς ροδόχροος, λευκὸ ἐπίχρυσμα ποὺ σώζεται σὲ ἀρκετὰ μέρη. Σωζ. ὕψ. 0.075. Ἡ μορφή ἔφερε τὸ ἀριστερὸ χεῖρ στὴ μέση. Πίσω τὸ εἰδῶλιο εἶναι ἐπίπεδο και ἀδιαμόρφωτο και διακρίνεται μεγάλο ὀρθογώνιο ἀνοιγμα, ἀσφαλῶς γιὰ τὴν καλύτερη ὀπτηση.
39. (ἀρ. εὐρ. 14803, πίν. 45γ). Μικρὸ ἄωτο ἀγγεῖο με ἀμφίκυρτα τοιχώματα («ἀλατοδοχεῖο»), συγκολλημένο ἀπὸ 3 τεμάχια και συμπληρωμένο με γύψο στὸ τμῆμα τῆς βάσης και τοῦ χείλους ποὺ λείπουν. Ὑψ. 0.025, διάμ. 0.057.

- Ἑσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ εἶναι βαμμένο μὲ καστανέρυθρο χρώμα.
Πρβ. Agora XII, ἀρ. 936 - 937, πίν. 34, τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.
40. (ἀρ. εὐρ. 13653). Τμῆμα μαρμάρινης ρηχῆς λεκάνης. Ὑψ. 0.075, ἐξωτερ. διάμ. 0.324. Σώζεται τμῆμα τοῦ χείλους (πλάτ. 0.02) καὶ μία ἀπὸ τὶς ὀριζόντιες λαβές. Κάτω ἔχει χαμηλὴ δακτυλιοειδῆ βάση. Ἡ λαβὴ φέρει στὸ κάτω μέρος ἀνάγλυφο φύλλο κισσοῦ μὲ χαρακτηριστοὺς βλαστοὺς ποὺ ἐκφύονται ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ φύλλου.
4ου - 3ου αἰ. π.Χ.
41. (ἀρ. εὐρ. 13648). Μικρὸ τμῆμα πήλινης λεκάνης. Σωζ. ὕψ. 0.09. Σώζεται μέρος τοῦ πλατιοῦ χείλους καὶ τοῦ σώματος. Ὁ πηλὸς ἐσωτερικὰ ροδόχροος, ἐξωτερικὰ κιτρινωπός.
3ου αἰ. π.Χ.
42. (ἀρ. εὐρ. 14804, πίν. 46δ). Μικρὸ θραῦσμα ἀπὸ πήλινο ἀγγεῖο, ἴσως ἀμφορέα. Διαστ. 0.065×0.035 . Σώζει χαρακτὸ μονογράφημα: HPA [ΚΛ. . . . ;]
Μοιάζει μὲ μονογράφημα σὲ χρυσὸ στατήρα τῆς Αἰτωλίας τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (SNG Aetolia-Euboeia, Cop. 1944, πίν. 1:1).
43. (ἀρ. εὐρ. 14806, πίν. 46ε). Μικρὸ θραῦσμα ἀπὸ πήλινη κεραμίδα λακωνικοῦ τύπου. Διαστ. 0.06×0.045 , πάχ. 0.013.
Φέρει βαθὺ σφράγισμα μὲ τὰ γράμματα: EP (ἴσως Ἑρετριέων;), πρβ. IG XII 9 ἀρ. 891 καὶ IG XII Supp. 641. Ἐπίσης ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο: C. Dunant, AD 20, 1965, Χρον., 284. Παρόμοιο, σὲ στρῶμα τῶν ἰδίων χρόνων, βλ. Θέμελης, ΠΑΕ 1981, Α', 147.
44. (ἀρ. εὐρ. 13650, πίν. 45γ). Τὸ μισὸ περίπου μικροῦ ἄωτου σκυφιδίου, μὲ χαμηλὴ δακτυλιοειδῆ βάση. Ὑψ. 0.029, διάμ. 0.06. Εἶναι μελανόβαφο καὶ τὰ χεῖλη στρέφονται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ μέσα. Ὅμοια βοιωτικὰ παραδείγματα τοῦ τέλους 4ου αἰ. - ἀρχῶν 3ου αἰ.: P. Bruneau, Médéon de Phocide V (Paris 1976) σ. 33 κέ. ἀρ. 60 bis - 3, 62 bis - 1, 115 bis - 4 καὶ 5. Πρβ. ἀττικά: Agora XII 132 - 138. — Κάπως μεταγενέστερα παραδείγματα ἀπὸ τὸν βορειοελλαδικὸ χῶρο: βλ. Στ. Δρούγου — Γ. Τουράτσογλου, Ἑλληνιστικοὶ λαξευτοὶ τάφοι Βεροίας (1980) 129 κέ. σχεδ. 21. Γύρω στὰ 300 π.Χ.
45. (ἀρ. εὐρ. 14805, πίν. 45γ). Μικρὸ ἄωτο φιαλίδιο, συγκολλημένο ἀπὸ δύο τεμάχια καὶ συμπληρωμένο μὲ γύψο. Ὑψ. 0.025, διάμ. 0.05. Ἑσωτερικὰ μελανόβαφο, ὅπως καὶ ἐξωτερικὰ μέχρι τῆς μέσης. Ἀπὸ τῆς μέσης μέχρι τῆς βάσης ὑπῆρχε ἐρυθρὸ χρώμα, σήμερα σχεδὸν ἐξίτηλο.
46. (ἀρ. εὐρ. 13566, πίν. 46γ). Τὸ ἄνω τμῆμα ἐπιτύμβιας μαρμάρινης στήλης, μὲ ἀετωματικὴ ἐπίστεψη.
Σωζ. ὕψ. 0.48, πλάτ. 0.49, πάχ. 0.08 (πίσω χοντροδουλεμένο).
Φέρει μὲ χαρακτηριστὰ γράμματα ἐπιγραφὴ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ σὲ ὀνομαστικὴ πτώση ὅπως εἶναι ἡ συνήθεια στὶς ἐρετριακὰς στήλες: *Αριστω Τιμοδαμου Θηβαία* (ὕψ. γραμ. 0.015 - 0.02).
Χρον. τέλος 4ου αἰ. (Τὸ Θ μὲ κεντρικὴ τελεία).
Θηβαῖοι εἶναι γνωστοὶ στὴν Ἑρέτρια ἤδη ἀπὸ παλαιότερα εὐρήματα, βλ. πρόσφατα: Chr. Dunant, Eretria VI (1978) 56 ἀρ. 171 - 173. Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι στατιστικὰ ὑπερτεροῦν οἱ γυναῖκες (πρβ. καὶ IG XII, 9 ἀρ. 797, 808, 814 καὶ 816), προφανῶς ἀπὸ ἐπιγαμίες, ποὺ εἶναι ὅμως περήφανες γιὰ τὴ γενιά τους. Παράλληλο φαινόμενο οἱ Κερκυραῖες στὴν ἀρχαία Λευκάδα τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς (Π. Καλλιγᾶς, Ἐπετηρ. Λευκαδικῶν Μελετῶν E, 1978 - 80, 83 κέ.).
47. (ἀρ. εὐρ. 13665, πίν. 46στ). Μικρὴ λίθινη ἐπιτύμβια στήλη, ἀκέραιη. Εἶναι ὀρθογώνιου, ἀπλοῦ τύπου. Ἀπὸ σκληρὴ ντόπια πέτρα. Ὑψ. 0.41, πλάτ. πάνω 0.27, κάτω 0.282, πάχ. (ἀκανόνιστο) μέσο: 0.11.
Φέρει ἐπιγραφὴ χαραγμένη μέσα σὲ λειασμένη ταινία: *Ευδειπνος* (ὕψ. γραμ. 0.031).
Τὸ Εὐδειπνος εἶναι γενικὰ ὄνομα σπάνιο. Πιθανότατα ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι ἡ ἴδια ποὺ μετέγραψε

παλιὰ ὁ C. Blinkenberg (Eretriske Grabkrifter, Kjobenhavn 1891, ἀρ. 45) — πρβ. συμπλήρωση Δ. Σταυρόπουλλου, ΑΕ 1895, 167 = IG XII 9 ἀρ. 360.

Χρον. 4ος αἰ. (τὸ Π ἀνισοσκελές).

48. (ἀρ. εὐρ. 13568, πίν. 46γ). Θραῦσμα παχιᾶς λίθινης πλάκας (πάχ. 0.11). Σωζ. ὕψ. 0.405, πλάτ. 0.45. Ἀπὸ ντόπιο πωρόλιθο, ἔχει περιονισθεῖ μεταγενέστερα ἄνω καὶ στὰ πλάγια.

Διασώζει στὴν ὄψη ὀριζόντια ζώνη ἐφηλίδων, ποὺ ἔχουν ἀποδοθεῖ πλαστικά. Ἡ ὄψη καλύπτεται ἀπὸ λευκὸ κονίαμα καλῆς ποιότητος μὲ ἴχνη γραπτῆς διακόσμησης. Προέρχεται ἀσφαλῶς ἀπὸ λίθινο θυρόφυλλο εἰσόδου καμαροσκεποῦς κτιστοῦ τάφου («μακεδονικοῦ» τύπου). Χαράγματα στὴ στενὴ πλευρὰ εἶναι τῶν νεωτέρων χρόνων, ὅταν ὁ λίθος ἦταν ἐντοιχισμένος στὴ σύγχρονη οἰκία.

Π. Κ. ΚΑΛΛΙΓΑΣ

ΔΥΟ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟΙ «ΘΗΣΑΥΡΟΙ» ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗΝ ΕΡΕΤΡΙΑ, 1981

(Πίν. 47 - 49)

Ἀναμφισβήτητα ἡ ἀνέυρεση τῶν δύο νομισματικῶν «θησαυρῶν» στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ οἰκοπέδου τῆς κ. Ζωῆς Α. Ποδάρα στὴν Ἑρέτρια τὸ 1981 ἀπὸ τὸν Ἑφορὸ Ἀρχαιοτήτων κ. Πέτρο Καλλιγᾶ¹ εἶναι ἓνα πολύτιμο ἀρχαιολογικὸ εὔρημα, ποὺ ἔρχεται νὰ πλουτίσει ἀκόμα περισσότερο τὴν ἔρευνα σχετικὰ μὲ τὴ νομισματικὴ κυκλοφορία στὴν περιοχὴ αὐτή. Θὰ ἤθελα καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ νὰ ἀπευθύνω τὶς πιὸ θερμὲς μου εὐχαριστίες στὸν φίλο καὶ συνάδελφο Πέτρο Καλλιγᾶ, ποὺ εἶχε τὴν εὐγενικὴ σκέψη νὰ μοῦ παραχωρήσει τὴ δημοσίευσή τους, ὥπως καὶ νὰ διευκολύνει μὲ κάθε δυνατὸ τρόπο τὴν ἔρευνα καὶ τὴ μελέτη μου, θέτοντας στὴ διάθεσή μου τὰ συμπεράσματά του ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα. Ἡ συνεργασία αὐτὴ στάθηκε γιὰ μένα πολύτιμη βοήθεια.

Ἡ Ἑρέτρια, ποὺ ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς πόλεις τῆς Εὐβοίας, μὲ ἐκτεταμένες ἐμπορικὲς συναλλαγές, μᾶς ἔδωσε καὶ στὸ παρελθὸν πλούσια καὶ ἀξιόλογα νομισματικὰ εὑρήματα, ποὺ ἡ ἀπόκρυψή τους κυμαίνεται χρονολογικὰ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου μέχρι τὸν 1ο αἰῶνα π.Χ.²

Οἱ δύο θησαυροὶ ποὺ παρουσιάζουμε σὲ τοῦτο τὸ κείμενο ἀνήκουν στὴ μακεδονικὴ περίοδο τῆς Ἑρέτριας καὶ τυπολογικὰ ἡ σύνθεσή τους δὲν παρουσιάζει οὐσιώδεις διαφορές. Ὅπως μᾶς περιγράφει παραστατικὰ στὸ ἄρθρο του στὴν ἴδια ἐφημερίδα (σ. 106 - 136), στὸ κεφάλαιο «Ἡ ἀνασκαφὴ καὶ τὰ εὑρήματα» ὁ κ. Καλλιγᾶς, τὰ δύο «εὑρήματα» βρέθηκαν τὸ ἓνα πάνω στὸ ἄλλο σὲ δωμάτιο ἰδιωτικῆς οἰκίας. Ὁ ἐπάνω «θησαυρὸς», ποὺ τὸν ὀνομάζουμε 1α, εἶχε ἀποθησαυρισθεῖ, ὥπως φαίνεται, μέσα σ' ἓνα μικρὸ ὑφασμάτινο σάκκο ποὺ δὲν διασώθηκε, ἐνῶ ὁ δεύτερος «θησαυρὸς» 1β φυλάχτηκε μέσα σ' ἓνα πήλινο ἀγγεῖο ποὺ ἐμπόδισε ὡς ἓνα μεγάλο ποσοστὸ τὴ διάβρωση τοῦ περιεχομένου. Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ αἰτία ποὺ ἡ διατήρηση ποὺ παρουσιάζουν τὰ νομίσματα τοῦ «θησαυροῦ» 1β εἶναι σημαντικὰ καλύτερη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ «θησαυροῦ» 1α.

Οἱ δραχμὲς τοῦ Κοινοῦ τῶν Εὐβοέων, ὥπως εἶναι φυσικό, ὑπερέχουν ἀριθμητικὰ σὲ σχέση μὲ τὰ ἄλλα νομίσματα ποὺ βρέθηκαν καὶ στὰ δύο «εὑρήματα» (1α: σὲ σύνολο

1. Βλ. ΑΑΑ XIV, 1981, 31 - 32, εἰκ. 2.

2. Βλ. M. THOMPSON - O. MØRKHOLM - C. M. KRAAY, An Inventory of Greek Coin Hoards (N. Ὑόρκη 1973): (IGCH): ἀριθ. 9 (γύρω ἀπὸ τὸ 1870), ἀριθ. 63 (πρὶν ἀπὸ τὸ 1855), ἀριθ. 156 (1935), ἀριθ. 175 (1937), ἀριθ. 189 (1861), ἀριθ. 221 (1914), ἀριθ. 225 (πρὶν ἀπὸ τὸ 1909),

Coin Hoards (CH) II, 1976, ἀριθ. 20 (1973). Ἐπίσης βλ. OLIVIER PICARD, Chalcis et la Confédération Eubéenne, Étude de numismatique et d'histoire (IVe - Ier siècle), ἰδιαίτερα στίς σ. 308 - 314. Τὸ σύγγραμμα αὐτὸ θὰ ἀναφέρεται στὴ μελέτη αὐτὴ ὡς PICARD.

101 κοπῶν οἱ 78 ἀνήκουν στὸ Κοινό. 1β: σὲ σύνολο 117 νομισμάτων τὰ 93 εἶναι καὶ πάλι τοῦ Κοινοῦ). Παράλληλα ἱκανοποιητικὰ ἀντιπροσωπεύονται καὶ οἱ κοπῆς τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, κυρίως δραχμὲς τῶν ἐργαστηρίων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (βρέθηκε μόνο ἓνα τετράδραχμο στὸ θησαυρὸ 1α). Ἡ ἀνέυρεση ἐξάλλου τῶν δύο τετραδράχμων τοῦ Ἀντιόχου Α' (ἀπὸ ἓνα σὲ κάθε θησαυρὸ) μᾶς ἐπιτρέπει νὰ προσδιορίσουμε μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια τὴ χρονολογία τῆς ἀπόκρυψης τῶν εὐρημάτων.

Παραθέτουμε λεπτομερὴ κατὰλογο τῶν νομισμάτων τοῦ κάθε «θησαυροῦ» χωριστά.

«Θησαυρὸς» 1α¹

Ἀλέξανδρος Γ'

Ἐμ. Κεφαλὴ Ἡρακλῆ μὲ λεοντὴ πρὸς τὰ δεξ. Στικτὸς κύκλος.

Ὅπ. Ἀετοφόρος Ζεὺς πού κάθεται πρὸς τὰ ἄρ., κρατώντας σκῆπτρο.

Σύμβολα καὶ μονογραφήματα στὸ πεδίον. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ.

Ἀβεβαίον νομισματοκοπείου Μακεδονίας².

- * 1. Τετράδραχμο, ↓, 16.17 γρ. (Δ3).
Βλ. Müller, ἀριθ. 750.

Ἀμφίπολη

- 2. Δραχμή, ↑, 3.758 γρ. (4).
Βλ. SNG Cop. ἀριθ. 877.
- 3. Δραχμή, ↑, 3.67 γρ. (Δ4).
Βλ. Müller, ἀριθ. 283.

Λάμψακος

- * 4. Δραχμή, →, 3.86 γρ. (Δ3).
Βλ. SNG Ashmolean, ἀριθ. 2703/2704.
- 5. Δραχμή, ↑, 3.89 γρ. (Δ3).
Βλ. M. Thompson - A. Bellinger, Yale Collection, σ. 32, ἀριθ. 1
(ἀλλὰ κάτω ἀπὸ τὸν θρόνο ἀκαθόριστο μονογράφημα).

Ἀβυδος

- 6. Δραχμή, ↑, 3.67 γρ. (Δ3).
Βλ. ὁ.π. σ. 16, ἀριθ. 15.

1. α. Τὰ νομίσματα ποὺ ἀπεικονίζονται ἔχουν μπροστὰ ἀπὸ τὸν αὐξ. ἀριθμὸ ἓνα ἀστερίσκο. β. Ἡ διατήρηση τῶν νομισμάτων ὑπολογίζεται μὲ μιὰ κλίμακα 1 - 6, ποὺ ὑποδηλώνει: Δ1 = ἄριστη, Δ2 = πολὺ καλή, Δ3 = καλή, Δ4 = μέτρια, Δ5 = πολὺ μέτρια, Δ6 = ἐφθαρμένο. γ. Ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ συντήρηση τῶν νομισμάτων ἔγινε στὸ

ἐργαστήριον τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου ἀπὸ τὴν κ. Μ. Λυκιαρδοπούλου. δ. Οἱ φωτογραφίες τῶν πινάκων ἔγιναν ἐπίσης στὸ φωτογραφικὸ ἐργαστήριον τοῦ Μουσείου ἀπὸ τὸν κ. Β. Σοφικίτη.

2. Ὅπως μὲ ἐπληροφόρησε ὁ Dr. Martin Price.

Κολοφών

- * 7. Δραχμή, ↑, 3.79 γρ. (Δ3).
Βλ. SNG Ashmolean, ἀριθ. 2727.
- 8. Δραχμή, ↖, 3.97 γρ. (Δ3).
Βλ. ό.π.

Μίλητος

- 9. Δραχμή, ↑, 3.76 γρ. (Δ3).
Βλ. M. Thompson - A. Bellinger, ό.π. σ. 25, διακρίνεται μόνο ό διπλοῦς πέλεκυς, τὸ δεύτερο σύμβολο ἢ μονογράφημα ἐφθαρμένο.
Πιθανότατα M. Thompson, Alexander's Drachm Mints, I: Sardes and Miletus, N. S. 16 (N. York 1983) σ. 61, ἀριθ. 231a κέ.

Μαγνησία

- 10. Δραχμή, ↗, 3.79 γρ. (Δ4).
Βλ. M. Thompson-A. Bellinger, ό.π. σ. 23, σύμβολο ἐφθαρμένο.

Σάρδεις

- * 11. Δραχμή, ↑, 3.83 γρ. (Δ4).
Βλ. SNG Ashmolean, ἀριθ. 2831. M. Thompson, Mints I: Sardes and Miletus, σ. 12, ἀριθ. 54c κέ.

Μικρᾶς Ἀσίας

- 12. Δραχμή, ↑, 3.78 γρ. (Δ4).
Βλ. SNG Cop. ἀριθ. 920.

Ἀβέβαιον νομισματοκοπείου

- * 13. Δραχμή, ↓, 3.77 γρ. (Δ3 - Δ4).
Ἀριστερὰ στὸ πεδίο $\begin{smallmatrix} \square \\ \Delta \end{smallmatrix}$, κάτω ἀπὸ τὸν θρόνο σύμβολο ἢ μονογράφημα ἐφθαρμένο.
- 14. Δραχμή, ↑, 3.595 γρ. (Δ4).
Ἀριστερὰ στὸ πεδίο ἄφλαστο(;), κάτω ἀπὸ τὸν θρόνο μία μορφή ποὺ βαδίζει πρὸς ἄρ., προτείνοντας τὸ δεξιὸ χέρι καὶ ἔχοντας κατεβασμένο τὸ ἄριστερό.

Ἀπροσδιόριστα (σύμβολα ἢ μονογραφήματα ἄσαφῇ ἢ ἐφθαρμένα)

- 15. Δραχμή, ↖, 3.73 γρ. (Δ4).
- 16. Δραχμή, ↑, 3.585 γρ. (Δ4).
- 17. Δραχμή, ↗, 3.74 γρ. (Δ4).
- 18. Δραχμή, ↑, 3.56 γρ. (Δ4).
- 19. Δραχμή, ↑, 3.905 γρ. (Δ4).

Φίλιππος Γ'

Κολοφών

- * 20. Δραχμή, ↑, 4.01 γρ. (Δ3).
Βλ. SNG Ashmolean, αρ. 3191.

Λυσίμαχος

"Εφεσος

- * 21. Δραχμή, ↑, 3.66 γρ. (Δ3 - Δ4).
Βλ. M. Thompson, Essays Robinson, σ. 177, αρ. 171 (χρονολογία κοπής: 294 - 287 π.Χ.).

Κοινοῦ Εὐβοέων

"Εμ. Κεφαλή τῆς νύμφης Εὐβοίας πρὸς δεξ. ἢ ἀρ.

"Οπ. Πρόσθιο ταύρου, στὸ πεδίο διάφορα σύμβολα. ΕΥΒΟΙ ἢ ΕΥ. 357 — 338 π.Χ.¹

22. Δραχμή, ↓, 3.43 γρ. (Δ5 - Δ4).
304 - 290 π.Χ. περίπου².
Σύμβολο λύρα, κοπή 7 κατὰ Picard.
- 23 - 41. 23. Δραχμή, ↑, 3.705 γρ. (Δ2)³. 24. 3.495 γρ. (Δ4). 25. 3.43 γρ. (Δ4).
26. 3.55 γρ. (Δ3). 27. 3.45 γρ. (Δ4). 28. 3.50 γρ. (Δ3). * 29. 3.63
γρ. (Δ3). 30. 3.445 γρ. (Δ3). 31. 3.65 γρ. (Δ3). 32. 3.575 γρ. (Δ4).
33. 3.40 γρ. (Δ4). 34. 3.40 γρ. (Δ3). 35. 3.51 γρ. (Δ4 - Δ3). 36. 3.47
γρ. (Δ3). 37. 3.62 γρ. (Δ3). 38. 3.485 γρ. (Δ4). 39. 3.525 γρ. (Δ3).
40. 3.32 γρ. (Δ3). 41. 3.402 γρ. (Δ3).
Χωρὶς σύμβολο, κοπή 8 κατὰ Picard.
- 42 - 48. 42. 3.444 γρ. (Δ2 - Δ3). 43. 3.294 γρ. (Δ3). 44. 3.303 γρ. (Δ3). 45. 3.298
γρ. (Δ3). 46. 3.325 γρ. (Δ3). 47. 3.325 γρ. (Δ3 - Δ4). 48. 3.45 γρ. (Δ3).
Σύμβολο σταφύλι, κοπή 9 κατὰ Picard.
- 49 - 55. 49. 3.38 γρ. (Δ2 - Δ3). * 50. 3.395 γρ. (Δ3).⁴ 51. 3.37 γρ. (Δ3). 52. 3.245
γρ. (Δ3). 53. 3.21 γρ. (Δ3). 54. 3.46 γρ. (Δ3). 55. 3.32 γρ. (Δ3 - Δ4).
Σύμβολο κἀνθαρος, κοπή 10 κατὰ Picard.
- * 56 - 79. * 56. 3.49 γρ. (Δ2). 57. 3.33 γρ. (Δ2). 58. 3.475 γρ. (Δ3). 59. 3.61 γρ. (Δ3).
60. 3.58 γρ. (Δ2). 61. 3.57 γρ. (Δ3 - Δ4). 62. 3.37 γρ. (Δ3 - Δ4). 63. 3.57
γρ. (Δ3). 64. 3.528 γρ. (Δ3). 65. 3.53 γρ. (Δ3 - Δ4). * 66. 3.34 γρ. (Δ3).
67. 3.47 γρ. (Δ3 - Δ4). 68. 3.43 γρ. (Δ3). 69. 3.51 γρ. (Δ3 - Δ4). 70. 3.50

1. Βλ. PICARD, πίνακα εὐβοϊκῶν κοπῶν.

2. Βλ. δ.π.

3. Ἡ φορὰ τοῦ ἄξονα ἀνάμεσα στὶς σφραγίδες καὶ τῶν
δύο ὄψεων τῶν εὐβοϊκῶν δραχμῶν εἶναι κατακόρυφη (↑),

ἐκτὸς ἀπὸ τρεῖς περιπτώσεις: αὐξ. ἀρ. 43, 48 καὶ 95,
ποὺ ἔχει μία ἀπόκλιση πρὸς τὰ ἀρ. (↖).

4. Ἡ σφραγίδα ἔχει κουνηθεῖ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ
κτυπήματος.

γρ. (Δ3). 71. 3.57 γρ. (Δ3). 72. 3.52 γρ. (Δ3). 73. 3.195 γρ. (Δ3 - Δ4). 74. 3.35 γρ. (Δ4). 75. 3.353 γρ. (Δ3). 76. 3.49 γρ. (Δ3). 77. 3.61 γρ. (Δ3 - Δ4). 78. 3.313 γρ. (Δ3 - Δ4). 79. 3.318 γρ. (Δ3).

Σύμβολο κεφάλι σειληνοῦ, κοπὴ II κατὰ Picard.

- * 80 - 99. * 80. 3.39 γρ. (Δ3). 81. 3.31 γρ. (Δ3 - Δ2). * 82. 3.46 γρ. (Δ3). 83. 3.22 γρ. (Δ3). 84. 3.365 γρ. (Δ3 - Δ2). 85. 3.38 γρ. (Δ3 - Δ4). 86. 3.45 γρ. (Δ3). 87. 3.45 γρ. (Δ3 - Δ4). 88. 3.35 γρ. (Δ3 - Δ2). 89. 3.39 γρ. (Δ3). 90. 3.205 γρ. (Δ3). 91. 3.33 γρ. (Δ4). 92. 3.20 γρ. (Δ3). 93. 3.42 γρ. (Δ3 - Δ2). 94. 3.382 γρ. (Δ3). 95. 3.37 γρ. (Δ3 - Δ2). 96. 3.44 γρ. (Δ2 - Δ3). 97. 3.37 γρ. (Δ3). 98. 3.28 γρ. (Δ2 - Δ3). 99. 3.41 γρ. (Δ4).

Ἀθῆναι

Ἐμ. Κεφαλὴ τῆς Ἀθηνᾶς μὲ ἀττικὸ κράνος πρὸς δεξ.

Ὅπ. Γλαύκα πρὸς δεξ. Ἀριστερὰ στὸ πεδίο κλαδί ἐλιᾶς καὶ μηνίσκος. ΑΘΕ.

- * 100. Τετράδραχμο, ↓, 16.415 γρ. (Δ3).

Βλ. J. Bingen, Le trésor monétaire Thorikos 1969, σ. 14, σ. 14, d, (Pi IV).

Ἀντίοχος Α'

Κύμη Αἰολίδος

Ἐμ. Κεφαλὴ Ἀντιόχου Α' μὲ διάδημα πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

Ὅπ. Ἡρακλῆς γυμνός, ποὺ κάθεται πάνω σὲ βράχο πρὸς τὰ ἄρ.

Στὸ πεδίο διάφορα σύμβολα καὶ μονογραφήματα. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΝΤΙΟΧΟΥ.

- * 101. Τετράδραχμο, ↑, 16.23 γρ. (Δ3 - Δ2).

Βλ. E. Newell, WSM, σ. 310, ἀριθ. 1517, πίν. LXVII, ἀριθ. 1.

Χρονολογία κοπῆς: γύρω στὰ 262/1 π.Χ. (ἴδιες σφραγίδες).

«Θησαυρὸς» 1β (μέσα σὲ πήλινο ἀγγεῖο)

Ἀλέξανδρος Γ'

Ἐμ. Κεφαλὴ Ἡρακλῆ μὲ λεοντὴ πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.

Ὅπ. Ζεὺς ἅετοφόρος ποὺ κάθεται σὲ θρόνο πρὸς τὰ ἄρ., κρατώντας σκῆπτρο.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ. Στὸ πεδίο ἄρ. καὶ κάτω ἀπὸ τὸ θρόνο διάφορα μονογραφήματα καὶ σύμβολα.

1. Δραχμή, ↑, 3.86 γρ. (Δ4). Σύμβολα, μονογραφήματα ἐφθαρμένα.

Λάμπακος

- * 2. Δραχμή, ↗, 4.155 γρ. (Δ2).

Βλ. SNG Ashmolean, ἀριθ. 2701/2702.

᾽Αβυδος

3. Δραχμή, ⸙, 3.745 γρ. (Δ3).

Βλ. γιὰ τὰ σύμβολα, M. Thompson - A. Bellinger, ὅ.π. σ. 16, ἀριθ. 5 (κάτω ἀπὸ τὸν θρόνο) καὶ ἀριθ. 12 (ἄρ. στὸ πεδίο).

Κολοφῶν

- * 4. Δραχμή, ↑, 3.97 γρ. (Δ3).
Βλ. SNG Ashmolean, ἀριθ. 2734.
5. Δραχμή, ↑, 3.69 γρ. (Δ3).
Βλ. ὅ.π. ἀριθ. 2747.

Μικρᾶς Ἀσίας

- * 6. Δραχμή, ↑, 3.92 γρ. (Δ3).
Βλ. SNG Cop. ἀριθ. 913.
7. Δραχμή, ↑, 3.75 γρ. (Δ4).
Βλ. ὅ.π. ἀριθ. 920.
- * 8. Δραχμή, ↑, 4.165 γρ. (Δ2).
Βλ. ὅ.π. ἀριθ. 925.
9. Δραχμή, ⸙, 3.76 γρ. (Δ4).
Βλ. ὅ.π. ἀριθ. 931.
- * 10. Δραχμή, ⸙, 4.17 γρ. (Δ2).
Βλ. ὅ.π. ἀριθ. 955.

Φίλιππος Γ'

Σάρδεις

- * 11. Δραχμή, ↑, 4.16 γρ. (Δ2).
Βλ. M. Thompson - A. Bellinger, ὅ.π. σ. 27, ἀριθ. 12 (σύμβολο κάτω ἀπὸ τὸν θρόνο) καὶ ἀριθ. 14 (σύμβολο ἄρ. στὸ πεδίο). M. Thompson, Mints I: Sardes and Miletus σ. 26, ἀριθ. 269 - 271, 273a.

Λυσίμαχος

Ἔμ. Κεφαλὴ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ὡς Ζεὺς Ἀμμων, πρὸς δεξ.
Ὅπ. Ἀθηνᾶ πού κάθεται πρὸς τὰ ἄρ., ἔχοντας τὸ ἀριστερό της χέρι ἀκουμπισμένο στὴν ἀσπίδα της καὶ κρατώντας μὲ τὸ δεξιὸ Νίκη. Σύμβολα καὶ μονογράφηματα στὸ πεδίο. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ.

Λάμψακος

- * 12. Τετράδραχμο, ⸙, 14.95 γρ. (Δ3 - Δ4).
Βλ. M. Thompson, Essays Robinson, σ. 171, ἀριθ. 50 (χρονολογία κοπῆς: 297/6 - 282/1 π.Χ.).

Ἑφεσος

- * 13. Δραχμή, ↑, 3.96 γρ. (Δ2).
Βλ. ἑ.π. σ. 177, ἀριθ. 174 καὶ MN 26, σ. 39, ἀριθ. 56 - 57 (χρονολογία κοπῆς: 294 - 287 π.Χ.).

Αἶνος

- * 14. Τετράδραχμο, ↑, 16.956 γρ. (Δ2).
Βλ. Müller ἀριθ. 115.¹

Ἀβέβαιον νομισματοκοπείον

- * 15. Τετράδραχμο, ↑, 16.84 γρ. (Δ1).
Βλ. ἑ.π. ἀριθ. 299.²

Δ η μ ή τ ρ ι ο ς Π ο λ ι ο ρ κ η τ ή ς

Χαλκίς

Ἑμ. Κεφαλὴ Δημητρίου Πολιορκητοῦ μὲ διάδημα πρὸς δεξ. Στικτὸς κύκλος.
Ὅπ. Ποσειδῶνας ὄρθιος πρὸς ἀρ., πατώντας μὲ τὸ δεξιὸ πόδι σὲ βράχο καὶ κρατώντας μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι τρίαινα. Στὸ πεδίο ἀρ. μονογράφημα. ΒΑ-ΣΙΛΕΩΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ.

- * 16. Τετράδραχμο, ↗, 16.87 γρ. (Δ2).
Βλ. E. Newell, The Coinages of Demetrius Poliorketes, σ. 138, ἀριθ. 149, πίν. XV, ἀριθ. 13 (χρονολογία κοπῆς: γύρω στὰ 291/290 π.Χ.).

Κοινοῦ Εὐβοέων³

Ἑμ. Κεφαλὴ τῆς νύμφης Εὐβοίας πρὸς δεξ. ἡ ἀρ.
Ὅπ. Πρόσθιο ταύρου πρὸς δεξ. Στὸ πεδίο διάφορα σύμβολα. ΕΥΒΟΙ ἢ ΕΥ.
357 - 338 π.Χ.

- * 17. Δραχμή, ↓, 3.425 γρ. (Δ4).
Βλ. W. P. Wallace, The Euboian League and its Coinage, NNM 134, πίν. VI, ἀριθ. 27.
18. Δραχμή, ↙, 3.23 γρ. (Δ4 - Δ5).
Βλ. ἑ.π. πίν. VI.
19. Δραχμή, ↓, 3.075 γρ. (Δ4).
20. Δραχμή, ↓, 4.01 γρ. (Δ3).
Βλ. ἑ.π. πίν. VI, ἀριθ. 26.

1. Κατὰ πληροφωρία τοῦ Dr. Martin Price τὸ νόμισμα χρονολογεῖται γύρω στὰ 275 π.Χ. Εἶναι μία μεταθανάτια κοπὴ τοῦ Λυσιμάχου.

2. Καὶ πάλι κατὰ τὸν ἴδιο μελετητὴ, ἡ χρονολογία καὶ

τοῦ τετραδράχμου αὐτοῦ εἶναι ὅπως καὶ τοῦ προηγούμενου.

3. Γιὰ τὶς εὐβοϊκὲς δραχμὲς, βλ. σ. 140 σημ. 1.

21. Δραχμή, ←, 3.81 γρ. (Δ3 - Δ2).
 Βλ. δ.π. πίν. VI, ἀριθ. 25, 31 - 33.
 304 - 290 π.Χ., περίπου.
 Σύμβολο λύρα, κοπή 7 κατὰ Picard.
- * 22 - 46. *22. Δραχμή, ↑, 3.77 γρ. (Δ1)¹. 23. 3.775 γρ. (Δ1). 24. 3.89 γρ. (Δ1). *25. 3.83 γρ. (Δ1). 26. 3.95 γρ. (Δ1). 27. 3.876 γρ. (Δ2). 28. 3.758 (Δ2). 29. 3.90 γρ. (Δ2). 30. 3.82 γρ. (Δ2). 31. 3.73 γρ. (Δ2). 32. 3.885 γρ. (Δ1). 33. 3.77 γρ. (Δ2). 34. 3.675 γρ. (Δ2). 35. 3.763 γρ. (Δ2). 36. 3.55 γρ. (Δ3). 37. 3.77 γρ. (Δ2). 38. 3.665 γρ. (Δ3). 39. 3.70 γρ. (Δ3). 40. 3.66 γρ. (Δ3). 41. 3.63 γρ. (Δ3). 42. 3.655 γρ. (Δ3). 43. 3.678 γρ. (Δ3). 44. 3.09 γρ. (Δ2 - Δ3). 45. 3.64 γρ. (Δ3). 46. 3.342 γρ. (Δ3 - Δ4).
 Χωρίς σύμβολο, κοπή 8 κατὰ Picard.
- 47 - 57. 47. 3.508 γρ. (Δ3). *48. 3.615 γρ. (Δ2). 49. 3.545 γρ. (Δ3). 50. 3.49 γρ. (Δ3). 51. 3.54 γρ. (Δ3). 52. 3.402 γρ. (Δ3). 53. 3.90 γρ. (Δ3). 54. 3.273 γρ. (Δ4 - Δ3). 55. 3.192 γρ. (Δ3). 56. 3.37 γρ. (Δ3). 57. 3.515 γρ. (Δ2).
 Σύμβολο σταφύλι, κοπή 9 κατὰ Picard.
- 58 - 62. 62. 3.445 γρ. (Δ2 - Δ3). 59. 3.025 γρ. (Δ3). *60. 3.63 γρ. (Δ2). 61. 3.28 γρ. (Δ3). 62. 2.70 γρ. (Δ3 - Δ4).
 Σύμβολο κάρναρος, κοπή 10 κατὰ Picard.
- 63 - 83. 63. 3.925 γρ. (Δ1). *64. 3.75 γρ. (Δ3 - Δ2). 65. 3.785 γρ. (Δ3). 66. 3.825 γρ. (Δ2). 67. 3.86 γρ. (Δ2). 68. 3.71 γρ. (Δ2). 69. 3.745 γρ. (Δ2). 70. 3.79 γρ. (Δ2). 71. 3.68 γρ. (Δ3). 72. 3.552 γρ. (Δ3). 73. 3.01 γρ. (Δ3 - Δ4). 74. 3.448 γρ. (Δ4 - Δ3). 75. 3.42 γρ. (Δ4 - Δ3). 76. 3.445 γρ. (Δ4). 77. 3.51 γρ. (Δ3). 78. 3.685 γρ. (Δ4). 79. 3.715 γρ. (Δ4). 80. 3.64 γρ. (Δ3). 81. 3.49 γρ. (Δ3). 82. 3.60 γρ. (Δ4). 83. 3.513 γρ. (Δ4).
 Σύμβολο κεφάλι σειληνοῦ, κοπή II κατὰ Picard.
- 84 - 101. 84. 3.62 γρ. (Δ1). *85. 3.538 γρ. (Δ1). 86. 3.68 γρ. (Δ1). 87. 3.555 γρ. (Δ2). 88. 3.65 γρ. (Δ2). 89. 3.495 γρ. (Δ3). 90. 3.05 γρ. (Δ4). 91. 3.315 γρ. (Δ3 - Δ4). 92. 3.345 γρ. (Δ3). 93. 3.505 γρ. (Δ3). 94. 3.48 γρ. (Δ2). 95. 3.58 γρ. (Δ2). 96. 3.635 γρ. (Δ1). 97. 3.475 γρ. (Δ2 - Δ3). 98. 3.53 γρ. (Δ3). 99. 3.398 γρ. (Δ3). 100. 3.59 γρ. (Δ2 - Δ3). 101. 3.624 γρ. (Δ3 - Δ2).
 Σύμβολο ἐφθαρμένο.
- 102 - 109. 102. 3.293 γρ. (Δ3 - Δ4). 103. 3.30 γρ. (Δ4). 104. 3.03 γρ. (Δ4). 105. 3.288 γρ. (Δ3 - Δ4). 106. 3.64 γρ. (Δ3). 107. 3.483 γρ. (Δ3 - Δ4). 108. 3.61 γρ. (Δ3 - Δ4). 109. 3.182 γρ. (Δ4).

1. Βλ. σχετικά σ. 140 σημ. 3. Ἡ φορά τοῦ ἄξονα εἶναι (←), 55 (↗), 87 καὶ 109 (↘). καὶ πάλι κατακόρυφη (↑), ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀριθμούς: 53

Ἀθῆναι¹

4ος αἰ. π.Χ.

Ἔμ. Κεφαλή Ἀθηνᾶς μὲ ἀττικὸ κράνος πρὸς δεξ.

Ὅπ. Γλαύκα πρὸς δεξ. Στὸ πεδίο ἄρ. κλαδὶ ἐλιᾶς καὶ μηνίσκος. Α Θ Ε.

110. Τετράδραχμο, ←, 16.43 γρ. (Δ5 - Δ4).

Ἡ διακόσμηση τοῦ κράνους τῆς Ἀθηνᾶς εἶναι ἀρκετὰ ἐφθαρμένη, διακρίνεται ὅμως ἡ στιγμὴ πάνω στὸ αὐτὶ τῆς θεᾶς.

Στὴν πίσω ὄψη ἔχουμε μετὰ τὸ ράμφος τῆς γλαύκας πρὸς δεξ., περισσότερες ἀπὸ μία σειρὰ στιγμῶν. Βλ. Bingen, σ. 12 καὶ 13, εἰκ. 4 καὶ 5.

111. Τετράδραχμο, ←, 16.69 γρ. (Δ4).

* 112. Τετράδραχμο, ←, 16.52 γρ. (Δ3).

Βλ. Bingen, σ. 14, εἰκ. 7 (Pi style 11)².

113. Τετράδραχμο, ↙, 16.47 γρ. (Δ5 - Δ4).

Ἡ διακόσμηση τοῦ κράνους τῆς Ἀθηνᾶς πολὺ ἐφθαρμένη. Ἡ φθορὰ καὶ τῆς πίσω πλευρᾶς δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἐλέγξουμε τίς σειρὲς τῶν στιγμῶν μετὰ τὸ ράμφος.

114. Τετράδραχμο, ←, 15.14 γρ. (Δ4).

Στὴν πίσω ὄψη διακρίνουμε μία σειρὰ στιγμῶν, μετὰ τὸ ράμφος.

115. Τετράδραχμο, ←, 15.15 γρ. (Δ4).

* 116. Τετράδραχμο, ←, 16.49 γρ. (Δ4 - Δ3)³.

Γιὰ παραπλήσια διακόσμηση κράνους, βλ. Σβορώνος πίν. 27, ἀριθ. 9.

Ἀντίοχος Α΄

Σελεύκεια στὸν Τίγρητα

Ἔμ. Κεφαλή μὲ διάδημα τοῦ Ἀντιόχου Α΄, πρὸς δεξ.

Ὅπ. Ἀπόλλων γυμνός, πὺν κάθεται στὸν ὄμφαλὸ πρὸς ἄρ., κρατώντας δύο

1. Ἡ κατάταξη τῶν ἀθηναϊκῶν τετραδράχμων βασι-
στηκε, ὅσο τὸ ἐπέτρεπε ἡ φθορὰ, στὴ διακόσμηση τοῦ
κράνους τῆς Ἀθηνᾶς, ὅπως καὶ στίς λεπτομέρειες καὶ
ιδιομορφίες πού παρουσιάζει ἡ ἀπεικόνιση τῆς γλαύκας
στὴν πίσω πλευρά. Ἀκολουθήσαμε τὴν ταξινόμηση πού
προτείνει στὴ δημοσίευση τοῦ θησαυροῦ τοῦ Θορικῶ 1969
ὁ JEAN BINGEN (Le trésor monétaire Thorikos 1969),
στὸν τόμο Thorikos VI 1969. Σὲ τοῦτο τὸ κείμενο ἡ
δημοσίευση αὐτὴ θὰ ἀναφέρεται ὡς BINGEN.

2. Οἱ σειρὲς τῶν δύο πρώτων ὁμάδων (I καὶ II) τοῦ
«style Pi» πρέπει νὰ κόπηκαν πρὶν ἀπὸ τὸ 333 π.Χ. Βλ.
BINGEN 18.

3. Τὸ τετράδραχμο αὐξ. ἄρ. 116 τοῦ θησαυροῦ 1β το-
ποθετήθηκε στὸ τέλος τῆς σειρᾶς τῶν ἀθηναϊκῶν τετρα-
δράχμων, ὅχι γιατί τὸ θεωροῦμε μεταγενέστερο, ἀλλὰ ἐπει-
δὴ παρουσιάζει μία διαφοροποίηση στὴν ἀπεικόνιση τῆς

κεφαλῆς τῆς Ἀθηνᾶς σὲ σχέση μετὰ τὰ ἄλλα τετράδραχμα
πού περιγράψαμε. Ἡ κοπή του πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ
πρὶν ἀπὸ τὸ 295 π.Χ. Σ' αὐτὸ συνηγορεῖ καὶ ἡ φθορὰ πού
παρατηρήθηκε στὸ νόμισμα ἀπὸ τὴ μεγάλη κυκλοφορία.
Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ γνώμη τοῦ κ. Olivier Picard, πού τὸν
εὐχαριστῶ γιὰ τὴν προθυμία του νὰ συζητήσει μαζί μου
ὀρισμένα προβλήματα, πού σχετίζονται μετὰ τὰ δύο εὐ-
ρήματα.

Συμπληρωματικὰ ἀναφέρω ὅτι στὴ μπροστινὴ πλευρὰ
τοῦ νομίσματος διακρίνεται ἡ στιγμὴ μέσα στὸ αὐτὶ τῆς
Ἀθηνᾶς, κατὰ τὸν BINGEN «point tragus». Ἐπίσης στὴν
πίσω ὄψη τοῦ νομίσματος ἔχουμε περισσότερες ἀπὸ μία
σειρὰ στιγμῶν δεξιὰ ἀπὸ τὸ ράμφος τῆς γλαύκας. Ἐξάλ-
λου ἡ διατήρηση τοῦ τετραδράχμου, ὅπως ἀνέφερα καὶ
παραπάνω, δείχνει ὅτι κυκλοφόρησε ἀρκετὰ χρόνια.

βέλη με τὸ δεξιὸ χέρι καὶ ἔχοντας τὸ ἀριστερὸ ἀκουμπισμένο πάνω στὸ τόξο του. Στὸ πεδίο διάφορα σύμβολα. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΝΤΙΟΧΟΥ.

* 117. Τετράδραχμο, 1, 16.025 γρ. (Δ2 - Δ3).

Βλ. E. Newell, ESM, σ. 57, ἀριθ. 157, πίν. XIV, ἀριθ. 9, σειρὰ II, ομάδα C. Χρονολογία κοπῆς: γύρω στὰ 270 - 267 π.Χ.

Ἡ σύνθεση καὶ τῶν δύο ἐρετριακῶν «θησαυρῶν» τοῦ 1981 ποὺ περιγράψαμε πιὸ πάνω, μᾶς ὁδηγεῖ στὴ σκέψη ὅτι ὁ κάτοχός τους θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἓνας ἐμπορευόμενος, ποὺ κατεχόμενος ἀπὸ ἓνα αἶσθημα ἀνασφάλειας θέλησε σὲ δύο διαδοχικὲς φάσεις νὰ διαφυλάξει τὶς εἰσπράξεις του. Ἡ παρουσία κυρίως μικροτέρων νομισματικῶν ὑποδιαίρεσεων (στὴν περίπτωσή μας δραχμῶν) καὶ ἐλάχιστων συγκριτικὰ τετραδράχμων, μᾶς κάνει νὰ πιστέψουμε ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ εὐρήματα «ἀποθησαυρισμοῦ». Ἀγνωστὴ ὅμως θὰ παραμείνει ἡ αἰτία, ποὺ ἀνάγκασε τὸν κάτοχο νὰ μὴ μπορέσει νὰ γυρίσει πίσω νὰ τοὺς παραλάβει. Θὰ διαφυλάξει ὁ ἀρχαῖος κάτοικος τῆς Ἐρέτριας γιὰ πάντα τὸ μυστικὸ τῆς μοίρας του. Ἐκεῖνο ποὺ ἴσως εἶναι δυνατό, τουλάχιστον ὡς ἓνα σημεῖο, νὰ ἐρμηνεύσουμε, εἶναι τὰ κίνητρα ποὺ τὸν ὁδήγησαν σ' αὐτὴ τὴν πράξη, δηλαδὴ στὴ σταδιακὴ ἀπόκρυψη ὀρισμένου ἀριθμοῦ νομισμάτων, ποὺ χρονολογικὰ δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀπέχει πολὺ. Ἐπειδὴ εἶναι γνωστὸ ὅτι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἡ Ἐρέτρια δὲν κινδύνεψε ἀπὸ ἐξωτερικὲς ἐχθρικὲς ἐπιδρομές, τὸ αἶσθημα τῆς ἀνασφάλειας ποὺ αἰσθάνθηκε ὁ κάτοχος τῶν δύο θησαυρῶν θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὶς δύσκολες ἐσωτερικὲς στιγμὲς ποὺ περνοῦσε ἡ πόλη τὸ α' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.¹

Ἡ παρουσία καὶ στοὺς δύο θησαυροὺς, 1α καὶ 1β, βασιλικῶν κοπῶν τῆς Συρίας, χρονολογημένων ἀπὸ τὸν E. Newell, μᾶς δίνει τὴ δυνατότητα, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, νὰ ὑπολογίσουμε μὲ μεγαλύτερη ἀνεση τὴ χρονολογία τῆς ἀπόκρυψής τους. Τὰ δύο τετράδραχμα τοῦ Ἀντιόχου Α' μᾶς δίνουν ἓνα πολύτιμο «post quem». Ἐκεῖνο τοῦ θησαυροῦ 1α χρονολογεῖται γύρω στὰ 262/1 π.Χ. καὶ κόπηκε στὴν Κύμη τῆς Αἰολίδος. Τὸ δεύτερο τοῦ θησαυροῦ 1β κόπηκε γύρω στὰ 270/267 π.Χ. στὴ Σελεύκεια ποὺ κτίστηκε κοντὰ στὸν Τίγρητα ποταμὸ. Ἡ διατήρησή τους εἶναι πολὺ ἱκανοποιητικὴ, ἂν καὶ φέρουν ἐκδηλὰ τὰ ἴχνη τῆς κυκλοφορίας. Μία χρονολογία γύρω στὰ 260 π.Χ. θὰ ἦταν ἀποδεκτὴ, τουλάχιστον γιὰ τὸν «θησαυρὸ» 1α. Δὲν εἶναι δυνατό νὰ προσδιορισθεῖ μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια πόσα χρόνια νωρίτερα κρύφτηκε ὁ «θησαυρὸς» 1β. Κατὰ τὴ γνώμη μας δὲν θὰ πρέπει νὰ μεσολάβησε μεγάλο χρονικὸ διάστημα ἀνάμεσα στὶς δύο ἀποκρύψεις.

Ἐξάλλου, ἡ μελέτη τοῦ περιεχομένου τῶν δύο ἐρετριακῶν νομισματικῶν («εὐρημάτων») τοῦ 1981 ἐπιβεβαιώνει ὀρισμένα συμπεράσματα τοῦ Olivier Picard, σχετικὰ μὲ τὴν κυκλοφορία τῶν νομισμάτων στὴν Εὐβοία, κατὰ τὸν 4ο καὶ 3ο αἰ. π.Χ., μὲ βάση τοὺς νομισματικοὺς θησαυροὺς. Συγκεκριμένα ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ νομισματοκοπία τοῦ ἀττικοῦ σταθμητικοῦ κανόνα ἀντιπροσωπεύεται ἀφενὸς μὲ κοπὲς τοῦ ἀθηναϊκοῦ νομι-

1. Βλ. Π. ΚΑΛΛΙΓΑ, ΑΕ 1983, 122 - 123.

σματοκοπείου (κυρίως τῆς κατηγορίας τοῦ «style Pi») καὶ ἀφετέρου μὲ νομίσματα τῶν διαφόρων βασιλικῶν ἐργαστηρίων¹. Ἐντυπωσιακὴ ἡ παρουσία ἀλεξανδρινῶν δραχμῶν, ποὺ κόπηκαν κυρίως σὲ νομισματοκοπεῖα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας². Τὸ γεγονὸς αὐτὸ πιστεύουμε ὅτι δὲν ἀποδεικνύει μόνο τὸν μεγάλον ἀριθμὸ τῶν δραχμῶν τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ποὺ κόπηκε στὴ Μικρὰ Ἀσία³ καὶ στὴ συνέχεια διοχετεύτηκε στὴν κυρίως Ἑλλάδα, ἀλλὰ εἶναι δυνατὸ νὰ θεωρηθεῖ καὶ σὰν ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο τῆς συχνῆς ἐπικοινωνίας καὶ τῶν στενῶν σχέσεων ποὺ εἶχαν οἱ Ἑρετρίεῖς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη μὲ τὶς μικρασιατικὰς πόλεις.

Θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε τὴν ἀπουσία καὶ ἀπὸ τοὺς δύο «θησαυροὺς» τῶν βοιωτικῶν νομισματικῶν ἐκδόσεων, ὅπως καὶ τὶς κοπὲς τῆς Φωκίδος καὶ Λοκρίδος. Δὲν βρέθηκαν ἐπίσης Πτολεμαϊκὰ νομίσματα, ὅπως στὸν «θησαυρὸ» ποὺ βρέθηκε στὴν Ἑρέτρια τὸ 1937 (IGCH 175)⁴.

Πολὺ εὐστοχα ὁ Πέτρος Καλλιγᾶς, πρὸς τὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου Γ' «Συμπεράσματα ἀνασκαφῆς», διατυπώνει τὴ σκέψη ὅτι θὰ μπορούσε ὁ «θησαυρὸς» τοῦ 1937 νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν ἴδιον χώρον, δηλαδὴ τὴ δυτικὴ συνοικία τῆς πόλης, ἀπ' ὅπου καὶ ὁ διπλὸς «θησαυρὸς» τοῦ 1981. Ὅπως φαίνεται, ἡ περιοχὴ αὐτὴ ἦταν ἓνα σημαντικὸ τμήμα τῆς ἀρχαίας Ἑρέτριας κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη (τέλος 4ου - πρῶτο μισὸ 3ου αἰ. π.Χ.).

Γενικὰ δέ, ἡ ἀνακάλυψη τῶν δύο «θησαυρῶν» θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σὰν μία ἀκόμη πολὺτιμη μαρτυρία γιὰ τὴν ἀκμὴ τῆς πόλης στοὺς ἀρχαίους χρόνους.

MANTΩ ΚΑΡΑΜΕΣΙΝΗ - ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ

1. PICARD 308 - 313, ἀλλὰ κυρίως 312.

2. Γενικὰ γιὰ τὶς δραχμὰς τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ποὺ κόπηκαν στὴ Μικρὰ Ἀσία, βλ. A. BELLINGER - M. THOMPSON, Greek Coins in the Yale Collection IV,

A Hoard of Alexander Drachms, Yale Classical Studies 14, 1955.

3. PICARD 312.

4. Ὁ.π. 160 - 163 καὶ 309.

ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΣΤΗΛΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΑΤΕΙΑ ΤΗΣ ΛΑΡΙΣΑΣ*

(Πίν. 50)

Ἀπὸ τὸ 1974 βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τῆς Λάρισας μιὰ ἀκέραια ἐπιτύμβια στήλη κλασικῶν χρόνων, πού γιὰ καιρὸ ἦταν στὴν κατοχὴ τοῦ κ. Συρμακέζη στὴν Ἑλάτεια¹. Τὸ εὔρημα ἀποκτᾷ ἰδιαίτερη σημασία, γιατί ἀπὸ τὴν περιοχὴ αὐτῇ, πού βρίσκεται 20 χλμ. περίπου ΒΑ. τῆς Λάρισας, ἦταν ὡς τώρα γνωστὰ λίγα μόνο γλυπτὰ κομμάτια καὶ ὄχι τόσο ἀξιόλογα, ὅσο ἡ στήλη πού δημοσιεύεται ἐδῶ² (πίν. 50α - β).

Ἡ ἀρχαία πόλη τοποθετεῖται στὸ Δώτιο πεδίο, στοὺς πρόποδες τῆς Ὀσσας, ἀνάμεσα στὰ δύο σημερινὰ χωριά, Εὐαγγελισμὸ καὶ Μικρὸ Κεσερλί (Ἑλάτεια)³. Μαζί μὲ τοὺς Γόννους, πού βρίσκονται ἀκριβῶς ἀπέναντι, φρουροῦσαν τὴν εἴσοδο στὴν κοιλάδα τῶν Τεμπῶν. Ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλάτεια σώζεται τμήμα τῶν τειχῶν σ' ὅλο τοῦ τὸ ὕψος. Ἀκόμη στὸ νεκροταφεῖο τῆς ἀρχαίας πόλης, ἀπ' ὅπου θὰ πρέπει νὰ προέρχεται καὶ ἡ στήλη τοῦ Μουσείου τῆς Λάρισας, βρέθηκαν ἀρκετοὶ πρώιμοι κιβωτιόσχημοι τάφοι⁴.

Τὸ θέμα τῆς παράστασης εἶναι μιὰ καθιστὴ γυναικεία μορφή, πού κρατᾷ στὴν ἀγκαλιά της ἓνα μωρό. Παρόλο πού ἡ στήλη σώζεται ἀκέραια, ἡ διάβρωση τῆς ἐπιφάνειας εἶναι προχωρημένη καὶ ἔντονη παντοῦ, ἔτσι ὥστε πουθενὰ δὲ σώζεται ἀνέπαφη ἡ ἀρχικὴ ἐπιδερμίδα τοῦ ἀναγλύφου. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτό, ἡ στήλη φέρει μόνο μικροφθορές, στίς ὁποῖες συμπεριλαμβάνεται καὶ ἡ σύγχρονη ἐπέμβαση τοῦ κατόχου της⁵.

* Θερμὰ εὐχαριστῶ τὸν ἔφορο Ἀρχαιοτήτων κ. Κ. Γαλλῆ γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς δημοσίευσης αὐτῆς τῆς στήλης καθὼς καὶ γιὰ τίς χρήσιμες συμβουλές του. Θέλω ἀκόμη νὰ εὐχαριστήσω τὴν ἔφορο Ἀρχαιοτήτων κ. Μ. Σιγανίδου γιὰ τίς παρατηρήσεις πού ἔκανε διαβάζοντας τὸ χειρόγραφο. Τέλος, ἰδιαίτερες εὐχαριστίες χρωστῶ στὸν καθηγητὴ Γ. Δεσπίνη γιὰ τίς οὐσιαστικὲς διορθώσεις του σὲ καίρια σημεῖα τοῦ κειμένου. Χρήσιμες ἐξῆλλου ἦταν οἱ συζητήσεις πού εἶχα μὲ τίς ἀρχαιολόγους, κ. Αἰκ. Δεσποινῆ, Ἀγγ. Λεμπέση, Ρ. Ἰντσεσίλογλου καὶ μὲ τὸν φιλόλογο τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Α. Κοντογιάννη. Τοὺς εὐχαριστῶ ὅλους καὶ ἀπὸ ἐδῶ. Γιὰ τὴ φωτογραφία τοῦ πίν. 50α, εὐχαριστῶ τὸν κ. Γαλλῆ, γιὰ τὴ φωτ. τοῦ πίν. 50γ, τὴ διεύθυνση τοῦ Μουσ. Βόλου καὶ τὴν κ. Ἀδρύμη.

1. Στὴν περιπέτεια τῆς στήλης πρὶν μεταφερθεῖ στὸ μουσεῖο ἀναφέρεται ὁ Κ. ΓΑΛΛΗΣ στὴ σχετικὴ ἀνακοίνωσή του στὸ ΑΔ 29, 1973 - 1974, Χρονικά, Β' 2, 582 πίν. 392 ε - στ. Πρώτῃ ἀνακοίνωση τοῦ ἴδιου γιὰ τὴ στήλη

τῆς Ἑλάτειας ὑπάρχει στὸ τοπικὸ περιοδικὸ Λαρισαϊκὰ Γράμματα, τεῦχος 5 - 6, Σεπτ. - Δεκέμ. 1975, Ἀρχαῖες Θεσσαλικὲς ἐπιτύμβιες στήλες 426, εἰκ. 1.

2. ΓΑΛΛΗΣ δ.π. 583.

3. F. STÄHLIN, Das hellenische Thessalien (1967) 88, Ν. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, Ἡ σημερινὴ θέση τῆς τοπογραφικῆς μελέτης τῆς ἀρχαίας Θεσσαλίας, Θεσσαλικά Β', 1959, 3 κέ. ἰδίως 9 καὶ παρένθ. πίν. Ἀμφιβολίες γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῆς ἀρχαίας πόλης ἐκφράζει ὁ Br. HELLY, Gonnoi I, La cité et son histoire (1973) 5 καὶ 34 σημ. 7. Τοῦ ἴδιου, Une liste des cités de Perrhébie dans la première moitié du IVe siècle avant J. C. 181 «La Thessalie», Actes de la Table-Ronde C.M.O. 6 Lyon, 1979.

4. STÄHLIN δ.π. 89, ΓΑΛΛΗΣ δ.π. 582.

5. Μὲ αἰχμηρὸ ἐργαλεῖο προξένησε ὀριζόντιες χαράξεις σ' ὅλο περίπου τὸ ἔδαφος τῆς στήλης. Οἱ ἄλλες κακώσεις εἶναι: σπάσιμο στὸν ἀριστερὸ ἀγκῶνα τοῦ παιδιοῦ, στὴ μύτη τῆς γυναικας, φθορὲς στὰ πόδια τοῦ κλισμοῦ καὶ στὰ ἀκρωτήρια τῆς ἐπίστεψης.

Ἀντίθετα, ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὑπάρχει ἓνας κομμός, ἓνα φυσικὸ δηλαδὴ ράγισμα στὸ κεντρικὸ ἀκρωτήριο, ποὺ διασχίζει λοξὰ τὸ τύμπανο τοῦ ἀετώματος καὶ χάνεται στὸ ὕψος περίπου τοῦ κεφαλιοῦ τῆς γυναικείας μορφῆς. Αὐτὸς ὁ κομμός ἦταν ἡ αἰτία ποὺ ἀποσπάστηκε, κατὰ τὴν κατασκευὴ τῆς στήλης, μικρὸ τμήμα ἀπὸ τὴν πάνω δεξιὰ ἐπιφάνεια τοῦ ἀκρωτηρίου. Τὸ τμήμα αὐτὸ συμπληρώθηκε ἀπὸ πρόσθετο κομμάτι μαρμάρου ποὺ σήμερα πιά δὲ σώζεται. Ἡ προεργασία ὅμως ποὺ ἔγινε, τὸ χτύπημα δηλαδὴ μὲ τὸ βελονάκι, εἶναι ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴ συμπλήρωση αὐτῆς. Τὸ ὕλικὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο λαξεύτηκε ἡ στήλη εἶναι ἄσπρο μάρμαρο μὲ γκρίζες φλεβώσεις, ποὺ ἔχει πάρει μιὰ κοκκινωπὴ πάτινα ἀπὸ τὸ χρόνο. Ἡ πίσω ὄψη τῆς στήλης ἔχει δουλεuten πολὺ ἀδρά μὲ χοντρὸ βελόνι. Ἡ μετάβαση στοὺς κροτάφους εἶναι ἀπότομη καὶ πρόχειρη· τὸ πᾶχος τοὺς εἶναι ἀνόμοιο, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ πίσω πλευρὰ νὰ μὴν εἶναι ἐντελῶς ἐπίπεδη. Ὅλη ἡ πάνω ὄψη τῆς ἐπίστεψης εἶναι δουλεμένη μὲ λεπτὸ βελόνι καὶ ἔχνη ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐργαλεῖο διακρίνουμε σὲ σημεῖα τοῦ περιγράμματος τοῦ κεφαλιοῦ τῆς γυναικείας.

Οἱ βασικὲς διαστάσεις τῆς στήλης εἶναι: ὕψος 1.52 μ. μὲ τὸ ἔμβολο, πλάτος ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίστεψη 0.68 μ. καὶ πλάτος στὸ ὕψος τοῦ κανόνα 0.72 μ. Τὸ μεγαλύτερο ὕψος τοῦ ἀναγλύφου μόλις φθάνει τὰ 0.03 μ., ἐνῶ στὰ πρὸ πολλὰ σημεῖα εἶναι 0.025 μ.

Ἡ ἐπίστεψη τῆς στήλης σώζεται ὁλόκληρη, χωρὶς ὅμως νὰ διατηρεῖται ἡ γραπτὴ διακόσμηση ποὺ θὰ ὑπῆρχε ἀρχικά. Ἐνα χαμηλὸ συμφυὲς ἀέτωμα, μὲ τρία συμφυῆ ἀκρωτήρια, ἐπιστέφει τὸν κορμὸ τῆς στήλης μὲ τὸν ὁποῖο ἐνώνεται μὲ μιὰ κοίλη μετάβαση¹. Στὸ κάτω τμήμα τοῦ κορμοῦ ἓνας λεπτὸς κανόνας ὀριοθετεῖ τὴν ἀνάγλυφη παράσταση. Στὸ μέσο τῆς κάτω πλευρᾶς σώζεται τὸ ἔμβολο, γιὰ τὴ στερέωση τῆς στήλης στὴ βάση της. Οἱ πλάγιες ταινίες², συνηθισμένη πλαισίωση τοῦ κορμοῦ στὶς ἀνθεματικές κυρίως στήλες τῆς Θεσσαλίας, λείπουν ἀπὸ τὴ δική μας, ὅπως καὶ ἀπὸ τὰ λιγοστὰ ἀετωματικὰ ἐπιτύμβια ποὺ σώζονται ἀπὸ τὸν ἴδιο χῶρο. Ἡ ὑπόθεση ὅμως τοῦ Biesantz, ὅτι τὸ ἀέτωμα στὶς θεσσαλικὲς στήλες τοῦ 5ου αἰῶνα παρουσιάζεται ἐλεύθερο, χωρὶς δηλαδὴ νὰ στηρίζεται σὲ πλάγιες ταινίες, παρόλο ποὺ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴ νέα στήλη τῆς Ἑλάτειας, δὲν μπορεῖ ἴσως νὰ ἀποτελέσει «κανόνα» ἀφοῦ βασίζεται σὲ τόσο λίγα σωζόμενα μνημεῖα³.

Εἶναι γεγονὸς ὅτι ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἐπιτύμβιων μνημείων τοῦ θεσσαλικοῦ χώρου, στὸν 5ο αἰ. καὶ εἰδικὰ στὸ β' μισό του, ἡ κατηγορία τῶν ἀετωματικῶν ἀναγλύφων ἀντιπροσωπεύεται μὲ ἐλάχιστα δείγματα. Συγκεκριμένα μόνο πέντε ἐπιτύμβια

1. Στὶς θεσσαλικὲς στήλες τοῦ β' μισοῦ τοῦ 5ου αἰ., ὁ κορμὸς τῆς στήλης συνδέεται συνήθως μὲ τὴν ἐπίστεψη μὲ μιὰ κοίλη μετάβαση καὶ σπανιότερα μὲ κυμάτιο. Βλ. H. BIESANTZ, *Die thessalischen Grabreliefs* (1965) K10 καὶ K11 στὸν πίν. 2, K9 στὸν πίν. 8, K25 καὶ K26 στὸν πίν. 12, K4 στὸν πίν. 18, K7 στὸν πίν. 22. Ἀπὸ τίς λιγοστὲς στήλες μὲ κυμάτιο ἀναφέρουμε τὴν K5 τοῦ πίν. 1. Ἀντίθετα στὶς ἀττικὲς στήλες, κορμὸς καὶ ἐπίστεψη συνδέονται πρὶν συχνὰ μὲ κυμάτιο βλ. πρόχειρα H. DIEFOLDER, *Die attischen Grabreliefs des 5 und 4 Jahrhunderts v. Chr* (1965) πίν. 2 1 - 2, 12 1 - 2,

15 1 - 2, 16.

2. Γιὰ τὸ ἀρχιτεκτονικὸ στοιχεῖο τῶν πλαγίων ταινιῶν καὶ τὴ σχέση τους μὲ τὴν Ἰωνία βλ. Θ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ - ΤΙΒΕΡΙΟΥ, Ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὸ Δίο Πιερίας, ΑΔ 30, 1975, Μελέται, 36 - 37 καὶ σημ. 17, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

3. BIESANTZ ὁ.π. 55 σημ. 46 καὶ σ. 57. Ἐξάλλου μετὰ τὴ σωστὴ συμπλήρωση τῆς στήλης ἀπὸ τὴ Λάρισα, BIESANTZ ὁ.π. K 22 πίν. 7, μὲ ἀέτωμα ποὺ στηρίζεται σὲ πλάγιες ταινίες, χάνει τὴν ἰσχύ του ὁ «κανόνας» αὐτός. Βλ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ - ΤΙΒΕΡΙΟΥ ὁ.π. 37 σημ. 16.

ἀνάγλυφα με βεβαιωμένη ἀετωματική ἐπίστεψη ἔφθασαν ὡς ἐμᾶς¹, ἐνῶ ἀντίθετα ἔχουμε τουλάχιστον διπλάσιες ἐπιτύμβιες στήλες με σίγουρη ἢ πιθανή ἀνθεμωτή ἐπίστεψη². Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ὅσο κι ἂν ὑπολογίσουμε τὸν παράγοντα τύχη στὴ διάσωση τῶν ἀρχαίων μνημείων, πρέπει νὰ δεχτοῦμε μιὰ ἐπίμονη προσκόλληση τῶν Θεσσαλῶν τεχνιτῶν στὴν παραδοσιακὴ μορφή τῆς ἀρχαϊκῆς ἀνθεμωτῆς στήλης, ποὺ διστακτικὰ διαφοροποιεῖται ὅσο προχωροῦμε χαμηλὰ στὸν 5ο αἰ.³ Ἔτσι, στὴ Θεσσαλία ἔχουμε δύο βασικὲς κατηγορίες ἐπιτυμβίων με ἀνθεμωτή ἐπίστεψη⁴, σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ἄλλοῦ κυριαρχεῖ ἡ ἀετωματικὴ στήλη. Στὴν πρώτη κατηγορία (τύπος I τοῦ Biesantz) ἀνήκουν τὰ μνημεῖα με τὴ μορφή τῶν ἀρχαϊκῶν ἀττικῶν ἐπιτυμβίων τοῦ ὕστατου βου αἰ. Ἔχουν στενὸ καὶ ψηλὸ κορμὸ ποὺ πλαισιώνεται σχεδὸν πάντα με πλάγιες ταινίες. Στὴ δευτέρα (τύπος III τοῦ Biesantz) ἀνήκουν οἱ χαμηλὲς στήλες με ἐλεύθερη τὴν ἀνθεμωτὴ ἐπίστεψη, χωρὶς τὴν ὑπαρξὴ δηλαδὴ τῶν πλαγίων ταινιῶν. Ἡ κατηγορία αὕτη, ὅπως παρατηρεῖ καὶ ὁ Biesantz, εἶναι ἡ νεότερη καὶ ἀντιπροσωπεύεται με σημαντικὸ ἀριθμὸ μνημείων, ἰδίως στὸ γ' τέταρτο τοῦ αἰῶνα, χωρὶς ὥστόσο νὰ λείπει καὶ ἡ ψηλὴ ἀνθεμωτὴ στήλη, ποὺ συνεχίζεται καὶ μέσα στὸν 4ο αἰῶνα⁵. Στὴ δευτέρα κατηγορία τὸ ἀνθέμιο τῆς ἐπίστεψης παρουσιάζεται συχνὰ νὰ ἔχει μεγαλύτερο πλάτος ἀπ' ὅ,τι ὕψος, στοιχεῖο ποὺ ἀντιβαίνει οὐσιαστικὰ στὴ μορφολογία του⁶. Αὐτὸ τὸ στοιχεῖο

1. Ὁ Biesantz ὅ.π. ἀναφέρει τρεῖς ἀετωματικὲς στήλες: Τὴ στήλη τῆς Πολυξένας Ε.Μ. 733 (ὅ.π. Κ27 σ. 17 πίν. 8. Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ, Κατάλογος γλυπτῶν Ἑθνικοῦ Μουσείου (1967) 33. F. JOHANSEN, The Attic Grave-reliefs (1951) 134 εἰκ. 67, τὴ στήλη ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ καὶ τὴ στήλη τῆς Κλώθουσας ἀπὸ τὴ Φαλάνη. Γιὰ τὶς δύο τελευταῖες ἐκφράζει τὴν ὑποψία μήπως εἶναι ἀναθηματικές. Δὲ φαίνεται ὅμως καμιὰ τέτοια δυνατότητα. Στὴ Πειραιᾶ: BIESANTZ ὅ.π. Κ54 σ. 27 καὶ 57 πίν. 1. ΚΑΡΟΥΖΟΥ ὅ.π. σ. 46 ἀρ. 713, ΑΙΚ. ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ, Δύο ἀνάγλυφα ἐκ Μαρτίνου Λοκρίδος, ΑΔ 24, 1969, Μελέται, 123 σημ. 35, JOHANSEN ὅ.π. 137 εἰκ. 69. Ἀκόμη Θ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ - ΤΙΒΕΡΙΟΥ ὅ.π. 41 σημ. 45, ποὺ σχετίζει τὴ στήλη με κάποιον ἰωνικὸ ἐργαστήρι. Ἀντίθετα, τελευταῖα ὁ Γ. ΠΑΠΑΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Στήλη Μυρτιάς καὶ Κηφισίας, ΑΔΑ XIV, 1981, 100 κέ., τὴν ἐντάσσει σὲ μιὰ ομάδα στηλῶν ἀπὸ ἓνα πειραικὸ ἐργαστήρι. Στὴ Φαλάνη: Μ. Βόλου ἀρ. 379, BIESANTZ ὅ.π. Κ11 σ. 10 πίν. 2. Κατὰ τὸν R. HEBERDEY, Reliefs aus Thessalien, AM 15, 1890, 203, ἡ γυναίκα κρατᾷ σκῆπτρο. Ἀντίθετα BIESANTZ ὅ.π. 10. Α. ΛΕΜΠΕΣΗ, Οἱ στήλες τοῦ Πριναῖ (1976) 87. Στὶς τρεῖς αὐτὲς στήλες πρέπει νὰ προστεθοῦν ἡ στήλη τῆς γυναίκας ἀπὸ τὴ Λάρισα Κ22 (βλ. ἐδῶ σ. 149 σημ. 3) καὶ ἡ νέα στήλη ἀπὸ τὴν Ἑλλάτεια. Δὲ συμπεριλαμβανοῦμε στὸν κατάλογο αὐτὸν τὴ στήλη τῆς κόρης ἀπὸ τὸ Δίο, BIESANTZ ὅ.π. 27 Κ55 πίν. 8, ποὺ ὅπως τελευταῖα ἀποδείχθηκε ἐπιστεφόταν με ἀέτωμα, γιατί ἔχει πρὸ στενοῦς δεσμούς με τὸ νησιωτικοῦ ὅπως ἡ πόλις, παρὰ με τὴ θεσσαλικὴ ἐπαρχία βλ. Θ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ - ΤΙΒΕΡΙΟΥ ὅ.π. 35 κέ.

2. BIESANTZ, Κ5 πίν. 1, Κ9 πίν. 8, Κ19, Κ20 πίν. 10 κλπ. Πιθανὴ ἀνθεμωτὴ ἐπίστεψη Κ29 πίν. 4, Κ21 πίν. 5, Κ6 πίν. 11 κλπ.

3. BIESANTZ ὅ.π. 54 καὶ 62.

4. Ὁ BIESANTZ ὅ.π. 54 - 55 κατατάσσει τὶς ἀνθεμωτὲς στήλες σὲ τρεῖς τύπους σύμφωνα με τὴν πλάγια πλαισίωσή τους. Ὁ δεύτερος τύπος ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μόνο μνημεῖα: Τὴ στήλη τοῦ νέου ἀπὸ τὸν Κραννῶνα Κ20 πίν. 10 καὶ τὴ στήλη τῆς γυναίκας ἀπὸ τὴ Λάρισα, ποὺ ὅμως ἐπιστεφόταν με ἀέτωμα (βλ. ἐδῶ σ. 149 σημ. 3). Ἡ μικρὴ διαφορά, ποὺ παρουσιάζουν οἱ πλάγιες ταινίες τῆς στήλης Κ20 ὥστε δὲν εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ τὴν κατατάξουμε σὲ ξεχωρὴν ομάδα.

5. Κ. ΓΑΛΛΗΣ, Δύο ἐπιτύμβιαι στήλαι ἐκ Τυρνάβου, ΑΔΑ VI, 1973, 133, εἰκ. 3.

6. Ὁ Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Ἐπιτύμβια στήλη ἐκ Θράκης, ΑΕ 1956, 203, ἀναλύει αἰσθητικὰ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἐπίστεψης καὶ ὑποστηρίζει πὺς τὸ ἀνθέμιο ἐπειδὴ ἐκφράζει μιὰ τάση πρὸς τὰ ἄνω, ἔχει ὕψος μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ πλάτος του. Φαίνεται ὅμως ὅτι στὶς ἀνθεμωτὲς θεσσαλικὲς ἐπιτύμβιες στήλες τῆς δευτέρας ομάδας δὲν ἰσχύει αὕτη ἡ δέσμευση. Βλ. στήλη Φαλάνης (Κ4 πίν. 18), σωζ. ὕψος ἀνθεμίου 0.20 μ., πλάτος 0.455 μ., στήλη νέου με ἀρύβαλλο (Κ25 πίν. 12) ὕψος 0.31 μ., πλάτος 0.35 μ. Στήλη ὀρθίας γυναίκας με δύο παιδιὰ, ὕψος ἀνθεμίου 0.30 μ., πλάτος 0.45 μ. (Κ9 πίν. 8). Γιὰ τὶς μετρήσεις τῶν στηλῶν ποὺ βρίσκονται στὴ Λάρισα εἶμαι ὑποχρεωμένη στὴ συνάδελφο Ἀνθὴ Μπάτζιου-Εὐσταθίου. Οἱ ἐπιστέψεις τῶν δύο στηλῶν (Κ9 καὶ Κ4) δὲν προσφέρονται γιὰ γραπτὰ ἀνθέμια με

μαζὶ μὲ τὸ αἰσθητὰ χαμηλότερο ὕψος τῶν ἀναγλύφων τῆς κατηγορίας αὐτῆς, μᾶς κάνει νὰ σκεφτοῦμε μήπως βρισκόμαστε σὲ μιὰ μεταβατικὴ φάση ἀπὸ τὸ ὀρθόδοξο ἀνθέμιο πρὸς τὴν κλασικὴ ἀετωματικὴ ἐπίστεψη¹. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ἐξάλλου ὅτι ὅλα τὰ ἀετωματικὰ ἐπιτύμβια ποὺ μᾶς σώζονται, χρονολογοῦνται χαμηλὰ στὸν πέμπτο αἰῶνα ἐκτὸς ἀπὸ τὴ στήλη τοῦ Πειραιᾶ ποὺ πρέπει νὰ ἀνεβαίνει ὡς τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα. Ἡ στήλη ὅμως αὐτὴ, πέρα ἀπὸ τὶς ἄλλες ἰδιορρυθμίες της², ἐπιστέφεται μὲ ἐγγεγραμμένο ἀέτωμα, ποὺ εἶναι μοναδικὸ παράδειγμα στὰ θεσσαλικά ἐπιτύμβια τοῦ 5ου αἰ.

Ξαναγυρνώντας στὴ στήλη ἀπὸ τὴν Ἑλάτεια θὰ ἦταν σκόπιμο νὰ σταθοῦμε λίγο ἀκόμη στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς μορφῆς. Ἡ ἀναλογία πλάτους-ὑψους τῆς στήλης εἶναι 1 πρὸς 2, ἡ τυπικὴ δηλαδὴ ἀναλογία ποὺ συναντοῦμε στὰ περισσότερα κλασικὰ ἐπιτύμβια ποὺ ἐπιστέφονται μὲ ἀέτωμα. Τὶς ἴδιες περίπου ἀναλογίες ἔχουν οἱ δύο ἀετωματικὲς στήλες τῆς Πολυξένας καὶ τῆς Κλώθουσας ἀπὸ τὴ Φαλάνη, ἀν καὶ οἱ διαστάσεις τους εἶναι αἰσθητὰ μικρότερες. Ἀντίθετα ἡ ὅμοια θεματικὰ στήλη τῆς οἰκογένειας ἀπὸ τὴ Φαλάνη ἔχει τὶς ἴδιες εὐρύχωρες διαστάσεις μὲ τὴ στήλη τῆς Ἑλάτειας, παρόλο ποὺ, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Biesantz ἐπιστεφόταν μὲ ἀνθέμιο³ (πίν. 50γ). Ἐνα στοιχεῖο ποὺ δὲν τὸ συναντοῦμε συχνὰ στὰ θεσσαλικά ἐπιτύμβια εἶναι ὁ λεπτὸς κανόνας στὴ βάση τοῦ ἀναγλύφου, ποὺ μόλις ἐξέχει ἀπὸ τὸ ἔδαφός του. Συνήθως οἱ μορφές πατοῦν σὲ μιὰ βαθμίδα ποὺ ἔνα τμήμα της μένει ἄπεργο γιὰ νὰ τοποθετηθεῖ σὲ κάποια βάση⁴. Ὁ κανόνας τῆς στήλης τῆς Ἑλάτειας θυμίζει κάπως τὴν ἀνάλογη διαμόρφωση στὴ βοιωτικὴ στήλη τῆς Ἀφροδισίας μὲ τὴν ὁποία ἡ στήλη μας, ὅπως καὶ μὲ τὴ στήλη τῆς Διοδώρας ἀπὸ τὶς Θεσπιές⁵, ἔχει μιὰ γενικὴ ὁμοιότητα ὡς πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς μορφῆς καὶ ὡς πρὸς τὸ μοτίβο τῆς καθιστῆς γυναικίας.

τὴ μορφὴ ποὺ τὰ ξέρομε στὴ Θεσσαλία, BIESANTZ δ.π. K19 πίν. 10 καὶ K25 πίν. 12. Δὲν ἀποκλείονται γιὰ τὶς ἐπιστέψεις αὐτὲς κάποιες παραλλαγμένες ἢ συνθετότερες μορφές γραπτῶν ἀνθεμίων.

1. Τὰ μνημεῖα τῆς πρώτης κατηγορίας ποὺ σώζονται ἀκέραια ἔχουν ὕψος πάνω ἀπὸ 1.60 μ. ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα ἀν συμπληρωθοῦν πρέπει νὰ φθάνουν καὶ μερικὰ νὰ ξεπερνοῦν τὸ ὄριο αὐτό. Ἀντίθετα τὸ ὕψος τῶν ἐπιτυμβίων τῆς δευτέρας κατηγορίας κυμαίνεται ἀνάμεσα στὸ 1.00 ὡς 1.50 μ. ἐκτὸς ἀπὸ λίγες ἐξαιρέσεις ὅπως ἡ στήλη τοῦ Ἰλξίνου (BIESANTZ δ.π. K20a πίν. 15) καὶ ἡ νέα στήλη μὲ τὸν πολεμιστὴ στὸ Μουσεῖο τῆς Λάρισας (βλ. ΑΘ. ΤΖΙΑΦΑΛΙΑΣ, Λαρισαῖκά Γράμματα, τεύχος 2, Ἀπρ. - Ἰούν. 1979, 56). Ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες στήλες ποὺ δὲ σώζονται ἀκέραies, λίγες πρέπει νὰ φθάνουν τὸ ὄριο τοῦ 1.50 μ., ὅπως π.χ. ἡ στήλη τοῦ νέου μὲ τὰ δόρατα (K6), τῆς γυναικίας μὲ παιδί ἀπὸ τὴ Λάρισα (K35) καὶ ἡ στήλη τοῦ ἀνδρὰ μὲ παιδί (K8). Σ' αὐτὴ τὴν κατηγορίαν πρέπει νὰ ἀνήκουν καὶ οἱ δύο στήλες ἀπὸ τὴ Ροδιά Τυρνάβου. Γιὰ τὴν πρώτη βλ. Κ. ΓΑΛΛΗ δ.π. 130 εἰκ. 1. Γιὰ τὴ δεύτερη, Α. ΜΠΑΤΖΙΟΥ - ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, Δυὸ νέες ἐπιτύμβιες στήλες τοῦ Μουσείου Λαρίσης, ΑΑΑ XIV, 1981, 47 κέ. Γιὰ τὴ δεύτερη στήλη εἶναι πιθανότερη ἡ ἀνθεμωτὴ ἐπίστεψη γιὰτὶ ἡ ἀναλογία πλάτους-ὑψους

πρέπει νὰ πλησιάζει τὸ 1:3 ἀν βέβαια ὑπολογίσουμε ὅτι τὸ μὴ σωζόμενο τμήμα τῆς ἦταν γύρω στὰ 0.40 μ.

2. Βλ. πῶς πάνω σ. 150 σημ. 1.

3. Στήλη τῆς Πολυξένας, ὕψος 1.13 μ., πλάτος 0.53 - 0.47 μ. Στήλη τῆς Κλώθουσας σωζ. ὕψος 0.87 μ., πλάτος 0.51 - 0.46 μ. Στήλη τῆς οἰκογένειας ἀπὸ Φαλάνη, BIESANTZ δ.π. K7 πίν. 22, σ. 8. Σωζ. ὕψος 1.25 μ., πλάτος 0.69 - 0.66 μ.

4. Βλ. BIESANTZ δ.π. K27 πίν. 8, K11 πίν. 2, K26 πίν. 12. Κ. ΓΑΛΛΗ δ.π. 130. Τὸ ἴδιο στοιχεῖο τὸ ἔχουμε καὶ σὲ ἀρκετὰ βοιωτικὰ ἀνάγλυφα. Βλ. G. RODENWALDT, Thespische Reliefs, JdI 28, 1913, πίν. 25, 27, εἰκ. 9 σ. 332, εἰκ. 4 σ. 321. Ὅπου ὑπάρχει κανόνας καὶ ἔμβολο τότε ὁ κανόνας εἶναι αἰσθητὰ πῶς παχὺς. BIESANTZ δ.π. K25 πίν. 12. Α. ΜΠΑΤΖΙΟΥ - ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ δ.π. 48 εἰκ. 1, σ. 50 εἰκ. 3.

5. Στήλη Ἀφροδισίας Μ. Θηβῶν ἀρ. 21 ΑΔ 16, 1960, Χρονικά, 148 πίν. 125β καὶ ΑΕ 1963, Χρονικά, 11 πίν. Θ καὶ Ι. Ἐπίσης W. SCHILD - XENIDOU, Boiotische Grab- und Weihreliefs archaischer und klassischer Zeit (1972) ἀρ. 24. Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΝΤ. ΚΟΝΕΟΛΑ, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Θήβας, 43 πίν. 7. Στήλη Διοδώρας, RODENWALDT δ.π. 332, πίν. 29, DIEPOLDER δ.π. 15, πίν. 8, 1, SCHILD - XENIDOU δ.π. ἀρ. 23 169.

Δυστυχῶς δὲ σώζεται πιά κανένα ἴχνος ἀπὸ τὴ διακόσμηση τῆς ἐπίστεψης. Ὁ τεχνίτης δὲν ἀπέδωσε πλαστικὰ τὶς ἀρχιτεκτονικὲς λεπτομέρειες τοῦ αἵματος ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ ἰσχνότατη ἐσοχή, πάνω ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ δηλωνόταν γραπτὰ ὁ ὀριζόντιος κανόνας¹.

Τὸ κεντρικὸ ἀκρωτήριο εἶναι ἀρκετὰ ψηλὸ καὶ ἰδιόρρυθμο². Ὑψώνεται βαθμιδωτὰ σχηματίζοντας στὸ κάτω τμήμα του δύο περίπου ἐπάλληλα καμπύλα ὅρια, πού διαφοροποιοῦνται πλαστικὰ σ' ὅλο τὸ πᾶχος τοῦ ἀκρωτηρίου. Τὸ σχῆμα αὐτὸ δὲ θυμίζει τὴ συνηθισμένη μορφή τῶν κεντρικῶν ἀκρωτηρίων τῶν στηλῶν, ὅπως ἀντιπροσωπεύονται στὴ στήλη τῆς Μυνῶς, ἢ στὴ στήλη ἀπὸ τὴν Καλλικράτεια³. Ἡ μόνη στήλη πού τὸ περίγραμμα τοῦ ἀκρωτηρίου τῆς μοιάζει μὲ τὸ δικό μας, εἶναι ἡ ροδιακὴ στήλη τῆς Κριτῶς καὶ τῆς Τιμαρίστας⁴. Κι αὐτὴ ὅμως δὲ βοηθάει οὐσιαστικά, ἀφοῦ χάθηκε ἡ ἐσωτερικὴ γραπτὴ διακόσμηση. Ἀκόμη τὸ περίγραμμα τοῦ κεντρικοῦ ἀκρωτηρίου τῆς στήλης μας, παρουσιάζει ἐμφανεῖς ὁμοιότητες μὲ ὀρισμένους πῆλινους ἀκροκεράμους τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ., ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο καὶ τὴν Πέλλα⁵. Ἄν καὶ δὲν μπορεῖ νὰ συζητηθεῖ μιὰ τόσο περίτεχνη διακόσμηση γιὰ τὸ ἀκρωτήριο τῆς στήλης τῆς Ἐλάτειας, ὥστόσο μιὰ κεντρικὴ λυρόσχημη σύνθεση ἐλίκων, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐκφεύγουν μὲ ὀριζόντια καὶ διαγώνια κατεύθυνση διάφορα παραπληρωματικὰ στοιχεῖα, θὰ ταίριαζε στὶς «εὐρύχωρες» διαστάσεις του. Τὸ ἀνθέμιο ἦταν σίγουρα ἐννεάφυλλο⁶.

Ἡ γυναικεῖα μορφή εἰκονίζεται καθισμένη⁷ σὲ κλισμὸ πρὸς τὰ δεξιὰ κρατώντας στὴν ἀγκαλιά της ἓνα νήπιο. Μὲ τὸ ἀριστερό της χέρι τὸ ἀγκαλιάζει ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο καὶ συγκρατεῖ τὸ κεφάλι του, ἐνῶ μὲ τὸ δεξιὸ της τὸ κρατᾷ καλὰ ἀπὸ τὴ μέση. Τὰ πόδια τῆς γυναικὸς πατοῦν πάνω στὸν κανόνα χωρὶς νὰ μεσολαβεῖ ὑποπόδιο. Τὸ

1. Βλ. παρόμοιο παράδειγμα BIESANTZ ὁ.π. K27 πίν. 8.

2. Ὑψος 0.20 μ. Τὸ κυρίως ἀνθέμιο ἔχει ὕψος 0.10 μ.

3. Στήλη Μυνῶς, βλ. C. BLÜMEL, Die klassisch griechischen Skulpturen der Staatlichen Museen zu Berlin (1966) 24 ἀρ. K23 πίν. 24 ὅπου ὅλη ἡ βιβλιογραφία. Γιὰ τὴ ζωγραφικὴ ἀποκατάσταση τῆς διακόσμησης στὰ ἀκρωτήρια τοῦ τύπου αὐτοῦ βλ. στήλη τοῦ Εὐφύρου στὸ Μουσεῖο Κεραμεικοῦ, BAR. SCHLÖRB - VIERNEISEL, AM 79, 1964, 93 εἰκ. 48, 1, 49, 51, 1 καὶ ΑΔ 20, 1965, B1, 39, πίν. 40. Ἐπίσης, ΑΘ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔ 24, 1969, Μελέται, 227 σημ. 77 πίν. 126 καὶ ΑΔ 29, 1974, Μελέται, 214 πίν. 135. Στήλη Καλλικράτειας, ΑΙΚ. ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ - ΔΕΣΠΟΙΝΗ, Προβλήματα τῆς παριανῆς πλαστικῆς τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ. (1979) 89 κέ., πίν. 30, 31, 32. Τέτοιο σχῆμα μοιάζει νὰ ἔχει τὸ σπασμένο ἀκρωτήριο τῆς βοιωτικῆς στήλης τῆς Πολυξένας, βλ. BLÜMEL ὁ.π. 17 ἀρ. K26 πίν. 12, RODENWALDT ὁ.π. 322 εἰκ. 5, καὶ τῆς στήλης τοῦ Φυρκία βλ. Η. ΤΣΙΡΙΒΑΚΟ, ΑΔ 23, 1968, Μελέται, 70 κέ. πίν. 35 καὶ CHR. CLAIRMONT, Gravestone and Epigram (1970) 102 ἀρ. 29, πίν. 14, 17.

4. G. JACOPI, Clara Rhodos 4, σ. 37 κέ. πίν. 1 καὶ 5, σ. 31 κέ. πίν. 4, G. LIPPOLD, Griechische Plastik, 64.3 καὶ ὡραία φωτογραφία στὸν LULLIES - HIRMER, Greek Sculpture (1957) πίν. 185.

5. D. M. ROBINSON, Olynthus, part XII πίν. 84, X. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ, ΑΔ 16, 1960, 82 πίν. 68, 69.

6. Γιὰ γραπτὰ κοσμήματα ἀκρωτηρίων καὶ γιὰ τὴν τεχνικὴ τους βλ. ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ - ΔΕΣΠΟΙΝΗ ὁ.π. 96 κέ.

7. Γιὰ τὴν προέλευση τοῦ μοτίβου τῆς καθιστῆς μορφῆς βλ. Ι. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, ΑΔ 21, 1966, Μελέται, 112. Ἐπίσης ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ ὁ.π. 122, 123 μὲ συγκεντρωμένα πρῶιμα παραδείγματα τοῦ νησιωτικοῦ χώρου. Γιὰ πρωιμότερες ἐμφανίσεις τοῦ ἴδιου μοτίβου βλ. Α. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ - ΠΡΟΥΚΑΚΗ, ΑΕ 1976, 93 σημ. 6 ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς μεταβολῆς τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου τῆς στήλης σὲ σχέση μὲ τὴν ἐμφάνιση τῆς καθιστῆς μορφῆς, βλ. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟ ὁ.π. 208 κέ. ἰδίως 211. Ὅποια ὅμως κι ἂν εἶναι ἡ προέλευσή του, στὰ χρόνια τῆς στήλης ἀπὸ τὴν Ἐλάτεια τὸ μοτίβο αὐτὸ ἔχει γενικευθεῖ. Ὅσο σὲ τὴ Θεσσαλία φαίνεται πὺδ ἀγαπητὴ ἡ παράσταση τῆς ἑρθιας μορφῆς, στοιχεῖο πού τὴ συνδέει καὶ θεματολογικὰ μὲ τὸν ἰωνικὸ κόσμο.

ἀριστερό της πατάει μ' ὅλο τὸ πέλμα, ἐνῶ τὸ δεξιὸ σέρνεται ἀρκετὰ πίσω καὶ μόλις ποὺ ἀγγίζει μὲ τὰ δάχτυλα τὸ ἔδαφος. Τὸ μοτίβο αὐτό, πολὺ συχνὸ στὶς καθιστὲς μορφές, ἂν καὶ δὲν μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει ὡς χρονολογικὸ στοιχεῖο, μᾶς δίνει ὥστόσο ἓνα εὐρύτερο πλαίσιο χρονικῆς ἀναφορᾶς¹. Ἀπὸ τὰ σανδάλια της διακρίνονται μόνο τὰ καττύματα, ἐνῶ τὰ γραπτὰ κορδόνια ἔχουν πιά ἐξαλειφθεῖ².

Ἡ γυναίκα φοράει χειριδωτὸ χιτῶνα ποὺ σχηματίζει πάνω στὸ στέρνο της μιὰ κάπως παχιά ὀριζόντια πτυχή. Ἴσως, λοιπόν, ὁ χιτῶνας εἶχε ἀπόπτυγμα³. Τὸ ἀπόπτυγμα θὰ πρέπει νὰ ἦταν κοντό, ἀφοῦ δὲ διακρίνεται στοὺς μηροὺς τῆς καθιστῆς μορφῆς. Τὸ ἱμάτιο, ποὺ ἐδῶ, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα θεσσαλικά ἐπιτύμβια χρησιμεύει καὶ ὡς καλύπτρα τῆς κεφαλῆς⁴, πέφτει ἀπὸ τὸ κρανίον τῆς γυναίκας⁵ κατὰ μῆκος τῆς πλάτης της καὶ τυλίγει τοὺς μηροὺς της καλύπτοντάς τοὺς ἀκριβῶς ὡς τὰ γόνατα. Δὲν τὸ ξαναβλέπουμε ὅμως ἀνάμεσα στὰ πόδια τοῦ κλισμοῦ, ὅπως π.χ. στὴ στήλη τῆς οἰκογένειας ἀπὸ τὴ Φαλάνη, μὲ τὴν ὁποία ἡ στήλη τῆς Ἑλλάτειας, πέρα ἀπὸ τὴ γενικότερη ὁμοιότητα, παρουσιάζει τὴν ἴδια διευθέτηση στὰ ἐνδύματα (πίν. 50γ). Αὐτὸ ἴσως νὰ ὀφείλεται στὴν κατασκευαστικὴ ἰδιοτυπία τοῦ κλισμοῦ⁶, στὸν ὅποιο τὸ «τραβέρο» ποὺ ἐνώνει τὰ δύο τοῦ πόδια εἶναι πολὺ παχύτερο ἀπ' ὅ,τι συνήθως συμβαίνει⁷. Ἡ περίπτωση

1. Στὰ χρόνια τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ καὶ ὡς τὰ μέσα τοῦ αἵωνα, τὸ μοτίβο αὐτὸ δὲν εἶναι συχνό. Οἱ καθιστὲς μορφές συνήθως πατοῦν καὶ μὲ τὰ δύο πέλματα στὸ ὑπόπδιο, βλ. στήλη τῆς «Λευκοθέας» Albani, H. HILLER, Ionische Grabreliefs der ersten Hälfte des 5 Jh. n. Chr., Ist. Mitt. Beiheft 12 (1975) 186 κέ. πίν. 24,2 ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία καὶ ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ - ΔΕΣΠΟΙΝΗ, Προβλήματα 173 καὶ 193. Στήλη ἀπὸ τὴν Αἴγινα, JOHANSEN δ.π. 137 εἰκ. 70. Στήλη τοῦ Πειραιᾶ, (βλ. πρὸ πάνω σ. 150 σημ. 1), Στήλη τῆς Κομοτηνῆς, Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ δ.π. 199 κέ., στήλη Ἰκαρίας, Ν. ΚΟΝΤΟΛΕΟΝ, Aspects de la Grèce préclassique (Paris 1970) πίν. 1. ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ - ΔΕΣΠΟΙΝΗ, Προβλήματα 149 ὅπου ὅλη ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία. Μετὰ τὰ μέσα τοῦ αἵωνα ὅμως, ἡ κίνηση αὐτὴ τοῦ ποδιοῦ πρὸς τὰ πίσω εἶναι χαρακτηριστική. Δειγματοληπτικὰ ἀναφέρουμε ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ τὴ στήλη τοῦ Τυννία, JOHANSEN δ.π. 15 εἰκ. 1, τῆς Ἀμφαρέτης, JOHANSEN δ.π. 18 εἰκ. 4, τῆς γυναίκας μὲ τὴ λήκυθο, JOHANSEN δ.π. 153 εἰκ. 77. Ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, τὴ στήλη K10, BIESANTZ δ.π. πίν. 2 καὶ τὴ στήλη τῆς οἰκογένειας ἀπὸ τὴ Φαλάνη (βλ. σ. 151 σημ. 3). Ἀπὸ τὴ Βοιωτία, τὶς στήλες τῆς Διοδώρας καὶ τῆς Ἀφροδισίας (βλ. σ. 151 σημ. 5) καὶ στήλη ἀπὸ τὴ Λιάτση, ΑΕ 1963, Χρον., 18, πίν. ΙΔ. Ἀντίθετα ἡ θεσσαλικὴ στήλη τῆς Ροδιάς δείχνει τὴ μορφή νὰ πατᾷ καὶ στὰ δύο πέλματα. βλ. ΜΠΑΤΖΙΟΥ - ΕΥΕΤΑΘΙΟΥ δ.π. 48 εἰκ. 1.

2. Γενικὰ γιὰ σανδάλια βλ. BIESANTZ δ.π. 77 καὶ ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ - ΔΕΣΠΟΙΝΗ, Προβλήματα 226 σημ. 314 ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

3. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο θὰ πρέπει νὰ ἔχει ἀπόπτυγμα καὶ ὁ χιτῶνας τῆς καθιστῆς γυναίκας στὴ στήλη K10 καὶ

τῆς γυναίκας ἀπὸ τὴ Φαλάνη (K7). Ὁ BIESANTZ δ.π. 71 καὶ 72 σημ. 6, ἀμφιβάλλει ἂν ὑπάρχει. Ἀκόμη στὴν 69 καὶ 71 ὑποστηρίζει ὅτι τὸ ἐνδυμα αὐτὸ ταιριάζει κυρίως σὲ παντρεμένες γυναῖκες, τὸ φοροῦν ὅμως καὶ νέα κορίτσια, ἀλλὰ ὄχι παιδιὰ.

4. Ὁ BIESANTZ δ.π. 73 ὑποστηρίζει ὅτι ἱμάτιο φοροῦν πάντα οἱ παντρεμένες γυναῖκες καὶ ἰδίως οἱ μητέρες, συχνὰ οἱ κοπέλες, ὄχι ὅμως τὰ παιδιὰ καὶ οἱ θεραπαινίδες. βλ. HILLER, Ionische Grabreliefs 81 σημ. 51 γιὰ ἱμάτιο πάνω ἀπὸ κεφάλι καὶ Β. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗ, τὸ ἀνάγλυφο τῆς Ἰκαρίας, AAA IX, 1976, 114.

5. Ἡ γυναίκα τῆς στήλης μας φορεῖ τὸ ἱμάτιο μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ τὸ φοροῦν οἱ κοπέλες τῆς στήλης ἀπὸ τὴ Φαλάνη (K4) καὶ ἡ γυναίκα τῆς στήλης τῆς Λάρισας (K22) καὶ ὄχι ὅπως ἡ γυναικεία μορφή στὴ στήλη τοῦ Βόλου (K10) καὶ ἡ καθιστὴ στὴ στήλη τῆς Φαλάνης (K7).

6. Γιὰ τὸν κλισμὸ γενικὰ βλ. G. RICHTER, Ancient Furniture (1966) 33 κέ., BIESANTZ δ.π. 90, σημ. 133, SCHILD - XENIDOU δ.π. 136.

7. Χωρὶς νὰ εἶναι συνηθισμένη αὐτὴ ἡ παραλλαγή, τὴ συναντοῦμε σὲ ἀρκετὰ ἀνάγλυφες στήλες καὶ ληκύθους. Γιὰ παράλληλα παραδείγματα βλ. στήλη ἀπὸ Βοιωτία στὸ E. M. ἀρ. 1861, COLLIGNON, Monuments Piot 3, 1896, 31 πίν. 3. RODENWALDT δ.π. 331 εἰκ. 9, U. HAUSMANN, Griechische Weihreliefs 31 πίν. 16. Ἐδῶ, ὁ κλισμὸς ποὺ κάθεται ἡ γυναίκα παρουσιάζει τὴν ἴδια ἰδιομορφία μὲ τὸ δικό μας, ἐνῶ ἀνάμεσα στὰ πόδια τοῦ κλισμοῦ τοῦ ἀνδρὸς πέφτει τμήμα τοῦ ἱματίου του. βλ. ἐπίσης τὴ στήλη τοῦ E. M. 1023, CONZE, Die attischen Grabreliefs des 5 und 4 Jh. 1 πίν. CXIII ἀρ. 471 καὶ

νά αποδίδεται μ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὸ ἱμάτιο ἢ κάποιο ἄλλο ὕφασμα, δὲ φαίνεται πιθανή, γιατί ἀκόμη κι ὅταν τὸ ὕφασμα αὐτὸ ἀποδίδεται τόσο σχηματικά, ὥστε δύσκολα νά θυμίζει πτυχωμένο ροῦχο, διαφοροποιεῖται αἰσθητὰ ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη κατασκευὴ τοῦ καθίσματος¹.

Τὸ νήπιο εἰκονίζεται στὴν ἀγκαλιὰ τῆς γυναίκας μὲ τὸ πρόσωπο σὲ κατατομὴ πρὸς ἀριστερὰ καὶ τὸ στέρνο σὲ στάση 3/4. Τὰ πέλματα τῶν ποδιῶν του, ὅσο μπορούμε νά διακρίνουμε, προβάλλουν κάτω ἀπὸ τὸν δεξιὸ της βραχίονα, κοντὰ στὸν ἀγκώνα. Τὸ νήπιο πρέπει νά φορᾷ κάποιο ἔνδυμα², τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν διακρίνεται πουθενά, γι' αὐτὸ φαίνεται γυμνό. Φέρνει τὸ δεξί του χέρι πρὸς τὸ πρόσωπο καὶ μοιάζει ἔτοιμο νά βάλει τὸ μεγάλο δάχτυλο στὸ στόμα, μοτίβο σπάνιο, ἂν ὅχι μοναδικὸ στὴν κλασικὴ πλαστική. Μὲ τὸ ἄλλο χέρι, ποὺ πέφτει χαλαρὸ στοὺς μηρούς τῆς γυναίκας, κρατᾷ κάποιο ἀντικείμενο. Δυστυχῶς δὲν μπορούμε νά τὸ ἀναγνωρίσουμε μὲ σιγουριά. Τὸ ὁρατὸ του περίγραμμα ἔχει περίπου στρογγυλὸ σχῆμα καὶ μὲ τὸν τρόπο ποὺ τὸ σφίγγει στὴν παλάμη του, φαίνεται ὅτι τὸ βαστάει ἀπὸ κάποιο στέλεχος. Ὑπάρχει ὅμως μιὰ μικρὴ πιθανότητα νά κρατᾷ ἓνα πουλὶ³ ἀπὸ τὰ φτερά του μὲ τὸν ἴδιο περίπου τρόπο ποὺ ἡ κόρη τῆς στήλης ἀπὸ τὴν Καλλικράτεια κρατᾷ τὸ περιστέρι⁴.

Ἄν θέλουμε τώρα νά συζητήσουμε τὴν προέλευση τοῦ συγκεκριμένου μοτίβου, τῆς γυναίκας μὲ τὸ παιδί στὴν ἀγκαλιὰ, φοβᾶμαι ὅτι δὲν μπορούμε νά ἀπαντήσουμε μὲ σιγουριά, βασιζόμενοι στὰ μέχρι τώρα γνωστὰ μνημεῖα. Γεγονὸς εἶναι ὅτι τὸ πιὸ πρῶμο ἔργο μὲ τὸ θέμα αὐτὸ βρέθηκε στὴν Ἀττική, ἀλλὰ ἡ ἔρευνα ἔχει ἤδη ἐπισημάνει καὶ συζητᾷ τὸν ἰωνικὸ του χαρακτήρα⁵. Στὴν Ἰωνία τὸ μοτίβο πρωτοεμφανίζεται στὰ χρόνια τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ, σὲ δύο προβληματικά, γιὰ διάφορους λόγους ἀνάγλυφα, στὴ στήλῃ τῆς Ἰκαρίας καὶ στὴ στήλῃ τῆς «Λευκοθέας» Albani⁶. Στὸ β' μισὸ τοῦ αἰῶνα, ἐνῶ δὲν τὸ συναντοῦμε καθόλου στὴν Ἰωνία, ἔχουμε στὴν Ἀττικὴ τὸ ἔξοχο παράδειγμα τῆς Ἀμφαρέτης μὲ τὸ νεκρὸ ἐγγονάκι της⁷, στὰ χρόνια πάνω-κάτω τῆς

πίν. LXXXIV ἀρ. 333 σ. 76 ὅπου ἡ τίτλη Χοιρίνη κάθεται σὲ πανομοιότυπο μὲ τὸ δικό μας κλισμό. Ἀκόμη BLÜMEL δ.π. πίν. 48, στήλῃ τῆς Μαλθάκης καὶ Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ, Ἑλληνικά 15, 1957, πίν. 7. Στὶς δύο τελευταῖες στήλες ἐλάχιστα διακρίνεται τὸ ξύλινο στέλεχος κάτω ἀπὸ τὸ ὕφασμα. Γιὰ ἀνάλογα παραδείγματα σὲ ληκύθους βλ. B. SCHMALTZ, Untersuchungen zu den attischen Marmor Lekythen (1970) A 106 πίν. 29 καὶ A 240 πίν. 42.

1. Ὅπως συμβαίνει σὲ πολλὲς στήλες βιοτεχνικῆς μάλλον παραγωγῆς βλ. CONZE δ.π. πίν. LX 240, πίν. LVII 206 καὶ 211, στήλῃ Γλυκέρας δ.π. πίν. XLIII 140, στήλῃ γυναίκας ποὺ γνέθει BLÜMEL δ.π. K61 σ. 37.

2. Τὸ πιὸ συνηθισμένο ἔνδυμα τοῦ μωροῦ εἶναι ὁ χιτῶνας, συνήθως χωρὶς ἀπόπτυγμα. Βλ. BIESANTZ δ.π. 72.

3. Τὸ πιὸ συχνὸ σύμβολο σὲ στήλες μὲ παρόμοιο θέμα εἶναι τὸ πουλί. Γενικὰ στὶς θεσσαλικὲς στήλες τὸ σύμβολο αὐτὸ εἶναι τὸ κατ' ἔξοχον ἐκφραστικὸ μέσο στὸ διάλογο τῶν μορφῶν. Ἡ μιὰ συνήθως εἶναι παιδική. Βλ. BIESANTZ δ.π. K10 πίν. 2, K48 πίν. 9, K8 πίν. 12, K33 πίν. 15, K1 πίν. 18 (ἐδῶ περισσότερο ταιριάζει ὡς ἐρωτικὸν σύμβολο), K3

πίν. 21 καὶ K7 πίν. 22. Γιὰ τὸ δισημαντὸ νόημα τοῦ συμβόλου αὐτοῦ, ὅπως καὶ γιὰ τὴν ἰωνικὴ του προέλευση βλ. ΔΕΜΠΕΣΗ δ.π. 91 καὶ BIESANTZ δ.π. 88. Ἐπίσης ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ - ΔΕΣΠΟΙΝΗ, Προβλήματα 110 κέ. ἰδίως σ. 114, ὅπου ἐξηγεῖται ἡ ἰδιαίτερη προτίμηση τοῦ περιστεριοῦ σὲ μορφὲς τῶν ἐπιτύμβιων στηλῶν.

4. Βλ. πιὸ πάνω σ. 152 σημ. 3.

5. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ δ.π. 112. ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ δ.π. 123, σημ. 35, ὅπου ἡ ὑπόλοιπη βιβλιογραφία. Ἐπίσης ΚΟΝΤΟΛΕΟΝ, Aspects 18, πίν. VIII, I. H. RÜHFEL, AntK 17, 1974, 44 σημ. 26, E. BERGER, Das basler Artzrelief (1970) 146, εἰκ. 157.

6. Βλ. πιὸ πάνω σ. 153 σημ. 1. Στὶς δύο αὐτὲς στήλες τὸ παιδί εἰκονίζεται ὀρθιὸ στὴν ἀγκαλιὰ τῆς γυναίκας, ὅπως καὶ στὴ στήλῃ ἀπὸ τὴν Θεσπιέ. Βλ. πιὸ κάτω σ. 155 σημ. 2.

7. Γιὰ τὴ στήλῃ τῆς Ἀμφαρέτης, βλ. KÜBLER, AM 59, 25 - 32 πίν. V. JOHANSEN δ.π. 17, εἰκ. 4, CLAIRMONT, Gravestone and Epigram 91, ἀρ. 23 ὅπου ἡ ὑπόλοιπη βιβλιογραφία, πίν. 11 καὶ σ. 70, 71. ΚΟΝΤΟΛΕΟΝ, Aspects 17 κέ. ΔΑΜΠΙΝΟΥΔΑΚΗΣ δ.π. 114.

στήλης τῆς Ἑλάτειας. Ἀκόμη τὸ θέμα αὐτὸ ἐμφανίζεται σὲ ὀρισμένες στήλες βιοτεχνικοῦ χαρακτήρα ποὺ προχωροῦν καὶ μέσα στὸν 4ο αἰ.¹ Στὴ Βοιωτία ἐξάλλου, τὸ μοτίβο ἀντιπροσωπεύεται μὲ δυὸ παραδείγματα, ἐπίσης μέσα στὸν 4ο αἰ.² Ὡστόσο ἂν θέλουμε νὰ χαρακτηρίσουμε τὸ μοτίβο ἰωνικὸ ἢ ἀττικὸ ἄσχετα ἀπὸ τὸ ποῦ πρωτοχρησιμοποιήθηκε, ἴσως δὲν εἶναι χωρὶς σημασία τὸ γεγονὸς, ὅτι μετὰ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα ἐμφανίζεται συχνὰ στὴ Θεσσαλία, ποὺ οἱ δεσμοὶ τῆς μὲ τὴν ἰωνικὴ τέχνη εἶναι δεδομένοι.³

Ξαναγυρνώντας στὴ στήλη τῆς Ἑλάτειας, παρατηροῦμε ὅτι ἡ παράσταση τῆς καθιστῆς μορφῆς συμπίπτει στὸ ἀριστερὸ ἄκρο τοῦ μνημείου. Ἡ γυναίκα κάθεται βαθιά μέσα στὸν κλισμὸ ποὺ τὸ ἐρεϊσίνωτό του ἀναπτύσσεται σύρριζα μὲ τὸ ἀριστερὸ πέρας τῆς στήλης, ἀλλὰ ἡ στάση τῆς εἶναι κάπως ἀλύγιστη καὶ στητή. Τὸ κάθισμά της δὲν ἔχει τίποτα ἀπὸ τὴν ἀνεση τῆς Ἀμφαρέτης, οὔτε ἀπὸ τὴν πιὸ σύνθετη κίνηση τῆς νεότερης Φιλοτέρας.⁴ Ὡστόσο εἶναι φανερὴ μιὰ πιὸ στενὴ καὶ ζεστὴ σχέση ἀνάμεσα στὶς δύο μορφές, στοιχεῖο ποὺ τὸ συναντοῦμε ἔντονο καὶ στὶς ἄλλες ὅμοιες θεματικὰ στήλες, ἰδιαίτερα ὅμως στὴ στήλη τῆς Ροδιᾶς.⁵

Γενικὰ τὴ θεσσαλικὴ τέχνη τῶν ἐπιτύμβιων μνημείων τὴ χαρακτηρίζει ἓνας πιὸ ἐκδηλωτικὸς καὶ συμβολικὸς τρόπος ἔκφρασης, καθὼς καὶ μιὰ διηγηματικὴ τάση, γνωρίσματα ποὺ ἡ ἔρευνα τὰ ἐντάσσει στὸν ἰωνικὸ καλλιτεχνικὸ χῶρο.⁶

Ὁ τεχνίτης ποὺ λάξευσε τὴ στήλη τῆς Ἑλάτειας ἦταν σίγουρα Θεσσαλός. Ἡ ὁμοιότητα ὅμως, ποὺ ἤδη διαπιστώσαμε, στὸν ἀρχιτεκτονικὸ τῆς τύπο μὲ τὶς βοιωτικὲς στήλες τῆς Διοδώρας καὶ τῆς Ἀφροδισίας,⁷ μᾶς ὁδηγεῖ στὴ σκέψη, μήπως ὁ τεχνίτης εἶχε ὑπόψη τοῦ κάποιο ἐξωθεσσαλικὸ πρότυπο. Κάτι τέτοιο μπορεῖ νὰ συζητηθεῖ, γιὰτὶ στὰ χρόνια τῆς στήλης μας, ἂν καὶ δὲν μποροῦμε ἀκόμη νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴν «κοινὴ» τέχνη ὅπως διαμορφώνεται στὸν 4ο αἰ., ὥστόσο εἶναι ἤδη φανερὴ ἡ ὑπαρξὴ καὶ διακίνηση κοινῶν προτύπων.⁸

1. KONTOLEON, Aspects 20, σημ. 1.

2. Πρόκειται γιὰ τὴ στήλη τῆς Φιλωτέρας, βλ. ΧΡ. ΚΑΡΟΥΖΟ, Τὸ Μουσεῖο τῆς Θήβας (1934) ἀρ. 131, σ. 38, εἰκ. 31, Ι. ΘΡΕΨΙΑΔΗ, ΑΕ 1963, Χρον., 16 πίν. ΙΕα, SCHILD - XENIDOU δ.π. 178 ἀρ. 49, ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΟΝΣΟΛΑ δ.π. 72 πίν. 38 καὶ γιὰ τὴ στήλη τῆς οἰκογ. ἀπὸ Θεσπιές, βλ. SCHILD - XENIDOU δ.π. 180, ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΟΝΣΟΛΑ δ.π. 72 ἀρ. 42.

3. Βλ. BIESANTZ δ.π. 162 κέ.

4. Βλ. πιδ πάνω σ. 154 σημ. 7 καὶ σ. 155 σημ. 1.

5. BIESANTZ δ.π. K10 πίν. 2, K7 πίν. 22 καὶ γιὰ τὴ στήλη τῆς Ροδιᾶς Α. ΜΠΑΤΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ δ.π. 47 κέ.

6. Γιὰ τὸ διηγηματικὸ καὶ συμβολικὸ χαρακτῆρα τῆς ἰωνικῆς τέχνης βλ. ΤΣΙΡΙΒΑΚΟ δ.π. 73. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ τὰ βρίσκουμε ἐκδηλὰ καὶ σὲ περιοχὲς ποὺ αὐτὴ ἡ τέχνη ἐπηρεάζει, ἰδίως στὴ Θεσσαλία ποὺ τὸ ἀντικείμενο ὡς σύμβολο ἢ ὡς παιχνίδι συνοδεύει σχεδὸν πάντα τὴν παράσταση. Ἀντίθετα ἡ αὐτάρκεια τῆς ἀττικῆς τέχνης σπάνια χρησιμοποιεῖ σύμβολα. Τὰ συνοδευτικὰ ἀντικείμενα, συνή-

θως εἶναι χρηστικὰ σκεύη τῆς καθημερινῆς ζωῆς (βλ. DIEPOLDER δ.π. πίν. 10, 20, 26 κλπ.) ἢ δηλώνουν τὴν ιδιότητα τοῦ νεκροῦ (DIEPOLDER δ.π. πίν. 2.2, 4, 16 κλπ.). Γιὰ ἀρκετὰς ἀπὸ τὶς στήλες ὅπου ὑπάρχει σύμβολο, συνήθως πουλί, μποροῦμε νὰ μιλήσουμε γιὰ ἰωνικὴ ἐπίδραση π.Χ. DIEPOLDER δ.π. πίν. 1.2, 5.

7. Βλ. πιδ πάνω σ. 151 σημ. 5.

8. Εἶναι γεγονὸς πάντως, ὅτι ἡ θεσσαλικὴ τέχνη στὸν 5ο αἰ. παραμένει πιὸ κλειστὴ σὲ ἀπὸ ἐξω ἐπιδράσεις, ἀπ' ὅ,τι οἱ γειτονικὲς τῆς καλλιτεχνικὲς περιοχὲς τῆς βόρειας Ἑλλάδας καὶ τῆς Βοιωτίας. Στὴ Βοιωτία ἰδίως ἰωνικὲς καὶ ἀττικὲς ἐπιδράσεις συνυπάρχουν καὶ ὅσο προχωροῦμε πρὸς τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. οἱ τελευταῖες γίνονται πιὸ ἔντονες, παρ' ὅλο ποὺ ἀνιχνεύονται καὶ νωρίτερα. Βλ. RODENWALDT δ.π. 331 κέ. καὶ συμπερασματικὰ στὴ σ. 339. SCHILD - XENIDOU δ.π. 166 καὶ ἰδίως 169 κέ. Τελευταῖα, ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ - ΤΙΒΕΡΙΟΥ, ΑΕ 1980, 49 καὶ 50, ὅπου ἀναφέρεται ἡ ἰδια ἐναλλαγὴ ἐπιδράσεων καὶ στὴ βορειοελλαδικὴ τέχνη.

Παρόλα αυτά στη στήλη τῆς Ἑλλάτειας ξεχωρίζουν ὅλα τὰ γνωστὰ θεσσαλικά χαρακτηριστικά¹: τὰ σαρκώδη χεῖλη, τὸ βαρὺ στρογγυλὸ πηγούνι μὲ τὴν ἔντονη ἔσοχή καθὼς ἀνεβαίνει πρὸς τὸ κάτω χεῖλος, τὰ κάπως φουσκωμένα μῆλα καὶ οἱ στρογγυλές φόρμες στὸ πρόσωπο (πίν. 50β). Αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ στοιχειοθετοῦν καὶ τὸν ἰωνισμό τῆς στήλης μας, πὺν τὸν ἀνιχνεύουμε στὴ Θεσσαλία ἀπὸ τὰ αὐστηρορρυθμικά κιόλας χρόνια. Τὸ γεγονός ὅτι ὅμοια γνωρίσματα συναντοῦμε καὶ σ' ἄλλα ἔργα ἀπὸ τὸ βορειοελλαδικὸ χῶρο, ὅπως π.χ. στὴ στήλη τῆς Πύδνας², στὴ μικρὴ ἀνάγλυφη στήλη ποὺ βρῆκε ὁ καθηγητὴς Ἀνδρόνικος στὴν τούμπα τῆς Βεργίνας³, καθὼς καὶ στὸ πρόσωπο τῆς κόρης τοῦ Δίου⁴, ἐξηγεῖται, ὅπως ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ, ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὅλη ἡ βορειοελλαδικὴ σχολή, αὐτόνομη ὁμάδα τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ ἡ θεσσαλικὴ τέχνη, ἔχει δεχτεῖ ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴν Ἰωνία⁵.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω συμπεραίνουμε ὅτι ἡ στήλη τῆς Ἑλλάτειας οὐσιαστικὰ ἐντάσσεται ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ στυλ ἀνάμεσα στὰ ἐπιτύμβια ἔργα τοῦ θεσσαλικοῦ χώρου, μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ ἐνὸς «ἐπαρχιακοῦ» ἔργου. Τὰ περιγράμματα εἶναι σκληρά, τὸ ἀνάγλυφο πρόστυπο⁶, οἱ φόρμες αὐτόνομες, χωρὶς ὁμαλές μεταβάσεις, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὸ πρόσωπο τῆς νεκρῆς, ὅπου ὁ τεχνίτης πετυχαίνει πιδ μαλακὲς καὶ διαφοροποιημένες πλαστικὲς μορφές. Ἡ κόρη τῆς χαμένης στήλης ἀπὸ τὴ Χυρετία⁷ ἔχει τὴν ἴδια πλαστικὴ διατύπωση στὸ σκυμμένο τῆς πρόσωπο. Ἡ βοιωτικὴ Ἀφροδισία⁸ ἐξάλλου μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὴ γυναίκα τῆς Ἑλλάτειας, ὅχι μόνο γιὰ τὴν ὁμοιότητα στὴν ἀπόδοση τοῦ προσώπου, ἀλλὰ κυρίως γιὰ τὴ σχεδὸν ὅμοια διάταξη τῆς κόμης. Τὰ μαλλιά χωρισμένα στὴ μέση, κατεβαίνουν χαμηλὰ στὸ μέτωπο, προχωροῦν πάνω ἀπὸ τὸ αὐτὶ γιὰ νὰ καταλήξουν μαζεμένα ψηλὰ στὸν αὐχένα. Οὔτε οἱ ἀναλογίες στὰ σώματα τῆς γυναίκας καὶ τοῦ παιδιοῦ εἶναι ἀπόλυτα σωστές. Τὸ παιδί ἰδίως ἔχει ἀφύσικα μακριὰ πόδια, ἐνῶ οἱ ἀναλογίες τοῦ ἀριστεροῦ τοῦ χειριοῦ εἶναι λανθασμένες. Ξέροντας ὅμως τίς δυνατότητες ὅλης γενικὰ τῆς τέχνης στὸν 5ο αἰῶνα γιὰ τὴν παράσταση τῆς παιδικῆς μορφῆς, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ παιδί τῆς στήλης μας ἀποδίδεται ἀρκετὰ πειστικὰ ὡς νήπιον⁹. Τὸ προφίλ τοῦ εἶναι καλὸ, τὸ μάτι βέβαια, ὅσο διακρίνεται ἔχει ἀποδοθεῖ κατενώπιον, ἡ σχεδίαση ὅμως τοῦ αὐτιοῦ εἶναι ἐξελιγμένη. Ἐξάλλου, ἐνῶ ἡ ἀπόδοση τοῦ στήθους τῆς γυναίκας σὲ 3/4 καὶ ἡ ἀνάλογη στάση τοῦ παιδιοῦ εἶναι σχετικὰ πετυχημένες, ἀλλοῦ ὁ τεχνίτης προσπαθεῖ σὲ μονοδιάστατες οὐσιαστικὰ ἐπιφάνειες νὰ ἀποδώσει τὴν αἴσθηση τοῦ βάθους, τοποθετώντας τὰ διάφορα θέματα σὲ ἐπάλληλα ἐπίπεδα¹⁰.

1. HEBERDEY, AM 15, 1890, 207.

2. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Τὰ ἑλληνικὰ μουσεῖα (1974) 270.

3. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Οἱ βασιλικοὶ τάφοι τῶν Αἰγῶν, Φίλιππος βασιλεὺς Μακεδόνων (1980) 201.

4. Βλ. πιδ πάνω σ. 149 σημ. 2.

5. BIESANTZ δ.π. 171, 173 καὶ 181 καὶ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ - ΤΙΒΕΡΙΟΥ, ΑΔ 30, 1975, 40.

6. Ο.π. 41 σημ. 46.

7. BIESANTZ δ.π. πίν. 18 σ. 6. Ὁ Α. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΕ 1917, 132 κέ. πίν. 3, τὴ χρονολογεῖ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ αἰῶνα, ἐνῶ ὁ Biesantz τὴν ἀνεβάζει στὸ

γ' τέταρτο. Τὸ σίγουρο εἶναι πάντως, πὺς τὸ ἦθος καὶ ἡ αἰδημοσύνη τῆς κόρης προϋποθέτουν τίς κοπέλες ἀπὸ τὴν πομπή τῆς ἀνατολικῆς ζωφόρου.

8. Βλ. πιδ πάνω σ. 151 σημ. 5.

9. Στὴν ὀλόγλυφη πλαστικὴ ἡ παιδικὴ μορφή βρίσκει τίς σωστές τῆς διαστάσεις μὲ τὴ δημιουργία τῆς Εἰρήνης καὶ τοῦ Πλούτου. Γιὰ τὸ ἄγαλμα αὐτὸ βλ. Ε. LA ROCCHA, Eirene e Ploutos, JdI 89, 1974, 112. Ἀλλῃ βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα βλ. G. NEUMANN, AM 79, 1964, 140 κέ.

10. Βλ. τὸ λυγισμένο στὸν ἀγκώνα χέρι τῆς γυναίκας, κάτω ἀπὸ τὸ ὅποιο προβάλλουν διαδοχικὰ τὰ πέλματα

Στὰ μοτίβα τῆς πτύχωσης τέλος, διακρίνουμε τὸν «ἐπαρχιακὸν» τεχνίτη ποὺ συγχωνεύει ποικιλότροπες ἐμπειρίες, ἀλλὰ δὲν τὶς ἀποδίδει πάντα σωστά. Συγκεκριμένα οἱ πτυχὲς ἀνάμεσα στὰ πόδια τῆς μορφῆς, ποὺ ἀνακαλοῦν αὐστηρορρυθμικὰ μοτίβα, ἀκολουθοῦν στυλιζαρισμένα τὴν κάμψη τοῦ ποδιοῦ, διαγώνια πρὸς τὰ πίσω. Τὶς ἴδιες ἐπίπεδες πτυχὲς τὶς βρίσκουμε στὴ στήλη τοῦ λυράρη ἀπὸ τὴ Βόνιτσα τῆς Ἀκαρνανίας¹.

Ἀκόμη, παρόλο ποὺ εἴμαστε μακριὰ ἀπὸ τὴ διακοσμητικὴ καὶ ἔντονα γραμμικὴ πτυχολογία ποὺ διακρίνουμε στὶς ἄλλες, ὅμοια θεματικὰ στήλες, τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ὑπάρχουν μεμονωμένα καὶ στὴ στήλη τῆς Ἑλάτειας. Ἡ ἀπόδοση τῶν χαρακτῶν πτυχῶν τῆς χειρίδας εἶναι ξερὰ διακοσμητικὴ, χωρὶς τὸ πληθωρικὸ στοιχεῖο τῶν μοτίβων τῆς χειρίδας στὴν κόρη μὲ τὸ λαγός², ἀλλὰ ἰδίως χωρὶς τὴ ρευστότητα ποὺ ἔχουν οἱ πτυχὲς αὐτὲς στὴν Ἀμφοττώ³.

Ὁ χρονολογικὸς προσδιορισμὸς τῆς στήλης ἀπὸ τὴν Ἑλάτεια φαίνεται καταρχὴν δύσκολος, γιὰτὶ ὅπως εἶδαμε ἐπιζοῦν σ' αὐτὴν πολλὰ παραδοσιακὰ στοιχεῖα. Διαπιστώσαμε τὸ συντηρητισμὸ τοῦ τεχνίτη σὲ ὀρισμένα μοτίβα τῆς πτύχωσης. Ἀκόμη πιὸ φανερὸς γίνεται ὡστόσο, στὴν ἀπόδοση τοῦ ματιοῦ τῆς γυναίκας, ὅπου ἡ προσπάθεια νὰ παρασταθεῖ μὲ συνίζηση εἶναι μᾶλλον ἀποτυχημένη. Τὰ βλέφαρα ὅμως εἶναι πιὰ σχετικὰ λεπτὰ καὶ διαφοροποιημένα καί, ὅσο μποροῦμε νὰ διακρίνουμε, διαχωρίζονται τὸ πάνω ἀπὸ τὸ κάτω στοὺς ἐσωτερικοὺς κανθούς. Ἀκόμη, τὸ πάνω βλέφαρο φαίνεται νὰ καλύπτει τὸ κάτω στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ματιοῦ, στοιχεῖο ποὺ ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὶς μετόπες τοῦ Παρθενώνα⁴. Τὸ πάνω βλέφαρο ἐξἄλλου, σχηματίζει ἓνα δυναμικὸ τόξο, ἐνῶ τὸ κάτω κλείνει τὸ βολβὸ μὲ μιὰ ἥπια εὐθεία. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ μᾶς ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν ὁμοιόμορφη ἀμυγδαλωτὴ διαμόρφωση τοῦ ματιοῦ στὶς κοπέλες τῶν στηλῶν ἀπὸ τὰ Φάρσαλα καὶ τὴ Φαλάνη⁵. Ἀντίθετα μᾶς ὁδηγεῖ πιὸ κοντὰ στὴ στήλη τῆς Πολυξένας⁶, ὅπου ἡ συνίζηση τοῦ ματιοῦ εἶναι ἀρκετὰ προχωρημένη.

Ἄν τὰ στοιχεῖα αὐτὰ τοποθετοῦν χρονικὰ τὴ στήλη ἀμέσως μετὰ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα, ὀρισμένα πιὸ ἐξελιγμένα χαρακτηριστικὰ τὴν ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὰ πιὸ πάνω θεσσαλικά ἀνάγλυφα. Ἡ στροφὴ τοῦ στέρνου τῆς γυναίκας πρὸς τὰ ἔξω εἶναι στοιχεῖο, ποὺ τὸ συναντοῦμε σὲ ἐπιτύμβια ἔργα τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 5ου αἰ., ὅπως π.χ. στὴ στήλη τῆς Ἀφροδισίας καὶ πιὸ ἔντονα στὴ στήλη τῆς Μυννῶς καὶ τῆς Ἡγησῶς⁷.

τοῦ ποδιοῦ καὶ σὲ τελευταῖο ἐπίπεδο ἡ πτυχὴ τῆς χειρίδας. Ἐπίσης μιὰ προσπάθεια γιὰ ἀπόδοση τῆς τρίτης διάστασης εἶναι ἡ δήλωση τοῦ δεύτερου πίσω ποδιοῦ τοῦ κλισμοῦ. Γιὰ τὸ στοιχεῖο αὐτό, βλ. στήλη τοῦ Ξανθίππου, DIEPOLDER ὁ.π. πίν. 4, τῆς Ἀριστύλλας, DIEPOLDER ὁ.π. πίν. 1 - 2 καὶ τοῦ Φυρκία, ΤΣΙΡΙΒΑΚΟΣ ὁ.π. πίν. 35.

1. Βλ. Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ, Κατάλογος γλυπτῶν Ε.Μ. ἀρ. 735, σ. 34. Γιὰ τὶς σχέσεις τῆς στήλης μὲ τὸ ναξιακὸ ἔργαστήρι βλ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟ ὁ.π. 205 καὶ σημ. 6.

2. BIESANTZ ὁ.π. K29 πίν. 4.

3. Ἀρ. Ε.Μ. 739, RODENWALDT ὁ.π. 320 κέ. εἰκ.

4. Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ ὁ.π. 35. SCHILD - XENIDOU ὁ.π. K10 σ. 162.

5. ΚΑΡΟΥΖΟΣ, An Early Classical Disc Relief from Melos, JHS 79, 1951, 108.

6. Στήλη Φαρσάλων, BIESANTZ ὁ.π. K36 πίν. 17, Στήλη Φαλάνης, K4 πίν. 18.

7. Βλ. πιὸ πάνω σ. 150 σημ. 1.

7. Γιὰ τὴ Μυννῶ βλ. πιὸ πάνω σ. 152 σημ. 3. Γιὰ τὴν Ἡγησῶ, πρόχειρα, DIEPOLDER ὁ.π. πίν. 20.

Ἐπίσης ὁ τύπος τῆς κόμμωσης εἶναι κοινὸς σὲ ἔργα ποὺ λίγο πολὺ ἀνήκουν στὰ χρόνια αὐτά¹.

Ἀκόμη θὰ λέγαμε πὼς ἡ νεαρή γυναίκα βρίσκεται σὲ ἓνα ἐλαφρὸ βύθος καὶ πὼς ἀδιόρατα ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν ζωντανῶν². Ἡ βαριά καὶ κλειστὴ σύνθεση τῆς καθιστῆς γυναίκας γίνεται ὁ φορέας τῆς θλίψης καὶ τῆς μοναξιᾶς, συναισθηματικά ποὺ αἰωροῦνται στὶς ματιές τῶν δύο μορφῶν, οἱ ὁποῖες τελικὰ δὲν συναντῶνται. Μιὰ τέτοια πνευματικὴ διάσταση ὅμως δὲν ἔχει γίνῃ συνείδηση στὸν τεχνίτη τῆς στήλης καὶ ἡ ἀπομόνωση τῆς νεκρῆς δὲν ἔχει ἀκόμη συντελεστεῖ.

Συμπερασματικὰ ἡ στήλη τῆς Ἑλλάτειας πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ., παρόλα τὰ συντηρητικὰ στοιχεῖα, ποὺ τὴν κρατοῦν δέσμια μιᾶς ἔντονης καὶ καθαρὰ προσδιορισμένης θεσσαλικῆς παράδοσης.

Τέλος, ἂν πρέπει νὰ τὴν τοποθετήσουμε σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια στὰ ὁποῖα ὁ Biesantz κατατάσσει ἀνάγλυφα καὶ ὀλόγλυφα ἔργα, τότε θὰ πρέπει νὰ εἶναι τὸ νεότερο ἔργο τῆς ομάδας Λάρισα III³. Ἐδῶ ἀνήκει ἡ στήλη τῆς Πολυξένας καὶ τοῦ Ἐκέδαμου⁴. Οἱ γενικὲς ὁμοιότητες ποὺ διακρίνει κανεὶς ἀνάμεσα σ' αὐτὴν καὶ στὰ ἔργα τοῦ κύκλου Λάρισα - Φαλάνη III, εἶναι οἱ μεγάλες ἀπτύχωτες ἐπιφάνειες, οἱ κάπως μαλακὲς γραμμὲς καὶ τὸ χαμηλὸ ἀναγλυφικὸ ἔξαρμα.

Ἐπίμετρο

Ἡ ἐρμηνεία τοῦ μοτίβου τῆς γυναίκας ποὺ κρατᾷ ἓνα μωρὸ στὴν ἀγκαλιά της ἀποτέλεσε, μετὰ τὴ δημοσίευση τῆς στήλης τῆς Ἰκαρίας⁵, θέμα ἔντονης ἐπιστημονικῆς συζήτησης. Ἐδῶ δὲ θὰ γίνῃ λόγος γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ χαρακτηρισμοῦ τῆς συγκεκριμένης γυναικείας μορφῆς, ὡς θεᾶς ἢ θνητῆς⁶, ἀλλὰ μόνο γιὰ τὸ μοτίβο τῆς καθιστῆς βρεφοκρατούσας μορφῆς, ποὺ εἶναι συχνὸ σὲ ἐπιτύμβια μνημεῖα, ἰδίως στὴ Θεσσαλία.

Ὁ Κοντολέων στὴν πρώτη δημοσίευση τῆς στήλης τῆς Ἰκαρίας, ἰδίως ὅμως στὴ δευτερολογία του, τονίζει ὅτι στὴν ἀρχαία Ἀθήνα ἡ ἀνατροφή τῶν παιδιῶν εἶναι ἀποκλειστικὰ ἔργο τῆς τροφῆς καὶ ὄχι τῆς μητέρας⁷. Ἐτσι, πιστεύει ὅτι οἱ καθιστὲς βρεφοκρατοῦσες μορφὲς τῶν ἐπιτύμβιων στηλῶν, ἀττικῶν καὶ μὴ, εἰκονίζουν πάντα τροφούς⁸.

1. Βλ. καὶ κόμμωση τῆς Ἀμφαρέτης (πιδ πάνω σ. 154 σημ. 7).

2. HIMMELMANN-WILDSCHÜTZ, Studien zum Ilissos-Relief (1956) καὶ Χρ. ΚΑΡΟΥΖΟΣ, Τηλαυγὲς Μνῆμα, Χαρτιστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον, τ. Γ' 269 κέ., ὅπου ἀναλύονται τὰ τρία διαδοχικὰ στάδια ποὺ περνᾷ ἡ μορφή τοῦ νεκροῦ, ὅπως τὰ διατύπωσε πρῶτος ὁ Himmelmann στὸ πιδ πάνω βιβλίον του.

3. Βλ. BIESANTZ ὁ.π. 148 κέ.

4. Βλ. πιδ πάνω σ. 150 σημ. 1. Γιὰ τὴ στήλη τοῦ Ἐκέδαμου BIESANTZ ὁ.π. K26 πίν. 12.

5. KONTOLEON, Aspects de la Grèce préclassique 1 - 21, ἰδίως 18 - 20 καὶ σημ. 1. RÜHFEL, AntK 17,

1974, 42 κέ. N. KONTOLEON, Ἡ στήλη τῆς Ἰκαρίας (δευτερολογία), ΑΕ 1974, 13 κέ. HILLER, Ionische Grabreliefs 78 κέ., ἰδίως 81 σημ. 51 καὶ σ. 172. Βλ. καὶ πιδ πάνω σ. 153 σημ. 1.

6. Ὁ Κοντολέων ἐρμηνεύει τὴ σκηνὴ τῆς στήλης τῆς Ἰκαρίας ὡς τελετὴ παραστάσεως μικρῶν παιδιῶν μπροστὰ σὲ Κουροτρόφο θεᾶ ἢ νύμφη.

7. KONTOLEON, ΑΕ 1974, 23. Γιὰ βιβλιογραφία σχετικὰ μὲ τροφούς βλ. KONTOLEON, Aspects 20 σημ. 1.

8. KONTOLEON, ΑΕ 1974, 25, «Θὰ ἀποδειχθῇ ἐσφαλμένη ἡ ἐρμηνεία μου μόνον ὅταν προσαχθῇ σαφὲς παράδειγμα παραστάσεως μητρὸς καθημένης καὶ βρεφοκρατοῦσας».

Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ τὸ χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ ἐρμηνεύσει, στὴ θεϊκὴ σφαῖρα πιά, τὸ ἀνάλογο μοτίβο τῆς στήλης τῆς Ἰκαρίας, ὡς θεᾶς Κουροτρόφου. Ἄν καὶ τὰ ἄλλα ἐπιχειρήματα τοῦ Κοντολέοντα εἶναι ἀρκετὰ πειστικά, τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ φαίνεται ἀδύνατο, γιατί, ὅπως παρατηρεῖ καὶ ἡ Hiller, τίποτα δὲν ἀποδεικνύει ὅτι οἱ βρεφοκρατοῦσες μορφές τῶν διαφόρων ἐπιτύμβιων στήλῶν εἶναι πράγματι τροφοί¹. Ὁ βασικὸς λόγος εἶναι ὅτι καμιὰ καθιστὴ τροφός, ποὺ ἡ ιδιότητά της ἐπιβεβαιώνεται ἐπιγραφικά, δὲν κρατᾷ παιδί στὴν ἀγκαλιά της. Ἀντιστρέφοντας τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ τῆς Hiller, μπορούμε νὰ παρατηρήσουμε, ἐπίσης, ὅτι σὲ καμιὰ ἐνεπίγραφη στήλη μὲ τὸ ἴδιο θέμα, δὲν ταυτίζεται ἐπιγραφικὰ ἡ γυναίκα μὲ τροφό². Κι ἂν ἡ γιὰ τὴν Ἀμφαρέτη εἶναι ἡ φυσικὴ τροφός τοῦ παιδιοῦ, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Β. Λαμπρινουδάκης³, σὲ καμιὰ περὶ πτωση δὲν εἶναι αὐτὸ ποὺ ἐννοεῖται μὲ τὴν ἀρχαία λέξη «τίτθη».

Ἀκόμη, πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι καμιὰ καθιστὴ βρεφοκρατοῦσα μορφή δὲν εἶναι ντυμένη μὲ τὸ γνωστὸ βαρβαρικὸ ἔνδυμα τῶν δούλων, οὔτε διαφοροποιεῖται μὲ κάποιον ἄλλο τρόπο⁴.

Εἰδικὰ γιὰ τὶς ἀνάλογες στήλες τῆς Θεσσαλίας, νομίζω πὼς ἡ ἐρμηνεία αὕτη ἀποδυναμώνεται καὶ γιὰ ἄλλους λόγους.

Ἡ ὀργάνωση τῆς θεσσαλικῆς κοινωνίας διαφέρει οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὴν «ἀστικὴν» ζωὴ τῆς Ἀθήνας τοῦ 5ου καὶ 4ου αἰ.⁵, ὥστε νὰ εἶναι καθιερωμένη ἡ ἀπασχόληση τροφῶν γιὰ τὴν ἀνατροφή τῶν μικρῶν παιδιῶν. Σὲ μιὰ κατὰ βάση ἀγροτικὴ κοινωνία, ἄσχετα ἀπὸ τὶς οἰκονομικὲς δυνατότητες ὀρισμένων οἰκογενειῶν, δύσκολα φανταζόμαστε τὴν ὑπαρξὴ τροφῶν. Κι αὐτὸ γιὰ τὴν νεότερη ἐλληνικὴ κοινωνία, ὁ θεσμὸς τῆς τροφῆς εἶναι συνδεδεμένος μὲ τὶς συνήθειες καὶ τὴ νοοτροπία μιᾶς «ἀστικῆς» εὐημερούσας τάξης. Ἀλλὰ κι ἂν ἀκόμη δεχτοῦμε τὴν ὑπαρξὴ τροφῆς σ' ἓνα πλούσιο θεσσαλικὸ σπίτι, εἶναι δύσκολο νὰ πιστέψουμε ὅτι οἱ στήλες ποὺ σώζονται μὲ τὸ θέμα τῆς βρεφοκρατοῦσας μορφῆς, στήθηκαν γιὰ τὶς νεκρὲς τροφούς.

Σὲ μιὰ στήλη ἀπ' αὐτές, ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τοῦ Βόλου, ὑπάρχει ἐπιγραφή τὴν ὁποία ὁ Ἀρβανιτόπουλος διαβάξει: ΜΡΟΧΟ ΠΕΡΙΓΕΝΕΑ ἢ ΜΡΟΧΟ ΙΗΕΡΟΓΕΝΕΑ⁶. Στὴ στήλη τῆς Ροδιᾶς, ἐξάλλου, ἡ ἐπιγραφή ἀναφέρει καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἀδελφοῦ τῆς νεκρῆς, ποὺ ὅμως δὲ σώζεται: "Ετσι στὴν πρώτη στήλη δηλώνεται τὸ πατρωνυμικὸ τῆς γυναικείας μορφῆς, ἐνῶ στὴ δεύτερη τὸ ὄνομα ἐνὸς ἄλλου συγγενικοῦ της προσώπου. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι σὲ ἐνεπίγραφες στήλες ποὺ εἰκονίζουν τροφούς δὲν ἔχουμε, συνήθως, κάτι τέτοιο. Ἀντίθετα δηλώνεται ταπεινὰ ἡ ιδιότητά της

1. HILLER ὁ.π. 81 σημ. 51.

2. Στὶς δύο θεσσαλικὲς ἐνεπίγραφες στήλες δὲ σώζεται δυστυχῶς ἀκέραια ἡ ἐπιγραφή. Εἶναι ὅμως σίγουρο ὅτι στὴν ἐπιγραφή τῆς στήλης K10 τοῦ Μουσείου τοῦ Βόλου, BIESANTZ ὁ.π. 10 πίν. 2, δὲν ἀναφέρεται ἡ λέξη «τίτθη». Τὸ ἴδιο φαίνεται πιθανότερο καὶ γιὰ τὴ στήλη τῆς Ροδιᾶς, βλ. ΜΠΑΤΖΙΟΥ - ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, AAA XIV, 1981,

49 εἰκ. 2 καὶ σ. 52.

3. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ, AAA IX, 1976, 114.

4. Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ, Ἑλληνικά 15, 1957, 316.

5. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, ΑΕ 1974, 23.

6. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΕ 1916, 19 ἀρ. 273. BIESANTZ ὁ.π. 10.

νεκρῆς δίπλα στὸ μικρὸ τῆς ὄνομα¹. Συχνὰ τὸ ἐπίθετο «χρηστή» συμπληρώνει τὴν ἐπιγραφή, προσδιορίζοντας ἔτσι τὸ ἦθος τῆς τροφοῦ².

Τέλος, κι ἓνας ἄλλος λόγος πρέπει νὰ μᾶς κάνει προσεκτικούς γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ μοτίβου αὐτοῦ στὶς θεσσαλικὲς στήλες: Τὸ θέμα τοῦ δούλου ἢ τῆς παιδίσκης μὲ τὴν ἔννοια τῆς ὑπηρετικῆς μορφῆς, δὲν ἐμφανίζεται παρὰ σπάνια στὴν ἐπιτύμβια θεσσαλικὴ τέχνη τοῦ 5ου αἰ., δεῖγμα ὅτι ἡ μορφὴ αὐτὴ παραμένει ἓνα στοιχεῖο ξένο πρὸς τὴν οἰκογένεια³. Δὲν ἔχει δηλαδὴ ἐνσωματωθεῖ μαζὶ τῆς, ὥστε νὰ συμμετέχει ἐνεργὰ στὴ ζωὴ τῆς. Καὶ ἡ τροφὸς εἶναι δούλη καὶ πολλὰς φορὲς ξένη, ὅπως μᾶς μαρτυρεῖται τουλάχιστον γιὰ τὴν Ἀττικὴ⁴.

Μόνο μέσα στὸν 4ο αἰ., πού ἡ ἐπίδραση τῆς ἀττικῆς τέχνης ἔχει διαμορφώσει στὰ «μέτρα» τῆς τὸ στυλ καὶ τὸ θεματολόγιο στὴ Θεσσαλία⁵, κάνει τὴν ἐμφάνισή τῆς καὶ ἡ ὑπηρετικὴ μορφὴ, συνήθως ὡς θεραπαινίδα, κρατώντας τὴν πυξίδα τῆς νεκρῆς πού εἰκονίζεται δίπλα τῆς⁶.

Οἱ πιὸ πάνω σχέψεις δὲν ἀποκλείουν, βέβαια, τὴν περίπτωση νὰ ἀπεικονίζεται ἡ τροφὸς καθιστὴ καὶ βρεφοκρατοῦσα, ἰδίως ὅταν τὸ μοτίβο αὐτὸ ἀποτελεῖ τμῆμα μιᾶς πολυπρόσωπης παράστασης. Στὴ στήλη π.χ. τοῦ Ε.Μ. 1023, στὴν ὁποία ἀναφέρεται καὶ ὁ Κοντολέων, ἡ δεύτερη καθιστὴ μορφὴ μὲ τὸ μωρὸ στὴν ἀγκαλιά, ἴσως εἶναι ἡ τροφὸς⁷. Τὰ δεδομένα ὅμως πού ἔχουμε μέχρι σήμερα — μνημεῖα καὶ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες — μᾶς ὁδηγοῦν, τίς περισσότερες φορὲς πιὸ σωστά, στὴν ταύτιση τῆς γυναικείας μορφῆς μὲ τὴ μητέρα πού κρατᾷ τὸ μωρὸ στὴν ἀγκαλιά τῆς καὶ ὅχι μὲ τὴν τροφό.

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΑΛΛΑΜΑΝΗ-ΣΟΥΡΗ

Βέροια, Μάρτιος 1983

1. CONZE, Attische Grabreliefs, ἀρ. 333 πίν. 84. «Χοιρίνη τίτθη», ΚΑΡΟΥΖΟΥ ὁ.π. 311 σημ. 3, δὲς καὶ O. MASSON, Les noms des esclaves dans la Grèce antique, Actes du Colloque 1971 sur l'esclavage (Paris 1973) 14, 15.

2. Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ ὁ.π. 315 καὶ πίν. 6: «Πυραίχημη, τίττη χρηστή». ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, Aspects 20 σημ. 1 πίν. VII 2: «Παίδευσις τίττη χρηστή».

3. Βλ. BIESANTZ ὁ.π. 92. Οἱ παιδικὲς μορφὲς πού εἰκονίζονται σὲ πολλὰς θεσσαλικὲς στήλες δὲ φαίνεται νὰ εἶναι μορφὲς δούλων. Ἀπὸ τὸν τρόπο πού εἰκονίζονται

δίπλα στὴν κύρια μορφὴ τῆς στήλης, συμπεραίνουμε πὼς ἔχουν κάποια συγγενικὴ σχέση μ' αὐτή. Συνήθως ἀναπτύσσεται ἓνας διάλογος κι ἓνα παιχνίδι ἀνάμεσά τους (βλ. BIESANTZ, K8 πίν. 12, K15 πίν. 14, K3 πίν. 21). Ἄλλοτε ἄλλοι, ἀναπτύσσεται μία διάθεση προστασίας πού ἐκδηλώνεται μὲ ἓνα χᾶδι τῆς κύριας μορφῆς πρὸς τὴν παιδική (K35 πίν. 4, K22 πίν. 7, K2 πίν. 13, K33 πίν. 15).

4. Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ ὁ.π. 316.

5. BIESANTZ ὁ.π. 165.

6. BIESANTZ K16, K31 πίν. 21 κλπ.

7. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, Aspects 20 σημ. 1 πίν. VII, 1.

ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΚΑΙ ΥΠΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΕΞ ΕΡΕΤΡΙΑΣ. V (Τελευταίον) *

(ΚΛΕΙΣΤΑ ΑΓΓΕΙΑ. ΛΑΒΑΙ. ΥΠΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΚΑΙ ΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟΣ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ)

(Πίν. 51 - 64)

Εἰς μνήμην Ἰωάννου Σταματάκου

Εἰς τὸ τρίτον¹ καὶ τέταρτον² μέρος ἐδημοσιεύθη ἅπασα ἡ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν μας τῶν ἐτῶν 1973 - 1977³ περισυλλεγεῖσα κεραμεική, ἡ ἀφορῶσα εἰς τὰ ἀνοικτὰ ἀγγεῖα. Εἰς τὸ παρόν, πέμπτον, μέρος παρουσιάζονται τὰ κλειστὰ ὑστερογεωμετρικὰ ἀγγεῖα καὶ θραύσματα καὶ ἀκολουθοῦν μία σειρά λαβῶν γεωμετρικῶν ἀγγείων γενικῶς, τὰ ὑπογεωμετρικῶν χρόνων θραύσματα, ἅτινα φέρουν ἐπὶ μελαμβανοῦς ἐπιφανείας γραμμικὸν διάκοσμον διὰ λευκοῦ ἐπιχρίσματος καί, τέλος, τὰ εὐάριθμα χειροποίητα ἀγγεῖα καὶ θραύσματα· πάντα ταῦτα⁴ τῶν αὐτῶν, ὡς ἄνω, ἀνασκα-

* Ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης ὀφείλω νὰ ἐκφράσω τὰς θερμὰς μου εὐχαριστίας πρὸς τὸν καθηγητὴν κ. Γεώργ. Μυλωνᾶν, ὁ ὁποῖος ἐδέχθη νὰ περιληφθοῦν εἰς τρεῖς συνεχεῖς τόμους τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τὸ τρίτον, τέταρτον καὶ πέμπτον μέρος τῆς μελέτης ταύτης. Διὰ τὴν μετ' ἀφοσίωσεως καὶ μεγάλῃς ἐπιμελείας διόρθωσιν τῶν δοκιμῶν καὶ τὴν διάταξιν τῶν πινάκων καὶ τῶν πέντε μερῶν τῆς μελέτης εὐχαριστῶ ὅλως ἰδιαιτέρως τὴν κ. Ἠλέκτραν Ἀνδρεάδην καὶ τὸν κ. Ἀντώνιον Χριστοδούλου.

1. ΑΕ 1981, 84 - 113.

2. ΑΕ 1982, 161 - 186.

3. Εἰς τὴν σειράν ταύτην (ἦς τὸ πρῶτον μέρος ἐν ΑΕ 1975, 206 - 229 καὶ τὸ δεύτερον ἐν ΑΕ 1977, 128 - 163) δημοσιεύεται ἡ ἰδιόμορφος κεραμεικὴ παραγωγή τοῦ ὑστερογεωμετρικοῦ ἐρετριακοῦ ἐργαστηρίου, ὡς καὶ τοῦ ὑπογεωμετρικοῦ. Εἰς ἐτέραν μελέτην καὶ ὑπὸ τὸν τίτλον *Keramik aus Eretria im Stil: A. Von attisch mittelgeometrisch II. B. Von euboisch subprotogeometrisch III*, ΑΜ 100, 1985 καὶ 101, 1986 (ἀμφότερα ὑπὸ ἐκτύπωσιν), σχολιάζεται ἡ ὡς ἐν τῷ τίτλῳ κεραμεικὴ, ἥτις εἶναι λίαν σημαντικὴ διὰ τὴν ἀπωτάτην ἱστορίαν τῆς πόλεως. Περὶ τῆς εὐβοϊκῆς ὑπο-πρωτογεωμετρικῆς κεραμεικῆς βλ. Lefkandi I (σποράδην).

4. Ἀπασαί αἱ φωτογραφίαι καὶ αἱ τομαὶ τῶν ὀστράκων καὶ τοῦ παρόντος μέρους τῆς μελέτης ἐγένοντο ὑπὸ τῆς ὑπογραφομένης. Τὰ σχέδια ἀντέγραψεν εἰς τὸ

διαφανὲς ὁ ἐργοδηγὸς - σχεδιαστὴς κ. Ἀντώνιος Στέλιος, ὅστις ἐσχεδίασε καὶ τὰς εἰκόνας 5 καὶ 6· τὸν εὐχαριστῶ θερμῶς. Ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης ὡσαύτως θερμῶς εὐχαριστῶ διὰ τὴν μετ' ἀφοσίωσεως ἐκτέλεσιν τοῦ καθήκοντός των καὶ τὴν συνεχῆ συμπαράστασιν των εἰς τὸ ἔργον τῆς Ἐφορείας τοὺς ἀρχιφύλακας τῶν Μουσείων Θηβῶν καὶ Ἐρετρίας κ. Ἰω. Κουλιεράκη καὶ Κων. Βαθειώτην, ἀντιστοίχως, καὶ τὸν φύλακα τοῦ Μουσείου Ἐρετρίας κ. Γεώργ. Ρόγκαν. Σημειοῦμεν ὅτι κατὰ τὴν ἐκτύπωσιν καὶ διὰ νὰ ἐλαττωθῇ κατὰ τὸ δυνατόν ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰκόνων ἐκάστου πίνακος πολλαὶ ἀρχικαὶ φωτογραφίαι παρεμφερῶν ὀστράκων συνεκολλήθησαν ἀνὰ δύο ἢ τρεῖς καὶ ἐφωτογραφήθησαν ὁμοῦ· ὡς ἐκ τούτου, ὁ συσχετισμὸς τῶν ἀναλογικῶν τῶν ὀστράκων δὲν πρέπει νὰ ἀναζητῆται εἰς τοὺς πίνακας, ἀλλὰ εἰς τὰς διαστάσεις, τὰς παρατιθεμένους εἰς τὰς ἀντιστοίχους ὑποσημειώσεις. Πρὸς διευκόλυνσιν τοῦ μελετητοῦ, ἐπαναλαμβάνομεν τὴν ἐν ΑΕ 1981, 84 σημ. 11, ἥτις ἔχει οὕτως: Ὁ ἀριθμὸς εὐρετηρίου ἐκάστου θραύσματος εἶναι τοῦ Μουσείου Ἐρετρίας. Ὅσα ὀστράκα δὲν φέρουν ἐνδειξὴν προελεύσεως, περισυνελέγησαν ἀπὸ τὰ βαθύτερα στρώματα τοῦ ἀνασκαφέντος τμήματος τῆς ὁδοῦ Ἀριστονίκου Ἐρατωνύμου, πρώτης παραλλήλου τῆς παραλιακῆς (ΑΕ 1977, 128)· εἰς τὰ λοιπὰ τίθεται ὁ ἀριθμὸς τοῦ Ο (ἰκοδομικοῦ) Τ (ετραγώνου), ἐντὸς τοῦ ὁποῖου εὐρέθησαν. Τὰ συνεικονιζόμενα εἰς τὰς ἀρχικὰς φωτογραφίας προέρχονται σχεδὸν πάντοτε ἐκ τῆς αὐτῆς θέσεως, δι' ἧς καὶ ἡ ἐνδειξις

φικῶν περιόδων. Ἡ παρουσίασις τῆς μακρᾶς σειρᾶς τῶν ἐξ Ἑρετρίας θραυσμάτων καὶ ὀλίγων ἀγγείων περατοῦται διὰ τῆς δημοσιεύσεως χαράγματος ἱστιοφόρου ἐπὶ τμήματος μελαμβανοῦς ὑστερογεωμετρικοῦ σκύφου.

Α. Κλειστὰ ἀγγεῖα (πίν. 51 - 59γ)¹

Ι. Ἀγγεῖα ὀλόκληρα (πίν. 51)

Ἡ ὑπ' ἀρ. 1² ὑψίλαιμος πρόχους φέρει ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ³ μέγαν διάγραμμα μαιάνδρον⁴ ἀμελοῦς ἐργασίας, πλαισιούμενον ἄνωθεν ὑπὸ ζώνης, ἥς τὸ σφζόμενον τμήμα κοσμεῖται διὰ καθέτου καὶ ἀριστερᾶ ταύτης διὰ συστήματος ἐπαλλήλων τριγώνων καὶ κύκλου μετὰ παχείας στιγμῆς· δεξιᾶ τῆς καθέτου πιθανὸν διάγραμμα οὐρὰ πτηνοῦ⁵. Ἐπὶ τοῦ ὧμου τοῦ ἀγγείου ζώνη μετὰ σειρᾶς τριγώνων ἐν πλαισιώσει· κατὰ τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ ὑποτυπώδους μελαμβανοῦς κορμοῦ τέσσαρες ἐξηρημένοι δακτύλιοι. Ἡ δισκοειδὴς βάσις⁶ καὶ ἡ ἀμελὴς ἐργασία τοποθετοῦν τὸ ἀγγεῖον εἰς τοὺς ἐσχάτους χρόνους τῆς γεωμετρικῆς περιόδου τοῦ ἐρετριακοῦ ἐργαστηρίου.

Ἡ μικκύλη ὑψίλαιμος πρόχους 2⁷, τὸ μὲν κάτω τμήμα τοῦ κορμοῦ ἔχει μελαμβαφές, τὸ δὲ ἄνω κοσμούμενον διὰ δύο ὀριζοντίων· ἐπὶ τοῦ εὐρέος λαιμοῦ δύο κυματοειδεῖς⁸. Ἡ ὠσαύτως μικκύλη ὑψίλαιμος πρόχους 4⁹ εἶναι χειροποίητος¹⁰. Ἡ κορινθιάζουσα ἀρυβαλλοειδὴς λήκυθος 3¹¹ χρονολογεῖται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 7ου αἰ. Εἰς τὴν αὐτὴν

ΟΤ τίθεται εἰς ἐν μόνον ἢ δύο τούτων. Διὰ τὸ βαυαρικὸν ῥυμοτομικὸν σχέδιον τῆς πόλεως, ἐνθα ἐσημειώσαμεν τὰς θέσεις, ἐν αἷς εὑρομεν γεωμετρικὸν στῶμα, βλ. ASA-tene 59, 1981, πίν. Ι. Ἀπάντησις εἰς τινὰ πιθανὰ ἐρωτήματα τοῦ μελετητοῦ δίδεται ἐν ΑΕ 1982, 161, σημ. 3 (δευτέρᾳ στήλῃ).

1. Διὰ τὴν τεχνικὴν βλ. ΑΕ 1975, 209 - 211, 1977, 130 σημ. 4 - 6. Πρὸς διευκλύνειν τοῦ μελετητοῦ, ἐπαναλαμβάνομεν καὶ τὴν ἐν ΑΕ 1981, 84 σημ. 6, ἥτις ἔχει οὕτως: Ὁ ἐρετριακὸς πηλὸς χαρακτηρίζεται ὑπὸ τῆς καθαρότητος, τῆς συμπαγοῦς ὕφους του, τῆς ἀρίστης ὀπτήσεως καὶ τοῦ κιτρινεύοντος χρώματος, τὸ ὅποιον πολλὰκις ἐξικνεῖται μέχρι τοῦ ζωηροῦ κεραμύχρου· ἐπειδὴ τὰ στοιχεῖα ταῦτα ἀπαντοῦν ἐφ' ὧν σχεδὸν τῶν ὀστράκων μας, δὲν ὀρίζομεν τὸν πηλὸν των, ἀλλ' ἐπισημαίνομεν μόνον τὴν ἀπόχρωσίν του.

2. Ἀρ. εὐρ. 11194. ΟΤ 28. Συγκεκολλημένη ἐκ πλειόνων τεμαχίων καὶ ἐλλιπὴς μέγα τμήμα τοῦ κορμοῦ μετὰ τοῦ μεγίστου τῆς λαβῆς καὶ ὀλόκληρον τὸ χεῖλος. Σφζ. ὕψ. 0.10, μεγ. διάμ. κοιλίας 0.096, διάμ. λαιμοῦ 0.086, διάμ. βάσ. 0.054, πᾶχ. τοιχ. 0.005 - 7, πλάτ. λαβῆς 0.018 μ. Πηλὸς ἐρετριακός, καστανός, μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μελανέρυθρον, ἐξίτηλον. Τὸ ἔσω-τερικὸν τοῦ ἀγγείου καὶ ἡ δισκοειδὴς βάσις ἐδαφόχροα.

3. Διὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴν διάταξιν τοῦ διακόσμου πρβ. L. KAHIL, *Céramique géométrique et subgéométrique d'Érétrie*, AntK 11, 1968, πίν. 27.6 (ἐνθα τὸ ἀγ-

γεῖον χαρακτηρίζεται ὡς ὀλη· τοῦ τέλους τοῦ ὑστέρου γεωμετρικοῦ εὐβοϊκοῦ ρυθμοῦ).

4. Πρβ. τὴν ἐν ΑΓΓ. ΑΝΔΡΕΙΟΜΕΝΟΥ, Ἀφιδωτὰ οἰκοδομήματα καὶ κεραμεικὴ τοῦ 8ου καὶ 7ου π.Χ. αἰ. ἐν Ἑρετρίᾳ, ASA-tene 59, 1981, 212 εἰκ. 52 - 53, ἥτις ἀσφαλῶς ἀποτελεῖ προβαθμίδα τῆς μετ' ἐπιπέδου βάσεως ὑψιλαίμου πρόχου.

5. Πρβ. αὐτόθι 194 εἰκ. 20 (β)· κατωτέρω, πίν. 54 καὶ 55 θραύσματα 42 καὶ 46 ἀντιστοιχῶς.

6. Πρβ. Lefkandi πίν. 38. 24.

7. Ἀρ. εὐρ. 11177. ΟΤ 713. Ἐλλιπὴς τμήμα τοῦ λαιμοῦ μετὰ τοῦ χεῖλους καὶ τὴν λαβήν. Σφζ. ὕψ. 0.057, διάμ. βάσ. 0.035 μ. Πηλὸς πορτοκαλόχρους, εὐκόλως ἀποτριβόμενος.

8. Διὰ ταύτας καὶ τὸ διακοσμητικὸν πνεῦμα γενικώ-τερον, πρβ. CLAUDE BERARD, *L'herdon à la porte de l'ouest*, Eretria III, 1970, πίν. 15.67 καὶ 70.

9. Ἀρ. εὐρ. 11180. ΟΤ 28. Ἐλλιπὴς τμήμα τοῦ λαιμοῦ μετὰ τοῦ στομίου καὶ τὴν λαβήν. Σφζ. ὕψ. 0.062, διάμ. κορμοῦ 0.046, πᾶχ. τοιχ. 0.006, πλάτ. λαβῆς 0.012 μ. Πηλὸς χονδροειδής, κιτρίνης ἀποχρώσεως.

10. Βλ. κατωτέρω σ. 183 σημ. 4.

11. Ἀρ. εὐρ. 11186. ΟΤ 28. Ἐλλιπὴς μέγα τμήμα τοῦ κορμοῦ καὶ τοῦ λαιμοῦ μετὰ τοῦ χεῖλους, ὡς καὶ τὴν λαβήν. Σφζ. ὕψ. 0.065, διάμ. βάσ. 0.063 μ. Πηλὸς κιτρινεύοντος· γάνωμα καστανέρυθρον, λίαν ἐξίτηλον. Βάσις ἐπίπεδος, ἐδαφόχρους. Ὁ κορμός, κατὰ μὲν τὸ κάτω

περίπου ἐποχὴν τοποθετεῖται καὶ ἡ μεταξὺ τῶν ἀργείων μονοχρώμων¹ συγκαταλεγόμενη ἀρυβαλλοειδὴς λήκυθος 5², πιθανὸν ἔργον ἐπέισακτον. Ὡς προϊόν, τέλος, τοῦ α' τετάρτου τοῦ αἰῶνος, ἐξελθὼν ὁμως τοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου³, θεωρεῖται ἡ τριφυλλόσχημος οἶνοχόη 6⁴, ἥς ὁλόκληρος ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια — πλὴν τῆς ἐδαφόχρου ἐπιπέδου βάσεως — καὶ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους μέχρι βάθους 0.02 μ. ἐκαλύπτοντο διὰ γανώματος, καταστάντος νῦν λίαν ἐξιτήλου. Κατὰ τὸ ἐφ' οὗ συναρτᾶται ἡ λαβὴ τμήμα τοῦ χείλους τέσσαρες ὀπαί, ἀνοιγεῖσαι διὰ τὴν ἔγχυσιν καταδέσμου.

II. Βάσεις ἀγγείων (πίν. 51β καὶ 52α)

Τὸ θραῦσμα 7⁵ συνιστᾷ τὸ κάτω μέρος ὑψιλαίμου πρόχου· διασφῶζει τὸ περίγραμμα τοῦ καμπυλουμένου κορμοῦ, ἀπὸ τῆς ἐπιπέδου βάσεως μέχρι τοῦ καθέτως ὑψουμένου λαιμοῦ καὶ τμήμα τῆς ταινιοσχῆμου λαβῆς. Ἐπὶ τοῦ κορμοῦ καὶ ἐπὶ τῆς λαβῆς ὀρίζονται δι' ἐλευθέρας χειρὸς· ἐπὶ τοῦ ὤμου δικτυωτόν· ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ, φερόμενα ἐπὶ μελαμβανοῦς ταινίας, ἐσχηματοποιημένα πτηνὰ ἐν σειρᾷ⁶ πρὸς δεξιά.

Ἡ βάση 8⁷ ἀνήκει εἰς ἀνοικτὸν⁸ μικκύλον ἀγγεῖον — καλαθίσκον; — παχυτάτων τοιχωμάτων· ἡ διὰ τοῦ πολλαπλοῦ χρωστῆρος διακόσμησίς του φέρει τὸ ἀγγεῖον πλησίον τῶν γνωστῶν εὐβοϊκῶν κυπέλλων⁹ τοῦ τέλους τῶν ὑστερογεωμετρικῶν καὶ τῶν ἀρχῶν τῶν ὑπογεωμετρικῶν χρόνων.

Αἱ βάσεις 9¹⁰, 10¹¹ καὶ 11¹² ἀνήκουν εἰς κλειστὰ ἀγγεῖα, μᾶλλον οἶνοχόας, τοῦ α' τετάρτου τοῦ 7ου αἰ.

ἡμισυ καλύπτεται διὰ γανώματος, κατὰ δὲ τὸ ἄνω κοσμεῖται δι' ἐπαλλήλων δακτυλίων. Πρβ. ASAtene 59, 1981, 213, εἰκ. 55(β).

1. Βλ. Agora VIII, 57 κέ., πίν. 13.231.

2. Ἀρ. εὐρ. 11280. Ἑλλιπὴς τὸ ἄνω μέρος τοῦ λαιμοῦ μετὰ τοῦ χείλους καὶ τμήματα τῆς ἐπιφανείας τοῦ κορμοῦ. Ὑψος μέχρι τῆς λαβῆς 0.07, μεγ. περίμ. 0.23, διάμ. βάσ. 0.037 μ. Πηλὸς καθαρὸς, ἄριστα ὠπτημένος, κιτρινέρυθρος· ἐπιδερμὶς ὁμοιόχρους, λελεασμένη.

3. Πρβ. J. P. Descobredes, Die vorklassische Keramik aus dem Gebiet des Westtors, Eretria V, πίν. 5 (FK 195.2) (τοῦ α' τετάρτου τοῦ 7ου αἰ.). Διὰ τὸν ἀντίστοιχον ἀττικὸν τύπον βλ. Agora VIII, πίν. 5.82 (τοῦ τέλους τοῦ 8ου αἰ.).

4. Ἑλλιπὴς τὴν ταινιοσχῆμον λαβὴν καὶ τμήμα τοῦ χείλους. Ὑψος 0.128, μεγ. περίμ. 0.33, διάμ. βάσ. 0.054, πλάτ. χείλους 0.087, πλάτ. τοιχ. 0.004, πλάτ. λαβῆς 0.026 μ. Πηλὸς καθαρῶτατος, εὐθριπτός, κεραμόχρους· γάνωμα ἐρυθρόν, λίαν ἐξιτήλον.

5. Ἀρ. εὐρ. 10917. Σφζ. ὕψ. 0.046, διάμ. βάσ. 0.04 μ. Πηλὸς πορτοκαλόχρους. Διὰ τὸ σχῆμα πρβ. ἀνωτέρω, πίν. 51 ὑψιλαίμον πρόχουν 1.

6. «Soldier - birds». Πρβ. Agora VIII, πίν. 6.97 (τοῦ τέλους τοῦ 8ου αἰ.).· κατωτέρω, πίν. 54 θραῦσμα 36 (ἐκ τοῦ κορμοῦ μικρᾶς ὕδρας).

7. Ἀρ. εὐρ. 11669. Σφζ. ὕψ. 0.026, διάμ. βάσ. 0.027, πλάτ. τοιχ. 0.005 - 9 μ. Πηλὸς ἐρετριακός, κιτρινέρυθρος,

μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μελανέρυθρον.

8. Ἐπειδὴ διὰ τεχνικοὺς λόγους δὲν κατέστη δυνατόν νὰ δημοσιευθῇ ἐν ΑΕ 1982, ἐνθα καὶ τελευταίως περὶ κυπέλλων, τὸ συμπεριλαμβάνομεν ἐνταῦθα, καταχρηστικῶς.

9. Βλ. Eretria III, πίν. 16 (σποράδην). Παρεμφερῆ κύπελλα εὐρέθησαν ἐν Ἀκραιφίᾳ, ἐντὸς τάφου, ὁμοῦ μετ' ἀπισσῆμων ἀρυβάλλων τῆς μέσης πρωτοκορινθιακῆς περιόδου. Βλ. ΑΓΓ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Νεκροταφεῖα παρὰ τὸ ἀρχαῖον Ἀκραίφνιον, AAA VII, 1974, 329 εἰκ. 5 - 6. Διὰ κύπελλα καὶ ἄλλα ἀγγεῖα τῆς αὐτῆς κατηγορίας, εὐρεθέντα εἰς διαφόρους θέσεις τῆς Εὐβοίας βλ. Lefkandi 67 καὶ σημ. 52 - 57.

10. Ἐφωτογραφήθη ἀναστρόφως, διὰ τὴν καλυτέραν παρουσίαν τοῦ διακόσμου. Σφζ. ὕψ. 0.028, διάμ. βάσ. 0.058 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα πορτοκαλόχρουν. Κατὰ τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς δισκοειδοῦς βάσεως πρὸς τὸν κορμὸν ταινία διὰ γανώματος· δύο ὅμοιαι ταινίαι κατὰ τὸ κάτω μέρος τῆς κοιλίας. Διὰ τὴν τεχνικὴν πρβ. Eretria III, πίν. 15.70.

11. Ἀρ. εὐρ. 11328. Σφζ. ὕψ. 0.035, διάμ. βάσ. 0.08 μ. Πηλὸς συμπαγής, κίτρινος, μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν. Διὰ τὴν διακόσμησιν πρβ. αὐτόθι πίν. 15.67· ὡσαύτως Lefkandi πίν. 56.280.

12. Παρεμφερὲς τῷ προηγουμένῳ. Διάμ. βάσ. 0.056 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα ἐρυθρόν.

III. Στόμια (πίν. 52β - 53)

Τὰ στόμια 13¹ (εἰκ. 1.1), 14² (εἰκ. 1.2), 15³ (εἰκ. 1.3), 17⁴ καὶ τὰ θραύσματα 12⁵ καὶ 16⁶ ἀνήκουν εἰς μικρά, σχετικῶς, ἀγγεῖα, κυρίως οἰνοχόας.

Εἰς μεγαλυτέρου μεγέθους ἀγγεῖα ἀνήκουν τὰ θραύσματα χειλέων 18⁷ (εἰκ. 1.4), 19⁸ (εἰκ. 1.5), 20⁹, 23¹⁰. Τὸ πρῶτον πιθανὸν προέρχεται ἐξ ὑψιλαίμου πρόχου¹¹. τὸ κατὰ τὸ ἀριστερὸν ἄκρον τοῦ μικροῦ τμήματος παχείας καθέτου δηλοῦν τὸ δεξιὸν ὄριον τοῦ κατ' ἐναντι τῆς λαβῆς ἀκοσμήτου πεδίου τοῦ λαιμοῦ. Κατὰ τὴν ὑπὸ τὸ χεῖλος ζώνην τῶν ἐρετριακῶν ἀγγείων, γενικώτερον, σπανίως βλέπομεν δικτυωτὰ τρίγωνα¹². συνηθέστερον ἀπαντᾷ ἡ σειρὰ δικτυωτῶν ῥόμβων¹³. Αἱ ἐντὸς πλαίσιου ὀριζόντιοι¹⁴, ἐξ ἀντιθέτου, κοσμοῦν τὸν λαιμὸν ἱκανοῦ ἀριθμοῦ κλειστῶν ἀγγείων. Ἡ τεχνικὴ καὶ ἡ διακόσμησις τοῦ θραύσματος 19, ὡς καὶ αἱ ὀριζόντιοι αὐλακες, ἐνθυμίζουν ἐνίοις καλὰ τοὺς¹⁵ κατὰ τὸν πρῶτον εὐβοϊκὸν ὑπο-πρωτογεωμετρικὸν III ῥυθμόν. Τὰ ἐπὶ

1. Σφζ. ὕψ. 0.035, διάμ. χεῖλ. 0.042, πᾶχ. τοιχ. 0.003 μ. Πηλὸς καστανόξανθος, μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν. Διὰ τὴν τεχνικὴν καὶ τὸ διακοσμητικὸν πνεῦμα πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 66α.

2. Σφζ. ὕψ. 0.032, πᾶχ. τοιχ. 0.003 μ. Πηλὸς κεραμόχρους, μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μελανέρυθρον. Κατὰ τὴν τεχνικὴν, ὅμοιον τῷ προηγουμένῳ καὶ τῷ ἐπομένῳ. Διὰ τὰ ὑπολείμματα κλάδου πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 65α(δ)· διὰ τὴν σειρὰν στιγμῶν, αὐτόθι πίν. 66α.

3. Τμήμα ἐκ τοῦ λαιμοῦ μετὰ τοῦ χείλους ὀπισθο-τμήτου πρόχου (πρβ. Lefkandi πίν. 40. 36). Σφζ. ὕψ. 0.03, πᾶχ. τοιχ. 0.004 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος. Ἡ λοξότητος ἐπιφάνεια καὶ τὸ χεῖλος ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς καλύπτονται διὰ μέλανος γανώματος. Κατὰ τὸν DESBOROUGH, Lefkandi 325, ἡ ὀπισθότμητος πρόχους ἐπανεισάγεται κατὰ τοὺς ὑστέρους γεωμετρικοὺς χρόνους εἰς Εὐβοίαν ἐκ Θεσσαλίας καὶ δὲν ἀποτελεῖ συνέχειαν καὶ ἐξέλιξιν τῶν εὐβοϊκῶν λοξοτήτων πρόχων τῆς ὑστέρας πρωτογεωμετρικῆς καὶ τῆς ὑπο-πρωτογεωμετρικῆς I περιόδου.

4. Ἀρ. εὐρ. 11344. Τμήμα ἐκ τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ χείλους ἀπιοσχήμου ἀλαβάστρου. Σφζ. ὕψ. 0.05, πᾶχ. τοιχ. 0.004, διάμ. στομίου 0.024 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν. Ἐπὶ τῆς πᾶχους 0.004 μ. στεφάνης ἐπάλληλοι δακτύλιοι. Δι' ἀρυβάλλους, μιμουμένους τοὺς πρῶτους πρωτοκορινθιακοὺς, βλ. Lefkandi 72.

5. Μᾶλλον ἐκ τοῦ λαιμοῦ τριφυλλοσχήμου οἰνοχόης (πρβ. αὐτόθι πίν. 40. 37· ὡσαύτως τὸν λαιμὸν κλειστοῦ ἀγγείου ἐν ΑΕ 1977, πίν. 47γ). Πᾶχ. τοιχ. 0.003 μ. Πηλὸς ξανθός, μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν. Διὰ τὴν διακόσμησιν πρβ. πίν. 53 καὶ 58, θραύσματα 24, 94, 95.

6. Ἀρ. εὐρ. 11338. Τμήμα τοῦ σφαιρικοῦ κορμοῦ μετὰ μέρος τοῦ ὕψιλοῦ, καθέτου λαιμοῦ κλειστοῦ ἀγγείου, πιθανὸν ὑψιλαίμου πρόχου (πρβ. πίν. 51, πρόχουν 1· ὡσαύτως Lefkandi πίν. 60.24). Σφζ. ὕψ. 0.048, πᾶχ.

τοιχ. 0.002 μ. Πηλὸς ἐρετριακός, φαῖός, μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν. Διὰ τὸ διακοσμητικὸν πνεῦμα πρβ. αὐτόθι πίν. 56.281· ΑΕ 1975, πίν. 66α(α).

7. Ἀρ. εὐρ. 10834. Σφζ. ὕψ. 0.034, διάμ. χεῖλ. 0.10, πᾶχ. τοιχ. 0.003 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος· γάνωμα μέλαν· ὑποκίτρινον ἐπίχρισμα. Ἐπὶ τῆς ἐξηρημένης ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας, ἀμέσως ὑπὸ τὸ χεῖλος, τρεῖς ταινίαι διὰ γανώματος. Ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς, διατηρεῖται ἡ παρὰ τὴν λαβὴν ἀριστερὰ ἀπόληξις τοῦ εἰς δύο ἐπίπεδα διακοσμητικοῦ πεδίου. Ἄνω, σειρὰ μεγάλων δικτυωτῶν τριγώνων ἐν πλαισιώσει· κάτω, σύστημα ὀριζοντίων.

8. Σφζ. ὕψ. 0.075, διάμ. χεῖλ. 0.095, πᾶχ. τοιχ. 0.003 μ. Πηλὸς ἐρετριακός, φαῖός· γάνωμα μέλαν. Ἐπὶ τοῦ περιχειλώματος βαθεῖα αὐλάκωσις· τέσσαρες ἀβαθέστεραι αὐλακώσεις κατὰ τὸ κάτω μέρος τοῦ λαιμοῦ.

9. Ἀρ. εὐρ. 8973. ΟΤ 29α. Τρία, μὴ συνεφαπτόμενα, θραύσματα ἐκ τοῦ χείλους καὶ τοῦ κορμοῦ κλειστοῦ ἀγγείου. Σφζ. ὕψ. λαιμοῦ 0.078.

10. ΟΤ 713. Σφζ. ὕψ. 0.05, πᾶχ. τοιχ. 0.007 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, μετὰ ψηγμάτων ἀσβεστολίθου, εὐθριπτος· γάνωμα καστανέρυθρον· ἐπίχρισμα κίτρινον.

11. Πρβ. Lefkandi πίν. 60.24· ὡσαύτως ἀνωτέρω, πίν. 51, πρόχουν 1.

12. Μεταξὺ τῶν ἐλαχίστων, πρβ. τὰ ἐν ΑΕ 1975, πίν. 66α καὶ J. BOARDMAN, Pottery from Eretria, BSA 47, 1952, πίν. 3A.5 χεῖλη οἰνοχοῶν, ὧν ὁμῶς τὸ δεύτερον, μεταξὺ τῶν ἐδραίων δικτυωτῶν τριγώνων φέρει μικρὰ παραπληρωματικὰ τρίγωνα, διάγραμματα. Διὰ μίαν κατὰ τὴν θέσιν ταύτην σειρὰν μεγάλων, ἐδραίων, ἀλλὰ διαγράμμων, τριγώνων, βλ. τὸ ἐν ASA tene 59, 1981, εἰκ. 20(α) χεῖλος πρόχου. Διὰ σειρὰν δικτυωτῶν τριγώνων, κοσμοῦσαν, ὁμῶς, τὴν κοιλίαν ὀπισθοτμήτου πρόχου, βλ. Lefkandi πίν. 61.35.

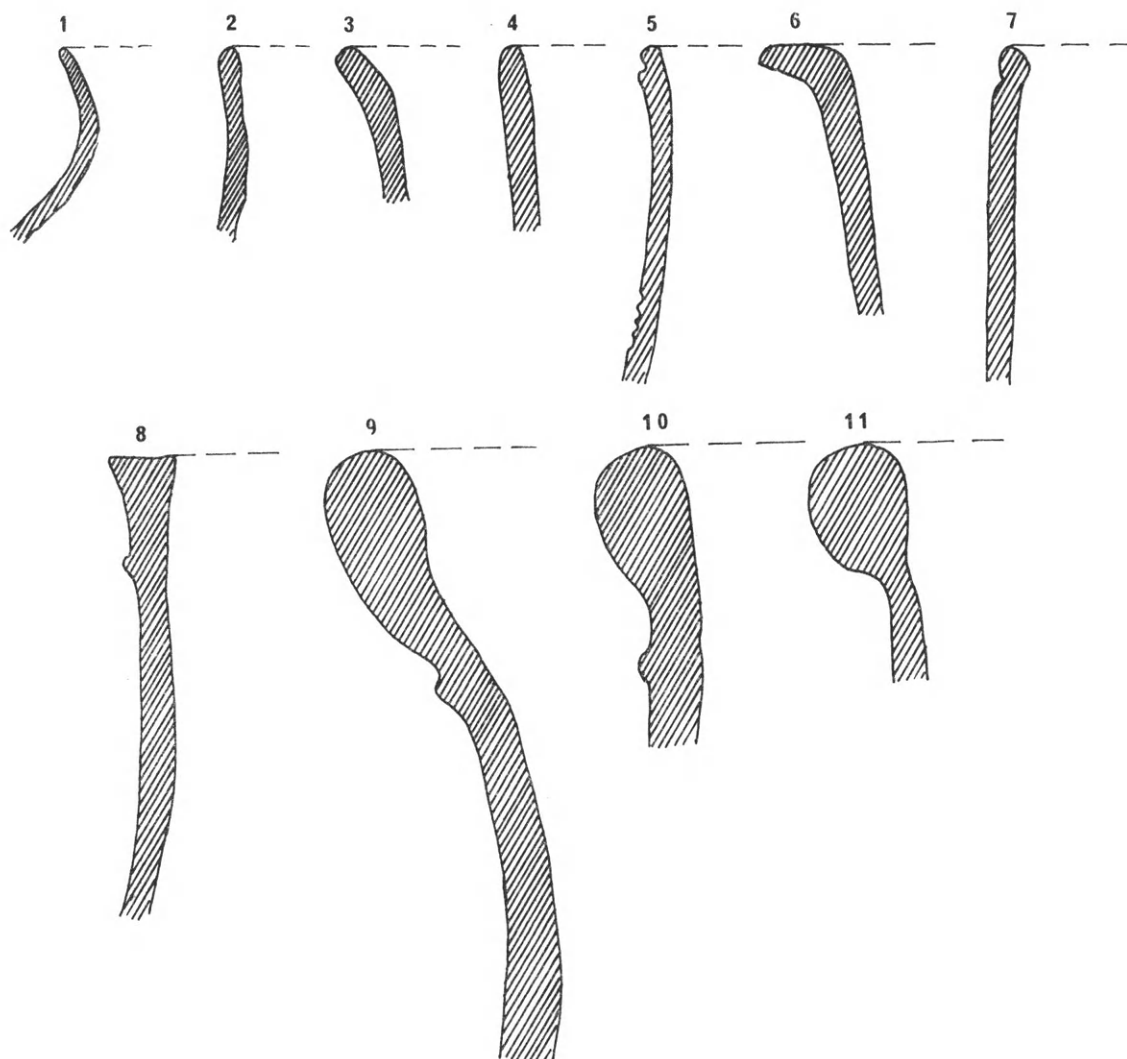
13. Βλ. αὐτόθι πίν. 38.25· ΑΕ 1977, πίν. 35γ, δ(α - β).

14. Βλ. αὐτόθι πίν. 47γ(β), 48γ· Lefkandi πίν. 40.37. Ὡσαύτως ἀνωτέρω, πίν. 52 καὶ 53, θραύσματα 12 καὶ 24.

15. Βλ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, AM 101, 1986, θραῦσμα 219 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

τοῦ 20 συστήματα ὁμοκέντρων κύκλων¹ χαρακτηρίζουν τὸ ὑστερογεωμετρικὸν εὐβοϊκὸν ἐργαστήριον, ἐνθα καὶ τὸ ἀβακωτὸν² κόσμημα εἶναι λίαν ἀγαπητόν· ἐκ τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ ἐργαστηρίου εἶναι ὡσαύτως τὸ ἐπὶ τοῦ 23 κόσμημα τῶν δι'

Εἰκ. 1. Τομαὶ στομίων κλειστῶν ἀγγείων.

ἐφαπτομένων συνδεομένων ῥοπάλων³. Τὸ θραῦσμα 21 διατηρεῖ τὸ κάθετον σκέλος διαγράμμου μαιάνδρου, ἐν ᾧ τὸ 22⁴ σειρὰν διαγράμμων τριγώνων μετὰ διπλοῦ πλαισίου· ἄνωθεν καὶ κάτωθεν συστήματα ὀριζοντίων.

1. Διὰ τὰ ἐπὶ τοῦ λαίμου κλειστῶν ἀγγείων, πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 66α· 1977, πίν. 52β. Διὰ τὰ ἐπὶ τῆς κοιλίας, αὐτόθι πίν. 43α.

2. Βλ. διὰ μὲν τὴν Ἑρέτριαν ΑΕ 1975, πίν. 64α, β, δ καὶ ASAtene 59, 1981, 221, εἰκ. 74, σ. 230 εἰκ. 92, διὰ δὲ τὸ Λευκαντί, Lefkandi πίν. 55.274, 57.303-5.

3. Πρβ. ASAtene 59, 1981, 226, εἰκ. 84· ΑΕ 1975,

πίν. 59β· 1977, πίν. 43α(β), 50β· ANG. ANDRIOMENOU, Ausgewählte geometrische Keramik aus Eretria, Tainia Roland Hampe (τοῦ λοιποῦ, Tainia) πίν. 3. 2, 3, 7α.

4. Ἀρ. εὐρ. 8972. Ἐκ τῆς κοιλίας ἀνοικτοῦ ἀγγείου. Σφζ. μῆκ. 0.052, πάχ. τοιχ. 0.003 μ. Πηλὸς σκληρότατος, μετὰ φουσαλλίδων, κιτρινέρυθρος· ὁμοιόχρους ἐπι-δερμὶς· γάνωμα καστανομέλαν. Πρβ. ΑΕ 1977, πίν. 39α.

Ἀκολουθοῦν τὰ ἀρ. 24 - 28 τμήματα λαιμῶν· διὰ μὲν τὰ τρία τελευταῖα, δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν μετὰ βεβαιότητος, ὅτι ἀνήκουν εἰς ἀμφορεῖς — καὶ δὴ τοῦ τύπου τῶν «SOS» —, ἐν ᾧ διὰ τὰ 24¹ (εἰκ. 1.6) καὶ 25² (εἰκ. 1.7) μόνον μετὰ πιθανότητος, ἔστω καὶ μεγάλης. Ἡ ἐπὶ τοῦ πρώτου μετόπη μετὰ συστήματος ὀριζοντίων ταινιῶν ἀπαντᾷ, συνήθως, ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ οἰνοχοῶν³· διὰ τοῦ θραύσματος τούτου ἀποδεικνύεται, ὅτι τὸ θέμα ἐκόσμει καὶ ἀγγεῖα διαφόρου σχήματος καὶ μεγέθους. Τὸ δεύτερον προέρχεται πιθανώτατα ἐξ ἀμφορέως, συγκαταλεγμένου μεταξὺ τῶν ἐρετριακῶν ὑπογεωμετρικῶν καὶ μάλιστα τῆς Ὀμάδος Α⁴.

Τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα θέτουν οἱ ἀμφορεῖς τοῦ τύπου «SOS», ἐξητάσθησαν τελευταίως ὑπὸ τῶν Α. Johnston καὶ Ε. Jones⁵. Τὰ ἤδη παρουσιασθέντα⁶ ὄστρακα τῶν ἀνασκαφῶν μας θεωροῦνται ἀττικά, ἐπισημαίνεται⁷, ὅμως, ὅτι αἱ κατὰ τὴν βάσιν τοῦ λαιμοῦ ταινίαι σπανίως ἀπαντοῦν ἐπὶ τῶν ἀττικῶν «SOS» ἀμφορέων· συμπληροῦμεν ὅτι, ὡς παρατηρήθη ἤδη⁸, αἱ τὰ ἄκρα ἐγγίζουσαι, λίαν ἐπιμήκεις, κυματοειδεῖς ὡσάυτως χαρακτηρίζουν τὸ ἐργαστήριον τῆς Χαλκίδος⁹. Εἰς ἐπικουρίαν παρατίθεται τὸ 26¹⁰ θραῦσμα λαιμοῦ, τὸ ὁποῖον, πλὴν τῶν δύο λίαν ἐπιμήκων, τὰ ἄκρα ἐγγιζουσῶν, κυματοειδῶν, φέρει καὶ τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα: Καλύπτεται διὰ κιτρίνου ἐπιχρίσματος· ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς του ἐπιφανείας καὶ ὑπὸ τὸ χεῖλος φέρει μελαμβαφῇ

1. Ἀρ. εὐρ. 11803. ΟΤ 713. Σφζ. ὕψ. 0.055, πλάτ. στεφ. 0.013, πάχ. τοιχ. 0.005 μ. Πηλὸς καστανός, μεθ' ὁμοίχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανόμελαν. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς, ἐξηρημένης ἐπιφανείας, ἀμέσως ὑπὸ τὸ χεῖλος, ταινία διὰ γανώματος· ἐπὶ τῆς ἐξηρημένης στεφάνης, συνεχῆ γραμμίδια.

2. ΟΤ 28. Τρία συνεφαπτόμενα θραύσματα ἐκ τοῦ λαιμοῦ μετὰ τοῦ χείλους μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου, μᾶλλον ἀμφορέως. Σφζ. ὕψ. 0.095, πάχ. τοιχ. 0.004, διάμ. χεῖλ. 0.25 μ. Πηλὸς καθαρὸς, εὐθριπτος, κιτρινέρυθρος· ἐπιδερμὶς καστανοκιτρίνη· γάνωμα καστανόν. Ἐξωτερικῶς καὶ ὑπὸ τὸ χεῖλος λεπτὴ αὐλαξ. Ἡ διὰ γανώματος καλυπτομένη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια φέρει καθ' ὅλον τῆς τὸ ὕψος ἐξ ἐξηρημένης ταινίας, ἐν ᾧ τὸ λοξότμητον χεῖλος διασφίζει συστάδα ἐξ ἐννέα, τοῦλάχιστον, ἐγκαρσίων γραμμίδων.

3. Βλ. ἀνωτέρω, θραῦσμα 12 σ. 164 σημ. 5.

4. Πρβ. BSA 47, 1952, πίν. 3 Β.3 σ. 15 εἰκ. 18 (Α2)· ὡσαύτως ΑΓΓ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Ἀμφορεῖς καὶ κρατῆρ ἐκ τῆς γεωμετρικῆς Ἐρετρίας, Ἀρχαιογνωσία Ι, πίν. 9α - β, 10α - β (τοῦ λοιποῦ, Ἀρχαιογνωσία Ι). Διὰ τὰ χαρακτηρίζοντα τὴν ὁμάδα στοιχεῖα βλ. αὐτόθι 170 κέ.

5. The «SOS» Amphora, BSA 73, 1978, 103 κέ.

6. ΑΕ 1975, πίν. 64γ.

7. BSA 73, 1978, 135 σημ. 56.

8. Αὐτόθι 112 καὶ 137, εἰκ. 9ε.

9. Ἐπὶ τοῦ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν μας (περὶ τοῦ ἀποθέτου, ἐν ᾧ εὐρέθη, βλ. σ. 174 σημ. 7) ἀρ. 3675 θραύσματος

τοῦ Μουσείου Χαλκίδος, τοῦ συνιστῶντος μέρος τοῦ λαιμοῦ «SOS» ἀμφορέως, ἔχουμεν παρεμφερεῖς, ὡσαύτως μονάς, κυματοειδεῖς, ἐγγιζούσας τὰς ἀνωθεν (δύο) καὶ κάτωθεν (τέσσαρας) πλαισιούσας ταινίας. Ὁ ἐξ οὗ προέρχεται ἀμφορεὺς συγκαταλέγεται μεταξὺ τῶν πρώτων ἔργων τοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου, διότι, πλὴν τῶν ἤδη ἀναφερθεισῶν δύο ἀποκλίσεων ἀπὸ τῶν ἀττικῶν, παρουσιάζει καὶ τὰς ἐξῆς: Κατὰ τὴν βάσιν τοῦ χείλους φέρει αὐλακα (βλ. BSA 73, 1978, 111)· ὁ πηλὸς του εἶναι καθαρῶτατος, συμπαγοῦς ὕψης, καστανέρυθρος, ἄριστα ὠπτημένος (βλ. κατωτέρω σ. 167 σημ. 1)· ἐσωτερικῶς καλύπτεται διὰ γανώματος καὶ ἐξωτερικῶς διὰ κιτρίνου ἐπιχρίσματος (βλ. BSA 73, 1978, 112)· ἡ διάταξις τοῦ διακόσμου εἶναι ἰδιαίτερη, συνισταμένη ἐκ δύο συστημάτων, ἐκ δύο, ἐκάστου, ὁμοκέντρων δακτυλίων μετὰ στιγμῆς κατὰ τὸ κέντρον των, ἐναλλασσομένων πρὸς τὰς ἀναφερθείσας μονὰς ἐπιμήκεις κυματοειδεῖς. Μήπως αἱ ὡς σπάνει ἀναφερόμεναι (αὐτόθι 137) μοναὶ κυματοειδεῖς συνιστοῦν χαρακτηριστικὸν τοῦ χαλκιδικοῦ ἐργαστηρίου (βλ. αὐτόθι 112 «rim fragment (from Eretria). Archaeometry 19, 1977, 85 NR 77»), ὁπότε εἴμεθα ἀναγκασμένοι νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὰ ἐν ΑΕ 1975, πίν. 64γ ὡς ἀττικά χαρακτηρισθέντα θραύσματα προέρχονται ἐξ ἀμφορέων κατασκευασθέντων ἐν Εὐβοίᾳ;

10. ΟΤ 28. Σφζ. ὕψ. 0.07, πάχ. τοιχ. 0.008 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, καθαρῶτατος, εὐκόλως ἀποτριβόμενος· γάνωμα καστανόν, ἐξίτηλον· ἐπίχρυσμα κίτρινον. Πιθανὸν καὶ τὸ θραῦσμα 223 προέρχεται ἐκ παρεμφεροῦς ἀμφορέως.

ταινίαν, πλάτους 0.03 μ.· ὁ πηλός του εἶναι καθαρώτατος¹· κατὰ τὴν βάσιν τοῦ περιχειλώματος φέρει λεπτὴν αὐλάκα²· ἐπιπροσθέτως, ὡς ὑποδηλοῦν οἱ ἐν μέρει σφῆζομενοι δύο κατὰ τὴν περιφέρειαν λεπτοὶ δακτύλιοι, πιθανὸν ἔφερε τὸ κόσμημα τῶν πέντε λεπτῶν ἐπαλλήλων δακτυλίων, τριῶν μεγάλων κατὰ τὴν περιφέρειαν καὶ δύο μικρῶν κατὰ τὸ κέντρον³. Τὸ θραῦσμα 27⁴ μᾶλλον ἀνήκει εἰς ἐπίσακτον ἀμφορέα· ἡ παντελὴς ἔλλειψις ὀριζοντίων ταινιῶν καὶ κιτρίνου ἐπιχρίσματος, τὸ εἶδος τῶν σιγμοειδῶν καὶ τὰ ἐντὸς τοῦ πηλοῦ ψήγματα ἀσβεστολίθου μᾶς ὁδηγοῦν εἰς τὸ ἀττικὸν ἐργαστήριον, ἔνθα ἐπιχωριάζει⁵ καὶ τὸ σύστημα τῶν δύο ἐπαλλήλων κύκλων μετὰ στιγμῆς κατὰ τὸ κέντρον⁶. Ἡ κατατομή τοῦ θραύσματος 28⁷ (εἰκ. 1.8) ὁμοιάζει πῶς πρὸς τὴν τοῦ ἐξ Αἰ Μίνα ἐν Ὁξφόρδῃ⁸ χεῖλους, χρονολογούμενου εἰς τοὺς περὶ τὸ 730 π.Χ. χρόνους.

IV. Π ὥ μ α τ α (πίν. 53)

Ἐκ τῶν παρατιθεμένων θραυσμάτων ἐξ πωμάτων διὰ τὰ μικρὰς διαμέτρου ἀρ. 29⁹ καὶ 32¹⁰ δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν μετὰ βεβαιότητος ὅτι ἀνήκουν εἰς πυξίδας καὶ μάλιστα

Εἰκ. 2. Τομαὶ πωμάτων.

ἀττικὰς, τῆς μέσης γεωμετρικῆς II περιόδου. Τῶν λοιπῶν ἡ διάμετρος ὑπερβαίνει

1. Ὁ πηλός τοῦ συνόλου σχεδὸν τῶν ἀμφορέων τοῦ ἀττικοῦ ἐργαστηρίου χαρακτηρίζεται, ὡς περιέχων «a varying amount of white and red inclusions»· οὐδεὶς τῶν ἀμφορέων τοῦ ἐργαστηρίου τῆς Χαλκίδος, ἐξ ἀντιθέτου, συνίστατο ἐκ πηλοῦ, περιέχοντος τοιαῦτα ψήγματα (BSA 73, 1978, 128).

2. Βλ. σ. 166 σημ. 9.

3. Τὸ κόσμημα τοῦτο (BSA 73, 1978, 136 εἰκ. 8e) χαρακτηρίζεται ὡς «typical chalcidian» καὶ θεωρεῖται ὅτι ἐκόσμησε τοὺς ἀμφορεῖς τῆς πρώιμου περιόδου· καθ' ἣν ἐν Ἀθήναις δὲν εἶχεν εἰσέτι ἐπικρατήσῃ τὸ κόσμημα τῶν δύο ὁμοκέντρων κύκλων μετὰ τῇ ἄνευ στιγμῆς κατὰ τὸ κέντρον (αὐτόθι εἰκ. 8a-b), ἀλλὰ συνηθίζετο περισσότερο τὸ τῶν ἐπαλλήλων τριγώνων μετὰ δύο χιαστί τεμνομένων (αὐτόθι σ. 138 εἰκ. 10a). Εἰς τοὺς πρώιμους χρόνους μᾶς ὁδηγεῖ καὶ τὸ μῆκος τῶν κυματοειδῶν (αὐτόθι σ. 137 εἰκ. 9e).

4. Ἀρ. εὐρ. 6396. ΟΤ 29α. Σφζ. μῆκ. 0.085 μ.

5. Πρβ. Agora VIII, πίν. 2.21 - 28.

6. Τοῦτο, ὅμως, ὡς εἴδομεν ἐν σ. 166 σημ. 9, ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ ἀμφορέων τοῦ χαλκιδικοῦ ἐργαστηρίου.

7. ΟΤ 28. Σφζ. ὕψ. 0.078, πᾶχ. τοιχ. 0.007, πλάτ.

στεφάνης 0.014 μ. Πηλός κιτρινέρυθρος, μεθ' ὁμοίχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα, ἐσωτερικῶς πορτοκαλόχρουν, ἐξωτερικῶς μέλαν. Εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ λαιμοῦ ἀνάγλυφος ταινία. Ἐπὶ τῆς στεφάνης ἐγκάρσια γραμμίδια. Ὑπὸ ταύτην, ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ταινία διὰ γανώματος, πλάτους 0.025 μ.

8. Ashmolean 1954. 482. Βλ. BSA 73, 1978, 104 κέ., πίν. 17c καὶ εἰκ. 2(b). Πρβ. κατωτέρω, πίν. 59 θραῦσμα 106.

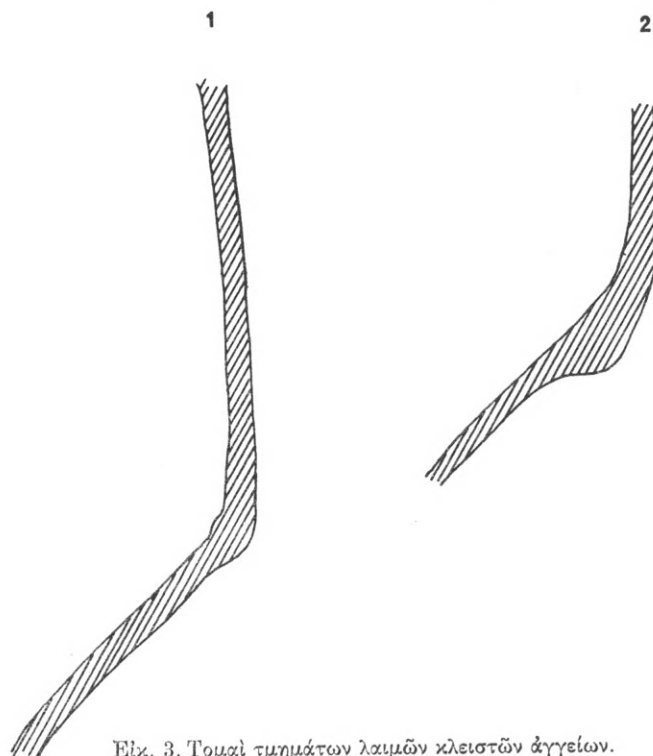
9. Ἀρ. εὐρ. 11382. Σφζ. μῆκ. τόξου 0.068, διάμ. πώματος 0.092 μ. Πηλός συμπαγής, καθαρώτατος, ἐρυθροκίτρινος, μεθ' ὁμοίχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν. Παρεμφερές τὸ ἀρ. εὐρ. 2386 πῶμα πυξίδος ἐξ Ἀκραϊφίας, χρονολογούμενον εἰς τὸ α' τέταρτον τοῦ 8ου αἰ. Διὰ τὴν λαβὴν πρβ. Ker V₁ πίν. 137 Inv. 1362 (τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 8ου αἰ.).

10. Σφζ. μῆκ. τόξου 0.064, πᾶχ. τοιχ. 0.0045, διάμ. πώματος 0.130 μ. Πηλός κιτρινέρυθρος, μεθ' ὁμοίχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν, ἀραιούμενον εἰς καστανέρυθρον. Ὁμοιότατον τὸ ἐν Ker V₁ πίν. 53 Inv. 244, τῶν ἀρχῶν τοῦ 8ου αἰ.

τὰ 0.22 μ. Τούτων τὸ 34¹ (εἰκ. 2.1) ἀναμφισβητήτως προέρχεται ἐξ ἀμφορέως τοῦ ὑστερογεωμετρικοῦ ἐρετριακοῦ ἐργαστηρίου², μιμουμένου ἀττικά ἔργα τῆς προηγουμένης περιόδου³. τὰ θραύσματα 30 (εἰκ. 2.2), 31⁴ (εἰκ. 2.3) καὶ 33⁵, ἐξ ἀντιθέτου, πιθανώτατα ἀνήκουν εἰς μεγάλας πυξίδας καὶ προέρχονται, τὰ μὲν πρῶτον καὶ τρίτον ἐκ τοῦ ἀττικοῦ⁶ μεσογεωμετρικοῦ ἐργαστηρίου, τὸ δὲ 31 ἐκ τοῦ ἐρετριακοῦ ὑστερογεωμετρικοῦ.

V. Θραύσματα μετὰ παραστάσεως ζωικῶν μορφῶν (πίν. 54-56)

Τὰ πλεῖστα προέρχονται ἐκ τῆς κοιλίας ἢ τοῦ ὤμου καὶ ὀλιγώτερα ἐκ τοῦ λαιμοῦ

Εἰκ. 3. Τομαὶ τμημάτων λαιμῶν κλειστῶν ἀγγείων.

κλειστῶν ἀγγείων. Αἱ ἐπ' αὐτῶν παραστάσεις (ὑδρόβια πτηνά, ἵπποι, ἢ ἀνθρωπίνη μορφή) ἀντιπροσωπεύουν ὅλα τὰ χαρακτηρίζοντα τὸ ἐρετριακὸν ἐργαστήριον διακοσμητικὰ θέματα. Τὸ ἐξαιρετικὸν ποιότητος θραῦσμα 55, μὲ τὴν ἐπιβλητικὴν παράστασιν δελφῖνος, μᾶλλον εἶναι ἐπίσκακτον ἐκ Κορίνθου.

1. Ἀρ. εὐρ. 11623. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.20, πᾶχ. τοιχ. 0.004, διάμ. 0.22 μ. Πηλὸς συμπαγῆς, καστανός· γάνωμα μέλαν· ἐπίχρυσμα κίτρινον.

2. Ὡς ἀποδεικνύει τὸ ἐπ' αὐτοῦ κίτρινον ἐπίχρυσμα. Ἐν Ἑρετρίᾳ οἱ ἀμφορεῖς μετὰ πάματος δὲν εἶναι ἀσυνήθεις. Πλὴν τοῦ ἐντυπωσιακοῦ ἀμφορέως ἐκ Κουρίου (COLDSTREAM, GGP πίν. 35), βλ. προσέτι BSA 47, 1952 πίν. 4B (ἐν Cambridge)· Ἀρχαιογνωσία I, πίν. 9α.

3. Βλ. σ. 167 σημ. 10.

4. Ἀρ. εὐρ. 11383. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.055,

πᾶχ. τοιχ. ± 0.004 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος· γάνωμα ἐρυθρόν· ἐπίχρυσμα κίτρινον.

5. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.046, πᾶχ. τοιχ. 0.005, διάμ. 0.23 μ. Πηλὸς καστανέρυθρος, μεθ' ὁμοίχρου ἐπι-δερμίδος· γάνωμα μέλαν. Διατηρεῖται τμήμα τῆς περιφέρειας δύο τῶν ὀπῶν προσδέσεως.

6. Ὡς στερούμενα κιτρίνου ἐπιχρίσματος καὶ ὡς εὐρίσκοντα τὰ ἀντίστοιχά των ἐν Ker. V₁ πίν. 53 Inv. 244 (πρβ. καὶ θραῦσμα 32) καὶ πίν. 52 Inv. 262.

Προτάσσομεν τὸν ἐκ λίαν ἀκαθάρτου πηλοῦ κύβον 35 καὶ τὰ ὁμοῦ εὐρεθέντα θραύσματα 36¹ καὶ 37². ὁ ἐπὶ τοῦ τελευταίου διάκοσμος λίαν ἀκαθόριστος (πτηνὸν πρὸς δεξιὰ;).

Διὰ πτηνῶν ἐν περιγράμματι³ κοσμοῦνται οἱ λαίμοι ἀγγείων 38⁴ (εἰκ. 3.1), 39⁵, 40⁶ (εἰκ. 3.2), 41⁷ καὶ τὰ θραύσματα 42⁸ καὶ 46⁹. Πλὴν τοῦ ἐπὶ τοῦ θραύσματος 41, μικρῶν διαστάσεων, πτηνοῦ, οὗτινος ὁ κορμὸς πληροῦται δικτυωτοῦ, τὰ λοιπὰ πτηνὰ ἀποδίδονται διὰ παχέος περιγράμματος καὶ διὰ διαγραμμίσεως τοῦ κορμοῦ. Τὰ ἐκ τῆς κοιλίας κλειστῶν ἀγγείων θραύσματα 43 - 45, τὰ ὅποια φέρουν ὠραῖον κίτρινον ἐπίχρῖσμα, διατηροῦν ὑπολείμματα διαγράμμου τετραφύλλου¹⁰ ἐν μετόπῃ· τὸ πρῶτον, μάλιστα, διασφῶζει ὑπόλειμμα καὶ ἐτέρας μετόπης, κοσμουμένης διὰ διαγράμμου μαϊάνδρου¹¹. μεταξὺ τῶν δύο μετοπῶν, σύστημα ἐκ τριῶν καθέτων. Τὸ δι' ἐπιχρίσματος θερμοῦ κιτρίνου χρώματος καλυπτόμενον θραῦσμα 47 οὐδένα ὑπὲρ τὰς τρεῖς ὀριζοντίους ταινίας διάκοσμον διασφῶζει.

1. Ἄρ. εὐρ. 3129α. ΟΤ 29β. Τμήμα ἐκ τοῦ κορμοῦ μικρᾶς ὑδρίας, διατηροῦν τὴν ἀριστερὰν γένεσιν τῆς δεξιᾶς λαβῆς. Σφζ. μήκ. χορδῆς τόξου 0.073 μ. Πηλὸς καστανοκίτρινος, γάνωμα καστανόν. Λίαν συγγενὴς ἢ ἐν ΚΑΝ. ΚΟΡΡΟΥΝΙΩΤΟΥ, Ἄγγεϊα Ἑρετρίας, ΑΕ 1903, 15 εἰκ. 8. Διὰ τὰ ἐν σειρᾷ ἐσχηματοποιημένα πτηνὰ πρβ. τὸ ἐν πίν. 51 τμήμα τῆς ὑψιλαίμου πρό-χου 7.

2. Ἄρ. εὐρ. 4604. ΟΤ 29β. Τμήμα ἐκ τοῦ λαίμου καὶ τοῦ ὤμου μικροῦ κλειστοῦ ἀγγείου. Σφζ. ὕψ. 0.064 μ. Πηλὸς φαίος· γάνωμα καστανόν, κατὰ τόπους λίαν ἐξίτηλον· ἐπίχρῖσμα λευκόν. Κατὰ τὴν βᾶσιν τοῦ λαίμου δύο βαθεῖαι αὐλακώσεις, τονιζόμεναι διὰ γανώματος.

3. Τὸ ἑρετριακὸν ἐργαστήριον σπανίως ἀποδίδει τὰ πτηνὰ ἐν σκιαγραφίᾳ. Δι' ἐνίας ἐξαιρέσεις, βλ. ΑΕ 1975, πίν. 57α(α, δ)· ΑΕ 1982, 180, εἰκ. 14, πίν. 31· Π. ΘΕΜΕΛΗΝ, Ἀνασκαφὴ Ἑρετρίας, ΠΑΕ 1979, πίν. 32β.

4. Ἄρ. εὐρ. 5549. ΟΤ 28. Θραῦσμα ἐκ τοῦ λαίμου καὶ τοῦ ὤμου μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου. Συνολικὸν σφζ. ὕψ. 0.11, σφζ. ὕψ. λαίμου 0.08, διάμ. λαίμου 0.058, πλάχ. τοιχ. α) ὤμου 0.003, β) λαίμου 0.004 μ. Πηλὸς συμπαγής, καστανέρυθρος· γάνωμα μέλαν, ἀραιούμενον εἰς φωτεινὸν καστανόν· ἐπίχρῖσμα ὑποκίτρινον. Ἐπὶ τοῦ ὤμου συστάδες ἐκ δύο ἢ τριῶν ὀριζοντίων ταινιῶν. Ὁ ἐπὶ τοῦ λαίμου διάκοσμος κατὰ ζώνας, ὧν ἡ κάτω, κοσμουμένη διὰ συστημάτων ὁμοκέντρων κύκλων, ὀρίζεται ἄνωθεν καὶ κάτωθεν ὑπὸ ζεύγους ταινιῶν. Ἡ ἄνω, πλατυτέρα, ζώνη φέρει μετοπικὸν διάκοσμον· ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς μετόπης, τῆς ἀπὸ τῆς κεντρικῆς διὰ τριῶν καθέτων χωριζομένης, ὑδρόβιον πτηνὸν πρὸς δεξιὰ, ἐλλιπὲς τὴν κεφαλὴν μετὰ τοῦ λαίμου καὶ τὴν οὐράν· ὀπισθεν τοῦ πτηνοῦ δυσδιάκριτος στήλη μετὰ πλοχμοῦ· ἐπὶ τοῦ σφζομένου ἐλαχίστου τμήματος τῆς κεντρικῆς μετόπης ὑπόλειμμα διαγράμμου τετραφύλλου. Διὰ παρεμφορῆς διαμορφώσεως λαίμων καὶ διὰ συγγενὲς πτηνὸν πρβ. Ν. GOLDSTREAM, The Cesnola Painter: A Change of Address, Bulletin of Institute of Classical Studies 18, 1971, πίν. 1b (τοῦ

λοιποῦ BICS). Διὰ τὸ πτηνὸν πρβ. Lefkandi πίν. 40.36, ASAtene 59, 1981, 198, εἰκ. 27 καὶ ΑΕ 1982, πίν. 21, κἀνθαρον 1.

5. Ἄρ. εὐρ. 11908. ΟΤ 28. Θραῦσμα λαίμου, διατηροῦν ὑπόλειμμα τῆς γενέσεως τοῦ ὤμου. Πηλὸς συμπαγής, κιτρινέρυθρος· γάνωμα καστανόμελαν· ἐπίχρῖσμα θερμοῦ κιτρίνου χρώματος. Ἄνωθεν τεσσάρων ὀριζοντίων ταινιῶν, ὑπόλειμμα πτηνοῦ πρὸς ἀριστερὰ ἐν μετόπῃ, ὀριζομένη δεξιᾷ ὑπὸ συστήματος λεπτῶν καθέτων, τοῦλάχιστον δύο τὸν ἀριθμόν. Πρβ. ASAtene 59, 1981, 197, εἰκ. 25(δ).

6. Ἄρ. εὐρ. 11909. ΟΤ 28. Σφζ. ὕψ. 0.075 μ. Πηλὸς καστανέρυθρος, καθαρῶτατος, παρῶδες, ἄριστα ὡς πτημένος· γάνωμα καστανόν· ἐπίχρῖσμα θερμοῦ κιτρίνου χρώματος, ἀρίστης ποιότητος. Λίαν συγγενὲς τῷ προηγουμένῳ. Ἐπὶ τοῦ λαίμου, ὑπὲρ τοὺς τρεῖς δακτυλίους δύο λεπταὶ κάθετοι καὶ ἐκατέρωθεν ὑπολείμματα τῆς οὐρᾶς δύο πτηνῶν, ἀντιθέτου φορᾶς. Διὰ τὸν τύπον τοῦ διακόσμου πρβ. Lefkandi πίν. 40. 36.

7. ΟΤ 208 (Α. Συνοδινού). Θραῦσμα ἐκ τοῦ λαίμου μικροῦ κλειστοῦ ἀγγείου, διατηροῦν ὑπόλειμμα τῆς γενέσεως τοῦ ὤμου. Πηλὸς κιτρινέρυθρος· γάνωμα μέλαν· ὑπολείμματα λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Ἄνωθεν ὀριζοντίου δακτυλίου πτηνὸν ἐντὸς μετόπης, ὀριζομένης ἀριστερᾷ ὑπὸ συστήματος τριῶν καθέτων. Πρβ. ΑΕ 1903, 1, εἰκ. 1· ὁσαύτως ASAtene 59, 1981, 197, εἰκ. 25(δ), ΠΑΕ 1979, πίν. 30β(5).

8. ΟΤ 208. Θραῦσμα ἐκ τῆς κοιλίας κλειστοῦ ἀγγείου. Πηλὸς κιτρινέρυθρος· γάνωμα καστανόν· ἄνευ ἐπιχρίσματος. Πρβ. ΑΕ 1977, πίν. 41γ.

9. Διὰ τὸν τύπον τοῦ πτηνοῦ πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 63γ(β).

10. Πρβ. αὐτόθι πίν. 60α· Ταινία πίν. 5.2.

11. Διὰ παρεμφορῆς διάταξιν τοῦ διακόσμου, ἀλλὰ ἐπὶ ἀνοικτῶν ἀγγείων (σκύφων), βλ. Lefkandi πίν. 48. 162, 163.

Ἐπὶ τῶν θραυσμάτων 48 - 50 διακρίνονται ὑπολείμματα βοσκόντων ἵππων¹, θέματος χαρακτηρίζοντος τὸ ἐργαστήριον τοῦ ζωγράφου τῆς Συλλογῆς Cesnola.

Τὸ 48 συνιστᾷ τμήμα ὤμου, διατηροῦν τὴν γένεσιν τοῦ λαιμοῦ· ἐπὶ τοῦ ὤμου, μετὰ τὴν συστημάτων ὀριζοντίων, ἄλυσιν κύκλων μετὰ στιγμῆς, συνδεομένων δι' ἐφαπτομένων². ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ, σύστημα καθέτων καὶ ἀριστερᾷ μετόπη, διασφύζουσα τὰς ὀπλὰς τῶν προσθίων ποδῶν βόσκοντος ἵππου. Ἐκ τοῦ ὤμου κλειστοῦ ἀγγείου προέρχεται ὡσαύτως καὶ τὸ θραῦσμα 49³, ἐφ' οὗ διατηροῦνται ὑπολείμματα δύο βοσκόντων ἵππων πρὸς δεξιὰ ἐν ζωφόρῳ. Βόσκοντα ἵππον ἐντὸς μετόπης, ὀριζομένης ἀριστερᾷ ὑπὸ τριῶν καθέτων, ἔχομεν καὶ ἐπὶ τοῦ 50⁴ τμήματος λαιμοῦ ἀμφορέως· τὸ ζῶον εἶναι ἐστραμμένον πρὸς δεξιὰ. Ἡ ἀρίστη τεχνικὴ τοῦ ἀγγείου καὶ ἡ ἐξαίρετος τέχνη τῆς παραστάσεως, μὲ τὰ καθαρὰ περιγράμματα καὶ τὴν λίαν ἐπιτυχῇ ἀπόδοσιν τῶν μελῶν τοῦ σώματος δηλοῦν ὅτι πρόκειται ἔργον μεγάλου τεχνίτου, πιθανώτατα αὐτοῦ τούτου τοῦ ζωγράφου τῆς Συλλογῆς Cesnola⁵. Ὡς ἔργον τοῦ αὐτοῦ ζωγράφου δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν καὶ τὸ θραῦσμα 49, διότι, παρὰ τὴν μεγάλην φθορὰν τῆς ἐπιφανείας του καὶ τὴν ἐπ' αὐτοῦ ἀποσπασματικὴν διατήρησιν τῆς ἀρχικῆς παραστάσεως, διακρίνομεν σαφῶς ὅτι ἀνήκει εἰς ἀγγεῖον ἀρίστης τέχνης, συγγενὲς τῷ προηγούμενῳ. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐργαστηρίου προέρχεται καὶ τὸ θραῦσμα 51⁶, ὡς ἀποδεικνύουν ὁ κρεμάμενος διπλοῦς πέλεκυς καὶ ἡ διὰ γραμμιδίων ἀποδομένη χαίτη⁷. Ἡ ἐπὶ τοῦ 54⁸ παράστασις ἵππου ὁμοιάζει πρὸς τὰς τοῦ αὐτοῦ ἐργαστηρίου⁹, ἀνεξαρτήτως τοῦ ὅτι τὸ ὑπὸ τὴν κοιλίαν τοῦ ἵππου κόσμημα εὔρομεν μόνον ἐπὶ τοῦ ἐκ Χανίων τμήματος κρατῆρος, ὅστις θεωρεῖται ὅτι ἀνήκει εἰς ἕτερον ἐργαστήριον, μιμούμενον¹⁰ ὅμως τὸ πρῶτον καὶ δὴ τὰ ἰδιάζοντος ῥυθμοῦ ἀγγεῖά του, τὰ καλούμενα τῆς Ὀμάδος τοῦ Βροκάστρου· τὸν ἀντίον νομίζομεν ὅτι ἡ ἀναγνώρισις ὅτι τὸ κόσμημα τοῦτο συμπεριλαμβάνατο ἀρχικῶς εἰς τὸ θεματολόγιον τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ ζωγράφου τῆς Συλλογῆς Cesnola, συντελεῖ εἰς τὸν στενότερον συσχετισμὸν τῶν δύο ἐργαστηρίων.

Ἐλάχιστα εἶναι τὰ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν μας τμήματα ἀγγείων μετὰ παραστάσεως

1. Πρβ. τὰ ἤδη δημοσιευθέντα ἐν ΑΕ 1977, πίν. 44δ, 48α(β), ASAtene 59, 1981, 197 εἰκ. 24, σ. 231, εἰκ. 94.

2. Πρβ. Eretria III πίν. 15.68· Ταινία πίν. 7.1ε.

3. Ἀρ. εὐρ. 12240. Σφζ. μῆκ. 0.072, πᾶχ. τοιχ. 0.007 μ. Πηλὸς συμπαγῆς, καστανός· γάνωμα καστα-νέρυθρον· ἐπίχρῳμα θερμοῦ κιτρίνου χρώματος, ἀπολε-πισθὲν κατὰ τόπους. Πρβ. BSA 47, 1952, πίν. 2Α.9, περὶ οὗ βλ. προσέτι Lefkandi 75.

4. Ἀρ. εὐρ. 5737. ΟΤ 28. Σφζ. ὕψ. 0.046, πᾶχ. τοιχ. 0.006 μ. Πηλὸς κεραμόχρους, συμπαγῆς, καθαρῶ-τατος· γάνωμα ἐρυθρόν, ἀρίστης ποιότητος· παχύ, λεεα-σμένον στρώμα κιτρίνου ἐπιχρίσματος.

5. Πρβ. BICS 18, 1971, πίν. 1α, β.

6. Ἀρ. εὐρ. 6177. ΟΤ 29α. Ἐκ τῆς κοιλίας μεγάλου ἀγγείου. Σφζ. ὕψ. 0.039, πᾶχ. τοιχ. 0.005 μ. Πηλὸς καθαρός, μετὰ φυσαλλίδων, ἄριστα ὠπτημένος, ἀποχρώ-σεως σκοτεινοῦ καστανοῦ. Γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος

μέχρι τοῦ φωτεινοῦ καστανοῦ. Ἐπίχρῳμα θερμοῦ κι-τρίνου χρώματος.

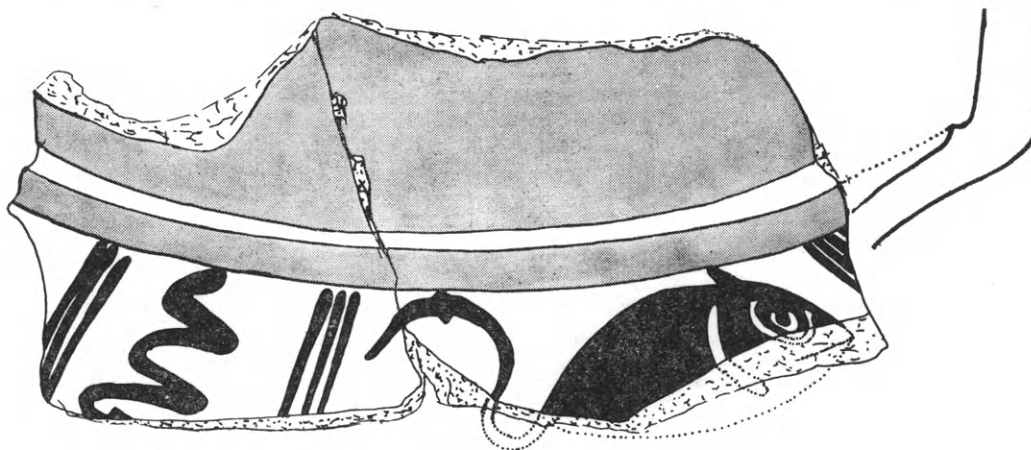
7. Πρβ. BICS 18, 1971, πίν. 2d. Eretria V πίν. I FK 463. I (τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 8ου αἰ.). ΑΕ 1977, πίν. 49β, σ. 161 ἀρ. 75.

8. Ἀρ. εὐρ. 5914. ΟΤ 29β. Σφζ. ὕψ. 0.037, πᾶχ. τοιχ. 0.0035 μ. Πηλὸς κεραμόχρους, καθαρός, ἄριστα ὠπτημένος· γάνωμα καστανομέλαν· ἐπίχρῳμα θερμοῦ κιτρίνου χρώματος.

9. Ἰδίως ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι τὸ ὑπὲρ τὴν ῥάχιν τοῦ ἵππου γραπτὸν ὑπόλειμμα συνιστᾷ τὴν δεξιὰν κόψιν κρε-μαμένου διπλοῦ πέλεκως. Πρβ. BICS 18, 1971, πίν. 2α. Βλ. Lefkandi 74. Διὰ προσφάτως εὑρεθὲν ὄστρακον μετὰ παραστάσεως βόσκοντος ἵππου, συγγενοῦς τεχνο-τροπίας, βλ. ΠΑΕ 1979, πίν. 29β(Ι).

10. BICS 18, 1971, πίν. 3ε. Lefkandi 75.

τῆς ἀνθρωπίνης μορφῆς¹. Πλὴν τῶν πέντε δημοσιευθέντων², παρουσιάζομεν καὶ τὰ δύο ἐναπομένοντα θραύσματα 52³ καὶ 53⁴. Τὸ πρῶτον διατηρεῖ ὑπολείμματα παραστάσεως τελετουργικοῦ χοροῦ ἀνδρῶν. Ἡ στάσις τῶν μορφῶν, τὸ κράτημα ἀπὸ τῶν χειρῶν, τῶν ὁποίων διακρίνονται καλῶς οἱ πέντε δάκτυλοι⁵, οἱ ἀνεπτυγμένοι μυῶνες τῶν βραχιόνων, ὁ τριγωνικός, ἔστω καὶ ἐν σκιαγραφίᾳ⁶, ἄνω κορμός, οἱ λίαν ἀνεπτυγμένοι μηροὶ καὶ κνήμαι, τὸ ἀνύπαρκτον τῆς ὀσφύος, ὁ σωληνοειδὴς λαιμὸς καὶ ἡ πτη-

Εἰκ. 4. Ἀνάπτυγμα τοῦ διακόσμου καὶ τομὴ τοῦ θραύσματος 55.

νόμορφος κεφαλὴ⁷, πάντα ταῦτα, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ ἐπιλεγέν θέμα τῆς παραστάσεως, φέρουν τὸ ὑπὸ διαπραγματέυσιν θραῦσμα πλησιέστατα πρὸς τὸν ἤδη ἀναφερθέντα⁸ λαιμὸν ἀμφορέως ἐξ Ἑρετρίας, τὸν κοσμούμενον δι' ἐξαιρέτου παραστάσεως χοροῦ γυναικῶν. Ἀμφότερα τὰ ἔργα τοποθετοῦνται εἰς τοὺς περὶ τὸ 700 π.Χ. χρόνους, εἰς τὴν τελευταίαν, δηλονότι, φάσιν τοῦ εὐβοϊκοῦ εἰκονογραφικοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ⁹. Τὸ ἄνευ κιτρίνου ἐπιχρίσματος θραῦσμα 53 προέρχεται ἐκ μεγάλου ἐπεισάκτου ἀγγείου τοῦ ἐργαστηρίου Hirschfeld¹⁰.

Τὸ τμήμα κλειστοῦ ἀγγείου (ἀμφορέως;) 55¹¹ (εἰκ. 4) πιθανὸν ἀνήκει εἰς ἔργον

1. Περὶ τῆς σπάνιος ταύτης, γενικώτερον, βλ. L. KAHIL, Une «ronde» sur un col d'amphore eubéenne, *Studies in Honour of Arthur Dale Trendall* (1979, 99) (τοῦ λοιποῦ *Studies Trendall*).

2. ΑΕ 1977, πίν. 44α - β· 1981, πίν. 26, θραῦσμα 129· ASAtene 59, 1981, 231 εἰκ. 95 καὶ 96.

3. Ἀρ. εὐρ. 6079. ΟΤ 29β. Σφζ. ὕψ. 0.032, πᾶχ. τοιχ. 0.003 μ. Πηλὸς κεραμόχρους, καθαρὸς, εὐκόλως ἀποτριβόμενος· γάνωμα μέλαν, ἀραιούμενον εἰς καστανόν· ἐπίχρισμα ὑποκίτρινον.

4. Ἀρ. εὐρ. 5337. ΟΤ 93. Ἐκ τῆς κοιλίας μεγάλου ἀγγείου. Σφζ. μῆκ. 0.047, πᾶχ. τοιχ. 0.005 μ. Πηλὸς καθαρῶτατος, ἄριστα ὠπτημένος, καστανός, μετὰ κιτρινερύθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν. Διατηρεῖται τμήμα παραστάσεως ἀνδρικής μορφῆς πρὸς ἀριστερά, κρατοῦσης ἀπὸ τοῦ χαλινοῦ ἵππον.

5. Πρβ. τὴν ἀνατολίζουσαν ὑψίλαιμον πρόχουν ἐν BSA 47, 1952, πίν. 7 C12.

6. Πρβ. LEFKANDI πίν. 63.232· ΑΕ 1981, πίν. 26, θραῦσμα 129.

7. Πρβ. BICS 18, 1971, 7, εἰκ. 2.

8. Βλ. σ. 171 σημ. 1.

9. Βλ. Lefkandi 76.

10. Πρβ. COLDSTREAM GGP πίν. 8c - d (τῆς ὑστέρως γεωμετρικῆς Ib περιόδου).

11. Ἀρ. εὐρ. 3052. ΟΤ 29β. Δύο συνεφαπτόμενα θραύσματα ἐκ τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ ὤμου κλειστοῦ ἀγγείου, μᾶλλον ἀμφορέως. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.135, ἔσω-τερικὴ διάμετρος λαιμοῦ κατὰ συμπλήρωσιν 0.12, πᾶχ. τοιχώματος λαιμοῦ 0.011, ὤμου 0.006 μ. Πηλὸς κιτρινόξανθος, μετὰ ροδόχρου πυρῆνος καὶ ὑποκιτρίνης ἐπιδερμίδος· καθαρὸς, καλῶς ὠπτημένος. Γάνωμα καστα-

ἐπέσκακτον ἐκ Κορίνθου¹, τοποθετούμενον εἰς τοὺς μεταβατικούς πρὸς τὸν πρωτοκορινθιακὸν ῥυθμὸν χρόνους. Εἰς τὴν ἐποχὴν ταύτην τοποθετεῖται καὶ ὁ ἐν Πιθηκούσσαις εὐρεθεὶς κορινθιάζων σκύφος μετὰ παραστάσεως ναυαγίου², ἐνθα ἀπεικονίζονται πολλοὶ παρεμφερεῖς ἰχθύες³. Ἡ ἐν μετόπαις διάταξις τοῦ διακόσμου ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ τοῦ ὤμου ταφικοῦ ἀμφορέως τοῦ ἀνατολίζοντος εὐβοϊκοῦ ἐργαστηρίου⁴.

VI. Θραύσματα μετὰ γεωμετρικοῦ καὶ γραμμικοῦ διακόσμου (πίν. 57-59γ)

Ἐκ τῶν ἐν τῷ κεφαλαίῳ περιλαμβανομένων θραυσμάτων, τὰ ἐκ τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ ὤμου προερχόμενα παρουσιάζουν μεγαλύτεραν ποικιλίαν διακοσμήσεως ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἐκ τῆς κοιλίας, τὰ ὅποια διακρίνομεν συμβατικῶς εἰς τρία σύνολα: α) Εἰς τὰ φέροντα ἀπλᾶς ταινίας, κυρίως ὀριζοντίους, ἐνίοτε δὲ καὶ καθέτους· δύο τούτων (56⁵, 59⁶) διατηροῦν καὶ τεθλασμένην ἐν πλαισιώσει, ἐν ᾧ ἕτερα δύο (58⁷, 60⁸), συστήματα κυματοειδῶν ἐν καθέτῳ διατάξει, ἐγγιζουσῶν τὰς πλαισιούσας ὀριζοντίους. β) Εἰς τὰ φέροντα συστήματα ὁμοκέντρων κύκλων. γ) Εἰς τὰ κοσμούμενα διὰ ζατρίκιου.

Τὸ θραῦσμα 57⁹ προέρχεται ἐκ τοῦ ὤμου πρόχου, ὡς δηλοῖ ἡ διατηρηθεῖσα κάτω γένεσις τῆς λαβῆς· τὸ ἐκ τοῦ κορμοῦ κλειστοῦ ἀγγείου προερχόμενον θραῦσμα 61 διασφίζει διακοσμητικὸν θέμα, προσιδιάζον εἰς τὰς λαβὰς¹⁰. τὸ 62¹¹ κοσμεῖται κατὰ τὸν εὐβοϊκὸν ὑπο-πρωτογεωμετρικὸν III ῥυθμόν¹². ἡ ἐπὶ τοῦ 64¹³ γραμμικὴ διακοσμησις, τέλος, ἐνθυμίζει τὴν ἐπὶ ἐνίων ὑπογεωμετρικῶν ἀγγείων¹⁴. Τὰ θραύσματα 65-68, ὡς καλυπτόμενα διὰ παχέος στρώματος κιτρίνου ἐπιχρίσματος, τοποθετοῦν-

νόν. Ἄνευ ἐγχαράξεων. Κατὰ τὴν βάσιν τοῦ μελαμβαφοῦς λαιμοῦ ἐξηρημένη αὐλαξ, ἀπολήγουσα εἰς μελαμβαφῆ ἀκμήν, εἰς ἣν περατοῦται ὁ ὤμος. Ὁ ἐπ' αὐτοῦ διάκοσμος διατεταγμένος ἐν μετόπαις, ὀριζομέναις ἐκτέρωθεν ὑπὸ συστήματος ἐκ τριῶν καθέτων. Ἐν τῇ κεντρικῇ, μέγας ἐσκιασμένος ἰχθύς πρὸς δεξιὰ· ἐν τῇ ἀριστερᾷ δευτερευούση, ἀνορθούμενος ὄφις.

1. Ἴσως ὁμοῦς εἶναι κορινθιάζον. Πάντως ἡ παράστασις εἶναι παρεμφερὴς πρὸς τὰς ἀπαντώσας ἐπὶ ὑποπαχέων ἀρυβάλλων τῆς ἐποχῆς. Βλ. K. FRIIS JOHANSEN, *Les vases sicyoniens* (1923) πίν. 4.3.

2. G. BUCHNER, *Figürliche bemalte spätgeometrische Vasen aus Pithekussai und Kyme*, RM 60-61, 1954-55, 42 εἰκ. 1 καὶ πίν. 14, 15, 16.1.

3. Μικρὸν κατάλογον ἰχθύων ἀνατολίζοντος ρυθμοῦ βλ. ἐν E. BRANN, *Late Geometric and Protoattic Pottery, Agora VIII*, 89 ἀρ. 511. Προστίθενται, μετὰ τῶν ἄλλων, τὸ ἐν G. VALLET et FR. VILLARD, *Megara Hyblaea, 2, La céramique archaïque* (Paris 1964) πίν. 73.4 καὶ τὸ ἡμέτερον.

4. BSA 47, 1952, πίν. 6 C8.

5. Σφζ. μῆκ. 0.078, πάχ. τοιχ. 0.007 μ. Πηλὸς καστανός, μετὰ κιτρινέρυθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν. Πρβ. ΠΑΕ 1979, πίν. 29α (8, 9)· Lefkandi

πίν. 54.250.

6. Πάχ. τοιχ. 0.006 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος· γάνωμα καστανόν· ἐπίχρυσμα κίτρινον. Διὰ τὴν διάταξιν τοῦ διακόσμου πρβ. BSA 47, 1952, πίν. 1B. 28. Διὰ τὴν στήλην τεθλασμένης ἐν πλαισιώσει πρβ. Lefkandi πίν. 188/33.2. Δι' ὁμοίαν τεθλασμένην, ἀλλ' ἐν ὀριζοντίῳ ἀναπτύξει, βλ. ASAtene 59, 1981, 191 εἰκ. 9.

7. Σφζ. μῆκ. 0.085, πάχ. τοιχ. ± 0.005 μ. Πηλὸς καστανός, μεθ' ὑποκίτρινης ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανόν.

8. Πηλὸς κιτρινέρυθρος μεθ' ὁμοίχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα πορτοκαλόχρουν. Πρβ. Lefkandi πίν. 44.68.

9. Πάχ. τοιχ. 0.003 μ. Πηλὸς συμπαγοῦς ὕφης, καστανός· γάνωμα καστανόν· ἡραιωμένον, ὑποκίτρινον ἐπίχρυσμα.

10. Πρβ. ASAtene 59, 1981, 199 εἰκ. 30, σ. 226 εἰκ. 82, σ. 229 εἰκ. 90, σ. 233 εἰκ. 100.

11. Ἀρ. εὐρ. 12038. Σφζ. ὕψ. 0.068, πάχ. τοιχ. 0.011 μ. Πηλὸς φαιός, λόγῳ καύσεως· γάνωμα ἐρυθρόν.

12. Πρβ. Lefkandi πίν. 278 E.

13. Ἀρ. εὐρ. 11029. ΟΤ 205. Σφζ. μῆκ. 0.084, πάχ. τοιχ. 0.007 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, μεθ' ὁμοίχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν.

14. Πρβ. Eretria III, πίν. 15.61, 67, 70.

ται εἰς τὴν ὑστέραν γεωμετρικὴν περίοδον. Εἰς τὸ τέλος τῆς περιόδου ταύτης¹ ἢ καὶ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ὑπογεωμετρικῆς, χρονολογοῦνται τὰ θραύσματα 63 καὶ 69 - 72.

Ἐκ τῶν χαρακτηριστικωτέρων κοσμημάτων τοῦ εὐβοϊκοῦ ὑστερογεωμετρικοῦ ἐργαστηρίου εἶναι αἱ σειραὶ συστημάτων ὁμοκέντρων κύκλων, αἱ κοσμοῦσαι τὰ χεῖλη κυρίως τῶν σκύφων τῆς ἐπωνύμου ὁμάδος², ἀλλὰ καὶ ἀγγείων ἐτέρων σχημάτων³. τὰ ἐπὶ τοῦ κορμοῦ καὶ τοῦ λαιμοῦ συστήματα ὁμοκέντρων κύκλων ἐξ ἐναντίας, ἄτινα, συνδεόμενα ἢ οὐ δι' ἐφαπτομένων, ἀνευρίσκομεν καὶ ἐπὶ ἀγγείων ἐτέρων ἐργαστηρίων⁴, ἀπλῶς ἀπαντοῦν καὶ ἐν Ἑρετρίᾳ⁵. Πλὴν τῶν δημοσιευθέντων⁶, παρουνιάζομεν καὶ τὰ θραύσματα 73 - 75, ἄτινα καλύπτονται διὰ παχέος στρώματος ἐπιχρίσματος, χρώματος θερμοῦ κιτρίνου. Τὰ ἐπὶ τοῦ 73⁷ συστήματα ἐκ δύο, μόνον, ὁμοκέντρων δακτυλίων σπανίως ἀπαντοῦν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἐπὶ τοῦ 74, ἐκ τριῶν κύκλων μετὰ στιγμῆς, ἄτινα συνιστοῦν τὸν κοινότερον τύπον⁸. Τὰ συνανήκοντα, ἀλλὰ μὴ συνεφαπτόμενα, θραύσματα 75⁹ κοσμοῦνται δι' εὐμεγέθων συστημάτων ἐκ πέντε ὁμοκέντρων δακτυλίων ἐκάστου, τύπου οὐχὶ ἐκ τῶν συνήθων.

Παραλλαγὴν τοῦ θέματος τῶν ὁμοκέντρων κύκλων, ἀπαντῶσαν κυρίως ἐπὶ τοῦ κορμοῦ¹⁰, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ ἀγγείων, συνιστοῦν οἱ ἀπλοὶ κύκλοι μετὰ στιγμῆς, οἱ συνδεόμενοι δι' ἐφαπτομένων (σπειρόκυμα). Τὸ θέμα τοῦτο κοσμεῖ τὸ ἐκ τῆς κοιλίας μεγάλου ἀγγείου θραῦσμα 76¹¹, κλειόμενον ἄνωθεν ὑπὸ τριῶν ταινιῶν, ἐφ' ὧν βαίνουν πέντε κάθετοι, ἀραιῶς διατεταγμένοι.

Λίαν ἀγαπητὸν ἐν Ἑρετρίᾳ εἶναι τὸ κόσμημα τοῦ ζατρίκιου, δι' οὗ πληροῦνται πλατεῖαι ζῶναι ἐπὶ τοῦ κορμοῦ¹² κλειστῶν καὶ ἀνοικτῶν ἀγγείων, ἐπὶ πωμάτων¹³, ἐπὶ λαιμῶν¹⁴, ἐπὶ ὑψηλῶν ποδῶν κ.ἄ. καὶ σχηματίζονται στῆλαι¹⁵ καὶ μετόπαι¹⁶.

1. Αὐτόθι πίν. 15.67, 68· Lefkandi πίν. 54.250, 56. 280· ΑΕ 1975, πίν. 67α.

2. Τῆς Ὀμάδος II. Βλ. ΑΕ 1981, 90 κέ. πίν. 21 - 23· προσέτι ΑΕ 1975, πίν. 55β, 56α - β καὶ Lefkandi πίν. 36.2, 46.118 - 128, 47.129 - 130, 52.225 - 226.

3. Πρόχων (αὐτόθι πίν. 38.23· ΑΕ 1975, πίν. 65α(γ), 66α(γ)· ΑΕ 1977, πίν. 52β(α - β)), κανθάρων (Lefkandi πίν. 50.199· ΑΔ 29, 1973 - 74, πίν. 310β), κρατηρίσκων (ΑΕ 1977 πίν. 51γ, 52β(γ - δ)· ΑΣΑτене 59, 1981, 204, εἰκ. 36) κτλ. Κρατηρίσκων μεθ' ὁμοίων συστημάτων, συνδεόμενα δι' ἐφαπτομένων, βλ. ἐν ΑΕ 1977, πίν. 36δ(α).

4. Ὡς εἶναι: τὸ ἀργεῖον (COLDSTREAM, GGP πίν. 26), τὰ τῶν Κυκλάδων (αὐτόθι πίν. 40c - e), τὸ τῆς Κρήτης (αὐτόθι πίν. 55b,d, 56b, 571), κυρίως τὸ τῆς Βοιωτίας (Α. RUCKERT, Frühe Keramik Boeotiens, Bern 1976, πίν. 1 - 3, 5) κ.ἄ.

5. Ἐξαίρεσιν συνιστᾷ τὸ ἐργαστήριον τοῦ ζωγράφου τῆς Συλλογῆς Cesnola, εἰς τοῦ ὁποίου τὸ χαρακτηριστικὸν θεματολόγιον δεσπόζουσιν θέσιν καταλαμβάνουν τὰ συστήματα τῶν ὁμοκέντρων δακτυλίων (ἢ τὰ ἐσκιασμένα δισκάρια), τὰ συνδεόμενα δι' ἐφαπτομένων. Βλ. BICS 18, 1971, πίν. 1, 2a, 3c· Lefkandi πίν. 55.274.

6. ΑΕ 1977, πίν. 42γ, 43α.

7. Ἀρ. εὐρ. 11414. Σφζ. ὕψ. 0.06 μ. Πηλὸς κιτρι-νέρυθρος· γάνωμα καστανόν.

8. Βλ. Lefkandi πίν. 36.2, 38.23, 46.120 - 125, 47. 129 - 130· ΑΕ 1981, πίν. 21 - 23 (σποράδην).

9. Πάχος τοιχ. 0.004 μ. Πηλὸς συμπαγοῦς ὑφῆς, κιτρινέρυθρος· γάνωμα μελανόφαιον. Ἀρίστης τεχνικῆς καὶ ἐπιμελοῦς ἐργασίας. Πρβ. Eretria V πίν. 1 Vrakas 1.

10. Βλ. Eretria III, πίν. 15.68· Ταινία πίν. 7.1c· ΑΕ 1975, πίν. 61β· BICS 18, 1971, πίν. Ib. Τὸ κόσμημα ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ τοῦ χεῖλους ἐνίων ἀνοικτῶν ἀγγείων (βλ. αὐτόθι πίν. 3b· Lefkandi πίν. 53.245), οὐδεμίαν ὅμως σχέσιν ἐχόντων πρὸς τοὺς χαρακτηριστικοὺς σκύφους τῆς Ὀμάδος II (χείλη μετὰ συστημάτων ὁμοκέντρων κύκλων). Βλ. σ. 173 σημ. 2.

11. Ἀρ. εὐρ. 11492. Σφζ. μῆκ. 0.081, πᾶχ. τοιχ. 0.01 μ. Πηλὸς καστανοκίτρινος, μετὰ κιτρινεύθρου ἐπι-δερμίδος· γάνωμα μέλαν καὶ κατὰ τόπους ἐρυθρόν.

12. ΑΕ 1975, πίν. 64α - β, δ· Lefkandi πίν. 57.303 - 305· Eretria V Beil. 3 (Κωνσταντινούπολις, Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον)· ΑΣΑτене 59, 1981, 230, εἰκ. 92.

13. BICS 18, 1971, πίν. Ia.

14. Eretria III, πίν. 14. 58(δ).

15. Lefkandi πίν. 54.263.

16. BICS 18, 1971, πίν. Ia· Ἀρχαιολογία I, 1980, πίν. 9α - β.

Τὰ θραύσματα 77 - 84 προέρχονται ἐκ τῶν κοιλιῶν κλειστῶν ἀγγείων, καλυπτομένων διὰ παχέος στρώματος κιτρίνου ἐπιχρίσματος. Τὸ 79¹ διασφίζει ὑπὸ τὸ ζατρίκιον τέσσαρας λεπτὰς ταινίας, λίαν ἐπιμελοῦς γραφῆς· τὸ 80, δύο ὁμοίας ταινίας. Ἐπὶ τοῦ 81² μεγάλα, ἐσκιασμένα ὀρθογώνια ἐναλλάσσονται πρὸς ὀρθογώνια λευκά, ἰσομήκη, ἔχοντα τὸ ἥμισυ τοῦ πλάτους τῶν ἐσκιασμένων καὶ κοσμούμενα διὰ παχείας στιγμῆς. Τὰ 84³ καὶ 85⁴ ἔχουν διαμορφωθῇ εἰς δισκάρια⁵.

Εἰς κοιλίας κλειστῶν ἀγγείων ἀνήκουν καὶ τὰ μεμονωμένα θραύσματα 86⁶, 88⁷ καὶ 89⁸, ἐν ᾧ τὰ λοιπά, πλὴν ἑνὸς (τοῦ ποδὸς ὑπ' ἀρ. 104), προέρχονται κυρίως ἐκ λαιμῶν κλειστῶν ἀγγείων καὶ ἔνια (τὰ 87, 90, 91, 93, 99) ἐξ ὤμων. Οἱ ἐπὶ τοῦ 87⁹ ῥόμβοι μετὰ δικτυωτοῦ ἀπαντοῦν συνήθως ἐν σειρᾷ ἐπὶ τοῦ χεῖλους¹⁰ ἀγγείων. Ὁ ὑπ' ἀρ. 90¹¹ ὤμος ἀνήκει εἰς κλειστὸν ἀγγεῖον κεκοσμημένον κατὰ τὸν εὐβοϊκὸν ὑποπρωτογεωμετρικὸν III ῥυθμόν¹². ὁ 91¹³, τόσον κατὰ τὴν τεχνικὴν, ὅσον καὶ κατὰ τὴν διακόσμησιν, τοποθετεῖται εἰς τοὺς πρώιμους ὑπογεωμετρικοὺς χρόνους¹⁴. ὁ 93¹⁵, ὅστις φέρει ἐπὶ ἐξηρημένου πεδίου ἐλευθέρως γραφείσας ὀριζοντίους, ὑπείκει εἰς τὸ διακοσμητικὸν πνεῦμα, τὸ διέπον τοὺς λαιμοὺς οἰνοχοῶν 94¹⁶, 95 καὶ 96. Τὸ θραῦσμα 92¹⁷ προέρχεται ἐκ τοῦ μελαμβαφοῦς λαιμοῦ μεγάλου, κλειστοῦ ἀγγείου (ἀμφορέως;),

1. Ἐκ τριῶν συνανηκόντων θραυσμάτων. Ἀρ. εὐρ. 11400. Πάχ. τοιχ. 0.005 μ. Πηλὸς κεραμόχρους· γάνωμα καστανέρυθρον.

2. Ἀρ. εὐρ. 11615. Σφζ. μῆκ. 0.06 μ. Γάνωμα μελανέρυθρον.

3. Ἀρ. εὐρ. 11883. Μεγ. διάμ. 0.048, πάχ. τοιχ. 0.005 μ. Πηλὸς συμπαγοῦς ὑφῆς, κιτρινέρυθρος, ἄριστα ὠπτημένος· γάνωμα μέλαν.

4. Ἐκ τοῦ διὰ γανώματος καλυπτομένου μέρους τῆς κοιλίας μεγάλου, κλειστοῦ ἀγγείου. Διάμ. 0.06, πάχ. τοιχ. 0.007 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, συμπαγοῦς ὑφῆς· γάνωμα μέλαν, ἀραιούμενον εἰς καστανόν, κατὰ τύπους ἐξίτηλον.

5. Πρβ. AM 100, 1985, θραῦσμα 128 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

6. Ἀρ. εὐρ. 5343. ΟΤ 93. Σφζ. πλάτ. 0.038, πάχ. τοιχ. 0.004 μ. Πηλὸς κεραμόχρους· γάνωμα ἐρυθρόν· παχὺ στρώμα κιτρίνου ἐπιχρίσματος. Παρεμφερὲς πῶς διάκοσμος ἐπὶ μεγάλου ἀμφορέως τοῦ τέλους τοῦ 8ου αἰ. ἐν ΠΑΕ 1979, πίν. 32β, σ. 51 - 52.

7. Ἀρ. εὐρ. 11642. Σφζ. μῆκ. 0.058, πάχ. τοιχ. 0.007 μ. Πηλὸς καθαρὸς, ἄριστα ὠπτημένος, κιτρινέρυθρος, μεθ' ὁμοίχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν. Διὰ τὴν διακόσμησιν πρβ. ΑΕ 1977, πίν. 33β. Ὅστρακον μεθ' ὁμοιοτάτου διακόσμου εὐρέθη καὶ ἐντὸς τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1976 ἐν Χαλκίδι ἀποκαλυφθέντος ἀποθέτου, μετὰ κεραμεικῆς κατὰ τὸν εὐβοϊκὸν ὑποπρωτογεωμετρικὸν καὶ ὑστερογεωμετρικὸν ῥυθμόν. Δι' ἕτερον θραῦσμα (λαιμὸν «SOS» ἀμφορέως) ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἀποθέτου βλ. σ. 166 σημ. 9. Διὰ τοὺς σκύφους τοῦ ἀποθέτου βλ. Α. ANDRIOMENOU, Skyphoi de l'atelier de Chalcis (fin Xe - fin VIIIe s. av. J.-C.), BCH 108, 1984, 37 - 69

καὶ 109, 1985 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

8. Ἀρ. εὐρ. 11643. Πάχ. τοιχ. 0.003 μ. Πρβ. AM 101, 1986, θραῦσμα 163.

9. Ἀρ. εὐρ. 11641. Θραῦσμα ἐκ τοῦ ὤμου κλειστοῦ ἀγγείου, διασφίζον τμήμα τῆς γενέσεως τοῦ λαιμοῦ. Σφζ. πλάτ. 0.041, πάχ. τοιχ. 0.004 μ. Πηλὸς πορτοκαλόχρους· γάνωμα μέλαν.

10. Βλ. Lefkandi πίν. 38.25, 44.70· ΑΕ 1977, πίν. 35γ, δ· ΑΕ 1981, πίν. 44.466 - 8.

11. Ἀρ. εὐρ. 11526. Θραῦσμα ἐκ τοῦ ὤμου, διατηροῦν τμήμα τῆς γενέσεως τοῦ λαιμοῦ. Σφζ. ὕψ. 0.068, πάχ. τοιχ. 0.007 μ. Πηλὸς κεραμόχρους μετὰ φαιοῦ πυρῆνος· γάνωμα μελανέρυθρον. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χεῖλους μελαμβαφῆς ταινία.

12. Πρβ. Lefkandi πίν. 19.359.

13. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.06 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος· γάνωμα ἐρυθρόν.

14. Πρβ. Eretria III, πίν. 15.67 καὶ 70 (τῶν ἀρχῶν τοῦ 7ου αἰ.).

15. Ἀρ. εὐρ. 11330. Θραῦσμα ἐκ τοῦ ὤμου κλειστοῦ ἀγγείου, διασφίζον τὴν μελαμβαφῆ γένεσιν τῆς ταινιοσχήμου λαβῆς. Σφζ. ὕψ. 0.056 μ. Πηλὸς καστανός, μετὰ ῥοδόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν.

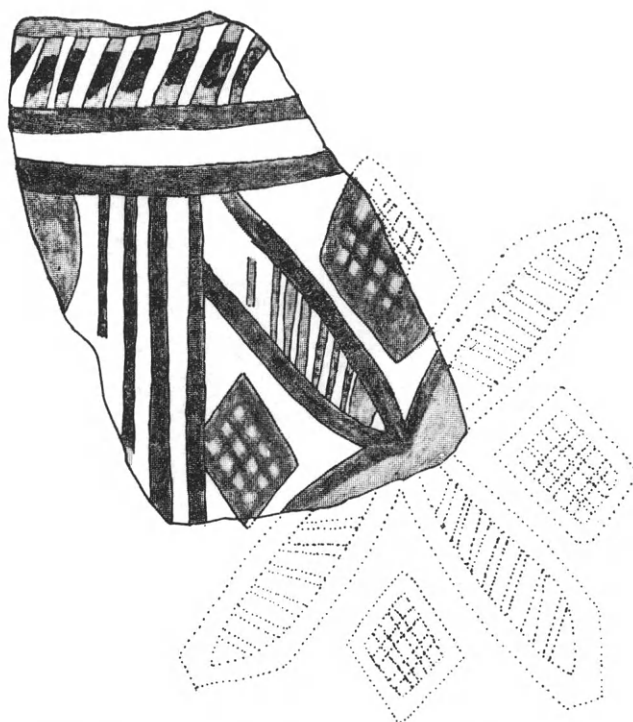
16. Λαιμὸς μετὰ τοῦ χεῖλους τριφυλλοσχήμου οἰνοχόης. Πηλὸς κιτρινέρυθρος· γάνωμα πορτοκαλόχρου· ἐπιχρίσμα κίτρινον. Πρβ. Lefkandi πίν. 40.37· ΑΕ 1977, πίν. 47γ, 48γ. Ὡσαύτως ἀνωτέρω, θραῦσμα 12 σ. 164 σημ. 5.

17. Ἀρ. εὐρ. 11611. Σφζ. ὕψ. 0.045, πάχ. τοιχ. 0.009 μ. Πηλὸς συμπαγοῦς ὑφῆς, ἄριστα ὠπτημένος· καστανός, μετὰ κιτρινέρυθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν.

φέροντος διάκοσμον ἐν μετόπῃ, διαιρουμένη διὰ ζεύγους ὀριζοντίων εἰς δύο πεδία· ἐκ τοῦ κατὰ τὴν βάσιν στενοῦ, ὀριζοντίως ἐκπτυσσομένου, παραπληρωματικοῦ πεδίου, διατηροῦνται τρία ἐν σειρᾷ ἐσκιασμένα τρίγωνα· ἐπὶ τῆς κυρίας ἐπιφανείας, ἥτις, ἀναπτυσσομένη καθ' ὕψος, ἐσχημάτιζε πιθανὸν τετράγωνον, δύο πλαισιοῦσαι κάθετοι¹ δι' ἐλευθέρας χειρός.

Τὸ τελευταῖον θραῦσμα ὧμου (τὸ ἀρ. 99, εἰκ. 5) συνεξετάζεται μετὰ τῶν 97 καὶ

Εἰκ. 5. Ἀναπαράστασις τοῦ ἐπὶ τοῦ 99 διαγράμμου τετραφύλλου.

98 (εἰκ. 6) θραυσμάτων ἐκ τοῦ λαιμοῦ οἴνοχοῶν. Τὸ 98² φέρει ἐντὸς μετόπης, ὀριζομένης δεξιᾷ ὑπὸ συστήματος δύο καθέτων, ὀκτάφυλλον μετὰ διαγράμμων τῶν φύλλων· εἰς τὰ διάκενα ἀνὰ εἰς στικτὸς ῥόδαξ· ὑπὲρ τὴν μετόπην καὶ ἀκριβῶς κάτωθεν τοῦ χεῖλους, δύο ταινίαι. Τὴν αὐτὴν διάταξιν τοῦ διακόσμου βλέπομεν καὶ ἐπὶ τοῦ 97³, μόνον, ὅτι ἐνταῦθα πρόκειται διάγραμμον τετράφυλλον. Τετράφυλλον, ἀλλὰ λίαν ἐπιμελοῦς σχεδίου, ἔχομεν καὶ ἐπὶ τοῦ 99⁴ ὧμου, μετὰ δικτυωτῶν ῥόμβων εἰς τὰ διάκενα· ἡ μετόπη χωρίζεται ἀπὸ τῆς ἀριστερᾷ εὐρισκομένης διὰ συστάδος ἐκ τεσσάρων

1. Συγγενές πως τὸ ἐν Lefkandi πίν. 17.235. Διὰ μικρὰ ἐσκιασμένα τρίγωνα, ἀλλ' ἐν ἀντιθετικῇ διατάξει, βλ. αὐτόθι πίν. 17.224 καὶ Ταινία πίν. 4.4· διὰ μεγάλα, βλ. ΑΕ 1903, 22 εἰκ. 13 καὶ κατωτέρω, θραῦσμα 104.

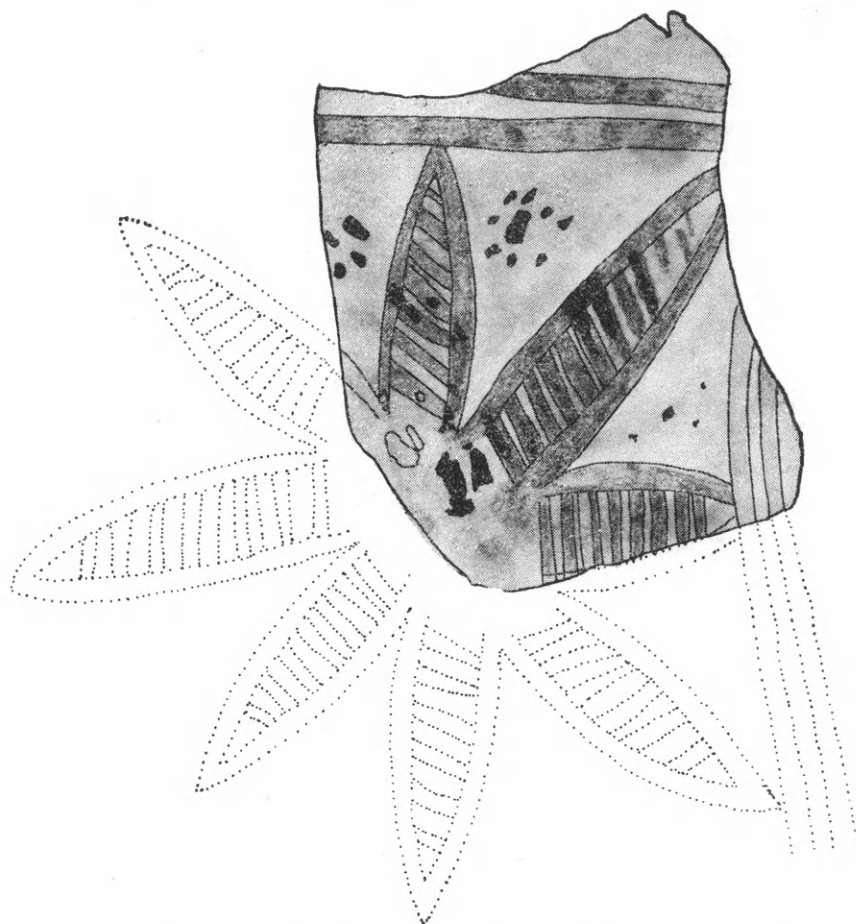
2. Ἀρ. εὐρ. 12262. Σφζ. ὕψ. 0.066, πάχ. τοιχ. 0.005 μ. Πηλὸς συμπαγοῦς ὕφης, καστανέρυθρος· γάνωμα μέλαν, λίαν ἐξίτηλον· ἐπίχρῖσμα κίτρινον.

3. Ἀρ. εὐρ. 11329. Λαιμὸς τριφυλλοσχήμου οἴνοχός. Σφζ. ὕψ. 0.077 μ. Γάνωμα μέλαν, λίαν ἐξίτηλον. Πρβ. ΑΕ 1977, πίν. 47α.

4. Ἀρ. εὐρ. 12217. Σφζ. ὕψ. 0.082, πάχ. τοιχ. 0.007 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, καθαρῶτατος, εὐκόλως ἀποτριβόμενος· γάνωμα καστανόν, λίαν ἐξίτηλον· παχὺ στρώμα ἐπιχρίσματος θερμοῦ κιτρίνου χρώματος.

καθέτων· τὸ ὅλον σύστημα κλείεται ἄνωθεν ὑπὸ ταινίας, ἥτις, ἐπαναλαμβανομένη, ὀρίζεται κάτωθεν τὴν ὑπὸ τὸ χεῖλος ζώνην ἐκ κεκλιμένων ῥοπάλων¹.

Ὡς ἀποδεικνύουν αἱ μικρὸν ἀποκλίνουσαι κάθετοι ἀπολήξεις-πλευραὶ τοῦ θραύσματος 100², αἵτινες καλύπτονται διὰ γανώματος, τοῦτο ἀνήκει εἰς ὑψηλόν, διάτρη-

Εἰκ. 6. Ἀναπαράσταση τοῦ ἐπὶ τοῦ 98 διαγράμμου ὀκταφύλλου ῥόδακος.

τον πόδα ἀμφορέως τῆς σειρᾶς τῶν ἐρετριακῶν ὑπογεωμετρικῶν³· αἱ διὰ γανώματος τονιζόμεναι ἄκμαὶ συνιστοῦν τὰ κάθετα ὅρια μετόπης, κοσμουμένης διὰ γραμμικῶν θεμάτων. Εἰς τὰ ἄκρα ἀνὰ δύο παχεῖαι, λίαν ἐπιμήκεις κυματοειδεῖς⁴, ἀσφαλῶς ἐγγί-
ζουσαι τὰ ὀριζόντια πλαίσια τῆς μετόπης· μεταξύ των τρία, τοῦλάχιστον, ἐπάλληλα
συστήματα, ἕκαστον ἐκ δέκα σιγμοειδῶν⁵, γραφειῶν διὰ τοῦ πολλαπλοῦ χρωστῆρος.

1. Παρεμφερές κόσμημα ἐν ΠΑΕ 1979, πίν. 30α(6).

2. Ἀρ. εὐρ. 5961. ΟΤ 29β. Πλάτ. μετόπης ποδὸς 0.072, σφζ. ὑψ. 0.062, πάχ. τοιχ. ± 0.07 μ. Πηλὸς καθαρὸς, συμπαγής, ἐρυθροκίτρινος, μετὰ καστανεύθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν, ἀραιούμενον εἰς καστανόν. Τὸ ἐσωτερικὸν ἐδαφόχρουν. Ἐφωτογραφήθη ἀναστρόφως.

3. Βλ. BSA 47, 1952, 16. Πρβ. τὸν ἐν Cambridge

ἀμφορέα, αὐτόθι πίν. 4· ὡσαύτως τὸν προσφάτως ἀποκαλυφθέντα, ἐν Ἀρχαιογνωσίᾳ I, 1980, πίν. 9.

4. Πρβ. Lefkandi πίν. 57.310 - 311, 315 - 316· BSA 47, 1952, πίν. 3B· ΠΑΕ 1979, πίν. 32α, 33α. Ὡσαύτως τὸ θραῦσμα 102.

5. Πρβ. BSA 47, 1952, πίν. 3B· Ἀρχαιογνωσία I, 1980, πίν. 9· ΑΕ 1977, πίν. 35β.

Διὰ παχειῶν κυματοειδῶν, ἐγγιζουσὼν τὰς ἄνωθεν καὶ κάτωθεν πλαισιούσας ὀριζοντίους, κοσμεῖται καὶ τὸ ἐκ τοῦ λαιμοῦ μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου προερχόμενον θραῦσμα 102¹. Τὸ εἰς οἶνοχόην ἀνήκον θραῦσμα 101² φέρει ὑπὸ τὸ μελαμβαφές χειλὸς τρεῖς ταινίας, πλαισιούσας ἄνωθεν ζώνην μετὰ συστημάτων ἐπαλλήλων γωνιῶν. Τὰ τμήματα λαιμῶν 103³ καὶ 104⁴ προέρχονται ἐκ μεγάλων κλειστῶν ἀγγείων, μᾶλλον ἀμφορέων. Τὸ πρῶτον φέρει ῥόπαλα ἐν σειρᾷ, πλαισιούμενα ἄνωθεν καὶ κάτωθεν ὑπὸ λεπτῶν ταινιῶν⁵. τὸ δεύτερον, εὐμεγέθη ἐσκιασμένα τρίγωνα⁶ καὶ ὑπὸ κάτω σειρὰν συμπλεκόμενων σιγμοειδῶν· ἢ ἐν καθέτῳ ἀναπτύξει κυματοειδῆς ὀρίζει δεξιᾷ τὴν διακοσμητικὴν ζώνην, διακρίνουσα ταύτην ἀπὸ τοῦ κατὰ τὴν ἀντίστοιχον λαβὴν ἀκοσμήτου πεδίου τοῦ λαιμοῦ. Τὸ θραῦσμα 105⁷ — ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ προηγούμενον, οὐτινος τονίζεται ἡ σπάνις — φέρει συνήθη διακοσμήσιν· μετὰξὺ δύο συστημάτων ὀριζοντίων ταινιῶν ἐπάλληλοι γωνίαι ἐν σειρᾷ, ἐγγίζουσαι διὰ προβόλου τὴν ἄνω ὀριζόντιον. Συνήθης εἶναι καὶ ὁ ἐπὶ τοῦ 106⁸ θραύσματος διάκοσμος ἐκ τριῶν παχειῶν κυματοειδῶν, ἐγγιζουσὼν τὰς ὀριζοντίους πλαισιούσας ταινίας. Τόσον τὸ στοιχείον τοῦτο, ὅσον καὶ ἡ ὑπὸ τὸ περιχέλωμα ἐντυπος, διὰ γάνωματος τονιζομένη, ζώνη, φέρουν τό, ἐξ οὗ τὸ θραῦσμα, κλειστὸν ἀγγεῖον πλησίον τῶν «SOS» ἀμφορέων⁹, τῶν ὁποίων ὁμῶς διαφέρει κατὰ τὴν λεπτότητα τῶν τοιχωμάτων του.

Β. Λαβαὶ γεωμετρικῶν ἀγγείων (πίν. 59δ - 61γ)

Ἐλάχισται τῶν ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν μας λαβῶν ἐδημοσιεύθησαν¹⁰. Αἱ κατωτέρω παρουσιαζόμεναι διακρίνονται εἰς ὀριζοντίους καὶ καθέτους, ἀνεξαρτήτως τοῦ εἴδους (ἀνοικτῶν ἢ κλειστῶν) καὶ τοῦ μεγέθους τῶν ἐξ ὧν προέρχονται ἀγγείων.

1. Ἀρ. εὐρ. 5879. ΟΤ 29β. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.072, σφζ. ὕψ. 0.063, πᾶχ. τοιχ. 0.009 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν. Βλ. ἄνωτέρω σ. 176 σημ. 4.

2. Ἀρ. εὐρ. 6087. ΟΤ 29β. Σφζ. ὕψ. 0.068, πᾶχ. τοιχώματος: α) κατὰ τὴν μετάβασιν ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ πρὸς τὸν ὦμον 0.009, β) κατὰ τὸ χεῖλος 0.004 μ. Πηλὸς καθαρὸς, εὐκόλως ἀποτριβόμενος, κιτρινέρυθρος, μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν, ἀμαυρόν. Διὰ τὴν διακόσμησιν πρβ. ΑΕ 1977, πίν. 39α(α), ΠΑΕ 1979, πίν. 30β(4).

3. Ἀρ. εὐρ. 5984. ΟΤ 29β. Σφζ. ὕψ. 0.048, ἐξωτ. διάμ. λαιμοῦ 0.11, πᾶχ. τοιχ. ± 0.007 μ. Πηλὸς συμπαγής, ἐρυθροκίτρινος, μετὰ κιτρινέρυθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν.

4. Ἀρ. εὐρ. 6046. ΟΤ 29β. Σφζ. ὕψ. 0.085, μῆκ. χορδῆς τόξου 0.08, πᾶχ. τοιχώματος: α) ἄνω 0.006, β) κάτω 0.009 μ. Πηλὸς καθαρὸς, ἀρίστης ὀπτήσεως, κιτρινέρυθρος, μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα ἀπὸ τοῦ καστανομέλανος μέχρι τοῦ ἐντόνως ἐρυθροῦ. Ἐπὶ τῆς ἐφαρμένης ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ λαιμοῦ ὑπό-

λειμμα μελαμβαφούς ζώνης, σφζομένου ὕψους 0.017 μ.

5. Πρβ. ΠΑΕ 1979, πίν. 30α(6). Παρεμφερῆ διάκοσμον ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ οἶνοχόης βλ. ἐν BSA 47, 1952, πίν. 3Α.8.

6. Πρβ. ΑΕ 1903, 22 εἰκ. 13· ASAtene 59, 1981, 217, εἰκ. 64.

7. Ἐκ τοῦ κατὰ τὴν μετάβασιν πρὸς τὸν ὦμον μέρους τοῦ λαιμοῦ ἀμφορέως. Σφζ. ὕψ. 0.046, πᾶχ. τοιχώματος α) ἄνω 0.007, β) κατὰ τὴν μετάβασιν πρὸς τὸν ὦμον 0.012 μ. Πηλὸς συμπαγὺς ὕφης, καθαρῶτατος, κιτρινέρυθρος, μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν, στιλπνότατον, ἀραιούμενον εἰς ξανθόν. Διὰ τὴν διακόσμησιν βλ. σ. 177 σημ. 2.

8. Ἐκ τοῦ λαιμοῦ κλειστοῦ ἀγγείου. Σφζ. ὕψ. 0.056, πᾶχ. τοιχ. 0.003 μ. Πηλὸς εὐθριπτος, κιτρινέρυθρος, μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανέρυθρον.

9. Πρβ. πίν. 53, θραύσματα 26 καὶ 28. Βλ. σ. 166 σημ. 8 καὶ 9.

10. ΑΕ 1977, πίν. 51β, δ· ASAtene 59, 1981, 199 κέ., εἰκ. 30, 37, 39, 65, 68, 100.

I. Ὅριζόντιοι λαβαὶ (πίν. 59δ-60α)

Αἱ πλεῖσται ἀνήκουν εἰς μικρά, ἀνοικτὰ ἀγγεῖα (σκύφους κυρίως, ἀλλὰ καὶ κοτύλας) καὶ ὀλίγαι εἰς μεγάλα (ἀμφορεῖς, κρατῆρας κτλ.).

Τὰ θραύσματα 107¹, 108², 109, 110 καὶ 122³ προέρχονται ἐκ σκύφων, μιμουμένων τοὺς πρωτοκορινθιακοὺς⁴. Αἱ λαβαὶ τῶν 108 καὶ 110 κοσμοῦνται δι' ὀριζοντίων ταινιῶν, δύο καὶ τριῶν ἀντιστοίχως· αἱ τῶν 109 καὶ 122, διὰ δύο ταινιῶν, περικλειουσῶν σειρὰν στιγμῶν.

Εἰς διαφόρους σκύφους ἀνήκουν τὰ θραύσματα 111, 112, 113 καὶ 114. Τὸ πρῶτον ἔχει μελαμβαφῇ⁵ τὴν λαβὴν· τὰ δύο ἐν τῷ μέσῳ, κοσμουμένην διὰ καθέτων γραμμιδίων ἐν πλαισιώσει· τὸ τελευταῖον, φέρουσιν δύο ὀριζοντίους ταινίας καὶ διακρινομένην ἀπὸ τοῦ κορμοῦ διὰ καμπυλωμένης ταινίας⁶.

Αἱ λαβαὶ 115⁷ καὶ 116⁸ - 120 ἀνήκουν εἰς κοτύλας⁹. Πλὴν τῆς 120, ἥτις κοσμεῖται διὰ δύο ὀριζοντίων γραμμῶν, αἱ λοιπαὶ φέρουν γραμμίδια, ἄλλοτε ἐλεύθερα (115, 116, 119), ἄλλοτε ἐν πλαισιώσει (117, 118).

Ἐκ μεγάλων ἀγγείων προέρχονται αἱ λαβαὶ 121 καὶ 123 - 127. Αἱ 121, 124¹⁰, 125¹¹ καὶ μᾶλλον καὶ ἡ 123¹² συνιστοῦν μέρος διφυῶν λαβῶν ἀμφορέων¹³. Αἱ 126 καὶ 127¹⁴, συγκροτοῦμεναι¹⁵ ἐξ ἐνὸς ὀριζοντίου, κυκλικῆς διατομῆς, μέλους καὶ ἐξ ἐνὸς ταινιοσχήμου καθέτου, ἀνήκουν εἰς ἀνοικτὰ ἀγγεῖα, μᾶλλον κρατῆρας. Τὸ ὀριζόντιον σκέλος ἀμφοτέρων τῶν λαβῶν κοσμεῖται διὰ παραλλήλων παχειῶν γραμμῶν· τὸ κάθετον, τῆς μὲν πρώτης διατηρεῖ δύο ὀριζόντια γραμμίδια, τῆς δὲ δευτέρας τὰ ἄκρα δύο χιαστὶ τεμνομένων¹⁶.

1. Ἀρ. εὐρ. 11420. Σφζ. ὕψ. 0.07, παχ. τοιχ. 0.003 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· κίτρινον ἐπίχρισμα. Ἡ ἐσωτερικὴ μελαμβαφὴς ἐπιφάνεια φέρει κάτωθεν μὲν τοῦ χεῖλους τέσσαρας ἐξηρημέναις ταινίαις, λεπτάς, ὀλίγον ἀνωθεν τοῦ πυθμένος δὲ μίαν μόνον, ἀλλὰ πλατεῖαν. Ἐπὶ τῆς λαβῆς κάθετα γραμμίδια, πλαισιούμενα ἑκατέρωθεν ὑφ' ὀριζοντίου ταινίας. Λίαν συγγενὴς ὁ ἐν ASAtene 59, 1981, 194, εἰκ. 16(α).

2. Τὸ θραῦσμα τοῦτο καὶ τὰ λοιπὰ τρία τῆς δεξιᾶς στήλης τῆς εἰκόνος καλύπτονται δι' ὑποκίτρινου ἐπιχρίσματος καὶ φέρουν γάνωμα ἐρυθρὸν καὶ κατὰ τόπους καστανόν.

3. Σφζ. ὕψ. 0.036 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος· γάνωμα μέλαν· κίτρινον ἐπίχρισμα. Ἀρίστης τεχνικῆς. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χεῖλους μία λεπτή, ἐξηρημένη ταινία.

4. Πρβ. ΑΕ 1977, πίν. 53β.

5. Πρβ. ASAtene 59, 1981, 213, εἰκ. 57(γ).

6. Πρβ. Ταινία πίν. 6.1.

7. Σφζ. μήκος 0.06 μ. Γάνωμα καστανόν· κίτρινον ἐπίχρισμα.

8. Ἀπασαὶ προέρχονται ἐκ τοῦ OT 654. Ἀρ. εὐρ. 4980, 4745, 4825, 4888α, 4888δ. Τὸ ἐν τῷ κέντρῳ θραῦσμα 118 ἔχει σφζ. μήκος 0.088 μ.

9. Πρβ. Lefkandi πίν. 50.200 - 204.

10. Σφζ. ὕψ. 0.038 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος· γάνωμα μέλαν· ἐπίχρισμα κίτρινον.

11. Ἀρ. εὐρ. 11105. Πάχ. τοιχ. 0.006 - 7, διάμ. λαβῆς 0.017 μ. Πηλὸς συμπαγοῦς ὑφῆς, καστανοκίτρινος, μετὰ φωτεινότερας ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν.

12. Πηλὸς κεραμόχρους, μετὰ κιτρινέρυθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα ἐρυθρόν.

13. Πρβ. τὸν ἐν Cambridge ἐν BSA 47, 1952, πίν. 4 καὶ τὸν προσφάτως ἀποκαλυφθέντα ἐν Ἀρχαιογνωσίᾳ I, 1980, πίν. 9 (τῶν περὶ τὸ 720 χρόνων). Διὰ τὸν ἀττικὸν τύπον βλ. Ker. V₁ πίν. 49 Inv. 1214 (τῶν περὶ τὸ 750 χρόνων). Δι' ἐτέραν παρεμφερῆ λαβὴν βλ. κατωτέρω, πίν. 61, θραῦσμα 171.

14. Σφζ. μήκ. τόξου 0.097, διάμ. λαβῆς 0.021 μ. Πηλὸς συμπαγοῦς ὑφῆς, καστανέρυθρος· γάνωμα μελανέρυθρον.

15. Πρβ. BSA 47, 1952, πίν. 2Α.2. Ὁμοιοτάτῃ τῇ παραπλεύρως ἡ ἀρ. 4371 τοῦ Μουσείου Χαλκίδος, ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1976 ἐντὸς ἀποθέτου εὑρεθεῖσα. Βλ. ἀνωτέρω, σ. 174 σημ. 7.

16. Ἀμφότερα τὰ θέματα εἶναι συνήθη ἐπὶ τῶν καθέτων λαβῶν. Βλ. κατωτέρω, πίν. 60 καὶ 61 (σποράδην).

II. Κ ά θ ε τ ο ι λ α β α ι (πίν. 60β - 61γ)

Ἐλάχισται μόνον λαβαὶ δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν ὅτι ἀνήκουν εἰς συγκεκριμένου σχήματος ἀγγεῖα· διὰ τὰς πλείστας οὐδὲ κἄν, ἐὰν προέρχωνται ἐξ ἀνοικτῶν ἢ κλειστῶν ἀγγείων, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν μετὰ βεβαιότητος. Συμβατικῶς τὰς διακρίνομεν εἰς δύο σύνολα: Εἰς τὰς μικρῶν διαστάσεων (μεταξὺ τῶν ἀριθμῶν 128 - 146, τὰς πλείστας) καὶ εἰς τὰς εὐμεγέθεις (μεταξὺ τῶν 147 - 178, τὰς πλείστας).

Ἐκ τοῦ πρώτου συνόλου ἐπισημαίνονται λαβαὶ κυπέλλων (128¹, 129, 130, 132) καὶ κανθάρων (133², 137³). Ἔναι (131, 138, 140⁴, 141, 142) πιθανὸν προέρχονται ἐκ μικρῶν πρόχων⁵ ἢ τριφυλλοσχημῶν οἰνοχοῶν⁶. Εἰς μικρὰ ἀγγεῖα ἀνήκουν καὶ αἱ λαβαὶ 135⁷, 136, 139⁸, 144, 146⁹, ἐν ᾧ αἱ μεγαλυτέρων διαστάσεων 134¹⁰, 143¹¹ καὶ 145 ἴσως προέρχονται ἐξ εὐμεγέθων πρόχων.

Αἱ λαβαὶ κανθάρων ἐξετάζονται ὁμοῦ μετὰ τῶν λαβῶν μεγάλων ἀγγείων. Πλὴν τῶν, ὡς συνεικονιζομένων, ὁμοῦ μετὰ τῶν λαβῶν μικρῶν ἀγγείων παρουσιασθεῖσιν δύο (133, 137), παρουσιάζομεν ἐνταῦθα καὶ τὰς 147¹², 148, 153¹³, 154, 155, 156¹⁴ καὶ 160, ὡς μετὰ βεβαιότητος ἀνηκούσας εἰς κανθάρους. Ἐκ κανθάρων μᾶλλον προέρχονται καὶ αἱ ταινιόσχημοι λαβαὶ 149¹⁵, 150, 151¹⁶, 152¹⁷ 157¹⁸,

1. Διάμ. χεῖλους 0.07 μ. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς, μελαμβαφοῦς ἐπιφανείας, λεπτὴ ἐξηρημένη ταινία. Πρβ. Lefkandi πίν. 51.218.

2. Σφζ. ὕψ. 0.04, πλάτ. λαβῆς 0.028 μ. Πρβ. ASAtene 59, 1981, 199, εἰκ. 30· ὡσαύτως κατωτέρω, πίν. 60 καὶ 61, λαβὰς 154 καὶ 157 ἀντιστοίχως.

3. Τμήμα τῆς διὰ κιτρίνου ἐπιχειρισμένης λαβῆς, μετὰ τοῦ ἐφ' οὗ συναρτᾶται μέρος τοῦ ἐσωτερικῶς μελαμβαφοῦς κορμοῦ. Ἄνωθεν δύο ὀριζοντίων, ὑπόλειμμα διδύμων, χιαστί τεμνομένων. Πρβ. ASAtene 59, 1981, 233, εἰκ. 100(γ) καὶ ΑΕ 1977, πίν. 51β(β).

4. Ἀρ. εὐρ. 5851. ΟΤ 29β. Σφζ. ὕψ. 0.076 μ. Πηλὸς πορτοκαλόχρους· ἔχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Διὰ λίαν συγγενῆ πρβ. Lefkandi πίν. 273.821. Δικτυωτοὶ ῥόμβοι ἐπὶ λαβῆς διαφόρου τύπου ἐν ASAtene 59, 1981, 206, εἰκ. 39.

5. Πρβ. αὐτόθι 193, εἰκ. 13.

6. Πρβ. αὐτόθι 229, εἰκ. 89 - 90.

7. Πρβ. αὐτόθι 233, εἰκ. 100.

8. Ἀρ. εὐρ. 6048. ΟΤ 29β. Πηλὸς κεραμόχρους· γάνωμα μέλαν. Ἐφωτογραφήθη ἀναστρόφως. Ἡ ἐπὶ τῶν λαβῶν ἰχθυόκανθα συνιστᾷ ἐν τῶν τριῶν κυρίων χαρακτηριστικῶν μιᾶς ὁμάδος κλειστῶν ἀγγείων ἐκ τῶν ἀποικιῶν τῆς Κάτω Ἰταλίας, ἀποδιδομένων εἰς τὴν Εὐβοίαν. Βλ. COLDSTREAM, GGP 195 πίν. 41g.

9. Σφζ. ὕψ. 0.035 μ. Ἐπὶ τοῦ ἄνω, καμπυλουμένου τμήματος τῆς λαβῆς, δύο χιαστί τεμνόμενα.

10. Σφζ. ὕψ. 0.05 μ. Πρβ. ASAtene 59, 1981, 199 εἰκ. 30(στ), σ. 218 εἰκ. 68(γ).

11. Σφζ. ὕψ. 0.042, πλάτ. 0.022 μ. Ἡ μελαμβαφὴς λαβὴ φέρει κατὰ τὸ ἄνω τμήμα τῆς ταινίας διὰ λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Διὰ τὴν τεχνικὴν τοῦ λευκοῦ ἐπὶ μέλανος,

τὴν χαρακτηρίζουσιν τὸ ἐρετριακὸν υπογεωμετρικὸν ἐργαστήριον, βλ. κατωτέρω, σ. 180 κέ. πίν. 62 καὶ 63.

12. Ἀρ. εὐρ. 11424. Τὸ μέγιστον τμήμα τῆς λαβῆς κανθάρου, διασφῶζον, κατὰ τὴν κάτω γένεσιν, τμήμα τοῦ κορμοῦ. Πλάτος λαβῆς 0.027 μ. Πηλὸς πορτοκαλόχρους· γάνωμα μέλαν, ἀραιούμενον εἰς καστανόν. Ἐπὶ τοῦ κορμοῦ μετόπη μετὰ δύο χιαστί τεμνομένων καὶ παχείας στιγμῆς εἰς τὰ διάκενα· δεξιᾷ, τρεῖς κάθετοι ταινίαι (πρβ. Lefkandi πίν. 45.96). Αἱ ἐπὶ τῆς λαβῆς ὀριζόντιοι πλαισιούνται ὑπὸ τῶν τὰς ἀκμὰς τονίζουσιν καθέτων (πρβ. ASAtene 59, 1981, 199 εἰκ. 30(ε)).

13. Ἀρ. εὐρ. 11563. Λαβὴ κανθάρου, μετὰ τοῦ ἐφ' οὗ συναρτᾶται τμήματος τοῦ χεῖλους. Ὑψος λαβῆς 0.103, πλάτος λαβῆς 0.03 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος· γάνωμα μέλαν. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κορμοῦ καλύπτεται διὰ γανώματος, δι' οὗ τονίζονται καὶ αἱ ἀκμαὶ τῆς λαβῆς. Διὰ τὸν τύπον τῆς λαβῆς πρβ. ΑΕ 1977, πίν. 51β(β), 8(β).

14. Ἀρ. εὐρ. 11425. Πηλὸς κιτρινέρυθρος· γάνωμα καστανέρυθρον, πυκνὸν καὶ στιλπνόν, ὥσει ἐλαιόχρωμα· ἐπίχρυσμα ὑποκίτρινον. Πρβ. τὴν ἐν πίν. 60 λαβὴν 148.

15. Ἀρ. εὐρ. 11421. Σφζ. ὕψ. 0.056, πλάτ. λαβῆς 0.028 μ. Πηλὸς πορτοκαλόχρους· γάνωμα ἐρυθρόν· ἐπίχρυσμα κίτρινον. Διὰ τὰς δύο χιαστί τεμνομένας βλ. ΑΕ 1977, πίν. 51δ(β).

16. Ἀρ. εὐρ. 11564. Σφζ. ὕψ. 0.075 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος· γάνωμα μέλαν· κίτρινον ἐπίχρυσμα. Πρβ. ASAtene 59, 1981, 199 εἰκ. 30(γ).

17. Ἀρ. εὐρ. 11562. Πηλὸς κιτρινέρυθρος· γάνωμα καστανομέλαν· ἐπίχρυσμα κίτρινον. Πρβ. τὴν ἐν πίν. 60 λαβὴν 147.

18. Ἀρ. εὐρ. 11422. Σφζ. ὕψ. 0.088, πλάτ. 0.034 μ. Πηλὸς κεραμόχρους· γάνωμα καστανομέλαν· ἐπίχρυσμα

162¹ καὶ 163². Τὰς λοιπὰς ταινιοσχῆμους (158, 159, 161, 170³, 173 καὶ 175⁴) ἀδυνατοῦμεν νὰ ἀποδώσωμεν εἰς συγκεκριμένον σχῆμα ἀγγείου· ὡσαύτως καὶ τὴν 174⁵. Αἱ 168 καὶ 169 προέρχονται ἐκ μικρῶν κλειστῶν ἀγγείων, μᾶλλον ἀμφορέων, ἐν ᾧ αἱ 172, 176⁶, 177⁷ καὶ 178⁸ ἐκ μεγάλων, κλειστῶν ἀγγείων. Τὸ θραῦσμα 171 διατηρεῖ τὴν γένεσιν διφυοῦς, ὀριζοντίου, κυκλικῆς διατομῆς, λαβῆς⁹. Περαιοῦμεν τὸ κεφάλαιον, διὰ τῆς παρουσιάσεως τῶν ἀσχέτων θραυσμάτων 164 - 167, ἅτινα, ὡς εὐρεθέντα ἐντὸς διατεταραγμένου στρώματος ὁμοῦ μετὰ τῶν λαβῶν 162 καὶ 163, συνεικονίσθησαν. Τὸ 165¹⁰ καὶ ἴσως καὶ τὸ 164¹¹ συνιστοῦν τμήμα ποδὸς ὑποκρητηριδίου¹²· τὸ 167¹³ παρουσιάζει τὸ ἐσωτερικὸν σκύφου· τὸ 166¹⁴ δισκάριον συνίσταται ἐκ πηλοῦ καὶ φέρει κατὰ τὸ κέντρον τροχήλατον ὀπήν.

Γ. Ὑπογεωμετρικὴ κεραμικὴ (πίν. 61 - 63, σποράδην)

Πλὴν τῶν ἐλαχίστων (179 - 182, 187, 189)¹⁵, ἀμφιβόλου τεχνικῆς, θραυσμάτων

ζωροῦ κιτρίνου χρώματος. Διὰ τὴν διακόσμησιν πρβ. ASAtene 59, 1981, 199 εἰκ. 30(δ).

1. Ἀρ. εὐρ. 6000. Ἀπαντὰ τὰ συνεικονιζόμενα θραύσματα προέρχονται ἐκ τοῦ OT 29β. Σφζ. ὕψ. 0.08, πλάτος 0.033, πάχ. τοιχ. 0.006 μ. Πηλὸς κεραμόχρους· γάνωμα καστανομέλαν· ἐπίχρυσμα θερμοῦ κιτρίνου χρώματος. Ἡ κάθετος ταινιοσχῆμος λαβὴ εἰς τὸ ἄνω μέρος καμπυλοῦται, στρεφόμενη πρὸς τὰ κάτω. Πρβ. τὰς ἐν πίν. 60 καὶ 61 λαβὰς 148, 151, 154, 155, 156, 160.

2. Ἀρ. εὐρ. 6002. Πλάτος λαβῆς 0.033 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος· γάνωμα καστανόν. Πρβ. BSA 47, 1952, 5 εἰκ. 5.4, ἔνθα τὸ κόσμημα χαρακτηρίζεται ὡς Union Jack pattern.

3. Ἀρ. εὐρ. 4884. Πλάτος στελέχους λαβῆς 0.030 μ. Ἀπασαί αἱ συνεικονιζόμεναι λαβαὶ προέρχονται ἐκ τοῦ ἐντὸς τοῦ OT 654 ἀποκαλυφθέντος ἀποθέτου κεραμικοῦ ἐργαστηρίου. Πρβ. τὰς ἐν τοῖς πίναξι 60 καὶ 61 λαβὰς 132 καὶ 159.

4. Ἀρ. εὐρ. 11407. Πλάτος λαβῆς 0.042 μ. Πηλὸς κεραμόχρους, συμπαγούς ὕφης· γάνωμα μέλαν· ἐπίχρυσμα κίτρινον. Διὰ τὸν ἐπ' αὐτῆς δικτυωτὸν Σταυρὸν τῆς Μάλτας πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 56β(στ) καὶ ASAtene 59, 1981, 213 εἰκ. 57(ε).

5. Ἀρ. εὐρ. 11570. Τὸ ἄνω τμήμα λαβῆς μετὰ τοῦ ἐφ' οὗ συναρτᾶται μέρους τοῦ κορμοῦ ἀνοικτοῦ ἀγγείου. Πλάτος στελέχους λαβῆς 0.036 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος μεθ' ὁμοίχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν.

6. Ἀρ. εὐρ. 11850. OT 97. Σφζ. ὕψ. 0.16, πλάτ. 0.08, πάχ. τοιχ. 0.023 μ. Πηλὸς καστανόφαιος· γάνωμα λίαν ἐξίτηλον. Εἰς τὸ ἄνω, καμπυλούμενον, μέρος τῆς λαβῆς δύο χιαστὶ τεμνόμεναι, χωριζόμεναι ἀπὸ τοῦ καθέτου τμήματος διὰ τριῶν ὀριζοντίων· ἐν τῷ μέσῳ τῆς ταινιοσχῆμου ἐπιφανείας σύστημα τριῶν καθέτων, πλαισιούμενον ἐκατέρωθεν ὑπὸ ὀφιοειδοῦς. Διὰ τὸν τύπον τῆς λαβῆς πρβ. COLDSTREAM, GGP πίν. 12d, Ker. V₁ πίν. 35 (τῆς ὑπερογεωμετρικῆς Ia περιόδου).

7. Ἀρ. εὐρ. 11896. Σφζ. ὕψ. 0.15, πλάτ. 0.048 μ. Πηλὸς κεραμόχρους, μεθ' ὁμοίχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα ἐρυθρόν. Graffito ΠΛ. Πρβ. Lefkandi, πίν. 16. 196 καὶ Ker. V₁ πίν. 153 Inv. 291 (τῶν περὶ τὸ 800 π.Χ. χρόνων).

8. Ἀρ. εὐρ. 11696. Σφζ. ὕψ. 0.126, πλάτ. 0.043 μ. Πηλὸς σκληρότατος, μετὰ φυσαλλίδων, καστανέρυθρος, μετὰ κιτρινέρυθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανέρυθρον. Αἱ ἀκμαὶ τονίζονται διὰ γανώματος. Ὁ πλοχμὸς διήκει καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς λαβῆς. Graffito ΝΛ, ἀναπτυσσόμενον κατὰ τὴν ὀριζόντιον. Πρβ. αὐτόθι πίν. 153 Inv. 337 καὶ Lefkandi πίν. 16.197 καὶ 274.888.

9. Πρβ. τὰς ἐν πίν. 59 καὶ 60 λαβὰς 124 καὶ 125.

10. Ἀρ. εὐρ. 6001. Ἐφωτογραφήθη ἀναστρόφως. Σφζ. ὕψ. 0.05, πλάτ. 0.046, πάχ. τοιχ. 0.09 μ. Πηλὸς κεραμόχρους· γάνωμα καστανομέλαν· ἐπίχρυσμα θερμοῦ κιτρίνου χρώματος. Ἡ ὀπισθία πλευρὰ τοῦ θραύσματος ἐδαφόχρους, πλὴν δύο λεπτῶν ταινιῶν διὰ κιτρίνου, πλαισιουσῶν κατὰ μῆκος τὰς διὰ μέλανος τονιζόμενας ἀκμας.

11. Ἀρ. εὐρ. 6003. Διὰ νὰ λάβῃ τὴν σωστὴν του θέσιν, τὸ θραῦσμα πρέπει νὰ στραφῇ κατὰ 90°, ὥστε αἱ ἐπ' αὐτοῦ δύο ὀριζόντιοι νὰ γίνουν κάθετοι. Σφζομένη μεγίστη διάστασις 0.047, πάχ. τοιχ. 0.007 - 8 μ. Πηλὸς συμπαγής, κεραμόχρους· γάνωμα μελανέρυθρον· ἐπίχρυσμα θερμοῦ κιτρίνου χρώματος.

12. Πρβ. Ker. V₁ πίν. 69 Inv. 407.

13. Πάχ. τοιχ. 0.003 μ. Πηλὸς μαλακῆς ὕφης, καθαρὸς, κιτρινέρυθρος, μεθ' ὁμοίχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα καστανομέλαν, ἀραιούμενον εἰς ἐρυθρόν, διὰ τὸν σχηματισμὸν τῶν δύο γραμμῶν, τῶν πλαισιουσῶν τὴν ἐξηρημένην ταινίαν. Μᾶλλον τῶν ἀρχαίων χρόνων.

14. Ἀρ. εὐρ. 3084. Ἀκέραιον. Διάμ. 0.06, ὕψ. 0.013, διάμ. ὀπῆς 0.022 μ. Πηλὸς καστανέρυθρος, συμπαγούς ὕφης· γάνωμα μέλαν. Πιθανὸν τῆς αὐτῆς μετὰ τὸ προηγούμενον ἐποχῆς.

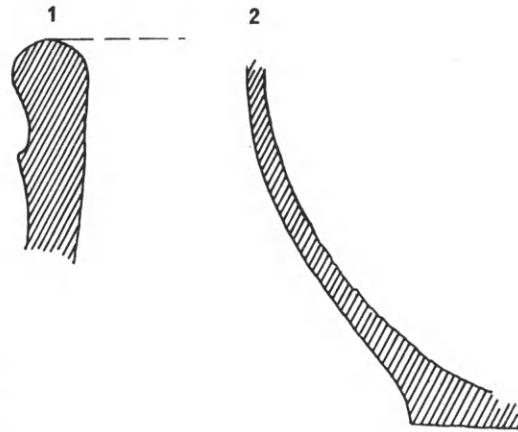
15. OT 205. Ταινιοσχῆμος λαβῆς κλειστοῦ ἀγγείου

καὶ τῶν συνεικονιζομένων 186 καὶ 188, ἅτινα ἀνήκουν εἰς ἀγγεῖα τῶν ὑστερογεωμετρικῶν χρόνων — εἰς κρατῆρα¹ τὸ πρῶτον, τὸ δεύτερον εἰς κύπελλον² — τὰ λοιπὰ προέρχονται ἐξ ἀγγείων κοσμουμένων κατὰ τὸν χαρακτηρίζοντα τὸ ὑπογεωμετρικὸν ἑρετριακὸν ἐργαστήριον τρόπον, ἥτοι κατὰ τὴν τεχνικὴν τοῦ «λευκοῦ ἐπὶ μέλανος»³.

Τὰ 179⁴ καὶ 180⁵ ἀνήκουν εἰς βάσεις εὐμεγέθων ἀγγείων, ἐνῶ τὰ 181⁶ καὶ 182⁷ εἰς πώματα ἀμφορέων. Ἄν καὶ δὲν δυνάμεθα νὰ τὸ ἰσχυρισθῶμεν μετ' ἀπολύτου βεβαιότητος, φαίνεται ὅμως ὅτι τὰ ἀγγεῖα, ἐξ ὧν ταῦτα προέρχονται, μᾶλλον δὲν συγκαταλέγονται μεταξὺ τῶν προϊόντων τοῦ ὑπογεωμετρικοῦ ἐργαστηρίου· τὸ ἀντίθετον συμβαίνει μὲ τὰ ἀμέσως κατωτέρω ἐξεταζόμενα.

Τὸ 183⁸ συνιστᾷ τμήμα πώματος ἀμφορέως. Ἡ ἐσωτερικὴ του ἐπιφάνεια ἀφέθη, ὡς εἴθισται, εἰς τὸ φυσικὸν τοῦ πηλοῦ· ἡ ἐξωτερικὴ ἐκαλύφθη διὰ κιτρίνου ἐπιχρίσματος καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἐσχηματίσθησαν οἱ διὰ γανώματος λεπτοὶ δακτύλιοι καὶ ἡ πλατεῖα ζώνη, ἐφ' ἧς ἐτέθη ὁ δι' ἐπιθέτου λευκοῦ διάκοσμος ἐκ καθέτων σιγμοειδῶν ἐν ὀριζοντίῳ παρατάξει.

Τὸ 185⁹ (εἰκ. 7.1) ἀνήκει εἰς χεῖλος ἀμφορέως, διακρινόμενον ἀπὸ τοῦ διὰ λεπτῶν ταινιῶν κοσμουμένου ἄνω μέρους τοῦ λαιμοῦ διὰ πλαστικοῦ δακτυλίου· ἐπὶ τῆς ὑπὲρ τὸν δακτύλιον κοιλινομένης μελαμβανοῦς ἐπιφανείας, συνεχῆς τεθλασμένη δι' ἐπιθέτου λευκοῦ. Ἐκ τῆς κοιλίας τοῦ ἀμφορέως τούτου πιθανὸν προέρχεται τὸ ὁμοῦ εὑρεθὲν θραῦσμα 184, ἃν καὶ ἐπὶ τῶν διὰ γανώματος ζωνῶν, τῶν πλασιουμένων ὑπὸ λεπτῶν δακτυλίων, οὐδ' ἔχνος ἐπιθέτου λευκοῦ διακρίνεται¹⁰. Ἐπὶ

Εἰκ. 7: 1. Τομή χείλους ἀμφορέως· 2. Τομή τοῦ κάτω τμήματος οἰνοχόης.

(οἰνοχόης), ἑλλίπης τὸ ἄνω μέρος. Σφζ. ὕψ. 0.086, πλάτ. 0.020 μ. Τὸ ἐφ' οὗ συνάπτεται τμήμα τῆς κοιλίας διασφίζει δύο λεπτὰς ὀριζοντίους ζώνας.

1. Ἐκ τοῦ χείλους του. Τὸ ἀγγεῖον ἐκαλύπτετο δι' ἐπιχρίσματος θερμοῦ κιτρίνου χρώματος. Πρβ. ΑΕ 1977, πίν. 34γ.

2. Πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 55α.

3. Βλ. αὐτόθι 226 κέ. πίν. 66β, 67 - 68· ΑΕ 1977, 160, πίν. 45α - β, 46α - δ· Ταινία 34 πίν. 7.2 - 3.

4. Ἄρ. εὐρ. 12131. ΟΤ 29β. Πάχ. τοιχ. 0.005 - 6, διάμ. βάσ. 0.12 μ. Πηλὸς συμπαγοῦς ὕψης, κιτρινέρυθρος, μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα μέλαν. Ὀλόκληρος ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια ἐξηρημένη.

5. ΟΤ 29β. Ἐκ δύο συνεφαπτομένων ὀστράκων. Διάμ. βάσ. 0.13 μ. Πηλὸς συμπαγοῦς ὕψης, κιτρινέρυθρος, μετὰ καστανερυθροῦ ἐπιδερμίδος· γάνωμα ἀπὸ τοῦ καστανοῦ μέχρι τοῦ ἐρυθροῦ.

6. Ἄρ. εὐρ. 11890. Σφζ. μῆκ. 0.055 μ. Πηλὸς συμ-

παγοῦς ὕψης, κιτρινέρυθρος· γάνωμα καστανέρυθρον.

7. Ἄρ. εὐρ. 11884. Διάμ. 0.16 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, μεθ' ὁμοιόχρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ καστανοῦ. Ὀλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν ἐδαφόχρουν.

8. Ἄρ. εὐρ. 11885. Σφζ. μῆκ. 0.11, διάμ. 0.24 μ. Πηλὸς καθαρῶτατος, συμπαγοῦς ὕψης, κεραμόχρους· γάνωμα καστανέρυθρον· παχὺ στρῶμα κιτρίνου ἐπιχρίσματος· ἐπίθετον λευκόν. Πρβ. τὸν ἐν Cambridge ἀμφορέα ἐν BSA 47, 1952, πίν. 4 καὶ τὸν προσφάτως ἀποκαλυφθέντα, ἐν Ἀρχαιογνωσίᾳ I, 1980, πίν. 9α.

9. Ἄρ. εὐρ. 10911. ΟΤ 205. Σφζ. μῆκ. 0.078 μ. Πηλὸς πωρώδης, μετὰ ψηγμάτων ἀσβεστολίθου, καστανοκίτρινος· γάνωμα καστανέρυθρον, κατὰ τόπους λίαν ἐξίτηλον· ἐπίχρισμα ὑποκίτρινον· ἐπίθετον λευκόν. Πρβ. BSA 47, 1952, πίν. 2B, 17.

10. Ἐπειδὴ ἡ σύστασις καὶ ἡ ἀπόχρωσις τοῦ πηλοῦ, ὡς καὶ τὸ χρῶμα τοῦ ἐξιτήλου γανώματος εἶναι τὰ αὐτὰ

τοῦ ἐκ τῆς κοιλίας κλειστοῦ ἀγγείου προερχομένου 190¹, ἐξ ἀντιθέτου, βλέπομεν συνεχῇ τεθλασμένην δι' ἐπιθέτου λευκοῦ, ἐκατέρωθεν ὑφ' ὁμοίχρων ὀριζοντίων πλαισιουμένην. Ὅμοιαν τεθλασμένην ἔχομεν καὶ ἐπὶ τῶν θραυσμάτων 194 καὶ 195, ἐκ τῆς κοιλίας καὶ τοῦ λαιμοῦ κλειστῶν ἀγγείων, ἀντιστοίχως καὶ ἴσως καὶ ἐπὶ τοῦ 193. Τὸ 192 ἀνήκει εἰς μικρὸν ἀνοικτὸν ἀγγεῖον, μᾶλλον κοτύλην², κοσμηθεῖσαν κατὰ τὴν τεχνικὴν ταύτην. Ἐπὶ τοῦ 191 διακρίνονται ἀμυδρῶς δύο κυματοειδεῖς διὰ λευκοῦ, ἐκατέρωθεν ὀριζοντίου. Παρεμφερεῖς κυματοειδεῖς ἀπαντοῦν ἐπὶ τοῦ 196³ θραύσματος ἐκ τῆς βάσεως ἀνοικτοῦ ἀγγείου (κρατῆρος;), ὡς καὶ ἐπὶ τῆς 199⁴ βάσεως ὡσαύτως ἀνοικτοῦ ἀγγείου καὶ δὴ ἐπὶ τῆς κατὰ τὸ κατώτατον τμήμα τοῦ κορμοῦ μελαμβανοῦς ταινίας, τῆς πλαισιουμένης ἄνωθεν ὑπὸ τεσσάρων, τοῦλάχιστον, δακτυλίων. Ἡ κυματοειδὴς ἐπὶ τοῦ 197⁵ (εἰκ. 7.2) τμήματος ἐκ τῆς κοιλίας οἰνοχόης, λόγῳ τοῦ μεγέθους τῶν κεραίων της, πλησιάζει περισσότερον πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ 190 τεθλασμένην. Ἐπὶ τῶν ἀγγείων τῆς κατηγορίας ταύτης ὁ διὰ λευκοῦ διάκοσμος συνίσταται ἐνίοτε ἐκ μεμονωμένων θεμάτων⁶, πέραν τῶν συνήθων γραμμικῶν (τεθλασμένων, κυματοειδῶν, πλοχμῶν⁷, ἀναπτυσσομένων κατὰ τὴν κάθετον ἢ τὴν ὀριζόντιον κτλ.)· παράδειγμα οἱ ἐπὶ τοῦ 198⁸ σταυροὶ μετὰ κεραίων.

Α. Χειροποίητος καὶ χονδροειδοῦς πηλοῦ κεραμικὴ (πίν. 62γ-64β)

Πρὶν ἢ ἐξετάσωμεν τὰ χειροποίητα ἀγγεῖα καὶ θραύσματα, παρουσιάζομεν δείγματα τῆς τροχηλάτου, ἀλλὰ χονδροειδοῦς, ἀκαθάρτου πηλοῦ κεραμικῆς, ἀνεξαρτήτως τῆς χρονολογικῆς τοποθετήσεώς των καὶ προτάσσομεν τρία (200⁹, 201¹⁰, 203) ὄστρακα ἐξ ἐπεισάκτων ἀγγείων τῆς Κυπρογεωμετρικῆς III ἐποχῆς (850 - 750 π.Χ.)¹¹.

Τὸ χεῖλος 204 (εἰκ. 8.1) καὶ ὁ δι' αὐλακώσεων περισφιγμένος λαιμὸς 207¹² οὐδὲν γραπτὸν κόσμημα φέρουν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἕτερα δύο θραύσματα τροχηλάτων

τοῖς τοῦ προηγούμενου, θὰ ἡδυνάτο τις νὰ δεχθῇ ὅτι εἰς τὸν ἀμφορέα τοῦτον ἡ τεχνικὴ τοῦ λευκοῦ ἐπὶ μέλανος δὲν ἐπεξετάθη ἐπὶ τῆς κοιλίας.

1. Ἀρ. εὐρ. 11362. Δύο συνεφαπτόμενα θραύσματα. Σφζ. ὕψ. 0.055 μ. Πηλὸς συμπαγοῦς ὕφης, κεραμόχρους· γάνωμα καστανομέλαν· λευκὸν ἐπίθετον χρῶμα. Πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 66β(γ).

2. Πρβ. Lefkandi πίν. 44.84.

3. Ἀρ. εὐρ. 11351. Σφζ. μῆκ. χορδῆς τόξου 0.06 μ. Πηλὸς συμπαγοῦς ὕφης, κιτρινέρυθρος· γάνωμα μέλαν· ἐπίθετον λευκόν. Πρβ. αὐτόθι πίν. 53.241.

4. Ἀρ. εὐρ. 2676. ΟΤ 112. Διάμ. βάσ. 0.095, σφζ. ὕψ. 0.04 μ. Πηλὸς κεραμόχρους· γάνωμα μέλαν· ἐπίχρυσμα ὑποκίτρινον· λευκὸν ἐπίθετον χρῶμα. Πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 68β.

5. Ἀρ. εὐρ. 10997. Σφζ. ὕψ. 0.062, διάμ. βάσ. 0.08, πᾶχ. τοιχ. 0.003 μ. Πηλὸς συμπαγοῦς ὕφης, κιτρινέρυθρος· γάνωμα καστανομέλαν· κίτρινον ἐπίχρυσμα· λευκὸν ἐπίθετον χρῶμα.

6. Βλ. Lefkandi πίν. 45.89· ΑΕ 1975, πίν. 58γ(α).

Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Ἀνασκαφὴ Ἑρετρίας, ΠΑΕ 1980, πίν. 82α - β.

7. Βλ. ΑΕ 1975, πίν. 588· BSA 47, 1952, πίν. 2B.6, 14, 18.

8. Ἀρ. εὐρ. 5893. ΟΤ 29β. Σφζ. ὕψ. 0.042 μ. Πηλὸς κεραμόχρους· γάνωμα καστανόν· ἐπίθετον λευκόν.

9. Ἀρ. εὐρ. 11889. Θραῦσμα ἐκ τῆς κοιλίας μεγάλου ἀγγείου. Πηλὸς λίαν ἀκάθαρτος, χονδροειδής, καστανοκίτρινος· γάνωμα ἀπὸ τοῦ μέλανος μέχρι τοῦ πορτοκαλόχρου. Πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 53α.

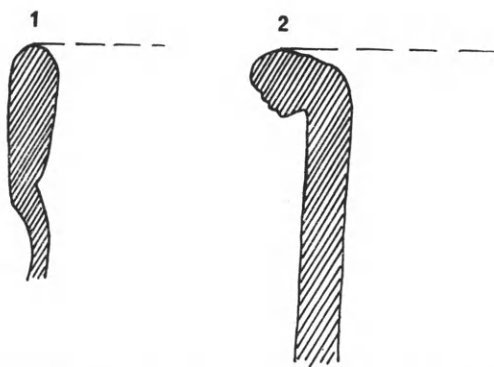
10. Ἀρ. εὐρ. 11887. Σφζ. μῆκ. 0.053, πᾶχ. τοιχ. 0.003 - 0.004 μ. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, εὐκόλως ἀποτριβόμενος· γάνωμα καστανόν.

11. Πρβ. V. KARAGEORGHIS - J. DES GARNIERS, *La céramique chypriote de style figuré* (Roma 1974) 189, Ὁμάς XVII.22.

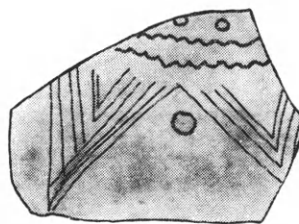
12. Ἀρ. εὐρ. 11484. Πηλὸς ἀκάθαρτος, ὑποκίτρινος. Αἱ αὐλακώσεις τοποθετοῦν τὸ ἀγγεῖον εἰς μεταγενεστέρους χρόνους. Πρβ. σ. 183 σημ. 2.

ἀγγείων. Τούτων, τὸ μὲν 205 διασφίζει τρεῖς ὀριζοντίους ταινίας, ἐνῶ τὸ 206 (εἰκ. 8.2)¹, ἐκ τοῦ λαιμοῦ μετὰ τοῦ χεῖλους μεγάλου ἀγγείου, κοσμεῖται διὰ πλατείας κυματοειδοῦς². Τὸ 208 τμήμα ἐκ τῆς κοιλίας μεγάλου κλειστοῦ ἀγγείου διασφίζει τρεῖς μολυβδίνους καταδέσμους³.

Ἡ παρατιθεμένη χειροποίητος κεραμική καὶ ἡ ἤδη δημοσιευθεῖσα⁴ τοποθετοῦν-

Εἰκ. 8. Τομαὶ χεϊλέων κλειστῶν τροχηλάτων ἀγγείων, χονδροειδοῦς πηλοῦ.

Εἰκ. 9. Ὁ ἐπὶ τοῦ 212 ἐγχάρακτος διάκοσμος.

ται εἰς τὸν 8ον αἰ. καὶ κυρίως εἰς τὸ β' ἡμισὺ του, ὡς καὶ εἰς τοὺς ὑπογεωμετρικοὺς χρόνους. Ἡ ὀπισθοτήμητος πρόχους 209⁵ καὶ αἱ μετὰ στρογγύλου στομίου πρόχοι 210⁶ καὶ 211⁷ οὐδένα διάκοσμον φέρουν. Ἀντιθέτως, ἅπαντα τὰ θραύσματα, ἐξ τὸν ἀριθμὸν, κοσμοῦνται δι' ἐγχάρακτων θεμάτων: Τὸ 202⁸, ἐκ τοῦ χεῖλους ἀγγείου

1. Ἀρ. εὐρ. 11489. Σφζ. ὕψ. 0.076, πᾶχ. περιχειλῶματος 0.016, πᾶχ. τοιχ. 0.005 μ. Πηλὸς σκληρὸς, μετὰ μαρμαρυγία, κιτρινοπράσινος· γάνωμα καστανομέλαν. Ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ περιχειλῶματος τρεῖς ἐγχάρακτοι δακτύλιοι.

2. Οἱ ἐπὶ τοῦ περιχειλῶματος ἐγχάρακτοι δακτύλιοι καὶ ἡ πλατεία κυματοειδὴς τοποθετοῦν τὸ ἀγγεῖον εἰς μεταγενεστέρους χρόνους. Παρομοία κυματοειδὴς ἐκόσμιε τὸν λαιμὸν ἑκατοντάδων κανθάρων τῆς κατηγορίας τῶν βοιωτικῶν κυλίκων μετὰ πτηνῶν, ὡς ἀποδεικνύουν τὰ χιλιάδες ὕστρακα, τὰ ἀποκαλυφθέντα κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς μας τοῦ ἔτους 1976 ἐν Τανάγρα.

3. Παραπλεῦρως εἰκονίζεται τὸ αὐτὸ θραῦσμα ἐν κατατομῇ. Τὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα δὲν μᾶς παρέχουν τὴν δυνατότητα ἀκριβοῦς χρονολογήσεως τοῦ ἀγγείου. Βέβαιον εἶναι, ὅτι ἡ διὰ μολυβδίνων καταδέσμων ἐπισκευὴ τῶν ἀγγείων ἦτο διαδεδομένη κατὰ τὴν γεωμετρικὴν περίοδον. Βλ. ΚΑΜΠΙΤΟΓΛΟΥ, 'Ὁδηγὸς Μουσείου Ἀνδρου 81.

4. Βλ. ΑΕ 1975, πίν. 52β, 53β· ΑΣΑτене 59, 1981, σελ. 214 κέ., εἰκ. 58 - 59, 70 - 73. Διὰ μικρὴν χειροποίητα μετ' ἐγχάρακτου καὶ στικτοῦ διακόσμου, βλ. αὐτόθι, εἰκ. 14 (β - ε), 15(α - γ)· διὰ τὴν ἀρ. 4 μικρὴν, ἀνευ διακόσμου, ὑψίλαιμον πρόχουν βλ. ἀνωτέρω, πίν. 51.

5. Εὐρέθη ἐντὸς χειροποιήτου ταφικοῦ πίθου. Ἀρ. εὐρ. 12247. Ἑλληνικὴ τὴν λαβὴν, τὸ χεῖλος καὶ τμήμα

τοῦ λαιμοῦ. Σφζ. ὕψ. 0.18, μεγ. περίμετρος 0.43, διάμ. βάσεως 0.066, πᾶχ. τοιχ. 0.005 μ. Πηλὸς καθαρὸς, συμπαγὴς, φαιᾶς ἀποχρώσεως, μεθ' ὁμοίχρου, λευασμένης ἐπιδερμίδος. Βάσις ἐπίπεδος. Κατὰ τὴν βάσιν τοῦ λαιμοῦ ὀριζόντιος αὐλάκωσις. Ἐπὶ τοῦ ὤμου, ὡς καὶ κατὰ τὸ κάτω μέρος τοῦ κορμοῦ, ἀνὰ μία ἀκανόνιστος ὀπή, διανοιγεῖσα μετὰ τὴν ὀπτησιν τοῦ ἀγγείου. Σχετικῶς βλ. ΑΣΑτене 59, 1981, 211 σημ. 71. Περὶ τῆς καταγωγῆς τῆς ὀπισθοτήμητος πρόχου βλ. ἀνωτέρω, σ. 164 σημ. 3. Διὰ τὸ σχῆμα πρβ. ΒSA 47, 1952, πίν. 3B.

6. Ἀρ. εὐρ. 11184. ΟΤ 713. Ἑλληνικὸς τμήμα τοῦ χεῖλους καὶ τοῦ λαιμοῦ. Ὑψ. 0.073, διάμ. κοιλίας 0.092 μ. Πηλὸς φαιᾶς, ἀκάθαρτος. Ἡ κατὰ τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγγείου ὀπή ἐσφραγίσθη διὰ μολυβδοχοήσεως. Διὰ τὴν καμπυλωμένην βάσιν, πρβ. Ker. V₁ πίν. 155 Inv. 355 (τοῦ 7ου αἰ.) καὶ Agora VIII, πίν. 11.210 (τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος). Κατὰ τὴν Brann, αὐτόθι 55, ἡ καμπυλωμένην βάσιν χύτρα ἀπαντᾷ εἰς τὴν κορινθιακὴν γεωμετρικὴν κεραμικὴν, ἐνῶ οὐδεμίαν μαρτυρίαν περὶ ταύτης ἔχομεν ἐν Ἀθήναις κατὰ τὸν 8ον καὶ τὸν 7ον αἰ. Διὰ τὴν ἀνωτέρω (Ker. V₁ πίν. 155 Inv. 355) λέγει «it may also be corinthian».

7. Βλ. αὐτόθι πίν. 154 - 156 (σποράδην).

8. Ἀρ. εὐρ. 11525. Σφζ. μῆκ. 0.064 μ. Πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 53β(β)· Lefkandi πίν. 41.43, 42.50.

λεπτῶν σχετικῶς τοιχωμάτων, φέρει δύο ἐγχαρακτοὺς δακτυλίου. Ἐκ τοῦ ὧμου ἀγγείου, ὡσαύτως λεπτῶν τοιχωμάτων, προέρχεται τὸ θραῦσμα 212 (εἰκ. 9)¹, τὸ ὁποῖον κοσμεῖται διὰ δύο κυματοειδῶν κατὰ τὴν μετάβασιν πρὸς τὸν λαιμόν, ἀφ' ὧν κρέμονται συστήματα ἐναλλήλων γωνιῶν. Μεταξὺ τῶν συστημάτων ἀνὰ εἷς ἐντυπος κυκλίσκος· σειρὰ ἔτι μικροτέρων κυκλίσκων πλαισιοῖ ἀνωθεν τὸ ζεῦγος τῶν κυματοειδῶν. Τὰ λοιπὰ τέσσαρα θραύσματα ἀνήκουν εἰς μεγάλα ἀγγεῖα παχέων τοιχωμάτων, πηλοῦ χονδροειδοῦς, λίαν ἀκαθάρτου. Τὸ 213 κοσμεῖται διὰ δικτυωτοῦ², ἐνῶ τὸ 214 δι' ἰχθυοειδοῦς³. Ἰχθυοειδοῦς κοσμεῖ καὶ τὸ 215⁴ τμήμα ἐκ τῆς κοιλίας κλειστοῦ ἀγγείου, φέροντος λαβὰς κυκλικῆς διατομῆς, ἴσως διδύμους. Τὸ 216⁵ προέρχεται ἐκ τοῦ χείλους μεγάλου πίθου καὶ κοσμεῖται δι' ἐγχαρακτῶν γραμμῶν, ἐναλλασσομένων πρὸς σειρὰς ἐντύπων στιγμῶν, σχηματισθείσας δι' ἐπταπλοῦ ὀδοντωτοῦ ἐργαλείου.

Ἔνια θραύσματα (217 - 223, πίν. 64γ - δ), ἐκ παραδρομῆς μὴ περιληφθέντα ἐν τῇ οἰκίᾳ θέσει, προστίθενται ἐνταῦθα: Πρόκεινται τρία τμήματα ἐκ τοῦ χείλους «SOS» ἀμφορέων⁶, ἐν (223)⁷ ἐκ τοῦ λαιμοῦ ἀμφορέως τῆς αὐτῆς κατηγορίας, δύο (220, 222) ἐκ λαιμῶν ἀμφορέων, κοσμουμένων διὰ καθέτων κυματοειδῶν⁸ ἐν παρατάξει καὶ ἐν (221) ἐκ τοῦ ὧμου κλειστοῦ ἀγγείου λεπτῶν τοιχωμάτων, σφάζοντος τμήμα παχυτάτης κυματοειδοῦς, ἀναπτυσσομένης κατὰ τὴν ὀριζόντιον. Ἐκ τῶν ὡς ἄνω τριῶν τμημάτων ἐκ τοῦ χείλους «SOS» ἀμφορέων, τὰ δύο (217⁹, εἰκ. 1.9· 218¹⁰, εἰκ. 1.10) εἶναι λίαν συγγενῆ, ἐνῶ τοῦ τρίτου (219¹¹, εἰκ. 1.11) ἡ κατατομή ἐνθυμίζει ἀμφορεῖς τῶν μέσων τοῦ 8ου αἰ.¹² Τὰ συγγενῆ πρὸς ἄλληλα εἶναι ἀττικά, ὡς ἀποδεικνύεται κυρίως ἐκ τῆς κατατομῆς των, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς παντελοῦς ἐλλείψεως ὑποκιτρίνου ἐπιχρίσματος.

Κλείομεν τὴν μακρὰν σειρὰν τῶν ἐξ Ἑρετρίας θραυσμάτων καὶ ὀλίγων ἀγγείων διὰ τῆς δημοσιεύσεως ἑνὸς μοναδικοῦ εὐρήματος: τοῦ 224 θραύσματος ἐκ τοῦ

1. Ἀρ. εὐρ. 5619.OT 28. Σφζ. μήκ. 0.074 μ. Πρβ. Agora VIII, πίν. 40.609, 617.

2. Πρβ. Lefkandi πίν. 42.50.

3. Πρβ. αὐτόθι πίν. 59.337· ΠΑΕ 1980, πίν. 71α(ε).

4. Ἀρ. εὐρ. 11982β. OT 29β.

5. Ἀρ. εὐρ. 6437. OT 29α. Σφζ. μήκ. 0.10 μ. Διὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ χείλους πρβ. ΑΕ 1975, πίν. 53β(α) καὶ Lefkandi πίν. 59.336. Διὰ τὸν στικτὸν διάκοσμον, αὐτόθι πίν. 58.331, 333, 335, 59.341.

6. Βλ. ἀνωτέρω, 166 κέ.

7. Πρβ. ἀνωτέρω πίν. 53, θραῦσμα 26.

8. Τὸ 222 διασφίζει καὶ σύστημα ἐκ τεσσάρων τοῦλάχιστον καθέτων, πλαισιοῦν τὰς κυματοειδεῖς ἀριστερόθεν.

9. Ἀρ. εὐρ. 11275. Σφζ. ὕψ. 0.13, διάμ. χείλους 0.162, μέγιστον πάχος τοιχώματος χείλους 0.016, πάχ. τοιχ. λαιμοῦ 0.006 - 0.009 μ. Πηλὸς καθάρως, συμπαγοῦς ὕφης, καστανός, μετὰ κιτρινεύθρου ἐπιδερμίδος· γάνωμα, ἐπὶ μὲν τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ περι-

χειλώματος καὶ ἐπὶ τοῦ χείλους μέλαν, ἐφ' ὁλοκλήρου δὲ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ ὀστράκου καστανέρυθρον. Ὑπὸ τὸ περιχέλωμα μελαμβαφῆς πλαστικὸς δακτύλιος. Πρβ. Agora VIII, πίν. 42.27 (τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ.).

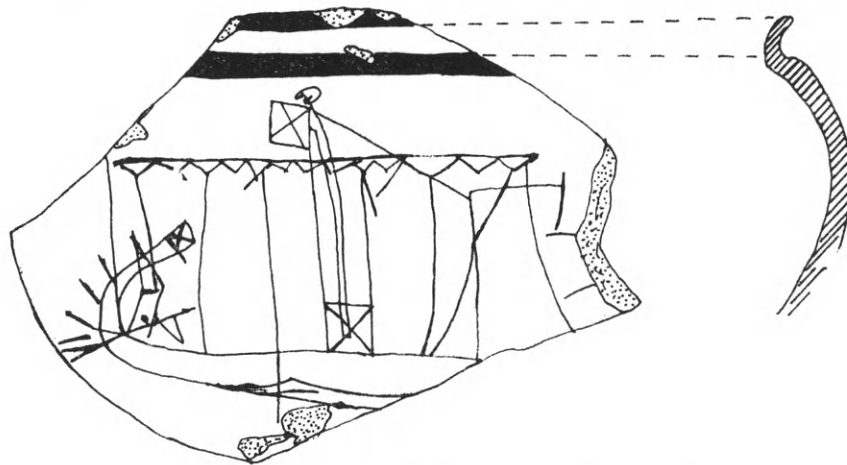
10. Ἀρ. εὐρ. 11276. Σφζ. μήκ. 0.06, σφζ. ὕψ. 0.053 μ. Πηλὸς καθάρως, κιτρινεύθρος, μεθ' ὁμοίχρου ἐπιδερμίδος. Ὑπὸ τὸ διὰ καστανερούθρου γανώματος περιχέλωμα πλαστικὸς δακτύλιος, ὡσαύτως διὰ γανώματος κεκαλυμμένος. Ὁλόκληρος ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια ἐξηρημένη. Πρβ. αὐτόθι πίν. 42.25 (τοῦ τέλους τοῦ 8ου αἰ.).

11. Ἀρ. εὐρ. 11277. Σφζ. ὕψ. 0.042, πάχ. περιχειλώματος 0.017 μ. Πηλὸς πωρώδους ὕφης, σκληρότατος, καστανός. Τὸ περιχέλωμα ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς καλύπτεται διὰ καστανομέλανος γανώματος, ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ λαιμοῦ ἀραιουμένου εἰς καστανόν.

12. Βλ. αὐτόθι πίν. 42.246.

κορμού μετὰ τοῦ χείλους μελαμβαφοῦς, ὑστερογεωμετρικοῦ μᾶλλον σκύφου¹, φέροντος χάραγμα (graffito) πλοίου (εἰκ. 10, πίν. 64ε)². Τὰ ἱστία του ἀναδιπλοῦνται περὶ τὸν ἱστόν. Διακρίνεται ἀριστερὰ τὸ πηδάλιον καὶ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ κεν-

Εἰκ. 10. Χάραγμα πλοίου ἐπὶ τοῦ 224 θραύσματος.

τρικοῦ ἱστοῦ μᾶλλον τὸ σῆμα³ τοῦ πλοίου. Τὸ σχῆμα τῶν ἐντὸς τετραγώνου περι- κλειομένων δύο χιαστὶ τεμνομένων ἐπαναλαμβάνεται δύο εἰσέτι φορές· ἐπὶ τοῦ θαλα- μίσκου τοῦ κυβερνήτου καὶ ἐπὶ τῆς πρυμναίας ἀπολήξεως τοῦ σκάφους. Τὸ χάραγμα ἐγένετο ὑπὸ τινος ἐρασιτέχνου⁴ — πιθανόν τοῦ υἱοῦ τοῦ πλοιοκτῆτου — καὶ δεικνύει τὴν ἀγάπην περὶ τὰ ναυτικά.

* * *

Διὰ τοῦ παρόντος, πέμπτου μέρους τῆς μελέτης, ἐπερατώθη ἡ παρουσίασις τῆς ἐν Ἐρετρίᾳ ἀποκαλυφθείσης τοπικῆς κεραμικῆς τῆς ὑστερας γεωμετρικῆς καὶ τῆς ὑπογεωμετρικῆς περιόδου. Ἡ κεραμικὴ τῆς προηγουμένης ἐποχῆς δημοσιεύεται ἐν AM 100, 1985 καὶ 101, 1986, ὑπὸ τὸν τίτλον: *Keramik aus Eretria im Stil: A. Von attisch mittel-geometrisch II. B. Von euboisch sub-protogeometrisch III.* Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐν Χαλκίδι καὶ ἐντὸς ἀποθέτου εὑρεθεῖσαν κεραμικὴν, ἥτις προέρχεται ἐκ τοῦ εὐβοϊκοῦ ὑποπρωτογεωμετρικοῦ ἐργαστηρίου, αὕτη, λόγω τῆς πληθύος τῶν ὁστράκων, παρουσιάζεται σταδιακῶς. Οἱ σκύφοι δημοσιεύονται ὑπὸ τὸν τίτλον *Skyphoi de l'atelier de Chalcis (fin Xe - fin VIIIe s. av. J.C.)* ἐν BCH 108, 1984, 37 - 69 καὶ ἐν BCH 109, 1985 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν). Θραύσματα μεγάλων ἀγγείων κατ' ἐπιλογὴν δημοσιεύονται ἐν τῷ τιμητικῷ τόμῳ Γεωρ- γίου Μυλωνᾶ. Τὰ λοιπὰ θὰ περιληφθοῦν εἰς δύο τόμους τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος. Ἑτέρα ἀγγεῖα ἐκ Χαλκίδος, προερχόμενα ἐκ τεσσάρων τάφων τῶν πρωτογεωμετρικῶν καὶ τῶν ὑπο-πρωτο- γεωμετρικῶν I - II χρόνων, δημοσιεύονται ἐν BCH 110, 1986.

1. Μνεῖα περὶ αὐτοῦ ἐν ASAtene 59, 1981, 234.

2. Ἀρ. εὐρ. 3121. Σφζ. μήκ. χορδῆς τόξου 0.092, διάμ. χείλους 0.14 μ. Πηλὸς κεραμόχρους, μετὰ λεπτο- τάτων ψηγμάτων ἀσβεστολίθου, διαφανομένων καὶ διὰ τῶν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας μικρῶν ὀπῶν. Γάνωμα καστανέ- ρυθρον, στιλπνόν, ἀρίστης ποιότητος. Ὀλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν καλύπτεται διὰ γανώματος, πλην ἐξηρημένης, πλάτους 0.008 μ., ταινίας, ἀμέσως ὑπὸ τὴν παρυφὴν τοῦ

χείλους. Ἐξηρημένη ταινία, πλάτους 0.004 μ. αὕτη, κοσμεῖ καὶ τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ χείλους.

3. Πρβ. τὴν ἐν COLDSTREAM, GG 179 εἰκ. 59d παρά- στασιν πλοίου ἐπὶ θραύσματος κρατήρος ἐκ τῆς ἡλει- κῆς Πύλου.

4. Χάραγμα πλοίου ἐπὶ κεραμίδος μεταγενεστέρων χρόνων βλ. ἐν Φ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ἱερατικὴ οἰκία ἐν Ζωστήρι τῆς Ἀττικῆς, ΑΕ 1938, 22 εἰκ. 25.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Πρὸς διευκόλυνσιν τοῦ μελετητοῦ τῶν εὐβοϊκῶν πραγμάτων παρέχουμεν κατωτέρω δύο παραρτήματα: Τὸ πρῶτον περιλαμβάνει ἀπάσας τὰς δημοσιεύσεις τῆς συγγραφῆς, τὰς ἀφορώσας γενικῶς εἰς τὸν εὐβοϊκὸν χῶρον. Τὸ δεῦτερον, περιοριζόμενον εἰς τὴν ἐξ Ἑρετρίας ὑστερογεωμετρικὴν καὶ ὑπογεωμετρικὴν κεραμεικὴν, ὡς αὕτη δημοσιεύεται οὐχὶ μόνον ἐν ΑΕ 1975, 1977, 1981, 1982, 1983 ἀλλὰ καὶ ἐν ἄλλοις περιοδικοῖς συγγράμμασι, συνιστᾷ εὐρετήριον τῶν πλέον σημαντικῶν ομάδων¹ ἢ μεμονωμένων χαρακτηριστικῶν ἀγγείων καὶ ὀστράκων κατὰ τὴν θέσιν δημοσιεύσεώς των. Τὸ παράρτημα τοῦτο συνιστᾷ ὡσαύτως εὐρετήριον καὶ ἄλλων ἀρχαιοτήτων (μεσογεωμετρικῶν πυρῶν καὶ κτερισμάτων, ὑστερογεωμετρικῶν ἀψιδωτῶν οἰκιῶν καὶ λιθίνων φρεάτων, μνημειωδῶν οἰκοδομημάτων καὶ τμημάτων ὀχυρώσεων μεταγενεστέρων χρόνων κτλ.), περὶ ὧν γίνεται μνεία ἐν ταῖς ὡς ἄνω μελέταις.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α

1. Ψηφιδωτὰ ἐν Χαλκίδι, ΑΕ 1953, Εἰς μνήμην Γ. Π. Οἰκονόμου, Γ', 303 - 313.
2. Ἀρχαιότητες καὶ Μνημεῖα Εὐβοίας, ΑΔ 16, 1960, 149 - 153.
3. Ἐπιγραφαὶ Ἀττικῆς - Εὐβοίας, ΑΔ 23, 1968, Μελέται, 132 - 144.
4. Πρωτογεωμετρικὰ ἀγγεῖα ἐκ Χαλκίδος, Χαριστήριον εἰς Ἀν. Ὁρλάνδον, Β' 248 - 269.
5. Εἰκονιστικὴ κεφαλὴ τοῦ Μουσείου Χαλκίδος, ΑΑΑ I, 1968, 297 - 299.
6. Ἀρχαιολογικαὶ ἔρευναι καὶ τυχαῖα εὐρήματα ἐν τῇ πόλει καὶ τῇ ἐπαρχίᾳ Χαλκίδος, ΑΔ 27, 1972, Μελέται, 170 - 184.
7. Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Εὐβοίας, ΑΔ 26, 1971, Χρον., 264.
8. Ἐκ τῆς Δυτικῆς νεκροπόλεως τῆς Ἑρετρίας, ΑΑΑ VII, 1974, 229 - 248.
9. Ἐκ τῆς Δυτ. νεκροπόλεως τῆς Ἑρετρίας, II, ΑΑΑ IX, 1976, 197 - 212.
10. Ἀρχαῖκή κεραμεικὴ ἐξ Ἑρετρίας, ΑΕ 1976, Χρον., 1 - 7.
11. Ἐκ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς Ἀλεξ. Οἰκονόμου, ΑΕ 1974, 224 - 243.
12. Ein chalkidischer Helm aus Tithorea, Festschrift Fr. Willemsen, AM 1975, 189 - 202.
13. Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Εὐβοίας, ΑΔ 29, 1973/74, Χρον., 461 - 479.
14. » » » » ΑΔ 30, 1975, Χρον., 155 - 164.
15. » » » » ΑΔ 31, 1976, Χρον., 131 - 136.
16. Γεωμετρικὴ καὶ ὑπογεωμετρικὴ κεραμεικὴ ἐξ Ἑρετρίας, ΑΕ 1975, 206 - 229.
17. » » » » » » , II, ΑΕ 1977, 128 - 163.
18. » » » » » » , III, ΑΕ 1981, 84 - 113.
19. » » » » » » , IV, ΑΕ 1982, 161 - 186.
20. » » » » » » , V, ΑΕ 1983, 161 - 192.
21. Ausgewählte geometrische Keramik aus Eretria, Ταινία, Festschrift Roland Hampe (Mainz 1980) 21 - 34 (τοῦ λοιποῦ, Ταινία).
22. Ἀμφορεὺς καὶ κρατὴρ ἐκ τῆς γεωμετρικῆς Ἑρετρίας, Ἀρχαιογνωσία I, 1980, 167 - 174 (τοῦ λοιποῦ, Ἀρχαιογνωσία I).
23. Ἀψιδωτὰ οἰκοδομήματα καὶ κεραμεικὴ τοῦ 8ου καὶ 7ου π.Χ. αἰ. ἐν Ἑρετρίᾳ, ASAtene 59, 1981, 187 - 236.

1. Σημειοῦμεν ὅτι τὰ μετὰ γραμμικοῦ ἢ γεωμετρικοῦ διαχόσμου μεμονωμένα θραύσματα δὲν περιλαμβάνονται ἐν τῷ εὐρετηρίῳ τούτῳ. Τούναντίον περιλαμβάνονται ἅπαντα τὰ μετὰ παραστάσεων ζωικῶν μορφῶν (ἀν-

θρωπίνης μορφῆς, ἵππων, ἐλάφων, πτηνῶν, ἰχθύος κτλ.) ὀστρακα, ὡς καὶ τινα, φέροντα θέματα, χαρακτηρίζοντα τὸ ἐρετριακὸν ἐργαστήριον.

24. Συχνότης κορινθιακῆς κεραμικῆς εἰς Βοιωτίαν καὶ Εὐβοίαν, Πρακτικά Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Ἀθῆναι 1981 - 82, 282 - 286.
25. Keramik aus Eretria im Stil: A. Von attisch mittelgeometrisch II. B. Von euboisch subprotogeometrisch III, AM 100, 1985 καὶ 101, 1986 (ἀμφότερα ὑπὸ ἐκτύπωσιν).
26. Skyphoi de l'atelier de Chalcis (fin Xe - fin VIIIe s. av. J. C.), BCH 108, 1984, 37 - 69.
27. Skyphoi de l'atelier de Chalcis (fin Xe - fin VIIIe s. av. J.C.), II, BCH 109, 1985 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).
28. Vases protogéométriques et sub - protogéométriques I - II de l'atelier de Chalcis, BCH 110, 1986 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).
29. Ἐκ τοῦ πρωίμου κεραμικοῦ ἐργαστηρίου τῆς Χαλκίδος (11ος - 8ος αἰ.), Τιμητικὸς Τόμος Γεωργίου Μυλωνᾶ (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).
30. E. Simon - A. Andriomenou, Grabplastiken aus Chalkis, ΑΔ 25, 1970, Μελέται, 26 - 28.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β

Εἰσαγωγικά

- Ρυμοτομικὸν σχέδιον Ἑρετρίας. ΑΔ 29, 1973/74, Χρον., 464 σχέδ. 1. ΑΕ 1977, 128 σημ. 1. ASAtene 59, 1981, πίν. 1 καὶ σ. 187 σημ. 2.
- Ἀνασκαφαί. ΑΔ 29, 1973/74, Χρον., 463 - 479· 30, 1975, 155 - 164· 31, 1976, 131 - 136.
- Στρωματογραφικά - Μεθοδολογικά. ΑΕ 1982, 161 σημ. 3.
- Τοπογραφικά τινα. ASAtene 59, 1981, 187 κέ., 233 σημ. 132.
- Γεωμετρικὸν στρῶμα. Αὐτόθι 200 κέ.
- Βιβλιογραφικὴ ἐπιλογή. ΑΕ 1975, 207 σημ. 1· 1977, 130 σημ. 1.
- Σπουδαιότης τῆς Ἑρετρίας. ΑΕ 1975, 206.
- Ἀειναῦται τῆς Ἑρετρίας. Αὐτόθι 206 σημ. 1.

Μεσογεωμετρική II περίοδος

- Πυραί. ΑΕ 1977, 129, 148 ἀρ. 105 πίν. 50ε. Ταινία 21. ASAtene 59, 1981, 192 κέ.
- Νεκροταφείου ἀνατολικά ὄρια. Αὐτόθι 196.
- Χρυσοῦν διάδημα ἐρετριακοῦ ἐργαστηρίου. Αὐτόθι 191 κέ. εἰκ. 7 σημ. 16 - 20. ΑΕ 1977, 129.
- Μικκύλα χειροποίητα ἀγγεῖα μετ' ἐγχαράξεων. ASAtene 59, 1981, 193 εἰκ. 14 - 15.

Κεραμικὴ κατὰ τὸν ἀττικὸν μέσον γεωμετρικὸν II ρυθμόν.

- α) Ποικίλα. ΑΕ 1975, 211, πίν. 54α· 1977, 152 ἀρ. 7, πίν. 35α, ἀρ. 84 - 86, πίν. 50α, γ, δ, σ. 148 ἀρ. 97 - 104, πίν. 53α - γ· 1983, σ. 167 ἀρ. 29 - 33, πίν. 53. ASAtene 59, 1981, 191 κέ. εἰκ. 8 - 14α, 26δ, 31, 38, 39β, 75. ΑΔ 30, 1975, πίν. 85α. AM 100, 1985 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).
- β) Σκύφοι μετ' ἐναλλήλων ἀμειβόντων (Chevron - Skyphoi). ΑΕ 1977, πίν. 52α (β, γ)· 1981, πίν. 15 ἀρ. 2, 4 - 7, πίν. 16 ἀρ. 14, πίν. 19 ἀρ. 49, πίν. 24 ἀρ. 120· 1982, πίν. 21 ἀρ. 6, πίν. 22 ἀρ. 12. AM 100, 1985, ἀρ. 15 - 36.

Κεραμικὴ κατὰ τὸν εὐβοϊκὸν ὑπο-πρωτογεωμετρικὸν III ρυθμόν.

- α) Σκύφοι μετ' ἀνηρημένων ὁμοκέντρων ἡμικυκλίων (PSC - Skyphoi). ΑΕ 1975, 212 σημ. 1 καὶ σ. 218 σημ. 7· 1981, 87 ἀρ. 19 πίν. 16. ASAtene 59, 1981, 230 εἰκ. 92ζ. ΑΔ 29, 1973/74, πίν. 313δ(α). AM 101, 1986, ἀρ. 177 - 193, 196 - 197, 200 - 202.
- β) Ἀγγεῖα μετὰ συστημάτων ὁμοκέντρων κύκλων. ΑΕ 1975, πίν. 61α <α>· 1983, πίν. 57 ἀρ. 75. ASAtene 59, 1981, 194 εἰκ. 19 καὶ σ. 198. AM 101, 1986, ἀρ. 206, 222, 224 - 225, 227, 229.

Ὑστερογεωμετρικὴ περίοδος

I. Γενικά

Ἀψιδωταὶ οἰκίαι. ΑΕ 1975, 206 σημ. 2 καὶ 4, πίν. 52α - β (Ἡ ἐν τῇ σημ. 4 παραπομπὴ εἰς τὰ Χρονικά τοῦ ΑΔ 29, 1973/74 πρέπει νὰ διορθωθῇ εἰς ASAtene 59, 1981, 203 - 214 εἰκ. 38 - 59). ΑΕ 1977, 129, πίν. 30β, 32α - β. ΑΔ 29, 1973/74, 469 καὶ 471 σχέδ. 6. ASAtene 59, 1981, 203 κέ., εἰκ. 45 - 50, 60 - 61, 76 - 80, 85 - 86, 97 - 98. Θεμελιώσεις παλαιότεραι τῆς Φάσεως Α (τοῖχοι τοῦ πρωταρχικοῦ σταδίου τῆς οἰκιστικῆς μονάδος) αὐτόθι 214 σημ. 91. Θεμελιώσεις τῆς Φάσεως Α (παλαιότερας τοῦ τέλους τῆς ὑστερογεωμετρικῆς 1) αὐτόθι 210 - 212 σημ. 70 εἰκ. 50, 52 - 53. Μέγα ἀψιδωτὸν οἰκοδόμημα κατὰ τὴν τεχνικὴν τῆς Φάσεως Γ, αὐτόθι 232 εἰκ. 97 - 98 καὶ 233 - 234, ΑΕ 1977, 129 πίν. 32α - β. Ταινία 21 πίν. 7.4. Τὸ ἐντὸς αὐτοῦ δάπεδον ἐκ κονιάματος, ΑΕ 1977, πίν. 32β.

Λιθόκτιστα φρέατα. ΑΕ 1977, 129 πίν. 30β, 33α.

Χειροποίητα ταφικὰ ἀγγεῖα μεταξὺ τῶν θεμελίων τῶν οἰκιῶν. ΑΕ 1977, 129 (ἐκ παραδρομῆς οἱ ἐγχειρισμοὶ ἀναφέρονται ὡς καύσεις). Ἀρχαιογνωσία I, 167 σημ. 5 καὶ σ. 173 - 174. ASAtene 59, 1981, 196 - 197, 209 - 211 εἰκ. 47 - 51, 72 - 73.

Γραπτὸς ταφικὸς ἀμφορεύς. Αὐτόθι 221 εἰκ. 74. Ἀρχαιογνωσία I, 167 κέ. πίν. 9α - β, 10α - β.

Γραπτὴ ὀλπη, ὡς πῶμα χειροποίητου ταφικοῦ ἀμφορέως. ASAtene 59, 1981, 210 - 211 σημ. 70 εἰκ. 50, 52 - 53.

Χειροποίητων ταφικῶν ἀγγείων κτερίσματα. Αὐτόθι 211 κέ. σημ. 68 εἰκ. 48 καὶ 55. ΑΕ 1983, 10 σημ. 246.

Κεραμικοῦ ἐργαστηρίου ἀποθέτης. ΑΕ 1975, 213 σημ. 11. ASAtene 59, 1981, 198. ΑΔ 29, 1973/74, Χρον., πίν. 302β - στ.

II. Ὑστερογεωμετρικὴ γραπτὴ κεραμικὴ τοῦ ἐρετριακοῦ ἐργαστηρίου

Τεχνικὴ τοῦ ἐργαστηρίου. ΑΕ 1975, 209 - 211· 1977, 130 σημ. 4 - 6. Ταινία 22 σημ. 13 καὶ 15.

Σκύφοι κατὰ τὴν τεχνικὴν τῆς διχρωμίας. ΑΕ 1975, 214 πίν. 58 - 59α· 1981, πίν. 40 - 43 ἀρ. 403-457. ASAtene 59, 1981, 203 κέ. εἰκ. 35ζ, 63, 64α, 91δ. Λαβαὶ διαφόρων ἀγγείων κατὰ τὴν αὐτὴν τεχνικὴν. ΑΕ 1981, πίν. 41 ἀρ. 416, πίν. 44 ἀρ. 464.

Διακοσμητικαὶ τάσεις - Συχνότης σχημάτων. Ταινία 31 σημ. 37. ΑΕ 1977, 151 σημ. 4· 1981, 85.

Σχήματα.

α. Ἀνοικτὰ ἀγγεῖα

Κύπελλα: Μελαμβαφῆ. ΑΕ 1975, 211 σημ. 6· 1982, 167 - 168 ἀρ. 34 - 58 πίν. 23 - 24. ASAtene 59, 1981, 213 εἰκ. 55β, 56α. Κοσμούμενα διὰ τοῦ πολλαπλοῦ χρωστῆρος. Αὐτόθι εἰκ. 55α. ΑΕ 1982, 168 ἀρ. 59 - 72.

Κάναθοι. ΑΕ 1975, 216 - 217 πίν. 59β, 60α - β (σποράδην)· 1977, 156 ἀρ. 32 πίν. 39β· 1981, 84 σημ. 10· 1982, 162 - 165 ἀρ. 1 - 11 εἰκ. 1 - 3 πίν. 21 - 22.

Σκύφοι: ΑΕ 1975, 212 - 216 πίν. 55 - 60 (σποράδην)· 1977, ἀρ. 91 - 96 πίν. 52α (οἱ δύο τῆς ἄνω σειρᾶς καὶ ὁ τελευταῖος τελοῦν ὑπὸ τὴν ἀττικὴν μεσογεωμετρικὴν ἐπίδρασιν), ἀρ. 122 - 130 πίν. 53β. Ταινία πίν. 4. 3α, 6α - c, 7α - b, πίν. 5. 1 - 6, πίν. 6. 1 - 5. Σκύφος μετ' ὀφιοειδοῦς ἐπὶ τοῦ χείλους, αὐτόθι πίν. 5.5, μετ' ἀνηρτημένων ἐσκιασμένων τριγώνων ἐπὶ τοῦ χείλους, αὐτόθι πίν. 6.1. Ὅμαδες σκύφων: Ὅμας I. Μὲ ταινιωτὰ χεῖλη. ΑΕ 1981, 85 ἀρ. 1 - 65 πίν. 15 - 20. Ὅμας II. Χεῖλη μετὰ συστημάτων ὁμοκέντρων κύκλων. Αὐτόθι 90 ἀρ. 62 - 109 πίν. 21 - 23. Ὅμας III. Χεῖλη μετὰ στιγμῶν ἢ παχέων γραμμίδων. Αὐτόθι 94 ἀρ. 110 - 196 πίν. 24 - 29. Ὅμας IV. Χεῖλη μετ' ὑποπᾶχην ρόπαλα, συνδεόμενα διὰ

σιγμοειδῶν. Αὐτόθι 100 ἀρ. 197 - 210 πίν. 30. Ὅμας V. Χεῖλη μετὰ δικτυωτοῦ. Αὐτόθι 101 ἀρ. 211 - 231 πίν. 31. Ὅμας VI. Χεῖλη μετὰ στικτοῦ δικτυωτοῦ. Αὐτόθι 102 ἀρ. 232 - 265 πίν. 32 - 33. Ὅμας VII. Σκύφοι μελαμβαφεῖς. Αὐτόθι 107 ἀρ. 362 - 402 πίν. 38 - 40. Ὅμας VIII. Σκύφοι κατὰ τὴν τεχνικὴν τῆς διχρωμίας. Αὐτόθι 108 ἀρ. 403 - 465 πίν. 40 - 44. Κοτύλαι. ΑΕ 1975, πίν. 54γ· 1982, 165 - 167 εἰκ. 4 ἀρ. 12 - 33 πίν. 22 - 23. ASAtene 59, 1981, 199 εἰκ. 29α.

Κρατῆρες - σκυφοειδεῖς κρατηρίσκοι. ΑΕ 1977, πίν. 33β - 38, 40, 42 - 44, 50ε (σποράδην)· 1981, 84 σημ. 10. Ταινία πίν. 3.1 - 8.

Κρατῆρες - δῖνοι. ΑΕ 1975, πίν. 61· 1977 ἀρ. 56 πίν. 44γ· 1982, 169 - 182 ἀρ. 76 - 168 πίν. 25 - 32. Ἀρχαιογνωσία I, 169 κέ. πίν. 10γ - δ. ASAtene 59, 1981, 231, εἰκ. 94 - 95.

Κρατῆρες - δῖνοι μετὰ προχοῆς. Αὐτόθι 196, εἰκ. 23, σ. 200 σημ. 39. ΑΕ 1975, πίν. 62 - 63α· 1977, ἀρ. 6 πίν. 34δ, ἀρ. 39 πίν. 41α· 1982, ἀρ. 78 - 81 πίν. 25, ἀρ. 168 πίν. 32. ΑΔ 31, 1976, 134 πίν. 104γ. Ταινία πίν. 4. 2a.b, 3b, 4.

Ἀγγεῖα μετὰ καθέτων αὐλακώσεων. ΑΕ 1977, ἀρ. 11 πίν. 35δ<β>, ἀρ. 42α πίν. 41γ<β>, σ. 140 σημ. 1 καὶ σ. 153 - 154· 1982, ἀρ. 164 πίν. 31, ἀρ. 165 πίν. 30.

Κάλαθοι. ΑΕ 1983, ἀρ. 8 πίν. 51. AM 101, 1986, θραῦσμα 219 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

β. Κλειστά ἀγγεῖα

Ἀμφορεῖς διαφόρων τύπων. ΑΕ 1975, 223 - 226 πίν. 64 - 66α (σποράδην)· 1983, ἀρ. 220, 222 πίν. 64, ἀρ. 34 πίν. 53.

Ἀμφορεῖς «SOS». ΑΕ 1975, πίν. 64γ σ. 224 (ἐξ ἀπειρίας δὲν διεκρίναμεν ὅτι πρόκεινται ἀμφορεῖς «SOS»)· 1983, ἀρ. 26 - 28 πίν. 53, ἀρ. 217 - 219, 223 πίν. 64. Προβληματισμὸς περὶ τῶν ἀμφορέων «SOS» αὐτόθι 166 σημ. 5 - 10 καὶ 167 σημ. 1 - 8. Ἀμφορεὺς «SOS», ὡς ἀγγεῖον ἐγχυτρισμοῦ ἐν ASAtene 59, 1981, 222.

Υδρία. ΑΕ 1975, 223 - 226 (σποράδην) πίν. 64 - 66α (σποράδην).

Κλειστῶν ἀγγείων λαιμοί. Αὐτόθι πίν. 64γ, 65α - β, 66α (σποράδην). ΑΕ 1977, πίν. 47 - 49 (σποράδην).

Ἀμφορίσκοι. ASAtene 59, 1981, 213 εἰκ. 54.

Ὀλπη. Αὐτόθι 211 κέ. εἰκ. 52 - 53.

Οἰνοχόαι - πρόχοι. ΑΕ 1975, 223 - 226 πίν. 64 - 66α (σποράδην)· 1983, ἀρ. 1 - 2, 7, 12 - 19 (σποράδην) πίν. 51 - 52, ἀρ. 38 πίν. 54. Πρόχους μετὰ συμφυοῦς ὑψηλοῦ διατρήτου ποδός. ASAtene 59, 1981, 222 κέ. εἰκ. 83 - 84.

Τριφυλλόσχημοι οἰνοχόαι. Αὐτόθι 229 εἰκ. 89 - 90. ΑΕ 1977, ἀρ. 63 πίν. 47α<α>· 1983, ἀρ. 6 πίν. 51.

Ὀπισθότμητοι πρόχοι. ΑΕ 1975, 224 κέ. πίν. 66α, σ. 226 πίν. 65β· 1977, ἀρ. 62, 64, 80 πίν. 46ε, 47α<β>, 48ε ἀντιστοίχως καὶ σ. 160. ASAtene 59, 1981, 194 εἰκ. 20 <α> καὶ σ. 200 σημ. 37. ΑΕ 1983, ἀρ. 15 πίν. 52. Περὶ τῆς καταγωγῆς τῆς ὀπισθοτμήτου πρόχου, αὐτόθι σ. 164 σημ. 3. Χειροποίητος ὀπισθ. πρόχους, αὐτόθι ἀρ. 209 πίν. 63.

Ἀρυβαλλοειδεῖς λήκυθοι. Αὐτόθι ἀρ. 3, 5 πίν. 51. ASAtene 59, 1981, 213 εἰκ. 56β.

Πυξίδες. ΑΕ 1975, 211 πίν. 54α - β· 1977, ἀρ. 84, 85, 86 πίν. 50α, γ, δ, ἀρ. 87 πίν. 51α, σ. 162 - 163 εἰκ. 11 - 12.

Λαβαὶ διαφόρων ἀγγείων. ΑΕ 1977, ἀρ. 88 - 90 πίν. 51β, δ· 1983, ἀρ. 107 - 178 πίν. 59-61. ASAtene 59, 1981, 199 κέ., εἰκ. 30, 37, 39, 65, 67, 82α, 100. Λαβὴ κανθάρου μετὰ παραστάσεως πτηνοῦ. ΑΕ 1977, 163 ἀρ. 88 πίν. 51β<α>, δ<α>.

Ὀστρακα, περιληφθέντα εἰς τὰ Χρονικά τοῦ ΑΔ 29, 1973/74, πίν. 300α - β, 301η, 302β - στ, 305δ, 310α - γ, 313δ - ε· 30, 1975, πίν. 84ε, 85α, 86α· 31, 1976, πίν. 101β - γ, 102α - β, 103β, 104β.

Διακοσμητικά θέματα

α. Πτηνά

- Μετ' ἀναπεπταμένων τῶν πτερύγων καὶ διαγράμμου τοῦ κορμοῦ (εὐβοϊκὴ ἰδιομορφία). AE 1975, 218· 1977, πίν. 38γ, 39γ, 40α-δ, 48β<γ>· 1981, ἀρ. 292 πίν. 34. ASAtene 59, 1981, 194 κέ. εἰκ. 17, 20, 22 - 23, 52 - 53. AE 1982, ἀρ. 28 πίν. 23, ἀρ. 158 - 160, 163 πίν. 30 - 31. Οὐδείς τῶν σκύφων τῶν ἀνασκαφῶν μας φέρει τοιαῦτα πτηνά. Αὐτόθι 166 σημ. 13.
- Μετὰ καθειμένων τῶν πτερύγων καὶ διαγράμμου τοῦ κορμοῦ. AE 1975, πίν. 56β - 57β, 60β<β>, 63β, γ, 65α<α, β>, 65β· 1977, πίν. 33γ, 38γ<γ>, 39γ, 40α-δ, 41α, β, γ, 42α, β, δ, 48β<β, γ>, ε, 49δ, ε, 51α, β<α>· 1981, ἀρ. 23, 26 πίν. 17, ἀρ. 62 - 63, 66 πίν. 21, ἀρ. 64, 69, 74 πίν. 22, ἀρ. 76 πίν. 23, ἀρ. 195 - 196 πίν. 29, ἀρ. 266, 269 - 275, 282 - 3 πίν. 33, ἀρ. 284 - 291 πίν. 34, ἀρ. 294 - 300, 302 - 309 πίν. 35· 1982, ἀρ. 1 πίν. 21 σ. 162 εἰκ. 1, ἀρ. 161 - 162 πίν. 30· 1983, ἀρ. 38 - 42 καὶ 46 πίν. 54 - 55. Ταινία πίν. 4. 6a - b. ASAtene 59, 1981, 198 κέ. εἰκ. 27, 34, 35, 57δ, 95. ΑΔ 29, 1973/74, Χρον., πίν. 310β, 313δ, ε.
- Πτηνὸν ἐν ἀπλῶ περιγράμματι (μοναδικόν). AE 1977, ἀρ. 56 σ. 160 πίν. 44γ.
- Ἐν σκιαγραφίᾳ (πάντοτε μετὰ καθειμένων τῶν πτερύγων). AE 1975, πίν. 56α, 57α<α, β>· 1981, ἀρ. 22 πίν. 17, ἀρ. 75 πίν. 22· 1982, ἀρ. 164 πίν. 31 σ. 180 - 181 εἰκ. 14 - 15.
- Ἐσχηματοποιημένα πτηνὰ ἐν σειρᾷ («soldier - birds»). AE 1975, 211 - 212 πίν. 54γ· 1982, 166 ἀρ. 29 - 31 πίν. 23. Ταινία πίν. 6. 2a, 3, 4, 6. ASAtene 59, 1981, 199 εἰκ. 29. ΑΔ 29, 1973/74 πίν. 302δ.
- β. Ἴπποι. AE 1977, πίν. 43γ, ε, 49β· 1982, ἀρ. 167 πίν. 30, ἀρ. 168 πίν. 32· 1983, ἀρ. 48 - 51, 53 - 54 πίν. 55 - 56. Ταινία πίν. 4. 2a. ASAtene 59, 1981, 231 εἰκ. 96.
- γ. Ἐλαφοί. AE 1977, πίν. 44δ. ASAtene 59, 1981, 231 εἰκ. 94. Ἐπείσακτα ἀγγεῖα μετὰ παραστάσεως καθημένων ἐλάφων. Αὐτόθι 197 εἰκ. 24, σ. 229 - 230 εἰκ. 93.
- δ. Ἴπποι ἢ ἔλαφοι βόσκοντες. AE 1977, πίν. 43α, β, δ, 48α<β>, β<α>, 49α, γ.
- ε. Κλάδοι — Τὸ δένδρον τῆς ζωῆς. AE 1981, ἀρ. 114 πίν. 24, ἀρ. 298 πίν. 35, ἀρ. 330 - 331 πίν. 37. ASAtene 59, 1981, 231 - 233 σημ. 128 εἰκ. 94.
- στ. Ἀνθρωπίνη μορφή. AE 1977, πίν. 44α - β· 1981, ἀρ. 129 πίν. 26· 1983, ἀρ. 53 πίν. 56. ASAtene 59, 1981, 231 εἰκ. 96. Ὀπλίτης. Αὐτόθι εἰκ. 95. AE 1977, ἀρ. 54 πίν. 44α· 1982, ἀρ. 167 πίν. 30, ἀρ. 251 πίν. 36. Χορὸς ἀνδρῶν. AE 1983, ἀρ. 52 πίν. 56.
- ζ. Ἀρματα. AE 1977, 159 ἀρ. 52 πίν. 44ε· 1982, 182 ἀρ. 167 πίν. 30.
- η. Ὁ Ζωγράφος τοῦ ἐκ Κουρλίου κρατῆρος τῆς Συλλογῆς Cesnola καὶ ὁ κύκλος του. AE 1975, 221 σημ. 4· 1977, 157 - 161 ἀρ. 43, 45 - 47, 50, 75, 76 πίν. 42β, 43β, 43α<α - β>, 43γ, 49β καὶ 48β<α> ἀντιστοίχως, ἀρ. 51 εἰκ. 9 - 10 πίν. 43ε· 1983, ἀρ. 49 - 51 καὶ 54 πίν. 55 - 56. ΑΔ 27, 1972, Μελέται, πίν. 57β. ASAtene 59, 1981, 229 κέ. σημ. 128 - 131 εἰκ. 94 - 96. Ἐνια χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τῶν ἔργων του. AE 1982, 181 ἀρ. 164 εἰκ. 14 πίν. 31. Ὅμας Βροκάστρου. ASAtene 59, 1981, 231 εἰκ. 95· 1981, 97 ἀρ. 129 πίν. 26.
- θ. Ἰχθύς. (κορινθιάζον ἢ κορινθιακὸν ἔργον;). AE 1983, ἀρ. 55 πίν. 56.
- ι. Λύρα. Ἡ ἐν AE 1981, 97 ἀρ. 129 πίν. 26 ἐκληφθεῖσα ὡς παράστασις δίφρου ἐρμηνεύεται ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. H. Metzger ἐν REG 97, 1984 (Bull. Arch.) σ. 149, ὡς «une lyre de taille gigantesque accostée d'un petit danseur».
- ια. Διάφορα κοσμήματα: Λαβύρινθος. AE 1977, 155 - 156 ἀρ. 23 εἰκ. 6 πίν. 37β - γ. Ἀστὴρ πολυάκτινος ἐντὸς μετόπης. Αὐτόθι, ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἀγγείου. Ἐπὶ λαβῆς. ASAtene 59, 1981, 199 εἰκ. 30β καὶ σ. 201 σημ. 46. Τροχὸς δεκάκτινος. AE 1977, 162 ἀρ. 83 πίν. 49στ. Τροχὸς τετράκτινος. AE 1981, ἀρ. 469 πίν. 44. Κύκλος μετ' ἀκτινιδίων (sunburstmotif, ἐκ τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ εὐβοϊκοῦ ἐργαστηρίου). AE 1975, 216 - 217 πίν. 59β, 64δ.

1981, 104 άρ. 356 εικ. 8, άρ. 233 - 234, 236 πίν. 32, άρ. 348, 350 - 351 πίν. 37, άρ. 349, 352 - 355 πίν. 38, άρ. 470 πίν. 44· 1982, άρ. 170 - 172 πίν. 32, άρ. 244 πίν. 36. Ταινία πίν. 4.7, 5.1 - 3. ASAtene 59, 1981, 197 κέ. εικ. 26ε, 35, 40. ΑΔ 29, 1973/74, Χρον., πίν. 300α, 310α· 31, 1976, Χρον., 133 πίν. 101β. 'Αβακωτόν κόσμημα. ΑΕ 1975, πίν. 64α - β, δ· 1977, άρ. 23 πίν. 37γ· 1981, άρ. 332 πίν. 37· 1982, άρ. 168, 242, 269 - 270 πίν. 32, 36 και 37 αντίστοιχως· 1983 άρ. 20 και 77 - 83 πίν. 52 και 58 αντίστοιχως. 'Αρχαιογνωσία Ι, πίν. 9. ASAtene 59, 1981, 217 κέ. εικ. 64, 92η. ΑΔ 29, 1973/74, πίν. 313δ. ΑΜ 101, 1986, άρ. 223.

III. Χειροποίητος κεραμική μετά ή άνευ έγχαράκτου διακόσμου

Διάφορα θραύσματα. ΑΕ 1975, 209 πίν. 53β· 1983, άρ. 202 και 208 - 216 πίν. 62 και 63-64, αντίστοιχως. ΑΔ 29, 1973/74, Χρον., πίν. 310α, ζ<α>, 312β.

Ταφικά άγγεϊα μετ' έγχαράκτου διακόσμου. ASAtene 59, 1981, 214 κέ. εικ. 58 - 59, 70 - 71.

Ταφικόν άγγεϊον μετά πλαστικού περιλαιμίου. ΑΕ 1975, πίν. 52β.

IV. 'Επείσακτα άγγεϊα, πλην άττικῶν

Κύπρου. ΑΕ 1975, 208 - 209 πίν. 53α· 1977, 129 σημ. 1· 1983, άρ. 200 - 201, 203 πίν. 62. ASAtene 59, 1981, 218 εικ. 69. ΑΜ 101, 1986, άρ. 228.

Ρόδου. ΑΕ 1977, άρ. 115 πίν. 52γ<στ>. ASAtene 59, 1981, 235 σημ. 140.

Κυκλάδων. Αὐτόθι 197 εικ. 24 και σ. 200 σημ. 40, σ. 230 εικ. 93.

Κορίνθου. Ταινία πίν. 6.5. (σχύφος Θάψου). ΑΕ 1981, 90 άρ. 61 πίν. 20 (σκυροειδής κοτύλη μετά παραστάσεως έρωδιού)· 1983, άρ. 55 πίν. 56 (άμφορεύς μετά παραστάσεως ιχθύος). Τὸ τελευταῖον ὅμως ἴσως εἶναι ἔργον κορινθιάζον. Βλ. άνωτέρω σ. 172 σημ. 1.

V. Διάφορα

Εἰδῶλια: Γεωμετρικόν ἱππάριον, ΑΔ 31, 1976, Χρον., πίν. 103α. Λίθινος ταῦρος μετά ὄψεων (ἐπείσακτον ἐκ Κύπρου), ΑΕ 1977, 129 σημ. 1. Ταῦρος ἐκ φαγεντιανῆς, αὐτόθι. Χαλκοῦς ταῦρος πρωίμων ἀρχαϊκῶν χρόνων, αὐτόθι.

Ψῆφοι ἐκ πολυχρώμου φαγεντιανῆς, ΑΕ 1977, 129 σημ. 1. Σφαιρίδιον μετά γραπτοῦ διακόσμου, ΑΔ 29, 1973/74, πίν. 310γ.

Πήλινοι πεσσοί. ΑΕ 1983, άρ. 35 πίν. 54. ΑΔ 29, 1973/74, πίν. 301η.

'Απεστρογγυλευμένα ὄστρακα. ASAtene 59, 1981, 233 εικ. 99. ΑΕ 1983, άρ. 84 - 85 πίν. 58.

Χαράγματα (graffiti). ASAtene 59, 1981, 235 εικ. 102 και σημ. 140 - 144. ΑΕ 1983, άρ. 177 - 178 πίν. 61. Χάραγμα πλοίου, αὐτόθι άρ. 224 σ. 185 εικ. 10, πίν. 64.

'Ακανόνιστοι ὀπαί ἐπὶ άγγείων (διὰ τελετουργικοῦ σκοποῦς;). ΑΕ 1983, άρ. 209 σ. 183 σημ. 5 πίν. 64. ASAtene 59, 1981, 211 σημ. 70 εικ. 50.

'Οπαί ἐπιδιορθώσεως άγγείων. ΑΕ 1982, 173 σημ. 5 άρ. 95 πίν. 26, άρ. 131 πίν. 29, άρ. 242 πίν. 36· 'Αρχαιογνωσία Ι, 173 σημ. 3. ASAtene 59, 1981, σ. 213 εικ. 57β. Μολύβδινοι κατάδεσμοι· ΑΕ 1983, άρ. 208, 210 πίν. 63.

Λίθινα δισκάρια μετά διαμπεροῦς ὀπῆς. ΑΕ 1982, 177 άρ. 144 πίν. 29. ΑΔ 29, 1973/74, πίν. 313ε.

'Υπογεωμετρική περίοδος. Κεραμική τοῦ ἑρετριακοῦ ἐργαστηρίου

Τεχνική τοῦ ἐργαστηρίου. ΑΕ 1975, 226 - 227· 1977, 160.

Κρατῆρες. Αὐτόθι άρ. 57 πίν. 45, άρ. 58 πίν. 46α.

Ταφικοὶ άμφορεῖς. 'Αρχαιογνωσία Ι 170 κέ. ΑΕ 1983, άρ. 100 πίν. 59.

Θραύσματα διαφόρων ἀγγείων. ΑΕ 1975, πίν. 66β - 68. 1977, ἀρ. 59 - 61 πίν. 46β - δ. 1982, ἀρ. 97 - 98 πίν. 26, σ. 185 - 186 ἀρ. 252 - 256 πίν. 36, ἀρ. 257 - 273 πίν. 37. 1983, ἀρ. 179 - 199 (σποράδην) πίν. 61 - 62. Ταινία σ. 34 πίν. 7.2 - 3. ASAtene 59, 1981, 194 εἰκ. 18 καὶ σ. 198, σ. 206 κέ. εἰκ. 39γ, 64ζ. ΑΔ 31, 1976, 134 πίν. 104β<α>.

Εἰρήματα τῶν ἐπομένων περιόδων

Προκλασσικὴ κεραμεικὴ. ΑΕ 1975, 207, 1976, Χρον., 1 - 7 πίν. Β - Δ.
 Πηλίνη σφαῖρα μετὰ χαράγματος. ASAtene 59, 1981, 234 εἰκ. 101 σημ. 136.
 Ἀκροκέραμοι ἀρχαῖοι. ΑΔ 27, 1972, Μελέται, πίν. 130α. ΑΕ 1975, 208.
 Λύχνοι πρωίμων κλασσικῶν χρόνων. ΑΕ 1975, 208.
 Ὀρθογώνιος περίβολος ὑπογεωμετρικῶν(;) χρόνων. ASAtene 59, 1981, 227 - 228 εἰκ. 87 - 88.
 Πολυγωνικῆς τοιχοποιίας οἰκοδομήματα. ΑΔ 29, 1973 - 74, Χρονικά, 2, 473 κέ., σχ. 8, πίν. 307β, 308. ΑΕ 1977, 128 πίν. 29β.
 Τοιχοποιία κλασσικῶν χρόνων. Αὐτόθι πίν. 29γ.
 Μνημειῶδες κτήριο ἐλληνιστικῶν χρόνων. Αὐτόθι πίν. 30α.
 Ἀποχετευτικὸν δίκτυον. Αὐτόθι πίν. 31α.
 Πήλινα φρέατα κλασσικῶν χρόνων. ΑΕ 1975, πίν. 52γ.
 Δυτικὸν τεῖχος (ἀρχῶν 4ου π.Χ. αἰ.). ΑΕ 1976, Χρον., 1 κέ., εἰκ. 1, πίν. Α.
 Διατείχισμα (τέλους 4ου π.Χ. αἰ.). ΑΕ 1977, 128 πίν. 29α.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ Κ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ

ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΣΤΗΛΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΜΦΙΠΟΛΗ

(Πίν. 65)

Στὸν πατέρα μου

Οἱ ἀνασκαφές τοῦ ἐκτεταμένου ἐλληνιστικοῦ νεκροταφείου τῆς Ἀμφίπολης¹, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα εὐρήματα, ἔφεραν στὸ φῶς ἐνδιαφέρουσες ἐπιτύμβιες στήλες. Μιὰ ἀπὸ αὐτὲς εἶναι καὶ ἡ στήλη τοῦ Ἀμύντα Μονουνίου, ποὺ δημοσιεύεται ἐδῶ². Βρέθηκε τὸ 1956, σὲ δεύτερη χρήση, μαζὶ μὲ δυὸ ἄλλες ἐπιτύμβιες στήλες³, περίπου τῆς ἴδιας ἐποχῆς. Εἶχαν χρησιμοποιοθεῖ καὶ οἱ τρεῖς σὰν πλάκες γιὰ τὴν κάλυψη τοῦ κιβωτισμοῦ τάφου ἀριθ. 51. Ἡ στήλη βρίσκεται σήμερα ἐκτεθειμένη στὸ Μουσεῖο τῆς Καβάλας⁴ (πίν. 65).

Εἶναι ὀρθογώνια (ὑψ. 0.82 μ., πλ. 0.44 μ. κάτω καὶ 0.40 μ. ἐπάνω, πᾶχ. 0.07 μ.), ἀπὸ πολὺ λευκὸ, θάσιο, λεπτόκοκκο μάρμαρο, μὲ μεγάλους σκόρπιους κρυστάλλους. Ἡ κύρια ὄψη τῆς εἶναι σπασμένη ἐπιφανειακὰ κατὰ μῆκος τῆς ἀριστερῆς τῆς πλευρᾶς, στὴν ἐπάνω ἀριστερῇ τῆς γωνία, καθὼς καὶ στὴ δεξιὰ τῆς πλευρά.

Στὴν ἐπάνω ὀριζόντια ἐπιφάνεια ὑπάρχει ταινία ἀναθύρωσης (πλ. 0.02 μ. μπροστὰ καὶ 0.035 μ. στὰ πλάγια) καὶ στὰ ἄκρα τῆς ἴδιας ἐπιφάνειας δυὸ τόρμοι (βάθους 0.015 - 0.018 μ.), ποὺ δείχνουν ὅτι ἡ στήλη ἔφερε ἐπίστεψη, δουλεμένη σὲ χωριστὸ μάρμαρο. Κάτω φέρει γόμφο γιὰ τὴ στερέωσή τῆς στὸν τόρμο τοῦ βάθρου. Οἱ πλάγιες πλευρές εἶναι λειασμένες, ἐνῶ ἡ πίσω εἶναι δουλεμένη χονδρικά.

Τὸ ἐπάνω μέρος τῆς στήλης διακοσμεῖται μὲ δυὸ ἀνάγλυφους, ὀκτάφυλλους ρόδακες⁵, μὲ ὀφθαλμὸ στὸ κέντρο. Ἡ ἐπιφάνεια κάθε πέταλου εἶναι κοίλη καὶ φέρει ἐγγάρια κεντρικὴ νεύρωση. Αὕτῃ ἡ ἀπλὴ μορφή τοῦ ρόδακα δὲν εἶναι πολὺ συνηθισμένη, ἀντίθετα ἔχουμε πιὸ συχνὰ διπλοὺς ἐπάλληλους ρόδακες⁶. Παρόμοιοι ρόδακες μὲ τῆς στήλης τοῦ Ἀμύντα ὑπάρχουν ἐπίσης σὲ ἐπιστέψεις ἀττικῶν στηλῶν⁷ καὶ σὲ ταινίες

1. Ἡ ἀρχαία Ἀμφίπολη ἀνασκάπτεται συστηματικὰ ἀπὸ τὸν ἐπίτιμο Γενικὸ Ἐπιθεωρητὴ Ἀρχαιοτήτων καθηγητὴ Δημ. Λαζαρίδου. Τὸ νεκροταφεῖο βρίσκεται σὲ ἐπιμήκη λόφο, περίπου 1.500 μ. στὰ ΒΑ. τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ.

2. Ἡ στήλη ἀνήκει σὲ ἓνα σύνολο ἐπιτυμβίων στηλῶν τῆς ἴδιας ἐποχῆς, τῶν ὁποίων ἡ μελέτη δὲν ὀλοκληρώθηκε ἀκόμη.

3. Οἱ στήλες 202 Α καὶ 203 Α.

4. Ἀριθ. καταλόγου 199 Α.

5. Ὅμοιοι ρόδακες ὑπάρχουν στὶς παρακάτω στήλες: AL. CONZE, Die attischen Grabreliefs (Berlin 1893 -

1922): τ. 1, πίν. LXII, 261, στήλη τῆς Καλλιστράτης, Ἐθνικὸ Μουσεῖο· ὁ.π. τ. 3², πίν. CCCXL, 1954, στήλη τῆς Φαινίππης, καθὼς καὶ πίν. CCCXLI, 1603· τ. 4, 1658, στήλη τοῦ Καλλιᾶδου, Ἐθν. Μουσεῖο.

6. H. MöBIUS, Die Ornamente der griechischen Grabstelen (München 1968) πίν. 11a, 24b. BCH 96, 1972, 547, εἰκ. 7, στήλη τοῦ Εὐθυκράτη, Μουσεῖο Πειραιᾶ.

7. H. MöBIUS, ὁ.π. πίν. 22a-b, καὶ 29a. A. CONZE, ὁ.π. τ. 3², πίν. CCCXXV, 1956, στήλη τῆς Μνησιστράτης.

κάτω από την επίστεψη, στηλών της Βοιωτίας¹. Ρόδακες ίδιοι υπάρχουν επίσης στην αρχιτεκτονική, σάν διακοσμητικό στοιχείο².

Σε απόσταση 0.185 μ. από την πάνω πλευρά της στήλης σχηματίζεται βάθυσμα (διαστ. 0.33 × 0.38 μ. και βάθους ±0.015 μ.), τοῦ ὁποῖου οἱ δυὸ κάθετες πλευρὲς ἀπομιμοῦνται παραστάδες, μὲ ἀπλὰ ἐπικράνα, ποὺ ἀποδίδονται περιγραφικά. Μέσα στὸ βάθυσμα παριστάνεται σκηνὴ «δεξίωσης»³, ἀνάμεσα σὲ δύο πρόσωπα, σὲ χαμηλὸ, πρόστυπο ἀνάγλυφο. Ἕνας γενειοφόρος ἄνδρας καθισμένος ἀριστερά, κάνει χειραψία μὲ ἕνα νέο, ποὺ στέκεται ὀρθὸς μπροστά του.

Ὁ ἄνδρας, σὲ ἄνετη στάση, καταλαμβάνει τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς παράστασης. Καθισμένος σὲ κάθισμα μὲ καμπύλο ἐρείσινωτο — κλισμὸ⁴ —, σὲ πλάγια κατατομὴ καὶ μὲ τὸν κορμὸ στραμμένο κατὰ τὰ 3/4, ἀκουμπᾷ τὰ πόδια του σὲ ὑποπόδιο — θρή-
νυ. Πάνω στὸ κάθισμα, τοῦ ὁποῖου τὰ πόδια εἶναι ψηλὰ καὶ καμπύλα, εἶναι ἀπλω-
μένο ὕφασμα, ποὺ κρέμεται ἀπὸ τὰ πλάγια. Τὸ ὑποπόδιο ἔχει πόδια ποὺ μιμοῦνται,
σὲ ἀπλουστευμένη μορφή, πόδια ζώου.

Ὁ ἄνδρας δίνει τὸ δεξὶ τοῦ χέρι στὸν ἔφηβο, ἐνῶ ὑψώνει κατακόρυφα, ἕως τὸ ὕψος τοῦ προσώπου του, τὸ ἀριστερὸ χέρι, ποὺ μὲ κλειστὰ δάχτυλα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν δείκτη, κρατᾷ μικρὸ ἀδιάγνωστο ἀντικείμενο. Εἶναι πιθανό, κρίνοντας ἀπὸ ὅμοιες παραστά-
σεις, ὅτι κρατοῦσε ράβδο⁵, τῆς ὁποίας τὸ ἄνω μέρος, ἀνάμεσα στὰ δάχτυλα, ἀποδί-
δεται μὲ ἀνάγλυφο, ἐνῶ ἡ ὑπόλοιπη ποὺ κατέβαινε λοξά, θὰ ἦταν γραπτὴ⁶ καὶ μὲ τὸ
χρόνο ἔσβησε.

Ὁ καθισμένος ἄνδρας φοράει ἱμάτιο, ποὺ ριγμένο στοὺς ὤμους του, κατεβαίνει ἕως τοὺς ἀστραγάλους καὶ ἀφήνει ἀκάλυπτο μόνο τὸ στῆθος καὶ τὸ δεξιὸ χέρι. Τὸ πλούσιο ὕφασμα τυλίγει τὸ σῶμα, σχηματίζοντας πολλὰς πτυχὲς καὶ μόνο ἀπὸ τὴν πλάτη πέφτει τεντωμένο⁷, πρὶν ἀναδιπλωθεῖ κάτω ἀπὸ τὸν δεξιὸ βραχίονα. Ἡ μία ἄκρη τοῦ ἱματίου τελειώνει ἀνάμεσα στοὺς μηρούς, ὅπως συνηθίζεται στὶς παραστάσεις τῶν καθισμένων μορφῶν, ἐνῶ ἡ ἄλλη ἀναδιπλώνεται κατὰ μῆκος τῆς δεξιᾶς κνήμης. Στὶς δυὸ ἄκρες τοῦ ἱματίου εἶναι ραμμένα βαρίδια.

1. P. M. FRASER - T. ROENNE, Boeotian and West Greek Tombstones (Lund 1957) πίν. 4, 17, στήλη Τανάγρας· πίν. 11, 52, 60, πίν. 12, 63, 65, πίν. 13, 66, 68 καὶ πίν. 14, 73 (στήλες Θηβῶν).

2. KARL LEHMANN, Samothrace (New York 1975) 30, εἰκ. 12, ἀπὸ τὸ Ἀρσινόειο, ἀρχὲς 3ου π.Χ. αἰ.

3. Ἀπὸ τίς πιὸ συνηθισμένες σκηνὲς στὶς ἐπιτύμβιες στήλες, βλέπε A. CONZE, δ.π. τ. 5, 630, 634, 641, 676, 677, 721 κ.ά. F. JOHANSEN, The Attic Grave Reliefs (Copenhagen 1951) εἰκ. 13, 20, 25 κ.ά.

4. G. RICHTER, The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans (London 1966) 33 - 37 (κλισμός), 49 - 52 (θρήνυς).

5. CARL BLUMEL, Die klassisch griechischen Sculpturen der Staatlichen Museen zu Berlin (Berlin 1966) πίν. 38 καὶ 82, ἐπιτύμβιες στήλες Ἀθηνῶν τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., μὲ σκηνὴ δεξίωσης μέσα σὲ βάθυσμα,

στὴν ὁποία ὁ ὥριμος ἄνδρας κρατᾷ ἀνάγλυφον ράβδο. Βλ. ἐπίσης E. PFUHL - H. MÖBIUS, Die ostgriechischen Grabreliefs (Mainz am Rhein 1977) πίν. 15, 58 (στήλη Σιμωνίδης, τέλος 5ου π.Χ. αἰ., Μουσεῖο Θεσσαλονίκης). Γιὰ τὴ ράβδο, ποὺ μπορεῖ νὰ δηλώνεται μόνο γραπτὰ, βλέπε CONZE δ.π. τ. 2, πίν. CXX, 636, 620, 631, 668, 709, 702.

6. A. CONZE, δ.π. τ. 2, πίν. 2XX, 661, Ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Εὐάγγελου καὶ τῆς Δεξικράτειας, στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο. Παριστάνεται, μέσα σὲ βάθυσμα, σκηνὴ δεξίωσης. Σ' αὐτὴ καθιστὸς ἄνδρας κρατᾷ ράβδο, τῆς ὁποίας τὸ ἄνω ἄκρο, ἀνάμεσα στὰ δάχτυλα, εἶναι ἀνάγλυφο, ἐνῶ ἡ ὑπόλοιπη, ζωγραφιστὴ.

7. Γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ ἱματίου στὴν πλάτη βλ. M. RIEMANN, Kerameikos II (1940) 24 κέ. (Stelae Early Hellenistic and not Attic), πίν. 7, 24 καὶ 8, 27: ἐπιτύμβιες στήλες 4ου π.Χ. αἰ.

Τὸ ἔνδυμα, ὑποταγμένο στὴν κίνηση τοῦ σώματος, ἔχει σαφήνεια καὶ ἀφήνει νὰ διαγράφονται τὰ περιγράμματα. Ὅμως ἡ πτύχωση γενικὰ ἔχει κάποια σκληρότητα καὶ μάλιστα ἡ πτύχωση τοῦ ὑφάσματος τοῦ καθίσματος εἶναι συμβατική, ὁμοιόμορφη καὶ σχηματοποιημένη.

Πιὸ ἐπιτυχὴς εἶναι ἡ ἀπόδοση τῶν γυμνῶν μερῶν τοῦ σώματος — χεριῶν, δακτύλων, στήθους —, μὲ τὴν πλαστικὴ δήλωση τῶν μυῶν, τοῦ στέρνου, τοῦ ὤμου καὶ τοῦ λαιμοῦ. Ἡ κόμη ἀποδίδεται συνοπτικὰ καὶ πιθανὸν νὰ σκεπαζόταν μὲ χρῶμα. Τὰ κοντὰ μαλλιά συγκρατοῦνται μὲ ταινία. Τὸ μέτωπο εἶναι χαμηλό, τὸ μάτι καλὰ σχεδιασμένο μέσα στὴ βαθιὰ κόγχη, ἡ μύτη εὐθεία, τὰ χεῖλη σαρκώδη. Τὸ μικρὸ γένι δηλώνεται μὲ ἔντομες.

Ὁ ἄνδρας προβάλλει τὸ δεξιὸ τοῦ πόδι, ποὺ προεξέχει ἀπὸ τὸ ὑποπόδιο, ἀφήνοντας χώρο γιὰ τὸ ἀριστερό, ποὺ διακρίνεται στὸ βάθος τοῦ ἀναγλύφου, νὰ ἀκουμπᾷ μὲ τὴν ἄκρη του στὸ ἔδαφος. Τὰ δάχτυλα τῶν ποδιῶν δὲν δηλώνονται καὶ εἶναι προφανὲς ὅτι φοροῦσε ὑποδήματα μαλακά, ποὺ ἀποδίδονταν μὲ χρῶμα. Ἡ στάση τοῦ ἀνδρα εἶναι ἄνετη, σὲ σχέση μὲ τὸν ἔφηβο καὶ ἡ ἀπόδοσή του πιὸ φροντισμένη.

Ὁ ἔφηβος ποὺ στέκεται ὀρθίος μπροστὰ στὸν γενιοφόρο ἄνδρα καὶ ἀπεικονίζεται μὲ τὸ κεφάλι σὲ κατατομὴ πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ τὸν κορμὸ στραμμένο κατὰ τὰ 3/4, καταλαμβάνει ὅλο τὸ ὕψος τοῦ βαθύσματος¹. Προβάλλει τὸ δεξιὸ πόδι, στὸ ὁποῖο στηρίζει τὸ βάρος τοῦ σώματος, ἐνῶ τὸ ἄνετο ἀριστερὸ σκέλος μένει πρὸς τὰ πίσω καὶ ἀκουμπᾷ στὸ ἔδαφος μὲ τὴν ἄκρη τοῦ ποδιοῦ. Μὲ τὸ δεξιὸ χέρι σφίγγει τὸ χέρι τοῦ καθιστοῦ ἀνδρα, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ ποὺ κάμπτεται μπροστὰ στὸ στήθος, κρατᾷ πουλί². Γενικὰ ἡ κίνηση τοῦ σώματος εἶναι ἄτονη. Εἶναι ντυμένος μὲ μακρὸ ἀχειρίδωτο χιτῶνα καὶ ἱμάτιο ποὺ περιβάλλει τὴ μέση. Ἡ μία ἄκρη τοῦ ἱματίου πέφτει ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο μπροστὰ, ἐνῶ ἡ ἄλλη περιτυλίγοντας τὸ ἀριστερὸ χέρι, πέφτει κατὰ μῆκος τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς τοῦ κορμοῦ.

Ἡ πτύχωση τοῦ χιτῶνα εἶναι γραμμικὴ καὶ σκληρή, ἐνῶ τοῦ ἱματίου ἀφύσικη καὶ συμβατική, κυρίως κατὰ μῆκος τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς. Πιὸ ἐπιτυχημένη εἶναι ἡ ἀπόδοση τοῦ νεανικοῦ κεφαλιοῦ, μὲ χαρακτηριστικὰ καλὰ σχεδιασμένα καὶ δουλεμένα, ὅπως καὶ τοῦ ἀνδρα. Ἐχει κοντὰ μαλλιά, σγουρά, ποὺ συγκρατοῦνται μὲ μιὰ ταινία. Φοροῦσε πολὺ πιθανὸν καὶ αὐτὸς ὑποδήματα μαλακά, ζωγραφιστὰ ἄλλοτε.

Πίσω ἀπὸ τὸ κάθισμα παριστάνεται κατενώπιον γυμνὸς παῖς - δοῦλος, μὲ τὸ κεφάλι στραμμένο κατὰ 3/4 πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ τὰ πόδια σταυρωμένα χιαστί. Ὁ παῖς κρατᾷ στὸ δεξιὸ χέρι ἀρύβαλλο. Στὸ ὕψος τοῦ στήθους καὶ πίσω ἀπὸ τὸ κάθισμα διακρίνεται μικρὴ προεξοχή, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ ἄκρο τοῦ ἀριστεροῦ χεραιοῦ, κλειστοῦ μπροστὰ στὸ στήθος — συνηθισμένη χειρονομία γιὰ τὴν ἔκφραση θλίψης — ἢ νὰ δηλώνει ἀπλῶς τὴν ἀπόληξή τοῦ καθίσματος³.

1. Γιὰ τὴν κίνηση τοῦ σώματος τοῦ νέου βλ. M. RIEMANN, ὁ.π. πίν. 5, 22, ἐπιτύμβια στήλη 4ου π.Χ. αἰ.

2. Ἡ σκηνὴ μὲ γονιὸ καὶ παιδί ἢ ἔφηβο, ποὺ κρατᾷ πουλί, εἶναι πολὺ συνηθισμένη. Μὲ τὸ ἴδιο θέμα ἔχουμε

μερικὲς ἄλλες στήλες ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν Ἀμφίπολη.

3. Γιὰ τὴν στάση τοῦ μικροῦ δούλου βλ. A. CONZE ὁ.π. πίν. CXXX, 748, μαρμαρινὴ λήκυθος ἀπὸ τὸν Κεραμεϊκό, πίν. CCIII, 1037, στήλη τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ.

Ἡ ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου τοῦ μικροῦ δούλου εἶναι πρόχειρη, ἡ ἐπιφάνεια τοῦ σώματος ἐπίπεδη καὶ ἀποδίδεται μὲ ἐλαφρὸ ἀνάγλυφο· ἡ στάση φαίνεται ἀφύσικη, καθὼς τὸ σῶμα ὑποχρεώνεται ἀπὸ τὴν ἔλλειψη χώρου νὰ ἀκολουθεῖ τὴ γραμμὴ τοῦ καθίσματος.

Κάτω ἀπὸ τὸ κάθισμα μικρὸς σκύλος¹, μὲ σγουρὸ τρίχωμα, σηκώνει τὸ μπροστινὸ ἄριστερὸ πόδι καὶ τὸ κεφάλι πρὸς τὸν κύριό του. Τὸ πυκνὸ του τρίχωμα καὶ ἡ περιεστραμμένη πρὸς τὰ ἐπάνω οὐρά, ἀποδίδονται μὲ μικρὲς ἐντομές, καθὼς καὶ τὰ αὐτιά, τὸ μάτι καὶ τὸ στόμα.

Οἱ δύο κύριες μορφὲς κοιτάζονται σὲ μιὰ ἀτμόσφαιρα μελαγχολίας, συγκρατημένης θλίψης καὶ τρυφερότητας, περιτριγυρισμένες ἀπὸ σύμβολα, ποὺ ὑπαινίσσονται τὶς εὐτυχισμένες στιγμὲς τῆς καθημερινῆς ζωῆς², — ὁ παῖς μὲ τὸν ἀρύβαλλο εἶναι ὑπαινιγμὸς τῆς παλαίστρας, ὁ σκύλος τοῦ παιχιδιοῦ καὶ τοῦ κυνηγιοῦ, καθὼς καὶ τὸ πουλὶ ποὺ κρατᾷ ὁ ἔφηβος καὶ ποὺ τόσο συχνὰ συμπληρώνει τὶς παραστάσεις νεκρῶν παιδιῶν καὶ νέων³.

Ἐπάνω ἀπὸ τὸ βάθυσμα μὲ τὴν παράσταση καὶ σὲ ἀπόσταση 0.165 μ. ἀπὸ τὴν ἄνω πλευρὰ τῆς στήλης, ὑπάρχει ἐπιγραφὴ μὲ τὸ ὄνομα

Ἀμύντας: Μονονίου

Ὑψος γραμμάτων 0.012 - 0.015 μ., τὸ Ο ἔχει ὕψ. 0.006 - 0.008. Τὰ δύο ὀνόματα χωρίζει στίξη ἀπὸ δύο τελεῖες⁴.

Τὸ ὄνομα Ἀμύντας ἀρχικὰ εἶναι μακεδονικὸ ὄνομα βασιλέων καὶ ἀξιωματοῦχων, ἀργότερα ὅμως συνηθίζεται σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα⁵.

Τὸ ὄνομα Μονούνιος⁶ εἶναι σπάνιο στὴν Ἑλλάδα. Ἀρχικὰ πρόκειται γιὰ βασιλικὸ

αί., στὸ Ἑθνικὸ Μουσεῖο, καὶ στήλη 1041. Μικροὶ δούλοι μὲ ἀρύβαλλο ἀπεικονίζονται σὲ στήλες ὁ.π. 1037 καὶ 1054, μὲ στήλη 1035, μὲ τὰ χέρια στὸ στήθος, 748. Βλ. ἐπίσης ΧΡ. ΚΑΡΟΥΖΟΣ, Ἀρχαία Τέχνη (Ἀθήνα 1972) εἰκ. 20, ἀνάγλυφο νέου ἀποξυόμενου μὲ τὸν μικρὸ δούλο καὶ F. JOHANSEN, ὁ.π. εἰκ. 8, στήλη τοῦ Ἀριστίωνα, στὸ Ἑθν. Μουσεῖο.

1. A. CONZE ὁ.π. πίν. XCV, 384, στήλη 4ου π.Χ. αἰ. στὸ Ἑθν. Μουσεῖο καὶ 677, 955, 1031 καὶ 1046.

2. F. JOHANSEN, ὁ.π. 47, γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τῶν συμβόλων τῆς καθημερινῆς ζωῆς.

3. Ἐνδεικτικὰ μόνον ἀναφέρονται οἱ στήλες F. JOHANSEN, ὁ.π. εἰκ. 8, στήλη τοῦ Ἀριστίωνα στὸ Ἑθν. Μουσεῖο. ΧΡ. ΚΑΡΟΥΖΟΣ, ὁ.π. εἰκ. 57, στήλη ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα στὸ Ἑθν. Μουσεῖο. PFUHL - MÖBIUS, ὁ.π. πίν. 10, 7 καὶ 23, 98. A. CONZE, ὁ.π. 1032, 1035.

4. L. H. JEFFERY, The Local Scripts of Archaic Greece (1961). Σ. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗΣ, Μνημειακὴ διαμόρφωση τῶν ἐπιγραφῶν (Θεσσαλονίκη 1956) 25. G. KLAFENBACH, Ἑλληνικὴ ἐπιγραφικὴ (μετάφραση 1982) 82. A. CONZE ὁ.π. τ. 1, πίν. XXIX, 67 καὶ Γ. ΠΑΠΑΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, AAA XIV, 1981, 95.

5. Πολλὲς ἀναφορὲς στὸ βιβλίο τοῦ O. HOFFMANN,

Die Makedonen, ihre Sprache und ihr Volkstum, (Göttingen 1906) 133. Βλέπε ἐπίσης I. RUSSU, Macedonia. Osservazioni sulla lingua e l'ethnografia degli antichi Macedoni, Ephemeris Dacoromana 8, 1938, 168-169. V. TOCI, Données sur l'onomastique illyrienne à Dyrrhachium et dans d'autres centres de l'Albanie (2ème Conférence des Études Albanologiques, Tirana 1968, II, 1970) 467-468. Τὸ ὄνομα Ἀμύντας ἀναφέρεται πολλὰς φορὲς σὲ νομίσματα τοῦ Δυρραχίου καὶ σὲ ἐπιγραφὰς τοῦ θεάτρου Βουθρωτοῦ. Ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν Ἀμφίπολη ἔχουμε τουλάχιστο τρεῖς ἄλλες στήλες μὲ τὸ ὄνομα Ἀμύντας (ἡ μία, Λ. 318, ἐπιτύμβια τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.).

6. Ἀναφέρεται σὲ ἀρκετὰ νομίσματα καὶ μνημεῖα τοῦ Δυρραχίου καὶ τῆς Ἀπολλωνίας. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τὴν παρακάτω βιβλιογραφία: PAULY - WISSOWA, RE XVI (1933): Ἰλλυρικὸ βασιλικὸ ὄνομα Μονούνιος σὲ ἑλληνικὰ νομίσματα. W. PAPE - G. BENSELER, Wörterbuch der griech. Eigennamen (1911): Μονούνιος, δυρραχικὸ ὄνομα. Ἐνας Μονούνιος γνωστὸς ἀπὸ τὴν Ἐπίδαμνο. H. KRAHE, Lexikon altillyrischer Personennamen (Heidelberg 1929) 77. A. MAYER, Die Sprache der alten Illyrier, τ. I (Wien 1957) 233 (Schriften

ίλλυρικό ὄνομα, ἀλλὰ μὲ τὶς ἐπιμειξίες τῶν λαῶν ἀπαντιέται καὶ στὴ Θράκη. Καθὼς ἡ Ἀμφίπολη ἦταν σημαντικό κέντρο τῆς Β. Ἑλλάδας, ἐξαιτίας τῆς γεωγραφικῆς καὶ στρατηγικῆς τῆς θέσης, τοῦ πλούτου τῆς περιοχῆς καὶ τοῦ Παγγαίου (πολύτιμα μέταλλα, ξυλεία) δὲν εἶναι ἀνεξήγητη ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ίλλυρικοῦ αὐτοῦ ὀνόματος καὶ στὴν ἴδια τὴν πόλη¹.

Κάτω ἀπὸ τὸ ἀνάγλυφο καὶ σὲ ἀπόσταση 0.17 μ. εἶναι γραμμένο τὸ ἐπίγραμμα:

Τοῖς μὲν ὀμι(λ)ήσασι ποθεῖν, πάρα, τοῖς δὲ τεκοῦσ[ι]
 πενθεῖν, οἷς δὲ ἀγνῶς πενθομένοις ἔλεεῖν
 τόνδε γάρ, εἰς τόδε, μοῖρ(α) κ(α)τήγαγεν, ὥστε γε(ν)[έσθαι]
 ἦσσανα μὲν μοίρας, κρείσσονα δὲ εὐλογίας².

Τὸ ἐπίγραμμα εἶναι τετράστιχο, ἐλεγειακό. Ὁ α' καὶ γ' στίχος ἀποτελοῦνται ἀπὸ πλήρες δακτυλικὸν ἐξάμετρο, ὁ β' καὶ ὁ δ' στίχος ἀπὸ δύο ἡμιεπὴ μέρη, ποὺ ὀρίζονται ἀπὸ πενθημιμερὴ τομή³.

Ἦχος γραμμάτων 0.008 - 0.010 μ., ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Ο ποὺ ἔχει ὕψος 0.003 - 0.008 μ., διάστιχα 0.012 - 0.015 μ. Ἀκρέμονες δὲν ὑπάρχουν. Ἡ γραφὴ τῶν ὀνομάτων καὶ τοῦ ἐπιγράμματος εἶναι ἴδια. Τὸ Ο καὶ τὸ Θ εἶναι μικρότερα. Τὸ Ω ἔχει σχῆμα ἀνοιχτοῦ ἡμικύκλιου καὶ εἶναι ἐπίσης μικρότερο ἀπὸ τὰ ἄλλα γράμματα. Τὸ Α ἔχει εὐθεία τὴ μεσαία κεραία. Τοῦ Σ καὶ Μ οἱ κεραῖες ἀποκλίνουν. Τοῦ Π καὶ Ν ἡ δεξιὰ κεραία βραχύτερη, τὸ ἴδιο καὶ ἡ μεσαία κεραία τοῦ Ε. Στὸ κείμενο τοῦ ἐπιγράμματος ὑπάρχουν τρία λάθη ἀπὸ παραδρομὴ⁴: Α ἀντὶ Λ στὸν α' στίχο καὶ δύο φορές Λ ἀντὶ γιὰ

der Balkankommission, Linguistische Abteilung, XV). Μονούμιος: ὀνόματα βασιλέων, νομίσματα ἀπὸ τὸ Δυρράχιο, ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὴν Ἀπολλωνία. L. ZGUSTA, *Kleinasiatische Personennamen* (1964) 331. «Μονούμιος (IN Μονονίφ Σοφοκλέους Ἑ(φ)εσίωι, Fouilles de Delphes 1, 420, IV - IIIa), εἶναι ίλλυρικό, βλ. τὴ μαρτυρία τοῦ MAYER, σ. 233». V. BEŽEVLIJEN, *Untersuchungen über die Personennamen bei den Thrakern* (Amsterdam 1970), σ. 4, Μονούμιος: γενεαλογικὸ δένδρο Θρακῶν καὶ κυρίως Ὀδρυσῶν βασιλέων καὶ σ. 14, ίλλυρικό ὄνομα. P. LÉVÊQUE, *Pyrrhos* (Paris 1957), *Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome*, ἀρ. 185 Μονούμιος, ὄνομα Ἰλλυριῶν βασιλέων. V. TOCI, *δ.π.* σ. 453 - 480, Μονούμιος σὲ νομίσματα τοῦ Δυρράχίου, σὲ ἐπιτύμβια στήλη τῆς Ἀπολλωνίας, ὄνομα βασιλέων. O. MASSON, *Les rapports entre les Grecs et les Illyriens d'après l'Onomastique d'Apolonia d'Illyrie et de Dyrrachion*, 233 - 239 (*Association Internationale des Études Balkaniques et Sudesl Européennes. Actes du Premier Congrès* (VI) 1966 (Sofia 1968). Éditions de l'Académie Bulgare des Sciences). Μονούμιος: 1. Ἰλλυριὸς βασιλιάς περὶ τὸ 280 π.Χ., ποὺ ἔκοψε νομίσματα στὸ Δυρράχιο, 2. βασιλιάς

τῶν Δαρδάνων, 3. ἄρχοντας ποὺ ἀναφέρεται σὲ νόμισμα ἀπὸ τὸ Δυρράχιο, 4. ἐπιτύμβια στήλη Μονονίου στὴν Ἀπολλωνία.

1. Γιὰ τὸν πλοῦτο καὶ τὴ σημασία τῆς περιοχῆς βλ. ΗΡΟΔΟΤΟΣ V 23 καὶ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ IV 108. Γιὰ τὴ σημασία τῆς θέσης καὶ τῆς περιοχῆς βλ. Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Ἀμφίπολις καὶ Ἀργίλος (Ἀθήνα 1971) σ. 1.

2. Μετάφραση: Σ' αὐτοὺς ποὺ τὸν συναναστράφηκαν εἶναι φυσικὸ νὰ τὸν ἐπιζητοῦν, σ' αὐτοὺς ποὺ τὸν γέννησαν / νὰ τὸν κλαῖνε, σ' αὐτοὺς ποὺ ζητοῦν νὰ μάθουν, ἐπεὶ τοὺς εἶναι ἄγνωστος (ἂν ὁ νεκρὸς εἶναι ὁ ἐφηβος) (ἢ σ' αὐτοὺς ποὺ ζητοῦν νὰ πληροφορηθοῦν μὲ εὐσέβεια, ἂν ὁ νεκρὸς εἶναι ὁ ἄνδρας), νὰ τὸν λυποῦνται. / Γιατὶ αὐτὸν τὸν ἄνθρωπο, ἢ μοῖρα κατέβασε σ' αὐτὸν τὸν τάφο, ὥστε νὰ γίνῃ / κατώτερος μὲν ἀπὸ τὴ μοῖρα, ἀνώτερος δὲ ἀπὸ κάθε ἔπαινο.

3. Ὁ καθηγητὴς Ν. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ, Ἐπίγραμμα (Θεσσαλονίκη 1972) 40, γράφει ὅτι λαθασμένα καὶ σὲ ἀρχαῖες πηγὲς ὁ δεῦτερος στίχος ὀνομάζεται «πεντάμετρος».

4. Ἡ χρησιμοποίησις χρώματος στὰ γράμματα διόρθωνε τὰ λάθη τοῦ χαρακτῆ· βλ. σχετικὰ G. KLAFFENBACH, *δ.π.* 79.

Α στὸν γ' στίχο. Γραφή βιαστική, ἀλλὰ συμμετρική, μὲ γράμματα χαραγμένα μὲ ἐπιμέλεια. Πιστεύω ὅτι ἡ ἐπιγραφή μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.

Στὸ ἐπίγραμμα χρησιμοποιεῖται τὸ ρῆμα πάρα, ἀντὶ τοῦ πάρεστι = ἔξεστι = ἐπιτρέπεται, εἶναι δυνατό, εἶναι φυσικό, ἀρμόζει. Τὸ ρῆμα ὁμιλῶ = συναναστρέφομαι, οἱ ὁμιλήσαντες εἶναι οἱ φίλοι, οἱ σύντροφοι. Τὸ ρῆμα ποθέω-ῶ σημαίνει ἐπιθυμῶ σφοδρά, ἐπιζητῶ πολὺ (τὸ ἀπόν), λυποῦμαι γιὰ τὴ στέρηση (τοῦ νεκροῦ). Τὸ ρῆμα πενθῶ καὶ ἡ ἔκφραση «μοῖρα κατήγαγεν», ἀπαντῶνται σὲ πολλὰ ἐπιγράμματα¹.

Ἡ λέξη ΑΓΝΩΣ ἢ χρησιμοποιεῖται σὰν ἐπίθετο ἀγνώως-ῶτος (ἀπὸ τὸ ρῆμα γιγνώσκω), δηλ. ὁ ἀγνώστος — σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ μετοχὴ ὦν, ποὺ ἐννοεῖται — ἢ σὰν ἐπίρρημα ἀγνώως (ἀπὸ τὸ ἐπίθετο ἀγνός) = μὲ εὐλάβεια, μὲ εὐσέβεια.

Τὸ ρῆμα πεύθομαι εἶναι ποιητικὸς τύπος τοῦ πυνθάνομαι-πληροφοροῦμαι, ζητῶ νὰ μάθω². Ὁ τύπος «τόνδε γάρ, εἰς τόδε» εἶναι πολὺ συνηθισμένος³. Ἡ λέξη εὐλογία σημαίνει ἔπαινο, ἐγκώμιο⁴.

Τὰ θέματα τοῦ ἐπιγράμματος εἶναι κοινὰ (ὁ πόνος τῶν γονιῶν, ἡ θλίψη τῶν φίλων, ἡ λύπη τῶν γνωστῶν ἢ ἀγνώστων, τὸ ἀναπότρεπτο τῆς μοίρας κλπ.) ἀλλὰ τὸ κείμενο σὰν σύνολο δὲν εἶναι συνηθισμένο. Ὁ ποιητὴς συγκέντρωσε μέσα σ' αὐτὸ τὸ τετράστιχο τὸ μέγιστο γεγονὸς τοῦ θανάτου καὶ τὸ δίνει μὲ συντομία καὶ ἔνταση. Δὲν ἀναπτύσσει τὰ θέματα, ἀπὸ ἐπιθυμία νὰ μὴν ἐπιμείνει στὶς λεπτομέρειες, ἀλλὰ νὰ ἐκφράσει στὸ σύνολο τὴν οὐσία.

Τὸ ἐπίγραμμα τὸ διακρίνει πρωτοτυπία καὶ μαρτυρεῖ εὐαισθησία καὶ καλλιέργεια τοῦ ἐπιγραμματοποιοῦ, ποὺ πιστεύω ὅτι ἦταν δόκιμος ποιητής.

Μετὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ ἀνάγλυφου, τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τοῦ ἐπιγράμματος, νομίζω ὅτι ἡ στήλη εἶναι ἀφιερωμένη στὸ νεκρὸ ἄνδρα, παρὰ τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ κάνουν πιθανὴ τὴν ἐκδοχὴ ὅτι ὁ νεκρὸς ἴσως νὰ εἶναι ὁ ἔφηβος⁵. Ὁ γενειοφόρος ἄνδρας παριστάνεται καθισμένος, νὰ δίνει τὸ χέρι του στὸν ἔφηβο, χωρὶς νὰ τὸ σφίγγει⁶, μὲ τὸ βλέμμα ἴσως κάπου μακριά⁷, πιδ χαμηλὰ ἀπὸ τὸ βλέμμα τοῦ νέου. Καταλαμβάνει

1. W. PEEK, Griechische Grabgedichte (Berlin 1960) 152, στ. 1: πένθεα καὶ στοναχὰς λείπω, στ. 5: Μοῖρα γὰρ οὕτως ἄγέ με δύστανον, στήλῃ ἀπὸ τὴν Ἀκαρνανία.

2. W. PEEK, Griechische Vers - Inschriften (Berlin 1955) ἀριθ. 1338. Ἀπότμημα μαρμάρου, 3ου π.Χ. αἰ. Φιλίππουπολη, πυνθάνῃ, ὃ παροδεῖται, τί τοῦνομα καὶ τίς ὁ φύσας.

3. Πολλὰ παραδείγματα τῆς ἔκφρασης τόνδε, σῆμα τόδε καὶ μνήμα τόδε, βλ. δ.π.

4. ΘΟΥΚ. Ἐπιτάφιος Β 42. ... καὶ τὴν εὐλογίαν ἅμα ἐφ' οἷς νῦν λέγω φανεράν σημείους καθιστάς. W. PEEK, Gr. Grabgedichte 16, 4. Κεραμεικός, Πολυάνδριον (338/7 π.Χ.), στ. 3. Ἑλλάδι γὰρ σπεύδοντες ἔλευθερίην περιθεῖναι, στ. 4. κείμεθ' ἀγηράτῳ χρόνιοι εὐ-

λογία. 106, 2. Στήλῃ τοῦ Πειραιᾶ (πρὶν ἀπὸ τὸ 350 π.Χ.) ἀνθ' ὧν εὐλογίας καὶ ἐπαίνων ἄξιός εἰμι. 441, 2, Κεραμεικός, ναῖσκος, μέσα 4ου π.Χ. αἰ. οὐδεὶς μόχθος ἔπαινον ἐπ' ἀνδράσι τοῖς ἀγαθοῖσι/ζητεῖν, ἠδύρηται δὲ ἄφθοτος εὐλογία. C. CLAIRMONT, Gravestone and Epigram (Mainz on Rhine 1970) 42, Ἐθν. Μουσεῖο (1115), μέσα 4ου π.Χ. αἰ. ... ἄφθοτον εὐλογίας πηγὴν Δημήτριε... ἔλαβες.

5. JOHANSEN, δ.π. 36, εἰκ. 18 καὶ σ. 41, εἰκ. 22, ὅπου οἱ νεκροὶ δὲν εἶναι οἱ καθισμένες μορφές, παρόλο ποὺ καταλαμβάνουν τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς παράστασης.

6. Ὁ.π. εἰκ. 19, 20, 24.

7. Ὁ.π. καὶ ΧΡ. ΚΑΡΟΥΖΟΣ, Τηλαυγὲς μνήμα, 269.

τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς παράστασης, σὲ μιὰ ἄνετη στάση καὶ ἡ παρουσίασὶς του εἶναι πολὺ πιὸ φροντισμένη ἀπὸ αὐτὴ τοῦ ἔφηβου.

Τὸ ὄνομά του, Ἀμύντας, εἶναι χαραγμένο ἐπάνω ἀπὸ τὴ θέση του, πράγμα ποὺ δηλώνει ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ νεκρός. Ἄν λοιπὸν τὸ ἐπίγραμμα εἶναι ἀφιερωμένο στὸν ὄριμο ἄνδρα, νομίζω πὼς ἡ λέξη ΑΓΝΩΣ στὸ β' στίχο, πρέπει νὰ εἶναι ἐπίρρημα, «ἀγνώς», ὁπότε ἐρμηνεύεται: σ' αὐτοὺς ποὺ ζητοῦν νὰ πληροφορηθοῦν μὲ εὐσέβεια. Ἀλλὰ καὶ ἡ λέξη «εὐλογία», στὸν δ' στίχο, μπορεῖ εὐκολότερα νὰ ἀποδοθεῖ σὲ ἐπιφανὴ ἄνδρα, ἄξιο γιὰ κάθε ἐγκώμιο.

Τὸ ἐπίγραμμα βέβαια στὸν α' στίχο μιλάει γιὰ τὸν πόνο τῶν γονιῶν, πράγμα ποὺ κάνει πιθανὴ τὴν ἐκδοχή, σὲ σχέση καὶ μὲ τὴν παράσταση, ὅτι ὁ νεκρὸς εἶναι ὁ ἔφηβος Ἀμύντας. Ἐτσι φυσικὰ ἐξηγεῖται καλύτερα ἡ ὑπαρξὴ στὴ στήλη τῶν συμβόλων τῶν εὐτυχισμένων στιγμῶν τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ποὺ ταιριάζουν περισσότερο σὲ νέο καὶ ποὺ συναντιῶνται σὲ πλῆθος παραστάσεις νεκρῶν ἐφήβων ἢ παιδιῶν¹. Ἡ γειννίαση τοῦ δούλου καὶ τοῦ σκύλου μὲ τὴν παράσταση τοῦ καθιστοῦ ἄνδρα μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπὸ τὴν ἔλλειψη χώρου γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀνάγλυφου. Ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ στάση τοῦ μικροῦ δούλου, καθὼς εἶναι στριμωγμένος πίσω ἀπὸ τὸ κάθισμα. Ἐτσι θὰ μποροῦσε πιθανὰ νὰ ἐξηγηθεῖ ὁ χωρισμὸς τῶν δύο ὀνομάτων μὲ δύο τελεῖες, γιὰτὶ ἴσως θέλησε ὁ χαράκτης μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ νὰ δείξει τὴν ἔλλειψη ἀντιστοιχίας ἀνάμεσα στὴν τοποθέτηση τῶν μορφῶν καὶ τὴ θέση τῶν ὀνομάτων, ποὺ συμβαίνει σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ².

Στὴν περίπτωσή ποὺ νεκρὸς εἶναι ὁ ἔφηβος, μπορεῖ πιθανὰ νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ πιὸ προσεγμένη παρουσίαση τοῦ ὄριμου ἄνδρα σὰν ἐνδεικτικὴ προσώπου μὲ σημαντικὴ θέση. Μιὰ τέτοια ὑπόθεσις θὰ μπορούσε ἴσως νὰ στηριχθεῖ καὶ στὰ παρακάτω στοιχεῖα: ἡ ράβδος ποὺ πιθανότατα κρατοῦσε μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι ὁ ἄνδρας, χαρακτηρίζει μιὰ ἡλικία, ἀλλὰ καὶ μιὰ ἀνώτερη κοινωνικὴ τάξη· τὰ δύο ὀνόματα, ἀπὸ ὅσο γνωρίζω, εἶναι ἀριστοκρατικά.

Τὸ θέμα τῆς δεξίωσης — ἀποχαιρετισμοῦ³ — εἶναι πολὺ συνηθισμένο στὶς ἀττικὲς στήλες ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ καὶ πολὺ συχνὰ παριστάνεται σὲ στήλες μὲ σχῆμα ναῖσκου⁴ (δισήμαντη παράσταση «οἰκία καὶ τάφος»)⁵. Στὸ τέλος τῆς κλασικῆς ἐποχῆς καὶ στὴν ἑλληνιστικὴ, τὸ ἴδιο θέμα καταλαμβάνει ἓνα τμήμα τῆς στήλης, μέσα σὲ ἓνα ὀρθογώνιο βάθυσμα, ποὺ μιμεῖται μὲ ἓνα ἀπλυστευμένο τρόπο τὸ σχῆμα τοῦ

1. F. JOHANSEN δ.π. 3, 8, 9. A. CONZE, δ.π. τ. 1 πίν. XCV, 384, στήλη τῶν ἀπογόνων τοῦ Φανίππου, 4ου π.Χ. αἰ. Ἐθν. Μουσεῖο, βλ. ἐπίσης τ. 5, 955, 1032, 1035, 1042, 1031 καὶ 1054.

2. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀναγραφῆς τοῦ ὀνόματος τοῦ νεκροῦ πάνω ἀπὸ τὴ μορφή του δὲν τηρεῖται πάντα κατὰ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. Βλ. Γ. ΠΑΠΑΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Στήλη ἀπὸ τὴ Γόρτυνα, Ἀριάδνη, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Κρήτης, τόμ. I, 1983, 31, σημ. 9.

3. Γιὰ τὴ σημασίαν τῆς χειραψίας βλ. A. DE RIDDER, De l'idée de la mort en Grèce à l'époque classique (Paris 1897) 178.

4. M. DIEPOLDER, Die attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr. (Darmstadt 1965) πίν. 23, στήλη τοῦ Ἰππόμαχου καὶ τοῦ Καλλία, Μουσεῖο Πειραιᾶ, πίν. 24, I, στήλη τοῦ Θεόδωρου καὶ τοῦ Πραξιτέλη.

5. Γιὰ τοὺς ἐπιτάφιους ναῖσκους βλ. Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον, ΧΡ. ΚΑΡΟΥΖΟΣ, Τηλαυγὲς μνημεῖα 268.

ναΐσκου, αφήνοντας έτσι τον απαραίτητο χώρο και για τα υπόλοιπα στοιχεία της στήλης (ἐπιγραφές, ἐπιγράμματα, ρόδακες κλπ.).

Ἡ παράσταση τῆς στήλης τοῦ Ἀμύντα ἀκολουθεῖ τοὺς κανόνες τῶν κλασικῶν ἀναγλύφων. Τὸ ἐλαφρὰ ἔκτυπο - πρόστυπο ἀνάγλυφο, ἡ ἀπόδοση καὶ τὸ ὕφος τῶν μορφῶν, ἀπτηχοῦν τὴν κλασικὴ παράδοση. Ἀντίθετα ἡ προσπάθεια ἀπόδοσης βάθους καὶ ἡ δημιουργία ἁξόνων, πάνω στοὺς ὁποίους ἀναπτύσσεται ἡ παράσταση, ἀνήκουν σὲ μεταγενέστερη ἐποχή. Τὸ παιχνίδι τῶν ἁξόνων εἶναι πολὺ καθαρὸ¹. Τὰ δύο κύρια πρόσωπα σχηματίζουν τοὺς δύο κύριους ἁξονες. Τὰ ἐνωμένα χέρια δημιουργοῦν τὸν λοξὸ ἁξονα, ποὺ διασταυρῶνεται μὲ τὸ νοητὸ (σήμερα) πλάγιο ἁξονα τῆς ζωγραφιστῆς ράβδου καὶ μὲ τὸν ἁξονα τοῦ προβαλλόμενου δεξιοῦ ποδιοῦ τῆς καθιστῆς μορφῆς. Ἀκόμη τὸ βλέμμα τῶν δύο προσώπων δημιουργεῖ ἕναν ἄλλο ἁξονα φανταστικὸ καὶ παράλληλο μὲ αὐτὸν τῶν ἐνωμένων χεριῶν. Οἱ κινήσεις τῶν χεριῶν καὶ τῶν ποδιῶν γίνονται ἀντικριστὰ καὶ δημιουργοῦν ἐπίσης μικροὺς, διασταυρούμενους ἁξονες.

Στὴ στήλη τοῦ Ἀμύντα γίνεται προσπάθεια ἀπόδοσης τοῦ βάθους στὴν παράσταση, μὲ διαδοχικὰ ἐπίπεδα²: τὰ πόδια τοῦ καθίσματος, ὑποπόδιο, τοποθετημένο μάλιστα λοξὰ — διακρίνεται τὸ ἀριστερό του πόδι, πίσω ἀπὸ τὸ πόδι τῆς καρέκλας —, τὰ πόδια τῆς καθισμένης μορφῆς· τὰ διαδοχικὰ ἐπίπεδα ποὺ σχηματίζουν οἱ κινήσεις τῶν χεριῶν καὶ τῶν ποδιῶν καὶ τῶν δύο μορφῶν· ἡ θέση τοῦ μικροῦ δούλου πίσω ἀπὸ τὸ κάθισμα καὶ μάλιστα ἡ ἀπόδοση τοῦ ἐρεισίνωτου τοῦ καθίσματος μὲ τὴν καμπύλη γραμμὴ καὶ ἀνυψωμένη τὴν ἐσωτερικὴ πλευρά, ὅλα αὐτὰ δείχνουν προσπάθεια ἀπόδοσης τῆς τρίτης διάστασης καὶ δημιουργοῦν αἴσθηση προοπτικῆς, ποὺ ἀποτελεῖ κύρια κατὰκτηση τῆς ἐλληνιστικῆς τέχνης.

Ἡ πλαστικὴ ἀπόδοση τῶν κεφαλιῶν καὶ ἡ φροντισμένη παρουσίαση τῆς καθιστῆς μορφῆς γίνονται μὲ πνεῦμα κλασικό. Ἀντίθετα ἡ σχεδὸν ἐπίπεδη ἀπόδοση τῶν σωματῶν, ἡ ἄτονη κίνηση τοῦ ἔφηβου καὶ ἡ ἀπόδοση τοῦ ἱματίου του καθὼς καὶ ἡ στάση τοῦ μικροῦ δούλου, ἀνήκουν στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχή.

Ἡ Ἀμφίπολη, ἀποικία τῆς Ἀθήνας, ἂν καὶ ἔμεινε λίγα μόνον χρόνια μετὰ τὴν ἱδρυσή της τὸ 437 π.Χ., κάτω ἀπὸ τὸν ἑλεγχὸ τῶν Ἀθηναίων, δέχτηκε ὡστόσο ἰσχυρὴ τὴν ἐπίδραση τῆς ἀττικῆς τέχνης καὶ εἶναι βέβαιον ὅτι οἱ γλύπτες τῶν πρώτων ἐργαστηρίων της ἦρθαν ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ. Οἱ γνωστὲς ἕως σήμερα ἐπιτύμβιες στήλες τῆς Ἀμφίπολης — ποὺ εἶναι πολλὲς — τοῦ τέλους τῆς κλασικῆς καὶ τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, τόσο στὴ δομὴ καὶ τὴ διακόσμηση, ὅσο καὶ στὰ εἰκονογραφικὰ θέματα, δείχνουν βαθιὰ ἐπίδραση τῆς πλαστικῆς τῶν Ἀθηναίων, ποὺ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴν «κοινὴ» ὅλου τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου.

Ἡ στήλη τοῦ Ἀμύντα κρατιέται στὸν ὅριον τῆς ἀττικῆς κλασικῆς παράδοσης. Ἡ παράσταση ἔχει ἀπλότητα καὶ τρυφερότητα καὶ ἡ ἔκφραση τῶν αἰσθημάτων εἶναι

1. H. K. SÜSSEKOTT, *Griechische Plastik des 4. Art* (London - New York 1970) 39 - 48 (400 - 100 π.Χ.).

2. G. RICHTER, *Perspective in Greek and Roman*

συγκρατημένη. Τὸ θέμα εἶναι καθαρὰ ἀττικό. Τὸ ἐπίγραμμα εἶναι ἀπλό, πυκνὸ καὶ πρωτότυπο. Ἀκόμη ὑπάρχει μιὰ ἐνότητα ἔκφρασης ἀνάμεσα στὴν εἰκόνα καὶ στὸ λόγο.

Ἡ στήλη τοῦ Ἀμύντα εἶναι βέβαια ἓνα ἐπαρχιακὸ ἔργο, ποὺ ὅμως ἀπηχεῖ ἓνα πνεῦμα κλασικό, καὶ ξεχωρίζει ὥς ἡ μόνη γνωστὴ ἐπιτύμβια στήλη μὲ ἐπίγραμμα αὐτοῦ τοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου, τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 4ου - ἀρχῶν 3ου π.Χ. αἰ. Γι' αὐτὸ ἔχει ἓνα ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον, καθὼς προέρχεται ἀπὸ περιοχὴ γιὰ τὴν πλαστικὴ τῆς ὁποίας οἱ γνώσεις μας εἶναι περιορισμένες.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΛΑΖΑΡΙΔΗ

ΠΟΡΤΡΑΙΤΑ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ

(Πίν. 66 - 73)

Ἡ μελέτη τῶν πορτραίτων ἔχει δείξει ὅτι ὁ Ἕλληνας καλλιτέχνης ἐξιδανικεύει τὸν εἰκονιζόμενο ὅσο εἶναι δυνατό. Ἡ διάσπαση τοῦ προσώπου σὲ λεπτομέρειες, κύριο μέλημα τοῦ Ρωμαίου γλύπτη, δὲν τὸν ἀπασχολεῖ πρωταρχικά, ὅπως διαπιστώνεται. Οἱ ἴδιες διαφορὲς παρατηρήθηκαν φυσικά καὶ στὴ νέα αὐτὴ σειρὰ τῶν πορτραίτων ἀπὸ τὴν ἀποθήκες τοῦ Μουσείου ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ δημοσιεύονται ἐδῶ. Τὰ κεφάλια χρονολογήθηκαν μὲ βάση τὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς δόθηκαν ἀπὸ τὸν τύπο κόμμωσης καὶ τὴν τεχνοτροπία τους.

4911. Γυναικεῖο πορταῖτο¹ (πίν. 66α - γ). Ἡ μάζα τῶν μαλλιῶν στὸ μπροστινὸ τμῆμα πλαισιώνει ἐλλειψοειδῶς σὲ σχῆμα μισοφέγγαρου τὸ πάνω τμῆμα τοῦ προσώπου. Στὸ πίσω τμῆμα σχηματίζεται κότσος ἀπὸ σχηματοποιημένους πλοκάμους ποὺ καλύπτει τὴν κορυφὴ τοῦ κεφαλιοῦ. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι ὠσειδές, βαριὰ βλέφαρα πλαισιώνουν τὰ στενόμακρα μάτια, δηλωμένες εἶναι οἱ ρινοπαρειάκες γραμμές. Ὀνειροπόλα διάθεση εἶναι διάχυτη στὸ πρόσωπο τῆς εἰκονιζομένης. Τὸ κεφάλι ἀνήκει στὴν ἐποχὴ τοῦ Τραϊανοῦ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν πολὺπλοκη κόμμωση. Οἱ περίτεχνες γυναικεῖες κομμώσεις, ὅπως εἶναι γνωστό, χαρακτηρίζουν τὴν ἐποχὴ τοῦ Τραϊανοῦ. Πορτραῖτα τῆς Ματίδιας², τῆς Μαρκιανῆς³ καὶ τῆς Πλοτίνας⁴ φέρουν πολὺπλοκες καὶ περίτεχνες κομμώσεις.
4912. Γυναικεῖα προτομὴ⁵ (πίν. 67α - δ). Πολὺ φθαρμένη, ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία θραύσματα. Ἡ μάζα τῶν μαλλιῶν χωρίζεται στὸ μέσο καὶ φέρεται μὲ ἀβαθεῖς ἐπάλληλους κυματισμοὺς πίσω. Κόρυμβος σὲ σχῆμα στεφανιοῦ ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ σειρὲς σχηματοποιημένων πλοκάμων στολίζει τὴν κορυφὴ τοῦ κεφαλιοῦ. Ἀνήκει στὴν Τραϊάνειο ἐποχὴ (98 - 117 μ.Χ.).
5612. Θραῦσμα γυναικεῖο κεφαλιοῦ (πίν. 68α - γ), πολὺ κατεστραμμένο, βρίσκεται στὴν Ἀποθήκες τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Σῶζεται τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀριστεροῦ ματιοῦ καὶ

* Γιὰ τὴν ἄδεια δημοσίευσης τῶν πορτραίτων εὐχαριστῶ τὸν τ. Γεν. Ἐπιθεωρητὴ Ἀρχαιοτήτων κ. Ν. Γιαλούρη.

1. Ὑπάρχουν κηλίδες καὶ ἀπολεπίσματα σ' ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ κεφαλιοῦ. Ὀλικὸ ὕψ. κεφ. 0.298 μ., ὕψ. κεφ. 0.252 μ., ὕψ. προσ. 0.187 μ., μῆκ. ματιῶν 0.035 μ., ἀπόστ. ματιῶν 0.032 μ., μῆκ. στόμ. 0.045 μ., πλάτ. κεφ. 0.191 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.12 μ. Τρίτη διάσταση 0.023 μ. Μάρμαρο Θάσου.

2. M. WEGNER, Hadrian 71, 81, 124, εἰκ. 39a - b, εἰκ. 40.

3. Ὁ.π. 77, 78, 121, 122, εἰκ. 35a - b, εἰκ. 36a.

4. Ὁ.π. 75, 119, 120, εἰκ. 32a - b.

5. Ἀπολεπίσματα καὶ κηλίδες παρατηροῦνται στὴν ἐπιφάνεια τοῦ προσώπου. Ὀλικὸ ὕψ. 0.415 μ., πλάτ. 0.188 μ., ὕψ. κεφ. 0.27 μ., πλάτ. στεφ. 0.21 μ. Μάρμαρο πεντελικό.

- του μετώπου. Τα μαλλιά χωρίζονται με λεπτή χωρίστρα στη μέση και φέρονται πρὸς τὰ πίσω, ὅπου σχηματίζουν σειρές ἀπὸ σχηματοποιημένες κοτσίδες πού σὰν στεφάνι στολίζουν τὸ κεφάλι. Ἡ ἐργασία φαίνεται (στὰ μέρη πού σώζονται) ἐπιμελημένη. Τὸ ἀριστερὸ βλέφαρο εἶναι σαρκῶδες, τὸ φρύδι λεπτὸ καλλιγραφικόν. Ὁ τύπος χτενίσματος τοῦ κεφαλιοῦ εἶναι ὁμοιος μὲ τοῦ προηγούμενου ἀρ. εὐρ. 4912. Χρονολογικὰ ἀνήκει κι αὐτὸ στὴν Τραϊάνειο ἐποχή.
5350. Κεφάλι νέου ἀνδρ¹ (πίν. 69α - β). Τὰ μαλλιά σὲ βοστρύχους μνηοειδεῖς εἶναι χτενισμένα πρὸς τὰ ἐμπρός, πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο σχηματίζουν σπειροειδεῖς καὶ ἀγκιστροειδεῖς βοστρύχους πού πλαισιώνουν ἡμικυκλικὰ τὸ μέτωπο. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι ὡοειδές, τὰ μάτια μικρὰ κι ἀμυγδαλόσχημα. Τὰ ζυγωματικά ὅστὰ διογκωμένα. Τὸ στόμα καμπυλόγραμμο μὲ κυματιστὴ στοματικὴ σχισμὴ. Τὰ χαρακτηριστικὰ ἀποδίδονται μὲ σαφήνεια μεταλλικῇ. Χρονολογικὰ τοποθετεῖται στὴ 'Αδριάνειο ἐποχή, 117 - 138 μ.Χ
531. Κεφάλι ἀνδρικό² (πίν. 69γ - δ). Τὸ πορτραῖτο εἶναι ἐλλιπὲς κατὰ μεγάλο μέρος του. Ἀρκετὰ ὅμως εἶναι τὰ στοιχεῖα πού σώζονται ὥστε νὰ μᾶς ἐπιτρέψουν τὴ χρονολόγηση τοῦ κεφαλιοῦ στὴ μεταβατικὴ περίοδο τῆς Τραϊανείας ἐποχῆς καὶ ἀρχὲς τῆς Ἀδριανείας περιόδου. Τὰ μάτια πού ἀποδίδονται χωρὶς τὴ δήλωση τῆς κόρης καὶ τῆς ἱριδας εἶναι στοιχεῖο τῆς Τραϊανείας ἐποχῆς, ἐνῶ τὰ σγουρὰ μαλλιά καὶ τὰ γένια εἶναι χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῆς Ἀδριανείας ἐποχῆς.
5633. Γυναικεῖο πορτραῖτο³ πολὺ φθαρμένο (πίν. 70α - β). Ἡ εἰκονιζόμενη ἔχει ὡοειδὲς περίγραμμα προσώπου μὲ ἐντονὴ ἀφαίρεση τοῦ ὄγκου στὸ κάτω τμήμα του. Ἡ μάζα τῶν μαλλιῶν χωρίζεται στὸ μέσο, φέρεται μὲ ἐλαφροὺς κυματισμοὺς πίσω καὶ ἀνελίσσεται στὴν κορυφὴ τοῦ κεφαλιοῦ ὅπου σχηματίζει πλατὺ κρωβύλο πού πλαισιώνει σὲ σχῆμα στεφανιοῦ τὸ κεφάλι. Τὸν ἴδιο τύπο κόμμωσης φέρει καὶ τὸ κεφάλι τῆς Σαβίνας μὲ ἀρ. εὐρ. 249⁴ τοῦ 'Εθνικοῦ Μουσείου.
2141. Θραῦσμα γυναικεῖο κεφαλιοῦ⁵ (πίν. 70γ - δ), πάνω ἀπὸ τὸ φυσικὸ μέγεθος. Ὁ τύπος τῆς κόμμωσης τοῦ κεφαλιοῦ τὸ τοποθετεῖ χρονολογικὰ στὴν Ἀδριάνειο ἐποχή. Τὸ κεφάλι στολίζει ἑξὶ ἀνισομερεῖς πλόκαμοι πού ἀποδίδονται σχηματικὰ μὲ λοξὲς γραμμές. Τὸ κεφάλι στολίζει στεφάνι. Στὴν περιοχὴ μπροστὰ ἀπὸ τὰ αὐτιά παρατηρεῖται ἐλικοειδὴς βόστρυχος πού ἀποσπᾶται ἀπὸ τὴν κύρια κόμμωση. Τὸ μέτωπο καλύπτεται ἐλλειψοειδῶς ἀπὸ τοὺς πλοκάμους. Βαριὰ βλέφαρα πλαισιώνουν τὰ ἀμυγδαλόσχημα μάτια. Μὲ βαθιὰ ἐγγάρια γραμμὴ ἀποδίδεται ἡ ἱριδα. Σαφὲς εἶναι ἡ δήλωση τῆς κόρης παρὰ τὴ φθορὰ στὴν περιοχὴ αὐτή. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλε-

1. Ἀπολεπίσματα στοὺς βοστρύχους καὶ στὴ μύτη, λείπουν τμήματα στὸ λαίμυρ μὲρὸς καὶ πίσω καὶ τμήματα τῶν αὐτιῶν, τὸ κόκκινο χρῶμα ὀφείλεται στὴν παραμονὴ τοῦ γλυπτοῦ σὲ κοκκινόχρωμα. Μάρμαρο πεντελικόν. Ὀλικὸ ὕψ. 0.288 μ., ὕψ. κεφ. 0.243 μ., ὕψ. προσ. 0.15 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.136 μ. Τρίτη διάστ. 0.235 μ.

2. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα. Τὸ κεφάλι εἶναι ἐλλιπὲς κατὰ μεγάλο μέρος του. Ὀλικὸ ὕψ. κεφ. 0.263 μ., ὕψ. προσ. 0.204 μ., μῆκ. ματιῶν 0.037 μ., ἀπόστ. ματιῶν 0.034 μ., πλάτ. κεφ. 0.188 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.163 μ. Τρίτη διάσταση 0.23 μ., πλάτ. 0.21 μ. Μάρμαρο πεντελικόν. Εὐρ. Ἀρχ. Ἑταιρείας 360. SYBEL 736. Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, Γλυπτὰ τοῦ 'Εθνικοῦ Μουσείου 287, ἀρ. 531. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, Κατάλογος γλυπτῶν τοῦ 'Εθνι-

κοῦ Μουσείου 86, ἀρ. 528 - 531.

3. Ἐφερε τὸν ἀρ. Λιθίνων 4493. Ἴσως τὸ κεφάλι νὰ εἶναι ἀτελείωτο. Ὀλικὸ ὕψ. κεφ. 0.27 μ., ὕψ. κεφ. 0.27 μ., ὕψ. προσ. 0.183 μ., μῆκος ματιῶν 0.04 μ., ἀπόσταση ματιῶν 0.033 μ., πλάτ. κεφ. 0.192 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.133 μ. Τρίτη διάσταση 0.225 μ. Μάρμαρο πάριο.

4. M. WEGNER, 87, 126, εἰκ. 43a - b. AAA VII 2, 1974, 261 κέ., εἰκ. 1, 2.

5. Βρέθηκε στὸ Ἡραῖο τοῦ Ἀργους. Σωζ. ὕψ. 0.275 μ., ὕψ. κεφ. 0.263 μ., μῆκ. ματιῶν 0.05 μ., ἀπόστ. ματιῶν 0.039 μ., πλάτ. κεφ. 0.215 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.161 μ. Τρίτη διάσταση 0.182 μ., σωζ. πλάτ. 0.24 μ. Μάρμαρο πεντελικόν. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, ὁ.π. 366, ἀρ. 2138 - 2159. The Argive Heraeum 141.

φάρων κυρτώνεται έντονα καὶ γέρνει πρὸς τὰ ἔξω. Ἐντονη διαφοροποίηση τῶν ὀγκων παρατηρεῖται στὴν ἐπιφάνεια τοῦ προσώπου. Ἐλαφρὰ ὑποδηλώνονται οἱ ρινοπαρειαικὲς γραμμές. Ἡ ἐργασία τοῦ πορτραίτου εἶναι ἀξιόλογη. Ἡ κόμμωση τοῦ κεφαλιοῦ ἀνήκει στὸν τύπο κόμμωσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Σαβίνας¹ (136 μ.Χ.) ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τῆς Ὀστια. Ἡ αὐτοκράτειρα ἀπεικονίζεται στὸ ἀγαλμα στὸν τύπο τῆς Venus Genetrix. Στὸ ἀγαλμα ἡ κόμμωση ἀποδίδεται ἐπίσης μὲ πολυάριθμους πλοκάμους ποὺ στολίζονται μὲ ἐγγράκτα τρίγωνα καὶ λοξὲς γραμμές. Μπροστὰ ἀπὸ τὰ αὐτιά ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ὑπάρχει βόστρυχος. Οἱ πλόκαμοι καλύπτουν τὸ μέτωπο ἑλλειψοειδῶς. Στὸ ἀγαλμα τῆς Ὀστια δὲν παρουσιάζεται ἐγγράκτα, αὐτὸ συνηθίζεται σὲ ἀγάλματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ αὐτή. Οὔτε τὸ κεφάλι τοῦ Ἀδριανοῦ² στὸ ἴδιο Μουσεῖο παρουσιάζει ἐγγράκτα.

Ἄν καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ Ἕλληνες στὴν ἀρχαιότητα εἶχαν σχέσεις μὲ τὴν Αἴγυπτο καὶ μὲ τὴν Αἰθιοπία, ἐν τούτοις ἡ ἀπεικόνιση ἀτόμων μὲ νεγροειδῆ χαρακτηριστικά εἶναι σπάνιες. Ἀπὸ τὸν Φιλόστρατο μαθαίνουμε ὅτι ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀγαπημένους τοῦ φιλοσόφου καὶ ρήτορα Ἡρώδη τοῦ Ἀττικοῦ ἦταν ὁ Μέμων³, βασιλόπαιδο ἀπὸ τὴν Αἰθιοπία: τὸν Ἀχιλλέα καὶ τὸν Πολυδεύκη καὶ τὸν Μέμωνα, οὓς ἴσα γνησίους ἐπένθησε τροφίμους ὄντας, ἐπειδὴ καλοὶ μάλιστα καὶ ἀγαθοὶ ἦσαν γενναῖοι τε καὶ φιλομαθεῖς καὶ τῇ παρ' αὐτῶ τροφῇ πρόποντες. Γενὰ τὸν Μέμωνα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν μαρτυρίαν ἀρχαίων, ἔχουμε καὶ τὸ πορτραῖτο τοῦ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ βίλλα τοῦ Ἡρώδη στὴ Λουκοῦ καὶ βρίσκεται τώρα στὸ Μουσεῖο τῆς Περγάμου στὸ Βερολίνο⁴. Στὴς Ἀποθῆκες τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ὑπάρχουν δύο κεφάλια μὲ νεγροειδῆ χαρακτηριστικά:

634. Κεφάλι⁵ νέου ἀνδρα (πίν. 71α - β) μὲ μαλλιά κοντά, ἀποδομένα σὲ σπειροειδεῖς πυκνοὺς βοστρύχους. Παρατηρεῖται έντονη χρῆση τρυπάνου. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου ὠοειδές, μακρόστενο, τὸ μέτωπο τραπεζοειδές, τὰ φρύδια ἀχνὰ σχηματισμένα (σώζεται μόνο τὸ δεξιό), τὰ βλέφαρα σαρκώδη καὶ μὲ σαφήνεια σχηματισμένα πλαισιώνουν τοὺς βολβούς τῶν ματιῶν ποὺ εἶναι διογκωμένοι. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων εἶναι διογκωμένο καὶ γέρνει πρὸς τὰ ἔξω. Κάτω ἀπὸ τὰ μάτια ἔχει βαθύνσεις. Οἱ ἐπιφάνειες τῶν παρειῶν μεγάλες. Τὰ χεῖλη σαρκώδη, ἰδιαίτερα τὸ κάτω χεῖλος ἔχει τὸ στόμα μισάνοιχτο. Μεταξὺ τοῦ κάτω χείλους καὶ τοῦ σαγονιοῦ έντονη ὀρίζοντια βάθυνση. Στὸν γναθικὸ ὥρο καὶ στὴν περιοχὴ κάτω ἀπὸ τὸ σαγόνι ἔχει ἀραιὰ γένια ποὺ χωρίζονται στὴ μέση. Ἡ τεχνολογία τῶν μαλλιῶν, δηλ. ἡ έντονη χρῆση τρυπανιοῦ καθὼς καὶ οἱ σπειροειδεῖς βόστρυχοι καὶ τὰ γένια, τοποθετοῦν τὸ κεφάλι χρονολογικὰ στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ. Ἡ προσπάθεια ταύτισής του μὲ τὸ κεφάλι τοῦ Μέμωνα στὸ Μουσεῖο τῆς Περγάμου εἶναι δύσκολη, τὰ ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν δύο πορτραίτων διαφέρουν.

1. R. CALZA, Scavi di Ostia, I. Ritratti V 77, εἰκ. LXXII ἀρ. 124.

2. Ὁ.π. 73, ἀρ. 117, πίν. LXVIII.

3. ΦΙΛΟΣΤΡΑΤΟΣ, Βίοι Σοφιστῶν 558.

4. AAA XI, 2, 1979. Α. ΣΤΑΥΡΙΔΗ, Συμβολὴ στὴν εἰκονογραφία τοῦ Ἡρώδη τοῦ Ἀττικοῦ 231, εἰκ. 14, ἐκεῖ καὶ ἡ τελευταία σχετικὴ βιβλιογραφία.

5. Λεῖπει ἡ μύτη, τμήμα τοῦ πάνω χείλους, τμήμα

στὸ κεφάλι ἀριστερὰ καὶ ὁ λαιμός, ἐπίσης ὑπάρχει ρωγμὴ ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὰ μαλλιά πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο καὶ ἐπεκτείνεται ὡς τὸ σαγόνι. Ἀπολεπίσματα, ἰζήματα καὶ διάβρωση στὴν ἐπιφάνεια. Γεν. ὕψ. κεφ. 0.302 μ., ὕψ. προσ. 0.213 μ., σωζ. πλάτ. κεφ. 0.193 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.157 μ., πλάτ. στόματος 0.03 μ., μῆκ. στόματος 0.053 μ. Μάρμαρο πεντελικό. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, δ.π. 305. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, 95, ἀρ. εὐρ. 633 - 636.

2240. Τὸ κεφάλι¹ αὐτὸ παρουσιάζει ἀκόμα πιὸ ἔντονα φυλετικὰ χαρακτηριστικὰ (πίν. 71γ - δ). Τὸ πορτραῖτο εἶναι ἡμίεργο. Τὸ ὠοειδὲς στενόμετρο πρόσωπο ἔχει ἔντονη ἀφαίρεση στὸ κάτω τμήμα του. Ἡ κορυφή τοῦ κεφαλιοῦ καμπύλη. Τὸ μέτωπο ψηλὸ, τὰ μῆλα διογκωμένα. Τὸ στόμα σαρκῶδες μὲ πλατιά χεῖλη. Τὸ περίγραμμα τοῦ πάνω χεῖλους ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο καμπύλες. Ὑπέρμετρα σαρκῶδες τὸ κάτω χεῖλος προεξέχει, τὸ σαγόνι μεγάλον, πλατὺ καὶ δυνατό. Χρονολογικὰ ἀνήκει καὶ τὸ κεφάλι αὐτὸ μὲ τὰ ἔντονα φυλετικὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ γίνονται ἀκόμα πιὸ ἐντυπωσιακὰ ἀπὸ τὸ ὕλιν πού εἶναι κατασκευασμένο — μαύρη πέτρα — στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ. Τὸ πορτραῖτ ο ἔχει ἐλαφρὴ κλίση πρὸς τὰ δεξιὰ.
3001. Γυναικεῖο κεφάλι² (πίν. 72α - γ). Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ προσώπου εἶναι φθαρμένη. Λεῖπει ἡ μύτη καὶ μέρος τοῦ σαγονιοῦ. Τὰ μαλλιά χωρίζονται στὸ μέσο, φέρονται μὲ ἐλαφροὺς ἐπάλληλους κυματισμοὺς πίσω καὶ σχηματίζουν κότσο ποὺ καλύπτει τὸ πίσω τμήμα τοῦ κεφαλιοῦ ὡς τὴν κορυφή σχεδόν. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι ὠοειδές. Πλατιά βλέφαρα πλασιώνουν τὰ μάτια. Ἰριδα καὶ κόρη εἶναι δηλωμένες. Κάποια ἀσυμμετρία παρατηρεῖται στὴν περιοχὴ τῶν ματιῶν. Τὸ ψηλὸ μέτωπο καὶ οἱ μεγάλες ἐπιφάνειες τῶν παρειῶν χαρακτηρίζουν τὸ πορτραῖτο. Ὁ τύπος τῆς κόμμωσης συναντιέται σὲ πορτραῖτα³ τῆς ὕστερης ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων.
504. Κεφάλι⁴ πάνω ἀπὸ τὸ φυσικὸ μέγεθος (πίν. 73α - β). Τὸ κεφάλι εἶναι ἐλλιπὲς κατὰ μεγάλο μέρος του στὸ ἀριστερὸ πάνω τμήμα του. Βαριὰ βλέφαρα καλύπτουν τὸ δεξιὸ μάτι ποὺ σώζεται. Τὸ πάνω χεῖλος καλύπτεται ἀπὸ παχὺ μουστάκι. Τὸ κάτω χεῖλος εἶναι μικρὸ καὶ σαρκῶδες. Ἐντονη διαφοροποίησις τῶν ὀγκῶν παρατηρεῖται κυρίως στὴν περιοχὴ τῶν ματιῶν. Τὸ γένι ἀποδίδεται σὲ πλαστικοὺς βοστρύχους ποὺ χωρίζονται ἀπὸ βαθιὲς αὐλακώσεις. Τὰ ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ εἰκονιζόμενου παρουσιάζουν κάποια ὁμοιότητα μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Σεπτίμιου Σεβήρου (193 - 211 μ.Χ.). Τὸ ἄγαλμα τοῦ αὐτοκράτορα ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τῆς Λευκωσίας⁵ παρουσιάζει συγγενικὰ χαρακτηριστικὰ. Ἡ φυσιογνωμικὴ ὁμοιότητα ὅμως δὲν εἶναι τόσο μεγάλη. Πρόκειται γιὰ ἰδιωτικὸ πορτραῖτο τῆς ἐποχῆς.
1764. Πορτραῖτο νέου ἀνδρα⁶ (πίν. 73γ - δ). Τὸ κεφάλι εἶναι ὀγκῶδες καὶ σφαιρικὸ περίγραμμα. Τμήμα τῶν μαλλιῶν κατεβαίνει στὸ μέσο τοῦ μετώπου ποὺ χαράσσεται ἀπὸ βαθιὰ ρυτίδα. Τὰ πάνω βλέφαρα εἶναι σχεδὸν ἀνύπαρκτα. Ἡ ἰριδα δηλώνεται μὲ ἐγγράκτο κύκλο, ἡ κόρη ἀποδίδεται σὲ σχῆμα πέλτης. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλέ-

1. Λεῖπουν ἡ ἄκρη τῆς μύτης καὶ τμήμα στὸ κεφάλι κάτω. Γεν. ὕψ. κεφ. 0.325 μ., ὕψ. κεφ. 0.285 μ., ὕψ. προσ. περίπου 0.226 μ., πλάτ. κεφ. στὰ αὐτιά 0.202 μ., κροταφικοῦ χώρου 0.161 μ., πλάτ. στόματος 0.04 μ., μῆκος στόματος 0.06 μ. Κομμάτι κάτω ἀπὸ τὸ λαμβὰ ὕψ. 0.051 μ., πλάτ. 0.055 μ. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ δ.π. 368, ἀρ. 2240.

2. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα, σὲ μανδρότοιχο στὴ διασταύρωσι τῆς λεωφ. Συγγροῦ καὶ ὁδοῦ Νέγρη. ΑΕ 1911, 256, εἰκ. 32. Ὀλικὸ ὕψ. κεφ. 0.303 μ., ὕψ. κεφ. 0.243 μ., ὕψ. προσ. 0.163 μ., μῆκ. ματιῶν 0.033 μ., ἀπόστ. ματιῶν 0.033 μ., μῆκ. στόμ. 0.048 μ., πλάτ. κεφ. 0.204 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.139 μ. Τρίτη διάστασις 0.245 μ.

3. K. FITTSCHEN - P. ZANKER, Katalog der römischen Porträts in den Cap. Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom

(1983) III 82 κέ. ἀρ. 111, πίν. 138 - 139.

4. Ἀποθήκες. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα. Εὐρ. Ἀρχ. Ἑταιρ. 359. Ὀλικὸ ὕψ. κεφ. 0.29 μ., ὕψ. κεφ. 0.286 μ., ὕψ. προσ. 0.20 μ., μῆκ. ματιῶν 0.039 μ., μῆκ. στομ. 0.04 μ. Τρίτη διάστασις 0.231 μ. Μάρμαρο πεντελικό. Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, δ.π. 282, ἀρ. 504. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, δ.π. 83, ἀρ. 503 - 504.

5. C. VERMEULE, Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor 278, 395, ἀρ. 13, εἰκ. 147.

6. Ἀποθήκες. Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα. Ὀλικὸ ὕψ. κεφ. 0.315 μ., ὕψ. κεφ. 0.263 μ., ὕψ. προσ. 0.195 μ., μῆκ. ματιῶν 0.037 μ., ἀπόστ. ματιῶν 0.033 μ., μῆκ. στόμ. 0.045 μ., πλάτ. κεφ. 0.24 μ., πλάτ. κροταφ. χώρου 0.148 μ. Τρίτη διάστασις 0.251 μ. Μάρμαρο πεντελικό. Π. ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ δ.π. 311, ἀρ. 1764.

φάρων κυρτώνεται έντονα καί εἶναι πολύ διογκωμένο. Οἱ ρινοπαρειάκῃς γραμμῃς δηλώνονται ἑλαφρά, τὸ στόμα εἶναι μισάνοιχτο. Τὸ πάνω χεῖλος καλύπτεται ἀπὸ τὸ μουστάκι καί εἶναι σχεδὸν ἀνύπαρκτο. Ἐντονη διαφοροποίηση τῶν ὄγκων παρατηρεῖται σ' ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ προσώπου. Τὸ κεφάλι παρουσιάζει ἑλαφρὴ κλίση πρὸς τὰ δεξιά. Τῆς μέσης ἐποχῆς τῶν Σεβήρων, 211 - 217 μ.Χ. Παρὰ τὴν κάποια ὁμοιότητα μὲ πορτραῖτα τοῦ αὐτοκράτορα Καρακάλλα (Μουσεῖο Περγάμου, Βερολίνο¹), πρόκειται γιὰ ἰδιωτικὸ πορτραῖτο τῆς ἴδιας ἐποχῆς.

ΑΛΚΜΗΝΗ ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ - ΣΤΑΥΡΙΔΗ

1. C. BLÜMEL, Römische Bildnisse, R 96, σ. 39 κῃ. πίν. 60, ἐκεῖ καί ἡ παλαιότερη σχετικὴ βιβλιογραφία.

Η ΑΡΧΑΪΚΗ ΟΙΚΙΑ ΣΤΟ ΚΟΠΑΝΑΚΙ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ*

(Πίν. 74 - 84)

Στην έπαρχία Τριφυλίας στη Βόρεια Μεσσηνία δεσπόζουν από Β. τὸ βουνὸ Τετράζι καὶ ἀπὸ Ν. τὰ ὄρη τῆς Κυπαρισσίας καὶ ἀνάμεσά τους ἐκτείνεται μιὰ στενόμεακρη κοιλάδα, ποὺ ἀρχίζει ἀνατολικά ἀπὸ τὰ Βρωμοβρυσαίικα βουνὰ κοντὰ στὸν Ταῦγετο καὶ φτάνει μέχρι τῆς δυτικῆς παραλίας τῆς Μεσσηνίας στὸ Ἰόνιο πέλαγος.

Ἡ κοιλάδα αὕτη, ποὺ συνίσταται σὲ μικρὲς πεδινὲς ἐκτάσεις καὶ χαμηλὰ καλλιεργήσιμα ὑψίπεδα, εἶναι ἡ εὐφορη γῆ τῆς Β. Μεσσηνίας, μέρος τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ ἡ περίφημη πεδιάδα τῆς Στενυκλάρου, μιὰ ἀπὸ τὶς αἰτίες τῶν μακροχρόνιων Μεσσηνιακῶν πολέμων. Ἡ ἑκταση αὕτη διασχίζεται κατὰ μῆκος ἀπὸ τὴν σιδηροδρομικὴ γραμμὴ καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἀμαξιτὴ ἐθνικὴ ὁδὸ Πύργου - Καλαμάτας. Στὸ 140 χιλιόμετρο ἀπὸ τὸ Καλὸ Νερό, ὅπου ἡ διασταύρωση τῆς ἐθνικῆς ὁδοῦ μὲ τὸ δρόμο πρὸς τὴν Κυπαρισσία, βρίσκεται τὸ σύγχρονο χωριὸ Κοπανάκι¹. Περίπου 1 χλμ. ΒΑ. τοῦ χωριοῦ διακρίνεται ὁ χαρακτηριστικὸς λόφος «Στυλάρι» (πίν. 74α) μὲ τμήματα ἀρχαίας ὀχύρωσης καὶ ἕναν τετράγωνο πύργο στὴν κορυφὴ του² (πίν. 74β), ἐνῶ σὲ ἀπόσταση 6 χλμ. ΝΑ. βρίσκεται ὁ λόφος τῆς Μάλθης μὲ τὴν προϊστορικὴ ἀκρόπολη³ (εἰκ. 1). Σὲ ὅλη τὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ χωριὸ καλλιεργοῦνται κυρίως ἀμπέλια καὶ ἀφθονοῦν οἱ ἐλαιῶνες, ποὺ φτάνουν μέχρι τὶς πλαγιὲς τῶν γύρω βουνῶν.

Ἀπὸ τὶς ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες εἶναι γνωστὴ ἡ ὑπαρξὴ προϊστορικῶν ἐγκαταστάσεων γύρω ἀπὸ τὸ χωριό⁴. Τὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ ἀντιπροσωπεύουν θολωτοὶ τάφοι

*Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ σπιτιοῦ πραγματοποιήθηκε σὲ δυὸ ἀνασκαφικὲς περιόδους κατὰ τὰ ἔτη 1981 καὶ 1982, μὲ ἐργάτες τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Ὀλυμπίας, οἱ ὁποῖοι ἐργάστηκαν μὲ ζῆλο κάτω ἀπὸ τὶς δύσκολες συνθῆκες τῆς ἔλλειψης στέγης γιὰ τὴ διαμονὴ τους. Ἐξαιρετικὰ δύσκολο ἦταν τὸ ἔργο τῆς συγκόλλησης καὶ συντήρησης τῶν ἀγγείων, ποὺ βρέθηκαν σὲ πολὺ κακὴ κατάσταση, γιὰ τὸ ὁποῖο ἐργάστηκαν οἱ τεχνίτες τῆς Ἐφορείας κ. Σ. Μάσσια-Ἀσημακοπούλου, Σ. Χριστόπουλος, Γ. Ἀλεξόπουλος καὶ Α. Μπούμπουκας.

1. Γιὰ τὴν τοπογραφία τῆς περιοχῆς βλ. Ν. VALMIN, *Études topographiques sur la Messénie ancienne* 79 - 81 Mc DONALD - RAPP, *Minnesota Messenian Expedition 1972* (στὸ ἐξῆς MME) 296. H. SIMPSON - DICKINSON, *Gazetteer 1979*, 177 - 178. E. MEYER, *RE Suppl. XV*, σ. 222 - 223, λ. *Messenien* (1978).

2. Ν. VALMIN, ὁ.π. εἰκ. 14 καὶ 15.

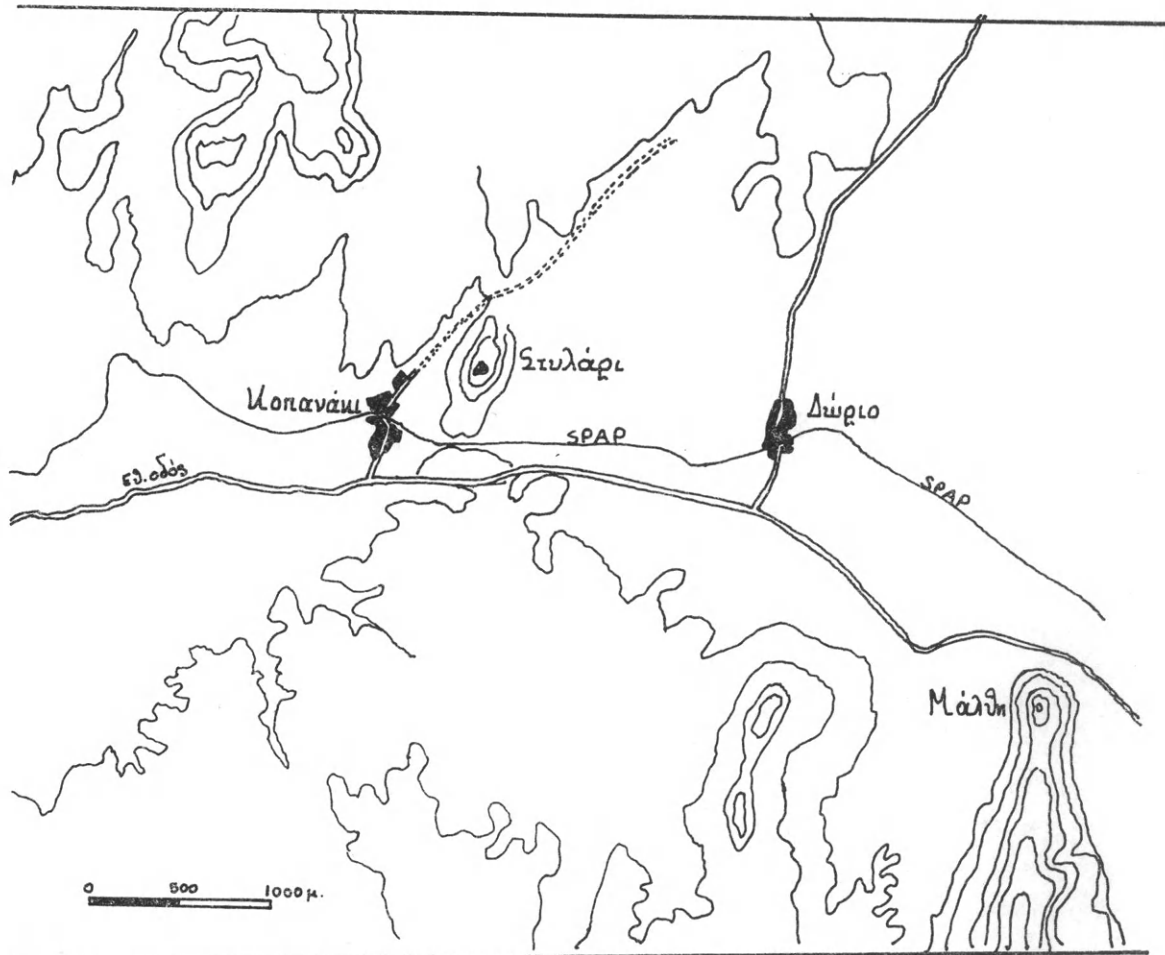
3. Ν. VALMIN, *The Sweedish Messenia Expedition* (Lund 1938) 9 - 415.

4. Ἐκτεταμένος λόφος στὴ θέση «Παπαδάμος», 2 χλμ. περίπου Δ. τοῦ χωριοῦ, μὲ πιθανὲς ἐνδείξεις γιὰ προϊστορικὸ (ΥΕ) οἰκισμό, *AJA* 73, 1969, 136.

Περὶ τὰ 2 χλμ. ΒΑ. τοῦ χωριοῦ καὶ στὸ δρόμο πρὸς Κεφαλόβρυση μικρὸ ἔξαρμα μὲ τὴν ὀνομασία «Μποφάνο», ἀμέσως δυτικὰ τοῦ δρόμου, μὲ ἐνδείξεις ΥΕ οἰκισμοῦ, *AJA* 73, 1969, 139 καὶ *MME* 1972, 298 (reg. A), 238.

1 χλμ. ΝΔ. τοῦ Κάτω Κοπανακίου ὑπάρχει ὕψωμα μὲ τὸ ὄνομα «Χαλίικα», πάνω στὸ ὁποῖο βρίσκεται ὕδατόπυργος, μὲ ἐπιφανειακὰ ὅστρακα ΜΕ καὶ ΥΕ χρόνων (*AJA* 73, 1969, 140 καὶ *MME*, 296).

πού έντοπίστηκαν σέ διάφορα σημεία καί από τούς όποίους άνασκάφτηκαν δύο στό πρώτο μισό τοῦ αἰώνα¹, ένῶ λιγοστές μόνο ένδείξεις υπάρχουν γιά έγκατάσταση στή ρωμαϊκή καί βυζαντινή περίοδο². Μέσα στό χωριό 55 μ. νότια τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς έντοπίστηκε τὸ ἀρχαῖο σπίτι στήν ὁδὸ Ἰ. Παπαδοπούλου³.

Εἰκ. 1. Τοπογραφικὸ διάγραμμα περιοχῆς Κοπανακίου.

Ἀπὸ τὸ σπίτι, πού ὅπως φαίνεται εἶχε στήν κάτοψη σχῆμα ὀρθογωνίου παραλληλογράμμου, ἀποκαλύφθηκαν ὀλοκληρωτικὰ ἑξὶ δωμάτια καί τμήματα ἄλλων πέντε, ένῶ ἀπὸ τὰ προσκτίσματά του ἀποκαλύφθηκε ἓνα δωμάτιο (εἰκ. 2, παρ. πίν. Β) στή ΒΔ. πλευρά του. Ὅλοι οἱ χῶροι ἔχουν ἀριθμηθεῖ μὲ λατινικὰ στοιχεῖα.

Χῶρος I: Τμῆμα του μόνο ἀποκαλύφθηκε· τὸ ὑπόλοιπο βρίσκεται κάτω ἀπὸ τῇ

1. N. VALMIN, *Ét. top. Mess.* 1930, 79 - 81, MME 298, N. VALMIN, *Bull. Lund* 1927/28, 31 - 54. O. PELON, *Tholoi, tumuli et cercles funéraires* 212 - 213.

2. AJA 73, 1969, στή θέση «Παπαδάμος».

3. Ἡ ἀνασκαφὴ ἄρχισε ὡς σωστική μετὰ ἀπὸ τὴ διαμόρφωση τοῦ δρόμου αὐτοῦ καί τὴ κατασκευή τσι-

μεντένιων κρασπέδων τὰ ὁποῖα καί κατέστρεψαν τμήματα τῶν θεμελίων τοῦ ἀρχαίου κτηρίου. Ἡ Ἐφορεία εἰδοποιήθηκε ἀπὸ τὸν κ. Χρ. Κουμπαρούλη, τοῦ ὁποίου τὸ σπίτι καί τὸ κατάστημα βρίσκεται δίπλα καί καλύπτει μάλιστα ἓνα μέρος τῶν ἐρείπιων.

διπλάνη σύγχρονη οἰκοδομή. Τὸ μέγιστο μῆκος εἶναι 5.80 μ. καὶ τὸ πλάτος του 7.20 μ. Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ στὸ χῶρο αὐτὸ δὲν περισυλλέχτηκαν καθόλου εὐρήματα, οὔτε καὶ ἐπισημάνθηκε στρώμα καταστροφῆς, ὅπως στοὺς ἄλλους χώρους, παρὰ μόνο λίγα κομμάτια κεραμιδιῶν κοντὰ στοὺς τοίχους, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι δὲν ἦταν στεγασμένος.

Χῶρος II: Ἔχει σχῆμα Γ (γάμα) μὲ τὸν ἄξονα τοῦ μακροῦ σκέλους ἐγκάρσιο στὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ κτηρίου. Τὸ μῆκος του εἶναι 7.60 μ. καὶ τὸ πλάτος του 2.95 μ. γιὰ τὸ μεγάλο σκέλος καὶ 4.90 καὶ 3.40 μ. γιὰ τὸ μικρό. Στὴ ΒΔ. πλευρὰ του ἀνοίγεται θύρα πλάτους 0.95 μ., ἐνῶ μιὰ ἄλλη πλάτους 1.70 μ. στὴ ΝΔ. Τὰ πολλὰ κομμάτια κεραμιδιῶν, ποὺ βρέθηκαν στὸ στρώμα καταστροφῆς, φανερώνουν ὅτι ὁ χῶρος αὐτὸς ἦταν στεγασμένος. Τὸ δάπεδο ἦταν ἀπὸ σκληρὸ πατημένο χῶμα.

Χῶρος III: Καταλαμβάνει τὴ ΒΔ. γωνία τοῦ κτηρίου καὶ ἔχει στὴν κάτοψη σχῆμα ὀρθογωνίου παραλληλογράμμου μὲ τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα ΒΔ.—ΝΑ. καὶ διαστάσεις ἐσωτερικὰ 9.70×3.50 μ. Ὁ ΒΔ. τοῖχος εἶναι σχεδὸν ἐξολοκλήρου κατεστραμμένος ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα τμήμα στὸ μέσο τῆς ἀποστάσεως τῶν δύο γωνιῶν του (πίν. 75α). Τὸ πάχος τῶν τοίχων εἶναι σχεδὸν παντοῦ ἴδιο, 0.50 - 0.45 μ. Τὸ στρώμα καταστροφῆς ἀποτελοῦσαν πολλὰ κομμάτια λακωνικῶν κεραμίδων (πίν. 75β), κοκκινωπὸ καμένο χῶμα καὶ μεγάλα κομμάτια ἀπὸ καμένα ξύλα, ἐνῶ δὲν διαπιστώθηκαν καθόλου ὄστρακα ἀγγείων ἢ ἄλλα εὐρήματα. Καὶ στὴν περίπτωσή αὐτὴ πατημένο χῶμα ἀποτελοῦσε τὸ δάπεδο. Μιὰ σχεδὸν κυλινδρική ἀδούλευτη πέτρα, ἴσως κάποιου εἶδος βάσης, βρέθηκε στὴ θέση τῆς στὴ ΒΑ. γωνία τοῦ δωματίου.

Χῶρος IV: Εἶναι τὸ μεγαλύτερο δωμάτιο, βρίσκεται στὸ μέσο τῆς ΒΔ. πλευρᾶς τοῦ κτηρίου καὶ στὴν κάτοψη ἔχει σχῆμα, ποὺ πλησιάζει τὸ τετράγωνο, διαστάσεων ἐσωτερικὰ 9.70×8.70 μ. Ὁ πίσω ΒΔ. τοῖχος λείπει ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα τμήμα στὴ ΒΔ. γωνία, πλάτους 0.80 μ. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὸν Ν. τοῖχο, τοῦ ὁποῦ σῶζεται μόνον ἡ ἀρχὴ στὴ ΝΑ. γωνία τοῦ δωματίου. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ΒΔ. τοῖχο οἱ ὑπόλοιποι ἔχουν πλάτος 0.45 - 0.50 μ. Μὲ ἓνα ἀνοιγμα πλάτους 1 μ. στὸ ΝΑ. τοῖχο καὶ λίγο ἔκκεντρα ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸ δωμάτιο VI. Κοντὰ στὴ θέση τῶν παραστάδων στὸ ὕψος τοῦ δαπέδου βρίσκονται δύο ἀκατέργαστες ἀσβεστολιθινὲς πλάκες, ποὺ πιθανὸν ἀποτελοῦν ἓνας ὑποτυπῶδες κατώφλι (πίν. 76α). Ἐνας σχετικὰ πρόχειρης κατασκευῆς τοῖχος, μήκους 2.20 μ. καὶ πλάτους 0.40 μ., βρίσκεται στὴ ΒΔ. γωνία κατὰ μῆκος τοῦ πίσω τοίχου τοῦ δωματίου καὶ σὲ ἀπόσταση 0.30 μ. ἀπὸ αὐτόν, ἐνῶ ἓνας ἄλλος, πλάτους 0.80 μ. καὶ μήκους 3.60 μ., κατὰ μῆκος τῆς Ν. πλευρᾶς τοῦ δωματίου.

Στὸ μέσο περίπου τοῦ χώρου καὶ κατὰ μῆκος τοῦ ἐγκάρσιου ἄξονα ἀποκαλύφθηκαν τρεῖς κατασκευές, μορφῆς παρόμοιας μὲ αὐτὴν τῶν τοίχων, διαστάσεων 0.50×0.50 μ. καὶ σὲ κανονικὲς ἀποστάσεις περίπου 1.70 μ. μεταξύ τους. Ἡ μικρὴ ἐπίχωση καὶ τὸ στρώμα καταστροφῆς, ποὺ ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθος μόλις 5 - 10 ἐκ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, ἦταν στὴ μεγαλύτερη ἔκτασή ἀρκετὰ ταραγμένο¹. Καὶ στὸ χῶρο αὐτὸ

1. Σύμφωνα μὲ πληροφορίες τῶν ιδιοκτητῶν τῶν γύρω οἰκοπέδων, στὸ σημεῖο ποὺ βρίσκεται τὸ ἀρχαῖο οἰκο-

δόμημα, ὑπῆρχε χωράφι ὅπου καλλιεργοῦνταν ἀμπέλια καὶ προφανῶς ὀργάνωνταν συνεχῶς. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ

τὰ ἴχνη τῆς φωτιάς ἦταν ἀρκετὰ ἐμφανῆ μὲ τὴν παρουσία καμένου πηλοῦ καὶ ξύλων. Σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ στρώματος καταστροφῆς βρέθηκαν κομμάτια ἀπὸ τὴ δόρωση τῆς στέγης καθὼς καὶ λιωμένες πλίνθοι, μία ἀπὸ τὶς ὁποῖες σωζόταν ἀποσπασματικά καὶ ἔγινε κατορθωτὸ νὰ ἀφαιρεθεῖ καὶ νὰ διατηρηθεῖ.

Πολλὰ κομμάτια ἀπὸ μικρὰ καὶ μεγάλα ἀγγεῖα καθημερινῆς χρήσης καθὼς καὶ πλῆθος ἀπὸ κομμάτια πίθων περισυλλέχτηκαν ἀπὸ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ δωματίου, ἐνῶ δύο πιθάρια ἐντοπίστηκαν στὴ θέση τους κοντὰ στὸ ΝΑ. τοῖχο ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου (πίν. 76β).

Χῶρος V: Τοῦ χώρου αὐτοῦ ἀποκαλύφτηκε μόνον ὁ κοινὸς μὲ τὸ χῶρο VI ΝΑ. τοῖχος καὶ τὸ στρώμα καταστροφῆς, ἀρκετὰ ταραγμένο, μὲ λακωνικοῦ τύπου κεραμίδια, κομμάτια πίθων καὶ ὅστρακα ἀγγείων. Μὲ βάση τὴν κατεύθυνση καὶ τὴ θέση τῶν τοίχων τῶν διπλανῶν δωματίων οἱ διαστάσεις του ὑπολογίζονται σὲ 9.70×3.50 μ. ἐσωτερικά, ὅσο δηλαδὴ καὶ τοῦ δωματίου III, τὸ ὁποῖο βρίσκεται σὲ μία συμμετρικὴ σὲ σχέση μὲ αὐτὸ θέση. Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς βρέθηκαν στὴ θέση τους οἱ πυθμένες τριῶν πίθων.

Χῶρος VI: Στὴν κάτοψη ἔχει σχῆμα ὀρθογωνίου παραλληλογράμμου, μὲ τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα στὴν ἴδια κατεύθυνση μὲ τὸν ἄξονα τοῦ δωματίου II. Οἱ διαστάσεις ἐσωτερικά εἶναι 8×4.50 μ. Τρία θυράκια ἀνοίγματα σὲ δυὸ τοίχους του τὸν κάνουν προσιτὸ ἀπὸ τὰ δωμάτια II, IV καὶ V. Στὸ κέντρο σχεδὸν τοῦ δωματίου (πίν. 77α) ἀποκαλύφτηκε πρόχειρη κατασκευή, στὴν κάτοψη ὀρθογωνίου σχήματος, κατεστραμμένη ὥστόσο ἢ μισὴ ἀπὸ τὸ τσιμεντένιο κράσπεδο τοῦ δρόμου, ποὺ κατασκευάστηκε πάνω στὸ ἀρχαῖο σπῆτι (πίν. 77β). Οἱ πλευρὲς τῆς κατασκευῆς αὐτῆς ἀποτελοῦνται ἀπὸ μικρὲς ἀκατέργαστες πέτρες τοποθετημένες στὸ χωμάτινο δάπεδο ἢ μία δίπλα στὴν ἄλλη χωρὶς ἰδιαίτερη φροντίδα ἢ κάποια συνδετικὴ ὕλη. Μία ὑποτυπώδης στρώση ἀπὸ ἀκατέργαστες μικρὲς πλάκες κάλυπτε τὸν πυθμένα τῆς κατασκευῆς αὐτῆς σὲ βάθος 0.20 μ. ἀπὸ τὸ πάνω μέρος τῶν λίθων τῶν πλευρῶν.

Τὰ λίγα σχετικὰ ἴχνη ἀπὸ φωτιά, ποὺ παρατηρήθηκαν σὲ ἄμεση γειτνίαση μὲ τὴν κατασκευή, δὲν δικαιολογοῦν ἀπόλυτα τὴν ταύτισή της μὲ ἐστία, ἀλλὰ ἀποτελοῦν ἓνα στοιχεῖο γιὰ μιὰ τέτοια ὑπόθεση.

Ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς ἀλλὰ καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὸ περισυλλέχτηκαν ὅστρακα καὶ ἀγγεῖα διαφόρων σχημάτων καὶ μεγεθῶν, ἐνῶ πολλὰ ἴχνη ἀπὸ φωτιά ὑπῆρχαν σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ δωματίου (πίν. 78α).

Χῶρος VII: Ἐχει σχῆμα τραπεζοειδὲς στὴν κάτοψη καὶ ἐσωτερικὲς διαστάσεις $4.50 - 5 \times 4.30 - 4.40$ μ. Σώζονται ὅλοι οἱ τοῖχοι του ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα τμήμα τοῦ ΝΔ., ποὺ ἔχει πλάτος 0.50 μ. ἐνῶ οἱ ἄλλοι εἶναι κατὰ 10 ἐκ. στενότεροι. Κατὰ μῆκος τοῦ ΝΔ. τοίχου καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτὸν ὑπάρχει λίθινη κατασκευὴ πλάτους 1 μ. ἀπὸ ἀκατέργαστες μικρὲς πλακαρὲς πέτρες σὰν πόδιο. Ὀλόκληρο τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου

ἴσως λείπουν οἱ τοῖχοι τῶν δωματίων IV καὶ V στὴ δυτικὴ τους πλευρά. Οἱ πέτρες πιθανὸν ἀπομακρύνθηκαν γιὰ νὰ μὴν ἐμποδίζουν τὴν καλλιέργεια. Σύμφωνα μὲ μιὰ ἄλλη πληροφορία πολλοὶ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ

ἐπαιρναν ἀπὸ ἐδῶ κεραμίδια, τὰ ὁποῖα ἐξαιτίας τῶν μεγάλων διαστάσεων ἦταν πολὺ χρήσιμα στὴν κατασκευὴ φούρνων.

καλυπτόταν ἀπὸ μεγάλες ἀκανόνιστου σχήματος ἀκατέργαστες ἀσβεστολιθικές πλάκες πάχους 0.05 - 0.10 μ., οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀποκαλύφθηκαν στὴ θέση τους. Μὲ ἓνα ἄνοιγμα στὴ ΒΑ. γωνία ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὴν αὐλὴ (πίν. 78β).

Χῶρος VIII: Ἐνα μικρὸ μόνο τμήμα τοῦ χώρου αὐτοῦ ἀποκαλύφθηκε γιατί τὸ ὑπόλοιπο καλύπτεται ἀπὸ τὴ διπλανὴ ἀποθήκη καὶ τὸ κράσπεδο τοῦ δρόμου. Ὑπάρχουν ὥστόσο ὅλα τὰ στοιχεῖα, σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα παρουσιάζει σχῆμα τραπεζοειδές, ἀφοῦ ἔχει μὲ τὸ δωμάτιο VII κοινὸ τὸν λοξὸ τοῖχο, καὶ ἐσωτερικὲς διαστάσεις 5 - 6.36 × 4.30 - 4.40 μ. Στὸ τμήμα, ποὺ ἔγινε κατορθωτὸ νὰ ἀνασκαφεῖ, ἀποκαλύφθηκαν, ὅπως καὶ στὸ προηγούμενο δωμάτιο, πλάκες ἀκανόνιστου σχήματος ἀσβεστολιθικές καὶ λεπτές πάχους 0.04 - 0.06 μ., ποὺ κάλυπταν τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου. Ἡ ἐπίχωση στὸ χῶρο αὐτὸν ἦταν ἐξαιρετικὰ ταραγμένη γιατί καλλιιεργεῖται σὰν λαχανόκηπος ἀπὸ τὸν ἰδιοκτήτη του. Βρέθηκαν ὥστόσο μερικὰ κομμάτια κεραμιδιῶν στέγης λακωνικοῦ τύπου.

Χῶρος IX: Ὁ χῶρος αὐτός, ποὺ καταλαμβάνει τὴ ΝΑ. γωνία τοῦ κτηρίου, φαίνεται πὼς ἦταν ἀνοιχτὸς ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά του ἀφοῦ δὲν σώζεται κανένα ἔχνος τοίχου. Ἐχει διαστάσεις 2.90 × 4.30 μ. Παράλληλα καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ Ν. τοῖχο βρίσκεται κατασκευὴ παρόμοια μὲ αὐτὲς τῶν χώρων IV καὶ VII μήκους 2 μ. καὶ πλάτους 0.80 μ.

Χῶρος X: Εἶναι τὸ μοναδικὸ δωμάτιο τῆς Β. πτέρυγας, ποὺ ἀποκαλύφθηκε κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του (πίν. 79α). Ἀπὸ τὸ μικρὸ τμήμα τοῦ ΝΑ. τοίχου, ποὺ σώζεται, συμπεραίνεται ὅτι εἶχε ὀρθογώνιο σχῆμα διαστάσεων ἐσωτερικὰ 4.80 × 4.85 μ. Ἡ θύρα τοῦ δωματίου αὐτοῦ βρισκόταν στὴ ΝΔ. γωνία του καὶ εἶχε πλάτος 0.90 μ. Στὸ στῶμα καταστροφῆς βρέθηκαν πολλὰ κομμάτια ἀπὸ κεραμίδια στέγης.

Χῶρος XI: Ἐχει σχῆμα τραπεζοειδές. Ὁ Β. καὶ ὁ Δ. τοῖχος εἶναι ἀρκετὰ κατεστραμμένοι. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ λεχθεῖ μὲ βεβαιότητα ἂν ὁ χῶρος αὐτός ἦταν στεγασμένος ἢ ὄχι γιατί ἡ παντελὴς ἀπουσία ἐπίχωσης δὲν ἄφησε περιθώρια νὰ διαπιστωθεῖ στῶμα καταστροφῆς. Ἡ εἴσοδος τοῦ χώρου αὐτοῦ θὰ πρέπει νὰ βρισκόταν στὴ ΒΔ. πλευρά του (πίν. 79β).

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ κτηρίου

Α. Προσανατολισμός

Ἀναμφισβήτητα σημαντικὸ στοιχεῖο καὶ βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὸ χτίσιμο ἑνὸς ἀρχαίου σπιτιοῦ ἦταν ἡ ἐπιλογὴ τῆς σωστῆς θέσης ὡς πρὸς τὰ τέσσερα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα. Τὴ σημασία τοῦ προσανατολισμοῦ καθὼς καὶ τοὺς λόγους, ποὺ ἐπέβαλλαν μιὰ ιδιαίτερη προσοχὴ στὸ θέμα αὐτό, διαπραγματεύονται πολλοὶ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς, οἱ ὁποῖοι μὲ τὸν ἓνα ἢ ἄλλο τρόπο ἀναφέρονται σὲ κατοικίες, ὑποστηρίζοντας ὅτι οἱ προσόψεις τῶν σπιτιῶν πρέπει νὰ βλέπουν στὸ Νότο ἔχοντας στὸ Βορρὰ τὰ νῶτα γιὰ νὰ προστατεύονται ἔτσι ἀπὸ τοὺς βόρειους ψυχροὺς ἀνέμους¹.

1. ΞΕΝΟΦΩΝ, Ἀπομνημονεύματα III 8,8 - 10. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Οἰκονομικὸς I, VI,7 καὶ πρὸς εὐμερίαν δὲ καὶ πρὸς ὕγίειαν δεῖ εἶναι, εὐπνουν μὲν τοῦ θέρους, εὐήλιον

δὲ τοῦ χειμῶνος, εἴη δ' ἂν ἡ τοιαύτη κατάβορρος οὖσα καὶ μὴ ἰσοπλατῆς. ΞΕΝΟΦΩΝ, Οἰκονομικὸς IX 4 καὶ διαιτητήρια δὲ τοῖς ἀνθρώποις ἐπεδείκνυν αὐτῇ κεκαλ-

Στην προκειμένη περίπτωση ό κατά μήκος άξονας τοῦ σπιτιοῦ ἔχει κατεύθυνση ΒΔ. - ΝΑ. Ἡ εἴσοδος πολὺ πιθανὸν βρισκόταν στὴ ΝΑ. στενὴ πλευρά. Οἱ δύο πλευρές, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ προσβάλλονται ἀπὸ ψυχροὺς καὶ δυνατοὺς ἀνέμους εἶναι ἡ ΒΔ. καὶ ἡ ΒΑ. Ὁ τοῖχος τῆς ΒΑ. πλευρᾶς εἶναι «τυφλός» καὶ εἶναι σχεδὸν σίγουρο ὅτι τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ μὲ τὸν τοῖχο τῆς ΒΔ. πλευρᾶς, ποὺ ἔχει σχεδὸν ἐξολοκλήρου καταστραφεῖ. Ἡ ἀπόκλιση ὥστόσο αὐτὴ ἀπὸ τὸν ἀπόλυτο προσανατολισμὸ Β. - Ν. δὲν ἀποτελεῖ οὔτε παράβαση τοῦ κανόνα, οὔτε ἀνορθόδοξο προσανατολισμὸ καὶ πολὺ περισσότερο ἐπιπολαιότητα καὶ παράλειψη τοῦ ἀρχιτέκτονα¹. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ φυσικὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους (κοιλιάδες, βουνά, πεδιάδες) παίζει σημαντικὸ ρόλο καὶ στὶς κλιματολογικὲς συνθῆκες κάθε περιοχῆς.

Στὴ θέση τοῦ σπιτιοῦ στὸ Κοπανάκι μὲ τὸ βουνὸ Τετράζι ἀπὸ Β. καὶ ἀπὸ Ν. τὰ βουνὰ τῆς Κυπαρισσίας, οἱ ἀνέμοι οἱ ὁποῖοι τὸ προσβάλλουν καὶ σήμερα εἶναι οἱ Βορειοδυτικοί. Πολὺ σοφὰ λοιπὸν ὁ ἀρχιτέκτονας διάλεξε αὐτὸν τὸν προσανατολισμὸ, ποὺ ἐξασφαλίζει τὴν προστασία τοῦ σπιτιοῦ ἀπὸ τὶς ἀνάλογες κακὲς καιρικὲς συνθῆκες.

Λιγοστὰ ἀλλὰ ὥστόσο σημαντικὰ εἶναι τὰ παραδείγματα σπιτιῶν σὲ ἄλλες περιοχὲς ποὺ παρουσιάζουν γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους μιὰ παρόμοια ἀπόκλιση, ὅπως στὴ Σευθούπολη τῆς Θράκης, τὴν Ἀθήνα καὶ ἄλλοι².

Β. Ἀρχιτεκτονικὲς μορφές — τοιχοδομία

Ὁ τρόπος καὶ τὰ ὑλικά δομῆς, ὅπως καὶ στὰ περισσότερα ἰδιωτικὰ κτήρια, εἶναι πολὺ ἀπλά καὶ στὴν περίπτωση τοῦ σπιτιοῦ στὸ Κοπανάκι³. Ἡ θεμελίωση τῶν τοίχων ἀποτελεῖται ἀπὸ σχετικὰ μεγάλων διαστάσεων ἀκατέργαστες πέτρες⁴ ἀπὸ ἀσβεστολιθικά πετρώματα ἄφθονα στὴν περιοχὴ, μὲ νευρώσεις καὶ πολλὰ ἄλλα.

Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς πέτρες ποὺ χρησιμοποιήθηκαν, μήκους 30 - 50 ἐκ., ἔχουν ἐλαφρὰ πλακαρὴ μορφή καὶ στὰ σημεῖα, ὅπου ἡ ἀρμογὴ τους δὲν ἦταν ικανοποιητικὴ, ὁ τεχνίτης χρησιμοποίησε μικρότερες πέτρες γιὰ γέμισμα⁵. Τὴν ἴδια σχεδὸν μορφή παρουσιάζει τὸ τμήμα τῆς θεμελίωσης κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ κτηρίου, μὲ τὴ μόνη διαφορὰ ὅτι σὲ δυὸ τομὲς, ποὺ ἐγίναν, ἡ μία κάθετα στὸ ΝΔ. τοῖχο τῆς αὐλῆς καὶ ἡ

λωπισμένα τοῦ μὲν θέρου ἔχειν ψυχρινά, τοῦ δὲ χειμῶνος ἄλεινά. ΑΙΣΧΥΛΟΣ, Προμηθεὺς 405 κέ. κοῦτε πλινθופεῖς δόμους προσείλους ἦσαν. ΕΠΙΟΛΙΣ 378.

1. Ἀπὸ τὰ μέχρι τώρα γνωστὰ παραδείγματα τὶς περισσότερες φορὲς ἡ εἴσοδος (καὶ κατὰ συνέπεια ἡ πρόσοψη) τοῦ σπιτιοῦ βρισκόταν στὴ Ν. πλευρὰ ὅπως στὴν Ὀλυνθο (Olynthus VIII 142 - 146 καὶ 99, εἰκ. 4), στὴν Πέλλα (X. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ, Ἀνασκαφαὶ Πέλλης 1957-1960, ΑΔ 1960, 74, σχ. Ι), τὴν Πριήνη (Th. WIEGAND - H. SCHRADER, Priene, εἰκ. 298, 316, πίν. 21), στὸν Κολοφώνα (Hesperia XIII, 1944, πίν. 9, 10).

2. Γιὰ τὴ Σευθούπολη βλ. D. P. DIMITROV, Seuthopolis, Antiquity XXXV, 1961, 91 - 102, εἰκ. 1 - 3.

3. Τὴν Ἀθήνα βλ. J. E. JONES, Town and Country Houses of Attica in Classical Times, in Thorikos and

the Laurion in Archaic and Classical Times (1973) εἰκ. 11, 13, 14, 15.

3. ΞΕΝΟΦΩΝ, Ἀπομνημονεύματα III 1.7 πολὺ γὰρ διαφέρει σιγάτευμα τεταγμένον ἀτάκτου, ὥσπερ λίθοι τε καὶ πλίνθοι καὶ ξύλα καὶ κέραμος ἀτάκτως μὲν ἐρριμμένα οὐδὲν χρήσιμά ἐστιν, ἐπειδὴν δὲ ταχθῇ κάτω μὲν καὶ ἐπιπολῆς τὰ μήτε σηπόμενα μήτε τηκόμενα, οἱ τε λίθοι καὶ ὁ κέραμος, ἐν μέσῳ δὲ αἱ τε πλίνθοι καὶ τὰ ξύλα, ὥσπερ ἐν οἰκοδομίᾳ συντίθεται, τότε γίνεταί πολλαὺ ἀξίον κτήμα, οἰκία.

4. Τὴ μορφή αὐτὴ τῆς θεμελίωσης εἶχαν τὰ περισσότερα σπιτία τῆς κλασικῆς ἐποχῆς (Olynthus VIII 223 - 224, πίν. 5 - 50. BSA 68, 1973, 424).

5. Olynthus VIII πίν. II, BSA 68, 1973, εἰκ. 2.

ἄλλη στὸ ΝΑ. τοῖχο τοῦ δωματίου IV, διαπιστώθηκε ὅτι χρησιμοποιήθηκαν λίγο μεγαλύτερες ἀπὸ τὶς συνηθισμένες πέτρες καὶ κατὰ κανόνα χωρὶς γεμίσματα. Μὲ τὴν εὐκαιρία στὸ σημεῖο αὐτὸ σημειώνεται ὅτι τὸ βάθος τῆς θεμελίωσης κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο εἶναι 40 - 50 ἐκ., ἐνῶ τὸ ὕψος τῆς πάνω ἀπὸ αὐτὸ εἶναι 25 - 30 ἐκ. Γιὰ τὴν ὅσο τὸ δυνατόν μεγαλύτερη στατικότητα καὶ καλύτερη σύνδεση τῶν τοίχων μεταξὺ τους στὶς γωνίες καὶ στὰ πέρατά τους χρησιμοποιήθηκαν πέτρες ἀκατέργαστες, πολὺ μεγαλύτερες ἀπὸ τὶς ἄλλες, μήκους 60 - 80 ἐκ. καὶ πλάτους 30 - 50 ἐκ., εἰδικὰ ἐπιλεγμένες γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ καὶ μάλιστα μὲ κάποια μορφή τετραέδρου σχήματος. Ἔτσι οἱ παραστάδες τῶν ἀνοιγμάτων δὲν εἶχαν ἀνάγκη ἰδιαίτερης διαμόρφωσης. Ἡ ἔλλειψη ἄλλων στοιχείων ὁδηγεῖ στὴν πιθανὴ ὑπόθεση ὅτι τὰ περιθωρύματα εἶχαν κατασκευαστεῖ ἀπὸ ξύλο.

Στὰ ἀνοίγματα τῶν θυρῶν τῶν δωματίων IV, V καὶ VII καὶ στὸ ὕψος τῶν δαπέδων τους βρέθηκαν ἀκατέργαστες ἀσβεστολιθινὲς πλάκες ὡς ὑποτυπώδη κατώφλια. Στὶς ἄλλες περιπτώσεις φαίνεται νὰ ἦταν ἀνύπαρκτα. Τὸ δάπεδο σὲ ὅλα τὰ δωμάτια ἦταν ἀπὸ σκληρὸ πατημένο χῶμα¹ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δωμάτια VII καὶ VIII, ὅπου καλυπτόταν ἀπὸ πολὺ μεγάλες ἀκατέργαστες ἀσβεστολιθινὲς πλάκες, ἀλλὰ μὲ μιὰ ὑποτυπώδη μορφή, ἀφοῦ οἱ μεταξὺ τους ἄρμοι παρουσιάζουν ἀκανόνιστα, τὶς περισσότερες φορὲς ἀνταισθητικά, κενά, ποὺ προφανῶς καλύπτονταν μὲ λάσπη.

Οἱ τοῖχοι τοῦ κτηρίου ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν 30 ἐκ. καὶ πάνω μέχρι τὴ στέγη ἦταν κατασκευασμένοι ἀπὸ πλίνθους², τῶν ὁποίων ὁ ἄψητος πηλὸς ἔλιωσε μὲ τὶς βροχὲς μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ σπιτιοῦ. Ἡ πυρκαγιά ὥστόσο ποὺ τὸ κατέστρεψε συντέλεσε ὥστε ὀρισμένες πλίνθοι ἢ καὶ τμήματά τους νὰ ψηθοῦν λίγο καὶ νὰ μποροῦν νὰ ξεχωρίζουν σαφῶς ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο χῶμα. Μία μάλιστα ἀπὸ τὶς πλίνθους αὐτὲς σώθηκε σχεδὸν ὁλόκληρη. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν σώζει ὅλες τὶς διαστάσεις τῆς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ταυτιστεῖ μὲ κάποιο εἶδος πλίνθου, ὅπως περιγράφονται στὶς ἐπιγραφὲς καὶ τὰ κείμενα τῶν ἀρχαίων συγγραφέων³. Τὸ ὕλικό τους, ὅπως ἄλλωστε καὶ στὶς περισσότερες περιπτώσεις, ἦταν ἀκάθαρτος πηλός, ποὺ περιεῖχε πετραδάκια ἀνακατωμένα μὲ ἄχυρα γιὰ τὴν ἐπίτευξη καλύτερης συνοχῆς. Ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ σπιτιοῦ συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι γιὰ τὴ στέγασή του χρησιμοποιήθηκαν μεγάλων διαστάσεων κεραμίδια λακωνικοῦ τύπου. Συγκριτικὰ τὰ περισσότερα κομμάτια κεραμιδιῶν, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν, ἀνῆκαν σὲ στρωτῆρες, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι οἱ κάτοικοι τοῦ ση-

1. Τὰ χωμάτινα δάπεδα πιθανὸν χρησιμοποιήθηκαν σὲ πρῶμα καὶ δεύτερης κατηγορίας σπίτια. Ἔτσι στὴν Ὀλυνθο ὑπάρχουν ἐξαιρέσεις μολονότι τὰ δάπεδα σχεδὸν πάντα ἦταν στρωμένα μὲ πλάκες ἢ μωσαϊκά. (Olynthus VIII 281). Στὴν Ἀθήνα τὸ σπῆτι τοῦ Σίμωνος, βλ. J. E. JONES, Thorikos 6.π. 68, καὶ τὰ περισσότερα σπίτια, ποὺ βρέθηκαν στὸ λόφο τοῦ Ἀρείου Πάγου, Thorikos 82.

2. Γιὰ τὴ χρῆση καὶ τὸν τρόπο κατασκευῆς τῶν ὠμῶν πλίνθων βλ. Α. ΟΡΑΝΔΟΥ, Τὰ ὕλικά δομῆς τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων I 65 - 83.

3. Βλ. VITRUVIUS, De arch. II 3.3 ὅπου ἀναφέρει ὅτι κυρίως γιὰ τὴν κατασκευὴ ἰδιωτικῶν κτηρίων χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες οἱ τετράγωνες πλίνθοι πλευρᾶς ἐνὸς ποδιοῦ (τετράδωρα) καὶ ὅτι γιὰ τὴν κάλυψη τοῦ πλάτους τῶν τοίχων, ὅταν αὐτὸ ἦταν μεγαλύτερο τοῦ ἐνὸς ποδιοῦ, χρησιμοποιοῦνταν μισὲς πλίνθοι. Τέτοιες τετράγωνες πλίνθοι πλευρᾶς 30 ἐκ. καὶ πάχους 10 ἐκ. βρέθηκαν στὴ Φλώρινα τῆς Μακεδονίας (ΑΕ 1932, 54). Στὴν Ὀλυνθο ἐξάλλου οἱ διαστάσεις τῶν πλίνθων ἦσαν $0.265 \times 0.25 \times 0.084$ μ.

μερινοῦ χωριοῦ προτίμησαν τὴν περισυλλογὴ τῶν καλυπτῆρων, πιθανὸν πρὸ χρήσιμων ἐξαιτίας τῆς ἐντονότερης κύρτωσης ποὺ παρουσίαζαν (βλ. σ. 209 σημ. 1).

Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὁ πηλὸς τῶν μισῶν σχεδὸν κεραμιδιῶν ἦταν κίτρινος, ὅπως τῶν κορινθιακῶν, καὶ τῶν ὑπόλοιπων κόκκινος. Ἡ διαφορὰ ὅμως αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδείξει ὅτι στὴ στέγη τοῦ κτηρίου ἐγίνε κάποια ἐπισκευή, ἂν καὶ συνηγορεῖ σ' αὐτό. Ἡ χρονικὴ ἀλλωστε διάρκεια τῶν ἑκατὸ χρόνων μᾶλλον ἐπέβαλλε μιὰ τέτοια ἐπισκευή ἢ ἀλλαγὴ ὀρισμένων κεραμιδιῶν, χωρὶς νὰ εἶναι γνωστὸ πότε μπορεῖ αὐτὴ νὰ συντελέστηκε.

Εὐλινὰ θὰ πρέπει νὰ ἦταν τὰ φέροντα στοιχεῖα τῆς στέγης¹. Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τμημάτων καμένων ξύλων, ποὺ βρέθηκε στὸ στρῶμα καταστροφῆς τοῦ σπιτιοῦ, ἴσως προέρχεται ἀπὸ τέτοια στοιχεῖα. Χωρὶς νὰ εἶναι γνωστὸς ὁ τρόπος τοποθέτησης τῶν τμημάτων αὐτῶν, εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ τελευταῖο πράγμα, ποὺ τοποθετήθηκε πάνω ἀπὸ αὐτὰ ἦταν καλάμια, ὅπως δείχνουν τὰ ἀποτυπώματά τους πάνω σὲ κομμάτια καμένου πηλοῦ, ποὺ εἶχε τοποθετηθεῖ σὲ μορφὴ λάσπης ἀνάμεσα στὸ στρῶμα τῶν καλαμιῶν καὶ στὰ κεραμίδια (δόρωση).

Γ. Κάτοψη — ἐρμηνεία τῶν χώρων — ἀναπαράσταση

Τὸ σχῆμα τοῦ σπιτιοῦ, ὅπως καὶ παραπάνω ἀναφέρθηκε, εἶναι ἐπίμηκες ὀρθογώνιο, μορφὴ τὴν ὁποία παρουσιάζουν πολλὰ σπίτια κυρίως στὸν 4ο αἰῶνα στὶς πόλεις τῆς Μ. Ἀσίας καὶ στὶς ἀποικίες τους², σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ σπίτια τῆς Ἑλλάδας, ποὺ εἶναι πλατύτερα παρὰ βαθύτερα καὶ ἔχουν τὴν εἴσοδό τους στὴ μιὰ μακριὰ πλευρά³. Στὴν πρώτη μορφὴ τὰ σπίτια θυμίζουν στὴν κάτοψή τους προϊστορικὰ καὶ γεωμετρικὰ μέγαρα. Αὐτὲς ὅμως οἱ τυπικὲς, θὰ ἴσως λεγε κανεῖς, μορφὲς παρουσιάζονται στὸ μικρασιατικὸ καὶ τὸν ἐλλαδικὸ χῶρο ἀπὸ τὸν 5ο καὶ κυρίως ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. καὶ μετὰ. Τὰ πρωιμότερα σπίτια, σύμφωνα μὲ τὰ μέχρι τώρα γνωστὰ παραδείγματα, ἦταν κατὰ κανόνα μικρὰ καὶ εἶχαν σχεδὸν πάντα ἓνα ἀκανόνιστο σχῆμα, ποὺ τὶς περισσότερες φορὲς ὑπαγορευόταν ἀπὸ τὴ ρυμοτομία τῆς πόλης⁴ καὶ τὴ φυσικὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους. Τὰ σπίτια τῆς ὑπαίθρου ἦταν πολὺ εὐρύχωρα καὶ πολυτελέστερα⁵. Οἱ πλη-

1. Γιὰ τὰ ὕλικά καὶ τὸν τρόπο κατασκευῆς τῆς στέγης τῶν κτηρίων βλ. T. A. HODGE, *The Woodwork of Greek Roofs* (Cambridge 1960).

2. TH. WIEGAND - H. SCHRADER, *Priene* εἰκ. 298, J. GRAHAM, *Notes on Houses and Housing Districts at Abdera and Himera*. *AJA* 1972, 295 - 301. *Hesperia* XIII, 1944, 91 - 171.

3. Τυπικὴ μορφὴ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἔχουν ὅλα τὰ σπίτια τῆς Ὀλύνθου (*Olynthus VIII*), Πέλλας (ΑΔ 1960, 74, σχέδ. 1), τῆς θρακικῆς Σευθούπολης (*Antiquity* XXXV, 1961, 96 εἰκ. 2), τῆς Ἐρέτριας (ΑΔ 1915, 118), οἱ δὲ ἀγροικίες στὸ Δέμα καὶ στὴ Βάρη τῆς Ἀττικῆς (BSA 57, 1962, 104 εἰκ. 12, BSA 68, 1973, 441, εἰκ. 17).

4. Π.χ. τὸ σπίτι τοῦ Σίμωνος (*Hesperia* XXIII, 1954, 51 - 55, *Archaeology* XIII, 1960, 234 κέ.) τοῦ 5ου αἰ.

π.Χ. καθὼς καὶ σπίτια στὴ ΝΔ. πλευρὰ τῆς Ἀγορᾶς, ποὺ χρονολογοῦνται πρὶν ἀπὸ τὸ 450 π.Χ. (*Hesperia* XX, 1951, 135 κέ.) κλπ.

5. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ II 65.2... ἰδίᾳ δὲ τοῖς παθήμασι ἐλποῦντο, ὁ μὲν δῆμος ὅτι ἀπ' ἐλασσόνων ὀρμώμενος ἐστέρητο καὶ τούτων, οἱ δὲ δυνατοὶ καλὰ κτήματα κατὰ τὴν χώραν οἰκοδομίας τε καὶ πολυτελέσι κατασκευαῖς ἀπολωλεκότες. *ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ*, Ἀρεοπαγ. 52. *Τοιγάρτοι διὰ ταῦτα μετὰ τοσαύτης ἀσφαλείας διῆγον ὥστε καλῶς εἶναι καὶ πολυτελεστέρας τὰς οἰκήσεις καὶ τὰς κατασκευὰς τὰς ἐπὶ τῶν ἀγρῶν ἢ τὰς ἐντὸς τείχους...* *ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ*, Ὀλυνθιακὸς Γ, 26... ὥστε τὴν Ἀριστείδον καὶ τὴν Μιλτιάδον καὶ τῶν τότε λαμπρῶν οἰκίαν εἶ τις ἀρ' οἶδεν ἡμῶν ὅποια ἐστίν, ὁρᾷ τῆς τοῦ γείτονος οὐδὲν σεμνοτέραν οἶσαν.

ροφορίες ὥστόσο τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ἀναφέρονται κυρίως στὶς κατοικίες τῶν Ἀθηναίων. Σύμφωνα μὲ αὐτὲς οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν τὰ καλύτερα καὶ πολυτελέστερα σπίτια ἀπὸ ὅλους τοὺς Ἕλληνες. Τὸ παράδειγμα ὅμως τοῦ σπιτιοῦ στὸ Κοπανάκι δὲν ἀντικατοπτρίζει πιά ἀπόλυτα τὴν ἀποψη αὐτή¹. Οἱ φιλολογικὲς μαρτυρίες γιὰ τὶς κατοικίες στὴν περιοχὴ τῆς Πελοποννήσου καὶ μάλιστα τῆς Μεσσηνίας εἶναι ἀνύπαρκτες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ ἀπουσία παραδειγμάτων ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας στὴν ἴδια περιοχὴ δημιουργεῖ τὴν ἀνάγκη νὰ συσχετιστεῖ τὸ κτήριο μὲ παραδείγματα καὶ μάλιστα ὁψιμότερα ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς μιὰ καὶ ἡ ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ δὲν ἀντιπροσωπεύεται μὲ ἐπάρκεια.

Τὰ ἐρείπια τοῦ σπιτιοῦ παρουσιάζουν ἓνα κτήριο μεγάλων διαστάσεων ἐξωτερικὰ 30.20×17 μ., ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα μέχρι τῶρα γνωστὰ παραδείγματα σπιτιῶν. Τὸ μέγεθός του ξεπερνᾷ καὶ τὰ μεγάλα σὲ ἔκταση ἑλληνιστικὰ σπίτια τῆς Πριήνης². Τὰ διάφορα δωμάτια τοῦ σπιτιοῦ διατάσσονται σὲ σχῆμα Π γύρω ἀπὸ μία αὐλὴ σχήματος ὀρθογωνίου παραλληλογράμμου, ἓνα μέρος τῆς ὁποίας καλύπτεται ἀπὸ σύγχρονη γειτονικὴ οἰκοδομή. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ δὲν διαπιστώθηκαν λείψανα ἀποχετευτικῆς κατασκευῆς γιὰ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς ποὺ πιθανὸν συγκεντρώνονταν μέσα στὴν αὐλὴ.

Ἀρχίζοντας τὴν ἐξέταση τῶν χώρων τοῦ σπιτιοῦ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ μιλήσει γιὰ τρεῖς πτέρυγες. Ἡ πρώτη καὶ σημαντικότερη εἶναι αὐτή, ποὺ καταλαμβάνει τὴ ΒΔ. πλευρὰ τοῦ σπιτιοῦ καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε χώρους. Οἱ ἄλλες δυὸ πτέρυγες πλαισιώνουν τὴν αὐλὴ ἀπὸ Βορρὰ καὶ Νότο. Ἀμεσα σχετικὸς καὶ λειτουργικὰ συνδεδεμένος μὲ τὴν αὐλὴ εἶναι ὁ χώρος Π, ὅπως φαίνεται καὶ στὸ σχέδιο. Τὸ σχῆμα του καὶ ἡ ἐπικοινωνία του μὲ τὴν αὐλὴ, μὲ ἓνα μεγάλο ἄνοιγμα σχεδὸν ὅσο εἶναι τὸ πλάτος του, δίνουν τὴν ἐντύπωση ἑνὸς μεγάλου διαδρόμου σὰν συνέχειά της. Ἀπὸ τὸ στρῶμα καταστροφῆς μὲ τὰ κεραμίδια, ποὺ βρέθηκαν σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ χώρου, ἀποδεικνύεται ὅτι ἦταν στεγασμένος. Ἀπὸ τὶς φιλολογικὲς μαρτυρίες τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ποὺ περιγράφουν μὲ κάποιον λεπτομερειακὸ τρόπο κατοικίες, φαίνεται πὼς ταιριάζει μὲ τὸ τμῆμα, ποὺ ὀνομάζεται «παστάς»³. Στὰ περισσότερα ὅμως γνωστὰ παραδείγματα οἰκιῶν ἡ παστάδα εἶναι συνήθως μιὰ στοὰ κυρίως στὴ Β. πλευρὰ τῆς αὐλῆς.

Ὡστόσο δυὸ παραδείγματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα θεωρεῖται καὶ τυπικὸ ὅσον ἀφορᾷ στὴ μορφή καὶ τὴ θέση τῆς παστάδας, βρίσκονται ἀρκετὰ κοντὰ στὴν περίπτωσή τῆς οἰκίας στὸ Κοπανάκι. Στὸ σπίτι, ποὺ ἀνέσκαψε ὁ Γ. Οἰκονόμος στὰ 1914 στὴν Πέλ-

1. Πάπυρος Ὁξυρύγχου (Ἑλληνικὰ Ὁξυρύγχια) V, XII, 5 - XIII, 1. . . τότε δὲ τῶν Ἀθηναίων ἡ χώρα πολυτελέστατα τῆς Ἑλλάδος κατεσκευάστο· ἐπεπόνθει γὰρ μικρὰ κακῶς ἐν ταῖς ἐμβολαῖς ταῖς ἐμπροσθεν ὑπὸ τῶν Λακεδαιμονίων, ὑπὸ δὲ τῶν Ἀθηναίων οὕτως ἐξήσκητο καὶ διεπεπόνητο καθ' ὑπερβολὴν ὥστε χώραν ἦν οὐδὲν παρ' αὐτοῖς ἐπάρατον οἰκήσεις δὲ καὶ κάλλιον ὀικοδομημένας ἢ παρὰ τοῖς ἄλλοις εἶχον. . .

2. WIEGAND - SCHRADER, Priene, τὸ σπίτι ESH I ἔχει διαστάσεις 27.80×16.10 μ.

3. LIDDEL - SCOTT, λ. παστάς. ΗΡΟΔΟΤΟΣ II 169

Καὶ γὰρ τὸ Ἀμάσιος σῆμα ἐκαστέρῳ μὲν ἐστὶ τοῦ μεγάρου ἢ τὸ τοῦ Ἀπρίου καὶ τῶν τούτων προπατόρων, ἐστὶ μέντοι καὶ τοῦτο ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ ἱεροῦ, παστάς λιθίνη μεγάλη καὶ ἡσκημένη στύλοισι τε φοίνικας τὰ δένδρεα μεμιμημένοι καὶ τῇ ἄλλῃ δαπάνῃ· ἔσω δὲ ἐν τῇ παστάδι διξὰ θυρώματα ἔστηκε, ἐν δὲ τοῖς θυρώμασι ἡ θήκη ἐστὶ. ΞΕΝΟΦΩΝ, Ἀπομνημονεύματα III 8,9 Οὐκοῦν ἐν ταῖς πρὸς μεσημβρίαν βλέπουσας οἰκίας τοῦ μὲν χειμῶνος ὁ ἥλιος εἰς τὰς παστάδας ὑπολάμπει, τοῦ δὲ θέρους ὑπὲρ ἡμῶν αὐτῶν καὶ τῶν στεγῶν πορευόμενος σκιὰν παρέχει. VITRUVIUS, VI, VII 1 καὶ 2 - 7.

λα¹, ἡ παστάδα ἔχει σχῆμα ἐπίμηκες, ἐπικοινωνεῖ μὲ μεγάλο ἄνοιγμα μὲ τὴν αὐλή καὶ σὲ αὐτὴν ἀνοίγουν τὶς θύρες τοὺς τὰ περισσότερα δωμάτια. Ἡ παστάδα ἐπίσης τοῦ σπιτιοῦ AV4 τῆς Ὀλύνθου² παρουσιάζει μιὰ παραπλήσια μορφή. Καὶ στὰ δύο παραπάνω παραδείγματα ἡ παστάδα φαίνεται νὰ ἔχει μιὰ ἐξελιγμένη μορφή, καὶ ἂν δὲν εἶναι ὑπερβολικό, ἴσως ἡ παστάδα, ποὺ ἐξετάζουμε, νὰ ἔχει τὴν πρώτη μορφή, αὐτὴ ποὺ εἶχαν τὰ σπίτια τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς.

Τῶν δωματίων III καὶ V ὁ ρόλος καὶ ἡ χρησιμότητα εἶναι δύσκολο νὰ καθοριστοῦν. Στὴ ΒΑ. γωνία τοῦ δωματίου III μιὰ κυλινδρική πέτρα, ποὺ βρέθηκε στὴ θέση τῆς καὶ ποὺ ἴσως ἀποτελοῦσε βάση γιὰ κάποια ξύλινη ἢ ἄλλη κατασκευή, δὲν βοηθᾷ στὴν περίπτωση αὐτῇ. Τὰ κομμάτια ἀπὸ πιθάρια καὶ οἱ πυθμένες τριῶν ἄλλων, ποὺ βρέθηκαν στὴ θέση τοὺς μέσα στὸ χῶρο V τοῦ δίνουν χαρακτήρα ἀποθηκευτικό, παρόμοιο μὲ αὐτὸν τοῦ μεγάλου δωματίου IV. Τὸ χαρακτηριστικὰ μεγάλο αὐτὸ δωμάτιο μὲ τὶς τρεῖς λιθόχτιστες βάσεις γιὰ ξύλινα προφανῶς στηρίγματα εἶναι τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ δωμάτιο τοῦ σπιτιοῦ καὶ μὲ τὴν πρώτη ματιὰ θὰ μπορούσε νὰ ἀναγνωριστεῖ σὲ αὐτὸ ἓνας σημαντικὸς λειτουργικὸς χῶρος, ὅπως π.χ. ὁ ἀνδρώνας. Ἡ παρουσία ὅμως ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ τῶν ξύλινων στηριγμάτων, ποὺ δημιουργοῦν ἓνα πρόβλημα καὶ μιὰ διάσπαση τῆς ἐσωτερικῆς διαρύθμισης τοῦ χώρου, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τῶν δυὸ πιθαριῶν ποὺ βρέθηκαν στὴ θέση τοὺς κοντὰ στὴ ΝΑ. γωνία τοῦ δωματίου καὶ τῶν κομματιῶν ἀπὸ ἄλλα δώδεκα τουλάχιστον, δὲν μποροῦν νὰ στηρίξουν αὐτὴ τὴν ἄποψη, ἀλλὰ ἀντίθετα ἐνισχύουν ἐκείνη τοῦ χαρακτηρισμοῦ ὡς ἀποθηκευτικοῦ χώρου. Τὸ πάχος τῶν τοίχων τῶν τριῶν αὐτῶν δωματίων (III, IV καὶ V) καθὼς καὶ τῶν δωματίων τῆς ΒΑ. πτέρυγας τοῦ σπιτιοῦ εἶναι 50 ἐκ. καὶ θὰ μπορούσε νὰ ἔχει προβλεφθεῖ γιὰ νὰ βασιάζουν καὶ δεύτερο ὄροφο. Στὰ διώροφα σπίτια τῆς Ὀλύνθου καὶ τῆς Πέλλας τὸ πάχος τῶν τοίχων εἶναι περίπου τὸ ἴδιο. Εἰδικὰ στὸ δωμάτιο IV ὁ ΒΔ. τοῖχος ἔχει μεγαλύτερο πάχος 0.80 μ. ἐνῶ οἱ βάσεις γιὰ τὰ ξύλινα στηρίγματα τῆς ὀροφῆς ἐνισχύουν τὴν ἄποψη αὐτῇ. Πιθανὸν μιὰ σημαντικότερη λειτουργία νὰ εἶχε ὁ δεύτερος ὄροφος στὸ μεγάλο αὐτὸ χῶρο. Οἱ πέτρινες κατασκευὲς στὴ ΒΔ. καὶ ΝΔ. γωνία θὰ πρέπει στὴν περίπτωση αὐτῇ νὰ χρησίμευαν ὡς βάσεις γιὰ πάγκους ἐργασίας ἢ ἀποθήκευσης. Τὸ ἰσόγειο ἐπομένως τοῦ χώρου αὐτοῦ θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς «πιθεῶν».

Ὁ ἐπιμήκης χῶρος VI, τοῦ ὁποῦ ὁ κατὰ μῆκος ἄξονας εἶναι ἐγκάρσιος στὸν ἄξονα τοῦ σπιτιοῦ, εἶναι ἓνας ἐπίσης σημαντικὸς χῶρος ὡς πρὸς τὴ λειτουργία του. Τὸ δωμάτιο αὐτὸ αὐλίζεται στὴν «παστάδα» μὲ ἓνα μεγάλο ἄνοιγμα πλάτους 1.70 μ. καὶ ἐπικοινωνεῖ μὲ τοὺς χώρους IV καὶ V. Τὸ σημαντικότερο στοιχεῖο εἶναι ἡ ὀρθογώνιας μορφῆς λιθόχτιστη κατασκευή, ποὺ βρίσκεται στὸ κέντρο σχεδὸν τοῦ δωματίου καὶ ἀκολουθεῖ τὸν ἄξονά του, καὶ ποὺ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι μιὰ ἐστία, μολονότι ἐλάχιστα μόνο λείψανα φωτιᾶς ἐπισημάνθηκαν. Τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου εἶναι χωμαῖνο. Σὲ περίπτωση ποὺ τὸ σπίτι εἶχε ἀνδρῶνα ἢ ἓνα παρόμοιου χαρακτήρα δωμάτιο, τότε

1. Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, ΠΑΕ 1914, πίν. 133 - 148, ΠΑΕ 1915, 237 - 244.

2. Olynthus VIII 90, πίν. 95.

θὰ μπορούσε τὸ δωμάτιο αὐτὸ νὰ ἐξυπηρετεῖ τὸ σκοπὸ αὐτό, γιὰ τοὺς ἐξῆς λόγους:

α) Ἐπικοινωνεῖ μὲ τὴν παστάδα μὲ ἓνα μεγάλο ἄνοιγμα.

β) Τὸ ἄνοιγμα αὐτό, δηλαδὴ ἡ εἴσοδος τοῦ δωματίου, βρίσκεται λίγο ἔκκεντρα καὶ πρὸς τὴ δεξιὰ γωνία.

γ) Στὸ κέντρο σχεδὸν τοῦ δωματίου βρίσκεται ἡ ἐστία. Πρόβλημα ὥστόσο γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς ἀποψῆς αὐτῆς ἀποτελοῦν ἡ ἐπικοινωνία τοῦ δωματίου μὲ τοὺς χώρους IV καὶ V καθὼς καὶ ἡ ἀπουσία τῶν «κρασπέδων» πάνω στὰ ὁποῖα πατοῦσαν οἱ κλίνες, οἱ ὁποῖες ὅμως θὰ μπορούσαν νὰ στεροῦνται ἀπὸ αὐτὰ τὰ κράσπεδα καὶ νὰ πατοῦσαν ἀπευθείας πάνω στὸ δάπεδο. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ὑπολογίζοντας τὶς διαστάσεις τῶν κλινῶν σὲ 1.80×0.80 μ. χωροῦσαν συνολικὰ ἑννέα κλίνες.

Τὰ δωμάτια τῆς Β. πλευρᾶς, μικρότερων σχετικὰ διαστάσεων καὶ μορφῆς ποὺ πλησιάζουν τὸ τετράγωνο, θὰ πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦνταν ὡς βοηθητικοὶ χώροι καὶ ὡς δωμάτια ὕπνου ἢ ξενῶνες (διαιτητήρια), ὅπως καὶ στὰ σπίτια τῆς Ὀλύνθου¹, ἐνῶ αὐτὰ τῆς Ν. πτέρυγας ὡς δωμάτια ἐργασίας. Ἐπειδὴ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα δὲν ἐπεκτάθηκε γύρω ἀπὸ τὸ σπίτι γιὰ τεχνικοὺς κυρίως λόγους, δὲν ἔγινε δυνατὸ νὰ διαπιστωθεῖ ὁ ἀριθμὸς καὶ ἡ μορφή τῶν προσκτισμάτων, ποὺ πιθανὸν εἶχε τὸ κτήριο. Τὸ δωμάτιο πάντως XI, ποὺ κατὰ κάποιον τρόπο παρουσιάζει μιὰ ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὸ ὅλο συγκρότημα, ἀφοῦ δὲν ἐπικοινωνεῖ μὲ αὐτό, θὰ πρέπει σίγουρα νὰ ἀποτελεῖ ἓνα τέτοιο πρόσκτισμα. Ἡ χρῆση του ὡς βοηθητικοῦ χώρου συνδέεται καὶ μὲ τὸν ἀγροτικὸ χαρακτήρα τοῦ σπιτιοῦ.

Τὰ στοιχεῖα, ποὺ συγκεντρώθηκαν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, δὲν εἶναι ἀπόλυτα ικανοποιητικὰ ἀλλὰ ὥστόσο ἀρκετὰ γιὰ νὰ μπορέσει κανεὶς νὰ προτείνει μιὰ ἀναπαράσταση τῆς κατοικίας. Τὸ πρόβλημα ἐντοπίζεται κυρίως στὴ ΒΑ. γωνία τοῦ κτηρίου ἀφοῦ ἓνα μεγάλο μέρος του καλύπτεται ἀπὸ τὸ σύγχρονο κτίσμα, ποὺ βρίσκεται δίπλα. Παίρνοντας ὑπόψιν ὅτι ὁ Β. τοῖχος τοῦ σπιτιοῦ πιθανὸν εἶχε τὸ ἴδιο μῆκος μὲ τὸ Ν., καὶ μὲ βάση τὴ θέση τοῦ δωματίου X σὲ σημεῖο ψηλότερο σὲ σχέση μὲ τὸ ἀντίστοιχο δωμάτιο VII τῆς Ν. πτέρυγας, μὲ πιθανότητα μπορούμε νὰ ὑπολογίσουμε ὅτι στὴν πλευρὰ αὐτὴ ὑπῆρχαν τρία δωμάτια ἰδίων περίπου διαστάσεων (εἰκ. 2).

Ὁ χώρος IX στὴ ΝΑ. γωνία τοῦ οἰκοδομήματος ἔχει τὴ μιὰ πλευρὰ του ἀνοιχτὴ καὶ εὐκόλως μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ «πρόθυρον»², τυπικὸ παράδειγμα τοῦ ὁποῖου δίνει σὲ ἀναπαράσταση ὁ D. M. Robinson³. Ἡ «αὐλεις θύρα»⁴ ποὺ ὡδηγοῦσε ἀπὸ τὸ πρόθυρο στὴν αὐλή, θὰ πρέπει νὰ βρισκόταν στὴ Β. πλευρὰ τοῦ χώρου αὐτοῦ. Τὴν Ἀ. πλευρὰ τοῦ συγκροτήματος πιθανὸν ἀποτελοῦσε ἓνας ἀπλὸς τοῖχος, ὅπως προτείνεται στὴν εἰκ. 2.

Ἀπὸ τὸ πᾶχος τῶν τοίχων φαίνεται πὼς τὰ δωμάτια τῆς Β. πτέρυγας εἶχαν καὶ

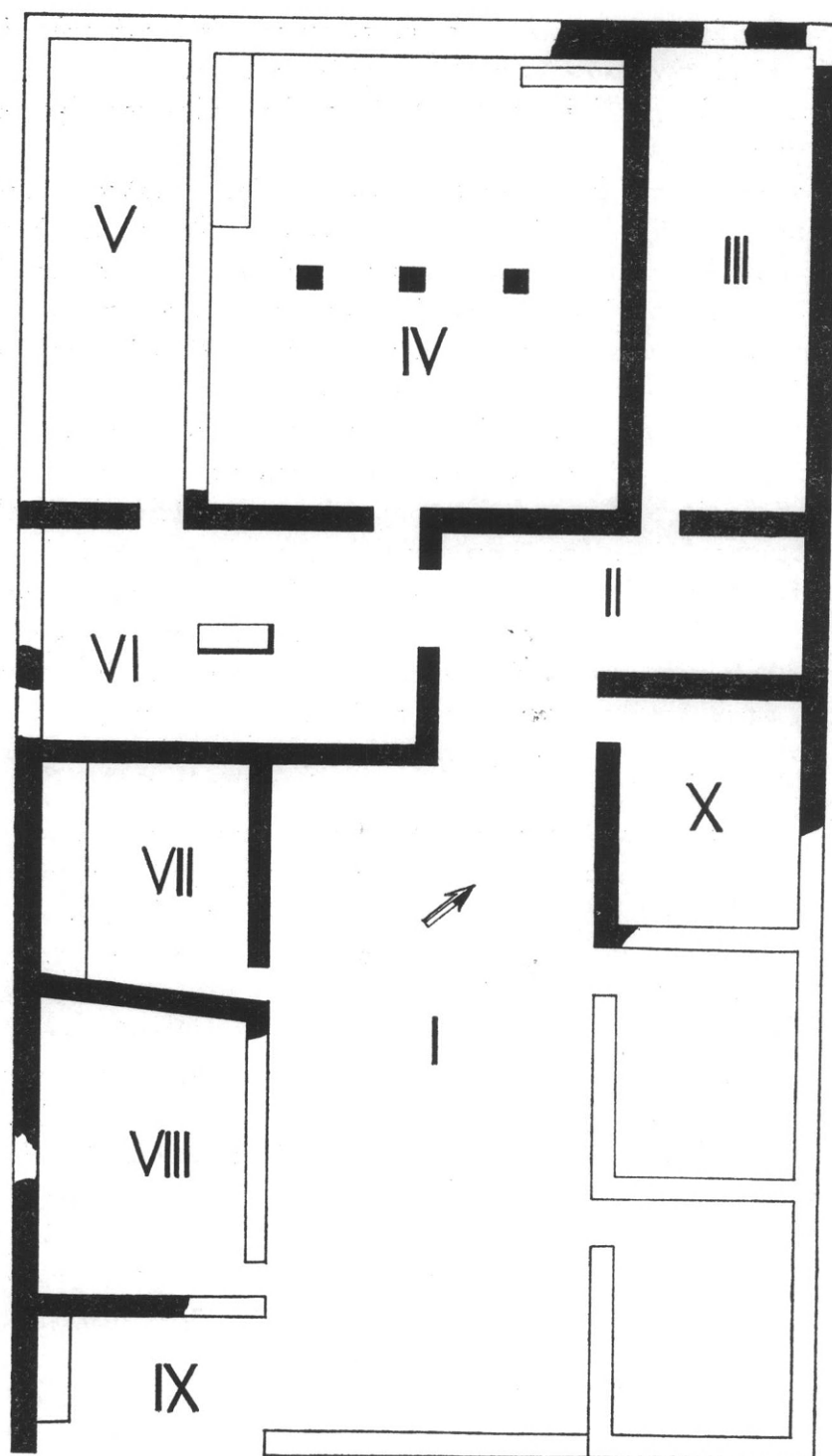
1. Ὁ.π. 170 - 171.

2. ΠΛΑΤΩΝ, Πρωταγόρας 314 C-D... ἐπειδὴ δὲ ἐν τῷ προθύρῳ ἐγενόμεθα, ἐπιστάντες περὶ τίνος λόγου, δὲ ἡμῖν κατὰ τὴν ὁδὸν συνέπεσεν ἵν' οὖν μὴ ἀτελής γένοιτο, ἀλλὰ διαπερανόμενοι οὕτως εἰσίοιμεν, στάντες ἐν τῷ προ-

θύρῳ διελεγόμεθα ἕως συνωμολογήσασιν ἀλλήλοις... ἐπειδὴ γοῦν ἐκρούσαμεν τὴν θύραν, ἀνοίξας καὶ ἰδὼν ἡμᾶς ἔφη...

3. Olynthus VIII 154 εἰκ. 9.

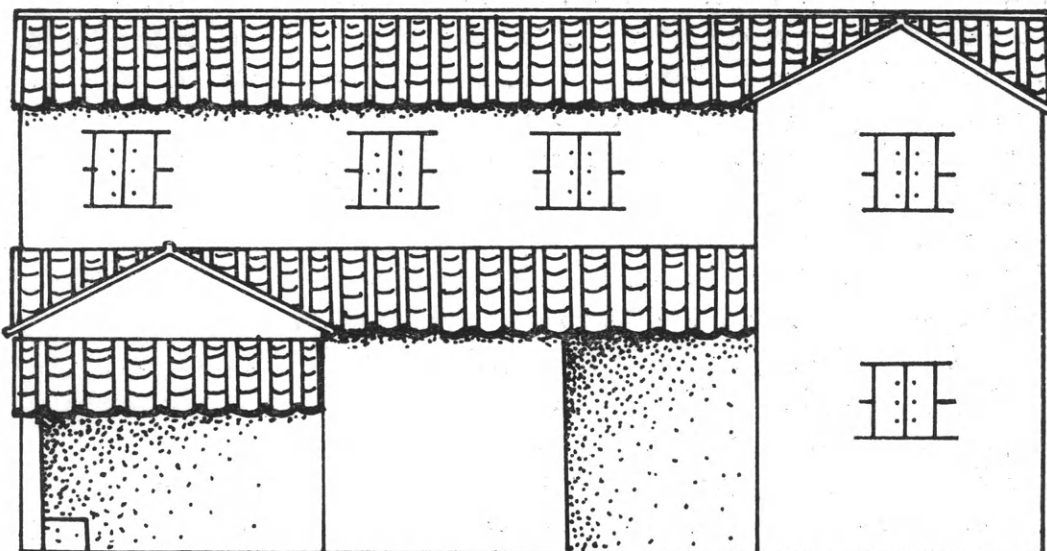
4. ΠΛΑΤΩΝ, Συμπόσιο 212 C.

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000

Εικ. 2. 'Αναπαράσταση τῆς κάτοψης τῆς οἰκίας.

δεύτερο ὄροφο. Τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ μὲ τὴ ΒΔ. πτέρυγα, τῆς ὁποίας ἡ διάταξη τῶν δωματίων θυμίζει κάπως αὐτὴ τῶν πρώιμων φάσεων τῆς ἱερατικῆς οἰκίας στὸ Ζωστήρα τῆς Ἀττικῆς¹. Ἡ προτεινόμενη ἀναπαράσταση φαίνεται στὴν εἰκ. 3.

Εἰκ. 3. Ὑποθετικὴ ἀναπαράσταση τῆς οἰκίας χωρὶς τὸν ἀνατολικὸ ἐξωτερικὸ τοῖχο τῆς αὐλῆς.

Νκ. '83.

Χρονολόγηση — Ἱστορικὴ τοποθέτηση

Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς κατοικίας οἱ ὑπάρχουσες ἀρχιτεκτονικὲς μορφὲς δὲν παρέχουν καμιὰ βοήθεια γιατί ἡ τοιχοδομία μὲ ἀκατέργαστες πέτρες δὲν ἀποτελεῖ ἀποφασιστικὸ χρονολογικὸ κριτήριό τουλάχιστον γιὰ τὴν οἰκιστικὴ ἀρχιτεκτονική². Οὔτε ἄλλωστε εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ στὴν προκειμένη περίπτωση μεμονωμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τῶν ὁποίων ἡ μορφή θὰ μπορούσε νὰ βοηθήσει στὸ πρόβλημα αὐτό.

Κατὰ συνέπεια ὡς μοναδικοὶ χρονολογικοὶ μάρτυρες μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν τὰ κινητὰ εὐρήματα μαζὶ μὲ τὴν κεραμική, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ β' τέταρτο τοῦ 6ου αἰώνα π.Χ. μέχρι τὸ τέλος τοῦ α' τέταρτου τοῦ 5ου αἰώνα π.Χ. (βλ. σχετικὸ κεφάλαιο). Τὸ διάστημα αὐτῶν τῶν ἑκατὸ περίπου χρόνων φαίνεται νὰ ἦταν καὶ ἡ διάρκεια τῆς ζωῆς τοῦ σπιτιοῦ, τὸ ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ χτίστηκε λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰώνα.

Τὸ σχέδιο τῆς κάτοψης, ὅπως ἀποκαλύφθηκε, ἦταν τὸ ἀρχικὸ καὶ δὲν ἔγινε καμιὰ

1. Φ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ἱερατικὴ οἰκία ἐν Ζωστήρι τῆς Ἀττικῆς, ΑΕ 1938, 1 - 31.

2. Γιὰ ἀρχιτεκτονικὴ κατοικιῶν γενικὰ βλ. B. C. RIDER, The Greek House, 1965 (ἀπὸ τὴ νεολιθικὴ ἐποχὴ μέχρι καὶ τὰ πομπηϊκὰ σπίτια). W. DINSMOOR, The Architecture of the Greece and Rome (1973)

322 - 325, 211 - 252. A. G. MC KAY, Houses, Villas and Palaces in the Roman World (1975). A. W. LAWRENCE, Greek Architecture (1962) 238 - 249. R. E. WYCHERLY, How the Greeks built Cities (1961) 175 - 197.

άλλαγή ή προσθήκη μεταγενέστερη. Τò μόνο ίσως τμήμα για τò όποιο θά μπορούσαν νά διατυπωθοῦν όρισμένες άμφιβολίες όσον άφορᾷ στη χρονολόγηση και την έξάρτησή του από τò κυρίως όρθογώνιο σπίτι, είναι τò τραπεζοειδές δωμάτιο στα βόρεια τοῦ κτηρίου, τοῦ όποίου οί τοίχοι δέν δένονται όργανικά με τò Β. έξωτερικό τοίχο τοῦ σπιτιοῦ αλλά έφάπτονται σέ αυτόν. Τò γεγονός αυτό ίσως δείχνει ότι τò δωμάτιο προστέθηκε άργότερα ως βοηθητικός χώρος τοῦ συγκροτήματος. 'Η τοιχοποιία του πάντως είναι ίδια με την τοιχοποιία τοῦ υπόλοιπου κτηρίου.

'Η καταστροφή τοῦ σπιτιοῦ συντελέστηκε πρὸς τίς άρχές τοῦ β' τέταρτου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. και δέν έγινε καμιά άπόπειρα νά ξανακατοικηθεῖ ό χώρος.

Στήν προσπάθεια νά τοποθετηθεῖ τò κτήριο μέσα σέ ιστορικά και κοινωνικά πλαίσια με βάση τή χρονολόγηση του είναι άναγκαία ή αξιολόγηση τοῦ ρόλου τῆς περιοχῆς κατά τή διάρκεια τῶν τελευταίων Μεσσηνιακῶν πολέμων.

Μετά τò δεύτερο Μεσσηνιακό πόλεμο, πού τελείωσε τò 657 π.Χ. με νίκη τῶν Σπαρτιατῶν, όλη ή πεδινή Μεσσηνία μαζί και ή περίφημη πεδιάδα τῆς Στενυκλάρου προσαρτήθηκε στò σπαρτιατικό κράτος και μοιράστηκε σέ κλήρους ανάμεσα στοῦς άκληρους ἐνήλικες Σπαρτιάτες, πού έγιναν «όμοιοι» και έκαναν εἴλωτες τοῦς Μεσσηνίους.

Μιά τέτοια μόνιμη εγκατάσταση τῶν Λακεδαιμονίων στην περιοχή αυτή είναι όπωσδήποτε ένας βασικός παράγοντας για την κοινωνική διαμόρφωση και την πορεία τῆς οίκιστικῆς στη Μεσσηνία. 'Εξάλλου γενικά ό 6ος αἰ. π.Χ., όπως και οί άρχαιολογικές μαρτυρίες άποδεικνύουν, άποτελεῖ τή λαμπρότερη περίοδο τῆς ιστορίας τοῦ σπαρτιατικοῦ κράτους τόσο στην έξωτερική πολιτική όσο και στην εὐνομία, την όργάνωση τῆς κοινωνίας και την ανάπτυξη τῆς τέχνης.

Οί Σπαρτιάτες μετά τò δεύτερο Μεσσηνιακό πόλεμο δέν παίζουν άπλά τò ρόλο τοῦ κατακτητῆ στην περιοχή τῆς Μεσσηνίας αλλά συμπεριφέρονται σάν ιδιοκτῆτες τῆς καταπατημένης γῆς με άπόλυτα δικαιώματα.

'Από την άλλη πλευρά γεγονότα, όπως ή προσέγγιση τῆς Σπάρτης με την Τεγέα μετά τò 560 π.Χ. όποτε τελείωσε και ό μεταξύ τους πόλεμος, αλλά και όρισμένες έσωτερικές πολιτικακές μεταβολές, πού όφειλονται στò νομοθέτη Χίλωνα, βασική έπιτυχία τοῦ όποίου θεωρεῖται ή έξίσωση τῶν έφόρων και τῶν βασιλέων, έπαιξαν άναμφίβολα σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση τῆς δομῆς τῆς κοινωνίας τῆς Σπάρτης. Γεγονός είναι βέβαια ότι ή Σπάρτη ήταν μιὰ σχετικά «κλειστή» κοινωνία συγκριτικά με τίς υπόλοιπες πόλεις τῆς 'Ελλάδας. 'Η παρουσία ώστόσο σέ αυτήν σημαντικῶν προσώπων από άλλες πόλεις κατά τὸν 6ο αἰ., κυρίως ανθρώπων τοῦ πνεύματος, όπως τοῦ Σάμιου Θεόδωρου, τοῦ Στησίχορου και τοῦ Θεόγνι, δείχνει όπωσδήποτε ένα «άνοιγμα» τῆς Σπάρτης πρὸς τὰ έξω.

Τò μέγεθος και ή θέση τοῦ αρχαίου σπιτιοῦ στò Κοπανάκι, περίπου στò κέντρο τῆς Β. Μεσσηνίας, θά μπορούσε μάλλον νά τò συνδέσει με κάποιον πρόσωπο ή με μιὰ οικογένεια τῆς άγροτικῆς κοινωνίας τῶν Σπαρτιατῶν τῆς Μεσσηνίας· ένα είδος δηλαδή γαιοκτήμονα, πού είχε στην ύπηρεσία του Μεσσηνίους εἴλωτες.

'Η καταστροφή τοῦ σπιτιοῦ από φωτιά, όπως δείχνουν τὰ άνασκαφικά δεδομένα,

στὶς ἀρχές τοῦ β' τέταρτου τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. συμπίπτει μὲ τὴν ἔκρηξη τοῦ Γ' Μεσσηνιακοῦ πολέμου, κατὰ τὸν ὁποῖο συνέβησαν σημαντικὲς καταστροφές στὴν ὑπαιθρο τῆς Μεσσηνίας κυρίως ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτες Μεσσηνίους εἰλωτες.

Κεραμεικὴ

Τὰ περισσότερα ἀγγεῖα, ποὺ βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση τοῦ ἀρχαίου σπιτιοῦ, εἶναι ἀγγεῖα καθημερινῆς χρήσης, πιθάρια, χονδροειδῆ ἀγγεῖα, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ τὰ μικρὰ ἀγγεῖα, ὅπως κύλικες, οἶνοχόες, κύπελλα καὶ σκύφοι· εἶναι δεύτερης ποιότητος ἀγγεῖα μὲ μαῦρο, τὶς περισσότερες φορές, γάνωμα, τὸ ὁποῖο ὅμως σχεδὸν πάντα εἶναι ἀπολεπισμένο.

Ἡ ἔλλειψη ὥστόσο κεραμεικῆς τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὴ Μεσσηνία¹ δὲν μᾶς δίνει περιθώρια γιὰ ἐξέταση τοῦ συγκεκριμένου συνόλου σὲ σχέση μὲ παραδείγματα ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ. Ἐτσι ἡ χρονολογικὴ κατάταξη τῶν ἀγγείων ἔγινε μὲ βάση τὰ παράλληλα ἀπὸ ἄλλες περιοχές, ὅπως τὴν Ὀλυμπία, τὴ Λακωνία, τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορὰ καὶ τὴν Κόρινθο. Ὅπωςδήποτε ἡ κεραμεικὴ ἀπὸ τὸ Κοπανάκι παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον καὶ ἡ διεξοδικὴ μελέτη της γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ ἐργαστηρίου ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται θὰ ἦταν πολὺ χρήσιμη.

Ἐνας ἀρκετὸς ἀριθμὸς κυλικῶν (ἀρ. 15 - 24) ἀνήκει στὸν τύπο τῶν κυλικῶν χωρὶς πόδι τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, πολλὰ παραδείγματα τῶν ὁποίων συναντᾶ κανεῖς στὴν Ὀλυμπία² καὶ στὴ Λακωνία. Ὅλες σχεδὸν οἱ κύλικες ἔχουν σῶμα χαμηλὸ καὶ φουσκωτὸ καὶ χεῖλος ποὺ στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω. Εἶναι ὅλες ἀκόσμητες καὶ ἔφεραν μαῦρο, ἀραιὸ γάνωμα (black glazed) κακῆς ποιότητος, γι' αὐτὸ καὶ ἀπολεπισμένο σχεδὸν ἐξολοκλήρου. Ἀπὸ τὸ σχῆμα τους καὶ σύμφωνα μὲ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα τῆς Ὀλυμπίας μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 6ου μέχρι καὶ τὸ α' τέταρτο τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ.

Ὁ τύπος τῆς οἶνοχόης ποὺ συναντᾶται στὸ Κοπανάκι εἶναι αὐτὸς μὲ ἐπίπεδη, δισκόμορφη βάση καὶ σῶμα σφαιρικὸ (ἀρ. 7) ἢ ἐλαφρὰ ὠοειδές. Ἡ οἶνοχόη ἀρ. 6 μὲ τὸ σχεδὸν σφαιρικὸ σῶμα, τὸν κοντὸ καὶ ἀνοιχτὸ λαιμὸ καθὼς καὶ τὸ πολὺ εὐρὺ τριφυλλόσχημο στόμιο, βρίσκει τὰ παράλληλά της στὸ α' τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.

Μόνο μία ὑδρία σὲ σχετικὰ καλὴ κατάσταση βρέθηκε (ἀρ. 1) ἐνῶ ἀπὸ τρεῖς ἄλλες μόνο οἱ λαιμοὶ καὶ τὰ χεῖλη. Ὁ τύπος αὐτὸς τῆς ὑδρίας μὲ τὸ φουσκωτὸ ἐλαφρὰ ἀπιόσχημο σῶμα καὶ τὸν πλατὺ λαιμὸ, ποὺ ἀνοίγει πρὸς τὰ ἔξω ὅσο προχωρεῖ πρὸς τὸ χεῖλος, ἀνήκει χρονολογικὰ στὸν 6ο αἰῶνα. Χαρακτηριστικὴ λεπτομέρεια στὰ ἀγγεῖα αὐτὰ εἶναι τὸ λεπτὸ πλαστικὸ κορδόνι, ποὺ περιτρέχει τὸ λαιμὸ στὸ ὕψος τῆς ἀρχῆς τῆς κάθετης λαβῆς. Ἀγγεῖα μὲ τὸ ἴδιο χαρακτηριστικὸ κορδόνι καὶ στὸ ἴδιο σημεῖο τοῦ λαιμοῦ ἀπὸ τὴν Tocra ὁ Hayes τὰ χαρακτηρίζει λακωνικά³.

Τὸν ἀμφορέα ἀντιπροσωπεύουν ἀποσπασματικὰ δυὸ κομμάτια, τὰ ὁποῖα, παρόλες

1. Φτωχὰ λείψανα ἀρχαϊκῆς κεραμεικῆς μέχρι τώρα ἀπὸ ἀνασκαφές σὲ ὁλόκληρὴ τὴ Μεσσηνία βλ. ΑΔ 27, 1972, Β1, 258 κέ. ἀπὸ τὴ Μύλα — ΑΔ 1916, 101 - 103 ἀπὸ τὸ ἱερό τοῦ Κορύθου Ἀπόλλωνα στὸ

Λογγά.

2. Olympische Forschungen VII (1975).

3. Excavations at Tocra I 88.

τις μικροδιαφορές, ανήκουν στον ίδιο τύπο, που φαίνεται να έχει σχέση με άμφορείς από την Τοκρα και μάλιστα από λακωνικό έργαστήριο.

Τέσσερα άγγεϊα με την ίδια διακόσμηση από ζώνες, που όρίζονται με λεπτές αυλακώσεις και που καλύπτονται με ανάγλυφα γλωσσοειδή κοσμήματα, είναι από τα πιο φροντισμένα άγγεϊα και αποτελούν μια ξεχωριστή ομάδα, με την οποία άξιζει να ασχοληθούμε περισσότερο. Τα σχήματα είναι σκύφος, κάνθαρος (άρ. 13, 25, 26) και ένα κομμάτι από το σώμα κλειστού άγγείου με λεπτά τοιχώματα, μάλλον οίνοχόης. Ο πηλός τους είναι καθαρός και ή επιφάνειά τους καλύπτεται με μαύρο στιλπνό γάνωμα, το οποίο τις περισσότερες φορές έχει απολεπιστεί σε μεγάλο βαθμό.

Με την πρώτη ματιά ή τεχνική και ο τρόπος διακόσμησης των άγγείων αυτών θυμίζουν τις λεγόμενες ήλειακές ληκύθους¹, οι οποίες χρονολογούνται από το τέλος του 5ου αιώνα και μετά. Στην προκειμένη περίπτωση όμως το είδος των άγγείων δεν επιτρέπει άμεση συσχέτιση με τις ληκύθους αυτές. Ο σκύφος-κύλικα άρ. 25 φαίνεται να βρίσκει τα παράλληλά του άναφορικά με το σχήμα στις άρχες του 5ου αιώνα, όπως δείχνουν παραδείγματα από το Βόρειο νεκροταφείο της Κορίνθου², χρονολογημένα με άρκετη σιγουριά. Ο σκύφος άρ. 26 επίσης σαν σχήμα στέκεται δίπλα σε παρόμοια από την Όλυμπία³, που χαρακτηρίζονται ύστεροαρχαϊκά, ενώ ο κάνθαρος άρ. 13 δεν φαίνεται να έχει θέση μετά το α' τέταρτο του 5ου αιώνα. Όπωςδήποτε τα άγγεϊα αυτά με την τυπική διακόσμηση αποτελούν ένα πρόβλημα για την κεραμεική της περιοχής τόσο για τη χρονολόγησή τους όσο και για την προέλευσή τους. Η σκέψη ότι ίσως αποτελούν προδρομικά παραδείγματα των ήλειακών ίσως αποδειχτεί ότι δεν απέχει πολύ από την αλήθεια. Με κάποια επιφύλαξη μπορούν να χρονολογηθούν στις άρχες του 5ου αιώνα. Ένα κομμάτι άνοιχτού άγγείου με παρόμοια διακόσμηση βρέθηκε σε πηγάδι της Όλυμπίας, του οποίου τα υπόλοιπα εύρήματα δεν μπορούν να χρονολογηθούν μετά το 460 π.Χ.⁴

Ένα άλλο είδος μικρού άγγείου είναι το κύπελο-οίνοχόη άρ. 14. Ανήκει στον τύπο της οίνοχόης του Φειδία⁵ αλλά το παράδειγμα από το Κοπανάκι είναι πρωιμότερο και φαίνεται να βρίσκεται χρονολογικά άνάμεσα σε παρόμοια από την Άγορά⁶ και σε τρία από την Τοκρα⁷, τα οποία ο Hayes⁸ συσχετίζει με ένα από τα Κύθηρα⁹, χρονολογημένο από την Jeffery στα 510 - 500 π.Χ.¹⁰

1. Για τις ήλειακές ληκύθους βλ. K. SINN, Das Heiligtum der Artemis Limnatis bei Kombothece, AM 93, 1978, 45 - 82, πίν. 21 - 26. Γ. ΧΑΤΖΗ, Κεραμεική ύστεροκλασικών χρόνων από την Άμαλιάδα, Α' Τόμος της Έπετηρίδας της Έταιρείας Ήλειακών Μελετών, Άθήνα 1982.

2. Για το σχήμα του άγγείου βλ. Corinth XIII 155 - 156, όπου και ή σχετική βιβλιογραφία. Τα πιο κοντινά παραδείγματα στην προκειμένη περίπτωση είναι: Corinth XIII άρ. 227,6, πίν. 37 (490 - 480 π.Χ.) με τη διαφορά ότι στο κορινθιακό ή βάση είναι δακτυλιόσχημη, καθώς και το άρ. 295,6 (480 - 470 π.Χ.).

3. Olympische Forschungen VIII εικ. 24,7 (71 SO).

4. Την πληροφορία όφειλω στον άρχαιολόγο κ. G. Schielbach, τον όποιο και εύχαριστώ.

5. Για τον τύπο βλ. U. KNIGGE, Der Südhügel 128 όπου και ή σχετική βιβλιογραφία, άρ. 162,4 πίν. 34,3, που το χρονολογεί στο α' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Έπίσης βλ. Agora XII 72 - 74, Tocra I άρ. 985 - 986 πίν. 67.

6. Agora XII άρ. 493 (480 - 470 π.Χ.).

7. Tocra I άρ. 985 - 986.

8. Ό.π. 86.

9. WALTERS, BMC Vases IV άρ. 233.

10. L. JEFFERY, Local Scripts of Archaic Greece 194 άρ. 4.

Ἀπὸ τὸ σχῆμα τὰ δυὸ σχετικὰ μικρὰ πινάκια (ἀρ. 35, 36) τοποθετοῦνται κοντὰ στὸ ἀρ. 1002 τῆς Ἀγορᾶς καὶ πρὸς τὸ τέλος τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.¹

Πέντε χονδροειδῆ ἀγγεῖα οἰκιακῆς χρήσης, ποὺ συμβατικὰ χαρακτηρίζονται ἰγδία², βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τὸ στρῶμα καταστροφῆς. Ἀπὸ αὐτὰ ἓνα εἶναι ἀκέραιο καὶ τὰ ὑπόλοιπα σώζονται ἀποσπασματικά. Τὸ μέγεθός τους εἶναι σχεδὸν τὸ ἴδιο μὲ ἐλάχιστες διαφορὲς στὶς διαστάσεις, ἔχουν χοντρά τοιχώματα, βάση σὲ σχῆμα χαμηλῆς κολούρου πυραμίδας καὶ χεῖλη χοντρά, ποὺ στρέφονται ἔντονα πρὸς τὰ ἔξω. Πλῆθος μικρὰ πετραδάκια, κολλημένα στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν ἀγγείων αὐτῶν, τὴν καθιστοῦν ἀδρῇ προφανῶς γιὰ τὸ «ἄλεσμα» τῶν τροφῶν. Μὲ βάση τὰ δεδομένα τῆς Ἀγορᾶς χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 6ου μέχρι τὸ α' τέταρτο τοῦ 5ου αἰώνα π.Χ.

Ἀνάμεσα στὰ ἐνδιαφέροντα εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ σπιτιοῦ συγκαταλέγεται καὶ ἓνας ἀριθμὸς πίθων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὅμως κανένας δὲν βρέθηκε ὁλόκληρος. Δυὸ σώζονται κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους, ἄλλοι δυὸ σώζουν τόσα κομμάτια ὥστε νὰ δίνουν ὅλα τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀναπαράστασή τους, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι σώζονται ἀποσπασματικά. Συνολικὰ διαπιστώθηκαν 22 πιθάρια, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρέθηκαν στὸ μεγάλο δωμάτιο IV.

Ἐνῶ στὴν ὑπόλοιπη κεραμεικὴ γενικὰ δὲν διακρίνεται καμιὰ ἰδιαίτερη φροντίδα καὶ προσοχή, ἀντίθετα στὴν περίπτωση τῶν πιθαριῶν παρατηρεῖται μιὰ προσπάθεια γιὰ ἁρμονία ἀναλογιῶν καὶ διακόσμησης³. Ἀπὸ τίς βάσεις ποὺ σώθηκαν συμπεραίνεται ὅτι τὰ πιθάρια εἶχαν ἐπίπεδο πυθμένα καὶ πλατιά βάση ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα ὀζυπύθμενο. Τὰ στόμιά τους ἐπίσης ἦταν πολὺ ἀνοιχτὰ σὲ σχέση μὲ τὴν βάση καὶ τὴν κοιλία καὶ παρουσίαζαν σχεδὸν πάντα τὴν ἴδια τυπικὴ μορφή μὲ τὴν ἐπίπεδη πάνω ἐπιφάνεια, λοξότμητη τὴν ἐξωτερικὴ καὶ ἐλαφρὰ κοίλη τὴν κάτω, ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὸν ὦμο. Μιὰ ὁμάδα πίθων παρουσιάζουν ἐντελῶς ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τόσο στὸ σχῆμα ὅσο καὶ στὴ διακόσμηση. Ἡ τάση τῆς καμπύλης γραμμῆς νὰ παραχωρήσει τὴ θέση τῆς στὴν εὐθεία συντελεῖ στὴ διαμόρφωση τοῦ σώματος σὲ τρία σαφῆ μέρη, ποὺ ἄρθρωνονται μὲ ἀκμές, πάνω στὶς ὁποῖες τίς περισσότερες φορὲς ὑπάρχουν διαφορετικὰ σὲ κάθε περίπτωσι π्लाστικά κορδόνια μὲ αὐλακιές ἀνάμεσά τους⁴. Συνήθως τὰ κορδόνια αὐτὰ στὸ κάτω μέρος τῶν πιθαριῶν εἶναι δύο ἐνῶ στὴν πάνω ἄρθρωση τρία, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀρ. 56, ποὺ ἔχει ἓνα. Εἶναι πραγματικὰ ἀξιοθαύμαστος ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ τεχνίτης θέλει νὰ πρωτοτυπήσει καὶ νὰ «παίξει» μὲ τὸ διακοσμητικὸ αὐτὸ θέμα

1. Agora XII ἀρ. 1002 εἰκ. 9 (520 - 500 π.Χ.).

2. Γιὰ τὴν χρῆση τῶν ἀγγείων αὐτῶν καθὼς καὶ γιὰ τὴν τεχνικὴ τους βλ. Agora XII 221 - 223 (mortars). Στὴν προκειμένη περίπτωσι, ἀφοῦ ὑπάρχει ὁ ἀρχαῖος ὅρος, χρησιμοποιήθηκε ἀμετάβλητος «ἰγδίον».

3. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ χωρίο τοῦ ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Λάχης 187B: κατὰ τὴν παροιμίαν ὅμιν συμβαίνει ἐν πίθῳ ἢ κεραμείᾳ γιγνομένη.

4. Δύο παρόμοιες ὁμάδες ἀπὸ π्लाστικά κορδόνια φέρει

καὶ μεγάλος ἀμφορέας ἀπὸ τὴ Σπάρτη (ἀρχαῖκῶν χρόνων). Βλ. ΧΡ. ΧΡΗΣΤΟΥ, Λακωνικοὶ μετ' ἀναγλύφων ἀμφορεῖς, ΑΔ 19, 1964, 173 πίν. 79.

Τὰ ἴδια π्लाστικά κορδόνια καὶ σὲ μεγάλη λεκάνη ἀπὸ τὴ Λακαθέλα στὴν περιοχὴ τῆς Μίλας, ὅπου ἡ Θ. Καραγιωργὰ ἀνέσκαψε ἀρχαῖκὸ κτήριο. Βλ. ΑΔ 27, 1972, Β1, 258 κέ. Θ. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ, Ἀνασκαφὴ περιοχῆς ἀρχαίου Δωρίου, ΑΕ 1972, Χρον., 12 - 20.

προσπαθώντας κάθε φορά να το διαφοροποιήσει από άγγεϊο σε άγγεϊο. Έτσι στο πιθάρι αρ. 56 το μοναδικό κορδόνι στον ώμο έχει άπλη μορφή καμπύλης διατομής. Στο αρ. 60 τα κορδόνια, δυο στο κάτω μέρος και τρία στον ώμο, έχουν ράχη επίπεδη, ενώ στο αρ. 55, τρία κάτω και τέσσερα στον ώμο, είναι πιο λεπτά και τα μεταξύ τους αulάκια είναι πολύ στενά σαν έγχαραξεις.

Το σχήμα των παραπάνω πιθαριών δείχνει ολοφάνερα ότι μιμούνται μεταλλικά πρότυπα. Έκεί όμως όπου μπορεί καλύτερα να διαπιστωθεί αυτή η σχέση εξάρτησης είναι οι λαβές τους με τη μαστοειδή απόφυση και τις όφιοειδείς άπολήξεις¹, κολλημένες πάνω στο σώμα του άγγεϊου, όπως ακριβώς και οι λαβές σε αρχαϊκά μεγάλα χάλκινα άγγεϊα. Συμπερασματικά στο θέμα της κεραμεικής μπορούμε να πούμε ότι παρουσιάζει επιδράσεις από λακωνικά και ήλειακά έργαστήρια και πιθανόν είναι ντόπιας παραγωγής από τεχνίτες, που έμπνεύστηκαν τα σχήματα και τις διακοσμήσεις από άγγεϊα είσαγμένα από την Ήλεια και τη Λακωνία.

Κατάλογος εύρημάτων

Α. Διάφορα

1. ΑΕ 3023 (πίν. 80α(γ)). Βαρίδιο² σχήματος κολούρου πυραμίδας. Στο πάνω μέρος όπη για άνάρτηση. Πηλός κοκκινωπός κίτρινος με λίγες προσμίξεις. Ύψ. 6.5 εκ., έμβ. βάσ. 3×3.3 εκ.
2. ΑΕ 3024 (πίν. 80α(β)). Βαρίδιο σχήματος πυραμίδας. Στη μία πλευρά έγχαρακτο προς τα κάτω βέλος. Στο πάνω μέρος όπη για άνάρτηση. Πηλός καστανοκίτρινος ιδιαίτερα σκληρός. Ύψ. 7 εκ. Βάση 4.6×4.3 εκ.
3. ΑΕ 3025 (πίν. 80α(α)). Βαρίδιο σε σχήμα κολούρου πυραμίδας με όπη στο πάνω μέρος για άνάρτηση. Πηλός κοκκινωπός-κίτρινος, άκάθαρος. Ύψ. 8 εκ., βάση 4×4.5 εκ.
4. ΑΕ 3026. Το κάτω μισό πυραμιδοειδούς βαριδίου. Πηλός κοκκινωπός άκάθαρος. Σωζ. ύψ. 5 εκ., βάση 5×5.3 εκ. Από το χώρο VII.
5. ΑΕ 3063. Μεγάλο τμήμα από το πάνω μέρος στρωτήρα λακωνικού τύπου³. Πηλός κιτρινωπός

1. Παρόμοιες λαβές με μαστοειδή απόφυση βλ. ΑΔ 27, 1972, Β1, 242 - 246, πίν. 181, α, από τον άποθέτη Πα της άνασκαφής κοντά στον Εύρώτα. FR. HAM-DORF, Lakonische Perirrhantien, AM 89, 1974, 51, πίν. 26, I (λαβή παρόμοια με αυτές των πίων του Κοπανακίου σε λακωνική λεκάνη) και σ. 58 αρ. 12 (λαβή σε λεκάνη από το Γεράκι Λακωνίας του τέλους του 7ου αι. π.Χ.).

2. Προτιμήθηκε η όνομασία βαρίδιο από τις άλλες γνωστές, όπως «ύφαντικό βάρος» και «άγνυθα».

3. Το κομμάτι αυτό άναφέρεται στον κατάλογο ένδεικτικά. Μολονότι στο στρώμα καταστροφής βρέθηκαν πάρα πολλά κομμάτια κεραμιδιών, δέν έγινε κατορθωτό να συγκροτηθεί ένα όλόκληρο. Τα κεραμίδια πάντως, που χρησιμοποιήθηκαν, ήταν λακωνικού τύπου και πολύ μεγάλων διαστάσεων. Από τα γνωστά παραδείγματα

τα κεραμίδια του Ήραίου της Ολυμπίας (τέλος 7ου αι. π.Χ.) είχαν διαστάσεις $1.22 \times 0.588 - 0.555$ μ. (βλ. Olympia II, σ. 169 πίν. XCVIII), λίγο μικρότερα ήταν τα αρχαϊκά του Ήραίου της Σάμου, της φάσης του Ροίκου, 81×72 εκ., ενώ πολύ μικρότερα ήταν τα πρώιμα κλασικά της θόλου της Άγοράς των Αθηνών (470 π.Χ.), διαστάσεων 67×53 εκ.

Της Ολύνθου οι στρωτήρες είχαν διαστάσεις $95 \times 51 - 45$ εκ. ή $96 \times 50 - 47$ εκ. και οι καλυπτήρες $95 \times 19 - 21$ εκ. (βλ. Olynthus VII 232 και Olynthus XII 185), ενώ του σπιτιού στο Δέμα της Άττικής τα κεραμίδια είχαν διαστάσεις 96×49 εκ.

Οι διαστάσεις των κεραμιδιών στο Κοπανάκι προσεγγίζουν τις διαστάσεις των κεραμιδιών του Ήραίου της Ολυμπίας.

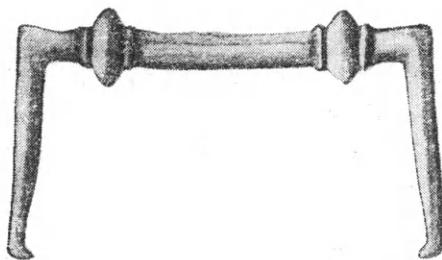
- μὲ προσμιζέεις. Σωζ. μῆκ. 44 ἐκ., μέγ. πλάτ. 42 ἐκ., ἐλάχ. πλάτ. 38.5 ἐκ., ὕψος 7.5 ἐκ. Ἀπὸ τὸ χῶρο IV.
6. ΑΕ 3064. Τὸ κάτω στενὸ τμήμα στρωτήρα λακωνικοῦ τύπου. Πηλὸς κιτρινωπὸς ἀκάθαρτος. Ὑψ. 29 ἐκ., πλ. ἐλ. 36.5 ἐκ. Ἀπὸ τὸ χῶρο IV.
  7. Κομμάτια καμένου πηλοῦ ἀπὸ τὴ δόρωση τῆς στέγης. Ὁ πηλὸς εἶναι ἀκάθαρτος καὶ περιέχει πετραδάκια καὶ ἄχυρα. Στὴ μία ἐπιφάνεια ὅλα τὰ κομμάτια σώζουν τὶς αὐλακίες - ἀποτυπώματα τῶν καλαμιῶν ποὺ εἶχαν τοποθετηθεῖ πάνω ἀπὸ τὰ δοκάρια¹.
  8. ΑΕ 3065. Ἀδιάργνωστο πῆλινο ἀντικείμενο σχήματος ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου, πιθανὸν κάποιον ἐργαλεῖο. Πηλὸς καστανοκόκκινος. Διαστάσεις $4.5 \times 4.5 \times 16$ ἐκ. Βρέθηκε ἔξω ἀπὸ τὴ ΒΔ. πλευρὰ τοῦ χώρου XI.
  9. ΑΕ 3066. Μεγάλον τμήμα πλίνθου ποὺ σώζει τὴ μία γωνία της. Πηλὸς κόκκινος μέχρι μαῦρος ἀνακατεμένος μὲ ἄχυρα καὶ πετραδάκια μικρὰ καὶ μεγάλα. Ἡ πλίνθος ἦταν ὠμὴ καὶ ψήθηκε κατὰ τὴν καταστροφή². Διαστάσεις $20 \times 30 \times 9.5$ ἐκ. (τὸ ὕψος σώζεται ὅλο). Ἀπὸ τὸ χῶρο IV.
  10. ΑΕ 3067 (πίν. 80β). Τὸ μεγαλύτερον μέρος καλυπτήρα λακωνικοῦ τύπου. Πηλὸς καστανωπὸς-γκρίζος μὲ προσμιζέεις ἀπὸ μικρὰ πετραδάκια. Μέγ. ὕψ. 13.7 ἐκ., σωζ. μῆκ. 79 ἐκ., ἐλ. πλ. 22 ἐκ. Ἀπὸ τὸ χῶρο IV.
  11. ΑΕ 3068 (πίν. 80γ). Τὸ μεγαλύτερον μέρος ἀπὸ κυκλικὸ κάλυμμα πίθου, τὸ ὁποῖο συγκολλήθηκε ἀπὸ 11 κομμάτια. Πηλὸς κοκκινωπὸς-κίτρινος μὲ προσμιζέεις ἀπὸ μικρὰ πετραδάκια. Διάμ. 40 ἐκ., πάχ. 2.5 ἐκ.
  12. ΑΕ 3069. Τμήμα κυκλικοῦ καλύμματος πίθου. Πηλὸς κοκκινωπὸς-κίτρινος μὲ προσμιζέεις ἀπὸ μικρὰ πετραδάκια. Διάμ. 38 ἐκ., πάχος 2.3 ἐκ.
  13. ΑΕ 3070. Τμήμα κυκλικοῦ καλύμματος πίθου. Πηλὸς κοκκινωπὸς-κίτρινος μὲ προσμιζέεις ἀπὸ κομματάκια κεραμιδιοῦ. Διάμ. 50 ἐκ., πάχ. 3 ἐκ.
  14. ΑΕ 3071. Τμήμα κυκλικοῦ καλύμματος πίθου. Πηλὸς καστανοκόκκινος μὲ προσμιζέεις ἀπὸ κομματάκια κεραμιδιοῦ. Διάμ. 39 ἐκ., πάχ. 2.7 ἐκ.
  15. ΑΕ 3072. Τὸ μισὸ σχεδὸν καλύμματος πίθου κυκλικοῦ σχήματος. Πηλὸς κοκκινωπὸς-κίτρινος μὲ προσμιζέεις ἀπὸ μικρὰ πετραδάκια. Διάμ. 45 ἐκ., πάχ. 2 ἐκ.
  16. ΑΕ 3073. Μεγάλον τμήμα κυκλικοῦ καλύμματος πίθου. Πηλὸς καστανωπὸς-κίτρινος. Διάμ. 50 ἐκ., πάχ. 2.5 ἐκ.
  17. ΑΕ 3074 (πίν. 80δ). Δυὸ κομμάτια ἀπὸ κάλυμμα πίθου κυκλικοῦ σχήματος. Στὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ σώζεται ἡ μισὴ σχεδὸν λαβὴ παράλληλῃ μὲ τὴν πάνω ἐπιφάνεια τοῦ καλύμματος. Ἐχει ὀρθογώνια διατομὴ καὶ στὸ σημεῖο ποὺ ἐνώνεται μὲ τὸ καπάκι φέρει στὴ ράχη τῆς ἐλλειψοειδῆ κοίλανση (δαχτυλιά). Πηλὸς καστανωπὸς-κίτρινος μὲ προσμιζέεις ἀπὸ κομματάκια κεραμιδιοῦ. Διάμ. 54 ἐκ., πάχ. 1.8 ἐκ. Ἀπὸ τὸ χῶρο IV.
  18. ΑΕ 3075. Κάλυμμα πίθου σὲ πολλὰ κομμάτια, ὅμοιο μὲ τὸ προηγούμενον.
  19. ΑΕ 3077 (εἰκ. 4, πίν. 80ε). Χάλκινη λαβὴ λέβητα, σχήματος Π. Τὸ ὀριζόντιο σκέλος λίγο παχύτερον ἀπὸ τὰ ἄλλα, ἐσωτερικὰ εἶναι ἡμικυλινδρικό ἐνῶ ἡ ἐξωτερικὴ τοῦ πλευρὰ διαμορφώνεται σὲ τρία ἐπίπεδα. Διακοσμεῖται μὲ δύο φακοειδῆ κοσμήματα. Τὰ δυὸ κάθετα σκέλη ἀπολήγουν κάτω σὲ γωνίες γιὰ τὴ συναρμογὴ. Μῆκ. 9 ἐκ. Ἀπὸ τὸ χῶρο IV.
- Παρόμοιοι: Φρ. Βερσάκη, Τὸ ἱερόν τοῦ Κορύθου Ἀπόλλωνος, ΑΔ 1916, 86, εἰκ. 20.

1. Γιὰ τὴ χρῆση τοῦ ὁμοῦ πηλοῦ μὲ ἄχυρα ὡς ὑπόστρωμα τῶν κεραμιδιῶν, βλ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Τὰ Ὑλικά δομῆς τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων I, 83, ὅπου καὶ οἱ σχετικὲς παρατηρήσεις στὶς ἀρχαῖες πηγές, καὶ Α.Τ. HODGE, The Woodwork of Greek House Roofs (1960) 64 - 70

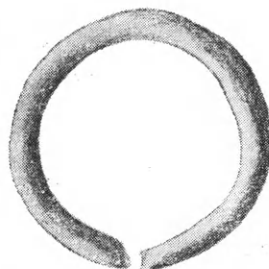
καὶ εἰκ. 15.

2. Ὡμὲς πλίνθοι χρησιμοποιήθηκαν σὲ μεγάλη κλίμακα σὲ ὅλες τὶς ἐποχές. Γιὰ τὴ χρῆση τους στὴν κατασκευὴ σπιτιῶν βλ.: ROBINSON, RE Supl. VII 257 - Olynthus VIII 224 - 229 καὶ Olynthus XII 468.

20. ΑΕ 3078 (είκ. 5, πίν. 80στ). Χάλκινος κυκλικός κρίκος, πιθανόν από λαβή αγγείου. Τὸ στέλεχος ἔχει κυκλική διατομή. Διάμ. 5.7 ἐκ. Ἀπὸ τὸ χῶρο VII.
Παρόμοιοι: E. Curtius - F. Adler, Olympia IV, Die Bronzen, ἀρ. 837, 838, σ. 133 (τέλος 6ου - ἀρχὲς 5ου αἰ. π.Χ.).
21. ΑΕ 3079 (είκ. 6, πίν. 80ζ). Τμῆμα τοῦ πάνω μέρους περόνης με κεφαλὴ σχήματος πιεσμένης σφαίρας διακοσμημένης με κάθετες ἐγκοπές. Κάτω ἀπὸ τὴν κεφαλὴ στὸ στέλεχος ἀπλὴ σπείρα ἀνάγλυφ. Σωζ. ὕψ. 2.2 ἐκ. Ἀπὸ τὸ χῶρο VII.
Παρόμοια: P. Jacobstahl, Greek Pins (Oxford 1956) ἀρ. 83. Hanna Philipp, Bronzeschmuck

Εἰκ. 4. Χάλκινη λαβὴ ἀρ. 19.

Εἰκ. 5. Χάλκινος κρίκος ἀρ. 20.

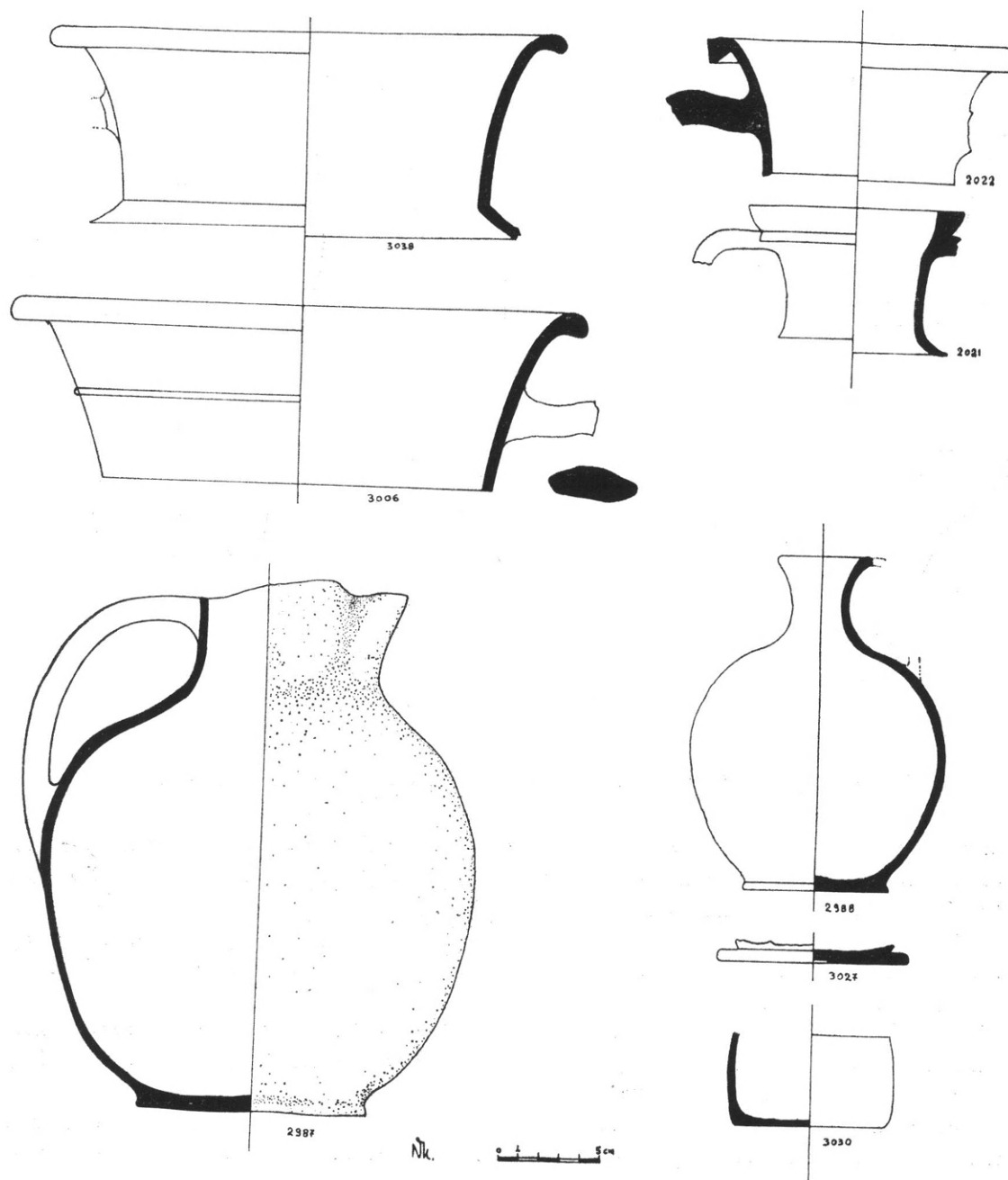
Εἰκ. 6. Χάλκινη περόνη ἀρ. 21.

aus Olympia, Olympische Forschungen XIII, ἀρ. 116 - 117, πίν. 3.30, σ. 60. R. M. Dawkins, Artemis Orthia (1929) 200, πίν. LXXXVI.

Β. Κεραμεικὴ

1. ΑΕ 3005 (πίν. 81α). Ὑδρία. Λεῖπει ἡ βάση, τμῆμα τῆς κοιλιᾶς με τὴ μία ὀριζόντια λαβή, τμήματα τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ χεῖλους. Σῶμα ἀρκετὰ φουσκωτό, ἐλαφρὰ ἀπιόσχημο. Ὁ λαιμὸς ξεχωρίζει με σαφήνεια ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο σῶμα, εἶναι ἀρκετὰ ψηλὸς καὶ ἀνοίγει πρὸς τὰ πάνω. Στὸ μέσο περίπου τοῦ λαιμοῦ ἀνάγλυφη περιφερειακὴ γραμμὴ. Τὸ χεῖλος στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω καὶ ἔχει μορφὴ πλαστικοῦ δαχτυλιδιοῦ κυκλικῆς διατομῆς. Ἡ ὀριζόντια λαβή, σχεδὸν κάθετη στὸ σῶμα τοῦ αγγείου, ἔχει τομὴ ἐλλειψοειδῆ. Ἡ κάθετη λαβὴ (ἡ διατομὴ τῆς ἔχει μορφὴ στενῆς ἐλλειψῆς) ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ λαιμοῦ καὶ καταλήγει κάτω ἀπὸ τὸν ὦμο, στὸ ἴδιο σχεδὸν ὕψος με τὴν ὀριζόντια. Σὲ ὅλο τὸ σῶμα φέρει μαῦρο γάνωμα ἀρκετὰ ἀπολεπισμένο. Συγκολλήθηκε ἀπὸ πολλὰ κομμάτια. Πηλὸς κιτρινωπός. Ὑψ. 38 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 20.3 ἐκ.
2. ΑΕ 3038 (είκ. 7, πίν. 81γ). Τμῆμα τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ χεῖλους ὑδρίας ποὺ σώζει καὶ μέρος τῆς κάθετης λαβῆς. Ὁ λαιμὸς ἀνοίγει καθὼς ἀνεβαίνει πρὸς τὰ πάνω καὶ τὸ χεῖλος, ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς, στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω. Στὸ ὕψος τῆς λαβῆς περιφερειακὰ πλαστικὸ κορδόνι. Πηλὸς κιτρινωπός. Ὑψ. 9 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 24 ἐκ.
3. ΑΕ 3006 (είκ. 7, πίν. 81β). Τμῆμα τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ χεῖλους ὑδρίας. Σώζεται καὶ μέρος τῆς κάθετης λαβῆς. Περιφερειακὰ στὸ λαιμὸ ἀνάγλυφη γραμμὴ στὸ ὕψος τῆς λαβῆς. Χεῖλος σχεδὸν κυκλικῆς διατομῆς. Πηλὸς κιτρινωπός. Ὑψ. 9 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 28 ἐκ.
4. ΑΕ 3022 (είκ. 7, πίν. 81ε). Λαιμὸς καὶ χεῖλος ἀμφορέα με τμῆμα τῆς μίας λαβῆς. Τὸ χεῖλος ἐπίπεδο πάνω ἔξέχει ἀρκετὰ ἀπὸ τὸ λαιμό. Φέρει μαῦρο γάνωμα. Πηλὸς κοκκινωπός. Ὑψ. 6.5 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 15.5 ἐκ.
Παρόμοιο βλ. Excavations at Tocra, The Archaic Deposits I, ἀρ. 951 - 954 πίν. 65.
5. ΑΕ 3021 (είκ. 7, πίν. 81δ). Λαιμὸς καὶ χεῖλος ἀμφορέα με τμῆμα τῆς μίας λαβῆς. Τὸ χεῖλος ἐπίπεδο πάνω καὶ λοξότμητο ἐξωτερικὰ πρὸς τὸ λαιμὸ με τὸν ὅποιο συνδέεται με ἓνα πλαστικὸ

- σχοινὶ τριγωνικῆς διατομῆς. Ἡ λαβὴ πάνω μέχρι τῆ στροφῆ πρὸς τὸν ὦμο εἶναι σχεδὸν ὀριζόντια. Φέρει σὲ πολλὰ σημεῖα μαῦρο γάνωμα. Πηλὸς κοκκινωπός. Ὑψ. 7 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 10.7 ἐκ.
6. ΑΕ 2987 (εἰκ. 7, πίν. 81στ). Τριφυλλόστομη οἶν οχόη. Ἡ βάση πολὺ χαμηλὴ, δισκόμορφη, ἐπίπεδη κάτω. Τὸ σῶμα μὲ μία τάση σφαιρικότητος σχηματίζει τὸν ὦμο καὶ τὸ λαιμὸ μὲ μία ἐνιαία γραμμὴ χωρὶς ἀρθρώσεις (one piece). Ὁ λαιμὸς κοντὸς καὶ φαρδύς. Ἡ λαβὴ ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς

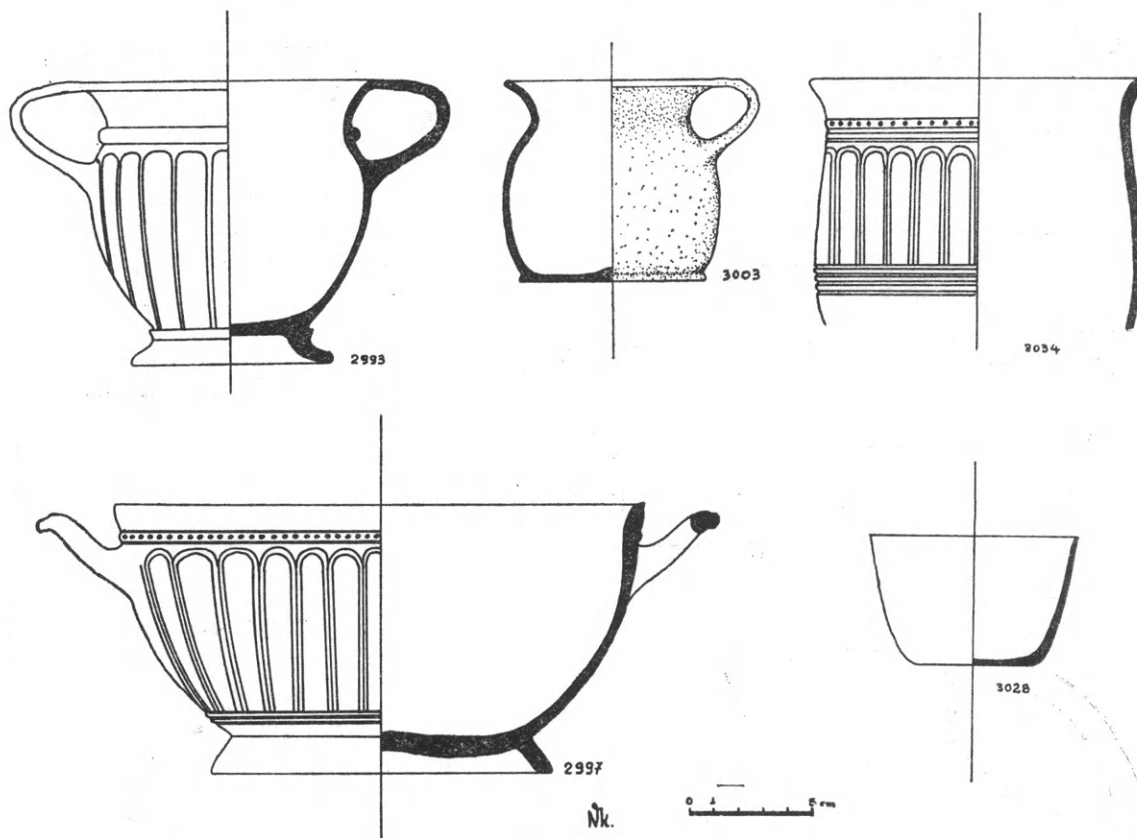

Εἰκ. 7. Ὑδρίες ἀρ. 2, 3, ἀμφορεῖς ἀρ. 4, 5, οἰνοχόες ἀρ. 6, 7, 10, 11.

φτάνει ἀκριβῶς στὸ ὕψος τοῦ χείλους. Ἐφερε μαῦρο γάνωμα, τὸ ὁποῖο ὁμως ἔχει ἀπολεπιστεῖ παντοῦ, καὶ ἴχνη του μόνο διακρίνονται σὲ ὀρισμένα σημεῖα. Πηλὸς κίτρινος. Ὑψ. 25.5 ἐκ., διάμ. βάσ. 11.2 ἐκ.

Παρόμοιο ὡς πρὸς τὸ σχῆμα βλ. Athenian Agora XII, ἀρ. 1636 (575 - 550 π.Χ.).

7. ΑΕ 2988 (εἰκ. 7, πίν. 81ζ). Οἰνοχόη. Βάση δακτυλίσχημη ἐπίπεδη. Σῶμα σχεδὸν σφαιρικό, λαιμὸς κοντὸς καὶ λεπτὸς μὲ σχετικὰ εὐρὺ στόμιο. Ἐφερε μαῦρο γάνωμα, τὸ ὁποῖο ἔχει ἀπολε-

Εἰκ. 8. Ἀγγεῖα ἀρ. 13, 14, 25, 26, 31 (κάνθαροι, κύπελλο, σκύφος, σκύφος-κύπελλο).

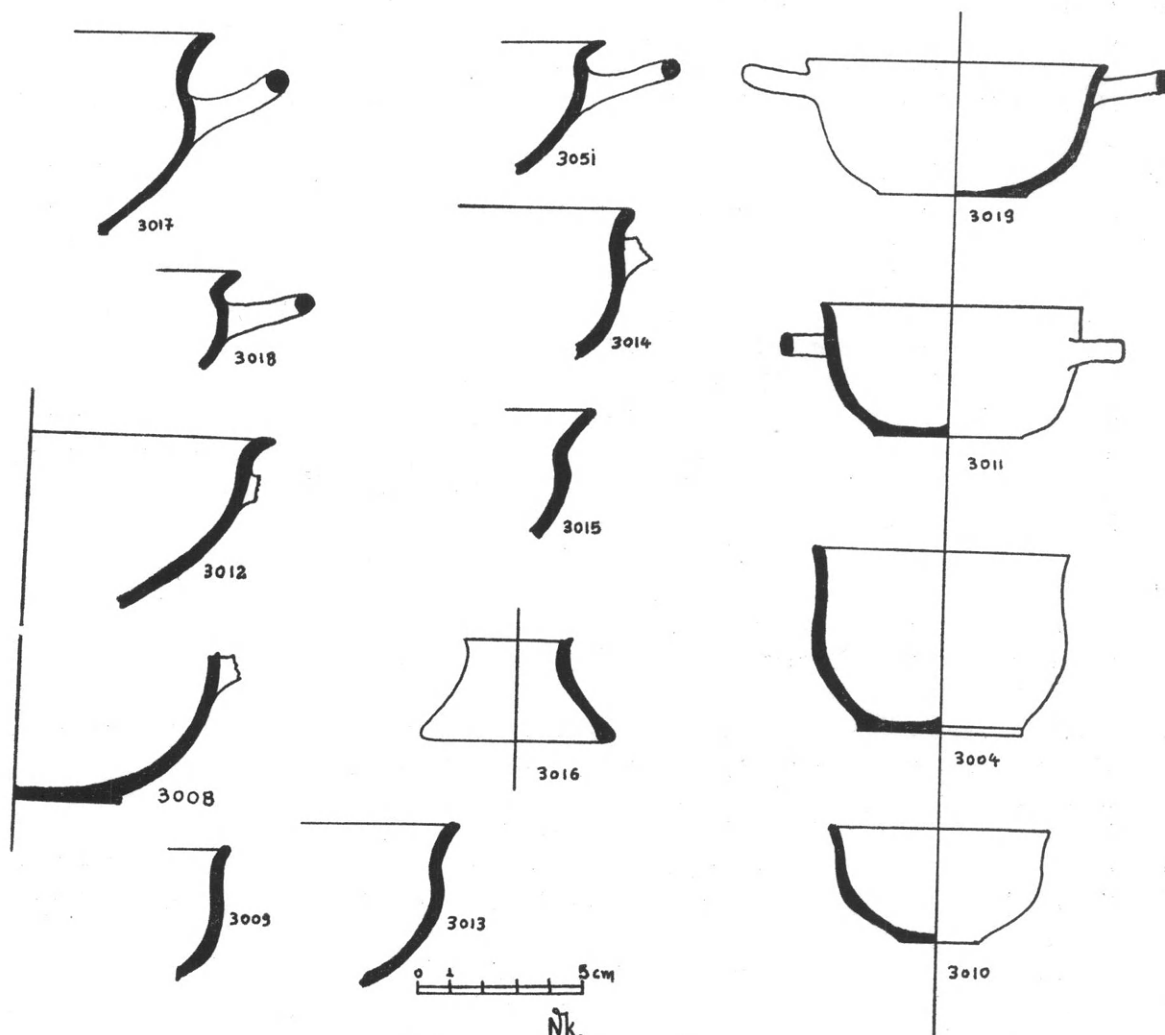
πιστεῖ καὶ ἴχνη του μόνο σώζονται σὲ μερικὰ σημεῖα τοῦ σώματος καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ στομίου. Λεῖπει ἡ λαβὴ καὶ τμῆμα τοῦ χείλους. Πηλὸς κίτρινος κοκκινωπὸς εὐθριπτός. Ὑψ. 16.7 ἐκ., διάμ. βάσ. 7.2 ἐκ., διάμ. χείλ. 4.5 ἐκ.

8. ΑΕ 2989. Ἡ βάση καὶ τμῆμα τοῦ σώματος κλειστοῦ ἀγγείου, πιθανὸν οἰνοχόης ὁμοίας μὲ τὴν ἀρ. 2987. Ἐξωτερικὰ ἔφερε μαῦρο γάνωμα πολὺ ἀπολεπισμένο. Ἡ βάση δισκόμορφη ἐπίπεδη κάτω. Πηλὸς κιτρινωπός. Σωζ. ὕψ. 5 ἐκ., διάμ. βάσ. 8.5 ἐκ.
9. ΑΕ 2990. Ἡ βάση, τμῆμα τοῦ σώματος καὶ ἡ λαβὴ οἰνοχόης. Ἡ βάση ἔχει μορφή λεπτοῦ δίσκου καὶ ἡ λαβὴ ἑλλειψοειδῆ διατομή. Ἐξωτερικὰ ἴχνη μαύρου γανώματος. Πηλὸς κιτρινωπός. Σωζ. ὕψ. 5.5 ἐκ., διάμ. ὠμ. 6.8 ἐκ.
10. ΑΕ 3027 (εἰκ. 7, πίν. 82α). Βάση κλειστοῦ ἀγγείου, πιθανὸν οἰνοχόης. Ἐχει σχῆμα δίσκου, κάτω εἶναι ἐπίπεδη καὶ στὸ κέντρο φέρει μικρὸ ἔγκοιλο κύκλο. Φέρει μαῦρο γάνωμα. Πηλὸς κοκκινωπὸς καλῆς ποιότητος. Διάμ. 9.3 ἐκ.
- Παρόμοιο μὲ Athenian Agora XII ἀρ. 101 (500 π.Χ.).

11. ΑΕ 3030 (εἰκ. 7). Τὸ κάτω μέρος κλειστοῦ ἀγγείου πιθανὸν οἰνοχοΐσκης με ἐπίπεδη βάση καὶ σῶμα φουσκωτό. Μαῦρο γάνωμα ἐξωτερικὰ ἀρκετὰ ἀπολεπισμένο. Πηλὸς καστανοκόκκινος. Σωζ. ὕψ. 4.5 ἐκ., διάμ. βάσ. 7.5 ἐκ.
Παρόμοιο βλ. Athenian Agora XIII ἀρ. 289 (500 - 480 π.Χ.).
12. ΑΕ 3039 (πίν. 82β). Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ σώματος μεγάλου ἀγγείου, πιθανὸν οἰνοχόης. Τὸ σῶμα πᾶν σῶζεται μέχρι τὴν ἄρθρωση τοῦ ὤμου καὶ τοῦ λαιμοῦ. Φέρει ἀραιὸ μαῦρο γάνωμα με πινελιὲς στὴν κοιλιά. Πηλὸς κίτρινος καστανωπός. Σωζ. ὕψ. 28 ἐκ.
Παρόμοιο βλ. Excavations at Tocra I, ἀρ. 957 (ἀρχές τοῦ δευτέρου τέταρτου τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. θεωρεῖται λακωνικό).
13. ΑΕ 2993 (εἰκ. 8, πίν. 82γ). Κάνθαρος. Λεῖπουν τμήματα τοῦ χείλους καὶ ἡ μία λαβή. Ἡ βάση κοίλη κάτω ἔχει τὴ μορφή ἐπ'ἀλλήλων πλαστικῶν δαχτυλιδιῶν. Τὸ σῶμα σχεδὸν σφαιρικό, διακοσμεῖται με παράλληλα κάθετα γλωσσοειδῆ κοσμήματα ἀνάγλυφα. Τὸ χεῖλος ξεχωρίζει σαφῶς ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο σῶμα, ἀνοίγει πρὸς τὰ ἔξω καὶ ἐνώνεται με τὸν ὄμο τοῦ ἀγγείου με ἓνα πλαστικὸ δαχτυλίδι. Ἡ λαβὴ ταινιωτή, ἐνώνεται, με τὸ πέρας τοῦ χείλους. Πηλὸς καστανωπός. Ὑψ. 11.3 ἐκ., διάμ. βάσ. 8 ἐκ., διάμ. χείλ. 12.5 ἐκ.
14. ΑΕ 3003 (εἰκ. 8, πίν. 82δ). Κύπελλο καστανόβαφο. Βάση χαμηλὴ καὶ πλατιά σὲ σχῆμα λεπτοῦ πλαστικοῦ δαχτυλιδιοῦ. Σῶμα σφαιρικό, λαιμὸς κοντὸς καὶ ἀνοιχτὸς με χεῖλος ποὺ στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω. Λαβὴ ταινιωτή ποὺ ἐνώνεται με τὸ χεῖλος. Τὸ γάνωμα ἀπολεπισμένο σὲ πολλὰ σημεῖα. Λεῖπει τμήμα τοῦ χείλους. Πηλὸς κιτρινωπός-κόκκινος μέχρι γκριζοῦ. Ὑψ. 8 ἐκ., διάμ. βάσ. 7.5 ἐκ., διάμ. χείλ. 8 ἐκ.
Παρόμοια βλ. Athenian Agora XII ἀρ. 193 πίν. 11 (480 - 470 π.Χ.).
15. ΑΕ 3012 (εἰκ. 9). Τμήμα τοῦ σώματος καὶ τοῦ χείλους κύλικας με τὴν ἀρχὴ τῆς λαβῆς κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Πηλὸς κιτρινωπός. Σωζ. ὕψ. 6.5 ἐκ., διάμ. 14.5 ἐκ.
Παρόμοιο Olympische Forschungen VIII (1975) εἰκ. 25,6 (9250) (δ' τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.).
16. ΑΕ 3017 (εἰκ. 9). Τμήμα κύλικας ποὺ σώζει ὅλο τὸ προφίλ τοῦ σώματος με τὴ μία λαβή, μέχρι τὴν ἀρχὴ τῆς βάσης. Τὸ χεῖλος σχετικὰ ψηλὸ στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω. Ἰχνη μελανοῦ γανώματος. Πηλὸς κιτρινωπός. Ὑψ. 6.8 ἐκ.
Παρόμοιοι: Ol. Forsch. VIII, εἰκ. 26, ἀρ. 6 - 7 (ἀρχές 5ου αἰ. π.Χ.).
17. ΑΕ 3018 (εἰκ. 10). Λαβὴ καὶ χεῖλος κύλικας. Τὸ χεῖλος σχετικὰ μικρό, στρέφεται πολὺ πρὸς τὰ ἔξω. Δὲν διακρίνονται ἱχνη γανώματος, πιθανὸν ἀπὸ ὀλοσχερὴ ἀπολεπισμό. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος-καστανωπός.
Παρόμοιοι: Ol. Forsch. VIII εἰκ. 25,6 (τέλος 6ου αἰ. π.Χ.).
18. ΑΕ 3008 (εἰκ. 9). Τμήμα κύλικας χωρὶς πόδι ποὺ σώζει μέρος τῆς βάσης τοῦ σώματος καὶ τῆς μίας λαβῆς. Ἡ βάση ἐπίπεδη, ἔχει τὴ μορφή δύο ἐπ'ἀλλήλων λεπτῶν δίσκων. Γάνωμα μελανὸ ἀπολεπισμένο. Πηλὸς κιτρινωπός. Ὑψ. 4.1 ἐκ., διάμ. βάσ. 6.5 ἐκ.
19. ΑΕ 3009 (εἰκ. 9). Τμήμα κύλικας ποὺ σώζει μέρος τοῦ σώματος καὶ τοῦ χείλους, τὸ ὁποῖο στρέφεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω. Ἐφερε μαῦρο γάνωμα τοῦ ὁποῖου σώζονται ἱχνη. Πηλὸς κιτρινωπός. Σωζ. ὕψ. 4.5 ἐκ.
Παρόμοιοι: Ol. Forsch. VIII, ἀρ. 5850 εἰκ. 22,3 (μέσα 6ου αἰ. π.Χ.).
20. ΑΕ 3013 (εἰκ. 9). Τμήμα τοῦ σώματος καὶ τοῦ χείλους κύλικας με μαῦρο γάνωμα μέσα καὶ ἔξω. Πηλὸς κοκκινωπὸς κίτρινος. Ὑψ. 6 ἐκ.
Παρόμοιοι: Ol. Forsch. VIII, πίν. 38,8 (α' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ.).
21. ΑΕ 3014 (εἰκ. 9). Τμήμα κύλικας ποὺ σώζει μέρος τοῦ χείλους καὶ τῆς μίας λαβῆς. Σῶμα σχετικὰ κλειστὸ καὶ χεῖλος ποὺ στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω. Ἰχνη μαύρου γανώματος. Πηλὸς κοκκινωπός-καστανός. Ὑψ. 4.3 ἐκ., διάμ. χείλ. 10 ἐκ.

22. ΑΕ 3015 (είκ. 9). Δύο κομμάτια κύλικας με σχετικά ψηλό χεῖλος πού στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω.
 "Ιχνη μαύρου γανώματος. Πηλὸς κιτρινωπός. Σωζ. ὕψ.: α) 3.8 ἐκ., β) 3.1 ἐκ.
 Παρόμοια: J. Boardman - J. Hayes, Excavations at Tocra, The Archaic Deposits I, ἀρ. 1007, εἰκ. 45, πίν. 68 (Laconian). Ol. Forsch. VIII, εἰκ. 25, 12 - 15 (μέσα 6ου αἰ.).

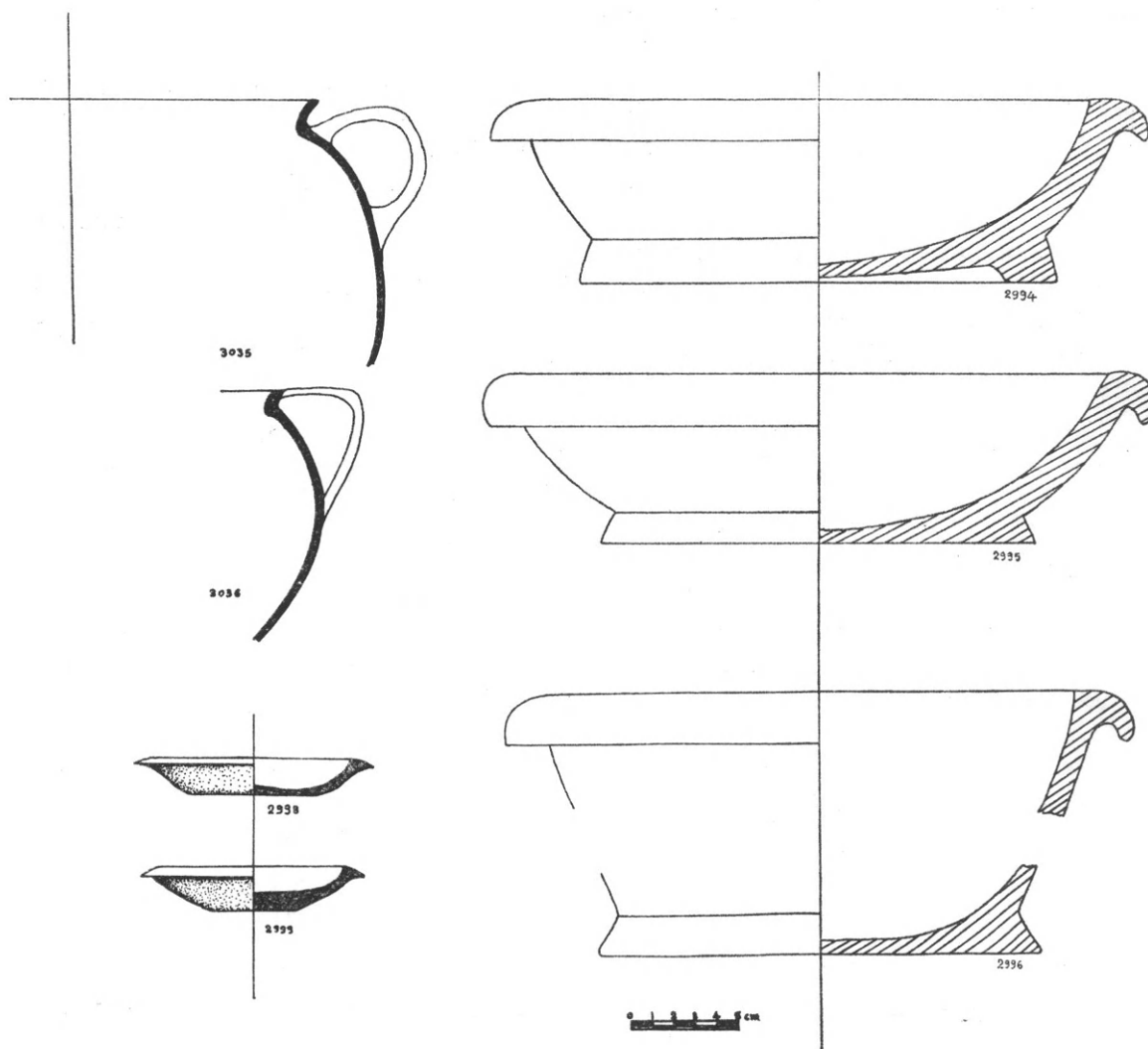
Εἰκ. 9. Κύλικες καὶ ἄωτοι σκύφοι ἀρ. 15 - 24, 27 - 30.

23. ΑΕ 3016 (είκ. 9). Πόδι κύλικας κωνικοῦ σχήματος, κοῖλο ἐσωτερικά.
 24. ΑΕ 3051 (είκ. 9). Κομμάτια κύλικας με μικρὸ χεῖλος πού στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω. "Ιχνη μαύρου γανώματος. Πηλὸς κιτρινωπός.
 Παρόμοιο: Ol. Forsch. VIII, εἰκ. 25.1 (6450) (β' τέταρτο 6ου αἰ. π.Χ.).
 25. ΑΕ 2997 (είκ. 8, πίν. 82ε). Σκύφος. Σώζεται ἡ βάση καὶ τὸ μισὸ περίπου σῶμα με τὴ μία λαβή. Ἡ βάση κωνικὴ κοίλη κάτω καὶ τὸ σῶμα πολὺ ἀνοιχτό, ἀπολήγει σὲ χεῖλος πού μόλις στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω. Ἡ λαβὴ σχετικά μικρή, λοξὰ τοποθετημένη κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος, φέρει μαστοειδῆ ἀπόφυση. Ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος πλαστικὸ κορδόνι με ἐμπίστες κοκκίδες. Στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος τρεῖς διακοσμητικὲς αὐλακίες. Τὸ ὑπόλοιπο σῶμα καλύπτεται με ἀνάγλυφες δια-

- κοσμητικὲς γλῶσσες. Ὅλη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου καλύπτεται μὲ μαῦρο γάνωμα. Πηλὸς κοκκινωπός. Ὑψ. 10.8 ἐκ., διάμ. βάσ. 14 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 21 ἐκ.
26. ΑΕ 3034 (εἰκ. 8, πίν. 83α). Τμῆμα τοῦ σώματος καὶ τοῦ χεῖλους σκύφου. Τὸ σῶμα καμπανόσχημο καὶ τὸ χεῖλος στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω. Ἐξωτερικὰ φέρει ἀνάγλυφη διακόσμηση: Τέσσερις αὐλακώσεις στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος καὶ ἄλλες δύο κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος μαζί μὲ ἓνα πλαστικὸ κορδόνι διακοσμημένο μὲ ἐμπέστες κοκκίδες, δημιουργοῦν μιὰ πλατιά ζώνη ποὺ διακοσμεῖται μὲ ἀνάγλυφες γλῶσσες (βλ. ἀρ. 25). Πηλὸς καστανοκόκκινος καθαρός. Σωζ. ὕψ. 10.3 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 13.8 ἐκ. Παρόμοιο ὡς πρὸς τὸ σχῆμα βλ. Ol. Forsch. VIII, εἰκ. 24,7 (71 SO).
27. ΑΕ 3004 (εἰκ. 9). Τμῆμα ἄνωτου σκύφου-κύπελλου ποὺ σώζει μέρος τοῦ σώματος τοῦ χεῖλους καὶ τῆς βάσης. Ἀρκετὰ ἀπολεπισμένο, δὲν σώζει ἴχνη γανώματος. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος-κίτρινωπός. Ὑψ. 5.5 ἐκ., διάμ. βάσ. 5 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 8 ἐκ. Παρόμοιο: Ol. Forsch. VIII, ἀρ. 24STN εἰκ. 22,1 (β' μισὸ τοῦ 6ου αἰ.).
28. ΑΕ 3010 (εἰκ. 9). Τμῆμα ἄνωτου σκύφου μὲ ἐπίπεδη βάση (flat-based cup) καὶ χεῖλος ποὺ στρέφεται ἑλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω. Πηλὸς κοκκινωπός-κίτρινος. Ὑψ. 3.3 ἐκ., διάμ. βάσ. 2.8 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 6.6 ἐκ. Παρόμοιο: Excavations at Tocra I, ἀρ. 1016 πίν. 69 (μέσα 6ου αἰ. π.Χ.).
29. ΑΕ 3011 (εἰκ. 9). Σκύφος μελαμβραφῆς ἀπολεπισμένος. Ἡ βάση ἐπίπεδη, ἀπλὸ πλάτυσμα, καὶ σῶμα σχεδὸν κυλινδρικό. Σώζεται τμῆμα τῆς μίας ἀπὸ τὶς δύο ὀριζόντιες λαβές. Πηλὸς καστανωπός-γκρίζος. Ὑψ. 4 ἐκ., διάμ. βάσ. 4.5 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 8.2 ἐκ. Παρόμοιο Ol. Forsch. VIII, εἰκ. 22,1 (24 STN) (γ' τέταρτο 6ου αἰ. π.Χ.).
30. ΑΕ 3019 (εἰκ. 9). Κομμάτια σκύφου. Ἡ βάση ἐπίπεδη, σῶμα ἑλαφρὰ φουσκωτὸ στὸ μέσο καὶ χεῖλος ποὺ στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω. Κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ἔφερε δύο ὀριζόντιες λαβές ἀπὸ τὶς ὁποῖες σώζεται ἡ μία. Ἰχνη καστανοῦ γανώματος. Πηλὸς γκριζωπός. Ὑψ. 4 ἐκ., διάμ. βάσ. 4 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 9 ἐκ. Παρόμοιο Ol. Forsch. VIII, εἰκ. 22,3 (α' μισὸ τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.).
31. ΑΕ 3028 (εἰκ. 8, πίν. 83γ). Σκύφος-κύπελλο χωρὶς λαβές. Ἡ βάση σχεδὸν ἀνύπαρκτη, εἶναι ἀπλὸ πλάτυσμα. Τὸ σῶμα κυλινδρικό, ἀνοίγει ἑλαφρὰ πρὸς τὸ χεῖλος. Ἰχνη μαύρου γανώματος. Πηλὸς κοκκινωπός. Ὑψ. 5.5 ἐκ., διάμ. βάσ. 4.5 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 8.5 ἐκ.
32. ΑΕ 3033 (πίν. 83β). Τμῆμα τοῦ σώματος κλειστοῦ ἀγγείου. Ἐξωτερικὰ φέρει μαῦρο γάνωμα καὶ ἀνάγλυφη διακόσμηση μὲ γλωσσοειδῆ κοσμήματα (βλ. σκύφο ἀρ. 25). Πηλὸς καστανωπός καὶ σὲ μερικὰ σημεῖα γκριζός ἀπὸ φωτιά. Σωζ. ὕψ. 11.5 ἐκ.
33. ΑΕ 3035 (εἰκ. 10, πίν. 83στ). Τμῆμα τοῦ πάνω μέρους χύτρας μὲ χεῖλος ποὺ στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω. Σώζεται μία λαβὴ κάθετη ταινιωτή, ποὺ ἀρχίζει ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ ἔχει μιὰ ρηχὴ αὐλακίᾶ στὴ ράχη τῆς. Ἀγάνωτη. Πηλὸς καστανοκόκκινος. Σωζ. ὕψ. 12.2 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 23 ἐκ.
34. ΑΕ 3036 (εἰκ. 10, πίν. 83ζ). Τμῆμα τοῦ πάνω μέρους χύτρας σφαιρικοῦ σχεδὸν σχήματος μὲ χεῖλος ποὺ στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω. Ἡ λαβὴ κάθετη ταινιωτή, συμφυῆς μὲ τὸ χεῖλος. Πηλὸς καστανωπός-πορτοκαλόχρωμος. Σωζ. ὕψ. 14 ἐκ. Παρόμοιο: Ol. Forsch. VIII, εἰκ. 12,7.
35. ΑΕ 2998 (εἰκ. 10α, πίν. 83δ). Ρηχὸ πινάκιο, ἄβαφο. Ἡ βάση εἶναι ἀπλὸ κυκλικὸ πλάτυσμα. Τὰ τοιχώματα ἑλαφρὰ καμπύλα καὶ λοξὰ πρὸς τὰ πάνω ἀπολήγουν σὲ χεῖλος-περίδρομο, ποὺ στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω. Πηλὸς κοκκινωπός κίτρινος. Ὑψ. 1.6 ἐκ., διάμ. βάσ. 5.6 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 9 ἐκ.
36. ΑΕ 2999 (εἰκ. 10). Τμῆμα ἄβαφου ρηχοῦ πινακίου ποὺ σώζει τὴν βάση, μέρος τοῦ σώματος καὶ τοῦ περιδρόμου. Ἡ βάση ἀπλὸ πλάτυσμα, τὰ τοιχώματα ἀρκετὰ ἀνοιχτὰ καὶ ὁ περίδρομος ἔχει σὲ κατατομὴ σχῆμα λοξότμητου δαχτυλιδιοῦ. Πηλὸς κοκκινωπός. Ὑψ. 1.7 ἐκ., διάμ. βάσ. 4.3 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 12 ἐκ.
37. ΑΕ 2994 (εἰκ. 10, πίν. 84α). Ἰγδίων. Βάση χαμηλή, κωνική, κοίλη κάτω. Χεῖλος στραμμένο

πρὸς τὰ ἔξω σὲ μορφή ράμφους. Ἐσωτερικὰ σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια φέρει κολλημένα μικρὰ πετραδάκια. Πηλὸς κοκκινωπὸς-κίτρινος, ἀκάθαρτος. Ὑψ. 8 ἐκ., διάμ. βάσ. 22 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 25 ἐκ. Παρόμοιο: The Athenian Agora XII, Black and Plain Pottery, ἀρ. 1888, πίν. 90 (γύρω στὸ 500 π.Χ.).

38. ΑΕ 2995 (εἰκ. 10, πίν. 84β). Τμήμα ἰγδίου ποὺ σώζει μέρος τῆς βάσης, τοῦ σώματος καὶ τοῦ

Εἰκ. 10. Χύτρες, πινάκια, ἰγδία (ἀρ. 33 - 39).

χεῖλους. Ἡ βάση χαμηλή, κωνική καὶ τὸ σῶμα ἐλαφρὰ κυρτὸ ἀπολήγει σὲ χεῖλος ποὺ στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω καὶ ἔχει μορφή ράμφους. Πηλὸς καστανοκίτρινος ἀκάθαρτος. Ὑψ. 8.5 ἐκ., διάμ. βάσ. 20 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 30 ἐκ.

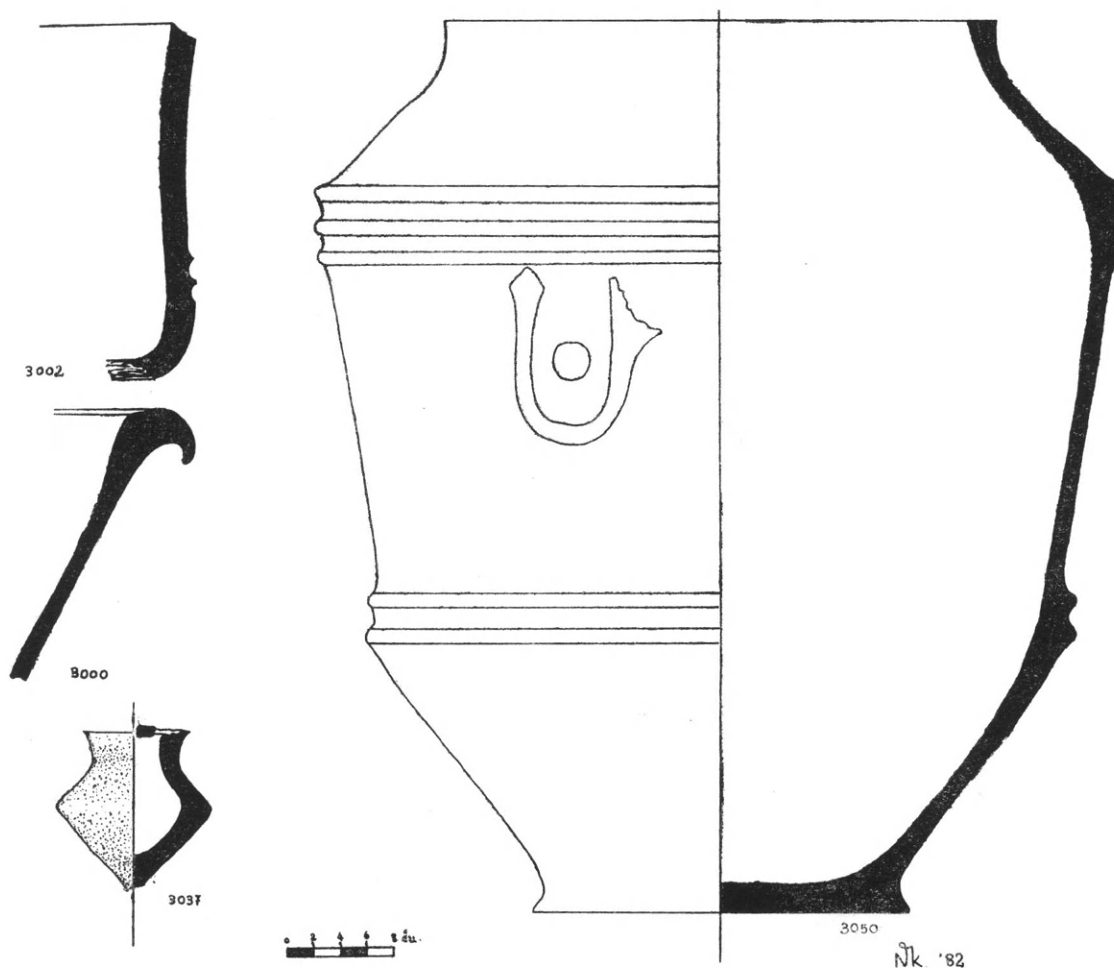
Παρόμοιο: The Athenian Agora XII, ἀρ. 1886, πίν. 90 (520 - 480 π.Χ.).

39. ΑΕ 2996 (εἰκ. 10). Κομμάτια ἰγδίου, ποὺ σώζουν τὴ βάση καὶ τὸ χεῖλος μετὰ τμήματα ἀπὸ τὰ τοιχώματα. Ἡ βάση κάτω ἐπίπεδη κωνική, χεῖλος στραμμένο πρὸς τὰ ἔξω μετὰ μορφή ράμφους.

Στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια φέρει κολλημένα μικρὰ πετραδάκια. Πηλὸς γκριζὸς ἀκάθαρτος. Διάμ. βάσ. 20.5 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 29 ἐκ.

Παρόμοιο: Ol. Forsch. VIII, εἰκ. 18,1 (4ο τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.).

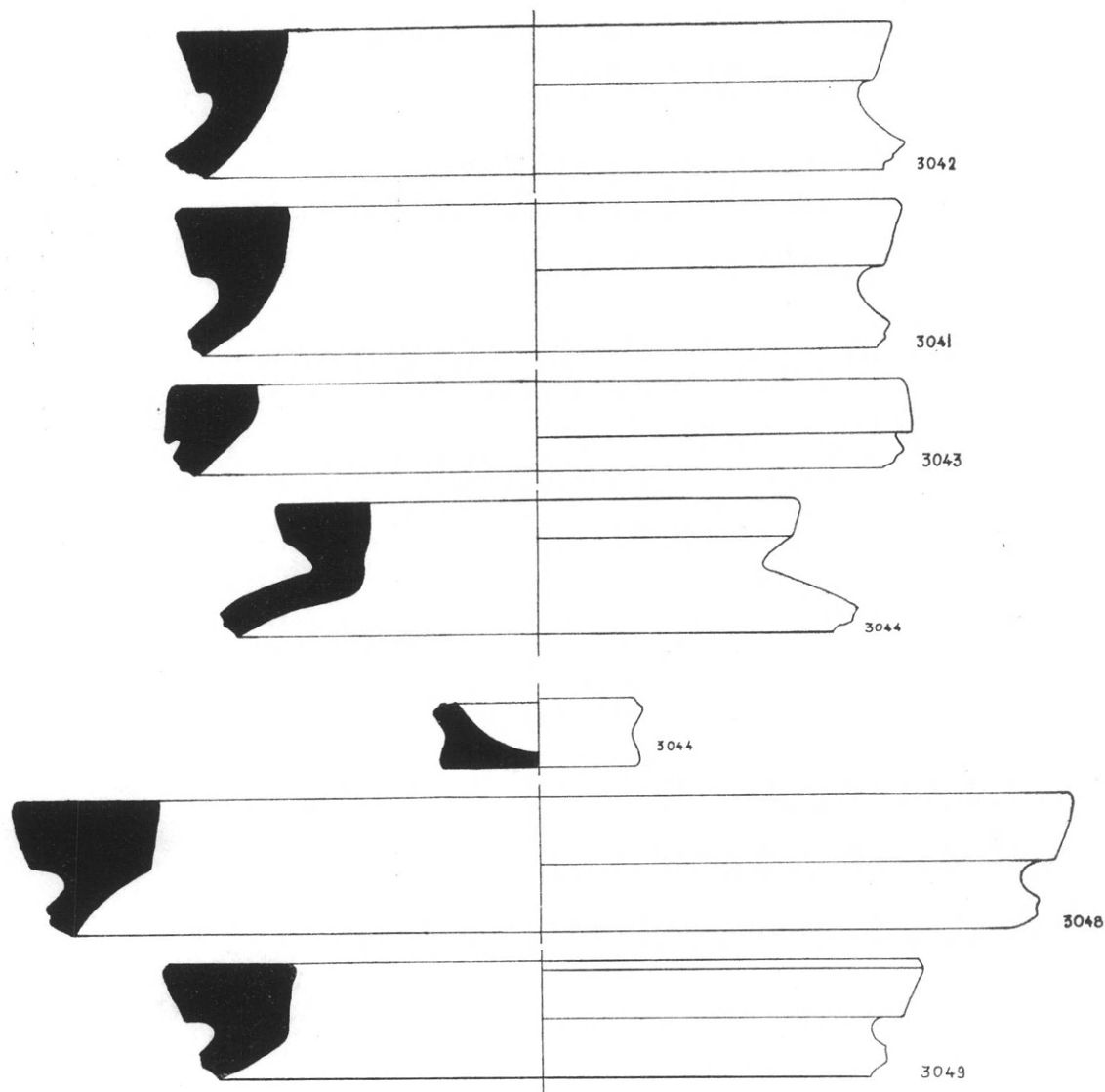
40. ΑΕ 3032. Τμῆμα τοῦ κάτω μέρους ἰγδίου. Ἡ βάση ὑπερυψωμένη, κωνικὴ, ἐπίπεδη κάτω. Ἐξωτερικὰ φέρει ἴχνη ἀπὸ μαῦρο γάνωμα. Στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια ὑπάρχουν κολλημένα μικρὰ πετραδάκια. Πηλὸς καστανωπὸς-κίτρινος. Σωζ. ὕψ. 5.5 ἐκ.

Εἰκ. 11. Ἀγγεῖα ἀρ. 43, 45, 48 καὶ πίθος ἀρ. 60.

41. ΑΕ 3076. Τμῆμα ἰγδίου. Σώζεται μέρος τῆς βάσης ἐπίπεδης κάτω, κωνικοῦ σχήματος. Τὸ χεῖλος στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω. Πηλὸς κίτρινος-κοκκινωπὸς, ἀκάθαρτος. Ὑψ. 8 ἐκ., διάμ. βάσ. 19 ἐκ., διάμ. χεῖλ. ἔξωτ. 30 ἐκ.
42. ΑΕ 3007. Τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος ληκύθου μὲ μαῦρο στιλπνὸ γάνωμα. Πηλὸς κοκκινωπὸς. Σωζ. ὕψ. 4.5 ἐκ.
- Παρόμοιο στὸ σχῆμα βλ. Corinth XIII, The North Cemetery, ἀρ. 276, 3, πίν. 39 (485 - 475 π.Χ.).
43. ΑΕ 3002 (εἰκ. 11). Τμῆμα τοῦ σώματος μεγάλου ἀνοιχτοῦ ἀγγείου μὲ μαῦρο ἀραιὸ γάνωμα. Πιθανὸν ἀνήκει σὲ λάκαινα. Στὸ κάτω μέρος φέρει δύο ἔντονες αὐλακώσεις. Πηλὸς καστανοκόκκινος. Ὑψ. 14 ἐκ.

44. ΑΕ 3001 (πίν. 83ε). Κομμάτι από σουρωτήρι. Πηλός κιτρινωπός. Μέγ. μῆκ. 11 ἐκ.
 45. ΑΕ 3000 εἰκ. 11). Τμήμα λεκάνης με χεῖλος πού στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω καὶ ἔχει σὲ κατατομὴ σχῆμα ράμφους. Πηλός κίτρινος-κοκκινωπός. Σωζ. ὕψ. 9 ἐκ.
 46. ΑΕ 3029. Τμήμα τῆς βάσης καὶ τοῦ κάτω μέρους τοῦ σώματος ἀνοιχτοῦ ἀγγείου, ἴσως λεκανί-

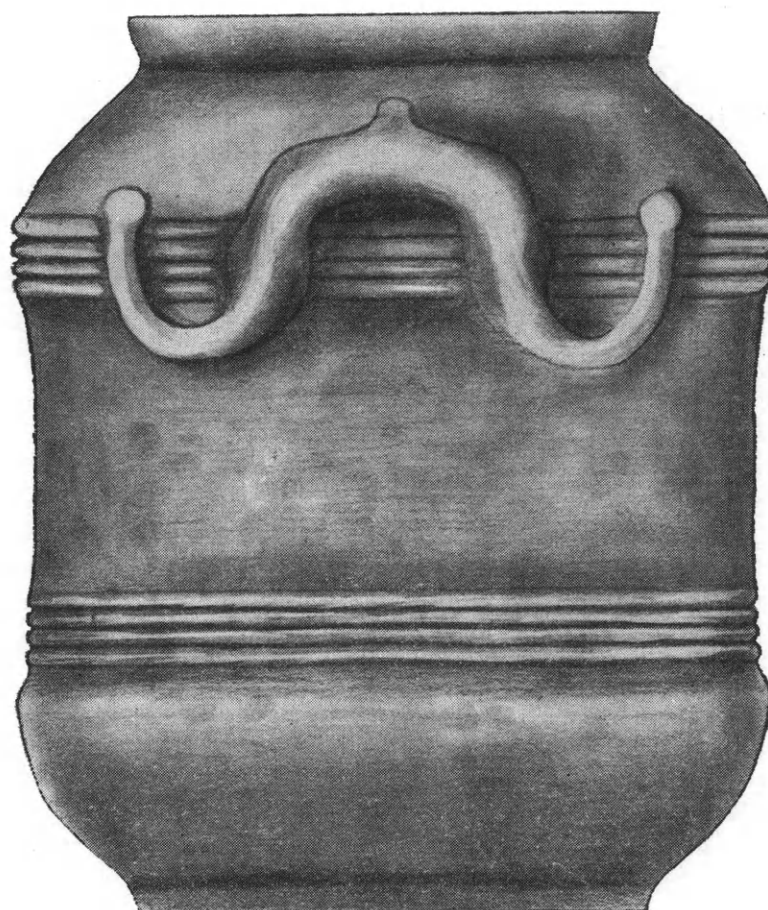
Εἰκ. 12. Χεῖλη πιάτων ἀρ. 50 - 53, 58, 59.

- δας. Βάση δισκόμορφη μέσα καὶ ἔξω, ἔφερε μαῦρο γάνωμα. Πηλός κιτρινωπός. Σωζ. ὕψ. 3.8 ἐκ., διάμ. βάσ. 6.5 ἐκ.
 47. ΑΕ 3031. Τὸ κάτω μέρος ἀνοιχτοῦ ἀγγείου, πιθανόν λεκανίδας. Γάνωμα μαῦρο μέσα καὶ ἔξω. Πηλός κοκκινωπός. Σωζ. ὕψ. 3.5 ἐκ., διάμ. βάσ. 6.8 ἐκ.
 48. ΑΕ 3037 (εἰκ. 11, πίν. 84γ). Μικρὸ ἀγγεῖο ἀμφικωνικοῦ σχήματος με σχετικὰ πολὺ χοντρά τοιχώματα, τοῦ ὁποῖου λείπει ἡ βάση καὶ τὸ χεῖλος. Πηλός κίτρινος καστανωπός. Σωζ. ὕψ. 6 ἐκ.

49. ΑΕ 3020. Τμήμα λαβῆς χοντροειδοῦς καὶ μεγάλου ἀγγείου (πίθου;) ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς με μαστοειδῆ ἀπόφυση. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος-καστανωπὸς. Μῆκ. 7.5 ἐκ.
50. ΑΕ 3041 (εἰκ. 12). Περίπου τὸ μισὸ χεῖλος πίθου με λοξότμητη πρὸς τὰ μέσα τὴν ἐξωτερικὴ πλευρά. Πηλὸς καστανὸς-κοκκινωπὸς, κακοψημένος, με κομματάκια κεραμιδιοῦ. Διάμ. χεῖλ. ἔσωτ. 34 ἐκ., ἔξωτ. 49 ἐκ.
51. ΑΕ 3042 (εἰκ. 12). Τμήμα τοῦ χείλους πίθου παρομοίου με τὸ ἀριθ. 50. Πηλὸς κίτρινος κοκκινωπὸς με μικρὰ πετραδάκια. Διάμ. ἔσωτ. 34 ἐκ., ἔξωτ. 49 ἐκ.
52. ΑΕ 3043 (εἰκ. 12). Τὸ μισὸ περίπου χεῖλος πίθου με στενὸ αὐλάκι ἐξωτερικὰ καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ ὤμου. Πηλὸς καστανοκόκκινος με μικρὰ κομμάτια κεραμιδιοῦ. Διάμ. ἔσωτ. 38 ἐκ., ἔξωτ. 50 ἐκ.
53. ΑΕ 3044 (εἰκ. 12). Τμήματα τοῦ χείλους καὶ τῆς βάσης πίθου. Πηλὸς κιτρινωπὸς με κομματάκια ἀπὸ κεραμίδι καὶ πετραδάκια. Διάμ. ἔσωτ. 23 ἐκ., ἔξωτ. 35 ἐκ., διάμ. βάσ. 13.5 ἐκ.
54. ΑΕ 3045. Τὸ κάτω μέρος πίθου. Βάση δισκόμορφη, ἐπίπεδη πολὺ πλατιά καὶ σῶμα ἀρθρωμένο σὲ δύο ἐπίπεδα. Στὸ σημεῖο τῆς ἀρθρώσεως δυὸ πλαστικὰ κορδόνια παράλληλα με μιὰ αὐλακία ἀνάμεσά τους περιτρέχουν καὶ διακοσμοῦν τὸ σῶμα τοῦ πίθου. Πηλὸς κόκκινος, κιτρινωπὸς με πετραδάκια. Ὑψ. 28 ἐκ., διάμ. βάσ. 44 ἐκ.
55. Κομμάτια πίθου με ὀφιοειδεῖς λαβὲς (πίν. 84δ-ε). Ἀναπαράσταση βλ. εἰκ. 13.
56. ΑΕ 3046 (βλ. ἀναπαράσταση εἰκ. 13). Τμήμα πίθου. Σῶζεται σχεδὸν τὸ μισὸ χεῖλος καὶ μέρος τοῦ σώματος με ἓνα πλαστικὸ κορδόνι διακοσμητικὸ. Στὸ ὕψος τῆς ἀρθρώσεως τοῦ ὤμου σῶζεται ἡ ἀπόληξη «ὀφιοειδοῦς» λαβῆς καὶ μαστοειδὴς ἀπόφυση. Πηλὸς κοκκινωπὸς-κίτρινος ἀνακατεμένος με πετραδάκια καὶ κομματάκια ἀπὸ κεραμίδι. Σωζ. ὕψ. 46.5 ἐκ., διάμ. χεῖλ. ἔσωτ. 34 ἐκ., ἔξωτ. 49 ἐκ.
57. ΑΕ 3047. Τὸ μισὸ περίπου πίθου. Βάση ἐπίπεδη δισκόμορφη. Σῶμα ἀπιοσχημο, ἀνοιχτὸ πᾶνω με πολὺ εὐρὺ στόμιο. Πηλὸς κοκκινωπὸς με κομματάκια ἀπὸ κεραμίδι. Ὑψ. 66 ἐκ., διάμ. βάσ. 30 ἐκ., διάμ. χεῖλ. ἔσωτ. 68 ἐκ., ἔξωτ. 86 ἐκ.
58. ΑΕ 3048 (εἰκ. 12). Τμήμα τοῦ χείλους πίθου. Πηλὸς κιτρινωπὸς με κόκκινο πυρήνα καὶ προσμίξεις ἀπὸ πετραδάκια καὶ κομματάκια κεραμιδιοῦ. Διάμ. ἔσωτ. 52, ἔξωτ. 72 ἐκ.
59. ΑΕ 3049 (εἰκ. 12). Ὀλόκληρο τὸ χεῖλος πίθου με τὴν ἀρχὴ τοῦ ὤμου. Πηλὸς κίτρινος-κοκκινωπὸς με προσμίξεις ἀπὸ κομματάκια κεραμιδιοῦ. Διάμ. ἔσωτ. 34 ἐκ., ἔξωτ. 51 ἐκ.
60. ΑΕ 3050 (εἰκ. 11, 14). Πίθος. Βάση ἐπίπεδη δισκόμορφη καὶ χεῖλος λεπτὸ χωρὶς ἰδιαίτερη διαμόρφωση, πολὺ ἀνοιχτὸ στόμιο. Τὸ σῶμα διαμορφώνεται σὲ τρία ἐπίπεδα, ἓνα μετὰ τῇ βάσει λοξὸ πρὸς τὰ ἔξω, ἓνα ἐνδιάμεσο σχεδὸν κάθετο, καὶ ἓνα τρίτο λοξὸ πρὸς τὸ χεῖλος. Στὸ κάτω μέρος δυὸ διακοσμητικὰ πλαστικὰ κορδόνια παράλληλα περιτρέχουν τὸ σῶμα τοῦ πίθου, ἐνῶ ἄλλα τρία διακοσμοῦν τὸν ὤμο του. Ἀπὸ τίς λαβὲς οἱ ὁποῖες μιμοῦνται μεταλλικὰ πρότυπα σώζονται οἱ «ὀφιοειδεῖς» ἀπολήξεις τους καὶ μαστοειδεῖς ἀποφύσεις. Πηλὸς κιτρινωπὸς-πορτοκαλόχρωμος με ἐλάχιστες προσμίξεις. Ὑψ. 65 ἐκ., διάμ. βάσ. 40 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 31 ἐκ.
61. ΑΕ 3052. Τὸ μεγαλύτερο μέρος λοξότμητου χείλους πίθου με τμήμα τοῦ ὤμου. Πηλὸς κοκκινωπὸς με κομματάκια ἀπὸ κεραμίδι. Διάμ. ἔσωτ. 20 ἐκ., ἔξωτ. 46 ἐκ.
62. ΑΕ 3053. Τμήμα τοῦ χείλους μεγάλου πίθου. Πηλὸς κόκκινος κιτρινωπὸς με πετραδάκια καὶ κομματάκια ἀπὸ κεραμίδι. Διάμ. ἔσωτ. 64 ἐκ., ἔξωτ. 88 ἐκ.
63. ΑΕ 3054. Τμήμα τοῦ χείλους πίθου λοξότμητου στὴν ἐξωτερικὴ πλευρά. Πηλὸς κοκκινωπὸς πορτοκαλόχρωμος με πετραδάκια καὶ κομματάκια κεραμιδιοῦ. Διάμ. ἔσωτ. 40 ἐκ., ἔξωτ. 58 ἐκ.
64. ΑΕ 3055. Τμήμα τοῦ χείλους πίθου. Πηλὸς κόκκινος με ἀπόχρωση γκριζοῦ-καστανοῦ ἀπὸ κακὸ ψήσιμο με πετραδάκια καὶ κομματάκια κεραμιδιοῦ. Διάμ. ἔσωτ. 52 ἐκ., ἔξωτ. 74 ἐκ.
65. ΑΕ 3056. Ἡ βάση καὶ τμήμα τοῦ σώματος πίθου. Πηλὸς κιτρινωπὸς με κόκκινο πυρήνα καὶ προσμίξεις ἀπὸ πετραδάκια. Σωζ. ὕψ. 9 ἐκ., διάμ. βάσ. 29 ἐκ.

66. ΑΕ 3057. Τμήμα πίθου. Σώζεται ἡ βάση επίπεδη. Πηλὸς κιτρινωπὸς με λίγες προσμίξεις. Σωζ. ὕψ. 14 ἐκ., διάμ. βάσ. 21 ἐκ.
67. ΑΕ 3058. Τμήμα πίθου. Σώζεται ἡ μισὴ σχεδὸν βάση καὶ μέρος τοῦ σώματος τοῦ ἀρχικὰ ἀνοί-

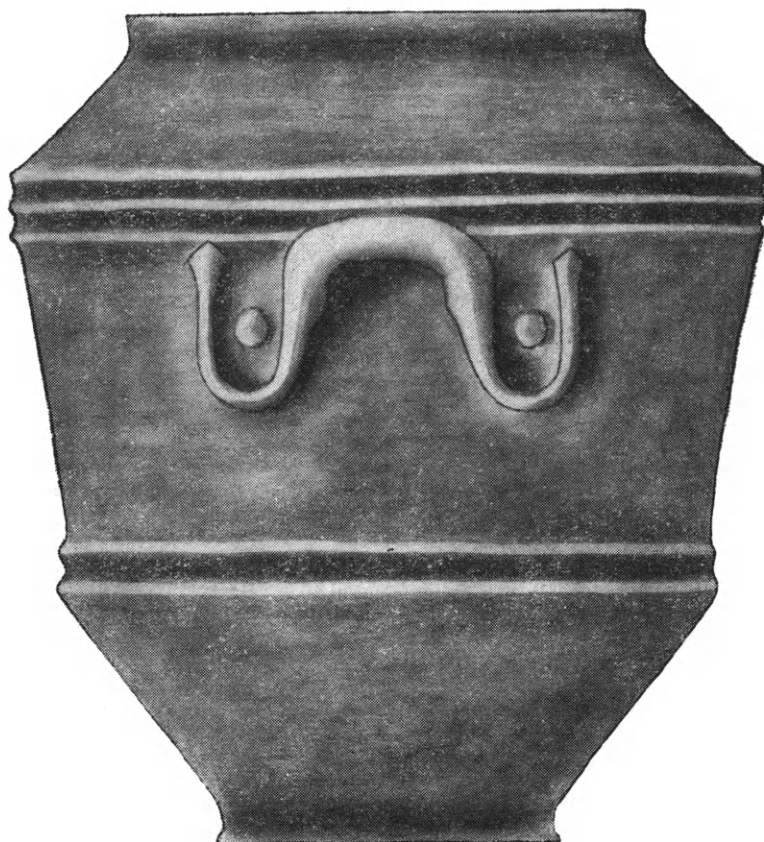

Νικαλτσᾶ 1982

Εἰκ. 13. Ἀναπαράσταση τοῦ πίθου ἀρ. 54 - 56.

- γει πρὸς τὰ ἔξω καὶ μετὰ στρέφεται πρὸς τὰ μέσα· ἡ βάση επίπεδη ἀδιαμόρφωτη. Πηλὸς κοκκινωπὸς με προσμίξεις ἀπὸ κεραμίδι. Σωζ. ὕψ. 18.5 ἐκ., διάμ. βάσ. 27 ἐκ.
68. ΑΕ 3059. Τμήμα ἀπὸ τὸ πάνω μέρος πίθου. Κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος πλαστικὸ διακοσμητικὸ κορδόνι με ἐμπέστες κοκκίδες. Πηλὸς κόκκινος κιτρινωπὸς με κομματάκια ἀπὸ κεραμίδι. Διάμ. χεῖλ. 40 ἐκ.
69. ΑΕ 3060. Τμήμα τοῦ πάνω μέρους πίθου με χεῖλος λεπτὸ καὶ λοξότμητο πρὸς τὰ ἔξω. Πηλὸς κοκκινωπὸς κίτρινος με κομματάκια ἀπὸ κεραμίδι. Διάμ. χεῖλ. 54 ἐκ.

70. ΑΕ 3061. Κομμάτια μικροῦ πίθου. Σώζεται ἡ μισὴ βάση, τὸ χεῖλος καὶ μέρη τοῦ σώματος μετὶ τῆς δυὸ λαβῆς-αὐτιά. Ἡ βάση ἐπίπεδη καὶ σχετικὰ μικρὴ. Τὸ σῶμα ἀπιόσχημο καταλήγει πάνω σὲ ἓνα σχετικὰ λεπτὸ χεῖλος. Περίπου στὸ μέσο τοῦ σώματος οἱ λαβές. Ἀπὸ τὰ κομμάτια αὐτὰ

Νικολάου 1982

Εἰκ. 14. Ἀναπαράσταση τοῦ πίθου ἀρ. 60.

εἶναι δυνατὴ ἡ ἀναπαράσταση. Πηλὸς καστανωπὸς-κίτρινος μετὰ μικρὰ πετραδάκια.

Ὑψ. 48 ἐκ., διάμ. βάσ. 25 ἐκ., διάμ. χεῖλ. 50 ἐκ.

71. ΑΕ 3062. Χεῖλος μεγάλου πίθου. Πηλὸς καστανωπὸς-κίτρινος μετὰ μικρὰ πετραδάκια. Διάμ. ἐσωτ. 52 ἐκ., ἐξωτ. 70 ἐκ.

ΝΙΚΟΣ ΚΑΛΤΣΑΣ

BYZANTINA ΣΤΑΘΜΙΑ ΤΟΥ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ BYZANTΙΝΟΥ ΣΤΑΘΜΗΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

(Πίν. 85 - 90)

Στὴ Μάντω Α. Οἰκονομίδου

Στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τεράστια καὶ παγκόσμια γνωστὴ συλλογὴ νομισμάτων, ὑπάρχει καὶ μιὰ ἀξιόλογη συλλογὴ σταθμίων¹ ἀρχαίων καὶ βυζαντινῶν.

Μὲ τὴ λέξη σταθμία ἐννοοῦμε τὰ βάρη ποὺ χρησίμευαν γιὰ τὸ ζύγισμα διαφόρων πραγμάτων, ἀκόμη καὶ νομισμάτων. Ἡ μελέτη τους παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰτὶ πρόκειται γιὰ ἀντικείμενα ποὺ ἦταν ἀπαραίτητα στὴν καθημερινὴ συναλλαγὴ καὶ τὸ ἐμπόριο, καὶ ἀντανακλοῦν τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση τῆς κάθε ἐποχῆς, τῆς πόλης ἢ τοῦ κράτους.

Στὴ δημοσίευσή αὐτὴ ξεχωρίσαμε τὰ βυζαντινὰ σταθμία. Τὰ ἀρχαῖα ἀποτελοῦν ξεχωριστὴ ἐνότητα καὶ θὰ δημοσιευθοῦν χωριστά.

Ἀπὸ μετρολογικὴ ἄποψη τὰ βυζαντινὰ σταθμία συνεχίζουν τὸ ρωμαϊκὸ δωδεκαδικὸ σύστημα βάρους² στὸ ὁποῖο ἡ κύρια μονάδα ἦταν ἡ λίτρα.

Ὁ ὅρος λίτρα³, ποὺ εἶναι ἡ ἐλληνικὴ λέξη γιὰ τὸ λατινικὸ libra⁴, σήμαινε τὴν ἰσορ-

1. Γιὰ τὴν παραχώρηση τοῦ ὕλικου θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω θερμὰ τὴ διευθύντρια τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου κ. Μ. Οἰκονομίδου, καὶ νὰ προσθέσω ὅτι τὴ γνωριμία καὶ τὴν ἐξοικείωσή με τὸ θέμα ὀφείλω στὴ σειρά τῶν μαθημάτων της, ποὺ εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ παρακολουθήσω στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο.

Θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω ἐπίσης τὸν ἑφορο τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου κ. Γ. Τουράτσογλου, γιὰ τὴ βοήθειά του στὴ διάρκεια τῆς μελέτης μου, καθὼς καὶ τὸν συνάδελφό κ. Ἡὼ Τσούρτη-Κούλη.

Θερμὲς εὐχαριστίες ἐκφράζονται καὶ πρὸς τὸν καθηγητὴ John Nesbitt γιὰ τίς συμβουλές του, καθὼς καὶ στὴν προϊσταμένη τῆς Γ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀθηνῶν, κ. Θ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, ποὺ διευκόλυνε τὴν ἐργασία μου. Ἐπίσης στὸν συνάδελφό καὶ φίλό μου Ἐλ. Σπαθάρη γιὰ τὰ σχέδια καὶ στὸν φίλο ἀρχιτέκτονα Στ. Βαμβακόπουλο γιὰ τοὺς πίνακες.

Εὐχαριστίες ὀφείλω καὶ στὶς συντηρήτριες τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου κ. Μ. Πέτρου-Λυκιαρδοπούλου, Σ. Ζερβουδάκη-Καραβία καὶ Α. Παυλίδου, γιὰ τὴ συνεργασία τους καὶ ἰδιαίτερώς στὸν κ. Β. Σοφικίτη γιὰ τίς φωτογραφίες.

2. MOMMSEN, Röm. Münzw. 188, 190. MARQUARDT, Staatsverwaltung II, 47. HULTSCH, Metrologie 144 - 148.

3. Στὴν ἀρχὴ σήμαινε νόμισμα. M.S.R. I 329,19: «Λίτρα ἦν μὲν καὶ νόμισμά τι, ὡς Δίφιλος. Ἐπὶ δὲ τοῦ σταθμοῦ Ἐπίχαρμός τε καὶ Σώφρων ἐχρήσαντο. Σοφοκλῆς δὲ λιτροσκόπον φησὶ τὸν ἀργυραμοιβὸν ἀπὸ τοῦ νομίσματος». 23: «Λίτρα τὴν νομμοδόκην καλοῦσι. τὴν δὲ αὐτὴν καὶ λιτροδόκην καλοῦσι». SCHILLBACH, Byzantinische Metrologie 172. M.S.R. I 339,6: «Λίτρα ὁ σταθμός».

4. M.S.R. II 76,28: «λίτρα enim libra est».

ροπία ἀνάμεσα στὴ μονάδα βάρους καὶ τὸ ἀντικείμενο ποὺ ἀντιστάθμιζε: «Λίτρα παρὰ Ρωμαίοις ἐρμηνεύεται λίβρα, ἥτις ἐτυμολογεῖται παρ' αὐτοῖς ἰσότης, ἡγουν ἰσοκα-
νονία¹, ἔχει δὲ οὐγκίας ιβ², παρήχθη δὲ τὸ τῆς οὐγκίας ὄνομα ἐξ Ἑλληνίδος ἀπὸ τοῦ
ὄγκου»³. Ὁ Ἰσίδωρος τῆς Σεβίλλης⁴ (560 - 636 μ.Χ.) προτείνοντας μία ἄλλη ἐτυ-
μολογία, λέει ὅτι ἡ libra ὀνομάστηκε ἔτσι γιατί εἶναι libera, δηλαδή ἀνεξάρτητη καὶ
αὐτάρκης, μὲ μία λέξη ἀποτελεῖ μονάδα, ἐνότητα ποὺ περικλείει ὅλα τὰ ἄλλα βάρη.
Ἡ λίβρα, προσθέτει, θεωρεῖται πρότυπο τέλειου βάρους γιατί περιλαμβάνει τόσες
οὐγγιές, ὅσοι εἶναι οἱ μῆνες τοῦ χρόνου.

Ἰσότιμα μὲ τὴ λίτρα φαίνεται ὅτι εἶχε χρησιμοποιηθεῖ καὶ ὁ pondus⁵, ἀφοῦ ἄλ-
λωστε dupondius⁶ δήλωνε βάρος δύο λιτρῶν.

Κυρίως ὅμως ὑπῆρχε ἰσοτιμία⁷ ἀνάμεσα στὴ λίτρα καὶ τὸν as⁸, ὁ ὁποῖος στὸ
ἰταλικὸ δωδεκαδικὸ σύστημα ἀντιπροσώπευε τὴν ἀνώτερη μονάδα: quidquid unum
est, assem ratiocinatores vocant⁹. Γι' αὐτὸ καὶ τὰ πολλαπλάσια τῆς λίτρας ἔχουν
σηματισθεῖ ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ τῆς λέξης as¹⁰ μὲ τὰ διάφορα ἀριθμητικὰ (tressis -
nonussis, decussis, centussis κλπ.) ἐνῶ οἱ ὑποδιαίρέσεις, ὅπως φαίνεται καὶ στὸν
πίνακα ποὺ ἀκολουθεῖ, κυρίως μὲ συνθετικὸ τὴν οὐγγιά.

as	1	12
deunx ¹¹	11/12	11
dextans ¹²	5/6	10

1. M.S.R. I 270, 3.

2. M.S.R. II 104,7 EPIPH.: Libra habet uncias XII. I 208,12 Frag.: «ἡ δὲ λίτρα ἔχει οὐγγίας ιβ». II 144, 3 CALV.: libra vero duodecim uncias habet. I 301,18: «Ἡ λίτρα ποιεῖ οὐγγίας ιβ'». Ὁμως, σὲ ἕνα νόμο τοῦ Βαλεντινιανοῦ τοῦ Α' (367) ἀναφέρονται 14 οὐγγιές: quattuordecim uncias balluae pro singulis libris constat inferri (Cod. Th. V. 19, 4).

3. Ὁ VARR. M.S.R. II 50,3 ἐτυμολογεῖ τὴ λέξη οὐγκία, ἀπὸ τὸ ἕνα: Uncia ab uno καὶ ὁ ISID. II 114, 13: uncia dicta quod universitatem minorum ponderum sua unitate vinciat, id est complectat. I 330,18 PH.: ὄγκιαν τὸν σταθμόν.

4. M.S.R. II 144,19: Libra XII unciis perficitur et inde habetur perfecti ponderis genus, quia tot constat unciis quot mensibus annus dicta autem libra, quod sit libera et cuncta intra se pondera prae- dicta concludat. M.S.R. II 132, 6: dicitur libra quasi libera eo quod liberaliter pondera cuncta contineat et libet omnia. Μία ἄλλη ἀποψη ἐκφράζει ὁ MOMMSEN, Röm. Geschichte 274.

5. M.S.R. II 111,4 - 6: Pondus libra una est, unde etiam dipondius dictum est quasi duo pondere.

6. M.S.R. II 49,4 VARR.: dupondius, a duobus ponderibus quod unum pondus assipondium dicebatur

ideo quod as erat libra pondus. II 82,7 PRISC.: dupondius nummus est bilibris. Index II λ. dupondium.

7. M.S.R. II 50,19: libram pondo as valebat.

8. M.S.R. II 132,6: As untae XII, id est libra perfecta. II 61,20 MAEC.: Prima divisio solidi, id est librae quid as vocatur. II 83,17 PRISC.: libra vel as, unciae duodecim. II 70,31 MAEC.: Ponderis eadem divisio est quae aeris. II 82,6 PRISC.: As nummus est libralis. II 99,1 CARM.: libra vel as ex unciolis constat duodecis. II 77,8: est per aes et libram.

Γιὰ τὴν προέλευση τοῦ as ἀπὸ τὸ aes βλ. VARR. M.S.R. II 49, 4, ἀποψη μὲ τὴν ὁποία δὲν συμφωνεῖ ὁ HULTSCH, Metrologie, 144, 20,1.

9. M.S.R. II 72,5.

10. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ bes ποὺ σήμαινε ἤδη τὰ 2/3 τῆς λίτρας M.S.R. II 75,16: bessem appellatum esse, quod bis triens sit.

11. M.S.R. II 50,10 VARR.: deunx dempta uncia. II 63,3 MAEC.: deuncem, id est undecim duodecimas. Index II: constat assis 11 partibus duodecimis sive unciis.

12. M.S.R. 50,10 VARR.: dextans dempto sextante. 76,8 FEST.: dextans dicitur quia assi deest sextans. 63,20 MAEC.: In dextante sunt unciae decem. 62,31: decem partes duodecimas.

dodrans ¹	}	3/4	9
nonuncium ²			
bes ³	}	2/3	8
bessis			
septunx ⁴		7/12	7
semis ⁵			
sexunx		1/2	6
quincunx ⁶		5/12	5
triens ⁷		1/3	4
quadrans ⁸		1/4	3
triunx			
teruncium ⁹		1/6	2
sextans ¹⁰			
sescuncia ¹¹		1/8	1 1/2
uncia ¹²		1/12	1

Ἡ ὑποδιαίρεση αὐτὴ μπορεῖ νὰ προχωρήσει ἀκόμη περισσότερο ἂν πάρουμε τὴν ἴδια τὴν οὐγγιὰ ὡς μονάδα. Ἔτσι προκύπτει:

	Uncia	
semuncia ¹³	1/2	1/24
duae binae sextulae	1/3	1/36
sicilicus ¹⁴	1/4	1/48

1. M.S.R. II 50,11: Dodrans dempto quadrante. II 62,27 MAEC.: dodrantem efficies hoc est novem duodecimas. 63, 24: in dodrante sunt unciae novem.

2. M.S.R. II 77,11 FEST.: Nonuncium significat dodrantem. 77,15: Nonuncius novem unciae sive dodrans (nonuncium et teruncium dicitur quod novem unciarum sit sive trium).

3. M.S.R. II 50,11 VARR.: bes ut olim des (des antiqua forma pro bes) καὶ Index latinus λ. bes.

4. M.S.R. II 50,7 VARR.: a septem et uncia conlissum. 62,20 MAEC.: septuncem, hoc est septem duodecimas. 63,31: in septunce sunt unciae septem. Index II: constat 5 unciis sive duodecimis assis partibus.

5. M.S.R. II 61,21 MAEC.: pars dimidia semis vocatur. I 97,7 CARM.: semis semissem, medium dum dividat assem.

6. M.S.R. II 62,17 MAEC.: quincuncem, qui constat ex quinque unciis hoc est quinque duodecimis. 64,5: in quincunce sunt unciae quinque. Index latinus λ. quincunx.

7. M.S.R. II 50,5 VARR.: triens quod tertia pars. 62,3 MAEC.: Pars tertia triens vocatur. 63,12. 64,7. 66,2 MAEC.

8. M.S.R. II 50,4 VARR.: ut quadrans quod quarta. 65,5 MAEC.: pars quarta quodrans vocatur. 63,1. 64,9: in quadrantem sunt unciae tres. 114,3: quadrantem Hebraei similiter codrantem vocant; et vocatur qua-

drans quod unciae quartam partem appendeat.

9. M.S.R. II 51,1: teruncius a tribus unciis.

10. M.S.R. II 50,4 VARR.: sextans ab eo quod sexta pars assis. 62,7 MAEC.: sextae partis nomen est sextans. 83,21 PRISC.: sextans unciae duae.

11. M.S.R. II Index latinus λ. sescuncia. M.S.R. II 62,8 MAEC.: as deinde dividitur in octo octavas quae sescunciae vocantur. Ἐπίσης 63,10 καὶ 65,26: octava sescuncia vocatur.

12. M.S.R. II 64,15 MAEC.: assis pars duodecima καὶ 62,11: dividitur item as in duodecim partes duodecimas vocantur singulae unciae. 55,16 COLUM.: uncia in qua sunt scripula XXIIII. 99,9: ungia viginti scripula et quattuor ambit. 99,4: uncia de libra linquet subtracta deuncem.

13. M.S.R. II 50,2 VARR.: Dimidia pars unciae. 64,18 MAEC.: unciae prima divisio fit in duas partes dimidias, quae vocantur semunciae. 65,4: semuncia habet siclicos duos, sextulas tres, dimidias sextulas sex, scriptula duodecim. II 99,10 CARM.

14. Quarta pars unciae, sicilicus. Εἶναι ἡ ἑλληνικὴ λέξις σικελικός, τοῦ δὴλωνε ἀρχικὰ τὸ σικελικὸν quadrans. M.S.R. II 55,12 COLUM.: siclicos in quo sunt scripula sex. 65,8 MAEC.: sicilicus habet sextulam et dimidiam. 81,9 FEST.: sicilicum dictum quod semunciam secet. 99,12 CARM.: quarta, siclus vel sicilicus. 114,6: sicel qui Latino sermone siclus appellatur Hebraeum nomen

sextula ¹	1/6	1/72
dimidia sextula ²	1/12	1/144
scripulum ³	1/24	1/288
dimidium scripulum	1/48	1/576

Στους αυτοκρατορικούς χρόνους το ελληνικό σύστημα βάρους συνενώθηκε με το ρωμαϊκό στο οποίο ενσωματώθηκε η αττική δραχμή⁴, ίση με το 1/96 της λίτρας, που αντιστοιχοῦσε στη Ρώμη με το δηνάριο⁵, καθώς και το 1/6 της δραχμῆς, ὁ ὀβολός⁶, ἰσότημος με το dimidium scripulum.

Ἀποφασιστικές γιὰ τὴν ἀποδοχή, με ὀρισμένες ἀλλαγές καὶ τὴ μεταβίβαση τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ μετρικοῦ συστήματος στὸ Βυζάντιο, στὶς ἀρχές τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ., ἦταν οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ποὺ ἐγίναν γιὰ νὰ διατηρηθεῖ ἡ νομισματικὴ σταθερότητα ποὺ εἶχε διαταραχθεῖ στὰ χρόνια τῶν προκατόχων του⁷. Ἡ ἀναμόρφωση ποὺ ξεκίνησε ἀπὸ τὸν Διοκλητιανὸ με τὴν ἀναδιοργάνωση τῶν νομισματοκοπειῶν συμπληρώθηκε ὅταν τὸ 312⁸ ὁ Μ. Κωνσταντῖνος καθιέρωσε τὸν solidus⁹ (ποὺ προῦπηρχε ὡς aureus solidus¹⁰ = 1/60 τῆς libra) σὰν ἓνα κομμάτι χρυσοῦ,

est habens apud eos unciae pondus apud Latinos autem et Graecos quarta pars unciae.

1. M.S.R. II 64,23 MÆC.: sextulas sex, id est sex sextas. 65,2: sextula septuagesima secunda. 99,13 CARM.: sextula sexta modo solet et modo sescla vocari solidus. 113,12 ISID.: sextulae pondere fuit vetustissimus denarius Romanus postea solidus sextulae pondere expressus.

Ὁ VARRON M.S.R. II 5,71 θεωρεῖ τὴ sextula ὡς aeris minima pars καὶ ἀναφέρει ὡς ὑποδιαίρεση τῆς οὐγκιᾶς μόνο τὴ semuncia.

2. M.S.R. II 65,3 MÆC.: dimidia sextula centesima quadragesima quarta. 65,10: sextula habet dimidias sextulas duas.

3. Εἶναι τὸ ἑλληνικὸ γράμμα. M.S.R. II 88,9 CARM.: grammata vocant scripulum nostri dixere priores. 89,25: grammata dicta quod hae viginti quattuor in se uncia habet. 112,19 ISID. 144, 4.5 CALV. 199,9 καὶ 16 CARM.: Vigenam quartam scripulum seu gramma retentant. Συν. Scripulum, scrupulum καὶ ἀργότερα scripulus (scriptulum quod nunc vulgo sine t dicunt). II 65,3 MÆC.: scriptulum ducentesima octogesima octava.

4. PLINIUS 21,34: drachma attica fere enim attica observatione medici utuntur denari argentei habet pondus, eademque sex obolos pondere efficit. M.S.R. II 99,14 CARM.: octavam appellant dragmam vel rarius olcen. 113,1 ISID.: Dragma octava pars unciae est et denarii pondus argenti. 144,3 CALV.: uncia drachmas octo. I 316,23 HESYCH.: «δραχμή τὸ ὄγδοον τῆς οὐγγίας». 221,18: «ἡ δὲ οὐγγία δραχμᾶς ἡ αἵτινες καὶ ὄγκαι λέγονται».

5. GALEN, De compos. med. 160,8: «πρόδῃλον δ' ὅτι

δραχμὴν λέγομεν νῦν ἐν τοῖς τοιούτοις ἅπαντες ὅπερ Ρωμαῖοι δηνάριον ὀνομάζουσι». Σημειώνουμε ὅτι τὸ δηνάριο μέχρι τὴν ἐποχὴ τοῦ Νέρωνα ἰσοδυναμοῦσε με 1/84 τῆς λίτρας καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτὸν με 1/96, τιμὴ δηλ. ἴση με τῆς δραχμῆς. HULTSCH, Metrologie 149, 20, 4.

6. M.S.R. II 12,20 ISID.: sexta pars drachmae. II 99 CARM.: dimidium scripuli est obolus. 144 CALV.: gramma duos obolos.

Στὶς ὑποδιαίρεσεις τοῦ ὀβολοῦ σημειώνουμε τὸν semi-obolus M.S.R. II 88,6 CARM. 112,11 ISID. W. CHRIST, Sitzungsberichten Münchn. Akad. 1862, I, 47.

7. Στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου τὸ βάρος τοῦ aureus ἦταν τὸ 1/40 τῆς libra, τοῦ Νέρωνα 1/45, τοῦ Caracalla 1/50 καὶ τοῦ Διοκλητιανοῦ 1/60. HULTSCH, Metrologie 326 39,5, 40,4. LAVAGNE, Poids 35.

8. HULTSCH, Metrologie 327, 40, 1. βλ. ἐπίσης καὶ Brockhaus Enzyklop. (Wiesbaden 1973) λ. solidus ἐν ὧ ὁ MAURICE, Num. Const. I, 1908, XLI καὶ 399, τοποθετεῖ τὴν πρώτη κοπὴ sol = 1/72, τὸ ἔτος 309. Τὸ 334 ἀναφέρεται σὲ αὐτοκρατορικὸ διάταγμα ἡ πρώτη πληρωμὴ με τὸ καινούργιο νόμισμα (Cod. Theod. XIII 5,7).

9. M.S.R. 113,6 ISID.: Solidum enim veteres integrum dicebant et totum. Cod. Theod. XII 6,13 (διδ. Βαλεντ. Α' 367): in septuaginta duos solidos libra feratur. ISID. Etym. 16, 24, 14. MOMMSEN, Röm. Münzw. 778 - 781. BABELON, Traité des monnaies I 532 - 8. GRIERSON, Notes. NAVILLE, Fragments 56. BRUNN, Law 387. O. SEEK, Ztschr. für Num. XVII, 1890, 50 - 57. SCHILLBACH, Byzantinische Metrologie 161. PAULY-WISSOWA λ. solidus. ADELSON, Solidi 44 - 48.

10. M.S.R. 113,14 ISID.: hunc ut diximus vulgus aureum solidos vocat.

ίσο με το $1/72$ της λίτρας και το όποιο μετά το θάνατο του Λικινίου το 324, κυκλοφορεί αποκλειστικά ως χρυσό νόμισμα¹.

Με το μέτρο αυτό, που εκτός των άλλων επιβεβαιώνεται και από νομίσματα με τον αριθμό LXXII² ή OB³ στο πεδίο, διαμορφώνεται μία καινούργια τάξη στη ρωμαϊκή σταθμητική κλίμακα. Έδω θα πρέπει να προσθέσουμε και την καθιέρωση της *siliqua*⁴ ($=1/3$ του όβολου) ως *vicesima quarta pars solidi*, δηλ. $1/24$ του νομίσματος, που εκτόπισε τη χρήση του *chalcus*⁵ ($=1/4$ του όβολου). Έτσι σύμφωνα με το μετρικό σύστημα του Κωνσταντίνου 1 λίτρα = 12 ούγγιες = 72 *solidi*, νομίσματα ή υπέρπυρα⁶ = 1728 *siliquae* ή κεράτια. Η εξίσωση αυτή, όπως μας παραδίδεται σε μία σειρά μετρολογικών κειμένων, αποτελεί το βασικό σκελετό του βυζαντινού συστήματος βάρους που παίρνει πλέον την εξής μορφή:

	libra	1						
	uncia	12	1					
	sicilicus	48	4	1				
(sextula ⁷)	solidus	72	6	$1\frac{1}{2}$	1			
	drachma	96	8	2	$1\frac{1}{3}$	1		
	scripulum	288	24	6	4	3	1	
	obolus	576	48	12	8	6	2	1
	siliqua	1728	144	36	24	18	6	3^8

Βασικά πρόκειται για το ρωμαιοελληνικό σύστημα βάρους που υπήρχε και στους προβυζαντινούς χρόνους. Η βυζαντινή λίτρα είναι ίδια με τη βαριά ρωμαϊκή *libra*, ή ούγγια με τη ρωμαϊκή *uncia*, ο *solidus* με τη *sextula*.

1. M.S.R. I 308,4: «σόλιδοι νομίσματα». II 113,7 ISID.: (*solidum*) ipse quoque nomisma vocatur. 122,3 ISID.: Nomisma Graecum id est Solidum, 134,3 το ίδιο. Σύμφωνα με τον MICKWITZ, Geld 98, το νόμισμα εμφανίζεται στα κείμενα για πρώτη φορά μεταξύ 330 - 340 μ.Χ. LAVAGNE, Poids 24.

2. LXXII σε νομίσματα της Αντιόχειας των τελευταίων χρόνων της βασιλείας Μ. Κωνσταντίνου RE λ. *solidus*. Επίσης LAFRANCHI, Rivista Ital. di Num. 1905, 397 και MAURICE, Num. Const. I, 1908, XLI, και 214.

3. OB επί Βαλεντινιανού Α' (ίσως από το 367). HULTSCH, Metrologie 327, 40, 1. Analect. Bened. 392: Τα ob' νομίσματα ποιοίσι λίτραν μίαν. FRIEDLAENDER, Signification 29. Σχετικά με το OBRΥ και OBR που υπήρχαν σε πλάκες χρυσού της εποχής, RE λ. *solidus*. HULTSCH, Metrologie 329, 40, 1: obryza auri (aurum obryziakum, χρυσίον ὀβρυζόν) solidi obryziakus. DÜRR άρ. 149 πίν. 12.

4. Ο JUNGFLEISCH (Conjectures 103 - 120) ερμηνεύσε το σύμβολο CON OB ως χρυσό ποιότητας μάλλον, και όχι κοπής Κωνσταντινουπόλεως και σημείωσε ότι πολλά νομισματοκοπεία έκοβαν χρυσό για λογαριασμό άλλων.

5. Siliqua M.S.R. II 112,8 και 144,6, Siliqua = ελλην. κεράτιον. Η λέξη δηλώνει το κουκούτσι του ξυ-

λοκέρατου, την *ceratonia siliqua*, όπως λέγεται επιστημονικά. Το κεράτιο (σημ. καράτι) έγινε *girat* στα αραβικά και Kharrubah στα αραβικά. M.S.R. II 84,4 PRISC: siliqua est quod dicunt Graeci κεράτιο vel λεπτός.

6. Η *siliqua* αναφέρεται αρκετές φορές στο Edictum Rothari (636 - 652 μ.Χ.) καθώς και στην Capitula extravagantia που αποδίδεται στον Grimoald (662-671) ή στον Λουίτπράνδο (α' ήμισυ 8ου αλ.). Επίσης πολύ νωρίτερα στο Glossarium Matricense 63 αναφέρεται η *siliqua* ως *vicensima pars solidi* (ως $1/20$ δηλ. και όχι $1/24$), ακόμη και στο Glossarium Cavense 104 και 163. Οι πηγές όμως αυτές προέρχονται από εποχή που ήδη στη δυτική Ευρώπη ο *solidus* είχε 20 *siliquas*.

7. Chalcus ή calculus (ελλην. χαλκοῦς) M.S.R. II 112,3 ISID.: quarta pars oboli (δηλ. $1/4$ όβολου, ενώ η *siliqua* είναι ίση με το $1/3$ του όβολου).

8. FROLOW, Noms 243 - 246. SCHILLBACH, B.M.Q. 139, 16 - 25.

9. M.S.R. II 113,12. ISID.: Solidos apud Latinos alio nomine sextula, quod his sex uncia compleatur. 113,17: sextula bis adsummata duellam facit.

10. HULTSCH, Metrologie 150. SCHILLBACH, Byzantinische Metrologie 160.

Ο solidus είχε βάρος 4.55 γρ. περίπου, με πιό συνηθισμένη υποδιαίρεση τὸ 1/3, tres, tremissis¹ (1.51 γρ.), σπανιότερα τὸ ἥμισυ, semis 2.27 γρ. καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου μόνο ἓνα κομμάτι ἴσο με ἐνάμισυ σόλιδο = 1 1/2 sol. καὶ βάρος 6.82 γρ.

Βέβαια τὸ βάρος τοῦ solidus² ἦταν ἄμεσα ἐξαρτημένο ἀπὸ τὸ βάρος τῆς λίτρας καὶ τὶς διακυμάνσεις του, ἀλλὰ ἡ ἀναλογία 1:72 δὲν ἐξασφάλιζε σὲ ὅλα τὰ νομίσματα τὸ ἴδιο βάρος. Γιατὶ ἐνῶ τὰ νομισματοκοπεῖα ἔπρεπε νὰ βγάζουν 72 νομίσματα ἀπὸ χρυσὸ βάρους μιᾶς λίτρας, δὲν ἦταν ὅμως καὶ ὑποχρεωμένα νὰ ἐπαληθεύουν, ἂν ὅλα ἦταν ἴσα μεταξὺ τους.

Σὲ καμιά ἐποχὴ τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας δὲν μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε τὴν ἀπόλυτη ἀκρίβεια πού ἔχουν τὰ σύγχρονα νομίσματα, γράφει ὁ Babelon³, καὶ ὁ Th. Mommsen⁴, ἴσως με κάποια ὑπερβολή: «ὕπάρχει τέτοια ἀσυμφωνία, πὺ εἶναι ἀδύνατο πιά νὰ ξαναβρεῖ κανεὶς τὸ ἐπίσημο βάρος». Γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἄργησαν νὰ φανοῦν τὰ πρῶτα μειονεκτήματα καὶ οἱ δυσχέρειες στὴν ἐφαρμογὴ αὐτῆς τῆς μεθόδου, ἀφοῦ πιά κανεὶς δὲν ἤθελε νὰ παίρνει ἓνα νόμισμα μόνο γιὰ τὴν ὀνομαστικὴ του ἀξία. Ὁ ἴδιος ὁ Κωνσταντῖνος θέλησε νὰ ἐπανορθώσει ἐπιβάλλοντας τὴ χρῆση τῆς ζυγαριᾶς⁵ τόσο στὶς εἰσπράξεις τῶν φόρων ὅσο καὶ στὶς καθημερινὲς συναλλαγές, ἐνῶ ἀργότερα, τὸ 363 μ.Χ., ὁ Ἰουλιανός, συμπληρώνοντας τὸ μέτρο αὐτό, ἔβαλε σὲ ὅλες τὶς πόλεις εἰδικούς ὑπαλλήλους, τοὺς ζυγοστάτες, με καθῆκον νὰ ἐλέγχουν τὸ βάρος τῶν νομισμάτων πὺ ἐπωλοῦντο⁶ καὶ νὰ προστατεύουν τὸν πολίτη ἀπὸ πιθανὴ ἐξαπάτηση.

Ἔτσι γεννήθηκε ἡ ἀνάγκη νὰ ὑπάρχουν ἐπίσημα ἐπικυρωμένα πρότυπα βάρη ἀναφορᾶς⁷, με βάση τὴ θεωρητικὰ σωστὴ ἀξία, τὰ λεγόμενα exagia⁸ (ἐλλήν. ἐξάγια, ξάγια ἢ στάγια)⁹. Ἡ ἐτυμολογία τῆς λέξης δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστὴ. Δὲν ξέρουμε δηλ. ἂν προέρχεται ἀπὸ τὸ exactum¹⁰ (ἀκριβές) πὺ βρίσκουμε γραμμένο σὲ ὀρισμένα

1. M.S.R. 113: tertiam partem ideo dixerunt tremissem eo quod solidus faciat tremissus. HULTSCH, Metrologie 328, 40, 1.

2. "Ο.π. 328 καὶ σημ. 2.

3. E. BABELON, στὸ DAREMBERG-SAGLIO λ. exagium.

4. TH. MOMMSEN, Münzw. 838.

5. Διάταγμα γιὰ τὴ χρῆση τῆς ζυγαριᾶς εἶχε περιλάβει ὁ Cod. Just. IX 73, 1: Aurum quod infertur a collatoribus, si quis vel Solidos vel materiam appendere, aequilance et libramenis, paribus suscipiatur.

6. Emptio venditiosque solidorum (Cod. Theod. XII 7, 2). Cod. Just. X 71,2.

7. Cod. Just. LXXIII 2.

8. M.S.R. I 98· Proleg. in Scriptor. Graecos: etenim dictum est exagium sive ἐξάγιον, h. e. pondus exactum idque vulgo mutilatum est in στάγιον. Ὅρισμένα ἐξάγια

ἀναφέρονται στὴ Nov. Valent. XVI, 445. PEDRO DEL PALOL, Ponderales y exagia romanobyzantinos en España, Ampurias, Revista de Arqueolog. Pr. y Eth. XI, 128-150. SABATIER, Médailles I πίν. III 1-9. COHEN, Méd. Imp. VIII 189-191. DAREMBERG-SAGLIO λ. exagium. LAVAGNE, Poids 20. SCHILLBACH, Byzantinische Metrologie 183. HULTSCH, Metrologie 327.

9. Ἡ οὐγγία ἔχει στάγια s τὸ στάγιον ἔχει ἐξάγιον α' (στάγιον). Πρόκειται γιὰ λαθασμένη ἀντιγραφή στὰ χειρόγραφα ἀπὸ Σάγιον ἀντὶ ἐξάγιον στάγιον (DU CANGE). Γιὰ τοὺς συντ. τύπους ξάγι, ξαι καὶ ἀξαι. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Συμβολή. Στὸν BADOER ἀναφέρεται ὁ ἰταλικὸς τύπος sazo. HULTSCH, Metrologie 327. GRIERSON, Coinage 414. M.S.R. Index graecus λ. στάγιον. SCHILLBACH, Byzantinische Metrologie 183.

10. Exactum in Capitolio, ad Castoris κλπ. DAREMBERG-SAGLIO λ. exagium.

ρωμαϊκά σταθμία, ἡ ἀπὸ τὴν ἔκφραση *sub exagio*¹ ποὺ σήμαινε «μὲ τὸ ζύγι». Στὴν ἀρχὴ *exagium* σήμαινε βάρος, λέει ὁ Schillbach², καὶ συγκεκριμένα τὸ 1/72 τῆς βαριᾶς ρωμαϊκῆς λίτρας. Μὲ τὴν καθιέρωση ὅμως τοῦ *solidus*, οἱ δύο αὐτὲς μονάδες ταυτίστηκαν. Συνήθως τὰ ἐξάγια ἦταν ἀπὸ χαλκὸ. Στὴν κύρια ὄψη εἰκονίζονταν σὲ προτομὴ οἱ αὐτοκράτορες ἢ ἅγιοι, μὲ ἐπιγραφὴ ἢ χωρίς, καὶ στὴν ἄλλη ἡ θεὰ *Moneta* μὲ τὴ ζυγαριὰ καὶ τὸ κέρασ τῆς Ἀμαλθείας³ καὶ τὶς περισσότερες φορές τὸ «*exagium solidi*». Παρόλο ποὺ τὰ *exagia solidi* ἐμφανίζονται ὡς συνέπεια τῆς μεταρρύθμισης τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, ἐν τούτοις δὲν ἀποδίδονται στὸν ἴδιο⁴, ἀλλὰ στὸν Ἰουλιανό, καὶ ἀπὸ ἄλλους, μὲ μεγαλύτερες πιθανότητες, στὸν Βαλεντινιανὸ Α', ποὺ ἀνανέωσε τὸ σύστημα τοῦ Κωνσταντίνου τὸ 367.

Πάντως ἐκτὸς ἀπὸ τὰ *exagia solidi*, ὑπῆρχαν ἐξάγια καὶ γιὰ τὶς ἄλλες ὑποδιαίρεσεις, ἀκόμη καὶ γιὰ τὴ λίτρα, ὅπως ἀποδεικνύει ἓνα θαυμάσιο πρότυπο ποὺ βρίσκεται στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο⁵, καθὼς καὶ μία λίτρα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ στὸ Λοῦβρο⁶.

Βέβαια ἡ λέξη *exagium* δὲν ἀναφέρεται πάντοτε, καὶ αὐτὸ δυσκολεύει ἀκόμη περισσότερο τὴ διάκριση, πρέπει ὅμως νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ κατασκευὴ τους ἦταν πῶς φροντισμένη ἀπὸ τῶν κοινῶν σταθμίων, καὶ πολλές φορές, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐνδειξὴ τοῦ βάρους ὑπῆρχε καὶ κάποια ἐπιγραφὴ μὲ τὰ ὀνόματα καὶ τὸν τιμητικὸ τίτλο τῶν εἰδικῶν ἐκείνων ἀξιωματούχων στοὺς ὁποίους εἶχε ἀνατεθεῖ ἡ φύλαξή τους: τοὺς *Praefecti Praetorii urbis*⁷, ἢ τοὺς *Comites Sacrarum largitionum*⁸. Ἀργότερα ὁ Ἰουστινιανὸς μὲ Νεαρά (Nov. CXXVIII κεφ. 15) ἐμπιστεύθηκε τὴ φύλαξή τους στὴν ἐκκλησία κάθε πόλης «*in sanctissima uniuscujusque civitatis ecclesia*» ἐνῶ τὸ πρῶτο τυπο ἔπρεπε νὰ φυλάσσεται, ὅπως ἦταν φυσικὸ, στὴν Κωνσταντινούπολη.

Ὡστόσο, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ παρουσιάστηκαν στὴν ἐφαρμογὴ του, τὸ νομισματικὸ σύστημα τοῦ Κωνσταντίνου ἀνανεωμένο ἀπὸ τὸν Βαλεντινιανό, ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω, καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὸν θεοδοσιανὸ κώδικα, δοκιμάστηκε μὲ ἐπιτυχία πολλοὺς αἰῶνες στὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, καὶ μόνο τὸν 11ο αἰ. ἄρχισε νὰ παρακμάζει⁹.

Τὸ 720 τῆς λίτρας υἱοθετήθηκε ἐπίσης ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορία τῆς Δύσεως ἀλλὰ ὑποβαθμίστηκε τὸν πέμπτο καὶ ἕκτο αἰῶνα σὲ 1/84 μὲ τὸ ὄνομα *solidus gallicus*¹⁰. Τὸ δωδεκαδικὸ σύστημα κράτησε ἐδῶ μέχρι τὸ Μεσαίωνα καὶ σὲ ὁρισμένες περιοχὲς πολὺ ἀργότερα, μέχρι ποὺ ἄρχισε νὰ ἐφαρμόζεται τὸ δεκαδικό.

1. SCHILLBACH, Byzantinische Metrologie 183. DAREMBERG-SAGLIO λ. *exagium*. SABATIER, Médailles 17.

2. SCHILLBACH ὁ.π. 183.

3. DÜRR ἀρ. 281 πίν. 16.

4. DAREMBERG SAGLIO, λ. *exagium*.

5. "Ο.π. 876. A. DE LONGPÉRIER II 356.

6. DAREMBERG SAGLIO λ. *exagium*. SABATIER, Médailles 17.

7. LAVAGNE, Poids 21.

8. DÜRR ἀρ. 311 πίν. 17.

9. MORRISON, Dévaluation 3 - 47.

10. MAIORIANUS Nov. VII: nullus solidum integri ponderis... recuset exactos excepto eo Gallico cuius aurum minore aestimatione taxatur. RE λ. *solidus*. E. BABELON, Revue biblique 1914, 548. Ο BLANCHET, Monnaies d'or 78 - 90, ὑποθέτει ὅτι οἱ λέξεις *minore aestimatione* δείχνουν χρυσὸ ὑποβαθμισμένο καὶ ὅχι νομίσματα ποὺ δὲν εἶχαν πλήρες βάρος.

Καθορισμός τοῦ βάρους τῆς λίτρας

Ὁ ρόλος τῆς λίτρας στὸ βυζαντινὸ μετρικὸ σύστημα ἦταν πολὺ σημαντικός, γιατί ἀπὸ αὐτὴν ἦταν ἐξαρτημένα ὅχι μόνο ὁ solidus καὶ τὰ ἄλλα βάρη, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ τὰ μέτρα χωρητικότητος καὶ ἐπιφανειῶν. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ βάρος τῆς ἔπρεπε νὰ εἶναι ὅσο γίνεται ἀκριβέστερο.

Σ' ἓνα μετρολογικὸ κείμενο τῶν μεταβυζαντινῶν χρόνων, μὲ τὸν τίτλο «περὶ τοῦ λιτρισμοῦ»¹ καθορίζεται ἡ θέση τῆς λίτρας ὡς πρὸς τὶς ὑπόλοιπες μονάδες μετρήσεως, καὶ ὑπολογίζεται ἡ σχέση ποῦ ὑπάρχει μεταξὺ τους. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη, ἐπειδὴ δηλ. ἡ λίτρα χρησίμευε ὡς μέγεθος ἀναφορᾶς καὶ λογαριασμοῦ, χαρακτηρίζεται ὡς «λογαρικὴ»² λίτρα στὶς πηγές.

Παρόλο ὅμως ὅτι ἡ βυζαντινὴ λογαρικὴ λίτρα ἀποτελεῖ συνέχεια τῆς βαριάς ρωμαϊκῆς libra (πρὸς 327.6 γρ.), πρέπει νὰ θέσουμε τὸ ἐρώτημα, ἂν τὸ βάρος τῆς εἶχε παραμείνει καὶ στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους τὸ ἴδιο, ὅπως δέχεται μία σειρά ἐρευνητῶν³, καὶ ἐπίσης, ἂν στὴ διάρκεια ὅλων αὐτῶν τῶν αἰώνων, ποῦ χρησιμοποιοῦντο, ἦτο στὸ Βυζάντιο, εἶχε ἓνα σταθερὸ καὶ μόνιμο μέγεθος⁴. Ἐνας τρόπος βέβαια γιὰ νὰ τὸ ἐξακριβώσουμε εἶναι ἡ μελέτη τῶν νομισμάτων καὶ τῶν σταθμίων ποῦ ἔχουν διασωθεῖ.

Στὸ σημεῖο ὅμως αὐτὸ πρέπει νὰ κάνουμε μία διάκριση, νὰ ξεχωρίσουμε δηλ. τὰ βάρη ἀκριβείας⁵, στὰ ὁποῖα ἀναφερθήκαμε ἤδη, καὶ τὰ ὁποῖα βρίσκονται κοντὰ στὴ θεωρητικὰ σωστὴ ἀξία, ἀπὸ τὰ βάρη κυκλοφορίας καὶ συναλλαγῆς, ποῦ γιὰ διάφορους λόγους, καὶ κυρίως σκόπιμη παραποίηση γιὰ ἐξαπάτηση, παρουσιάζουν μεγαλύτερες ἀνακρίβειες⁶. Γιατὶ τὸ πρόβλημα τῶν σταθμίων δὲν εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς, ὅπου ἡ δωροδοκία, ἡ ἀπάτη καὶ οἱ καταχρήσεις ἦταν συνηθισμένο φαινόμενο στὶς καθημερινὲς συναλλαγές.

Καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Μ. Κωνσταντῖνος μαζὶ μὲ τὴ χρῆση τῆς ζυγαριᾶς ὀρίζε καὶ τὴ θέση τῶν δακτύλων ἐκείνων ποῦ τὴ χρησιμοποιοῦσαν, γιὰ νὰ μὴν πιέζουν τὸ μοχλὸ καὶ ἐπηρεάζεται τὸ ἀποτέλεσμα⁷ (Cod. Th. XII 7, 1).

Ἄλλωστε γενικότερα ἡ νομοθεσία τοῦ 4ου καὶ 5ου μ.Χ. αἰ. ἀντανακλᾷ τὴ συνεχὴ ἐπαγρύπνηση τοῦ κράτους καὶ τὸν ἀγῶνα τοῦ νὰ συγκρατήσῃ τὸ ἀθέμιτο κέρδος τῶν ἐμπόρων καὶ τῶν ἀνώτερων κρατικῶν λειτουργῶν, ποῦ εἰσέπρατταν τοὺς φόρους, καὶ νὰ ξανακερδίσει τὴν κλονισμένη ἐμπιστοσύνη τοῦ λαοῦ. Ἡ διαταγὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ

1. SCHILLBACH, B.M.Q. 1397.

2. SCHILLBACH, B.M.Q. Index I 127¹², 139⁸.

3. SCHILLBACH, B.M.Q. 52²⁴, 127¹²⁻¹³, 133²², 134²², 135²⁹, 139⁸, 142²⁰⁻²², 143¹⁷, 144¹.

4. Σχετικὰ μὲ τὸ βάρος τῆς λίτρας, ὁ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ 260, καὶ ὁ ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ 392 δέχονται 327.45 γρ., ὁ VIEDEBANTT, Forschungen 320, 327.5 γρ., NAVILLE, Fragments 46 καὶ Livre 257, 322.56 γρ. OXÉ, Kor 191, 326.1 γρ. LUSCHIN v. EBENGREUTH, Denar 70 - 71, 316.8 γρ.

5. Ὅτι κυκλοφοροῦσαν βάρη ἀνακριβῆ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Γρηγορίου Α' (Registrum I 42, M.G.H. Epistolae I 6, 64 ποῦ δίνει ἐντολὴ νὰ καταστρέφονται τὰ ἀνακριβῆ βάρη καὶ νὰ ἀντικαθίστανται ἀπὸ σωστά.

6. VIEDENBANTT, Forschungen 22.

7. Cod. Th. XII 7, 1. VICAN-NESBITT, Weighing 29. Σ' ἓνα exagium Solidi τοῦ Ἰουλιανοῦ ὑπάρχει παράσταση χειροῦ ποῦ ζυγίζει μὲ τὸν τρόπο ποῦ εἶχε ὑποδειχθεῖ ἀπὸ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο.

νά κλειδώνονται τὰ βάρη στις ἐκκλησίες δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ κράτος εἶχε ἀρχίσει νὰ χάνει ἔδαφος.

Στὸν ὑπολογισμό τοῦ βάρους θὰ πρέπει τέλος νὰ λάβουμε ὑπόψη μας καὶ τὴν κατὰ-σταση διατήρησης αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων, ποὺ εἶναι χάλκινα τὰ περισσότερα καὶ ὀξειδώνονται εὐκόλα, καθὼς καὶ τὴ φθορά τους ἀπὸ τὴ χρήση¹.

Βλέπουμε δηλαδή ὅτι ἀπὸ τὸν ὑπολογισμό τῶν σταθμίων δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔχουμε μιὰ ἀπόλυτα ἀκριβὴ ἀξία, ἀλλὰ περισσότερα ποσὰ βάρους, ποὺ κυμαίνονται βέβαια μέσα σὲ ὀρισμένα πλαίσια. Γιὰ λόγους ὅμως καθαρά πρακτικούς, εἶναι ἀνάγκη νὰ δεχτοῦμε μιὰ τιμὴ καὶ νὰ τὴ θεωρήσουμε ὡς κανονικὸ βάρος. Παλιότεροι ἐρευνητὲς στὴν περίπτωση αὐτὴ πῆραν ὡς βάση τὰ βαρύτερα κομμάτια, ἐνῶ οἱ νεώτεροι δέχονται ἓνα μέσον ὄρο, ποὺ βγαίνει μὲ μιὰ στατιστικὴ διαδικασία ἀπὸ τὴ μελέτη περισσότερων ἀντικειμένων. Τὰ στοιχεῖα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ παρόμοιες μελέτες συνηγοροῦν γιὰ μιὰ λίτρα ἀνάμεσα σὲ 326 καὶ 303 γρ., μὲ συχνότερη τὴν ἀξία τῶν 324 γρ.² Τὸ ὅτι ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ μιὰ λίτρα κάτω ἀπὸ 300 γρ. μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω (κακὴ διατήρηση ἢ παραποίηση), χωρὶς ὅμως νὰ ἀποκλείεται καὶ ἡ πιθανότητα, γιὰ ἓνα μέρος τουλάχιστον, οἱ χαμηλὲς αὐτὲς ἀξίες νὰ στηρίζονται σὲ μιὰ ἄλλη λίτρα, ὅπως τὴν ἐλαφρὰ ρωμαϊκὴ *libra* ἢ ἀκόμη καὶ τὴ λίτρα σουάλια³.

Πιὸ δύσκολο εἶναι νὰ ἐξηγήσουμε τὴν ὑπαρξὴ σταθμίων μὲ μεγαλύτερο βάρος, ποὺ φαίνεται νὰ ἀνήκουν σὲ μιὰ λίτρα παραπάνω ἀπὸ 330 ἀκόμη καὶ 340 γρ.⁴ Καὶ ἐδῶ μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι στὴ βάση μερικῶν τουλάχιστον παρόμοιων σταθμίων βρίσκεται μιὰ λίτρα βαρύτερη, ποὺ δὲ φαίνεται νὰ εἶναι ἄγνωστη στοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν ἱστορικὲς πηγές: Σὲ ἓνα ὑστεροβυζαντινὸ μετρολογικὸ κείμενο ἀναφέρεται ὅτι παράλληλα μὲ τὴ λογαρικὴ κυκλοφοροῦσε καὶ ἡ ἀργυρικὴ λίτρα⁵, ἴση μὲ $12\frac{1}{2}$ λογαρ. οὔγγιες, ποὺ εἶχε βάρος στὴν ἀρχὴ 337.5 καὶ ἀργότερα 333.33 γρ.

Ἐνα ἄλλο σημαντικὸ πρόβλημα εἶναι ἡ χρονολογικὴ τοποθέτηση τῶν διαφόρων τιμῶν τῆς λίτρας. Κι ἐδῶ πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι τὰ χρυσὰ νομίσματα, ὅπως καὶ τὰ ἐξάγια, ἔχουν τὸ πλεονέκτημα νὰ χρονολογοῦνται ἀκριβῶς, ἀντίθετα μὲ τὰ κοινὰ βάρη κυκλοφορίας. Γενικὰ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε γιὰ τοὺς μέσους καὶ ὕστερους χρόνους τοῦ Βυζαντίου δὲν εἶναι καὶ τόσο πολλὰ, ὅπως γιὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες, ἐντούτοις ἀπὸ στατιστικούς ὑπολογισμοὺς ὁ Erich Schillbach προτείνει ὡς θεωρητικὴ ἀξία τὶς ἀκόλουθες κατὰ προσέγγιση τιμές⁶:

1. SCHILLBACH, *Byzantinische Metrologie* 162.

2. "Ο.π. 164.

3. "Ο.π.

4. Ὁ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ 264 δίνει ἀκόμη μεγαλύτερη τιμὴ (388.8 γρ.) καὶ τὴν ἀποδίδει σὲ «ἀσυνειδησία» μὲ σκοπὸ τὴν ἐξαπάτηση. Τόσο ὅμως μεγάλες

ἀποκλίσεις εὐκόλα θὰ γίνονταν ἀντιληπτές ἀπὸ τὸν ἐξαπατούμενο. Μᾶλλον θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἔχει γίνῃ λάθος στὴν ἐκτίμηση. SCHILLBACH ὁ.π. 165.

5. SCHILLBACH ὁ.π. 175, ὅπου ἀναφέρονται καὶ οἱ πηγές σημ. 4, ἐπίσης B.M.Q. 144¹⁵.

6. SCHILLBACH ὁ.π. πίνακας σ. 166.

4ος - 6ος αἰ.	324 γρ. ¹
6ος - 7ος αἰ.	322 γρ.
7ος - 9ος αἰ.	320 γρ. ²
9ος - ἀρχὴς 13ου αἰ.	319 γρ. ³
13ος - 15ος αἰ.	ἕως 319 γρ.

Ὁ πίνακας αὐτὸς ἐπιβεβαιώνει ὅτι δὲ μπορούμε νὰ δώσουμε μία μονοσήμαντη τιμὴ στὴ λίτρα τῶν Βυζαντινῶν χρόνων, γιατί ὅπως βλέπουμε τὸ βάρος τῆς δὲν ἦταν σταθερὸ ἀλλὰ εἶχε μία τάση ἐλάττωσης⁴. Γιὰ νὰ μὴν εἶναι ὅμως κανεῖς ὑποχρεωμένος νὰ ὑπολογίζει κάθε φορά διαφορετικὰ βάρη, ἀνάλογα μὲ τὸν αἰῶνα, ὁ Shillbach δέχεται γιὰ τὴ λίτρα τὸ βάρος ποὺ εἶχε στὴ μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ, δηλ. 320 γρ., καὶ ἐπομένως γιὰ τὸν solidus 4.444 γρ., ἂν καὶ θὰ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ ἐξίσωση 1 λίτρα = 72 νομίσματα⁵ δὲν ἴσχυε μέχρι τὸ τέλος τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

Ὡστόσο ἡ λίτρα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ πόσο βαριά ἦταν, χωριζόταν πάντοτε σὲ δώδεκα οὐγγιές. Οἱ ἄνθρωποι ἔχουν μία γνώμη ὅταν μιλάνε γιὰ μία ράτλ (λίτρα) μὲ δώδεκα οὐγγιές, ἀλλὰ ἔχουν διαφορετικὴ, ὅταν πρόκειται γιὰ τὸ βάρος τῆς, γράφει ὁ ἀρχιεπίσκοπος Nisibin Ἡλίας⁶.

Συνώνυμα μὲ τὴ λίτρα χρησιμοποιήθηκε ἤδη ἀπὸ τοὺς πρώτους βυζαντινοὺς χρόνους στὶς ἱστορικὲς πηγές ὁ ὅρος μνᾶ⁷, καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τόσους αἰῶνες ἀργότερα ὁ Ἰωάννης Τζέτζης⁸ (12ος αἰ.) τονίζει ὅτι δὲν πρέπει νὰ βάζουμε στὴν ἴδια θέση τὴ μνᾶ μὲ τὴ λίτρα, ὅπως ἐκεῖνοι ποὺ δὲν ἔχουν ἰδέα ἀπὸ μετρολογία: «μνᾶν δὲ μὴ κατὰ τοὺς ἀλογίστους τὰ ἐβδομήκοντα δύο νομίσματα νόει, ἀλλὰ τὰς ἑκατὸν δραχμάς».

Σὲ μεμονωμένες περιπτώσεις ἡ λίτρα χαρακτηρίσθηκε ἐπίσης καὶ ὡς τάλαντο: σὲ χρυσόβουλλο τοῦ 978 γιὰ τὴ μονὴ τῆς Λαύρας οἱ δύο αὐτὲς μονάδες ταυτίζονται καὶ σὲ κείμενο τοῦ 1108, ποὺ παραδίδεται ἀπὸ τὴν Ἀννα Κομνηνὴ, ἡ λίτρα καὶ τὸ τάλαντο ἐναλλάσσονται στὴν ἴδια θέση.

Ἀσφαλῶς πρόκειται γιὰ κατάλοιπα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ τὸ ρωμαϊκὸ σύστημα βάρους ἄρχισε νὰ ἐπιβάλλεται σιγά-σιγά, στὴν αὐτοκρατορία. Τότε φυσικὰ τὰ ἑλληνικὰ σταθμιά παραμερίστηκαν, ἀλλὰ δὲν ἐκτοπίστηκαν συγχρόνως καὶ οἱ χαρακτηρισμοὶ τους.

1. Ἡ τιμὴ ὑπερβαίνει αὐτὴ ποὺ δίνει ὁ L. NAVILLE γιὰ τὴ ρωμαϊκὴ καὶ πρώιμη βυζαντινὴ ἐποχὴ, δηλ. 322.56 γρ.

2. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι στὸν κατάλογο WROTH (Cat. Imp. Byz. Coins τ. 2) οἱ λίτρες ποὺ ὑπολογίζονται μὲ βάση τὰ νομίσματα τῶν ἐπαρχιῶν καὶ τῆς Ἰταλίας, τῆς ἴδιας ἐποχῆς, εἶναι σημαντικὰ ἐλαφρότερες ἀπὸ ἐκεῖνες τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου ἡ πυκνότης συσσωρεύσεως εἶναι ἀνάμεσα σὲ 311 - 321 γρ., ἐνῶ στὶς ἐπαρχίες 285 γρ. καὶ στὴν Ἰταλία 295-310 γρ. Ὁ BELLINGER, 106 γιὰ τὴ λίτρα τοῦ 8ου καὶ 9ου αἰ. δίνει ἓνα βάρος περίπου 319 γρ.

3. Τὸν 11ο αἰ. παράλληλα μὲ τὸ πλήρες βάρος νόμισμα ὑπῆρχε καὶ ἓνα ἐλλειποῦς βάρος (τὸ χονδρὸν

κατασκευάσμα) τὸ λεγόμενο Τεταρτηρόν, στὴν περίπτωσι τοῦ ὁποῦ ἡ λίτρα θὰ ἦταν γύρω στὰ 295 γρ. SCHILLBACH, Byzantinische Metrologie πίν. 167 - 168.

4. Γιὰ τὴ λίτρα στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους καὶ τὶς διακυμάνσεις τῆς ἀξίας τῆς, GRIERSON, Coinage 415,7 καὶ LUSCHIN v. EBENGREUTH, Denar 78, 88.

5. E. SCHILLBACH, Byzantinische Metrologie 178,4.

6. Ὁ.π. 174. M.H. SAUVAIRE, Treatise, The Journal of the Royal Asiatic Society of G. Britain and Ireland, N.S. 9, 1877, 296.

7. M.S.R. I 278,10.

8. J. TZETZES II 382, 11 καὶ 386,13.

Σε μερικές περιπτώσεις μάλιστα μεταβιβάστηκαν στα καινούργια και έτσι ο χαρακτηρισμός όρισμένης μονάδας του ενός συστήματος χρησιμοποιήθηκε στην άλλη που τή διαδέχτηκε.

Τὸ βάρος τοῦ solidus

Θεωρητικά και πρακτικά ο solidus κόπηκε ως $1/72$ τῆς βαριᾶς ρωμαϊκῆς λίτρας¹, γεγονός που μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸ Θεοδοσιανὸ καὶ Ἰουστινιάνειο κώδικα, καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα OB πὺν βρίσκουμε στὸ πεδίο όρισμένων χρυσῶν νομισμάτων². Μὲ βάση αὐτὴ τὴν ἀρχὴ καὶ ἂν δεχτοῦμε ὅτι ἡ λίτρα ζύγιζε 327.6 γρ., ὅπως δέχονται οἱ περισσότεροι νομισματολόγοι³, ὁ solidus θεωρητικά πρέπει νὰ εἶχε βάρος 4.55 γρ. καὶ ἐπομένως ἡ siliqua ὡς $1/24$ 0.1895 γρ. Εἶναι δύσκολο νὰ βροῦμε ἓνα «ἀψαλίδιστο»⁴ σόλιδο μὲ βάρος λιγότερο ἀπὸ 4.35 γρ. λέει ὁ Ebengreuth. Ἡ ὑπαρξὴ ὅμως ἐλαφρότερων σόλιδων⁵ εἶναι γεγονός καὶ ἔχει γίνεῖ ἀντικείμενο ἐρευνῶν, ὑποθέσεων καὶ συμπερασμάτων.

Ὁ Monneret de Villard⁶ ὑποστηρίζει ὅτι τὸν 6ο καὶ 7ο αἰ. στὸ Βυζάντιο χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὸν σόλιδο τρία διαφορετικὰ στάνταρ: Τὸ κανονικὸ $1 \text{ sol.} = 1/72$ τῆς lib. = 24 sil., ἓνα ἐλαφρότερο $= 1/84 = 21 \text{ sil.}$ καὶ τὸ πιὸ ἐλαφρὸ $1/86 = 20 \text{ sil.}$

Τὴν ἐλάττωσὴ τοῦ χρυσοῦ νομίσματος, τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, περιγράφει πολὺ χαρακτηριστικὰ ὁ Προκόπιος: ⁷ «Οἱ δὲ τὰ χρήματα περιηρημένοι ἐν πένθει μεγάλῳ περιεκάθηοντο ἐπεὶ καὶ τὸ χρυσοῦν νόμισμα οὐχ ἤπερ εἰώθει ἐκφέρειν ἡξίου ἀλλ' ἐλασσον αὐτὸ καταστησάμενος πράγμα οὐδεπώποτε γεγονός πρότερον» καὶ συνδέει τὴ νομισματικὴ μεταβολὴ μὲ τὴν περίοδο 547-555 μ.Χ., πὺν ὁ Πέτρος Βαρσύμης⁸ ἦταν Comes Sacrarum Largitionum ἀφοῦ ξανακέρδισε τὴν εὖνοια τοῦ αὐτοκράτορα.

Μὲ βάση τὸ παραπάνω ἐδάφιο καὶ ἄλλα τοῦ ἴδιου συγγραφέα ὁ Friedrich Stefan⁹ ἐρμήνευσε τὰ σύμβολα COX+X σὲ ἓνα σόλιδο τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὡς Κωνσταντινούπολη 21 siliquae καὶ συμπέρανε ὅτι ἀφοῦ ὁ αὐτοκράτορας αὐτὸς ἔκοψε τὰ καινούργια χρυσὰ νομίσματα μὲ λιγότερο βάρος, ἔχουμε terminus ante quem τὸ 565 μ.Χ., ἔτος τοῦ θανάτου του.

1. Ὅτι ὑπῆρχαν σόλιδοι λιγότερο ἀπὸ $1/72$ ἀναφέρεται σὲ μία μικρὴ μερίδα φιλολογικῶν πληροφοριῶν ὅπως ὁ Cod. Theod. X 19,4 (M.G.H. Leges, Sectio V, 77) καὶ ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Γρηγ. τοῦ Α' Registrum VI 10 M.G.H. Epistolae I 389 πὺν χρονολογεῖται τὸ 595 καὶ Registrum III 33 M.G.H. Epistolae I 19.

2. FRIEDLAENDER, Signification 29. JUNGFLISCH, Conjectures 103 - 120.

3. Ὅπως ἀναφέραμε ἤδη δὲν ὑπάρχει ὁμοφωνία σχετικὰ μὲ τὸ βάρος τῆς λίτρας π.χ. ὁ A. NAVILLE, Fragments 42 - 46 εἶχε ὑπολογίσει τὸ βάρος τῆς 322.56 γρ. (ἐπομέν. τοῦ solidus 4.48 καὶ τῆς siliqua 0.1867 γρ.). Σήμερα τὸ κεράτιον (καράτι) ζυγίζει 0.20 γρ. μὲ ἀπό-

φασὴ μιᾶς διεθνοῦς ἐπιτροπῆς πὺν συγκλήθηκε τὸ 1877.

4. Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὰ νομισματοκοπεῖα ψαλίδιζαν τὰ νομίσματα γιὰ νὰ πετύχουν ὁμοιόμορφο βάρος.

5. Ὁ LENTHOLD 146 ἀναφέρει σόλιδους μὲ 23 siliquas. Ἐπίσης HENDY, Light, Weight Solidi 57 - 80. HAHN 25 - 26. GRIERSON, Tablettes 73 - 80. ABELSON, Solidi 62.

6. H. MONNERET DE VILLARD, Sui diversi valori del soldo Bizantino, Rivista Italiana di Numismatica XXXVI, 1923, 33 - 40.

7. ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, Ἀνέκδοτα XXII 38, XXV 12.

8. STEIN, Histoire 766. DIEHL 109.

9. STEFAN, Der Münzfund 43 - 46.

Και ο Hugh Goodacre¹ με βάση ένα σόλιδο με δύο αυτοκρατορικά πορτραίτα, πιστεύει ότι οι ελαφρότεροι σόλιδοι είχαν κοπεϊ στη Θεσσαλονίκη για να συμβαδίσουν με το ιδιαίτερο νομισματικό σύστημα των χαλκών, που ήταν σε χρήση σ' αυτή την πόλη στη διάρκεια της βασιλείας του 'Ιουστινιανού.

'Άλλοι μελετητές υποστηρίζουν ότι ελαφροί σόλιδοι χρησιμοποιήθηκαν από τους Βυζαντινούς για τις έμπορικές συναλλαγές με τους 'Αβάρους², και ότι εκείνοι όταν έκοψαν δικό τους νόμισμα μιμήθηκαν το βυζαντινό³.

Τον 10ο αιώνα, όπως μάς πληροφορούν οι πηγές, έγινε καινούργια υποτίμηση ή μάλλον αναπροσαρμογή του νομίσματος από τον Νικηφόρο Φωκά με την κοπή του τεταρτηριού⁴. Το καινούργιο νόμισμα χρησιμοποιήθηκε κυρίως για τις πληρωμές, ενώ για τις εισπράξεις των φόρων το κράτος απαιτούσε το προηγούμενο βαρύτερο νόμισμα, γεγονός που έφερε μεγάλα προβλήματα στις συναλλαγές και στις σχέσεις κράτους και πολιτών, και οδήγησε στην άποτυχία της οικονομικής πολιτικής του Φωκά.

Κάτι άλλο που γινόταν πολύ συχνά σε όλη τη διάρκεια της ζωής της αυτοκρατορίας, με άμεσες επιπτώσεις στην οικονομία του κράτους, ήταν ή πληρωμή μεγάλων χρηματικών ποσών στους διάφορους επιδρομείς για να εξασφαλισθεί ή ειρήνη. 'Επὶ Μιχαήλ (Παλαιολόγου) ἐξ αἰτίας τῶν δόσεων πρὸς τοὺς 'Ιταλοὺς ἔχασε ὁ χρυσὸς ἀκόμη ἓνα κεράτιο καὶ τώρα τὸ νόμισμα ἔχει πιά μόνο τὸ μισό του βάρους σὲ καθαρὸ χρυσό, γράφει στὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ. ὁ Παχυμέρης. 'Ετσι βλέπουμε ὅτι ἡ ἐλάττωση τοῦ νομίσματος συνεχίστηκε βαθμιαῖα, ἀκολουθώντας τὴν αὐτοκρατορία σὲ μοίρα της, μέχρι πὺλ ὁ σόλιδος τῶν 24 κερατίων τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἐφθασε, ὕστερα βέβαια ἀπὸ δέκα αἰῶνες, νὰ ἔχει μόνο δώδεκα κεράτια.

'Ανεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τὸ βάρος, τὸ χρυσὸ αὐτὸ νόμισμα, «τὸ δολλάριο τοῦ Μεσαίωνα», ὅπως τὸ χαρακτήρισε ὁ Lopez⁵, ἔπαιξε πρωταρχικὸ ρόλο σὲ τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ καὶ γενικότερα σὲ τὴν ἱστορία τοῦ Βυζαντίου καὶ κυριάρχησε στὸν τότε γνωστὸ κόσμον, ἀδιάψευστος μάρτυρας ἑνὸς μοναδικοῦ μεγαλείου. «'Εν τῷ νομίσματι αὐτῶν (Βυζαντινῶν)», γράφει ὁ Κοσμᾶς ὁ 'Ινδικοπλεύστης⁶, «ἐμπορεύονται πάντα τὰ ἔθνη καὶ ἐν παντὶ τόπῳ ἀπ' ἄκρου γῆς δεκτόν ἐστίν, θαυμαζόμενον παρὰ παντὸς ἀνθρώπου καὶ πάσης βασιλείας, ὅπερ ἐν ἑτέρᾳ βασιλείᾳ οὐχ ὑπάρχει τὸ τοιοῦτον».

Σημειωτική

Πολὺ νωρὶς ἢ μονάδα βάρους καὶ οἱ ὑποδιαιρέσεις της εἶχαν τὴ συμβολικὴ τους

1. CSALLÁNY 245 - 55.

2. OMAN, Solidus 104 - 105.

3. LE GENTILHOMME, Le monnayage et la circulation monétaire dans les royaumes barbares en Occident (Ve-VIIIe siècle), *Revue Numismatique* 5e série, VIII, 1944 - 45, 21 - 22, 34 - 36. Τοῦ ἴδιου, *Aperçu sur quelques aspects du monnayage des*

peuples barbares, *Mélanges de numismatique mérovingienne*, 137 - 138.

4. AHRWEILER-GLYKATZI.

5. LOPEZ 209 - 234 (ἀναλύεται ὁ ρόλος τοῦ βυζαντινοῦ νομίσματος σὲ τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τοῦ Μεσαίωνα).

6. MIGNE, *Patrologia Graeca* LXX VIII, στ. 116, ἐκδ. Winstedt (Cambridge 1909) 81.

ἀπεικόνιση γιὰ νὰ διακρίνονται εὐκόλα καὶ γρήγορα¹. Ὁ as ἢ λίτρα² δηλωνόταν μὲ μία κάθετη γραμμὴ καὶ τὰ πολλαπλάσια μὲ II³, III κλπ. (κάθετες γραμμὲς εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ νὰ δηλώσουν καὶ μικρότερες ὑποδιαίρεσεις ἀλλὰ πάντοτε μὲ τὴν ἀπαραίτητη διευκρίνιση π.χ. unc = ἢ sol = ἢ SCP =)⁴. Στὰ βυζαντινὰ βάρη χρησιμοποιεῖται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ τὸ σῆμα ↑: «λάμδα δὲ κατὰ μέσον ἔχον ἰῶτα προσκείμενον λίτραν (δηλοῖ)»⁵.

Σπανιότερο εἶναι τὸ I— ποὺ φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ τὸ κύριο σῆμα στὴ λίτρα ἀρ. 2 γιὰτὶ εἰκονίζεται ἐμφανέστερα ἐνῶ τὸ ↑ A βρίσκεται κάτω στὴν πίσω ὄψη. Ὁ Pernice⁶ ὑποστηρίζει ὅτι τὸ σῆμα αὐτὸ τῆς λίτρας προέρχεται ἀπὸ τὸ γνωστὸ σῆμα τοῦ sestertius HS καὶ ἔχει ὑποστεί αὐτὴ τὴν ἀλλαγὴ στὰ χειρόγραφα. Ἐδῶ ἴσως δὲν εἶναι ἀσχετὴ καὶ ἡ πληροφορία τῶν πηγῶν ὅτι ὁ sestertius εἶχε καταλάβει τὴ θέση τοῦ as (assis antiqui libralis locum obtinuerit)⁷.

Γιὰ τὸ ἥμισυ ὑπῆρχε πάντοτε τὸ σύμβολο S⁸. Γιὰ τὴν οὐγγιὰ ἢ πιὸ παλιὰ ἐνδείξη ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὴ ἦταν ἡ τελεία καὶ ἀργότερα ἡ παύλα, δηλ. ἡ ὀριζόντια γραμμὴ ἢ ὁποία στὴν καθημερινὴ γραφὴ ἐγίνε κυματοειδὴς ~ ἢ στρογγυλεμένη πρὸς τὰ πάνω ~.

Ἔτσι οἱ ὑπόλοιπες ὑποδιαίρεσεις τοῦ as σχηματίζονταν ὅπως εἶναι φυσικὸ ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ τῶν συμβόλων γιὰ τὴν οὐγγιὰ καὶ τὸ ἥμισυ π.χ. deunx (11 οὐγγιᾶς) S::: S = —, S ≈ ≈ ~, S ⊂ ⊂ ~ κλπ.

Πολλὲς φορές ἡ οὐγγιὰ δηλωνόταν καὶ μὲ κάθετη γραμμὴ, ἀλλὰ μόνο στὸ τέλος συμπληρώνοντας τὸν ἀριθμὸ ποὺ δήλωναν οἱ ὀριζόντιες γραμμὲς π.χ. quadrans = I, quincunx = = |.

Τὸν 3ο - ἀρχὲς 4ου μ.Χ. αἰ. ἡ οὐγγιὰ δηλώνεται μὲ τὸ σύμβολο x, ποὺ εἶναι μία ἄλλη γραφὴ τοῦ x καὶ ποὺ βρίσκουμε γιὰ πρώτη φορὰ στὰ κείμενα τὸ ἔτος 235 μ.Χ.⁹ Ἀργότερα στὴ Βυζαντινὴ ἐποχὴ τὸ ἐλληνικὸ γάμμα μὲ τὸ ο κάτω ἀπὸ τὴ μικρότερη κεραία Γ γίνεταί τὸ σῆμα τῆς οὐγγιᾶς¹⁰.

Τὸ μισὸ τῆς οὐγγιᾶς τὴ semuncia παρίσταναν μὲ τὸ Σ ἢ στρογγυλεμένο E ἢ L. Ἀπὸ τὶς ἄλλες ἐνδείξεις ἀναφέρουμε τὸ O γιὰ τὸν sicilicus, τὸ 2 γιὰ τὴ sextula, 2 2 γιὰ τὶς δύο καὶ S γιὰ τὴ μισὴ καὶ τὸ 3 γιὰ τὸ scripulum.

1. M.S.R. I 219,11: «ἀλλ' ἐπειδὴ τινες οὐχ ὀλογραμμάτως ἀλλὰ διὰ χαρακτήρων ταῦτα σημαίνουσι, βέλτιον ἂν εἴη τοῖς παλαιοῖς κατακολουθοῦντα πρῶτον τοὺς χαρακτήρας αὐτοὺς διασαφηνίσαι». Γενικὰ BOECKH, Untersuchungen 112. HULTSCH, Metrologie 146,20,2. MOMMSEN, Röm. Münzw. 188,99. MARQUARDT, Staatsverwaltung II 47. FABRETTI 150. ZELL II 52. C.I.L. Index I, 613: not num καὶ IV 247: not pond. LAVAGNE, Poids 36.

2. M.S.R. II 82,6 PRISC: as nummus est libralis per perscriptam. 127,13 Frag. καὶ 130,24 Cod. Gud.

3. M.S.R. II 82,7 PRISC.: dupondius nummus est bilibris per duas II perscriptas.

4. DÜRR πίν. 8 ἀρ. 61, πίν. 13 204 καὶ 224 (SCR).

5. M.S.R. II 122,12 ISID.: Lautā graecum per me-

dium sui I latino adjecto significat libram καὶ 134,14 καὶ BOECKH, Untersuchungen 182.

6. PERNICE 77.

7. M.S.R. I 170: sestertius.

8. M.S.R. II 62,2 MAEC.: nota eius S (semis). II 134,5: I adjuncta virga significat dimidium Solidum (βλ. II 61,20: Solidum id est libra quod as vocatur) ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ τὸν F. HULTSCH, Metrologie 146, 20,1 σημ. 3. J. FRIEDLAENDER, Z.N.G. 1879, 5.

9. GARTHAUSEN, Griech. Paläog. 2,137.

10. M.S.R. I 226, 1, 227,20: «τὸ δὲ Γ ἔχον ἐν ταῖς γωνίαις αὐτοῦ τὸ ο οὐγγίαν δηλοῖ (Γ ο)». II 122,10 ISID.: gamma autem Graecae litterae o Latinum in fine adjunctum significat unciam 134,12.

Στὴ νεότερη τρέχουσα γραφὴ τὸ σῆμα τοῦ sextans πῆρε τὴ μορφή τοῦ ἑλληνικοῦ κεφαλαίου Z καὶ κατ' ἐπέκταση καὶ τοῦ μικροῦ j¹. Ἔτσι ὁ triens δηλώνεται μὲ δύο jj, ὁ quadrans μὲ j' κλπ.

Τὸ σῆμα τῆς δραχμῆς εἶναι μία ὀξεία γωνία πρὸς τὰ δεξιὰ <² καὶ τοῦ ὀβολοῦ ÷³.

Ὁ solidus τέλος δηλώνεται μὲ τὰ τρία πρῶτα γράμματα κεφαλαῖα SOL καὶ τὸ νόμισμα μὲ N⁴ (N latinum significat nomisma Graecum, id est Solidum).

Στὸν πίνακα ποὺ ἀκολουθεῖ παρατίθενται τὰ διάφορα σύμβολα ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὴν κάθε μονάδα.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΥΜΒΟΛΩΝ

	unc				
as	12		I ↑ I		
deunx ⁵	11	S ::	S = - ḡ	S ≈ ≈ ~ S ∪ ∪ ∪	SJJ'
dextans ⁶	10	S ::	S = =		SJJ
dodrans ⁷	9	S :	S = - S =		SJ'
bes ⁸	8	S :	S = - S -		SJ
septunx ⁹	7	S ·	S -		S'
semis ¹⁰	6	S	S		S
quincunx ¹¹	5	::	= - ḡ = - =		JJ'
triens ¹²	4	::	= =		JJ
quadrans ¹³	3	::	= - ḡ =		J'
sextans ¹⁴	2	::	= Z		J
sescuncia ¹⁵	1 1/2	⌘ ⌘	- L ḡ L -		JL
uncia ¹⁶	1			~ ~	℞
semuncia ¹⁷	1/2		L Σ €		
binæ sextulæ ¹⁸	1/4		ℓ ℓ		
sicilicus ¹⁹	1/6		)		
sextula ²⁰	1/72		ℓ		
dimidia sextula ²¹	1/144		ℓ		
scripulum ²²	1/288		ℓ		

1. HULTSCH, Metrologie 147, 20, 2.

2. M.S.R. I 220, 5: αἱ δὲ δύο γραμμαὶ συνάπτουσαι κατὰ θάτερον πέρασ ὥστε γωνίαν ποιεῖν, δραχμὴν σημαίνουσι. 226, 5: πλάγιον δὲ Λ εἰς μὲν τὰ δεξιὰ ταῖς κεραταῖς νεῦον δραχμὴν δηλοῖ, εἰς δὲ τὰ εὐώνυμα ἡμίσειαν, >. Ἀκόμη 226, 15 καὶ 227, 11. M.S.R. II 122, 5 ISID.: virgulae duae ex uno angulo a laeva in dexteram se dividentes significant dragma quam etiam olcen appellant καὶ 128, 11. 129, 1. 134, 7.

3. M.S.R. II 128, 15 καὶ Index latinus, λ. obolus.

4. M.S.R. II 134, 3 ISID.

5. M.S.R. II 63, 4. MAEC. 127, 14. Cod. Gud. 130, 23 132, 5.

6. M.S.R. II 62, 32. MAEC. 127, 15. Cod. Gud. 130, 22 καὶ 132, 4.

7. M.S.R. II 62, 28. MAEC. 127, 16. Cod. Gud. 130, 21 καὶ 132, 3.

8. M.S.R. II 62, 24. MAEC. 127, 17. Cod. Gud. 130, 20 καὶ 132, 2.

9. M.S.R. II 62, 21. MAEC. 127, 18. Cod. Gud. 130, 19 καὶ 132, 1.

10. M.S.R. II 62, 2. MAEC. 127, 19. Cod. Gud. 130, 18 καὶ 132, 24.

11. M.S.R. II 18. MAEC. 20. Cod. Gud. 130, 17 καὶ 132, 23.

12. M.S.R. II 62, 4. MAEC. 127, 21. Cod. Gud. 130, 16 καὶ 131, 22.

13. M.S.R. II 5, 6. MAEC. 22. Cod. Gud. 130, 15, 21.

14. M.S.R. II 7. MAEC. 23. Cod. Gud. 14, 20.

15. M.S.R. II 9. MAEC. 24. Cod. Gud. 13, 19.

16. M.S.R. II 12. MAEC. 128, 14. Cod. Gud. 130, 12.

17. M.S.R. II 64, 19. MAEC. 128, 2, 13. Cod. Bern. καὶ Gud. 130, 11 καὶ 131, 15.

18. M.S.R. II 64, 21.

19. M.S.R. II 128, 5. 129, 9. 131, 11.

20. M.S.R. II 64, 24. 130, 8. 130, 8. 131, 9.

21. M.S.R. II 131, 5.

22. M.S.R. II 128, 8. 131, 3.

Σχῆμα

Τὰ πρῶτα ρωμαϊκὰ βάρη ἦταν σφαιρικά. Γιά τὴ λογικὴ τῶν Ρωμαίων τὸ σχῆμα αὐτὸ ἐξυπηρετοῦσε κάποια σκοπιμότητα, λέει ὁ Fr. Lavagne¹, γιὰτὶ ἡ σφαῖρα κινδυνεύει λιγότερο ἀπὸ φθορὰς καὶ σπασίματα ἀφοῦ δὲν ἔχει γωνίες καὶ προεξοχές. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἐπειδὴ ἡ τέλεια σφαῖρα εἶχε ὀρισμένα μειονεκτήματα, ἀφαίρεσαν ὀριζόντια δύο ἀπέναντι ζῶνες καὶ ἔτσι δημιουργήθηκαν δύο παράλληλες ἐπιφάνειες, πού ἡ μία χρησίμευε γιά βάση καὶ ἡ ἄλλη γιά νὰ γράφουν τὴν ἐνδειξὴ τοῦ βάρους. Τὸ σχῆμα αὐτό, γνωστὸ ἀπὸ τοὺς πρῶτους αὐτοκρατορικοὺς χρόνους, ἐπικρατεῖ καὶ τελειοποιεῖται τὸν 3ο καὶ 4ο αἰ. μ.Χ.

Ἐνα ἄλλο σχῆμα ἐπίσης ἦταν δύο κόλourων κόνων ἐνωμένων στὴ μεγάλη βάση ἢ καὶ κόλourης πυραμίδας, ἐνῶ μικρὰ πλακίδια καὶ κύβοι δῆλωναν τὶς μικρότερες ὑποδιαίρεσεις.

Ἀναφέρονται ἀκόμη καὶ πλαστικὰ σταθμῖα, δηλ. χάλκινες προτομές καὶ ἀγαλματίδια μὲ ἕνα κρίκο γιά ἀνάρτηση στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ πού προορίζονταν γιά ἄλλου εἶδους ζυγαριὰ² καὶ προέρχονται ἀπὸ δύο περιόδους, τὸν 1ο - 2ο αἰ. καὶ τὸν 5ο - 6ο αἰ. μ.Χ. Ἀπὸ τὴν πρώτη περίοδο ἔχουμε μεγάλη ποικιλία στὶς φόρμες — ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ μορφές θεῶν, συνήθως τοῦ Ἑρμῆ καὶ τοῦ Ἀρη, ἐνῶ ἀπὸ τὴ δεύτερη ξεχωρίζουν δύο ὁμάδες: οἱ μορφές τοῦ αὐτοκράτορα ἢ τῆς αὐτοκράτειρας καὶ τῆς Ἀθηνᾶς Minerva.

Τὰ περισσότερα ὅμως σταθμῖα τῆς πρώτης Βυζαντινῆς περιόδου εἶναι τετράπλευρα, ἀκόμη καὶ πολυγωνικά, συνήθως ὀκτάγωνα, καθὼς ἐπίσης καὶ στρογγυλὰ ἐπίπεδα ἢ ὑπερυψωμένα στὰ πλάγια.

Στὸ κέντρο τῶν κυκλικῶν καὶ στὶς δύο ὀψεις ὑπάρχει ἕνας ὀμφαλός, πού σχηματίζονται ἀπὸ τὴ στήριξη τῆς στρόφιγγας³ τοῦ τῶνου, ὅπου τοποθετοῦσαν τὴ μετάλλινη πλάκα γιά νὰ πάρει τὴν τελικὴ τῆς μορφῆς. Πολλὲς φορὲς σχηματίζονταν καὶ αὐλακὲς στὸ πάχος τῆς πλάκας.

Ὡς πρὸς τὴ διακόσμηση, τὰ ἐπίπεδα σταθμῖα δὲν παρουσιάζουν ὁμοιογένεια: Ὑπάρχουν τὰ ἀπλὰ σταθμῖα μόνο μὲ τὴν ἐνδειξὴ βάρους, τὸ σταυρὸ καὶ κάποιο διακοσμητικὸ στοιχεῖο καὶ τὰ «αὐτοκρατορικά»⁴ πού ἀνήκουν στὸ τέλος τοῦ 4ου - μέσα 5ου αἰ. καὶ ἔχουν τὰ πορτραῖτα τῶν αὐτοκρατόρων στὴν ἄνω ἐπιφάνεια, συνήθως κάτω ἀπὸ ἕνα θριαμβικὸ τόξο πού στηρίζεται σὲ δύο κολόνες. Ἀρχικὰ στὴ μέση ὑπῆρχε ἡ Ρώμη ἢ ἡ Κωνσταντινούπολη, προσωποποιημένη ὡς θεὰ Τύχη, ἐνῶ ἀργότερα τὴ θέση αὐτὴ πῆρε ὁ σταυρός, ἰσοσκελῆς, στὸ ἐπάνω μέρος τῆς ἐπιφάνειας⁵. Στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὁ σταυρὸς εἰκονίσθηκε μὲ μακρύτερο τὸ κάθετο σκέλος, γιά νὰ διαμορφωθεῖ τέλος ἀπὸ τὸν Ἡράκλειο γύρω στὸ 640 σὲ λατινικόν, στὴ μέση τῆς κύριας ἐπιφάνειας τοῦ σταθμίου μὲ τὴν ἐνδειξὴ τοῦ βάρους δεξιά καὶ ἀριστερά. Σὲ πολλὰ σταθμῖα ὁ

1. LAVAGNE, Poids 36.

2. VICAN - NESBITT, Weighing 33.

3. BLÜMNER, Technologie IV 270.

4. Παράλληλα μὲ τὰ ἐπίσημα κρατικὰ σταθμῖα ὑπῆρ-

χαν καὶ ἰδιωτικὰ μὲ τὸ ὄνομα ἢ τὸ μονόγραμμα τοῦ κατόχου τους.

5. LAVAGNE, Poids 23.

σταυρὸς μὲ τὰ σύμβολα τοῦ βάρους βρίσκονται κάτω ἀπὸ μία ἀψίδα ἢ μέσα σὲ ἓνα κυκλικὸ πλαίσιο σὰ στεφάνι, προφανῶς ἀνάμνηση τοῦ στεφανιοῦ ποὺ βρίσκουμε στὸν ὀπισθότυπο τῶν ρωμαϊκῶν νομισμάτων¹.

Τὸ περίγραμμα τῶν διακοσμητικῶν στοιχείων ἀλλὰ καὶ τῶν γραμμάτων καὶ τοῦ σταυροῦ σχηματιζόταν μὲ πολὺ λεπτὸ καὶ ὀξὺ ἐργαλεῖο σὲ συνεχῆ ἢ στικτὴ γραμμὴ, ἐνῶ στὴ μέση ὑπῆρχε μία, βαθύτερη ἐγχάραξη μὲ ἐνθετο ὕλικό, συνήθως ἀσήμι καὶ σπανιότερα σίδηρο. Πολλὲς φορές ἀρκοῦσε μόνο καὶ μία ἀπλὴ χάραξη. Τέλος ἐπιγραφὲς ὅπως ΘΕΟΥ ΧΑΡΙΣ, Ἀγία Μαρία βοήθησον, καὶ ΔΙΚΕΑ, φαίνεται ὅτι εἶχαν σὰ σκοπὸ νὰ δείξουν ἢ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν τιμιότητα καὶ τὴ δικαιοσύνη στὴ συναλλαγῇ.

Υλη

Τὸ ὕλικό ποὺ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν σταθμίων, ἦταν ἡ πέτρα, σπανιότερα ὁ μόλυβδος, κυρίως ὅμως ὁ χαλκὸς ποὺ ἐπικράτησε στὰ Βυζαντινὰ χρόνια, ἀκόμη καὶ τὸ γυαλί σὲ διάφορα χρώματα².

Γυάλινα σταθμία ἔχουν βρεθεῖ κατὰ μῆκος τοῦ Δουνάβεως, σὲ πολλὰ μέρη τῆς Μ. Ἀσίας, τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν Αἴγυπτο καὶ παρόλο ποὺ ἀμφισβητεῖται ἡ χρῆση τους, ἐντούτοις φαίνεται ὅτι προορίζονταν γιὰ τὸ ζύγισμα τῶν χρυσῶν νομισμάτων. Ἀπὸ τὴ μελέτη διακοσίων περίπου γυάλινων σταθμίων ὁ G. Miles³ βρῆκε ὅτι ἀντιστοιχοῦσαν στὸ βάρος τοῦ solidus (4.55 γρ.), τοῦ semis (2.27 γρ.) καὶ τοῦ tremissis (1.52 γρ.).

Τὰ περισσότερα σταθμία αὐτοῦ τοῦ εἶδους ποὺ διασώθηκαν προέρχονται ἀπὸ τὸν 6ο μ.Χ. αἰ. Φαίνεται ὅμως ὅτι συνέχισαν νὰ κατασκευάζονται καὶ στὸν 7ο αἰ. ἀφοῦ καὶ οἱ Ἀραβες, ποὺ εἶναι γνωστὸ ὅτι πῆραν πολλὰ στοιχεῖα ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς, μετὰ τὸ 640 μ.Χ., χρησιμοποίησαν εὐρύτατα παρόμοια σταθμία.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Ἐνα μέρος ἀπὸ τὰ σταθμία τοῦ καταλόγου ποὺ ἀκολουθεῖ ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν E. Pernice στὸ Griechische und byzantinische Gewichte (Berlin 1894). Ἡ ἐνδειξη P ἀναφέρεται σ' ἐκείνη τὴ δημοσίευση, ἐνῶ τὰ ἀρχικὰ NM στὸν ἀρχικὸν κατάλογο τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου καὶ τὰ EM στὸν κατάλογο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, πρὶν ἀπὸ τὴν κατάθεσή τους στὸ Νομισματικόν.

1. Στὸν ὀπισθότυπο νομίσματος τοῦ Romulus Augustulus τοῦ ἔτους 475-6 μ.Χ., ὑπάρχει ὁ σταυρὸς μέσα σὲ στεφάνι ἀπὸ φύλλα ὀξιδῆς. SUTHERLAND 572, ἀρ. 281.

2. Κατάλογο τῶν γυάλινων σταθμίων τοῦ Βρεταν.

Μουσείου δημοσίευσε ὁ S. LANE-POOLE τὸ 1891.

3. MILES, American Numismatic Society, NNM 111, 1948.

Τὰ σταθμῖα ἀνήκουν στὸ λιτρικὸ σύστημα μὲ ὑποδιαίρεση τὴν οὐγγιά. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἀρκετὰ «Νομίσματα» καὶ πολλαπλάσια τοῦ Νομίσματος, ἀκόμη καὶ ὑποδιαίρεσεις (ἀρ. 58 - 60). Ἡ ἐνδειξη SOL(idus) ὑπάρχει μόνο σὲ ἓνα (ἀρ. 53).

Στὸν κατάλογο ἐνσωματώθηκαν τὰ δύο συστήματα¹ καὶ καταγράφηκαν μὲ τὴ σειρά, σύμφωνα μὲ τὴν ὀνομαστικὴ ἀξία καὶ τὸ βάρος τους ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴ μεγαλύτερη μονάδα, τὴ λίτρα, καὶ καταλήγοντας στὴ μικρότερη, τὴ siliqua. Ἐδῶ ἔχουμε Η, ὀκτὼ siliquas = 1/3 τοῦ νομίσματος(tremissis) ἀρ. 61 - 62.

Τὸ βάρος τῆς λίτρας κυμαίνεται ἀπὸ 217.44 μέχρι 392.40 γραμμάρια, ἂν δεχτοῦμε σὰν σωστὴ τὴν ἐνδειξη ΝΛ τοῦ σταθμίου ἀρ. 5. Συχνότερες πάντως εἶναι οἱ τιμὲς ἀπὸ 300 - 324 γρ., πού ἂν ὑπολογίσουμε καὶ τὴ σχετικὴ φθορὰ ἀπὸ τὴ χρῆση, βρίσκονται κοντὰ στὸ θεωρητικὸ βάρος τῆς λίτρας, 327.6 γρ. Οἱ πολὺ χαμηλὲς τιμὲς (π.χ. 217.44) ὅμως δὲν δικαιολογοῦνται, ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωσή πού ἡ φθορὰ εἶναι μεγάλῃ².

Ὅλα τὰ σταθμῖα πού παρουσιάζονται σ' αὐτὸ τὸν κατάλογο εἶναι χάλκινα καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς διατήρησής τους ἀναφέρεται στὴ φθορὰ πού ἀπὸ τὴ χρῆση ἢ ἄλλους παράγοντες θὰ μποροῦσε νὰ ἀλλοιώσει τὸ βάρος τους.

Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα εἶναι πλακοειδῆ παραλληλεπίπεδα, ἐκτὸς ἂν σημειώνεται κάτι ἄλλο, π.χ. κυκλικό, ὀκταγωνικὸ κλπ.

Χρονολογικὰ τὰ σταθμῖα αὐτὰ ἀνήκουν στὴν πρώιμη Βυζαντινὴ ἐποχὴ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σταθμῖο ἀρ. 16, πού εἶναι ρωμαϊκό. Ἡ προέλευσή τους δὲν εἶναι πάντα γνωστὴ, ἀκόμη καὶ στὶς περιπτώσεις πού ἀναφέρεται, δὲν συνοδεύεται ἀπὸ κανένα ἀνασκαφικὸ στοιχεῖο πού θὰ μποροῦσε νὰ βοηθήσει στὴ χρονολόγησή.

Ἐπίσης τὰ κοινὰ σταθμῖα, σὰν αὐτὰ πού ἐξετάζουμε ἐδῶ, δὲν ἔχουν, ὅπως τὰ ἐξάγρια, ἐπιγραφές μὲ ὀνόματα κρατικῶν λειτουργῶν ἢ αὐτοκρατόρων πού θὰ διευκόλυναν τὴ χρονικὴ τους τοποθέτηση.

Γι' αὐτὸ ἀναγκαστικὰ περιοριζόμαστε μόνο σὲ μορφολογικὲς τυπολογικὲς παρατηρήσεις, ὅπως τὸ σχῆμα τους ἢ τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ πού ἀναφέραμε παραπάνω, ἀκόμη καὶ τῶν γραμμάτων (τὸ δ προηγεῖται χρονικὰ ἀπὸ τὸ Γ), ἢ στὶς πληροφορίες τῶν κειμένων³. Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς ὅμως μόνο σὲ γενικὰ συμπεράσματα μποροῦν νὰ ὀδηγήσουν.

Ξεχωρίσαμε τέλος μία ἐνότητα σταθμίων(;) ἀπὸ τὸν ἀρ. 63 καὶ ἐξῆς, πού παρουσιάζουν κάποιο πρόβλημα ὡς πρὸς τὶς ἐνδείξεις ἢ τὰ σύμβολα, ἀκόμη καὶ ὡς πρὸς τὸ σχῆμα. Δὲν ἀποκλείεται νὰ πρόκειται γιὰ σταθμῖα ἰδιωτῶν ἢ κομμάτια πού προορίζονταν γιὰ τοπικὴ καὶ περιορισμένη χρῆση.

1. Ὁ PERNICE 79 ἀναφέρει σταθμῖο στὸ Μουσεῖο τῆς Τριέστης μὲ διπλὴ ἐνδειξη. Ν S καὶ τὸ ἱσότημο Γ.Α

2. Ἀπὸ κάθε σταθμῖο πού διατηρεῖται καλὰ, δὲν πρέπει νὰ συμπεραίνουμε τὸ κανονικὸ βάρος τῆς στατικῆς ἐνότητος, γράφει ὁ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΤΣ 7 - 9,

γιατὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὅπως καὶ σήμερα, οἱ μὲν τίμιοι ἐμποροὶ χρησιμοποιοῦσαν ἀκριβῆ σταθμῖα: «οἱ δὲ ἀπατεῶνες ἔλκουσι ἔλαττον τοῦ δέοντος».

3. Τὸ νόμισμα ἐμφανίζεται στὰ κείμενα γιὰ πρώτη φορά μεταξὺ 330 - 340 μ.Χ. (βλ. γενικὰ σ. 242 σημ. 1).

1. P 831, EM 8458.

Λίτρα

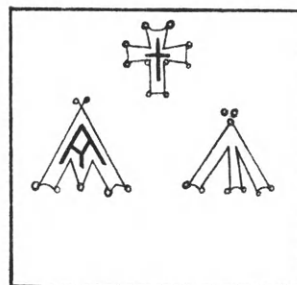
Στὴν κύρια ὀψὲς ἐπάνω, περίπου στὴ μέση, σταυρὸς ἰσοσκελῆς μὲ ἐγχάρακτο περίγραμμα καὶ στιγμὲς στὰ ἄκρα τῶν κεραίων. Στὸ κέντρο βαθύτερη ἐγχάραξη. Τὸ ἐνθετο ὕλικὸ δὲ σώθηκε. Κάτω μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἔχει ἀποδοθεῖ τὸ σῆμα τῆς λίτρας (λάμβδα ἰῶτα ἔχον ἐν τῷ μέσῳ) καθὼς καὶ τὸ Α.

Γενικὰ ἀρκετὰ καλὴ διατήρηση. Στὴν ἐπιφάνεια μικρὲς φθορὲς ἀπὸ τὴ χρήση, χαράξεις, χτυπήματα κλπ.

Προέλευση: Μέγαρα.

Διαστάσεις: πλ. 0.056 - 0.059, πᾶχ. 0.012 μ.

Βάρος: 316.3 γρ.

2. P 832, EM 8466.

Λίτρα

Στὴ μία ὀψὲς στὸ κέντρο δεξιὰ ἐγχάρακτο Ι— μὲ ἐνθετο σίδηρο. Στὴν ἄλλη ὀψὲς κάτω μὲ λεπτὸ ἐγχάρακτο περίγραμμα ΛΑ.

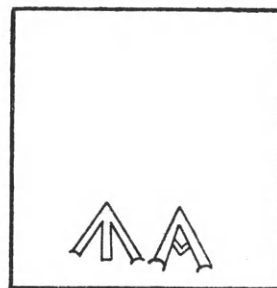
Μικρὴ ὀξειδωσὴ σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια.

Γενικὰ ἡ διατήρηση καλή.

Προέλευση: Ἐρυθρὲς Μ. Ἀσίας.

Διαστάσεις: πλ. 0.055 - 0.056, πᾶχ. 0.01 - 0.015 μ.

Βάρος: 314.5 γρ.

3. NM 570, EM 8478.

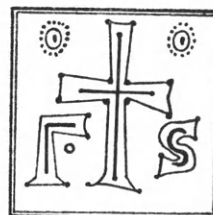
Ἡμισυ (6 οὐγγιές)

Στὸ κέντρο ἐγχάρακτος σταυρὸς. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ Γ καὶ Σ. Ἐνθετο ὕλικὸ δὲν σώθηκε.

Ἡ διατήρηση πολὺ καλή. Πράσινη πᾶτινα σὲ ὅλη τὴν ἄνω ἐπιφάνεια καὶ λιγότερη στὴν κάτω.

Διαστάσεις: πλ. 0.044, πᾶχ. 0.008 μ.

Βάρος: 157.60 γρ. (1 νόμ. 26.26 γρ.) Λίτρα 315.2 γρ.

4. NM 569, EM 8479.

Ἡμισυ

Ἐπάνω ἐγχάρακτο ΔΙΚΕΑ¹ μέσα σὲ πλαίσιο. Κάτω Γ Σ ἀνάμεσα σὲ τρία δεικνύοντα κοσμήματα ποὺ «φύονται» ἀπὸ βαθμιδωτὴ βάση. Οἱ βάσεις αὐτὲς ἐπαναλαμβάνονται ἀντίστροφα ἐπάνω γιὰ νὰ στηρίζουν ἰσάριθμους σταυρούς, καὶ συνδέονται μεταξύ τους μὲ τόξο, δίνοντας τὴν ἐντύπωση ἀρχιτεκτονήματος.

Διατήρηση πολὺ καλή.

Διαστάσεις: πλ. 0.049 - 0.05, πᾶχ. 0.007 μ.

Βάρος: 154.68 γρ. (1 οὐγ. 25.78 γρ.) Λίτρα 309.36 γρ.

1. Ὁ SCHLUMBERGER 341, ἀναφέρει χάλκινο σταθμίο (δεκαοχτὼ νομισμάτων ΝΙΗ) μὲ τὴν ἐπιγραφή Θ (εὐτόκε) Β (οὐθή) ΔΙΚΕCYNH ΚΑΛΗ. Ἐπίσης ὁ L. ROBERT, στὸ Hautes Études du Monde Gréco-romain. Documents de l'Asie Mineure méridionale (Genève 1966)

26, ἀναφέρει πολλὰς μαρτυρίες λατρείας τῆς Δικαιοσύνης καὶ ἐπιμένει στὴ σχέση ἀγορανόμου καὶ Δικαιοσύνης. Ἀκόμη ὁ SEURE 91 - 102 ἀναφέρει σταθμίο μὲ ἐπιγραφή: ΜΝΑ ΠΕΡΙΝΘΙΑ, ΠΕΝΤΑΛΙΤΡΟΝ ΔΙΚΕΟΝ.

5. NM 572, EM 8569.

Νομίσματα 30

Κυκλικό.

Στὸ κέντρο ὀμφαλὸς καὶ γύρω ἐγγάρακτοι ὁμόκεντροι κύκλοι. Ἐπάνω σταυρὸς καὶ κάτω τρίγωνο. Ἐνδιάμεσα ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ Ν Λ. Ἡ ἐγγάραξη λεπτὴ μὲ ἔνθετο ὕλικό. Τὰ πλάγια λίγο χτυπημένα. Πάτινα σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια. Σὲ ὁρισμένα σημεῖα προχωρημένη ὀξειδωση.

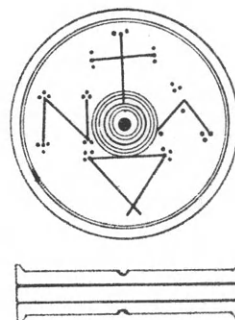
Γενικὰ καλὴ διατήρηση.

Προέλευση: Ἐρυθρὲς Μ. Ἀσίας.

Διαστάσεις: διάμ. 0.0475, πάχ. 0.012 - 0.013 μ.

Βάρος: 163.5 γρ. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι τὸ βάρος τῶν 163.5 γρ. θεωρητικὰ εἶναι ὑπερβολικὸ γιὰ 30 νομίσματα. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἔχουμε νόμισμα βάρους 5.45 γρ. καὶ ἐπομένως τὸ βάρος τῶν 163.5 γρ. ἀντιστοιχεῖ μὲ 36 νομίσματα.

Λίτρα 392.40 γρ.

6. NM 573, EM 8571.

Νομίσματα 26

Κυκλικό.

Στὸ κέντρο ὀμφαλὸς μέσα σὲ κύκλο. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἔνδειξη Ν ΚΣ.

Σὲ ὁρισμένα σημεῖα ὀξειδωση. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια περισσότερο ὀξειδωμένη.

Ἀρκετὰ καλὴ διατήρηση.

Προέλευση: Ἐρυθρὲς Μ. Ἀσίας.

Διαστάσεις: διάμ. 0.044, πάχ. 0.009 μ.

Βάρος: 116.46 γρ. (1 νόμ. 4.479 γρ.) Λίτρα 322.49 γρ.

7. P 856, EM 8462.

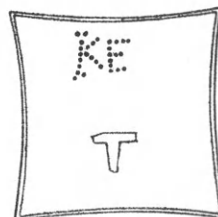
Νομίσματα 25

Ἡ ἔνδειξη ΚΕ στικτή. Κάτω ἀνάγλυφο Τ¹. Ἐδῶ ἡ παρουσία τοῦ Τ δὲν ἐξηγεῖται. Ἡ διαφορὰ στὸν τρόπο ἀπόδοσης μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ ἔνδειξη ΚΕ σημειώθηκε σὲ μία δεύτερη χρῆση, ἐπειδὴ ἔτυχε νὰ ἐξυπηρετεῖ τὸ βάρος. Οἱ πλευρὲς φθαρμένες στὴ μέση ἀπὸ τὴ χρῆση. Στὴν ἐπιφάνεια ὁρισμένες χαράξεις καὶ σὲ ὁρισμένα σημεῖα ὀξειδωση.

Ἀρκετὰ καλὴ διατήρηση.

Διαστάσεις: πλ. 0.046, πάχ. 0.007 μ.

Βάρος: 105.88 γρ. (1 νόμ. 4.24 γρ.) Λίτρα 305.28 γρ.

8. NM 574, EM 8572.

Νομίσματα 24

Κυκλικό.

Στὸ κέντρο ὀμφαλὸς καὶ δύο ὁμόκεντροι ἐγγάρακτοι κύκλοι.

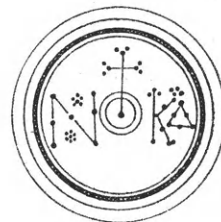
Ἡ ἐνδειξη Ν ΚΔ ἐγχάρακτη με διακοσμητικὲς στιγμές, τὸ ἴδιο καὶ ὁ σταυρός.

Στὴν περιφέρεια στικτὴ διακοσμητικὴ ταινία. Σὲ ὀρισμένα σημεῖα ὀξείδωση.

Γενικὰ καλὴ διατήρηση.

Διαστάσεις: διάμ. 0.043, πάχ. 0.011 μ.

Βάρος: 107.50 γρ. (1 νόμ. 4.48 γρ.) Λίτρα 322.56 γρ.

9. P 857, EM 8480.

Νομίσματα 24

Τετράγωνο σταθμίο με «ἐγγεγραμμένη» δισκοειδὴ ἐπιφάνεια. Στὴ μέση ἐπάνω ὁ σταυρὸς ἀνάμεσα σὲ διακοσμητικὰ μοτίβα καὶ κάτω Ν Κ Δ, ὅλα με ἐνθετο ἀσήμι. Στὴν περιφέρεια: ΑΓΙΑ ΜΑΡΙΑ ΒΟΗΘΗΣΟΝ καὶ στὶς 4 γωνίες:

ΘΕ ΟΥ

ΧΑΡ ΙC¹

Ἡ διατήρηση καλὴ, ἔχει ὅμως ἀρχίσει μιὰ μικρὴ ὀξείδωση σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια.

Προέλευση: Ἐρυθρὲς Μ. Ἀσίας.

Διαστάσεις: πλ. 0.04, πάχ. 0.007 καὶ 0.009 μ.

Βάρος: 104.23 γρ. (1 νόμ. 4.34 γρ.) Λίτρα 312.48 γρ.

10. NM 575, EM 8570.

Νομίσματα 20

Κυκλικό.

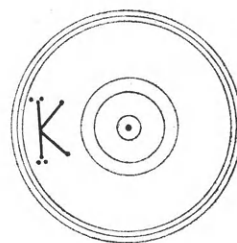
Στὸ κέντρο ὁμφαλὸς καὶ δύο ὁμόκεντροι κύκλοι. Ἀριστερὰ Κ με στικτὴ γραμμὴ. Στὴν ἄλλη ὄψη | Φ | με ἐνθετο σίδηρο. Σὲ ὀρισμένα σημεῖα ὀξείδωση. Περισσότερο στὴν κάτω ἐπιφάνεια.

Γενικὰ καλὴ διατήρηση.

Προέλευση: Ἐρυθρὲς Μ. Ἀσίας.

Διαστάσεις: διάμ. 0.046, πάχ. 0.0065 μ.

Βάρος: 89.68 (1 νόμ. 4.48 γρ.) Λίτρα 322.56 γρ.

11. P 837, EM 8493.²

Τριούγγιο

Στὸ κέντρο σταυρὸς με βαθύτερη ἐγχάραξη στὴ μέση, γιὰ ἐνθετο ὕλικό ποὺ δὲν σώθηκε. Κάτω δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο σκέλος Γ Γ, με τὴν ἴδια τεχνικὴ. Ἐπάνω ἓνα εἶδος ἀψίδας ποὺ στηρίζεται σὲ δύο κολόνες.

Ἡ διατήρηση καλὴ. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια στὸ κέντρο περὶπου μιὰ πολὺ μικρὴ ἐγκοπὴ.

Διαστάσεις: πλ. 0.0328, πάχ. 0.009 - 0.01 μ.

Βάρος: 80.18 γρ. (1 οὐγ. 26.73 γρ.) Λίτρα 320.72 γρ.

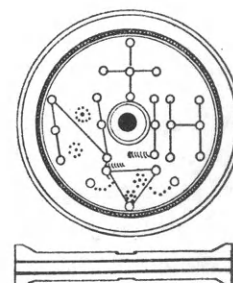

1. VICAN-NESBITT, Weighing 36 ἀρ. 82, 83. LAVAGNE, Poids 25, ἀρ. 22.

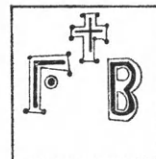
2. O J. Y. EMPEREUR, BCH 1981, I. Études 550.

Collection P. Canellopoulos, petits objets inscrits, ἀναφέρει σταθμίο με τὴν ἐνδειξη ΓΓ ἀλλὰ χωρὶς τὸ σταυρὸ ἢ ἄλλο διακοσμητικὸ στοιχεῖο.

12. P 838, EM 8477. Τριούγγιο
 'Ο σταυρός και τὸ δηλωτικὸ τοῦ βάρους Γ Γ, με βαθύτερη ἐγχάραξη στὴ μέση, γιὰ ἔνθετο ὑλικό, ποὺ δὲ σώθηκε, μέσα σὲ ἓνα ἐπίσης ἐγχάρακτο στεφάνι.
 Γενικὰ πολὺ καλὴ διατήρηση. Μικρὴ ὀξείδωση σὲ ὀρισμένα σημεῖα στὴν ἐπιφάνεια καὶ λίγο περισσότερο στὰ πλάγια.
 Διαστάσεις: πλ. 0.031, πάχ. 0.009 μ.
 Βάρος: 79.81 γρ. (1 οὐγ. 26.60 γρ.) Λίτρα 319.2 γρ.
13. P 839, EM 8464. Τριούγγιο
 'Ο σταυρὸς ἐπάνω σχεδὸν ἰσοσκελὴς με λίγο μεγαλύτερο τὸ κάθετο σκέλος καὶ κάτω Γ Γ, ὅλο μέσα σὲ ἓνα στεφάνι.
 'Εξω πρὸς τίς γωνίες ἀνὰ τρεῖς στιγμές. Καὶ ἐδῶ τὸ ἔνθετο ὑλικὸ ἔχει ἀφαιρεθεῖ.
 'Η διατήρηση γενικὰ πολὺ καλή.
 Διαστάσεις: πλ. 0.037, πάχ. 0.007 μ.
 Βάρος: 78.87 γρ. (1 οὐγ. 26.29 γρ.) Λίτρα 315.48 γρ.
14. NM 576, EM 8573. Νομίσματα 18
 Κυκλικό.
 Στὸ κέντρο ὁμφαλὸς καὶ δύο ὁμόκεντροι κύκλοι. 'Επάνω σταυρὸς καὶ κάτω τρίγωνο. 'Ενδιάμεσα, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ Ν - ΙΗ. Στὴν περιφέρεια στικτὸς διακοσμητικὸς κύκλος. Τὰ πλάγια ὑπερυψωμένα με ἀρκετὰ χτυπήματα.
 Γενικὰ ἡ διατήρηση καλή. Πράσινη πάτινα σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια με περισσότερὴ ὀξείδωση σὲ ὀρισμένα σημεῖα.
 Διαστάσεις: διάμ. 0.044 - 0.045, πάχ. 0.09 μ.
 Βάρος: 76.52 γρ. (1 νόμ. 4.25 γρ.) Λίτρα 306 γρ.
15. P 840, EM 8503. Τριούγγιο
 Κυκλικό.
 Στὴ μέση ὁ σταυρὸς, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο σκέλος Γ Γ. Τὸ περίγραμμα ἔχει δηλωθεῖ με πολὺ ἐλαφρὰ ἐγχάραξη. Τὸ ἔνθετο ὑλικὸ δὲν ἔχει σωθεῖ.
 'Η διατήρηση μέτρια. 'Οξείδωση καὶ φθορὲς ἀπὸ τὴ χρήση καὶ στὶς δύο ἐπιφάνειες. Περισσότερο στὴν κάτω.
 Διαστάσεις: διάμ. 0.035, πάχ. 0.009 - 0.01 μ.
 Βάρος: 72.33 γρ. (1 οὐγ. 24.11 γρ.) Λίτρα 289.32 γρ.
16. P 842, EM 8485. Διούγγιο
 Σφαιροειδές.
 'Η ἔνδειξη ἐγχάρακτη.
 'Η διατήρηση πολὺ καλή.
 Διαστάσεις: μικρὴ διάμ. 0.0145, μέγ. διάμ. 0.0225, ὕψ. 0.0185 μ.
 Βάρος: 54.23 γρ. (1 οὐγ. 27.11 γρ.) Λίτρα 325.38 γρ.

17. P 843, EM 8465. Διούγγιο
Ἐπάνω ὁ σταυρὸς καὶ κάτω Γ Β, ὅλα μὲ ἐνθετο ἀσημένιο
ἔλασμα ποῦ διατηρεῖται. Τὸ περίγραμμα ἐγχάρακτο, λεπτό,
μὲ στιγμές στὰ ἄκρα. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια πράσινη πάτινα.
Στὴ γωνία κάτω δεξιὰ περισσότερη ὀξειδωσις.
Γενικὰ ἡ διατήρησις πολὺ καλή.
Διαστάσεις: πλ. 0.0315, πάχ. 0.006 - 0.007 μ.
Βάρος: 52.59 γρ. (1 οὐγ. 26.29 γρ.). Λίτρα 315.4 γρ.

18. P 859, EM 8488. Νομίσματα 12 (Διούγγιο)
Κυκλικό, λίγο ὑπερυψωμένο στὰ πλάγια.
Ἡ ἐνδειξη Ν Ι Β στικτή. Στὴν περιφέρεια δύο ἐγχάρακτοι
κύκλοι. Πράσινη πάτινα σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια καὶ σὲ ὀρι-
σμένα σημεῖα περισσότερη ὀξειδωσις.
Γενικὰ καλὴ διατήρησις.
Διαστάσεις: διάμ. 0.035, πάχ. 0.006 - 0.007 μ.
Βάρος: 51.83 γρ. (1 νόμ. 4.32 γρ.). Λίτρα 311.04 γρ.

19. P 845, EM 8502. Διούγγιο
Μέσα σὲ ἓνα στεφάνι ὁ σταυρὸς μὲ βαθιὰ ἐγχάραξη καὶ λεπτὸ
περίγραμμα καὶ κάτω, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ μεγαλύ-
τερο σκέλος, ἡ ἐνδειξη Γ Β μὲ τὴν ἴδια τεχνική. Τὸ ἐνθετο
ὕλικό δὲ σώθηκε. Ἐξωτερικὰ ἓνας διακοσμητικὸς κύκλος
ἀπὸ μικρὲς καμπύλες γραμμῆς ποῦ συνδέονται μεταξύ τους
μὲ στιγμές.
Ἡ διατήρησις πολὺ καλή. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια βαθιὰ χά-
ραξη γιὰ ἀφαίρεσις βάρους.
Διαστάσεις: πλ. 0.0296, πάχ. 0.007 μ.
Βάρος: 51.21 γρ. (1 οὐγ. 25.60 γρ.). Λίτρα 307.26 γρ.

20. P 846, EM 8500. Διούγγιο
Ὁ σταυρὸς καὶ τὸ δηλωτικὸ τοῦ βάρους μὲ ἀπλὴ ἐγχάραξη.
Ἡ διατήρησις μέτρια. Ὁξειδωμένη περισσότερο ἢ κάτω
ἐπιφάνεια.
Διαστάσεις: διάμ. 0.028, πάχ. 0.009 μ.
Βάρος: 48.48 γρ. (1 οὐγ. 24.4 γρ.). Λίτρα 292.8 γρ.

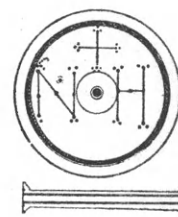

21. P 847, EM 8494. Διούγγιο
Κυκλικό.
Στὸ κέντρο ὁμφαλός, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἡ ἐνδειξη Γ Β.
Στὴν ἐπιφάνεια διακοσμητικὸς κύκλος.
Ἀρκετὰ καλὴ διατήρησις. Ἡ ὀξειδωσις περισσότερη στὴν
κάτω ἐπιφάνεια.
Διαστάσεις: διάμ. 0.034, πάχ. 0.007 μ.
Βάρος: 47.48 γρ. (1 οὐγ. 23.74 γρ.). Λίτρα 284.88 γρ.

22. Κυκλικό, υπερυψωμένο στα πλάγια. Νομίσματα 8
Στο κέντρο ὀμφαλὸς καὶ ἐγχάρακτοι ὁμόκεντροι κύκλοι.
Ἐπάνω ὁ σταυρὸς καὶ κάτω δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ Ν Η. Στὴν
περιφέρεια στικτὸς διακοσμητικὸς κύκλος.
Σὲ ὀρισμένα σημεῖα ὀξείδωση, περισσότερο στὴν κάτω
ἐπιφάνεια.
Διαστάσεις: διάμ. 0.0345, πάχ. 0.0065 μ.
Βάρος: 35.26 γρ. (1 νόμ. 4.40 γρ.) Λίτρα 317.34 γρ.

23. P 860, EM 8523. Νομίσματα 8
Ὀκταγωνικό.
Στο κέντρο ἑπάνω μικρὸς ἰσοσκελὲς σταυρὸς καὶ κάτω ἀρι-
στερὰ Ν. Καὶ στὰ δύο τὸ ἑνθετο ἀσημένιο ἔλασμα διατηρεῖται.
Ὁ ἀριθμὸς ὅμως τῶν νομισμάτων δὲ σώθηκε γιατί ἔχει
καταστραφῆ τὸ σημεῖο ἐκείνο τῆς ἐπιφάνειας. Διακρίνεται
μόνο μία κάθετη γραμμή. Ὁ Pernice συμπληρώνει Κ.
Ἐπειδὴ ὅμως εἴκοσι νομίσματα δὲν μπορεῖ νὰ ἔχουν βάρος
33.85 γρ., νομίζουμε σωστότερο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι πρό-
κειται γὰρ βάρος ὀκτὼ νομισμάτων καὶ νὰ συμπληρώσουμε Η.
Προέλευση: Ἐρυθρὲς Μ. Ἀσίας.
Διαστάσεις: πλ. 0.0125 - 0.0145, ὕψος 0.0298, πάχ. 0.005 -
0.006.
Βάρος: 33.85 γρ. (1 νόμ. 4.23 γρ.) Λίτρα 304.65 γρ.

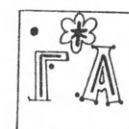
24. NM 571, EM 8545. Οὐγγιὰ
Ἐπάνω ὁ σταυρὸς μέσα σὲ δύο διακοσμητικὰ στοιχεῖα (ἀνθέ-
μια) καὶ κάτω ἡ ἑνδειξη τῆς μιᾶς οὐγγιᾶς Γ Α. Ὅλα μὲ ἑν-
θετο ἀσημένιο ἔλασμα στὴ μέση καὶ ἐγχάρακτο περίγραμμα.
Πολὺ καλὴ διατήρηση.
Διαστάσεις: πλ. 0.0235 - 0.0241, πάχ. 0.005.
Βάρος: 26.62 γρ. Λίτρα 319.44 γρ.

25. P 861, EM 8489. Νομίσματα 6
Κυκλικό.
Ἐπάνω ὁ σταυρὸς ἰσοσκελὲς καὶ κάτω ἡ ἑνδειξη Ν Σ.
Ἀρκετὰ καλὴ διατήρηση. Σὲ ὀρισμένα μόνο σημεῖα ὑπάρ-
χουν χτυπήματα.
Διαστάσεις: διάμ. 0.026, πάχ. 0.0053 - 0.006 μ.
Βάρος: 25.60 γρ. (1 νόμ. 4.27 γρ.) Λίτρα 307.20 γρ.

26. P 850, EM 8499. Οὐγγιὰ
Ἐπάνω ὁ σταυρὸς μέσα σὲ φυτικὸ κόσμημα καὶ κάτω ἡ
ἑνδειξη Γ Α, ὅλα μὲ ἑνθετο ἀσημένιο ἔλασμα ποὺ διατηρεῖται.
Ἐπάνω στὴν ἀριστερὴ γωνία μία τρύπα ἴσως γιὰ ἀνάρτηση.
Πολὺ καλὴ διατήρηση.
Διαστάσεις: πλ. 0.025, πάχ. 0.005 μ.
Βάρος: 25.51 γρ. Λίτρα 306.12 γρ.

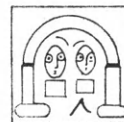

27. NM 583, EM 13667. Ούγγια
Προτομές δύο αυτοκρατόρων(;) κάτω από ένα θριαμβικό
τόξο που στηρίζεται σε δύο κολόνες. Τα άσημένα έλάσματα
σώθηκαν μόνο στα πρόσωπα και στο σημείο των κιονοκρά-
νων. 'Επίσης και σε μια ένδειξη Λ(;), κάτω από τη μία
μορφή. Δεν ξέρουμε αν πρόκειται για προσπάθεια να απο-
δοθεί το Α (από το Γ Α δηλωτικό της μιᾶς ούγγιας) που
άνταποκρίνεται και στο βάρος του σταθμίου.

Διαστάσεις: πλ. 0.024, πάχ. 0.064 μ.

Βάρος: 24.98 γρ.

Λίτρα 299.76 γρ.

28. NM 577, EM 8515. Ούγγια
Κυκλικό.

'Επάνω σταυρός και κάτω ΓΑ. Σε όρισμένα σημεία ή επι-
φάνεια κατεστραμμένη. 'Η πρόχειρη έγχάραξη και γενικά
ή όλη εμφάνιση οδηγεί στην άμφισβήτητη της γνησιότητας,
παρόλο που το βάρος ανταποκρίνεται στην ένδειξη.

Διαστάσεις: διάμ. 0.024, πάχ. 0.0065 μ.

Βάρος: 24.67 γρ.

Λίτρα 296.04 γρ.

29. 29. P 852, EM 8546. Ούγγια
Στη μέση ό σταυρός και κάτω δεξιά και άριστερά από το
μεγαλύτερο σκέλος ή ένδειξη ΓΑ. Το ένθετο ύλικό στο
κέντρο δε σώθηκε. Το περίγραμμα στικτό, οι στιγμές στα
άκρα ισχυρότερες.

'Αρκετά καλή διατήρηση. Μικρά χτυπήματα στις γωνίες.

Διαστάσεις: πλ. 0.0231 - 0.0234, πάχ. 0.0052 μ.

Βάρος: 23.97 γρ.

Λίτρα 287.64 γρ.

30. P 854, AE 796. Ούγγια
Κυκλικό.

Στο κέντρο όμφαλός. 'Επάνω σταυρός με άπλη έγχάραξη
και στιγμές στα άκρα. Κάτω άριστερά Γ. Δεξιά ό αριθμός
της ούγγιας δεν διακρίνεται καλά. 'Ο Pernice συμπλήρωσε
Η. Νομίζουμε όμως ότι διακρίνεται άρκετά καλά το Α
που συμφωνεί άλλωστε και με το βάρος του σταθμίου. Πρό-
κειται δηλ. για το βάρος μιᾶς ούγγιας και όχι όκτώ, που
θα έπρεπε να ζυγίζουν περίπου 200 γρ.

Μέτρια διατήρηση. Χτυπήματα στα πλάγια και φθορά στην
έπιφάνεια.

Διαστάσεις: διάμ. 0.027, πάχ. 0.006 μ.

Βάρος: 23.95 γρ.

Λίτρα 287.4 γρ.

31. P 855, EM 8529. Ούγγια
'Επάνω ό σταυρός μικρός, ίσοσκελής, και κάτω ή ένδειξη
της μιᾶς ούγγιας Γ Α, όλο μαζί κάτω από ένα θριαμβικό

τόξο πού στηρίζεται σὲ δύο κολόνες. Οἱ βασικὲς ἐγχαράξεις στὶς κολόνες, τὸ τόξο, τὸ σταυρὸ καὶ τὰ γράμματα μὲ ἔνθετο ἀσημένιο ἔλασμα πού διατηρεῖται. Οἱ λεπτομέρειες στὴ διακόσμηση μὲ ἀπλὴ ἐγχάραξη.

Γενικὰ ἡ διατήρηση ἀρκετὰ καλὴ. Μικρὲς φθορὲς στὴν ἐπιφάνεια ἀπὸ τὴ χρῆση καὶ σπασίματα στὶς δύο γωνίες.

Διαστάσεις: πλ. 0.0235, πᾶχ. 0.004 - 0.005 μ.

Βάρος: 20.98 γρ.

Λίτρα 251.76 γρ.

32. P 862, EM 8484.

Νομίσματα 5

Κυκλικό.

Σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια ἐγχάρακτοι ὁμόκεντροι κύκλοι. Στὸ κέντρο ΝΕ. Σὲ πολλὰ σημεῖα προχωρημένη ὀξείδωση.

Μέτρια ἡ διατήρηση. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια βαθιὰ ἐγχάραξη γιὰ ἀφαίρεση βάρους.

Διαστάσεις: διάμ. 0.031, πᾶχ. 0.003 μ.

Βάρος: 20.83 γρ. (1 νόμ. 4.17 γρ.)

Λίτρα 299.95 γρ.

33. P 863, EM 8497.

Νομίσματα 4

Κυκλικό, ὑπερυψωμένο στὰ πλάγια.

Στὸ κέντρο ἕνας κόμβος, ἐπάνω σταυρὸς καὶ κάτω δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἡ ἔνδειξη ΝΔ.

Μικρὴ ὀξείδωση σὲ ὁρισμένα σημεῖα καὶ χτυπήματα στὰ πλάγια.

Διαστάσεις: διάμ. 0.0225, πᾶχ. 0.005 - 0.006 μ.

Βάρος: 17.50 γρ. (1 νόμ. 4.37 γρ.)

Λίτρα 314.64 γρ.

34. P 864, EM 8525.

Νομίσματα 4

Κυκλικό, ὑπερυψωμένο στὰ πλάγια.

Ἡ ἔνδειξη τοῦ βάρους Ν Δ στικτή.

Ἡ διατήρηση πολὺ καλὴ. Σὲ ὁρισμένα σημεῖα καὶ τῶν δύο ἐπιφανειῶν μικρὴ ὀξείδωση.

Διαστάσεις: διάμ. 0.023, πᾶχ. 0.005 - 0.006 μ.

Βάρος: 17.22 γρ. (1 νόμ. 4.31 γρ.)

Λίτρα 309.96 γρ.

35. NM 584, EM 8501.

Νομίσματα 4

Ἡ ἔνδειξη Δ στικτή.

Ἡ διατήρηση καλὴ. Σὲ ὁρισμένα σημεῖα τῆς ἐπιφάνειας μικρὴ ὀξείδωση.

Διαστάσεις: πλ. 0.017 - 0.018, πᾶχ. 0.006 μ.

Βάρος: 15.06 γρ. (1 νόμ. 3.76 γρ.)

Λίτρα 271.08 γρ.

36. P 865, EM 8550.

(Ἡμιούγγιο)¹ Νομίσματα 3

Μέσα σὲ ἕνα στεφάνι, ἐπάνω μικρὸς ἰσοσκελὴς σταυρὸς καὶ

1. MSR II 134,10 Isid.: N Latinum adjuncto Γ Graeco, significat semiunciam.

κάτω Ν Γ. Ἐξω στὶς γωνίες ἀνὰ τρεῖς στιγμὲς χρησιμεύουν
γιὰ διακοσμητικὸ πλαίσιο.

Γενικὰ πολὺ καλὴ διατήρηση. Ἀρχὴ ὀξείδωσης ἐπάνω στὰ
γράμματα.

Διαστάσεις: πλ. 0.0182, πάχ. 0.005 μ.

Βάρος: 13.40 γρ. (1 νόμ. 4.47 γρ.) Λίτρα 321.60 γρ.

37. NM 578, EM 8514.
Κυκλικό.

Νομίσματα 3

Στὸ κέντρο ὁμφαλός, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἡ ἔνδειξη Ν Γ καὶ
ἐπάνω ὁ σταυρός.

Ἡ διατήρηση ἀρκετὰ καλή. Στὰ πλάγια μικρὰ χτυπήματα
καὶ ὀρισμένα σημεῖα τοῦ χεῖλους κατεστραμμένα.

Διαστάσεις: διάμ. 0.021, πάχ. 0.005 μ.

Βάρος: 13.29 γρ. (1 νόμ. 4.43 γρ.) Λίτρα 318.96 γρ.

38. P 866, EM 8516.
Κυκλικό, ἐπίπεδο.

Νομίσματα 3

Ἡ ἔνδειξη Ν Γ μὲ βαθύτερη ἐγχάραξη στὴ μέση γιὰ ἔνθετο
ὕλικό ποὺ δὲ σώθηκε. Τὸ περίγραμμα λεπτὸ μὲ στιγμὲς
στὰ ἄκρα.

Σὲ ὀρισμένα σημεῖα ἀρχὴ ὀξείδωσης. Γενικὰ πολὺ καλὴ
διατήρηση.

Διαστάσεις: διάμ. 0.0197 - 0.02, πάχ. 0.005 μ.

Βάρος: 13.30 γρ. (1 νόμ. 4.43 γρ.) Λίτρα 319.20 γρ.

39. NM 580, EM 8565.

Νομίσματα 3

Ἐγχάρακτος σταυρὸς καὶ κάτω ἡ ἔνδειξη Ν Γ μέσα σὲ
τετράγωνο διακοσμητικὸ πλαίσιο. Τὸ ἔνθετο ὕλικό ποὺ
εἶχαν μόνον τὰ γράμματα δὲν σώθηκε.

Ἡ διατήρηση καλή.

Διαστάσεις: πλ. 0.016 - 0.017, πάχ. 0.006.

Βάρος: 12.91 γρ. (1 νόμ. 4.30 γρ.) Λίτρα 309.84 γρ.

40. P 868, EM 8553.

Νομίσματα 2

Ἡ ἔνδειξη Ν Β μὲ λεπτὸ περίγραμμα καὶ βαθύτερη ἐγχάρα-
ξη στὴ μέση γιὰ ἔνθετο ὕλικό ποὺ δὲ σώθηκε. Στὶς γωνίες
καὶ στὴ μέση τῶν πλευρῶν ἀνὰ τρεῖς διακοσμητικὲς στι-
γμὲς.

Ἡ διατήρηση πολὺ καλή.

Διαστάσεις: πλ. 0.0165, πάχ. 0.004 μ.

Βάρος: 8.56 γρ. (1 νόμ. 4.28 γρ.) Λίτρα 318.16 γρ.

41. P 870, EM 8547.

Νομίσματα 2

Κυκλικό, ὑπερυψωμένο στὰ πλάγια.

Δεξιά και αριστερά από το κέντρο ή ένδειξη NB μέσα σε στικτό διακοσμητικό κύκλο.

Διατήρηση πολύ καλή. Σε όρισμένα σημεία μικρά χτυπήματα.

Διαστάσεις: διάμ. 0.019, πάχ. 0.004 μ.

Βάρος: 8.35 γρ. (1 νόμ. 4.17 γρ.) Λίτρα 300.6 γρ.

42. P 871, EM 8507. Νομίσματα 2
 'Η ένδειξη N B μέσα σε στεφάνι, δέν διακρίνεται πολύ καλά, γιατί υπάρχει μία πλάτινα σε όλη την επιφάνεια και ή σχετική φθορά από τη χρήση, κυρίως στην αριστερή πλευρά.
 Διαστάσεις: πλ. 0.016 - 0.017, πάχ. 0.003 - 0.004 μ.
 Βάρος: 7.91 γρ. (1 νόμ. 3.95 γρ.) Λίτρα 284.76 γρ.

43. E 873, EM 8526. Νόμισμα
 Κυκλικό, επίπεδο. 'Η ένδειξη N εγχάρακτη με ένα μικρό σταυρό επάνω αριστερά.
 'Αρκετά καλή διατήρηση. Μικρές φθορές από τη χρήση κυρίως στα πλάγια.
 Διαστάσεις: διάμ. 0.015, πάχ. 0.003 μ.
 Βάρος: 4.50 γρ. Λίτρα 324 γρ.

44. P 875, EM 8549. Νόμισμα
 'Η ένδειξη N εγχάρακτη με στιγμές στα άκρα.
 Στα πλάγια όξείδωση και φθορά από τη χρήση. Γενικά καλή διατήρηση.
 Διαστάσεις: πλ. 0.012 - 0.013, πάχ. 0.0035 μ.
 Βάρος: 4.41 γρ. Λίτρα 317.5 γρ.

45. NM 581, EM 8511. Νόμισμα
 'Η ένδειξη N εγχάρακτη.
 Πολύ καλή διατήρηση. Πάτινα σε όλη την επιφάνεια.
 Διαστάσεις: πλ. 0.013, πάχ. 0.0032 μ.
 Βάρος: 4.39 γρ. Λίτρα 316.08 γρ.

46. P 876, EM 8535. Νόμισμα
 'Η ένδειξη N εγχάρακτη.
 Γενικά καλή διατήρηση παρά την προχωρημένη όξείδωση που υπάρχει στα πλάγια και σε ένα μέρος της επιφάνειας.
 Διαστάσεις: πλ. 0.0129 - 0.013, πάχ. 0.0035 μ.
 Βάρος: 4.38 γρ. Λίτρα 315.36 γρ.

47. P 877, EM 8532. Νόμισμα
 'Η ένδειξη N εγχάρακτη με διακοσμητικές στιγμές στα άκρα. Μικρές φθορές στην επιφάνεια και τα πλάγια από τη χρήση.
 Γενικά ή διατήρηση καλή.
 Διαστάσεις: πλ. 0.012, πάχ. 0.004 μ.
 Βάρος: 4.33 γρ. Λίτρα 311.76 γρ.

48. Ἡ ἐνδειξη Ν ἐγχάρακτη με διακοσμητικὲς στιγμές. Νόμισμα
Ἡ διατήρηση καλή.

Διαστάσεις: πλ. 0.013, πάχ. 0.004 μ.

Βάρος 4.32 γρ.

Λίτρα 311.04 γρ.

49. P 881, EM 8555.

Νόμισμα

Ἡ ἐνδειξη Ν ἐγχάρακτη.

Ἡ ἐπιφάνεια ὀξειδωμένη καὶ ἀρκετὰ φθαρμένη. Γενικὰ μέτρια διατήρηση.

Διαστάσεις: πλ. 0.013, πάχ. 0.003 μ.

Βάρος: 4.27 γρ.

Λίτρα 307.44 γρ.

50. P 882, EM 8537.

Νόμισμα

Ἡ ἐνδειξη Ν ἐγχάρακτη με ἔνθετο σίδερο. Πάτινα σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια.

Ἡ διατήρηση καλή.

Διαστάσεις: πλ. 0.01 - 0.013, πάχ. 0.004 μ.

Βάρος: 4.25 γρ.

Λίτρα 306 γρ.

51. P 883, EM 8467.

Νόμισμα

Κυκλικό.

Ἡ ἐνδειξη ἐγχάρακτη.

Ἡ διατήρηση πολὺ καλή.

Διαστάσεις: διάμ. 0.014, πάχ. 0.0035 μ.

Βάρος: 4.23 γρ.

Λίτρα 304.56 γρ.

52. Κυκλικό, ἐπίπεδο.

Νόμισμα

Ἡ ἐνδειξη Ν ἐγχάρακτη.

Καλὴ διατήρηση.

Διαστάσεις: διάμ. 0.015, πάχ. 0.003 μ.

Βάρος: 4.14 γρ.

Λίτρα 298.08 γρ.

53. P 891, EM 8541.

Solidus

Ἡ ἐνδειξη S O L με διπλὴ ἐγχάραξη καὶ κάτω + | +

Ἡ ἐπιφάνεια λίγο ὀξειδωμένη. Γενικὰ ἡ διατήρηση καλή.

Διαστάσεις: πλ. 0.015, πάχ. 0.0025 μ.

Βάρος: 4.03 γρ.

Λίτρα 290.16 γρ.

54. P 886, EM 8509.

Νόμισμα

Ἡ ἐνδειξη Ν με λεπτὴ ἐγχάραξη.

Μικρὴ ὀξείδωση στὴν ἐπιφάνεια. Γενικὰ ἡ διατήρηση καλή.

Διαστάσεις: πλ. 0.0135, πάχ. 0.003 μ.

Βάρος 3.97 γρ.

Λίτρα 285.84 γρ.

55. P 888, EM 8510. Νόμισμα
 'Η ένδειξη N ἐγχάρακτη. Διακοσμητικές στιγμές σχηματίζουν ρόδακα.
 'Η διατήρηση ἀρκετὰ καλή.
 Διαστάσεις: πλ. 0.013 - 0.015, πάχ. 0.025 μ.
 Βάρος: 3.84 γρ. Λίτρα 276.48 γρ.
56. P 887, EM 8533. Νόμισμα
 'Η ένδειξη N ἐγχάρακτη.
 'Αρκετὰ καλή διατήρηση, στὰ πλάγια μικρὴ ὀξειδωση.
 Διαστάσεις: πλ. 0.011 - 0.012, πάχ. 0.004 - 0.005 μ.
 Βάρος: 3.73 γρ. Λίτρα 268.56 γρ.
57. P 889, EM 8574. Νόμισμα
 'Η ένδειξη NA με διπλὴ ἐγχάραξη.
 'Η ἄνω ἐπιφάνεια ὀξειδωμένη. Γενικὰ ἀρκετὰ καλή διατήρηση.
 Διαστάσεις: πλ. 0.014 - 0.015, πάχ. 0.0025 μ.
 Βάρος: 3.54 γρ. Λίτρα 254.88 γρ.
58. NM 582, EM 8551. 1/2 solidus
 'Η ένδειξη IB καὶ ὁ σταυρὸς με ἐλαφρότατο ἀνάγλυφο. Πιθανὸν νὰ εἶχε δηλωθεῖ πρῶτα με ἐγχάραξη καὶ νὰ ἐξέχει τὸ ἐνθετο ὕλικό.
 'Η διατήρηση καλή.
 Διαστάσεις: πλ. 0.009, πάχ. 0.0045 μ.
 Βάρος: 2.15 γρ. (1 νόμ. 4.30 γρ.) Λίτρα 309.6 γρ.
59. P 896, EM 8534. 12 siliquae (1/2 solidi)
 'Η ένδειξη ἐγχάρακτη.
 'Η διατήρηση κακή. Φθορὰ ἀπὸ τὴ χρήση. Στὴ μία πλευρὰ μικρὴ ρωγμὴ.
 Διαστάσεις: πλ. 0.01, πάχ. 0.003 μ.
 Βάρος: 1.78 γρ. (1 νόμ. 3.56 γρ.) Λίτρα 256.32 γρ.
60. P 897, EM 8528. 12 siliquae (1/2 solidi)
 'Η ένδειξη στικτή.
 Μέτρια διατήρηση.
 Διαστάσεις: πλ. 0.009 - 0.01, πάχ. 0.002 μ.
 Βάρος: 1.51 γρ. (1 νόμ. 3.02 γρ.) Λίτρα 217.44 γρ.
61. P 898, EM 8561. 8 siliquae-tremissis
 'Η ένδειξη στικτή. Πάτινα σ' ὅλη τὴν ἐπιφάνεια.
 Γενικὰ καλή διατήρηση.
 Διαστάσεις: πλ. 0.009 - 0.01, πάχ. 0.002 μ.
 Βάρος: 1.43 γρ. (1 νόμ. 4.29 γρ.) Λίτρα 308.88 γρ.
 H lettera significat siliquas octo, id est tremissem.

62. P 899, EM 8520. 8 siliquae - tremissis

Ἡ ἐνδειξη στικτή.

Μέτρια διατήρηση.

Διαστάσεις: πλ. 0.007 - 0.008, πάχ. 0.003 μ.

Βάρος: 1.25 γρ. (1 νόμ. 3.75 γρ.) Λίτρα 270 γρ.

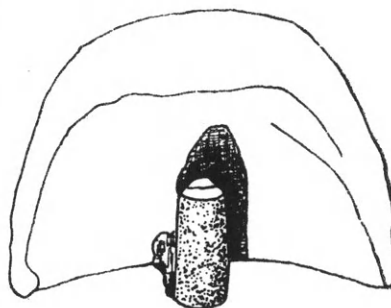
63. 750, EM 8492.

Χάλκινο σταθμίο(;) σὲ σχῆμα μηνοειδὲς μὲ λαβὴ σὲ σχῆμα δακτύλου. Ἡ ἐπιφάνεια ὀξειδωμένη.

Διαστάσεις: μῆκ. 0.08, πλ. 0.047, ὕψ. χωρὶς λαβὴ 0.03, μὲ τὴ λαβὴ 0.049 μ.

Βάρος: 616.6 γρ.

Βεβαίως τὸ σχῆμα δὲν ἀνήκει στὶς γνωστὲς κατηγορίες τῶν σταθμίων οὔτε καὶ τὸ βάρος τῶν 616.6 γρ. δικαιολογεῖται. Ἐκτὸς ἂν δεχτοῦμε τὴ μεγάλη λίτρα τῶν 812 γρ.¹, ἀλλὰ καὶ πάλι αὐτὸ μόνο ὡς ὑπόθεση θὰ μπορούσε νὰ διατυπωθεῖ, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει καμία σχετικὴ ἐνδειξη.

64. P 994, EM 10667.

Κωνικό.

Ἡ ἐπιφάνεια λίγο ὀξειδωμένη. Στὸ κέντρο τῆς βάσης ἓνα κοίλωμα.

Γενικὰ ἡ διατήρηση καλή.

Διαστάσεις: βάσ. 0.037, ὕψ. 0.068 μ.

Βάρος: 274.4 γρ.

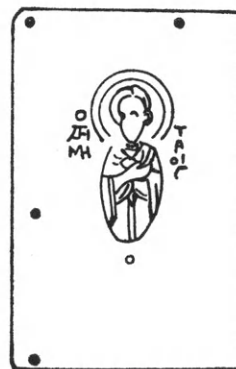
65. P 836, EM 8567.

Ὁρθογώνιο, χωρὶς δηλωτικὸ βάρος μὲ ἀνάγλυφη παράστα-
ση ἁγίου. (Δὲν ἔχει ἀποδοθεῖ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος
καὶ τὰ πόδια). Γύρω ἀπὸ τὸ κεφάλι φωτοστέφανο. Τὰ χέρια
σταυρωμένα στὸ στήθος. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἐπιγραφὴ
ΟΔΗΜΗ ΤΡΙΟΣ. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου δὲν
διακρίνονται ἀπὸ τὴ φθορά. Ἡ ἐπιφάνεια καὶ οἱ γωνίες
λειασμένες ἀπὸ τὴ χρῆση.

Γενικὰ ἡ διατήρηση ἀρκετὰ καλή.

Διαστάσεις: πλ. 0.047 καὶ 0.031, πάχ. 0.007 - 0.008 μ.

Βάρος: 90.50 γρ.

66. NM 591, EM 8496.

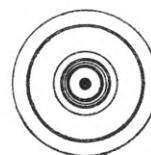
Κυκλικό.

Χωρὶς δηλωτικὸ βάρος. Καὶ στὶς δύο ἐπιφάνειες ὁμόκεντροι
ἐγγάρακτοι κύκλοι. Ὁξείδωση σὲ ὀρισμένα σημεῖα καὶ διά-
βρωση στὰ πλάγια.

Μέτρια διατήρηση.

Διαστάσεις: διάμ. 0.032, πάχ. 0.011 μ.

Βάρος: 71.71 γρ.

1. Ὁ FAVARO, ἀναφέρει μία libra piccola ἴση μὲ 12 οὔγκιες καὶ 812 γρ.
οὔγκιες καὶ 325 γρ. καθὼς καὶ μία libra grossa μὲ 30

67. P 841, EM 8475.

Κυκλικό.

Στην κύρια επιφάνεια ανάγλυφη προτομή του Χριστού. Το κεφάλι με φωτοστέφανο προς τα δεξιά. Το δεξί χέρι σε εὐλογία ἐνῶ μετὰ τὸ ἀριστερὸ κρατᾷ τὸ Εὐαγγέλιο. Δεξιά καὶ ἀριστερὰ IC XC. Στὰ πλάγια λίγο ὑπερυψωμένο καὶ ἐπάνω περιμετρικὰ μικρὲς ἐγκοπὲς ποὺ σχηματίζουν ἓνα εἶδος διακόσμησης.

Ἡ διατήρηση πολὺ καλή.

Διαστάσεις: διάμ. 0.0312, πάχ. 0.011 μ.

Βάρος: 57.63 γρ.

68. NM 592, EM 8495.

Τετράπλευρο ἀνεπίγραφο.

Πράσινη πᾶτινα σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια καὶ μικρὲς φθορὲς. Οἱ γωνίες καὶ οἱ πλευρὲς φθαρμένες ἀπὸ τὴν χρῆση. Στὴ μέση τοῦ πάχους σχηματίζεται μικρὴ ἑξάρση.

Ἀρκετὰ καλὴ διατήρηση.

Διαστάσεις: πλ. 0.023 - 0.025, πάχ. 0.012 μ.

Βάρος: 48.87 γρ.

69. NM 593, EM 8513.

Τετράπλευρο ἀνεπίγραφο.

Χωρὶς δηλωτικὸ τοῦ βάρους ἢ ἄλλη παράσταση. Ἡ ὀξείδωση ἔχει προχωρήσει σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια.

Κακὴ διατήρηση.

Διαστάσεις: πλ. 0.027 - 0.028, πάχ. 0.006 μ.

Βάρος: 40.52 γρ.

70. EM 8487.

Κυλινδρικό με μικρὴ ἑξάρση στὴ μέση τοῦ ὕψους.

Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τρεῖς ἐγχάρακτοι κύκλοι.

Ἡ διατήρηση καλή.

Διαστάσεις: διάμ. 0.013, περ. 0.018, ὕψ. 0.014 μ.

Βάρος: 29.67 γρ.

Ἡ ὑπαρξὴ τῶν τριῶν κύκλων δὲν ἐξηγεῖται. Τὸ βάρος δὲν ἀνταποκρίνεται οὔτε σὲ τρεῖς οὐγγιές, οὔτε βεβαίως σὲ τρία νομίσματα.

71. P 848, EM 8543.

Ἀμφικωνικό (σχῆμα δύο κόλπουρων κόνων ἐνωμένων στὴ μεγάλη βάση).

Πολὺ καλὴ διατήρηση.

Δηλωτικὸ βάρους δὲν ὑπάρχει. Μόνο στὴ μία βάση μιὰ δυσδιάκριτη ἐγχάραξη Γ(;).

Διαστάσεις: ὕψ. 0.014, διάμ. 0.014 μ.

Βάρος: 28.98 γρ.

72. P 900, EM 8524.

Πυραμοειδές (σχῆμα κόλουρης πυραμίδας).

Στὴ μεγάλη βάση Σ ἐγχάρακτο. Πράσινη πάτινα σ' ὅλη τὴν ἐπιφάνεια.

Γενικὰ καλὴ διατήρηση.

Διαστάσεις: ὕψ. 0.0135, μέγ. πλ. βάσ. 0.0165 - 0.018, ἐλάχ. πλ. βάσ. 0.015 - 0.016 μ.

Βάρος: 27.45 γρ.

Τὸ Σ δὲ μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται στὴ μισὴ οὐγγία *semuncia* (βλ. σχετικὸ πῖνακα), γιὰτὶ δὲ συμφωνεῖ τὸ βάρος.

73. NM 579, EM 8482.

Οὐγγιὰ

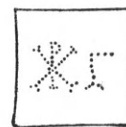
Ἡ ἐνδειξὴ στικτὴ¹. Μικρὴ ὀξείδωση σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια.

Οἱ πλευρὲς φθαρμένες στὴ μέση ἀπὸ τὴ χρῆση.

Μέτρια διατήρηση.

Διαστάσεις: πλ. 0.026, πάχ. 0.005 μ.

Βάρος: 25.98 γρ.

74. NM 594, EM 8542.

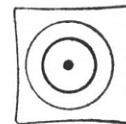
Τετράπλευρο χωρὶς κανένα σύμβολο.

Καὶ στὶς δύο ἐπιφάνειες ὁμόκεντροι ἐγχάρακτοι κύκλοι. Οἱ πλευρὲς στὴ μέση φθαρμένες ἀπὸ τὴ χρῆση. Μικρὴ ὀξείδωση.

Γενικὰ καλὴ διατήρηση.

Διαστάσεις: πλ. 0.0265 - 0.027, πάχ. 0.0035 μ.

Βάρος: 18.95 γρ.

75. P 902, EM 8130.

Στὴ μία ἐπιφάνεια δυσδιάκριτο σύμπλεγμα (ἰσλαμικό;) σὲ χαμηλὸ ἀνάγλυφο καὶ στὴν ἄλλη μία παρόμοια σύνθεση ἐγχάρακτη (ἴσως πρόκειται γιὰ μονογράμματα). Ἀριστερὰ μιὰ μικρὴ κοιλότητα εἶχε ἴσως προκληθεῖ γιὰ ἀφαίρεση βάρους.

Ἡ διατήρηση καλὴ.

Διαστάσεις: πλ. 0.016 - 0.017, πάχ. 0.0045 μ.

Βάρος: 9.35 γρ.

76. P 904, EM 8564.

Κυκλικό.

Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια ἐγχάρακτο < καὶ στὴν κάτω Ε. Μικρὴ ὀξείδωση σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια.

Γενικὰ ἡ διατήρηση καλὴ.

Διαστάσεις: πλ. 0.018 - 0.019, πάχ. 0.005 μ.

Βάρος: 8.10 γρ.

1. Ὁ LAVAGNE, Poids 3,72 λέει ὅτι τὸ χριστόγραμμα ὑπάρχει στὰ σταθμιά μέχρι τὸ 500 μ.Χ. περίπου.

77. NM 595, EM 8508.

Ἀνεπίγραφο. Ὁξειδωση σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια.

Διαστάσεις: πλ. 0.018 - 0.019, πάχ. 0.035 μ.

Βάρος: 8.09 γρ.

78. NM 596, EM 8512.

Ἀνεπίγραφο.

Κακή διατήρηση.

Διαστάσεις: 0.016 - 0.017, πάχ. 0.004 μ.

Βάρος: 8.05 γρ.

79. NM 588, EM 8519.

Στὴν κύρια ὄψη σὲ δύο στίχους: ΧΡΥ Α ΕΙΤΑ στικτό.

Ἡ διατήρηση πολὺ καλή.

Διαστάσεις: πλ. 0.015, πάχ. 0.004 μ.

Βάρος: 7.19 γρ.

ΧΡΥ:Α
ΕΙΤΑ

80. NM 590, EM 8617.

Κύβος μὲ στιγμὲς στὶς ἑδρες.

Ἐλάχιστη ὀξειδωση σὲ ὁρισμένα σημεῖα.

Καλή διατήρηση.

Διαστάσεις: πλ. 0.01, πάχ. 0.08 μ.

Βάρος: 6.89 γρ.

::: ::: ::: \: :

81. Κυκλικό, ἐπίπεδο.

Ἐγχάρακτη ἐπιγραφή +ΘΕΟ | ΠΙΣΤΟ | ΥΔΥΚΙ | ΤΟ σὲ

τέσσερις σειρὲς μέσα σὲ στικτὸ διακοσμητικὸ κύκλο.

Πολὺ καλή διατήρηση.

Διαστάσεις: διάμ. 0.015 - 0.016, πάχ. 0.04 μ.

Βάρος: 6.68 γρ.

82. P 906, EM 8558.

Ὁκταγωνικό.

Ἡ ἐνδειξη S ἐγχάρακτη.

Ἡ διατήρηση καλή. Στὴν ἐπιφάνεια καὶ τὰ πλάγια ἀρχὴ ὀξειδωσης.

Διαστάσεις: ὕψ. 0.018, πλ. 0.008, πάχ. 0.002 - 0.003 μ.

Βάρος: 6.61 γρ.

Δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι sicilius, 1/48 lit., δηλ. 1/4 unc. καὶ ἐπομένως 1 1/2 solidus, ὅπως συμφωνεῖ καὶ τὸ βάρος.

83. NM 586, EM 8556.

Ὁκταγωνικό. Σταυρὸς ἐγχάρακτος.

Καλή διατήρηση.

Διαστάσεις: ὕψ. 0.017, πλ. 0.008, πάχ. 0.0025 μ.

Βάρος: 4.77 γρ.

84. Τετράπλευρο.
Ἀνεπίγραφο.
Μέτρια διατήρηση. Πάτινα σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια.
Διαστάσεις: πλ. 0.012 - 0.013, πάχ. 0.004 μ.
Βάρος: 4.32 γρ.
85. P 884, EM 8486.
Κυκλικό.
Ἡ ἔνδειξη ἐγχάρακτη.
Καλὴ διατήρηση.
Διαστάσεις: διάμ. 0.0145, πάχ. 0.0032 μ.
Βάρος: 4.28 γρ.
86. NM 585, EM 8562.
Ὀκταγωνικό. Ἡ ἔνδειξη ἐγχάρακτη μὲ στιγμὲς στὰ ἄκρα.
Μικρὴ ὀξειδωση. Ἡ διατήρηση καλὴ.
Διαστάσεις: ὕψ. 0.019, πλ. 0.02, πλ. 0.008 - 0.009, πάχ.
0.0016 μ.
Βάρος: 4.19 γρ.
87. P 885, EM 8548.¹
Ἡ ἔνδειξη ἐγχάρακτη.
Ἀρκετὰ καλὴ διατήρηση παρὰ τὴν ὀξείδωση ποὺ ἔχει ἀρ-
χίσει νὰ καλύπτει ὅλη τὴν ἐπιφάνεια.
Διαστάσεις: πλ. 0.011 - 0.012, πάχ. 0.004 μ.
Βάρος: 4.11 γρ.
88. Ἡ ἔνδειξη ἐγχάρακτη.
Πολὺ καλὴ διατήρηση.
Διαστάσεις: πλ. 0.011, πάχ. 0.005,
Βάρος: 4.04 γρ.
89. NM 598, EM 8521.
Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια ἔχει διαιρεθεῖ σὲ μικρὰ τετράγωνα μὲ
ὀριζόντιες καὶ κάθετες γραμμές.
Ἡ διατήρηση καλὴ.
Διαστάσεις: πλ. 0.013 - 0.014, πάχ. 0.003 μ.
Βάρος: 3.85 γρ.
90. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια διαγώνια δύο μικροὶ ἐγχάρακτοι κύκλοι.
Πολὺ καλὴ διατήρηση.
Διαστάσεις: πλ. 0.011 - 0.013, πάχ. 0.0035 μ.
Βάρος: 3.36 γρ.

1. M.S.R. II 133,21.

91. NM 587, EM 8566.

Στὸ κέντρο σταυρὸς σὲ χαμηλὸ ἀνάγλυφο μέσα σὲ ἐπίσης ἀνάγλυφο διπλὸ ρομβοειδὲς πλαίσιο, σχεδιασμένο ἐλεύθερα. Στὶς γωνίες ἀνάμεσα στὸ πρῶτο καὶ τὸ δεύτερο πλαίσιο ἀνάγλυφες διακοσμητικὲς γραμμές.

Ἡ διατήρηση καλὴ. Πράσινη πᾶτινα σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια.

Διαστάσεις: πλ. 0.014, πᾶχ. 0.0024 μ.

Βάρος: 3.32 γρ.

92. Ἀνεπίγραφο.

Ἡ διατήρηση κακὴ.

Διαστάσεις: πλ. 0.011 - 0.014, πᾶχ. 0.0025 - 0.003 μ.

Βάρος: 2.34 γρ.

93. P 894, EM 8559.

Ἡ ἔνδειξη στικτή.

Μέτρια διατήρηση.

Διαστάσεις: πλ. 0.009, πᾶχ. 0.0035 μ.

Βάρος: 2.28 γρ.

94. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια 4 κάθετες ἐγχαράξεις. Στὴν κάτω μικρὰ κοιλώματα ἀπὸ τὴ φθορά.

Κακὴ διατήρηση.

Διαστάσεις: πλ. 0.01, πᾶχ. 0.0035 μ.

Βάρος: 2.28 γρ.

95. P 895 (8522), EM 8522.

Ἡ ἔνδειξη ἐγχάρακτη. Οἱ πλευρὲς λίγο φθαρμένες ἀπὸ τὴ χρῆση.

Γενικὰ ἡ διατήρηση καλὴ.

Διαστάσεις: πλ. 0.0115, πᾶχ. 0.002 μ.

Βάρος: 2.10 γρ.

Ἡ ἔνδειξη ἀντιστοιχεῖ μὲ αὐτὴ τῆς δραχμῆς, δὲ συμφωνεῖ ὅμως τὸ βάρος.

96. Ἐγχάρακτος σταυρός.

Γενικὰ καλὴ διατήρηση.

Διαστάσεις: πλ. 0.01 - 0.007, πᾶχ. 0.0025 μ.

Βάρος: 1.17 γρ.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ADELSON, Solidi
 ADELSON, H. L., Light Weight Solidi and Byzantine Trade during the Sixth and Seventh Centuries, Numismatic Notes and Monographs 138 (New York 1957).
 AHRWEILER - GLYKATZI
 AHRWEILER - GLYKATZI, E., Nouvelle hypothèse sur le tétartéron d'or et la politique monétaire de Nicéphore Phocas. Mélanges d'Ostrogorsky 8,1 (Beograd 1963).
 ANDRÉADÈS
 ANDRÉADÈS, A., De la monnaie et de la puissance d'achat des métaux précieux dans l'Empire byzantin, Byzantion 1, 1924, 75 - 115.
 ANNA KOMNHNH, Ἀλεξιάδης
 ANNE COMNÈNE, Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081 - 1118, ἐκδ. B. Loeb (Paris 1937 - 1945).
 BABELON, Traité des monnaies
 BABELON, E., Traité des monnaies grecques et romaines, τ. I - IV (Paris 1901 - 1932).
 BADOER
 BADOER, G., Il libro dei conti di Giacomo Badoer (Costantinopoli 1436 - 1440), ἐκδ. V. Dorini e T. Bertelè (Roma 1956).
 BELLINGER
 BELLINGER, A. R., The Emperor Theophilus and the Lagbe Hoard, Berytus 8, 1944, 102 - 106.
 BLANCHET, Monnaies d'or
 BLANCHET, A., Dernières monnaies d'or des empereurs de Byzance, Revue Numismatique, 4e série XIV, 1910, 78 - 90.
 BLÜMNER, Technologie
 BLÜMNER, H., Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern I - IV (Leipzig 1875 - 87).
 BOECKH, Untersuchungen
 BOECKH, A., Metrologische Untersuchungen über Gewichte, Münzfüsse und Masse und Altertums in ihrem Zusammenhange (Berlin 1838).
 BRUN, Law
 BRUN, P., A law concerning tax payment in gold and the Constantinian Solidus. Congresso Internazionale di Numismatica, Roma, 11 - 16 Set. 1961, Atti II, 1965, 387 κέ.
 COHEN, Méd. imp.
 COHEN, H., Description historique de monnaies frappées sous l'empire romain communément appelées Médailles Impériales (1880-1892).
 CSALLÁNY
 CSALLÁNY, D., Byzantine Money in Avar Finds, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae II, 1952, 235 - 244 (στα ρωσικά γαλλική περίληψη με τίτλο: L'importance de la circulation monétaire byzantine pour les legs archéologiques des Avars, 245 - 55).
 DIEHL
 DIEHL, C., Justinien et la civilisation Byzantine au VIe siècle (Paris 1901) 109.
 DIEUDONNÉ
 DIEUDONNÉ, A., Manuel des poids monétaires (Paris 1925).
 Dizionario epigrafico
 Dizionario epigrafico di antichità Romana IV fasc. 30 (Roma 1958) 951 - 955.
 DÜRR
 DÜRR, N., Catalogue de la Collection Lucien Naville au Cabinet de Numismatique du Musée d'Art et d'Histoire de Genève, Genava XII, 1964.
 FABRETTI
 FABRETTI, A., Paläographische Studien (Leipzig 1877).
 FAVARO
 FAVARO, A. P., Metrologia (Napoli 1826).
 FRIEDLAENDER, Signification
 FRIEDLAENDER, J., De la signification des lettres OB sur les monnaies d'or byzantines, Z.N.G. 1874, 205 - 6.
 FROLOW, Noms
 FROLOW, A., Les noms des monnaies dans le typicon du Pantocrator, Byzantinoslavica 10, 1949, 241 - 253.
 GÖBL
 GÖBL, R., Antike Numismatik (München 1978), Byzanz I 76.

- GRIERSON, Notes
 GRIERSON, Coinage
 GRIERSON, Tablettes
 HAHN
 HENDY, Administrative
 HENDY, Light Weight Solidi
 HULTSCH, Metrologie
 JUNGFLEISCH, Conjectures
 KISH
 LAVAGNE, Poids
 LAWRENCE
 LENTHOLD
 LONGPÉRIER
 LONGUET
 LOPEZ
 LUSCHIN V. EBENGREUTH, Denar
 MARQUARDT, Staatsverwaltung
 MICKWITZ, Geld
 MOMMSEN, Röm. Münzw.
 MOMMSEN, Röm. Geschichte
 MORRISSON, Dévaluation
 M.S.R.
 NAVILLE, Fragments
 NAVILLE, Livre
 OMAN, Solidus
 PH. GRIERSON, Notes on the Fineness of the Byzantine Solidus, *Byzantinische Zeitschrift* 54, 1961.
 PH. GRIERSON, Coinage and Money in the Byzantine Empire 498 - c.1090. *Settimane di Studio del Centro Ital. di Studi sull'alto Medioevo* 21 - 27 Aprile 1960 (Spoleto 1961) 411 - 453.
 PH. GRIERSON, The Tablettes Albertini and the value of the solidus in the fifth and sixth centuries A.D., *JRS* 49, 1959, 73 - 80.
 W. HAHN, *Moneta imperii Byzantini* (1) von Anastasius I bis Justinianus I (491 - 565) (Wien 1973).
 M. HENDY, On the Administrative basis of the Byzantine Coinage c.400 - c.900 and the Reforms of Heraclius, *University of Birmingham, Historical Journal* XII 2, 1970.
 M. HENDY, Light Weight Solidi, Tetartera, *Byzantinische Zeitschrift* 65, 1972, 57 - 80.
 F. HULTSCH, *Griechische und römische Metrologie*² (Berlin 1882).
 M. JUNGFLEISCH, Conjectures au sujet de certaines lettres isolées que se rencontrent sur les solidi byzantins au VIIe siècle, *Bulletin de l'Institut d'Egypte* XXXI, 1948 - 9, 103 - 216.
 B. KISH, *Scales and Weights; A Historical Outline* (New Haven 1965).
 F. LAVAGNE, Les poids byzantins, *Archéonum* 3, Σεπτ. 1972.
 L. A. LAWRENCE, Coin Weights, *BNJ* VI, 1909, 287 - 303.
 E. LENTHOLD, Solidi leggieri da XXIII silique, degli imperatori Maurizio, Tiberio, Foca ed Eraclio, *Rivista Italiana di Numismatica e Scienze* VIII, 1960, 146 - 154.
 A. DE LONGPÉRIER, *Oeuvres réunies et mis en ordre par G. Schlumberger* (Paris 1883 - 86).
 H. LONGUET, Notes de numismatique byzantine. *Revue Numismatique* II, 1938, 1 - 22.
 R. S. LOPEZ, The dollar of the Middle Ages, *Journal of Economic History* XI, 1951, 209 - 234.
 A. LUSCHIN V. EBENGREUTH, Der Denar der Lex Salica, *S. B. d. Kais. Akad. d. Wissen. in Wien, Phil. hist. Kl.* 163.4, Wien 1910.
 J. MARQUARDT, *Römische Staatsverwaltung* II, *Hdb. röm. Altertümer v. J. Marquardt und Th. Mommsen* 5 (Leipzig 1876).
 MICKWITZ, Geld und Wirtschaft d. röm. Reiches im 4 Jahrhundert (1932) 98.
 TH. MOMMSEN, *Geschichte des römischen Münzwesens* (Berlin 1860).
 TH. MOMMSEN, *Römische Geschichte* (Berlin 1920).
 G. MORRISSON, La dévaluation de la monnaie byzantine au XI siècle. *Recherches sur le XIe siècle* (Paris 1976) 3 - 47.
 F. HULTSCH, *Metrologicorum Scriptorum reliquiae*, τ. 1 - 2 (Leipzig 1864 - 1866).
 L. NAVILLE, Fragments de métrologie antique, *Revue Suisse de Numismatique* (Schweizerische Numismatische Rundschau) 22, 1920, 42 - 60.
 L. NAVILLE, La livre romaine et le dénier de la loi Salique, *Revue Suisse de Numismatique* (S.N.R.) 22, 1920, 257 - 263.
 CH. OMAN, A Gold Solidus of 578 A.D. A reattribution, *Num. Chron. Series* 6 II (1942), 104 - 105.

- OXÉ, Kor
ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ
ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ,
Περὶ μήτρας
PAUCTON
PERNICE
ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Συμβολή
- PINK, Gewichte
QUEIPO, Essai
SABATIER, Médailles
SCHILLBACH, De ponderibus
SCHILLBACH, Byzantinische Metrologie
SCHILLBACH, B.M.Q.
SCHLUMBERGER
SEEK, Schatzungsordnung
SEEK, Münzpolitik
SEGRÉ, Metrologia
SEURE
STEFAN, Der Münzfund
STEIN, Histoire
STEIN, Untersuchungen
SUTHERLAND
TZETZES, Com. in Arist.
VICAN - NESBITT, Weighing
VIEDEBANTT, Forschungen
VIEDEBANTT, Gewichtsnormen
WROTH, Cat. Imp. Byz. Coins
- A. OXÉ, Kor und Kab. Antike Hohlmaße und Gewichte in neuer Beleuchtung, Bonner Jahrbücher 147, 1942, 91 - 216.
Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Περὶ τῶν βυζαντινῶν σταθμῶν τοῦ μουσείου τῆς 'Αθήνησιν 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας, 'Αθήναιον 7, 1878, 257-265.
Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Περὶ τινος μήτρας σταθμῶν (Σμύρνη 1877).
J. PAUCTON, Metrologie ou traité des mesures, poids et monnaies des anciens peuples et des modernes (Paris 1780).
E. PERNICE, Griechische und byzantinische Gewichte (Berlin 1894).
Δ. Α. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Συμβολή εἰς τὴν ἔρευναν τῶν λαϊκῶν μέτρων καὶ σταθμῶν, 'Επετηρὶς τοῦ Λαογραφικοῦ ἀρχείου 7, 1952/3, 57 - 101.
K. PINK, Römische und byzantinische Gewichte in österreichischen Sammlungen, Sonderschrift d. Österr. Archäol. Inst. in Wien 12, Baden bei Wien 1938.
DON V. VASQUEZ QUEIPO, Essai sur les systèmes métriques et monétaires des anciens peuples (depuis les premiers temps historiques jusqu'à la fin du Khalifat d'Orient, τ. 2.
J. SABATIER, Médailles romaines. Poids byzantins, monnaie byzantine. Revue Numismatique 1863, 6 - 18.
R. SCHILLBACH, De ponderibus aliquot antiquis graecis et romanis (Roma 1865) 191 - 193 καὶ 210 - 211.
E. SCHILLBACH, Byzantinische Metrologie (München 1970) 160 καὶ.
E. SCHILLBACH, Byzantinische metrologische Quellen (Düsseldorf 1970).
A. SCHLUMBERGER, Mélanges d'archéologie Byzantine, Prem. Série (Paris 1895) 341 - 342.
O. SEEK, Die Schatzungsordnung Diokletians, Zeitschrift f. Sozial u. Wirtschaftsgeschichte 4, 1896, 275 - 342.
O. SEEK, Die Münzpolitik Diokletians und seiner Nachfolger, Zeitschrift für Numismatik XVII, 1890, 36 - 113.
A. SEGRÉ, Metrologia e circolazione monetaria degli antichi (Bologna 1928).
G. SEURE, Une mine de Périnthe. Revue Numismatique 4e série 16, 1912, 91 - 102.
FR. STEFAN, Der Münzfund von Maglern-Thörl (vergeben um 570/71 bis 584/85) und die Frage der reduzierten Solidi, Num. Zeitschrift LXX, 1937, 43 - 46.
E. STEIN, Histoire du Bas Empire (Paris - Brux. - Amst. 1949) II 766.
E. STEIN, Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, Mitteilungen zur osmanischen Geschichte 2, 1923 - 26, 1 - 62.
H. V. SUTHERLAND, Roman Coins (London 1974).
J. TZETZES, Commentarii in Aristophanem έκδ. L. Massa Positano, D. Holwerda, W.J.W. Koster, τ. 3 (Groningen 1960 - 1962).
G. VICAN - J. NESBITT, Security in Byzantium. Locking Sealing Weighing (Washington 1980).
O. VIEDEBANTT, Forschungen zur Metrologie des Altertums (Leipzig 1917).
O. VIEDEBANTT, Gewichtsnormen und Münzfüsse (Berlin 1923).
W. WROTH, Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum τ. 2 (London 1908).

WROTH, Catalogue

W. WROTH, Catalogue of the Coins of the Vandals, Ostrogoths and Lombards and of the Empires of Thessalonika, Nicaea and Trebizond in the British Museum (London 1911).

ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ

Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, Περὶ τῆς τιμῆς τοῦ σίτου ἐν Βυζαντίῳ, Ἑπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 1936, 389 - 400.

ZELL

C. ZELL, Handbuch der römischen Epigraphik τ. 1 - 2 (Heidelberg 1850 - 52).

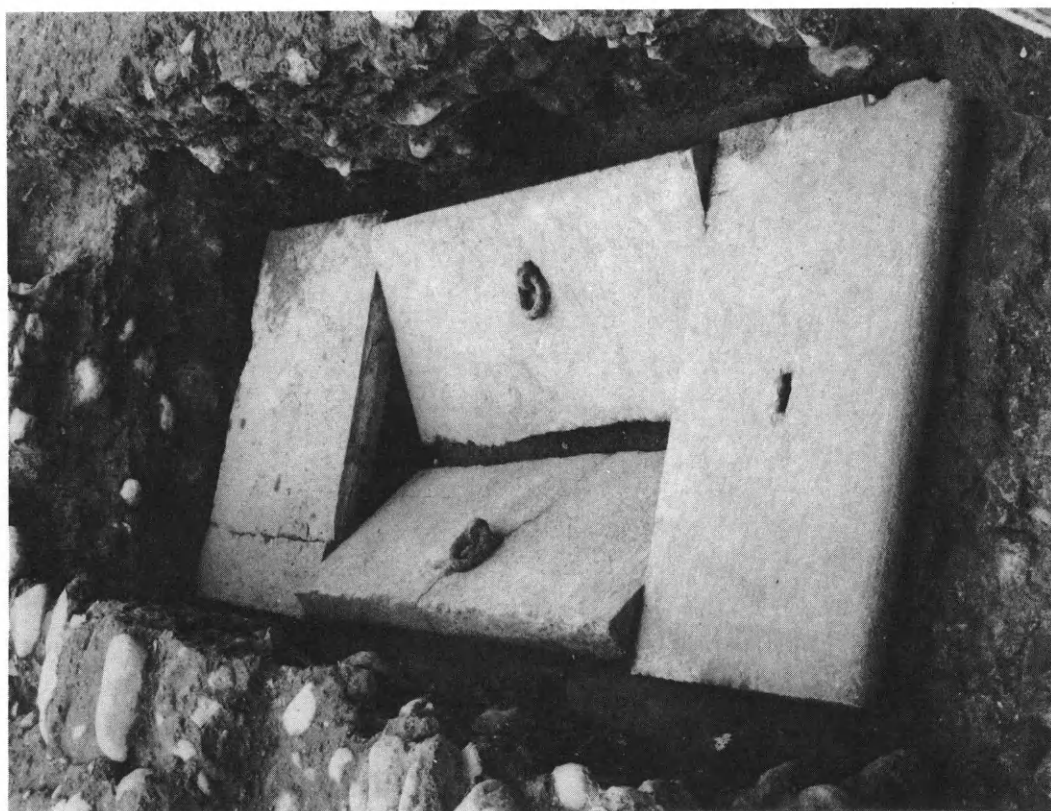

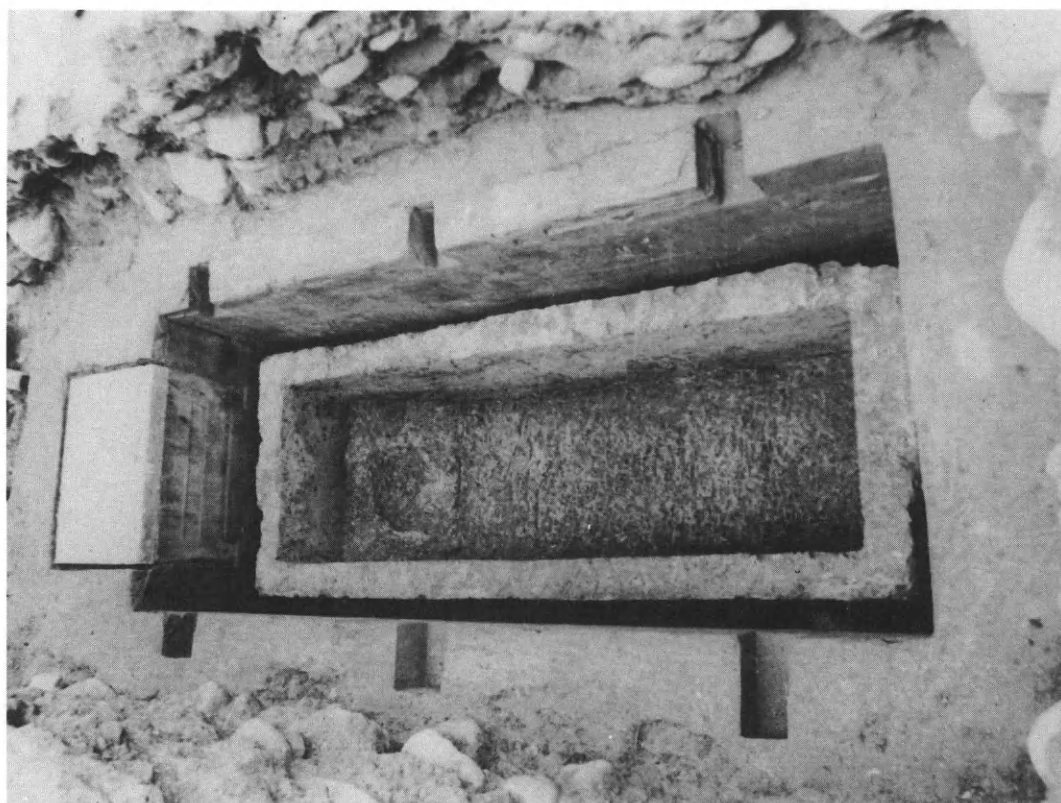
ΠΙΝΑΚΕΣ

TINKER

α. Ἡ στρώση τῶν πήλινων πλακῶν πάνω ἀπὸ τὸν ταφικὸ λάρκο τοῦ μασσωλείου. β. Ἡ κάλυψη τοῦ λάρκου.

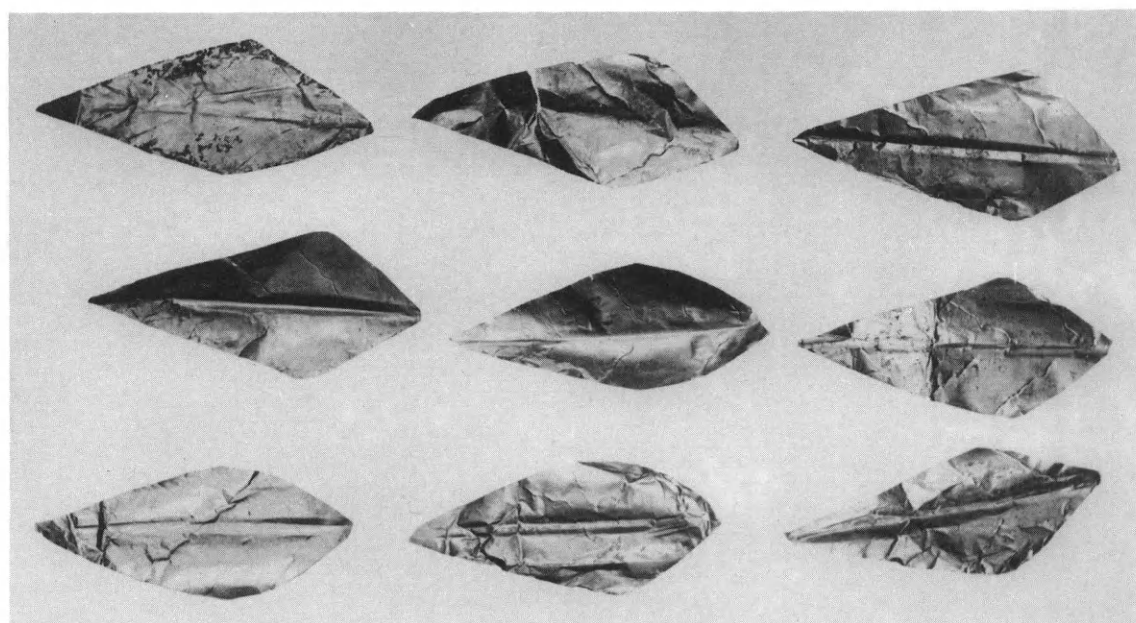
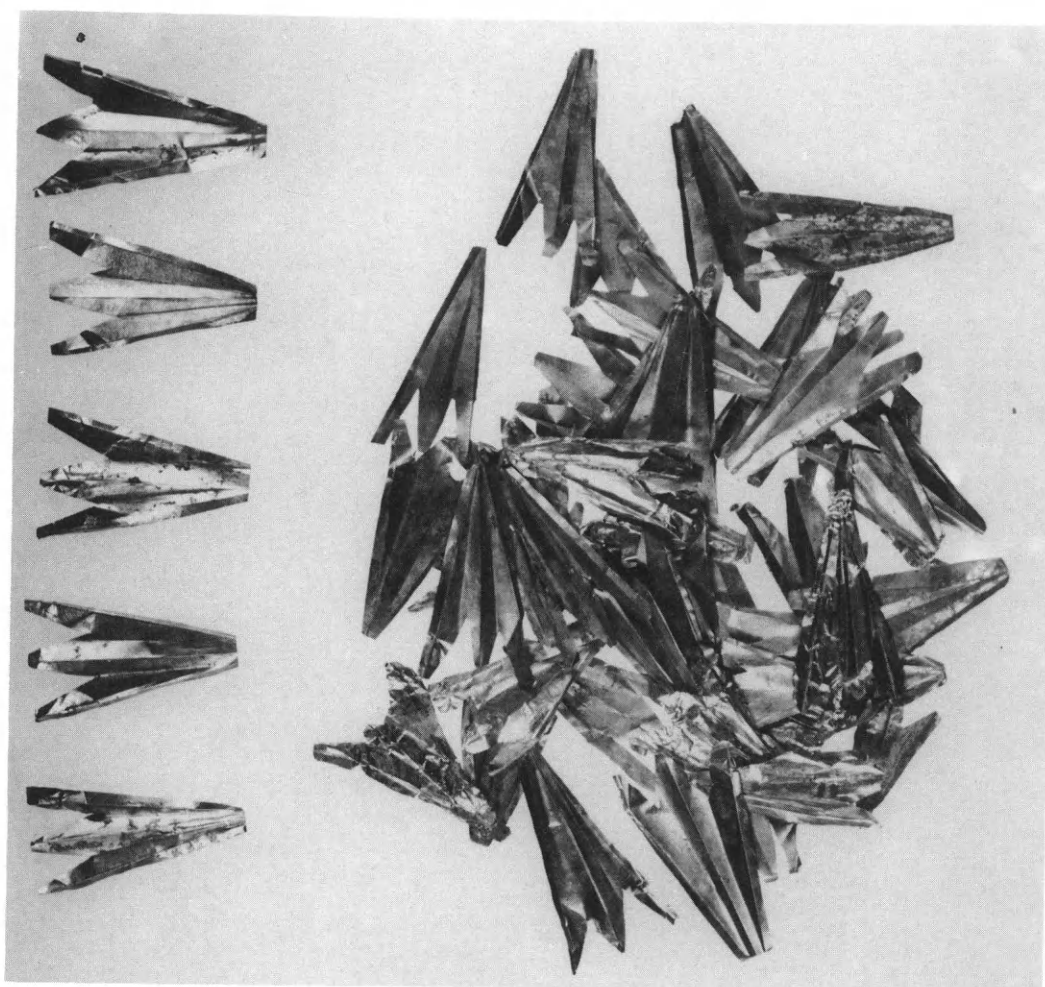

α. Ή κάλυψη τῆς σαρκοφάντου. β. Ο ταφικὸς λάκκος μετὰ τῆς σαρκοφάντου.

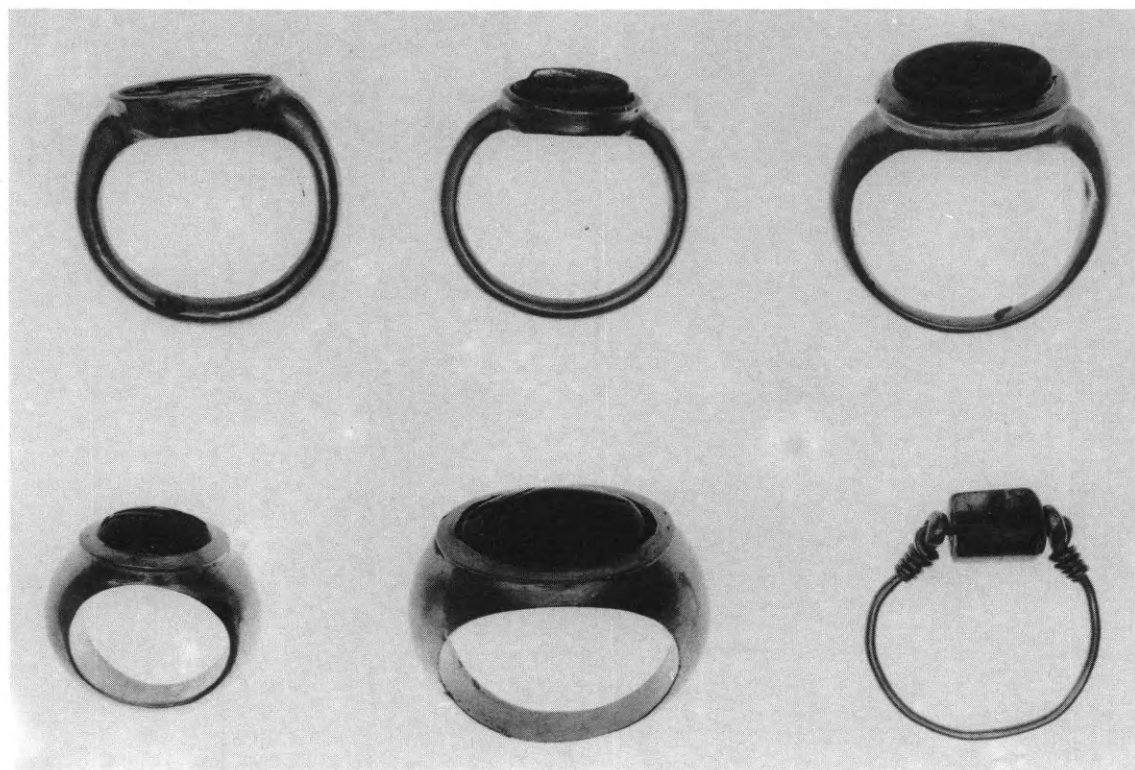
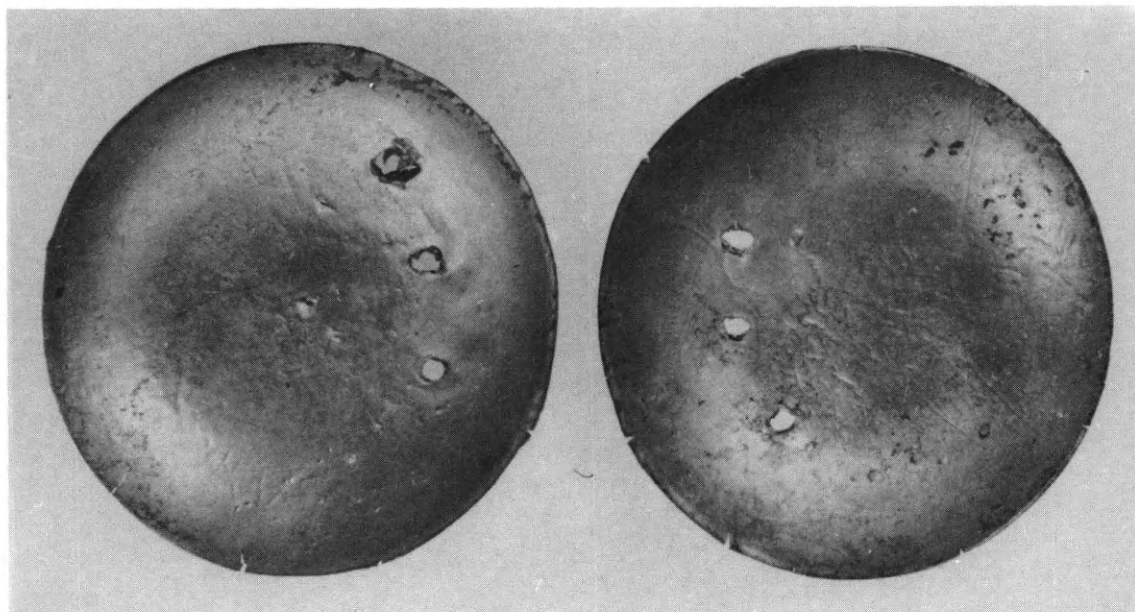

Ἡ σαρκοφάγος μετὰ τὸν σκελετὸ καὶ τὰ κτερίσματα.

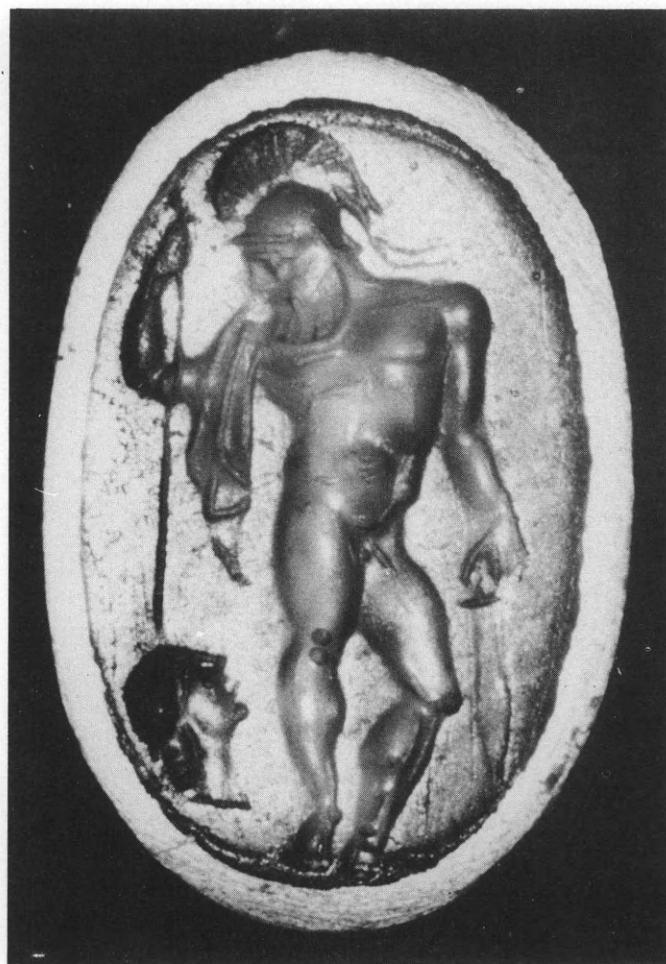

Χρυσά φύλλα: α. άρ. κατ. 1α. β. άρ. κατ. 1β.

α. Χρυσοί δίσκοι πόρπης (άρ. κατ. 2). β. Δαχτυλίδια.

Δαχτυλιόλιθος με πολεμιστή και προφητικό κεφάλι (άρ. κατ. 3).

Δαχτυλιόλιθος με Έρμη (άρ. κατ. 4).

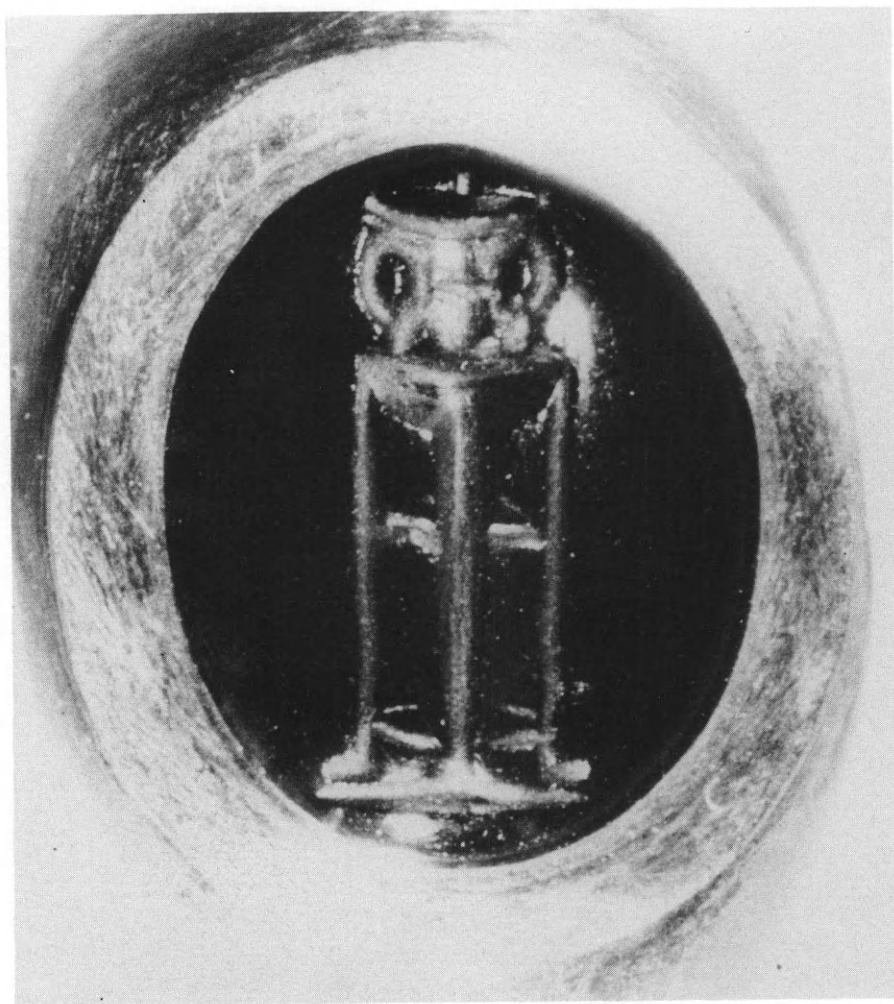

Δαχτυλιόλιθος με Ἡρακλῆ (ἀρ. κατ. 5).

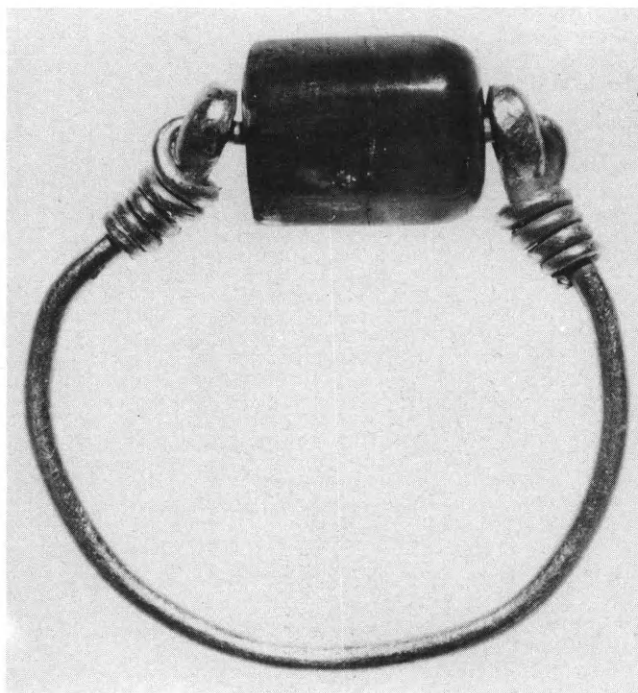

Δαχτυλιόλιθος με έρωτιδέα (άρ. κατ. 6).

Δαχτυλιόλιθος με τρίποδα (άρ. κατ. 7).

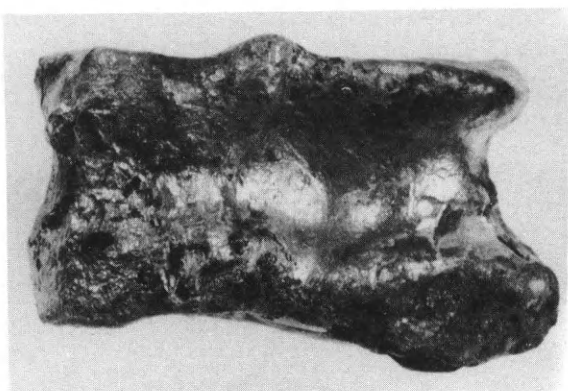
α

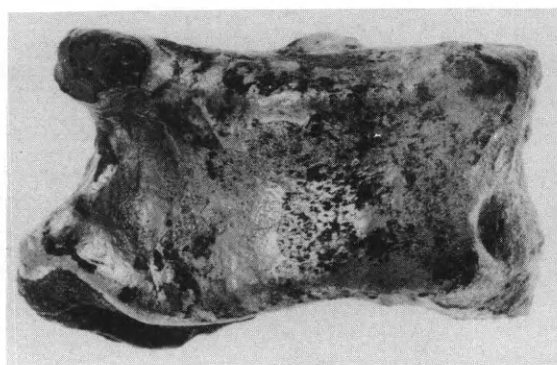
β

γ

δ

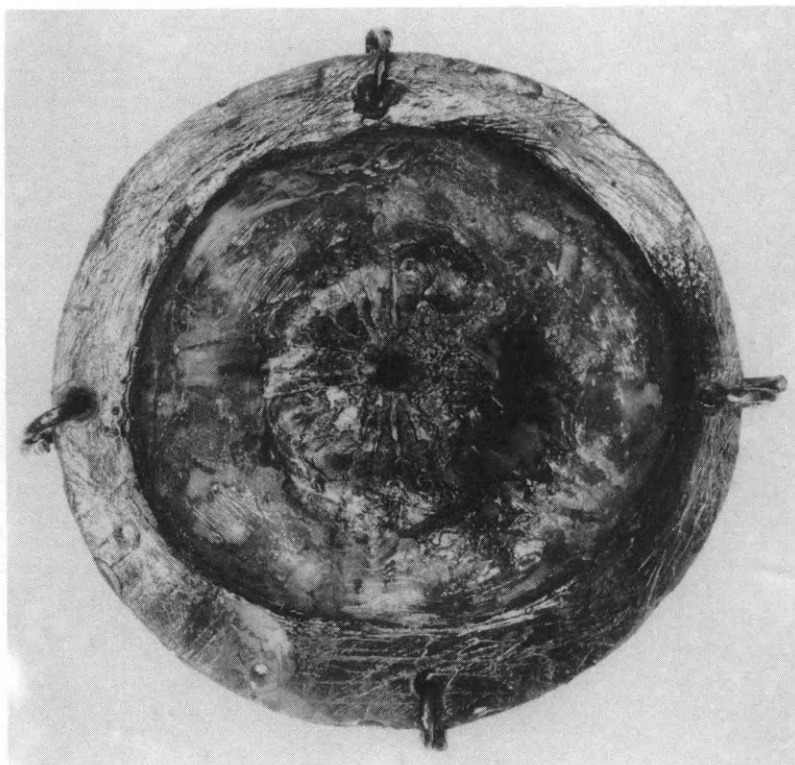

ε

α. Δαχτυλίδι με περιστρεφόμενο λίθο (άρ. κατ. 8). β. Δανάκη από νόμισμα Κορίνθου (άρ. κατ. 9). γ. Δανάκη από νόμισμα Σικυῶνος (άρ. κατ. 10). δ - ε. Ἀσημένιος ἀστράγαλος (άρ. κατ. 12).

α

β

γ

Ἀσημένια πλαταγή (ἀρ. κατ. 11).

Ἐλεφαντοστέινο εἰδώλιο δυσμόρφου (ἀρ. κατ. 14).

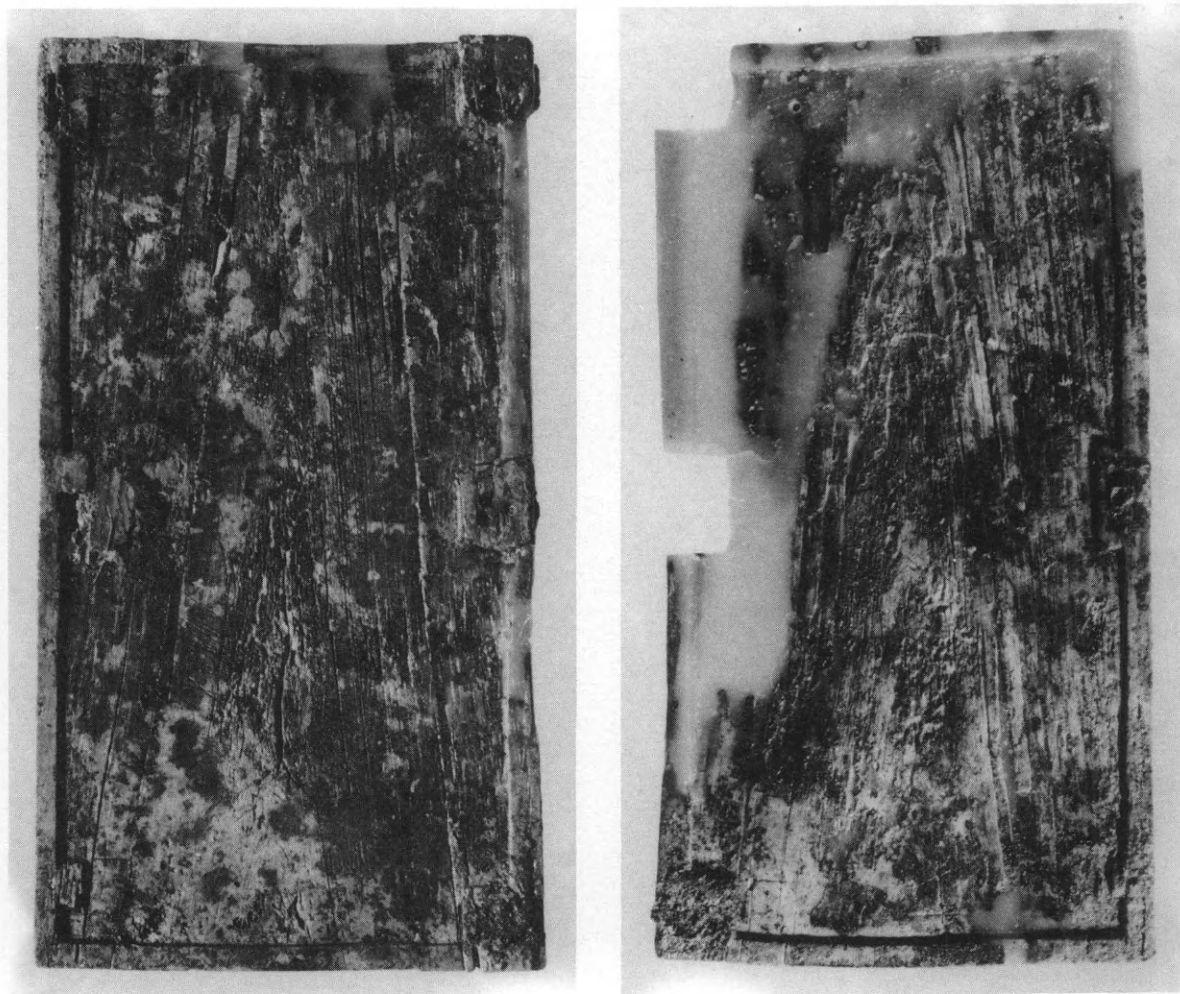

Τὸ εἰδώλιο τοῦ πίν. 13.

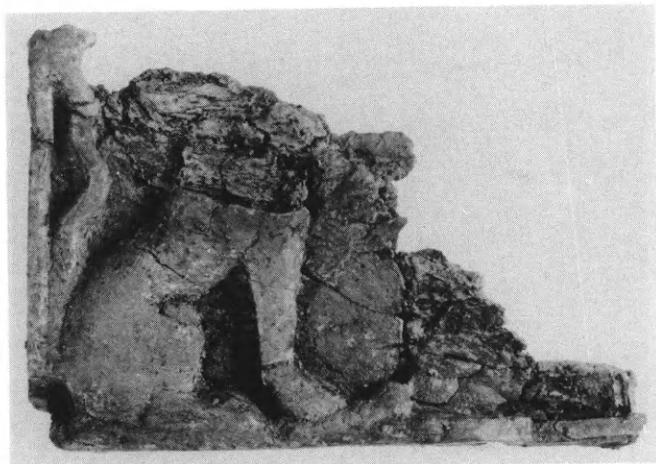

Δίπτυχο έλεφαντοστέινο (έξωτερική όψη) (άρ. κατ. 16).

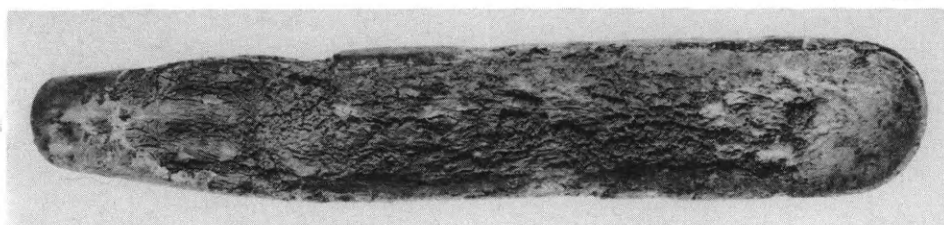
Τὸ ἐλεφαντοστέινο δίπτυχο τοῦ πίν. 15 (ἐσωτερικὴ ὄψη).

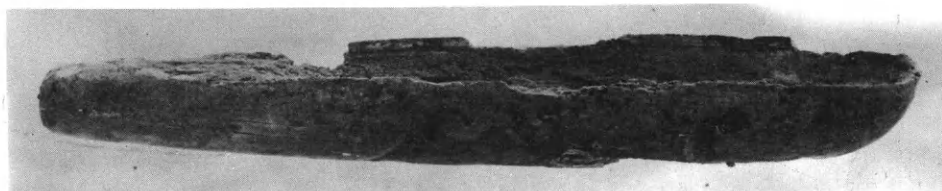
α

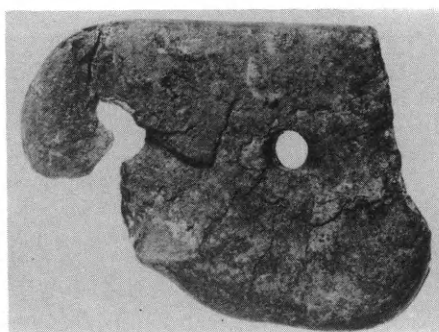
β

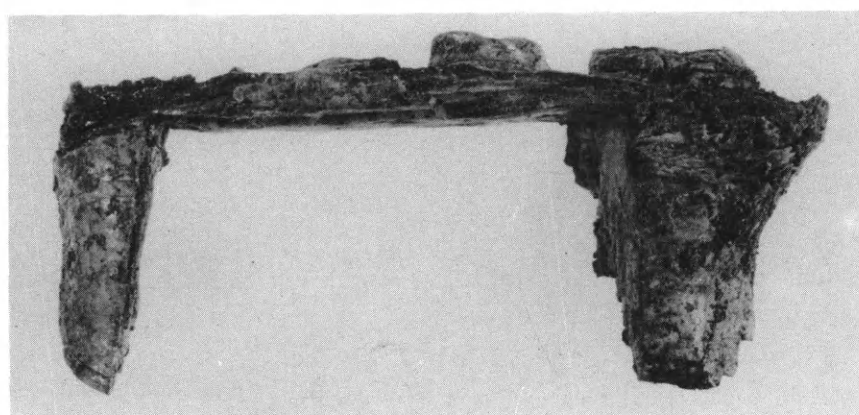
γ

δ

ε

στ

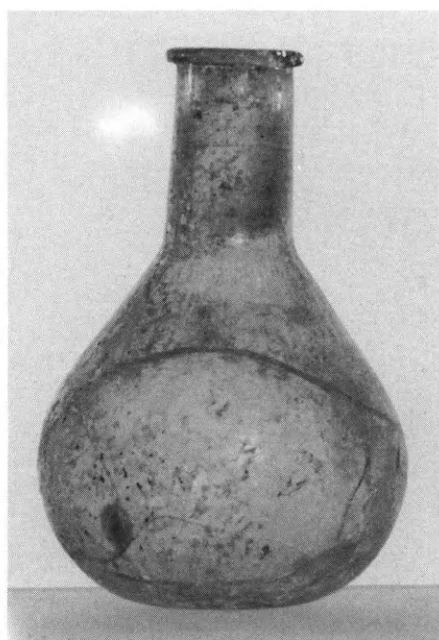
Ἐλεφαντοστέινα ἀντικείμενα: α. Ἀνάγλυφο πλακίδιο κιβωτιδίου (ἀρ. κατ. 15). β. Πλακίδιο με σύρτη (ἀρ. κατ. 17). γ - δ. Ὁργανο καλλωπισμοῦ (;) (ἀρ. κατ. 18). ε. Πλακίδιο με ὀπή (ἀρ. κατ. 19). στ. Πειόσχημο (ἀρ. κατ. 20).

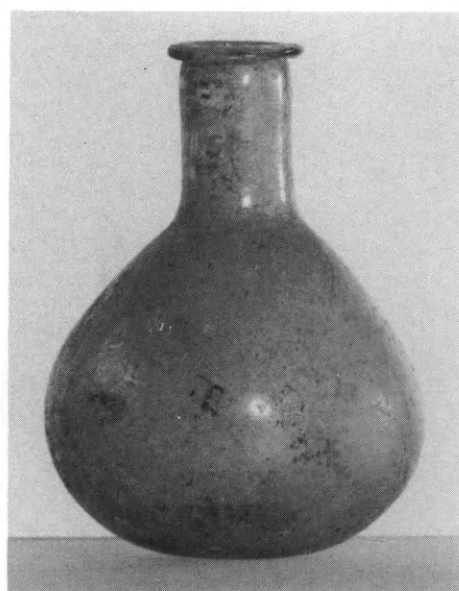
α

β

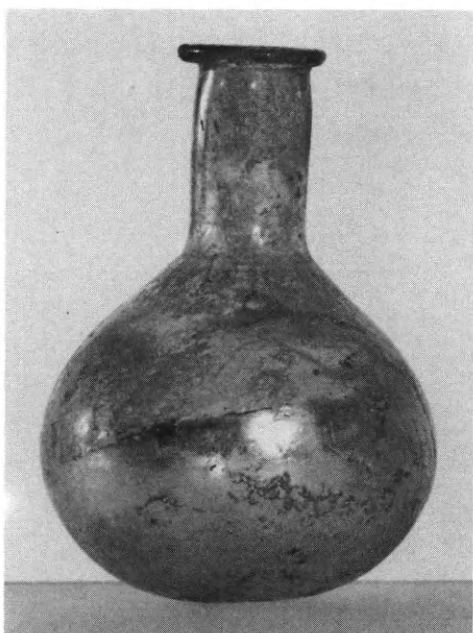
γ

δ

α - δ. Γυάλινα μυροδοχεία (άρ. κατ. 21α - δ).

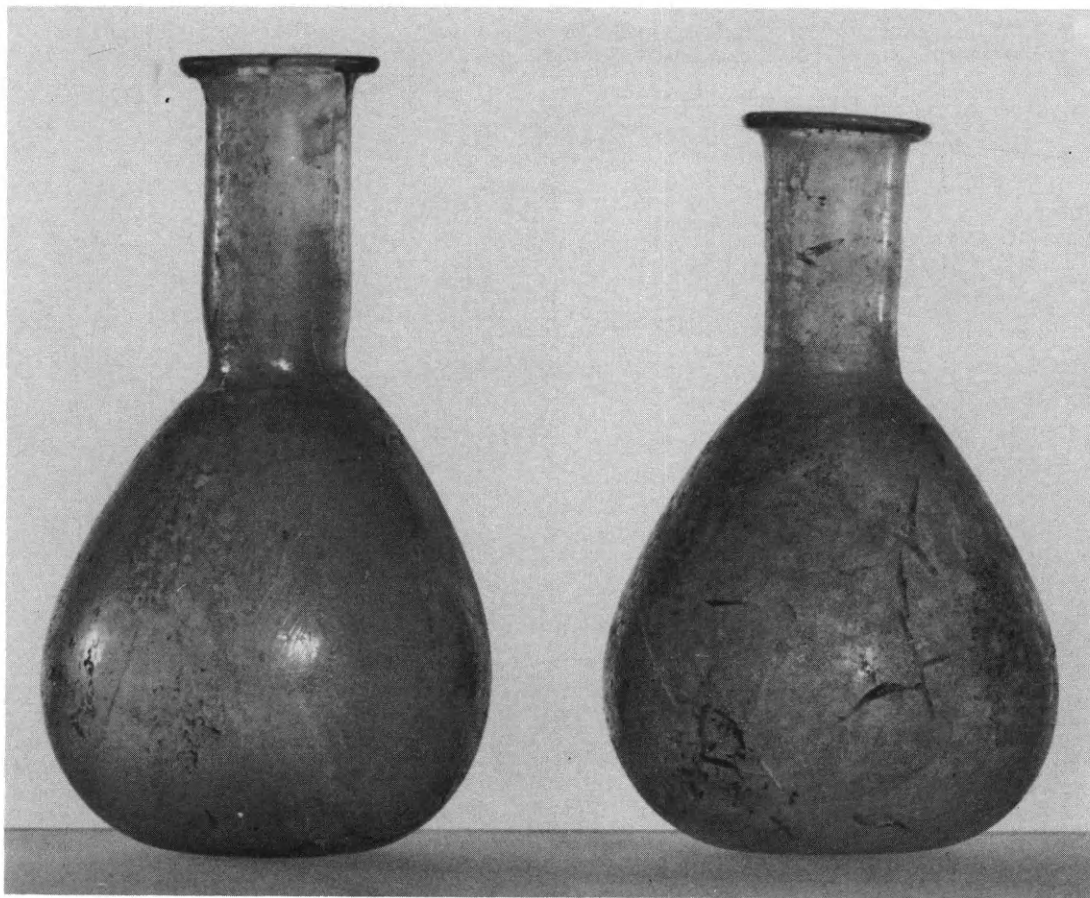

α

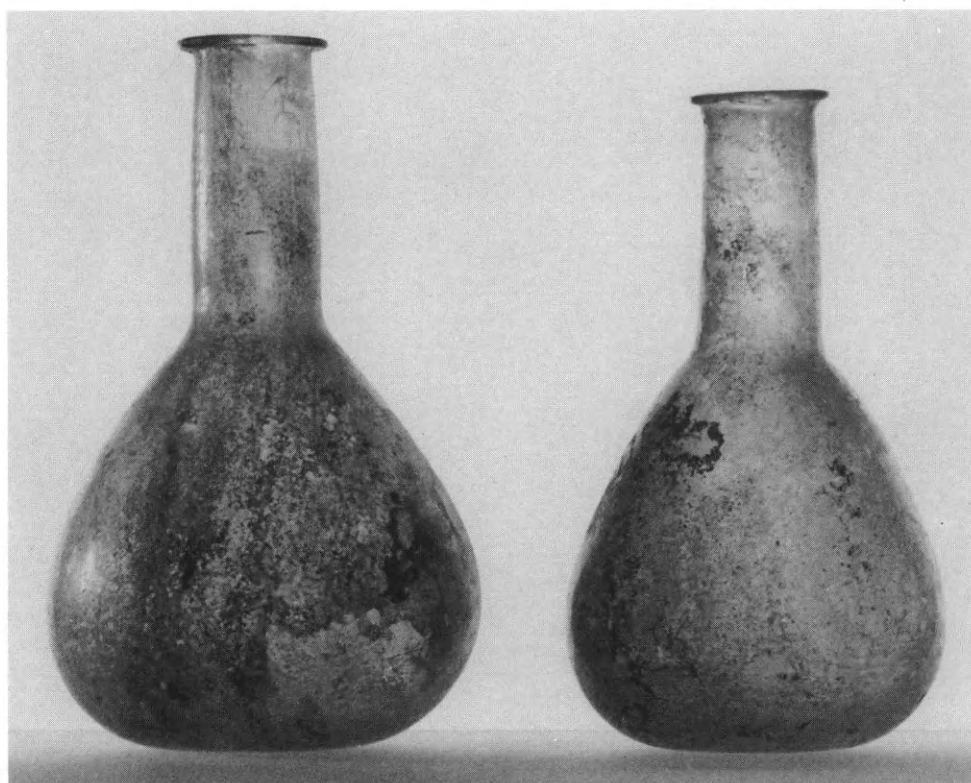
β

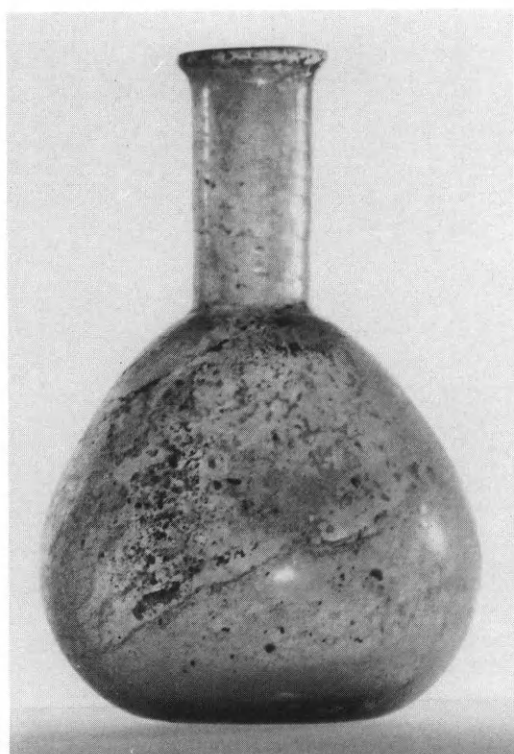
γ

α - γ. Γυάλινα μυροδοχεία (άρ. κατ. 21ε - στ, 22α - β).

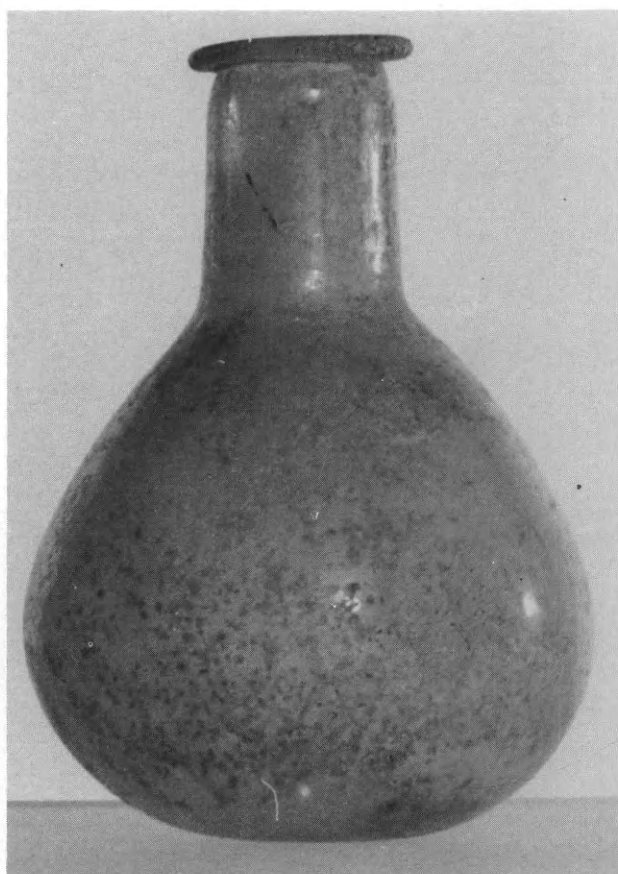

α

β

γ

α - γ. Γυάλινα μυροδοχεία (άρ. κατ. 22γ - στ).

α

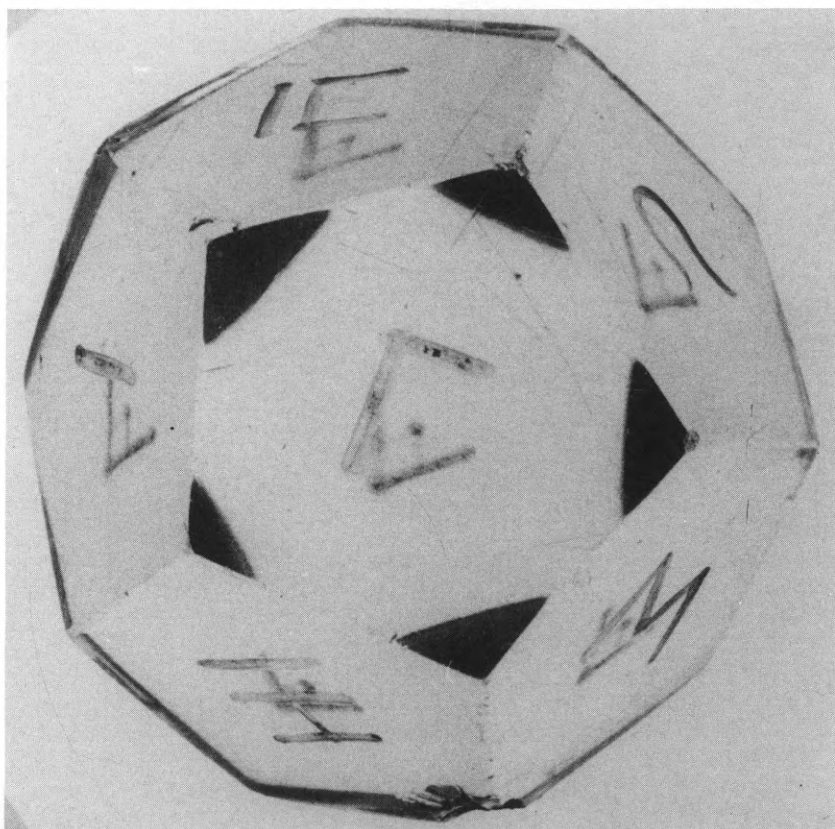
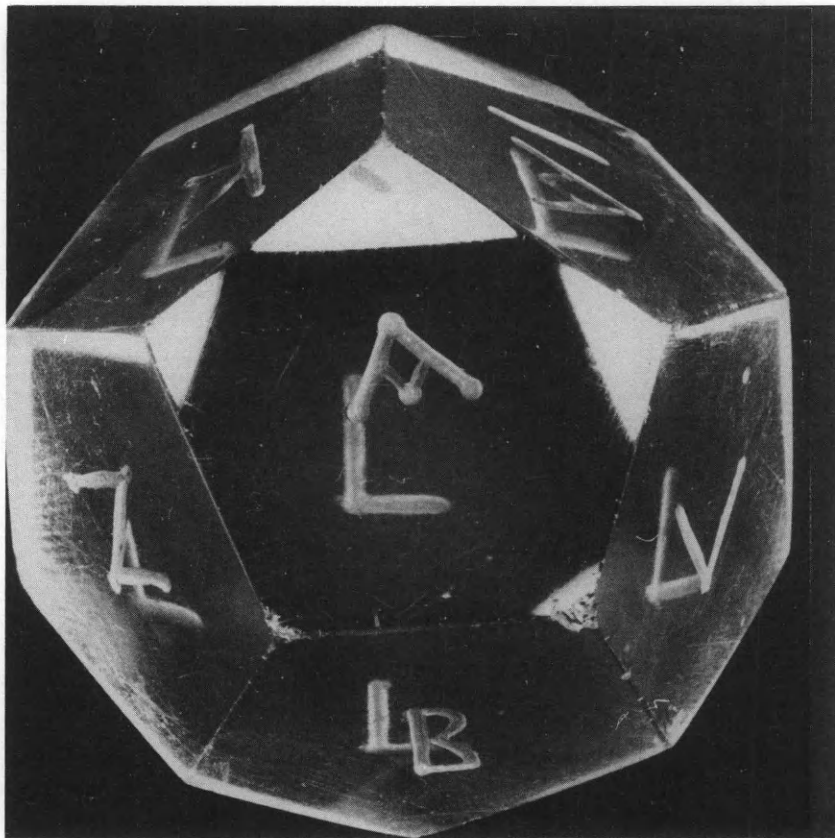

γ

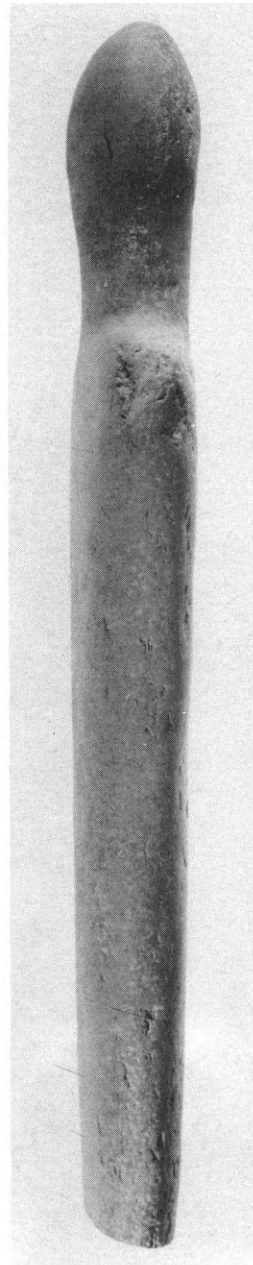
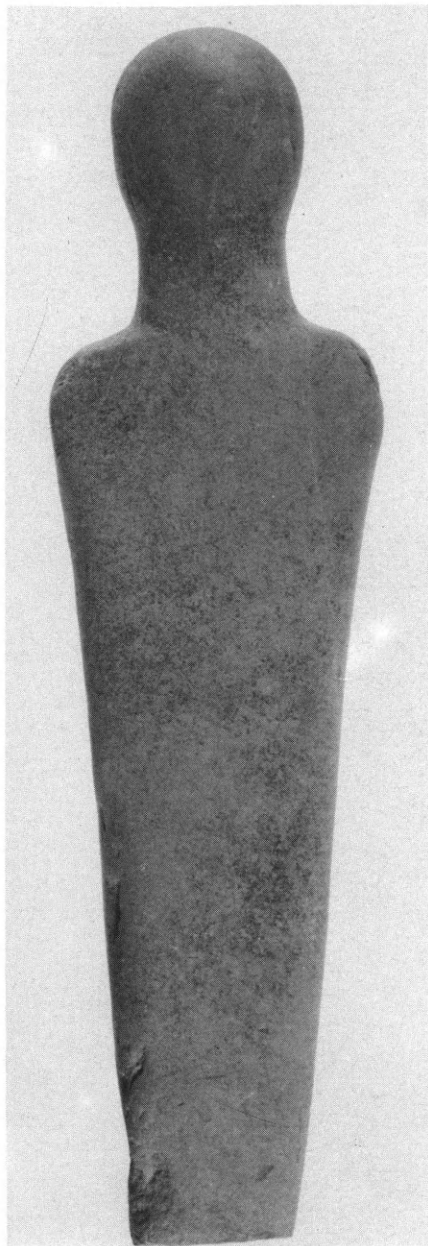

β

α, γ. Γυάλινα μυροδοχεῖα (ἄρ. κατ. 23 καὶ 24). β. Γυάλινο κύπελλο (ἄρ. κατ. 25).

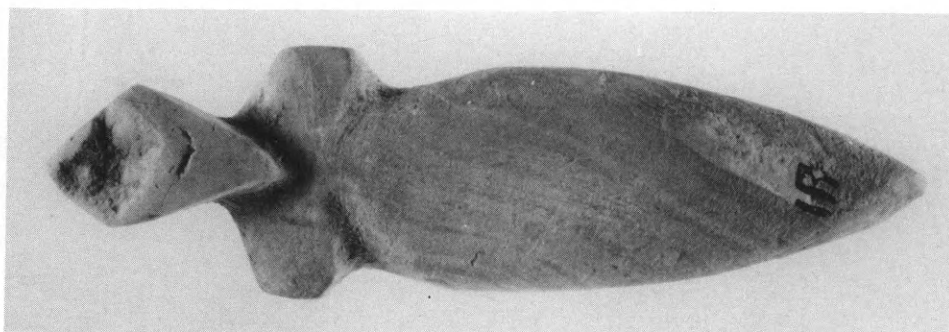

Κρυστάλλινος δωδεκάεδρος «κύβος» (άρ. κατ. 26).

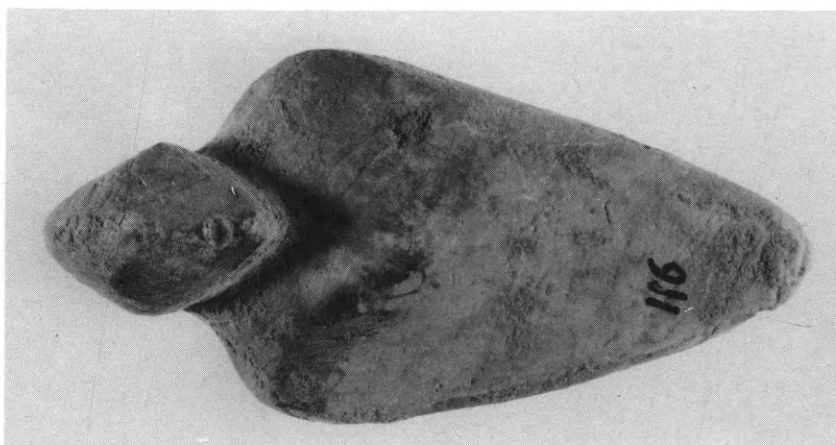

Το λίθινο ειδώλιο του Σαμπά.

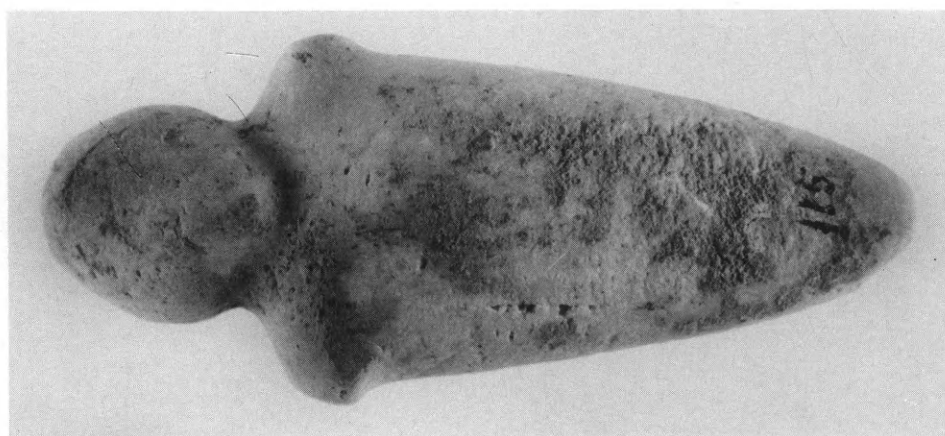

γ

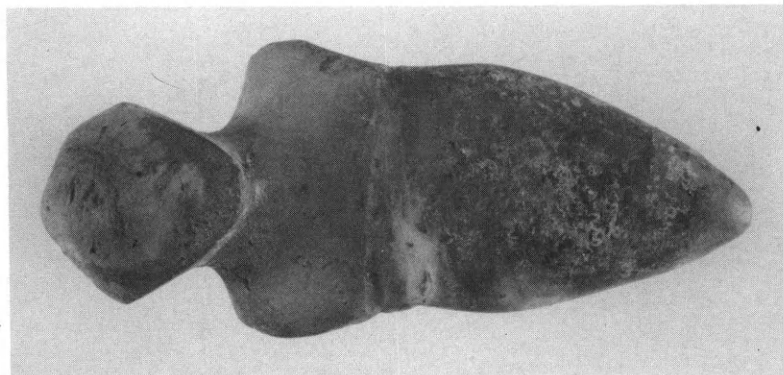
β

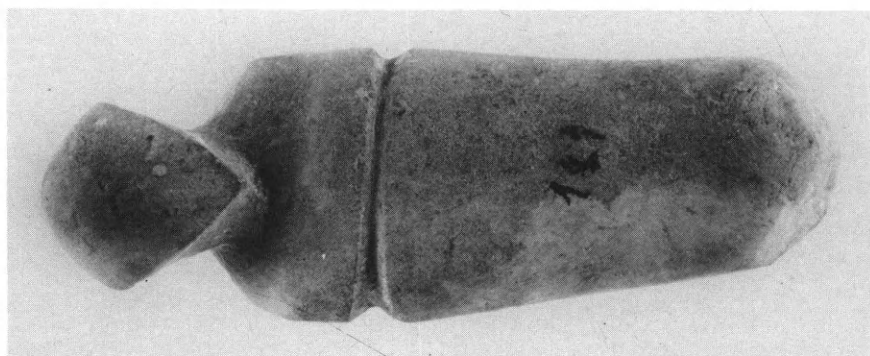
α

Όξυληκτα ειδώλια από την Άγία Τριάδα.

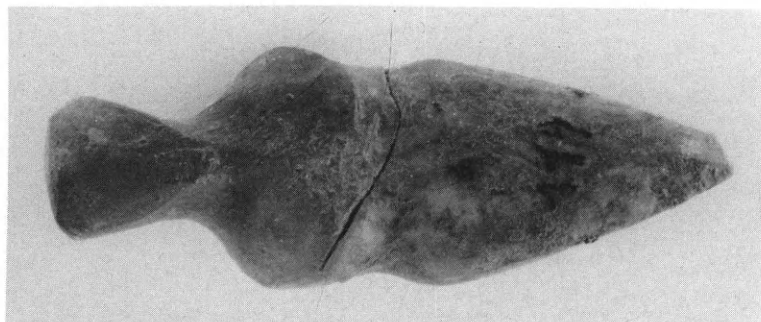

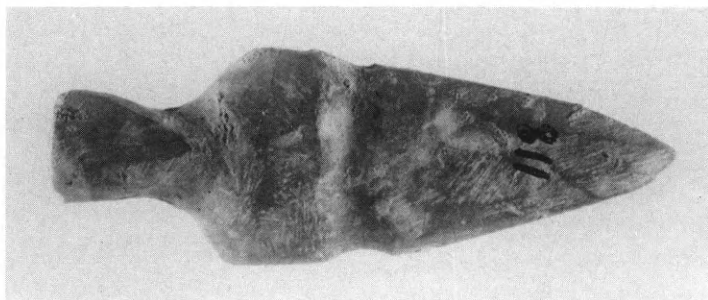
δ

γ

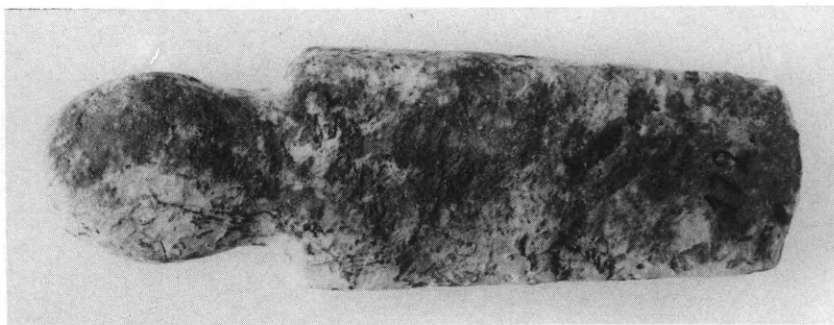

β

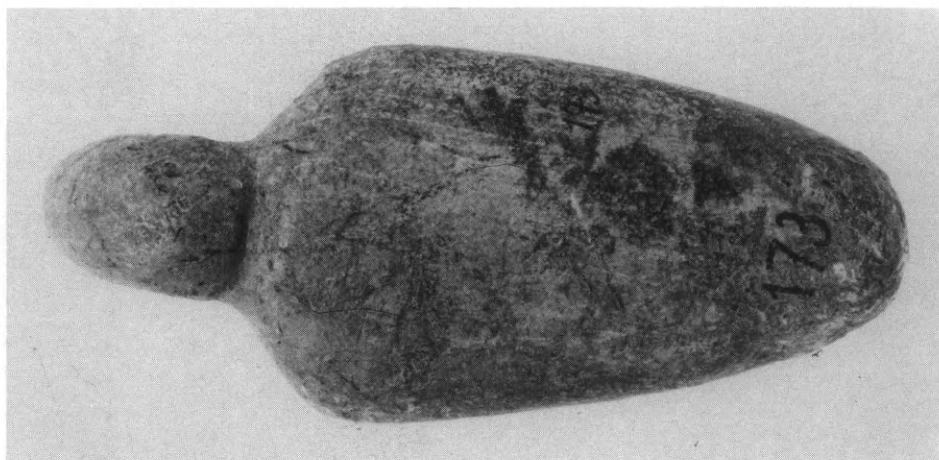

α

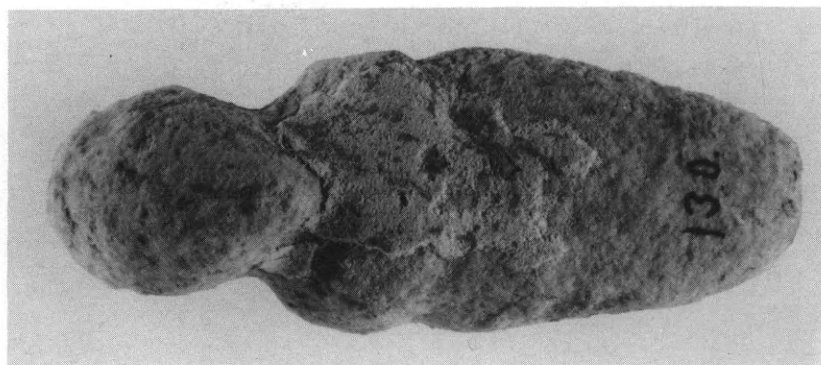
Ειδώλια από την Ἁγία Τριάδα (α-γ) καὶ τὸν Πλάτανο (δ).

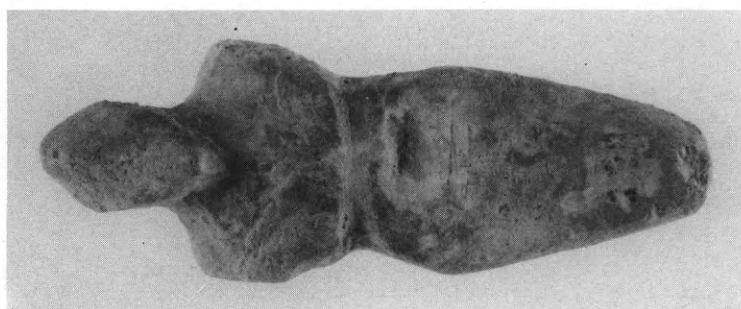
δ

γ

β

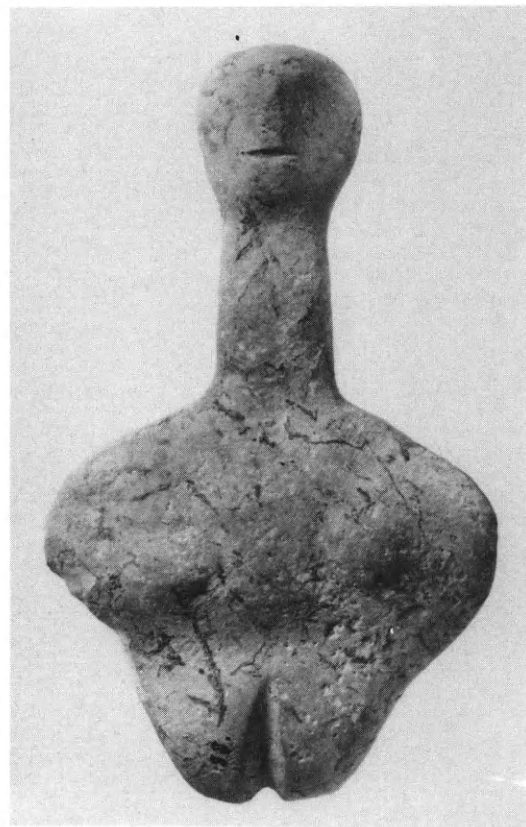

α

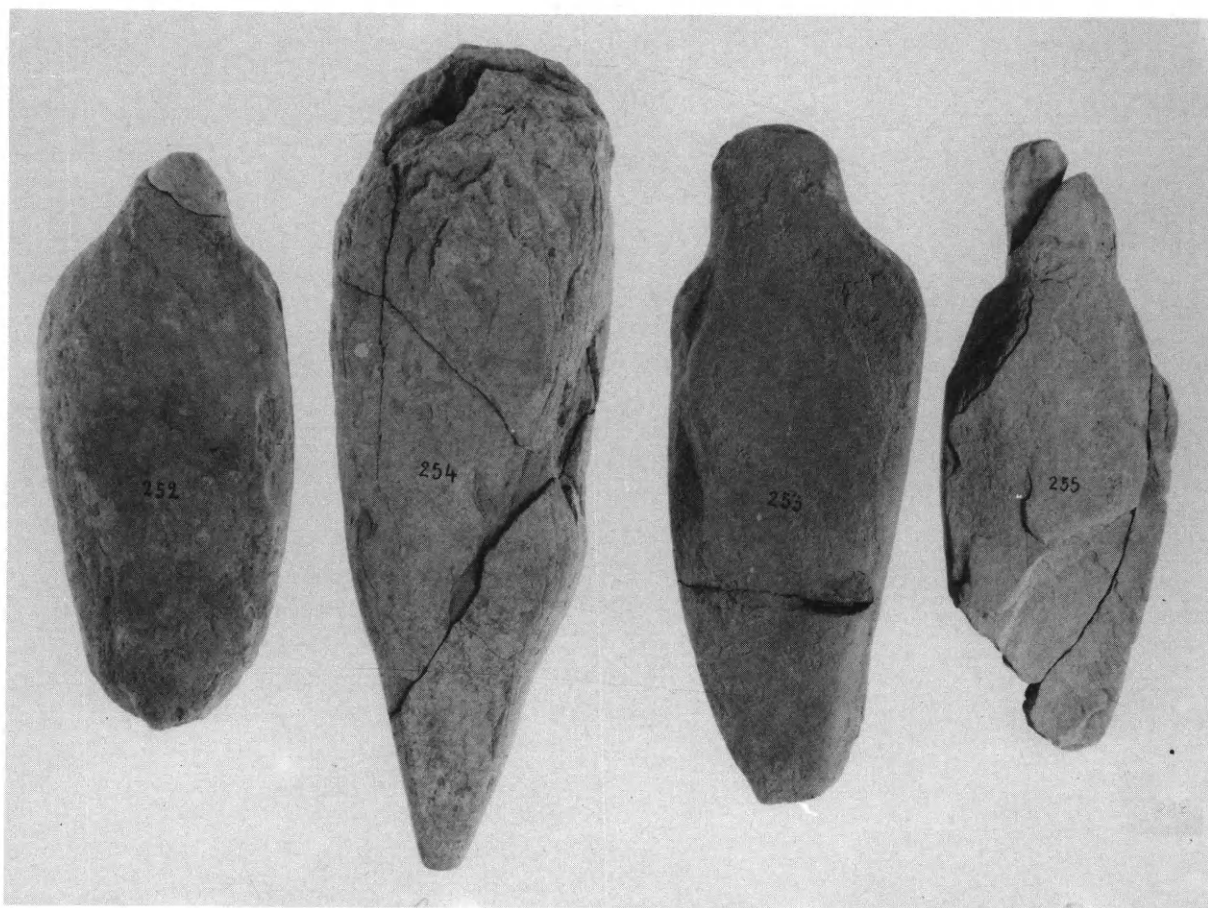
Ειδώλια από τὸν Πλάτανο (α), τὴν Κουμάσα (β) καὶ τὸ Πορτί (γ-δ).

α

β

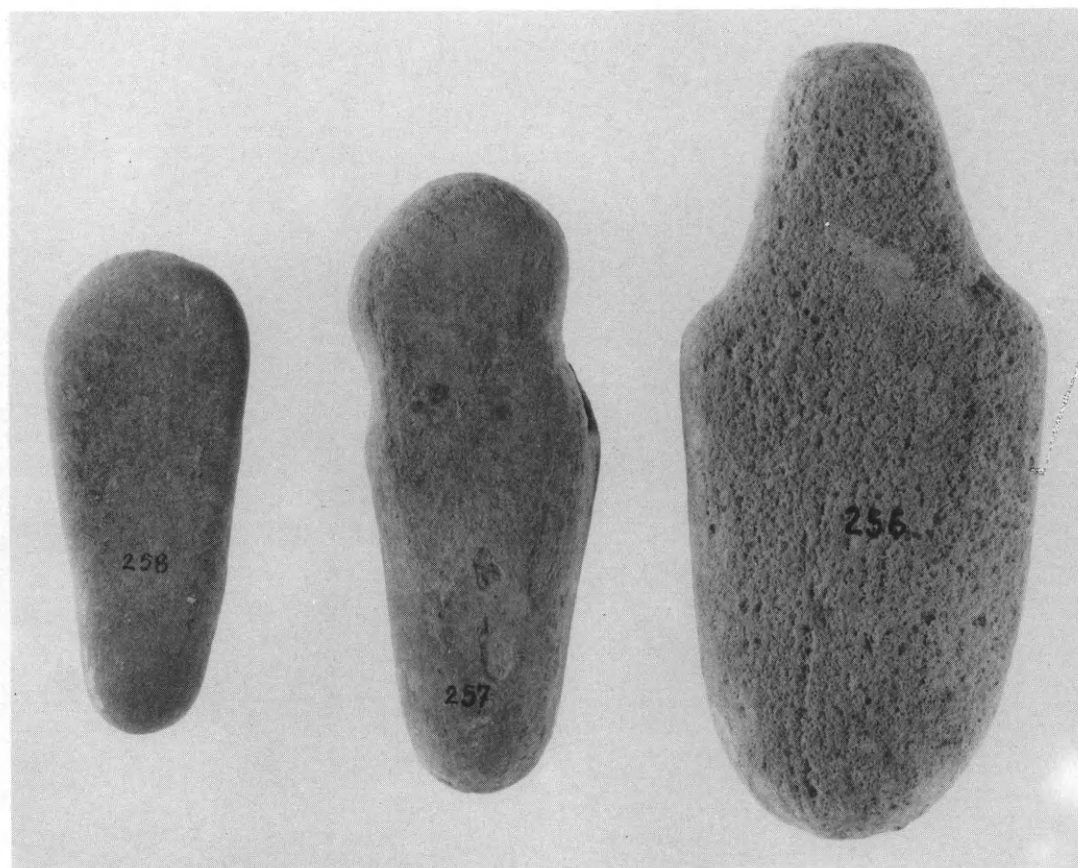
γ

δ

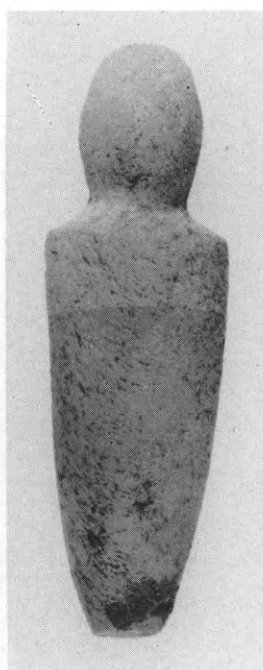
ε

στ

Ειδώλια από τον "Αγ. Όνούφριο (α-β) και τον Πύργο (γ-στ).

α

β

γ

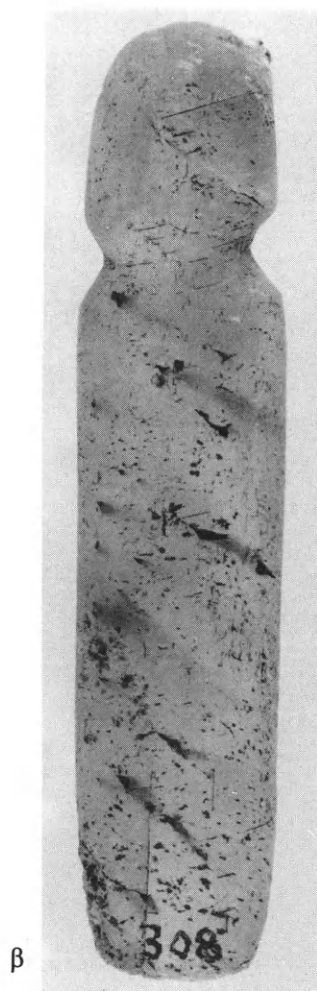
δ

Ειδώλια από τὸν Πύργο (α) καὶ τὸ νεκροταφεῖο Φουρνὶ τῶν Ἀρχανῶν (β-δ).

α

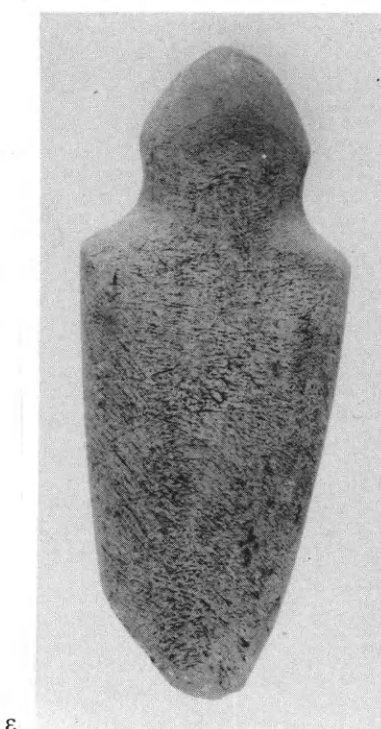
β

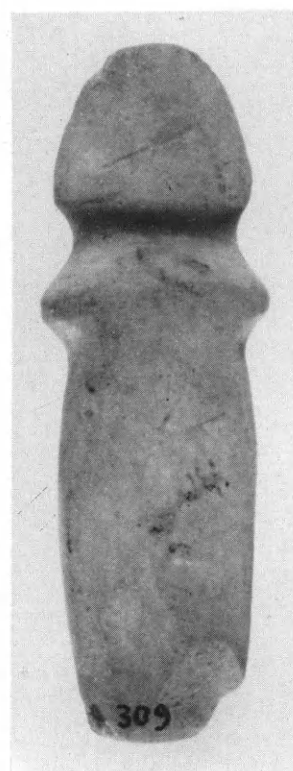
γ

δ

ε

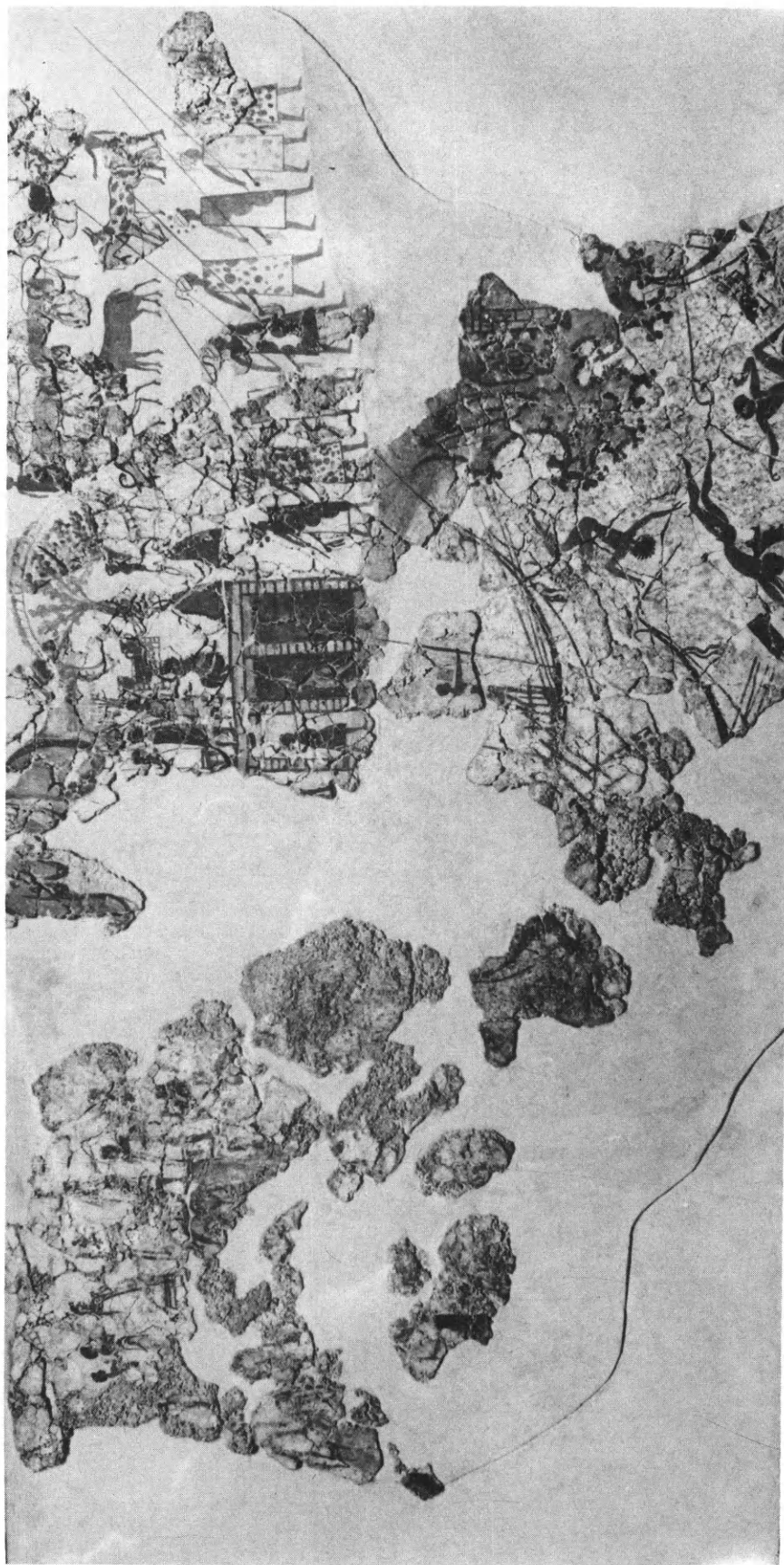
στ

Χάλκινο ειδώλιο από τη Φορτέτσα (α) και λίθινα από την Τραπέζα Λασηθίου (β-στ).

*Η επιγραφή ἀριθ. 6921 τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ Καλαμωτὸ Λαγκαδᾶ.

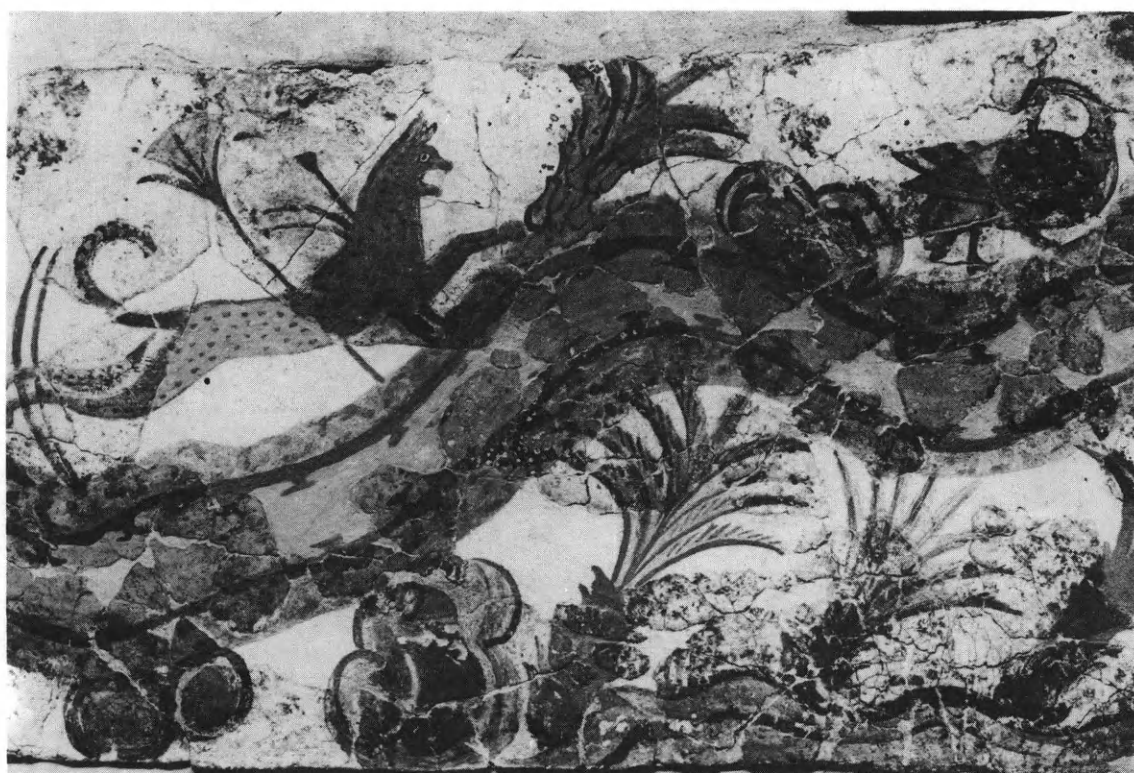

The North Wall: The Meeting on the Hill, Pastoralism, Shipwreck and Warriors.

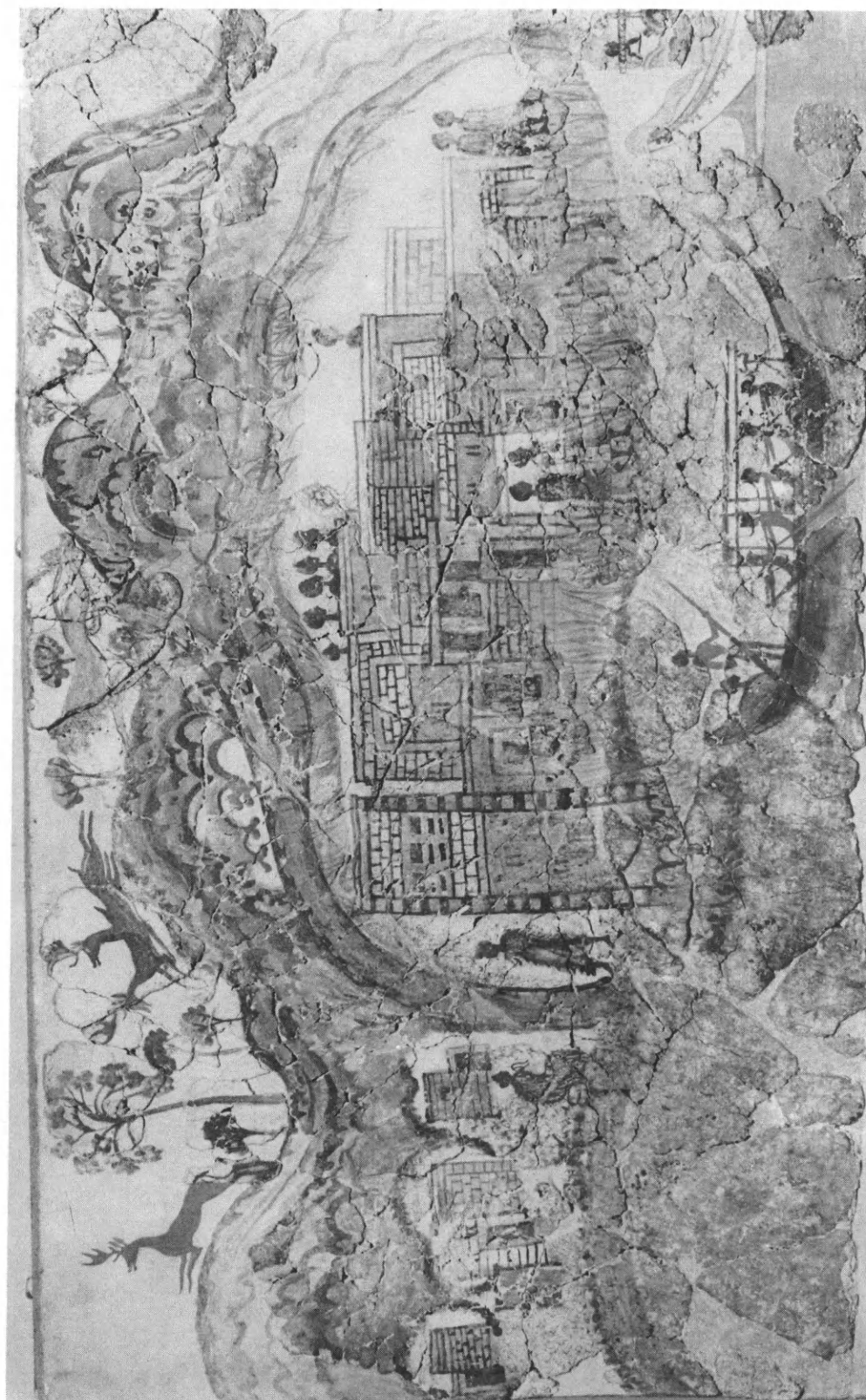

The Meeting on the Hill, N. Wall, detail. The fragment of a man with a stick is here transferred from its reconstructed position (lower left) to the new position proposed in this article; the old position is indicated by a line (cf. fig. 1).

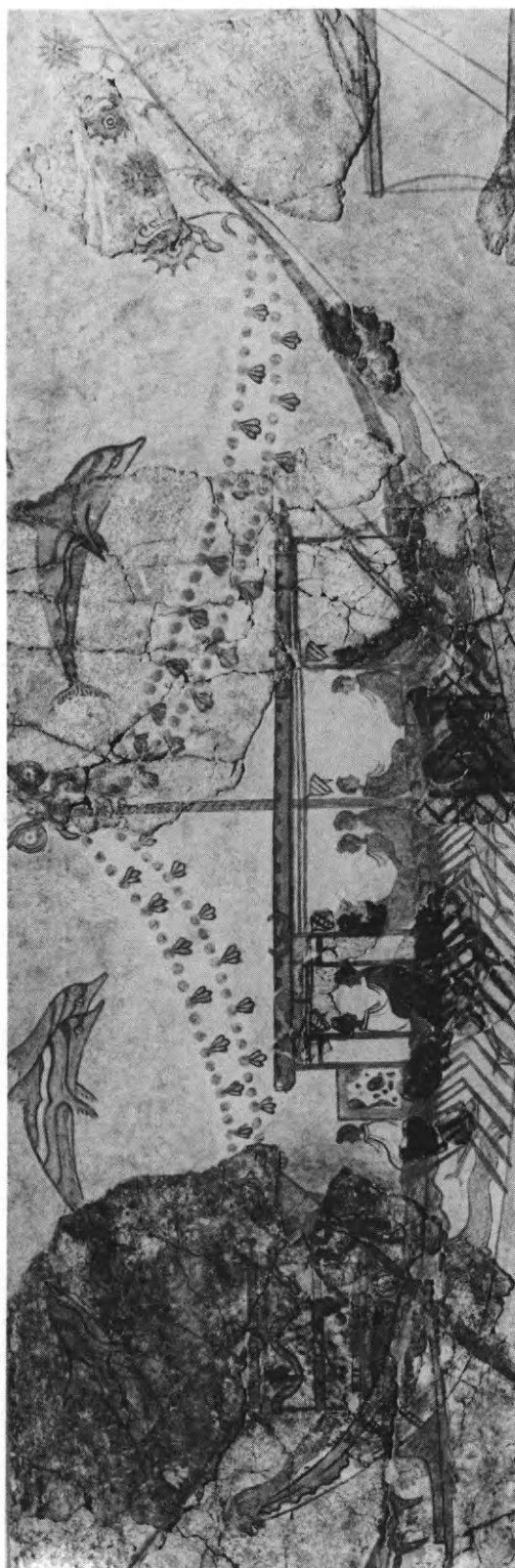
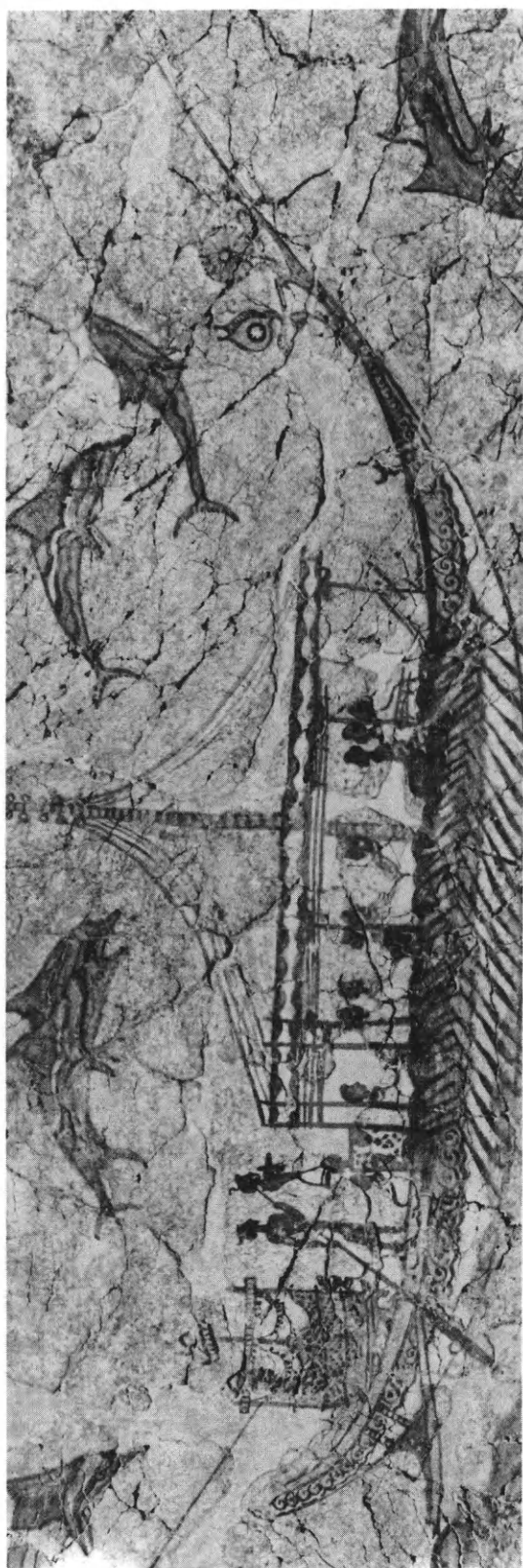

a. Griffin and Deer. Detail from the Landscape, E. Wall. b. Cat and Bird. Detail from the Landscape, E. Wall.

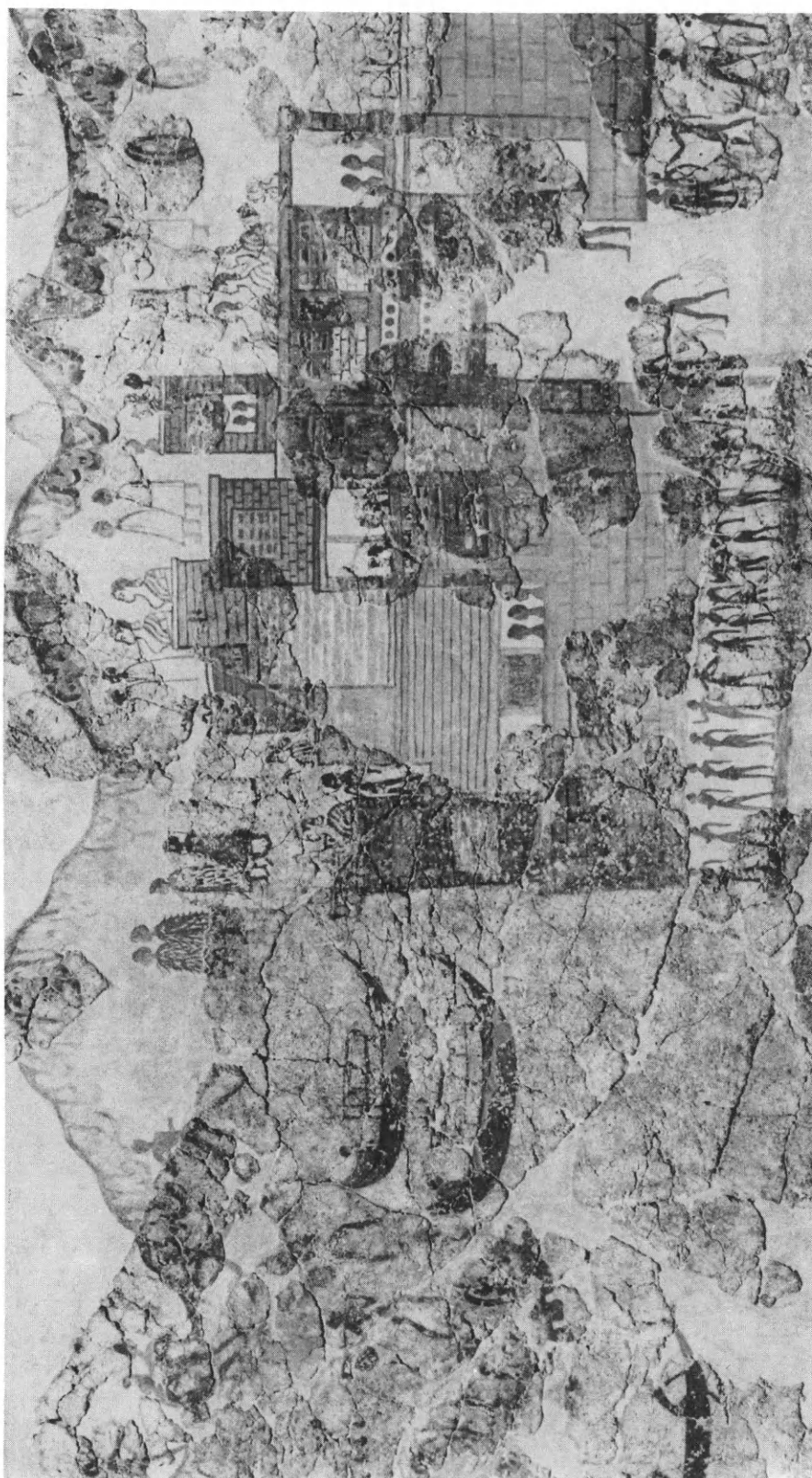

The Departure Area. Detail from the Ship Procession, S. Wall (eastern end).

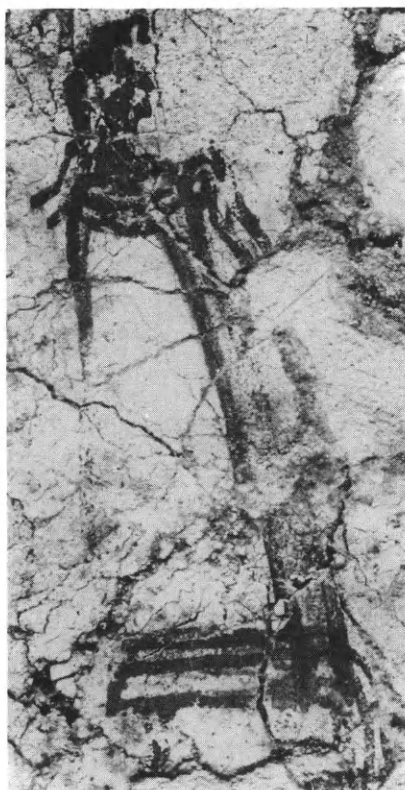

a. Ship 1. Detail from the Ship Procession, S. Wall. b. Ship 2, the Flagship. Detail from S. Wall.

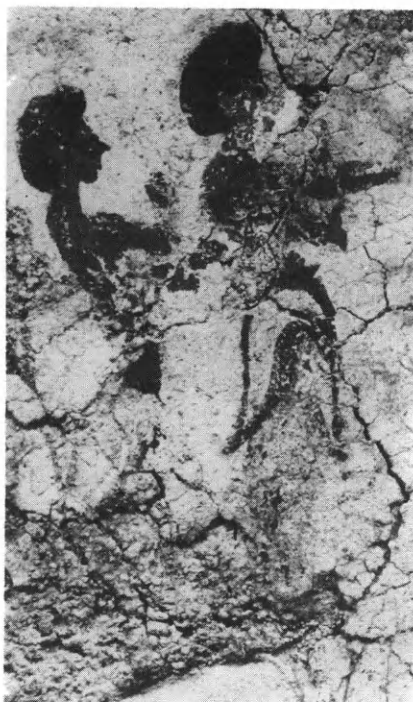
The Arrival Area. Detail from the Ship Procession, S. Wall.

a

b

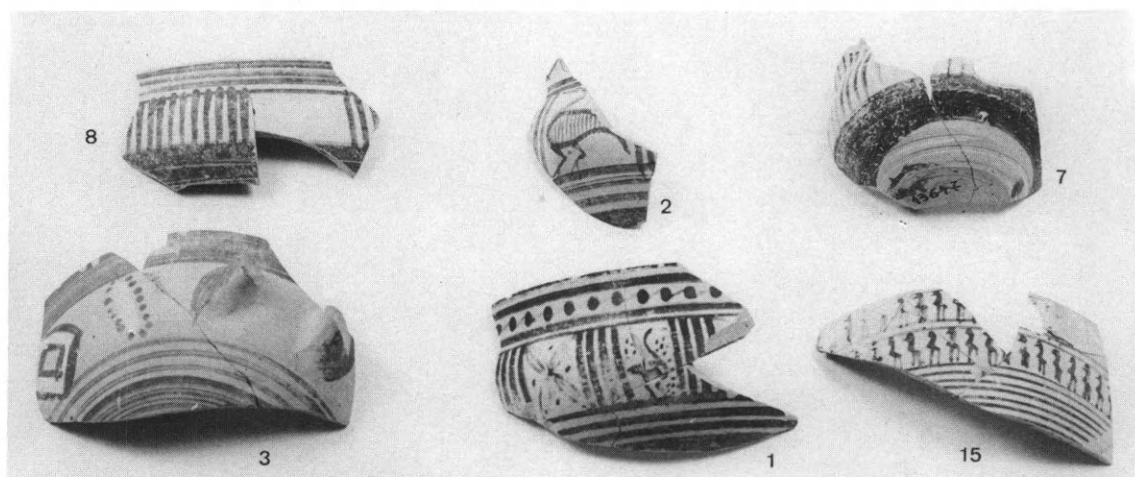
c

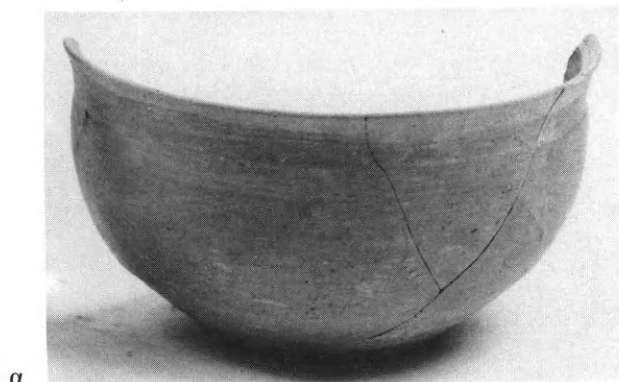
d

a. Detail from the Meeting, N. Wall. b. Detail from the Ship Procession, S. Wall. c. Detail from the Meeting, N. Wall.
d. Detail from the Ship Procession, S. Wall.

α-β. Θραύσματα ύστερογεωμετρικῶν ἀγγείων.

α

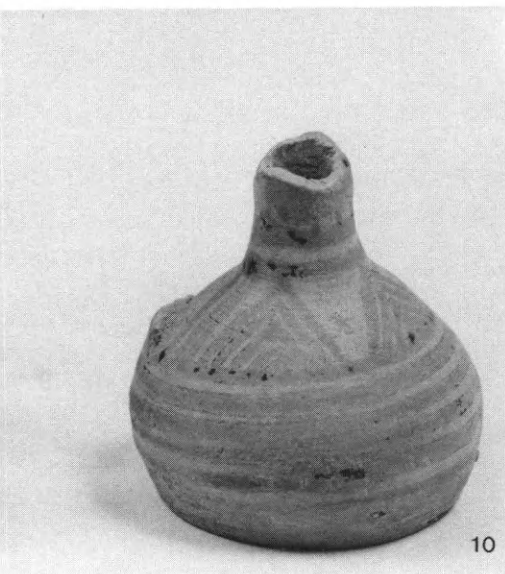

β

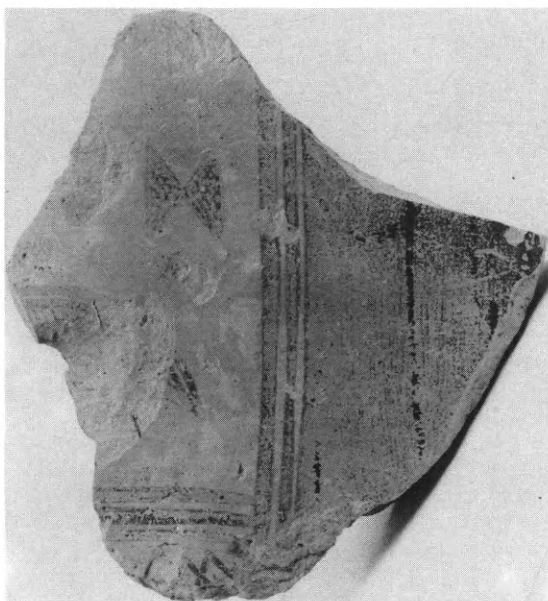

γ

11

10

δ

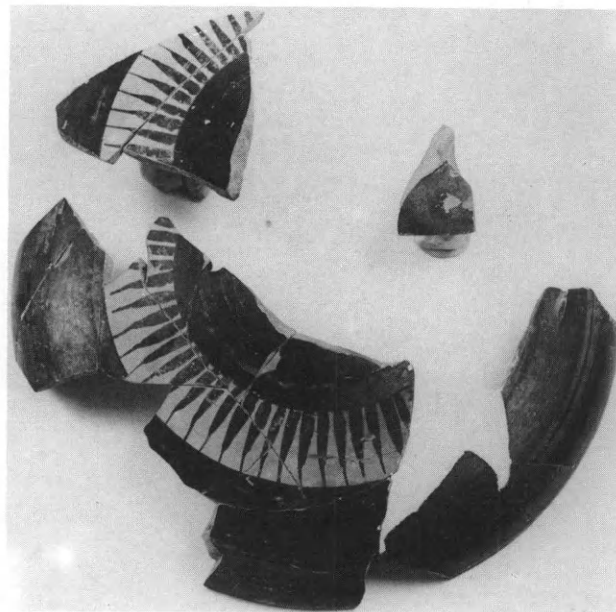
ε

α. Τμήμα ύστερογεωμετρικού σκύφου. β. Θραύσμα ύστερογεωμετρικού κρατήρα. γ. Ύστερογεωμετρικά ἀγγεῖα.
δ. Τμήμα ύστερογεωμετρικού ἀγγείου. ε. Λαμπὸς ύστερογεωμετρικὸς ἀμφορέας.

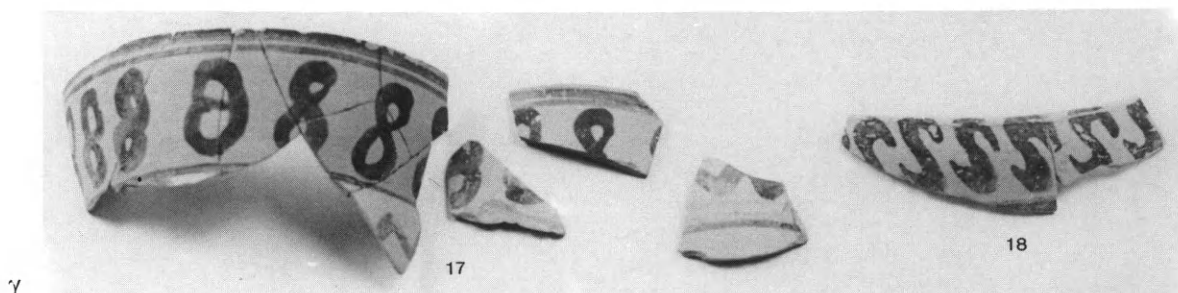

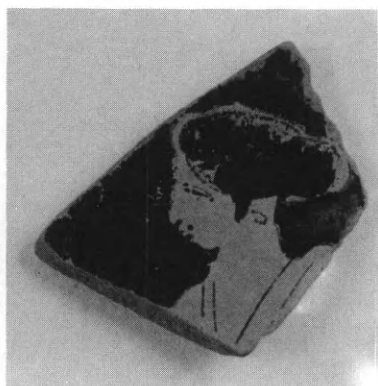
α

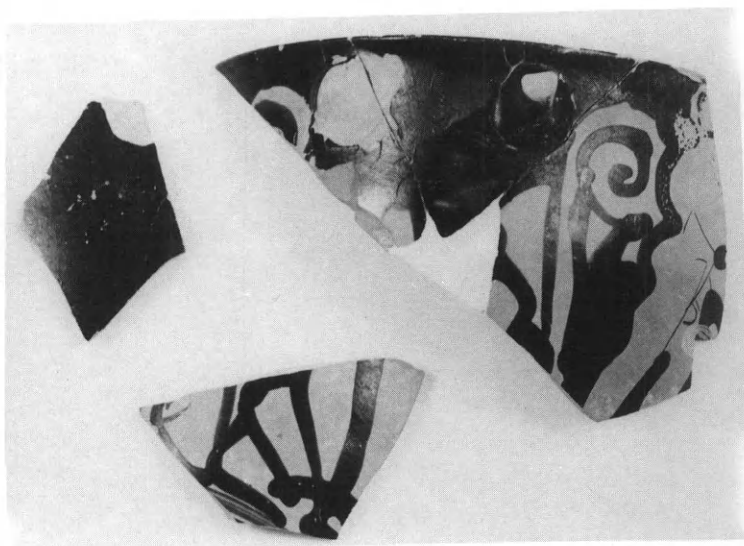
β

γ

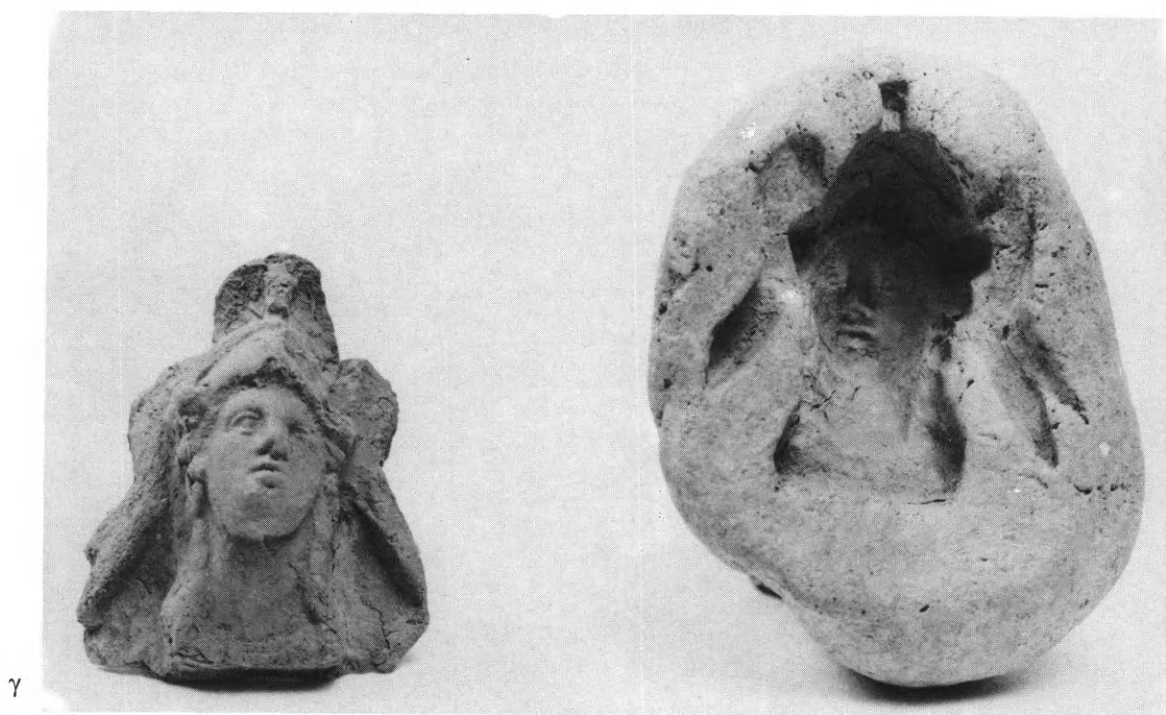
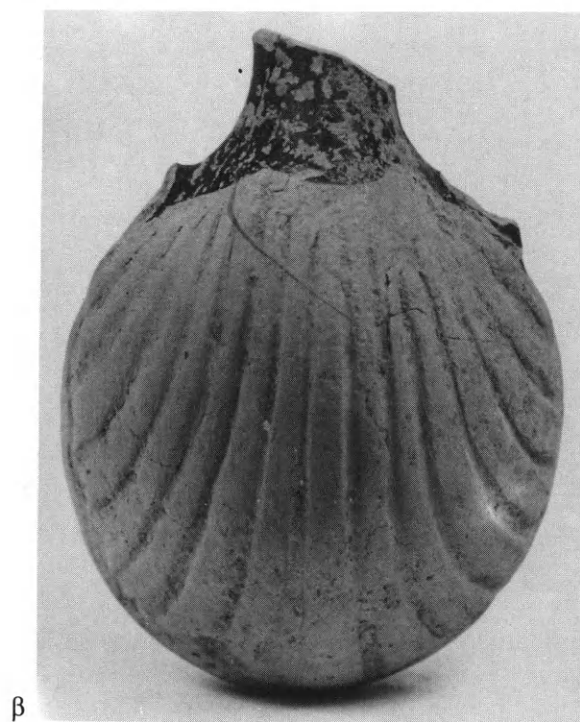

δ

ε

α. Ὑπογεωμετρικὴ κοτύλη. β. Θραῦσμα ὕστεροαρχαϊκοῦ ἀγγείου. γ. Θραῦσματα ὑπογεωμετρικῶν ἀγγείων. δ. Θραῦσμα ἐρυθρόμορφου κρατήρα. ε. Θραῦσμα ἐρυθρόμορφου σκύφου.

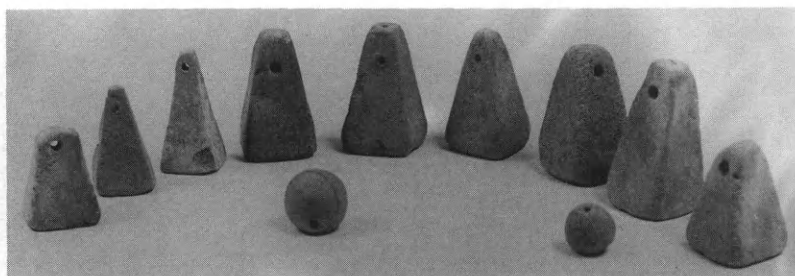
α-β. Πήλινο πλαστικό ἄγγεϊο. γ. Πήλινη μῆτρα καὶ ἐκμαγεῖο.

α

β

γ

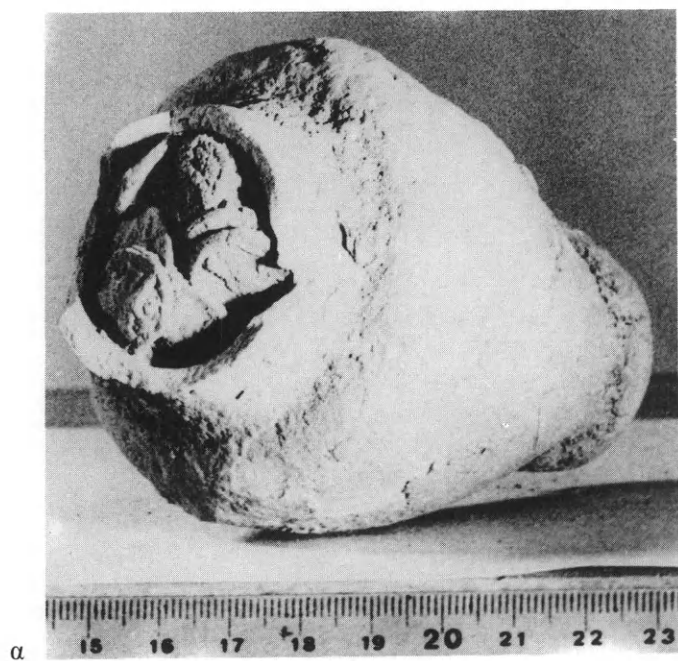
δ

α. Τμήμα πήλινου ειδωλίου Ἀθηνᾶς ἀπὸ τοῦ οἴκου Τσολάκου. β. Ἀργυρὸ νόμισμα Κυζίκου. γ. Πήλινες ἀγνύθες καὶ σφονδύλια. δ. Ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ τοίχου Π.

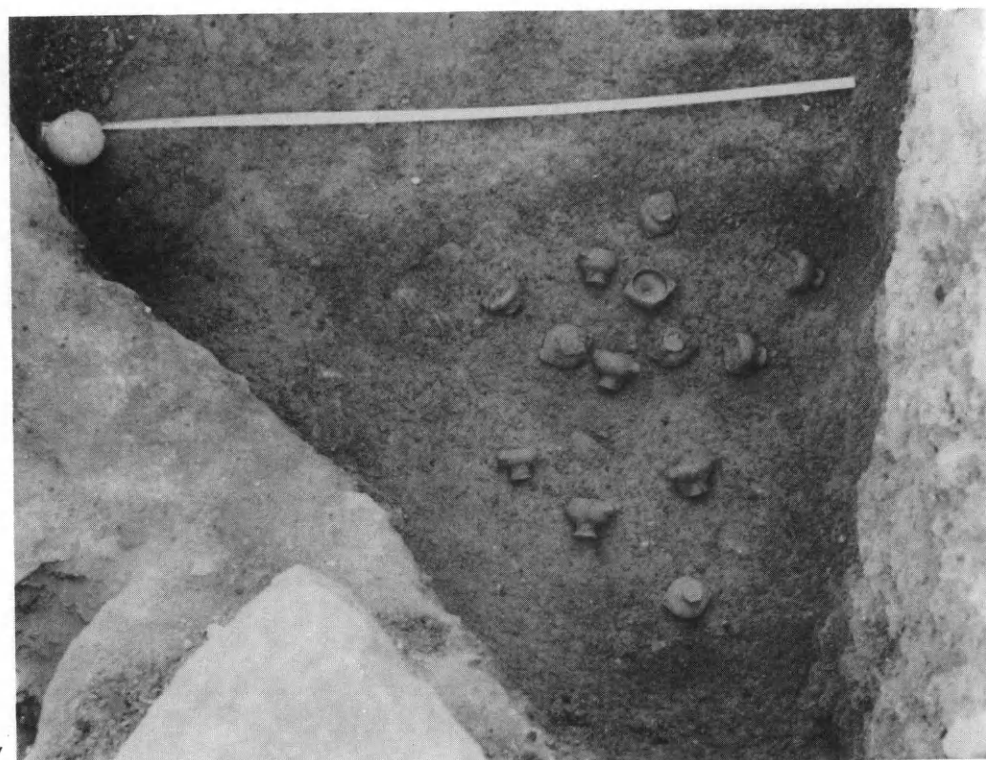
α. Ὁ ἀρχαιότερος τοῖχος IV. β. Ὁ θησαυρὸς α' (πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμό).

α

β

γ

α. Ὁ πήλινος ἀμφορίσκος μετὸν θησαυρὸ β' (πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμό). β. Ὁ πήλινος ἀμφορίσκος (μετὰ τὴ συντήρηση). γ. Χῶρος παιδικῆς καύσης.

α

β

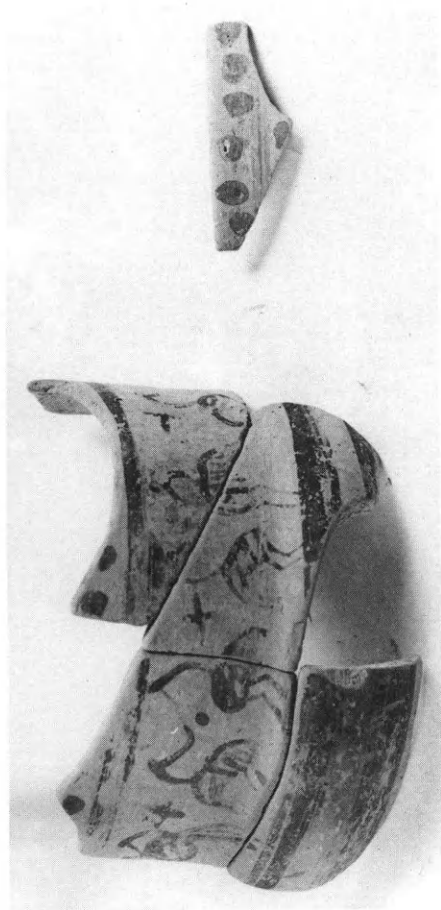

γ

α. Σκυφίδια από την παιδική καύση. β. Γωνία «οίκιας 2» και πήλινος άγωγός. γ. Μελαμβαφή μικρά άγγεϊα.

β

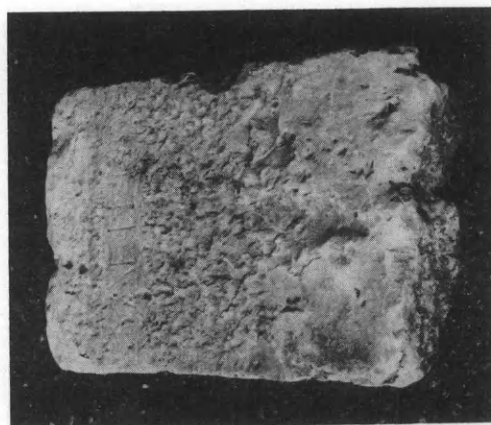
α

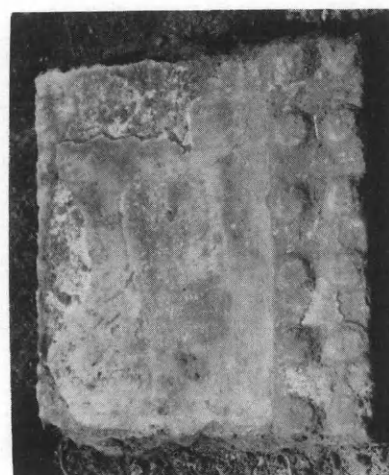
ε

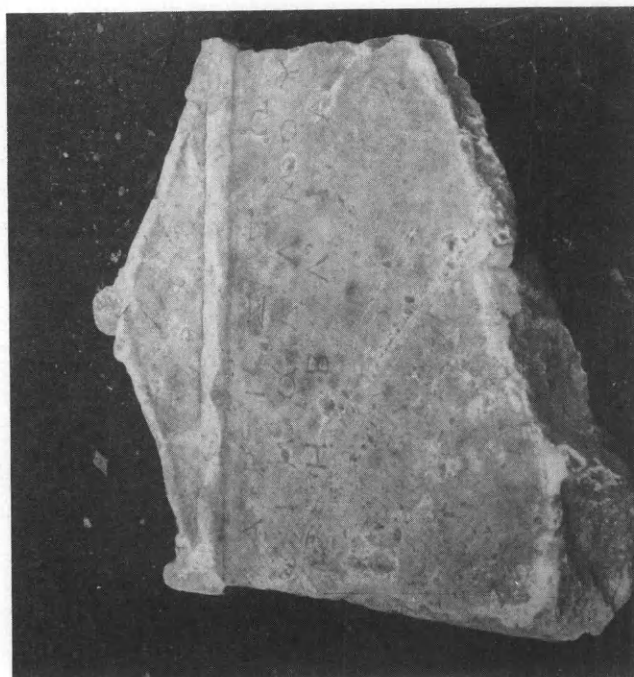
δ

ζ

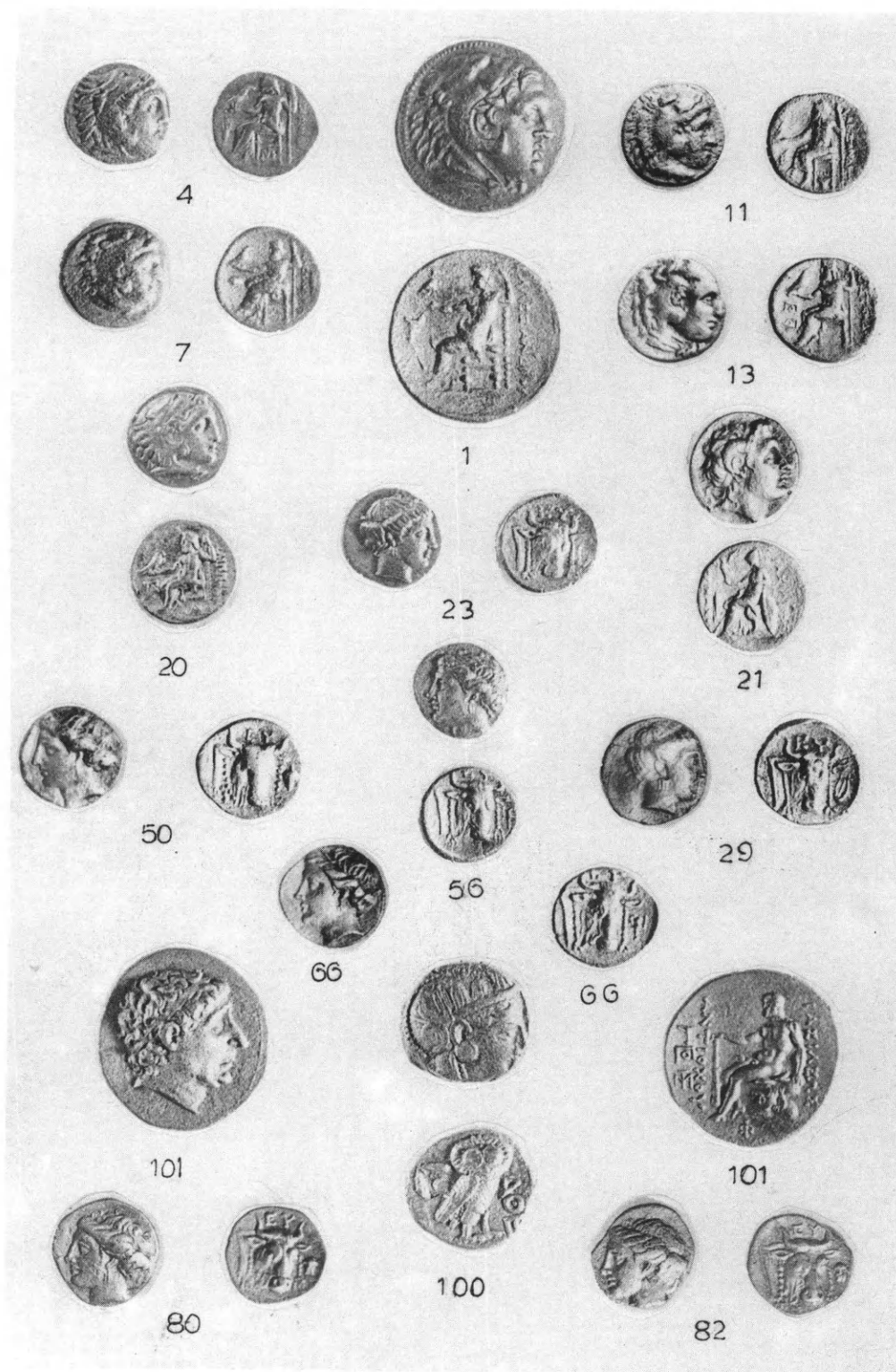

ζ

γ

α. Ύστερογεωμετρική όλη από το οικ. Παναγία. β. Τεμάχια ύστερογεωμετρικού αγγείου από το ίδιο οικόπεδο.
γ. Τμήμα επιτύμβιας στήλης. δ. Θραύσμα άμφορέα. ε. Θραύσμα ένοφράστης κεραμίδας. στ. Επιτύμβια στήλη.
ζ. Τμήμα λίθινου θορόφυλλου.

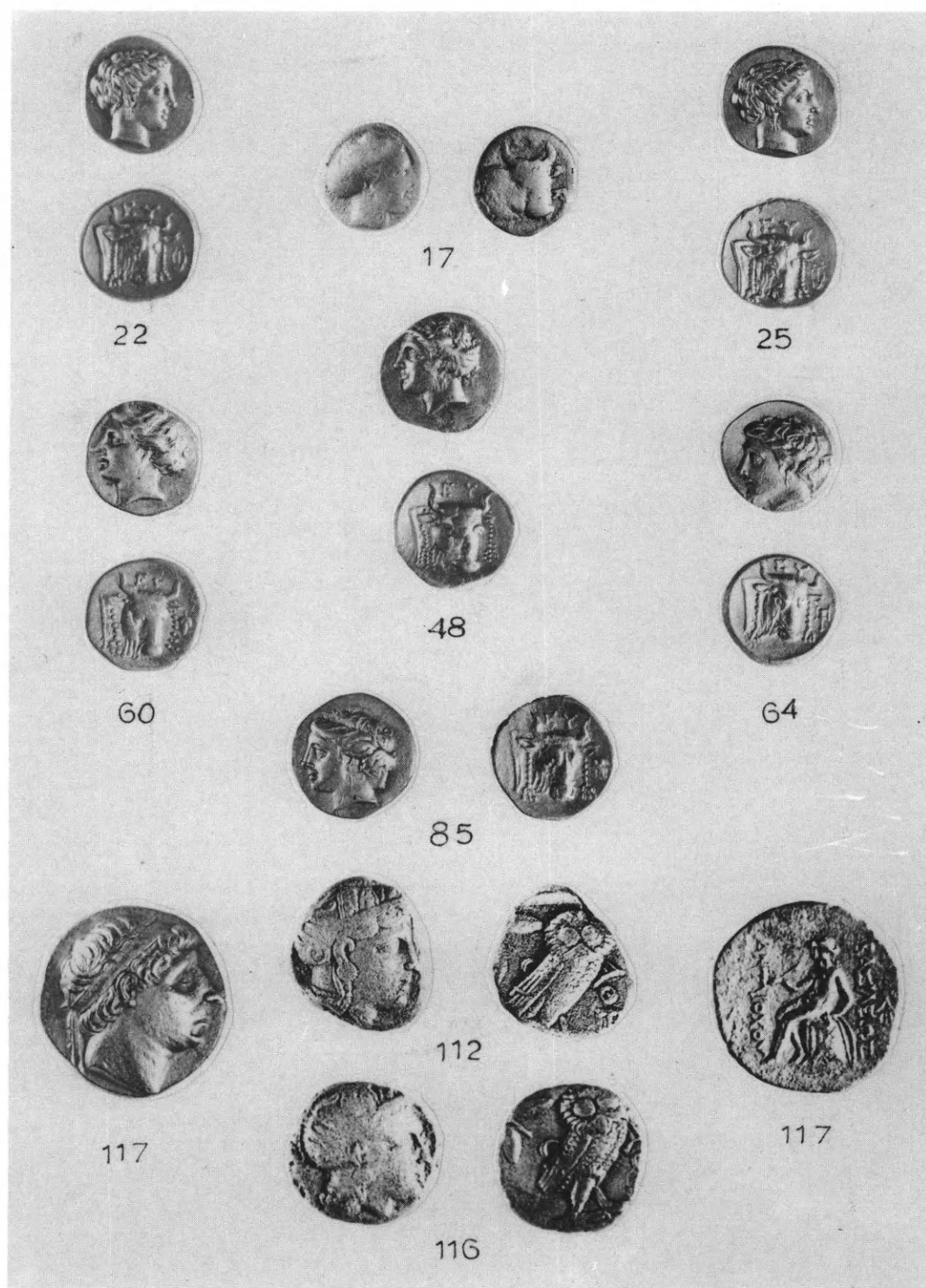

Έρετρια 1981. «Θησαυρός» Ια.

Έρετρια 1981. «Θησαυρός» 1β (μέσα σὲ ἄγγειο).

Ἐρέτρια 1981. «Θησαυρός» 1β (μέσα σὲ ἀγγεῖο).

γ

β

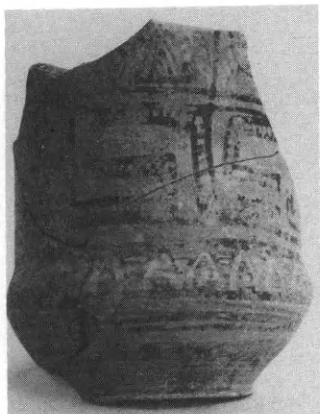
α

α - β. Ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὴν Ἑλάτεια στὸ Μουσεῖο τῆς Λάρισας. γ. Ἐπιτύμβια στήλη οἰκογένειας ἀπὸ τὴ Φαλάνη στὸ Μουσεῖο τοῦ Βόλου.

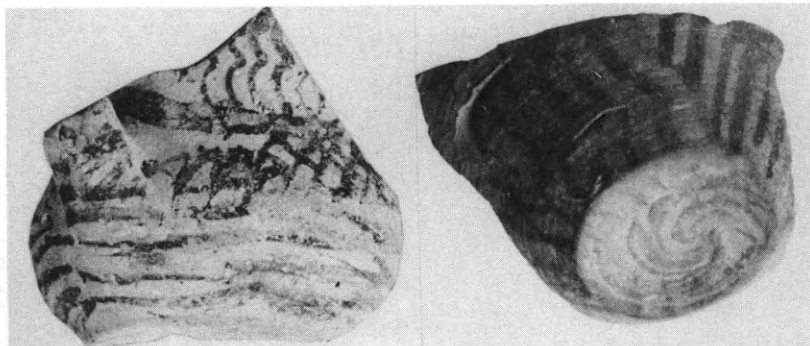
ΑΕ 1983

Ἄ. Ἀνδρειωμένου

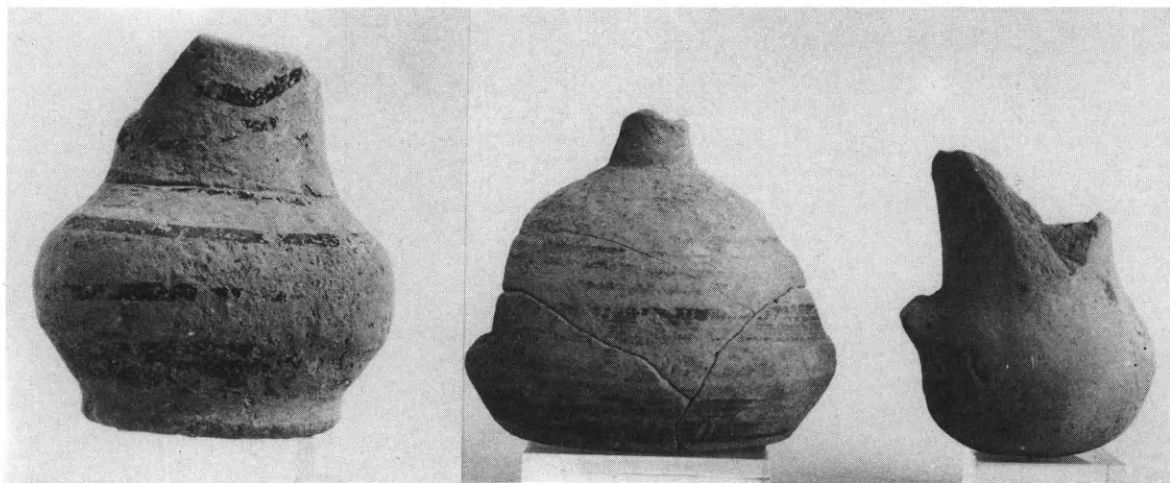
ΠΙΝΑΞ 51

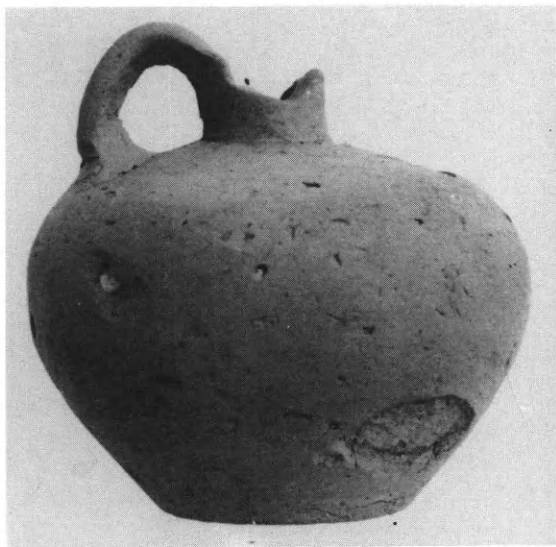
1

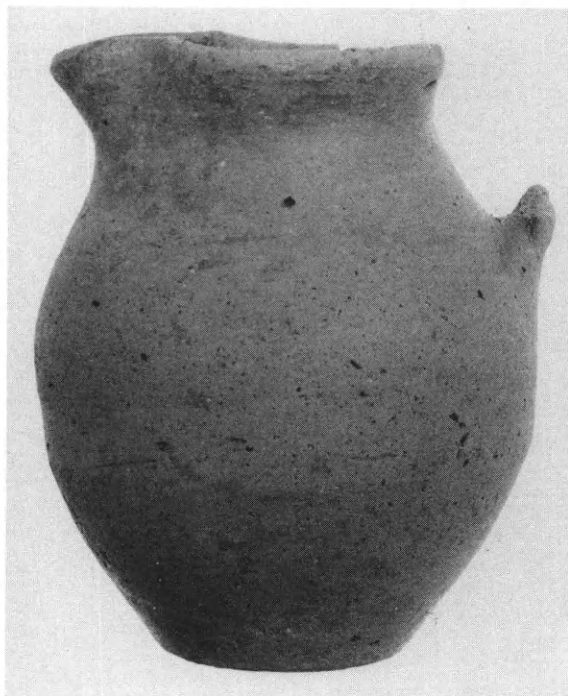
7 - 8

2 - 4

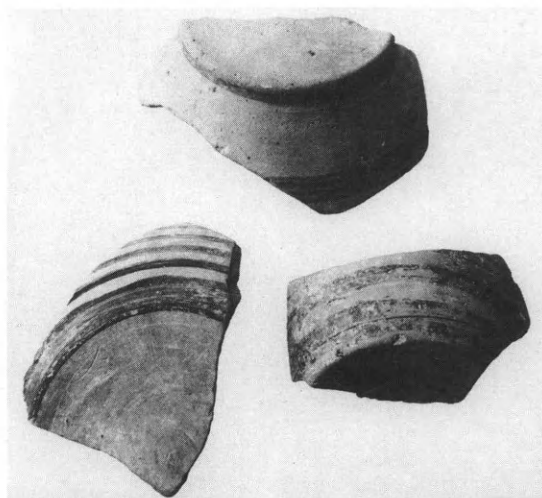

5

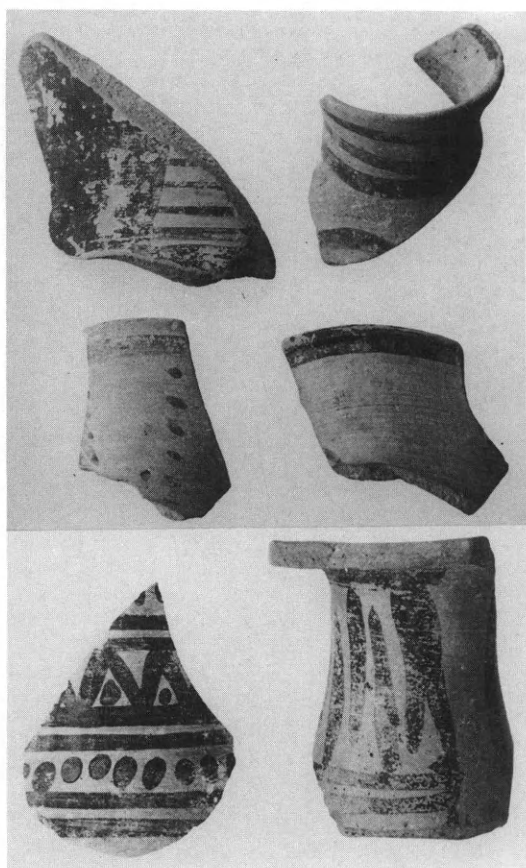

6

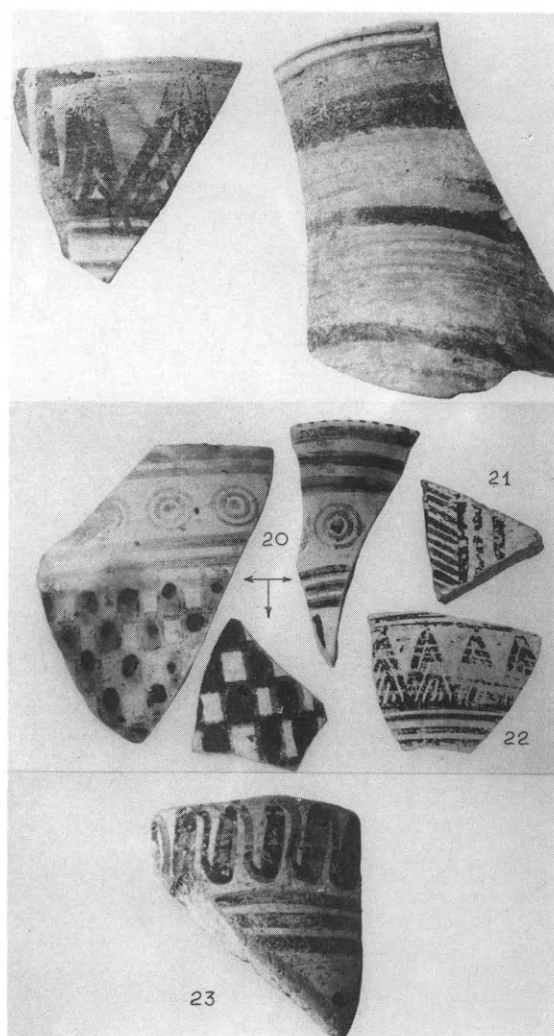
Ἑρέτρια. Ὑστερογεωμετρικὴ κεραμική.

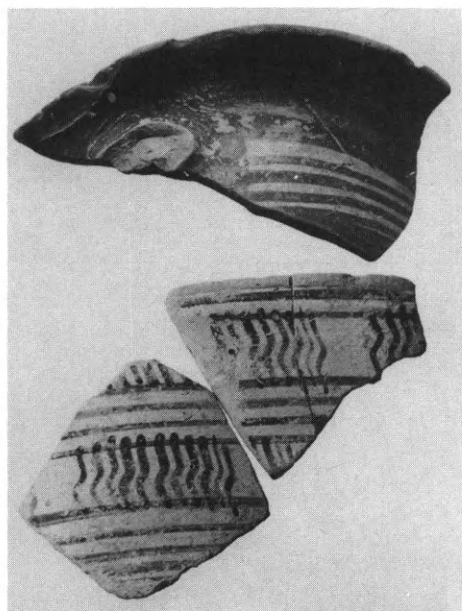
9 - 11

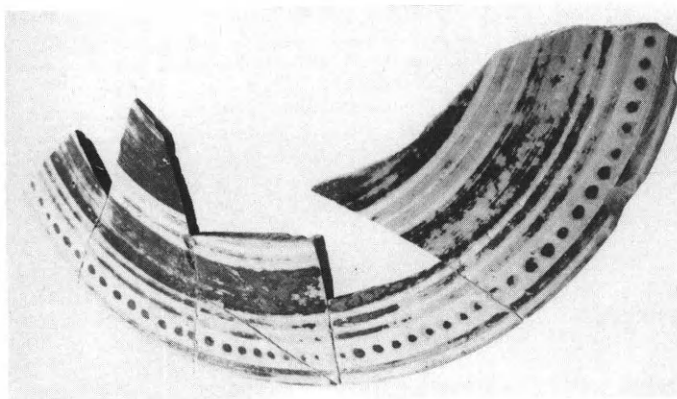
12 - 17

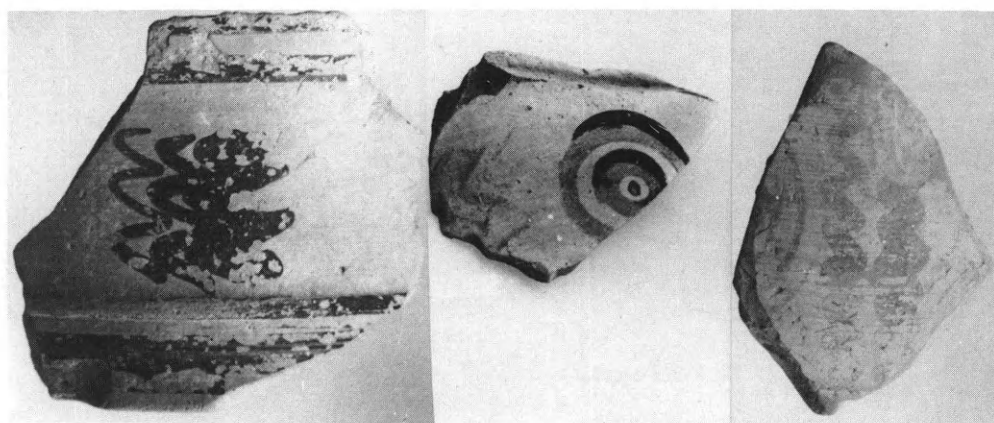
18 - 23

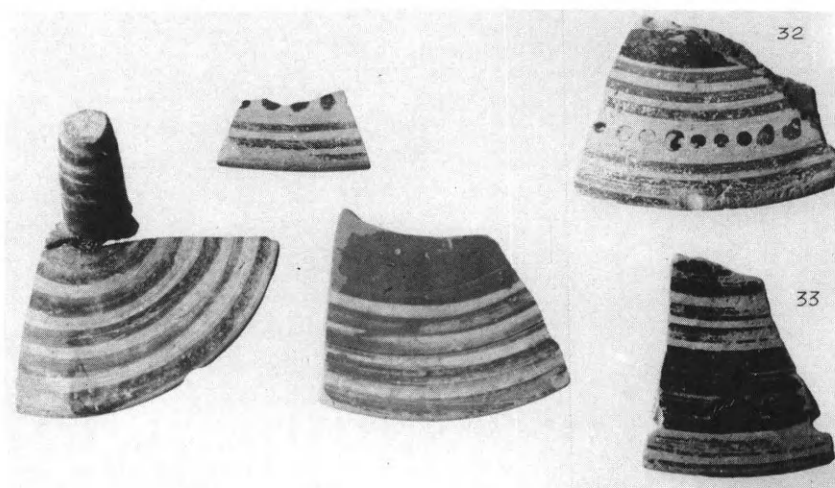
24 - 25

34

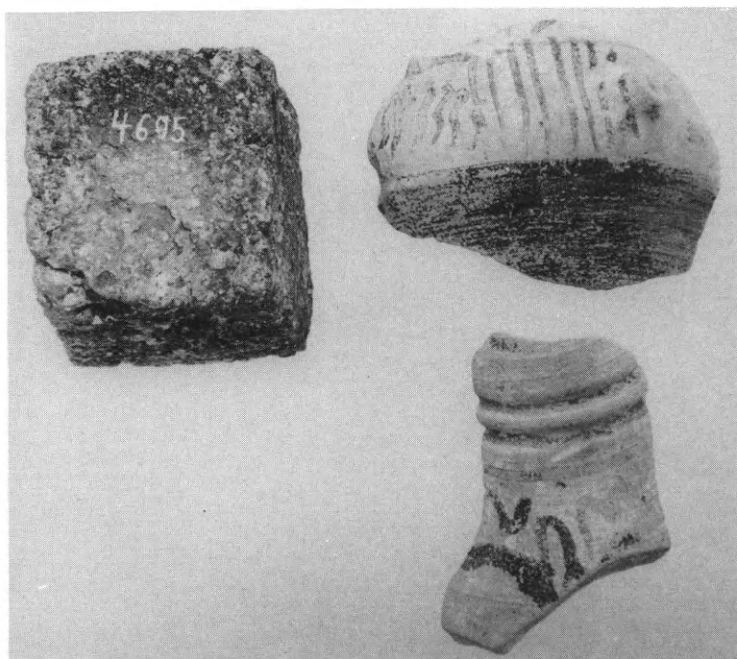

26 - 28

29 - 33

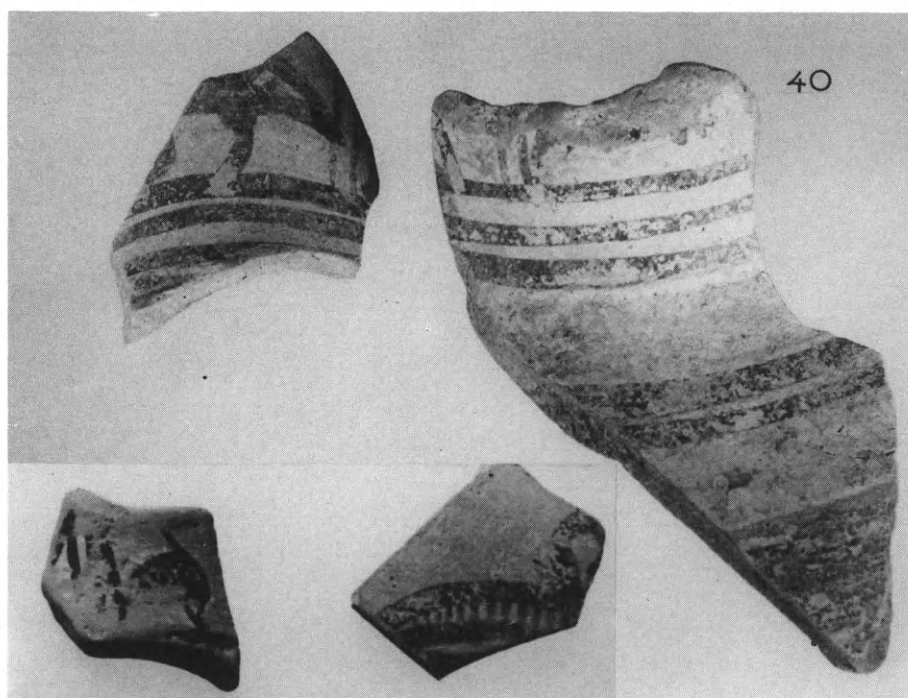

35 - 37

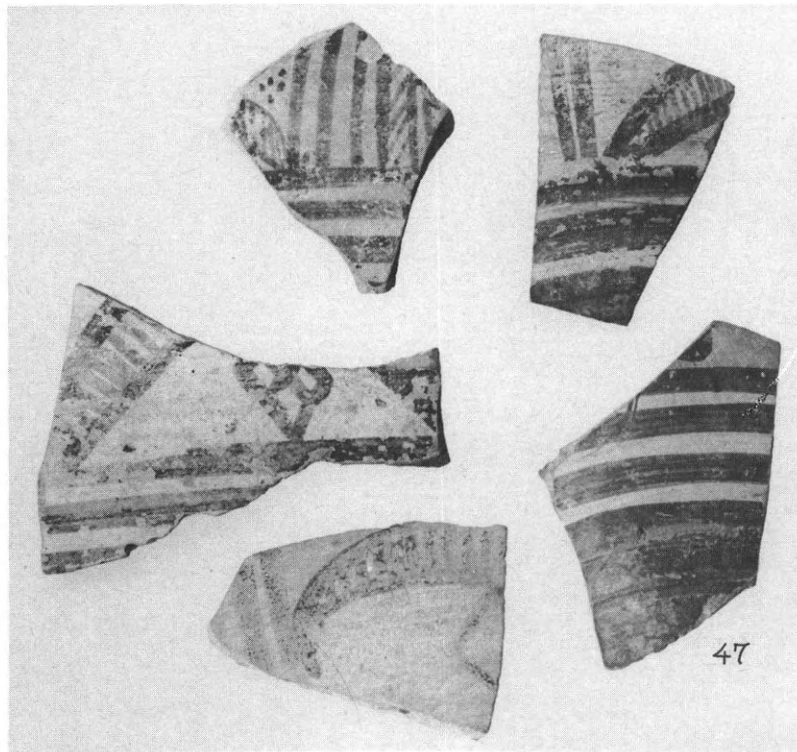

38

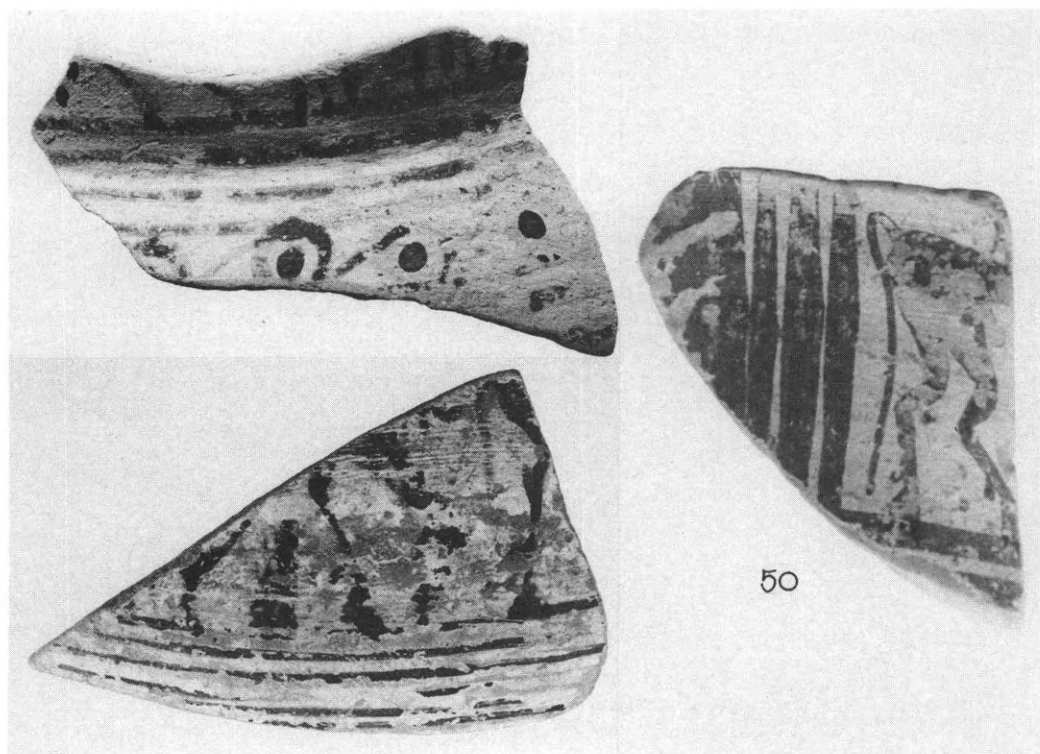

39 - 42

43 - 47

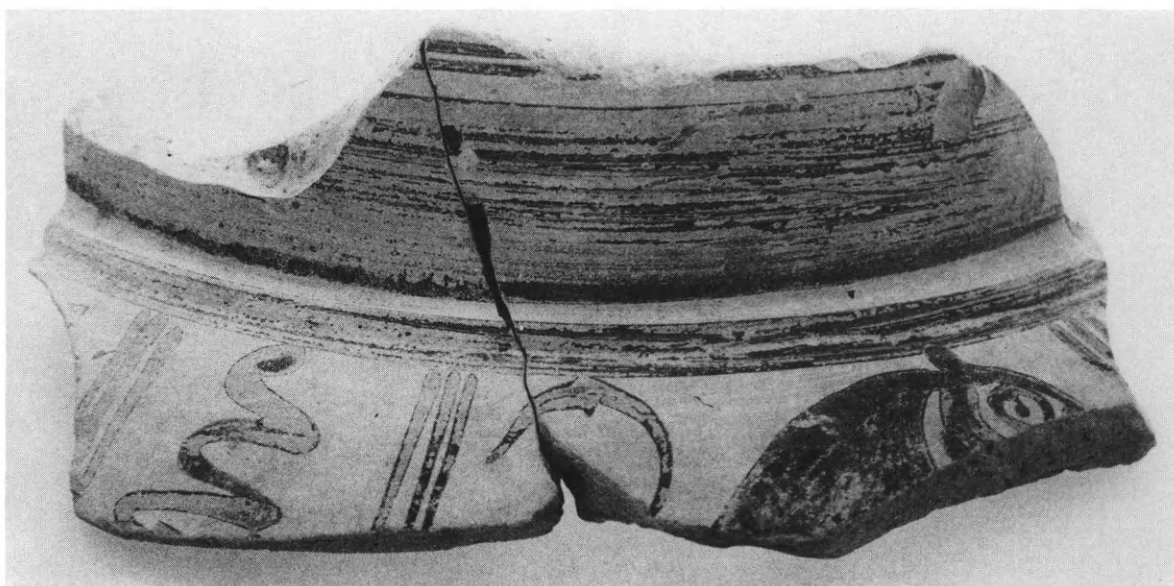

48 - 50

Ἑρέτρια. Ὑστερογεωμετρικὴ κεραμική.

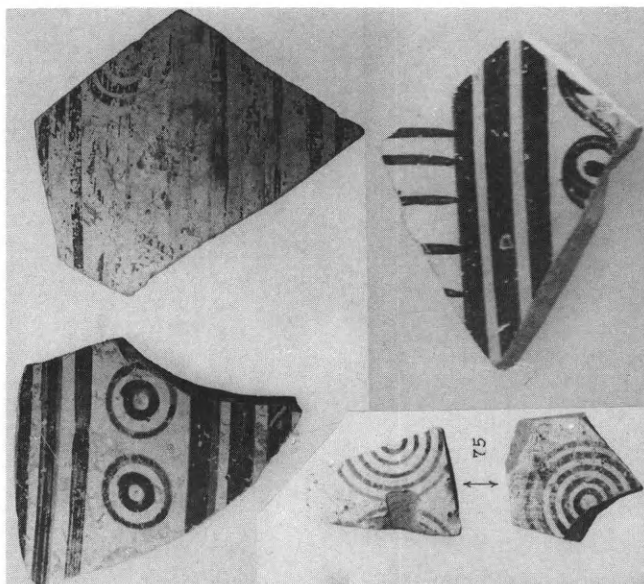

51 - 54

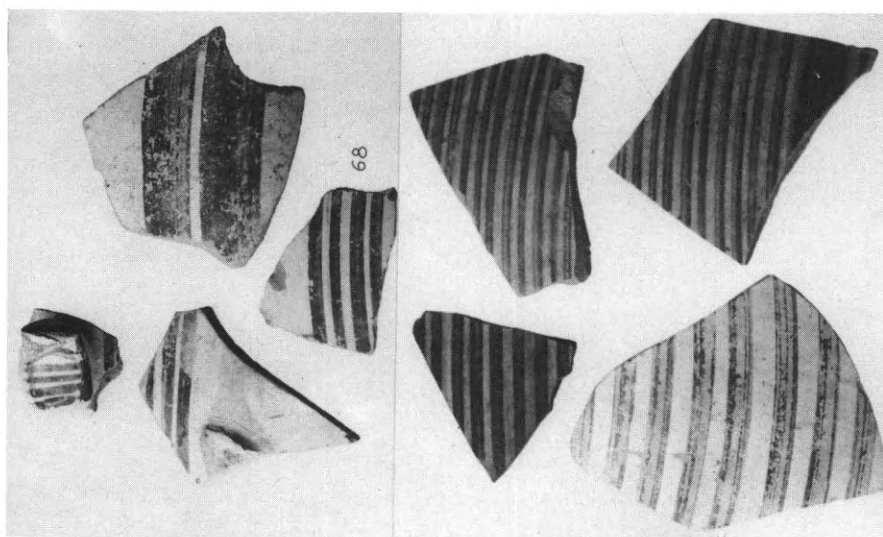

55

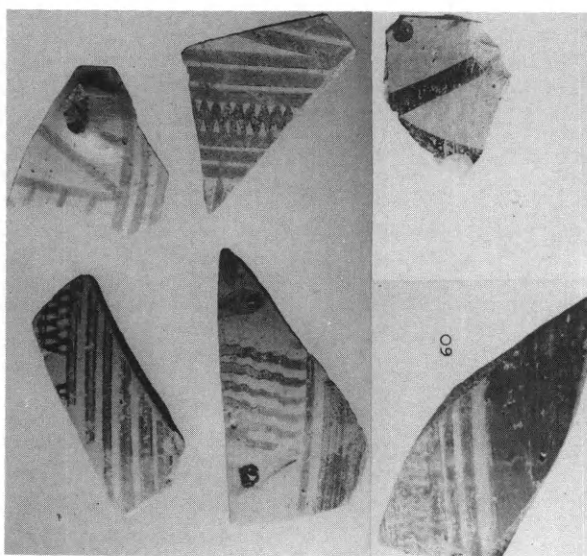
Ἑρέτρια. Ὑστερογεωμετρικὴ κεραμική.

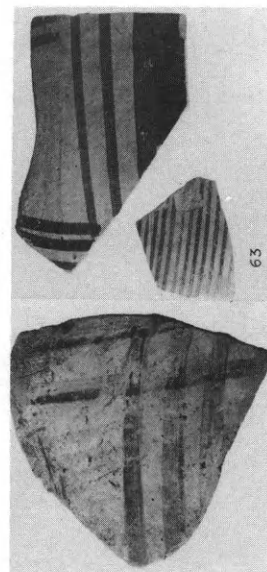
73 - 76

65 - 72

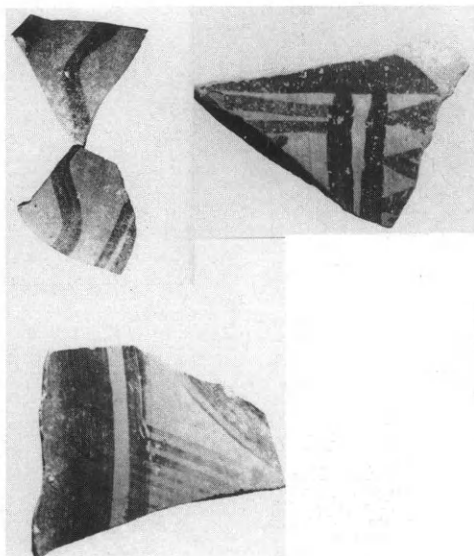

56 - 61

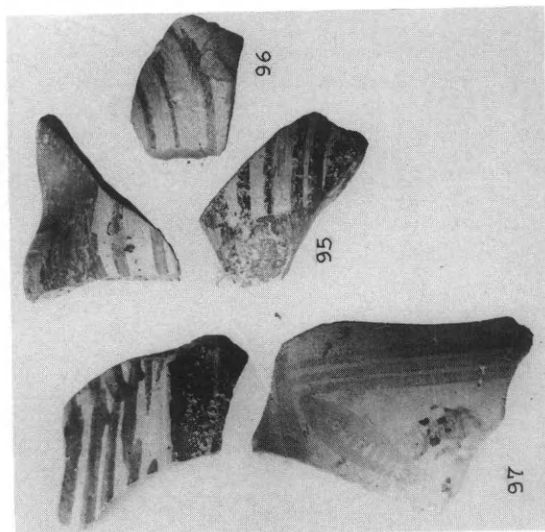

62 - 64

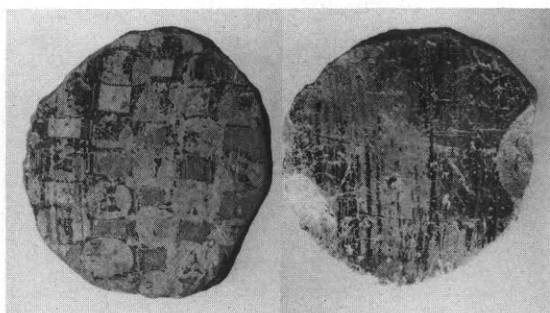
Ἑρέτρια. Ὑστερογεωμετρικὴ κεραμική.

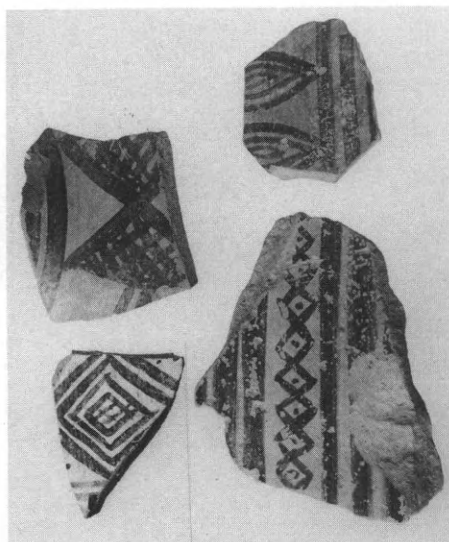
90 - 92

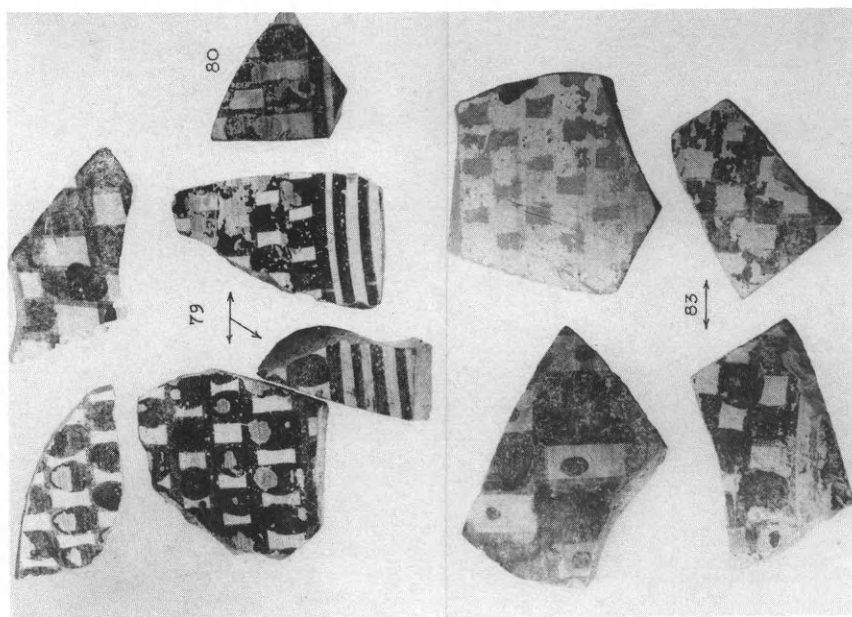
93 - 97

84 - 85

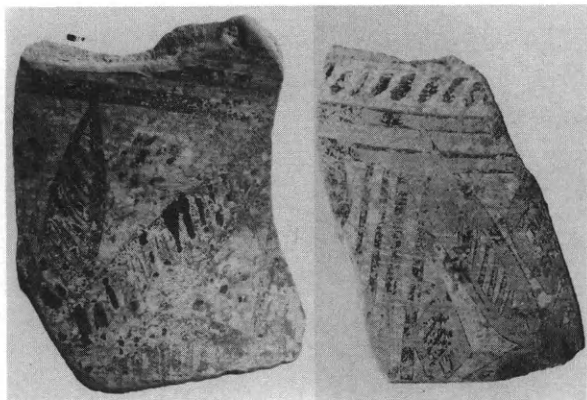

86 - 89

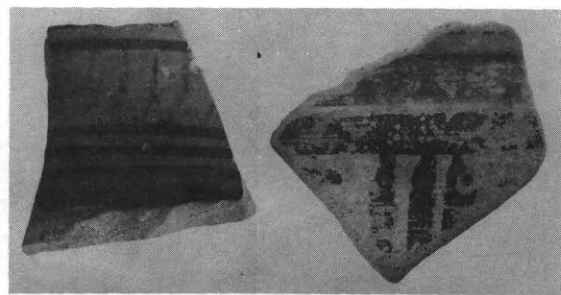

77 - 83

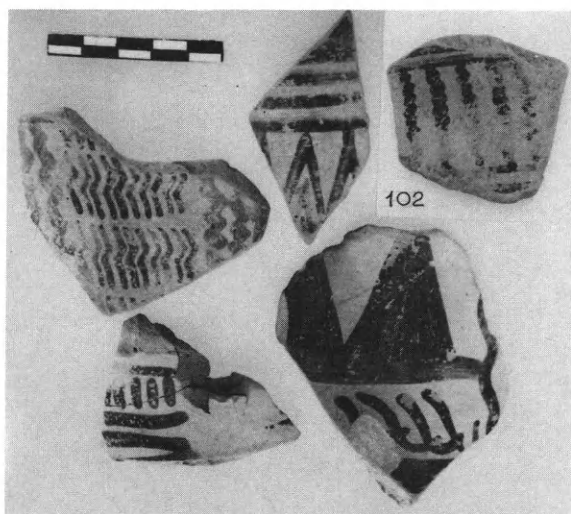

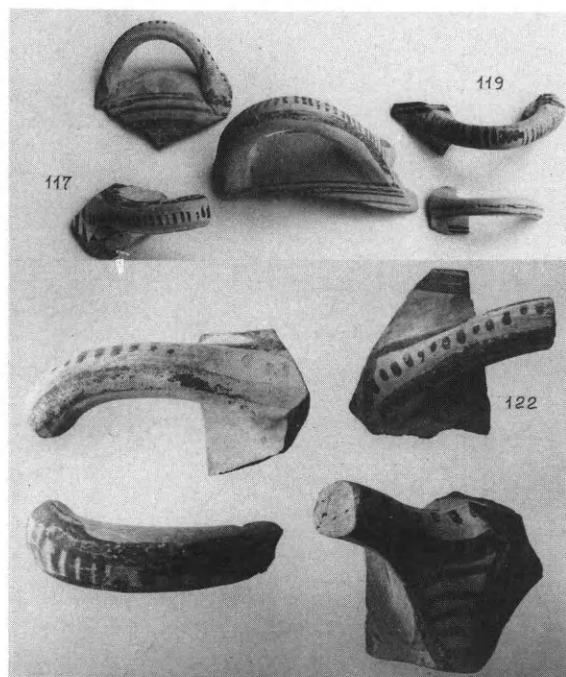
98 - 99

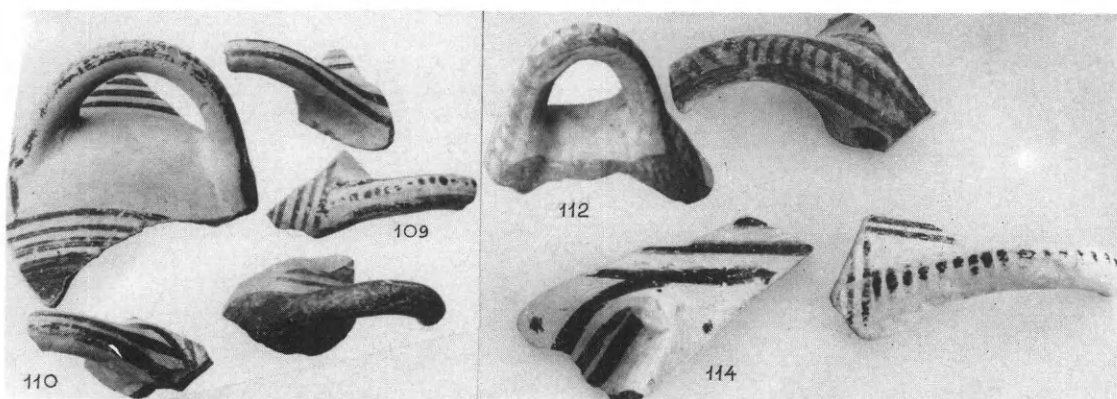
105 - 106

100 - 104

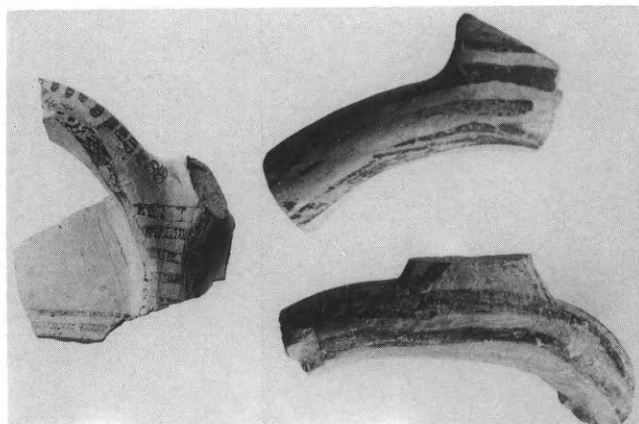
116 - 124

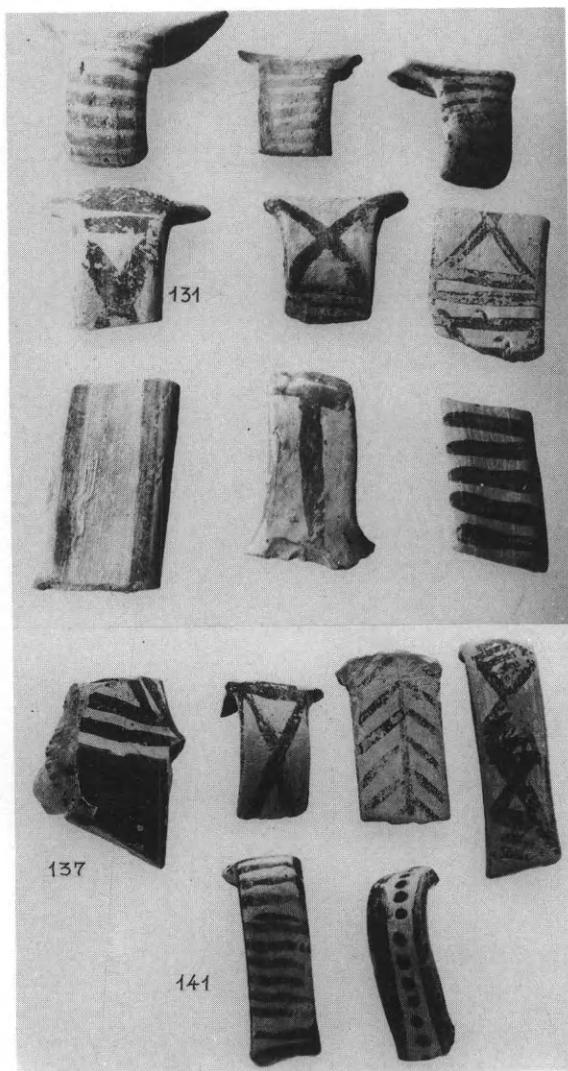
107 - 115

Ἑρέτρια. Ὑστερογεωμετρικὴ κεραμική.

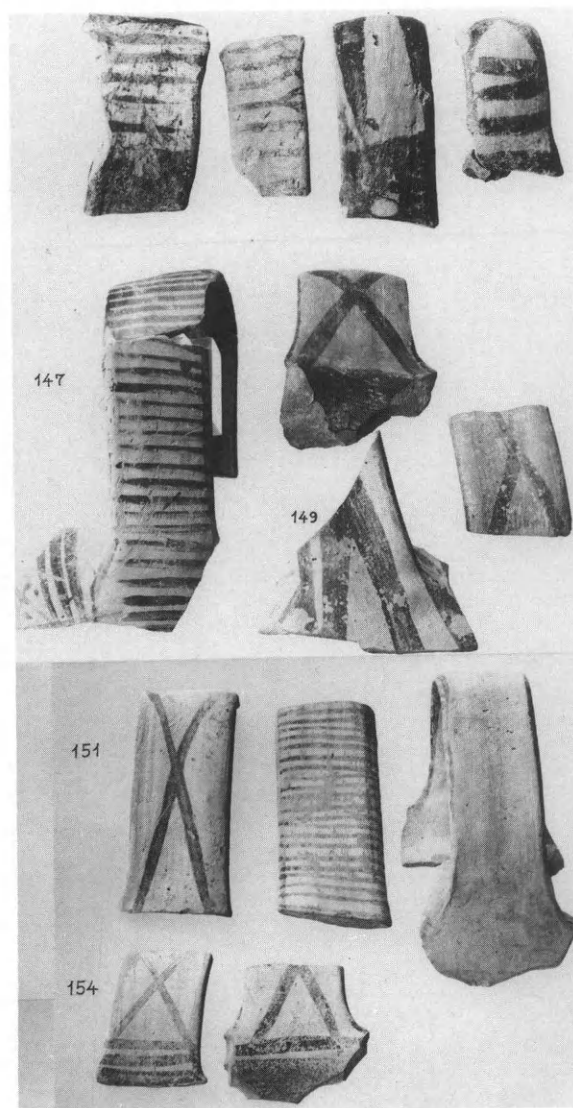

125 - 127

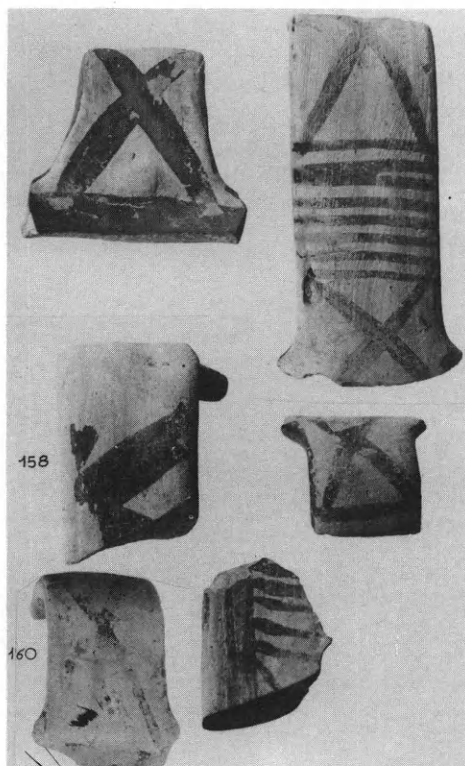

128 - 142

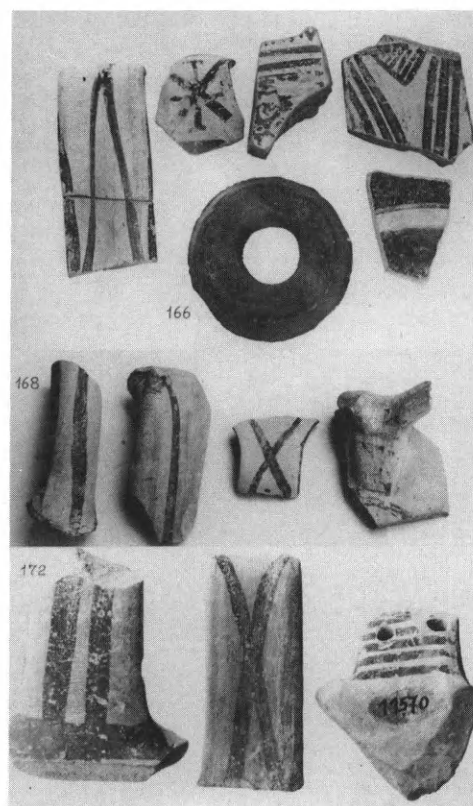

143 - 155

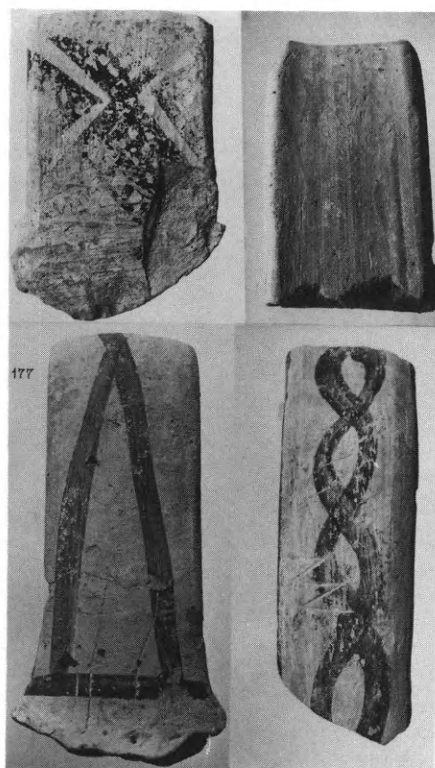
Ἑρέτρια. Ὑστερογεωμετρικὴ κεραμική.

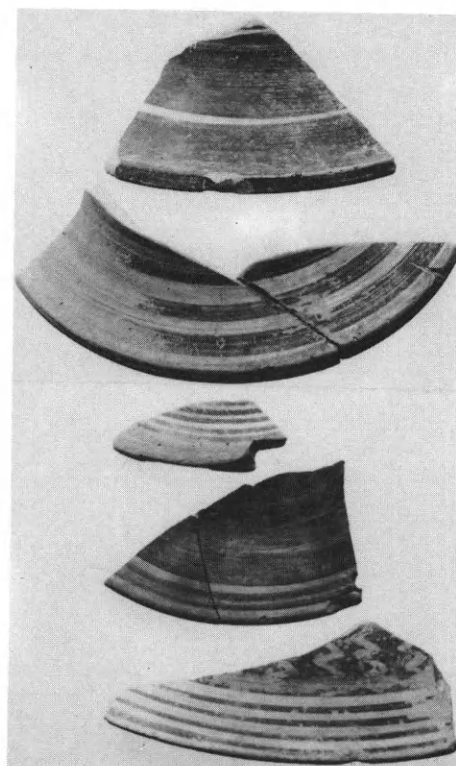
156 - 161

162 - 174

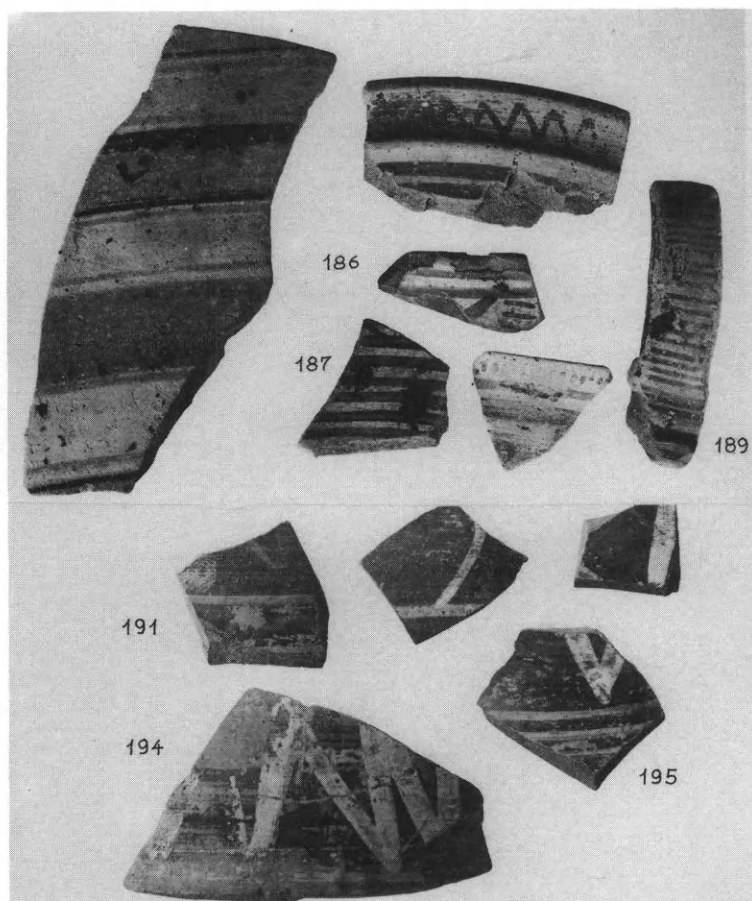

175 - 178

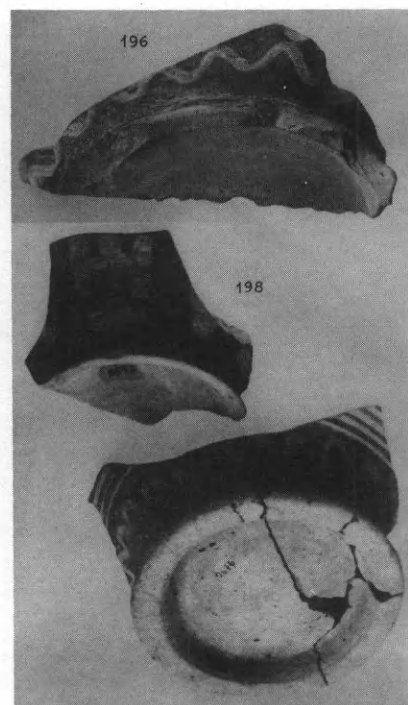

179 - 183

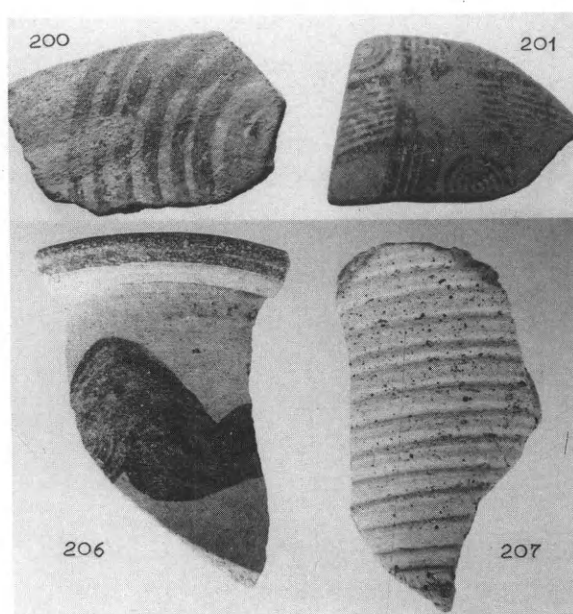
Ερέτρια. Ύστερογεωμετρική κεραμική.

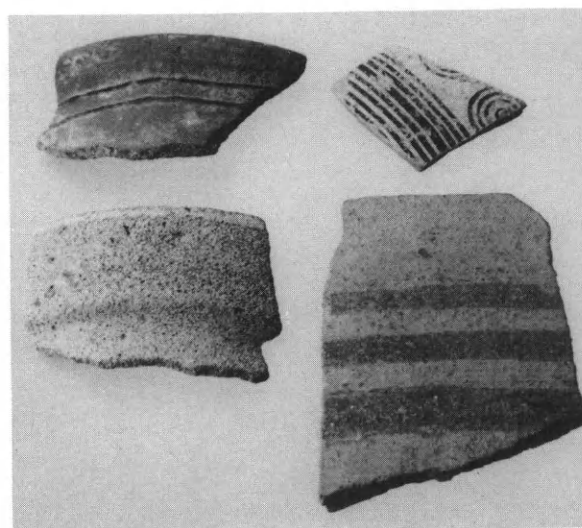
184 - 189, 191 - 195

196, 198 - 199

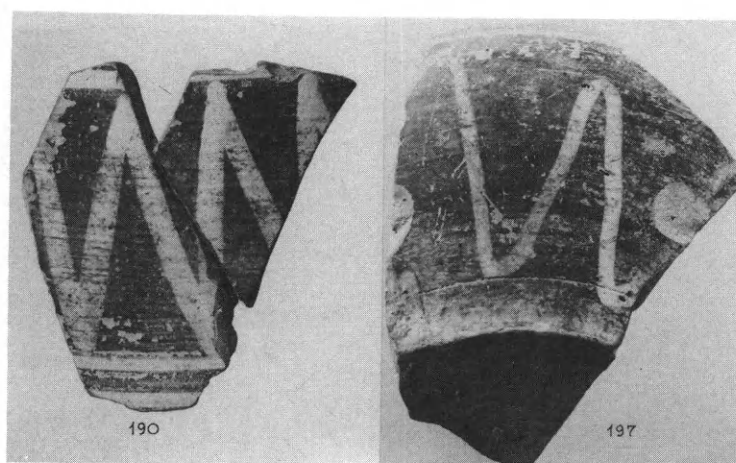
200 - 201, 206 - 207

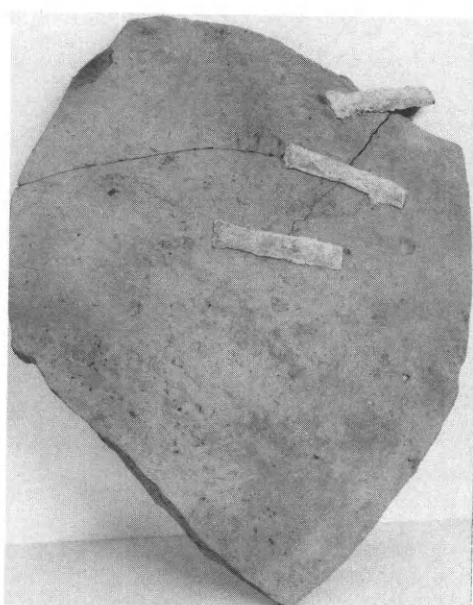
202 - 205

Ἑρέτρια. 184 - 199: Ὑπογεωμετρικὴ κεραμικὴ. 200, 201, 203: Κυπριακὰ ἐπίσакта. 202, 204 - 207: Θραύσματα χονδροειδῶν ἀγγείων.

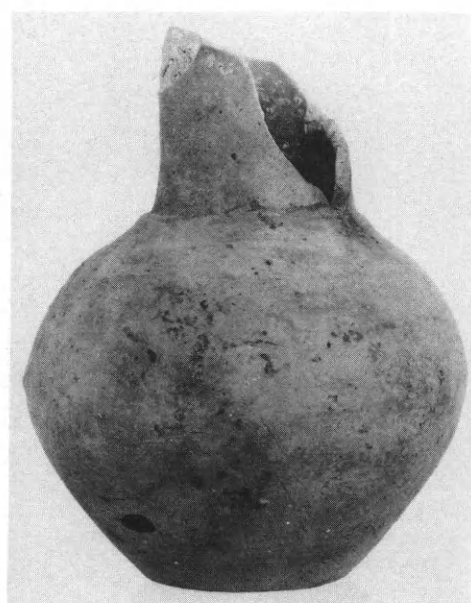
190, 197

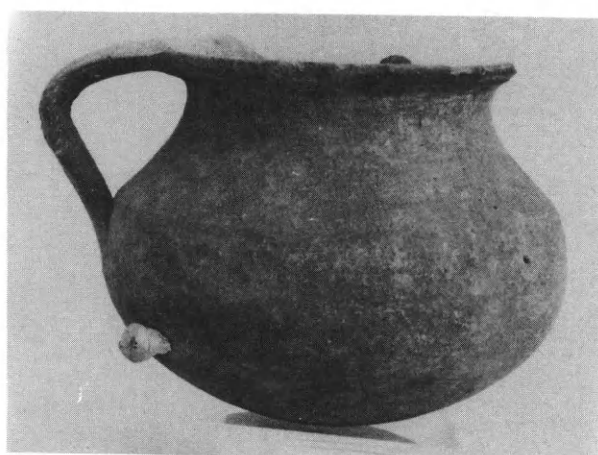
208 (δψις)

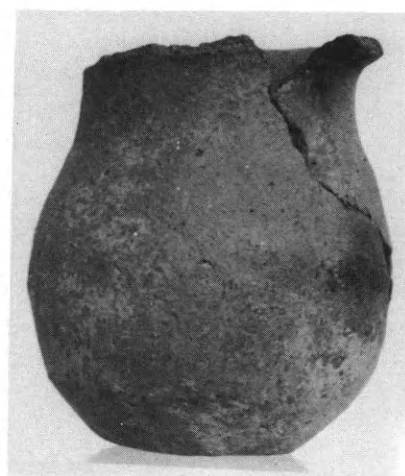
208 (τομή)

209

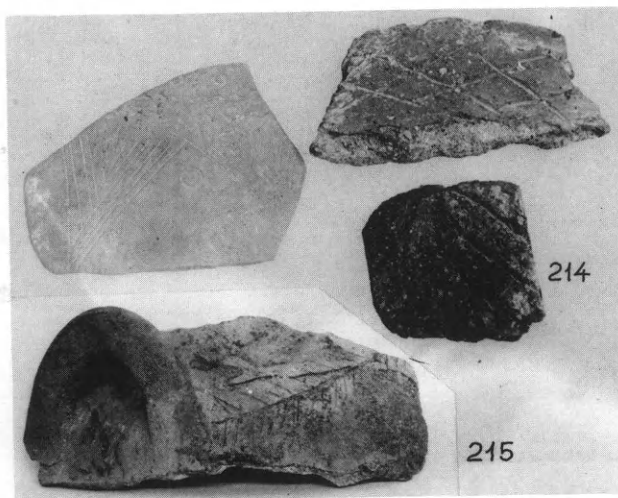

210

211

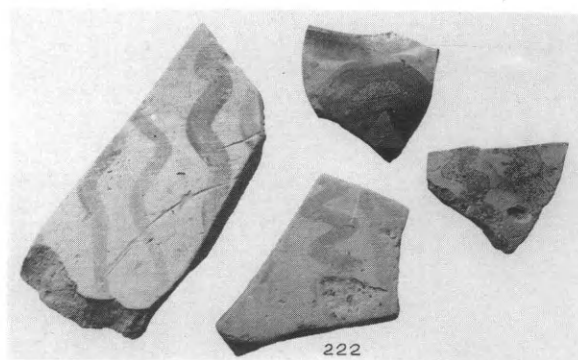
Ἑρέτρια. 190, 197: Ὑπογεωμετρικὴ κεραμεικὴ. 208 - 211: Χονδροειδῆ ἀγγεῖα.

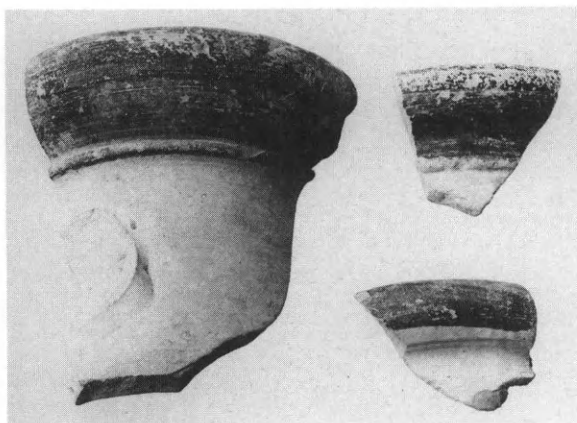
212 - 215

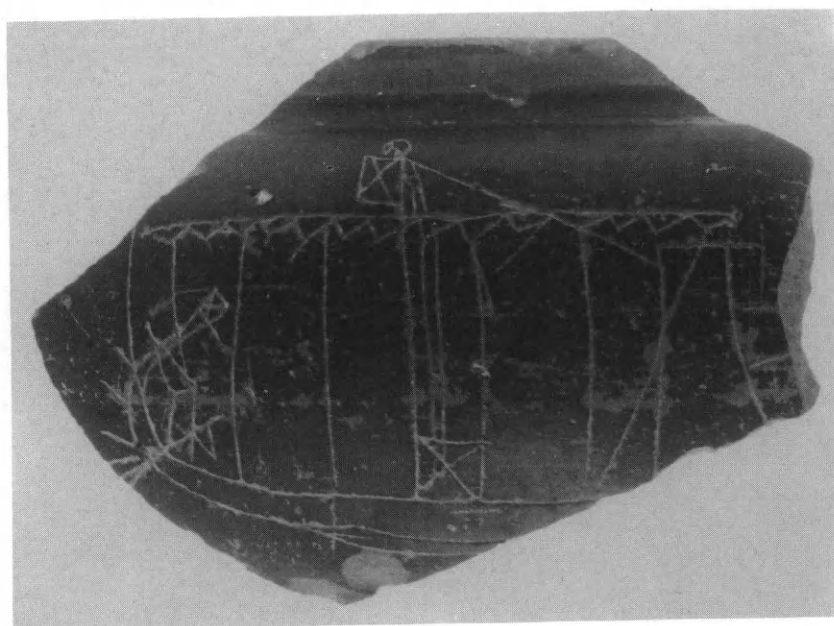
216

220 - 223

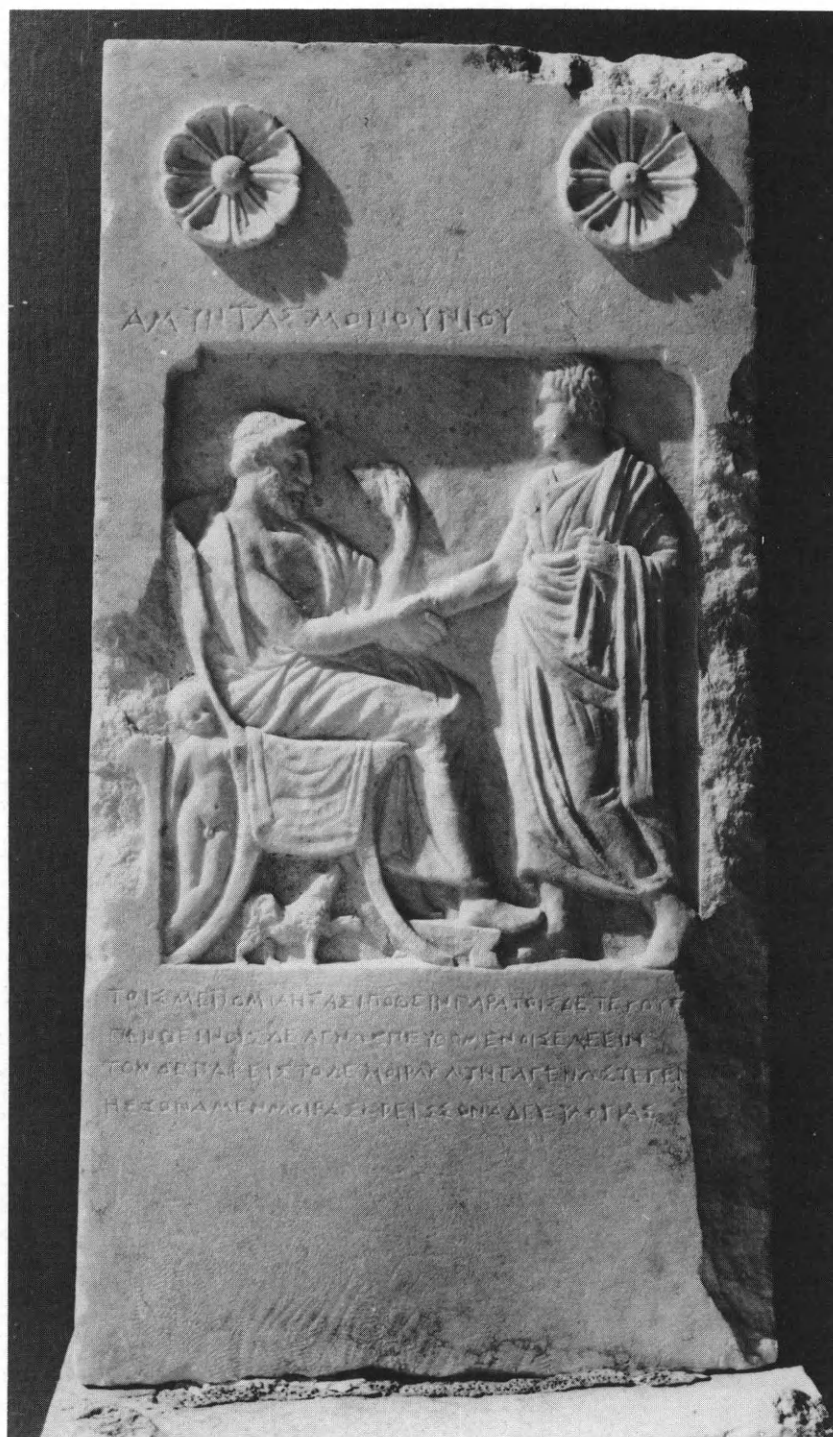
217 - 219

224

Ἑρέτρια. 212 - 216: Χονδροειδῆ ἀγγεῖα μετ' ἐγχαρακτοῦ διακόσμου. 217 - 223: Ὑστερογεωμετρικοὶ ἀμφορεῖς.
224: Χάραγμα πλοίου ἐπὶ ὕστερογεωμετρικοῦ σκύφου.

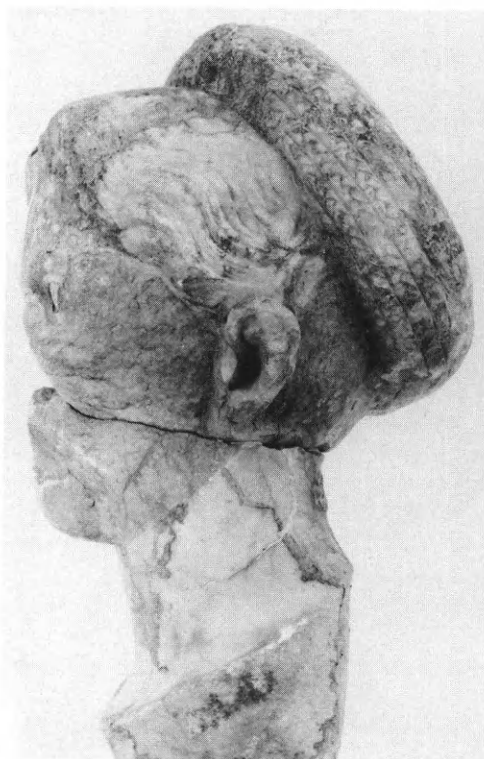
Ἀμφίπολη. Ἐπιτύμβια στήλη (Λ. 199) τοῦ Ἀμύντα Μονουνίου.

α - γ. Γυναικείο κεφάλι EM 4911.

α

β

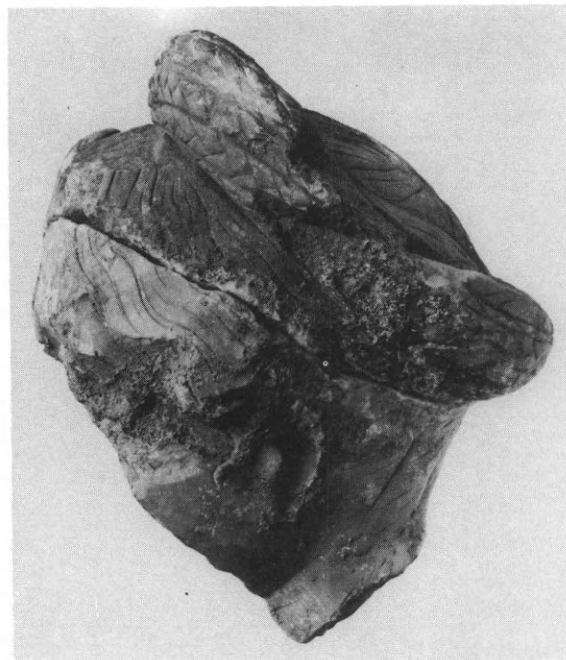

γ

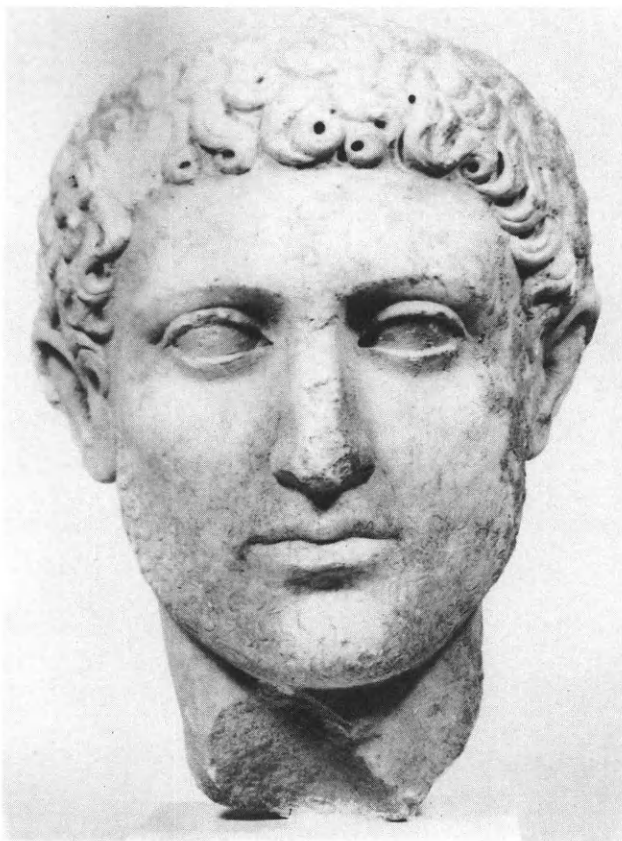
δ

α - δ. Γυναικείο κεφάλι ΕΜ 4912.

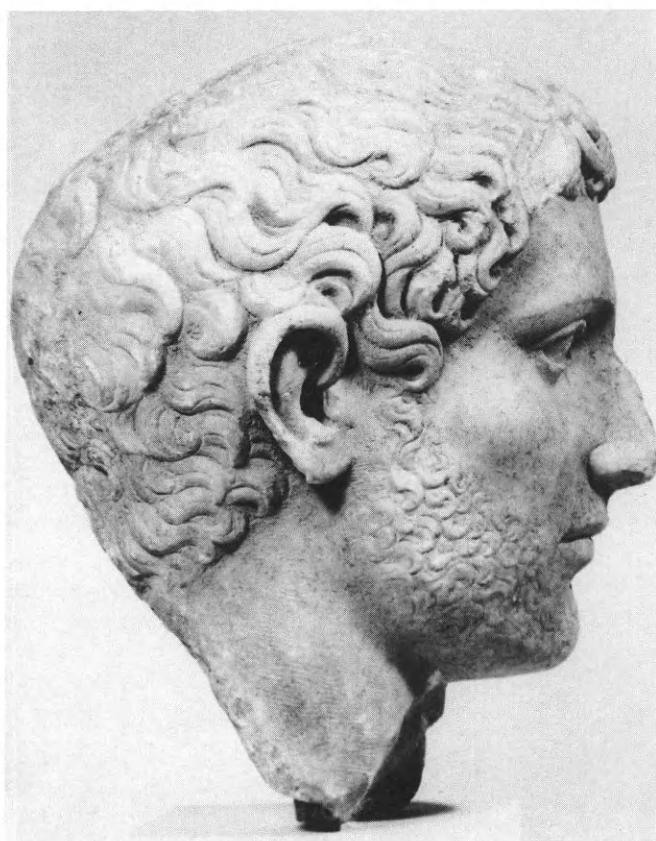

α - γ. Γυναικείο κεφάλι EM 5612.

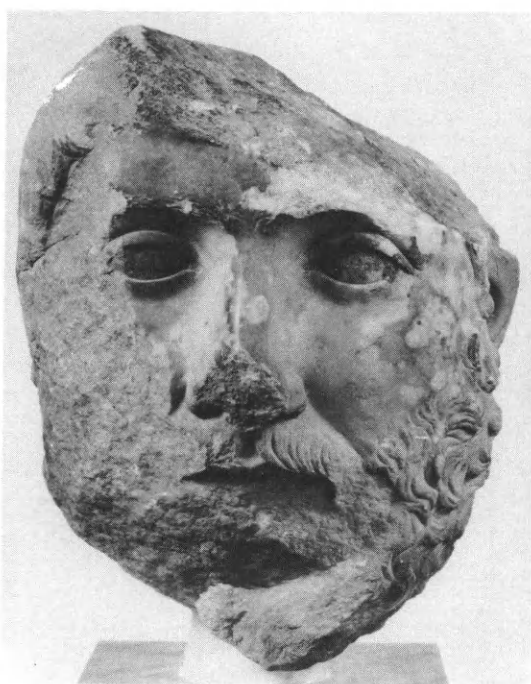

α

β

γ

δ

α - β. Κεφάλι νέου άντρα EM 5350. γ - δ. Άνδρικό κεφάλι EM 531.

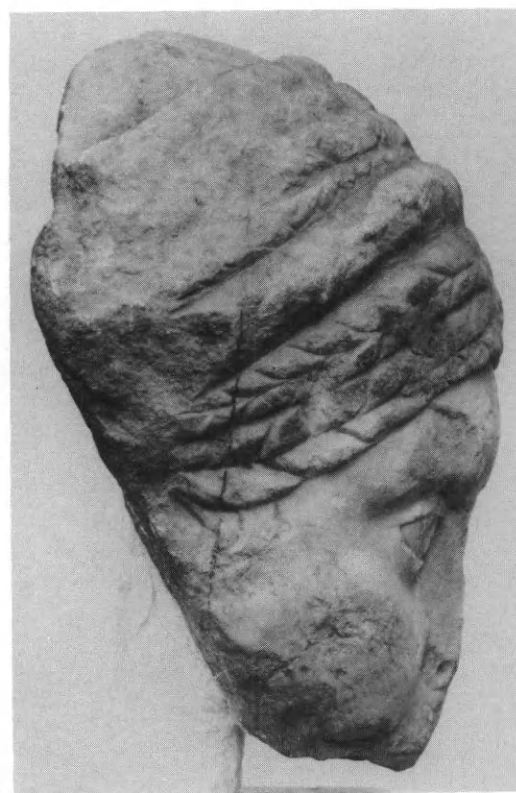
α

β

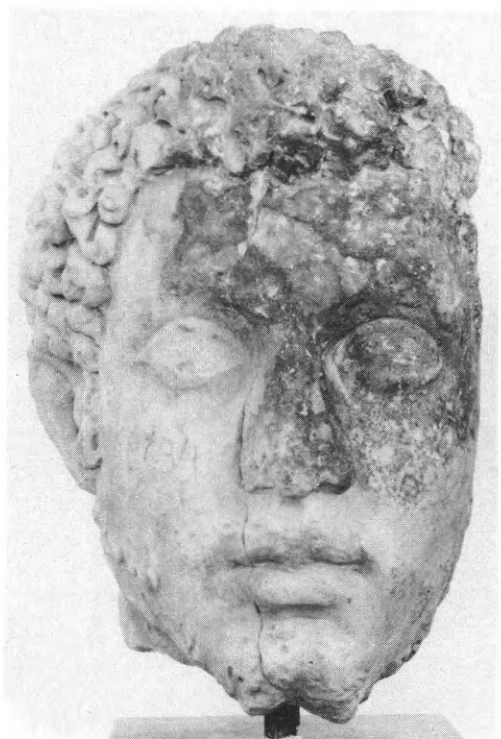

γ

δ

α - β. Γυναικείο κεφάλι EM 5633. γ - δ. Θραύσμα γυναικείου κεφαλιού EM 2141.

α

β

γ

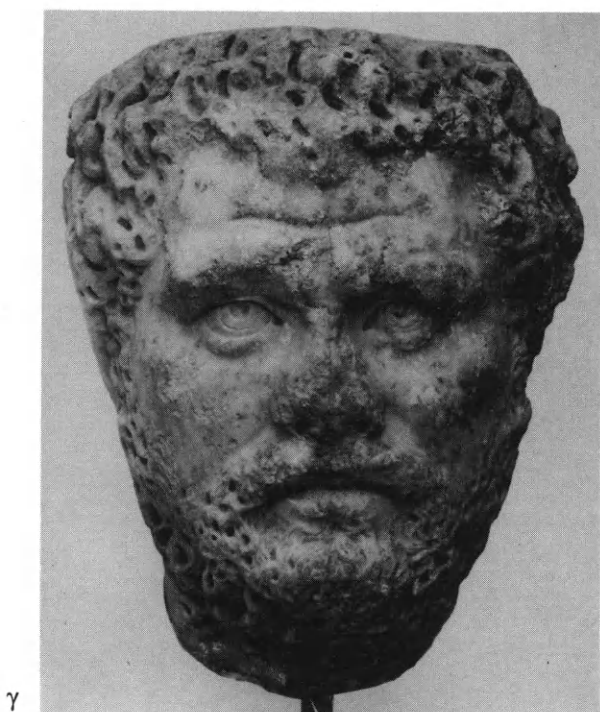
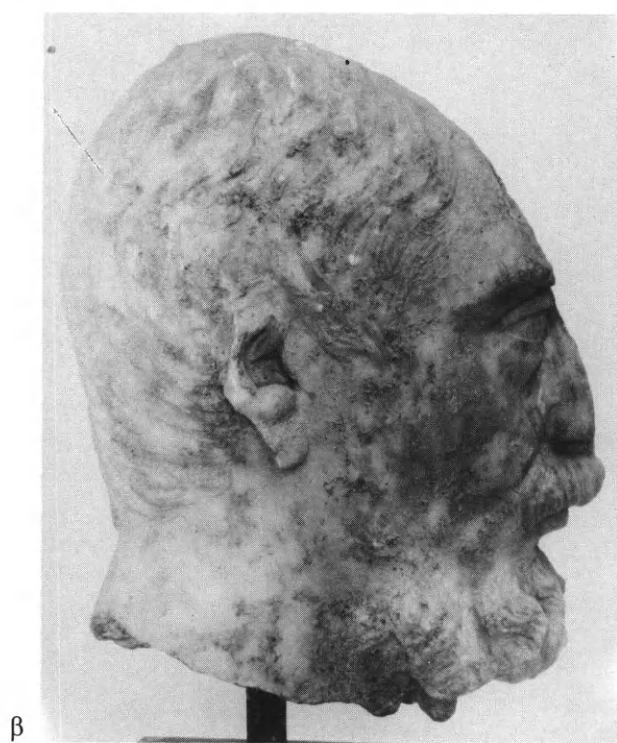
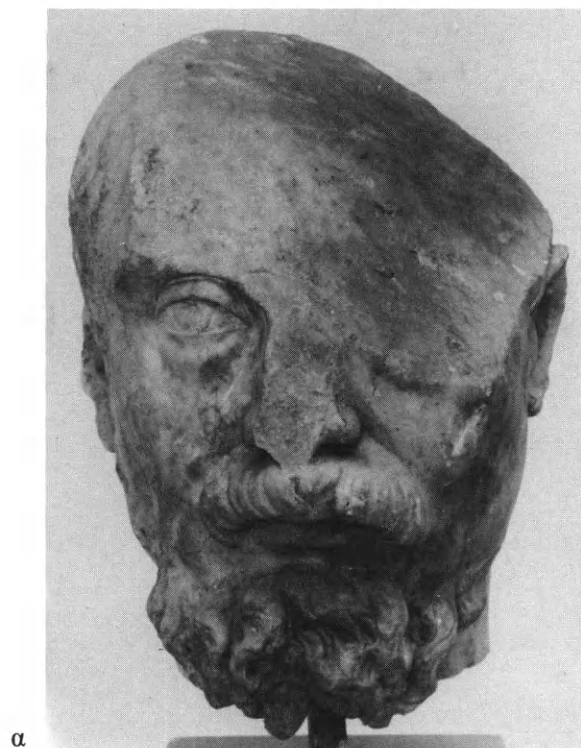
δ

α - β. Κεφάλι νέου άντρα EM 634. γ - δ. Ήμιοργο κεφάλι EM 2240.

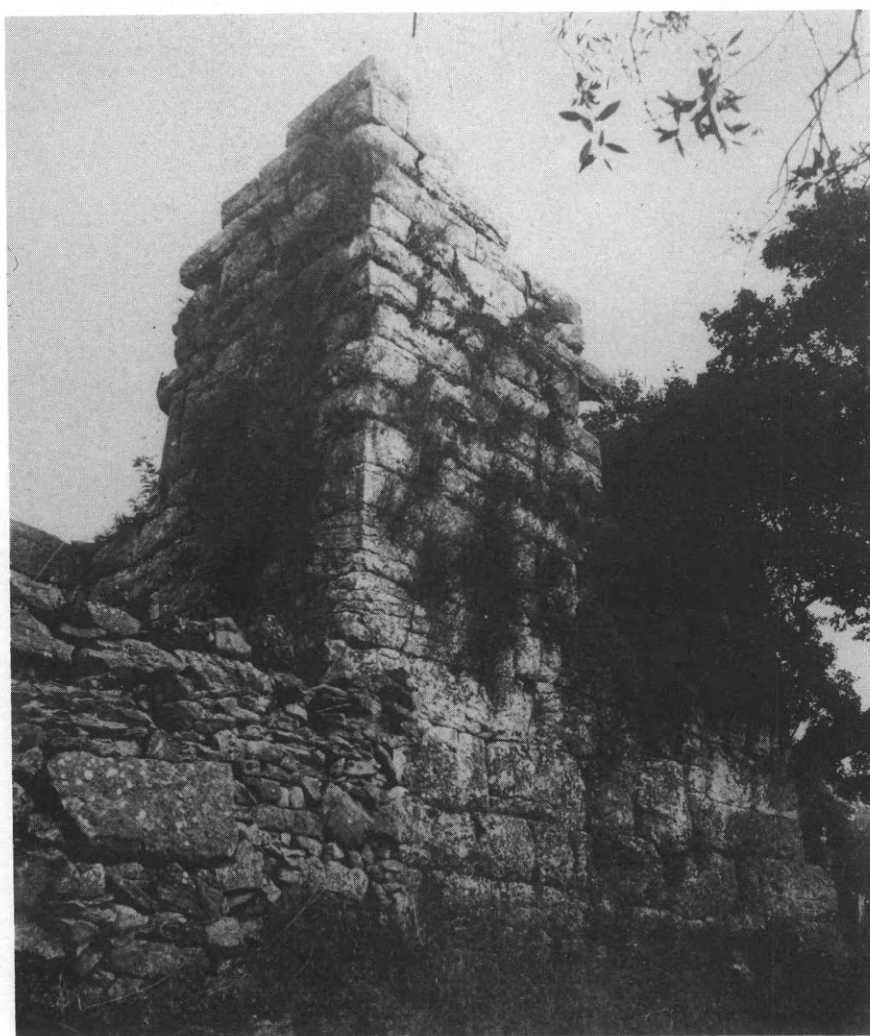

α - γ. Γυναικείο κεφάλι EM 3001.

α - β. Κεφάλι EM 504. γ - δ. Κεφάλι νέου άντρα EM 1764.

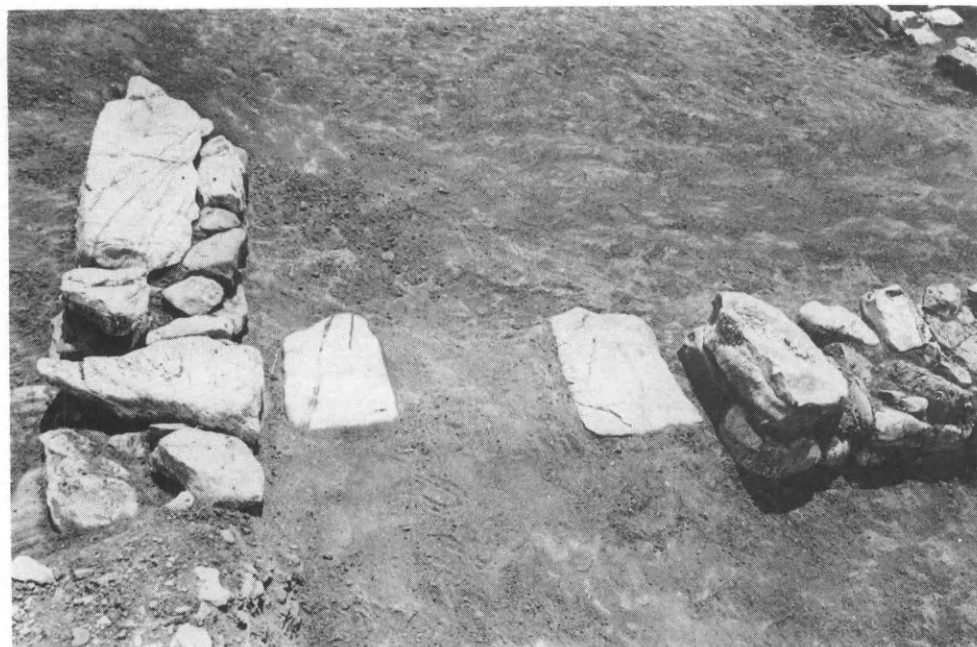

α. Ὁ λόφος Στυλάρι ἀπὸ τὸ χωριὸ Κοπανάκι. β. Ὁ χυρωματικὸς πύργος στὸ Στυλάρι.

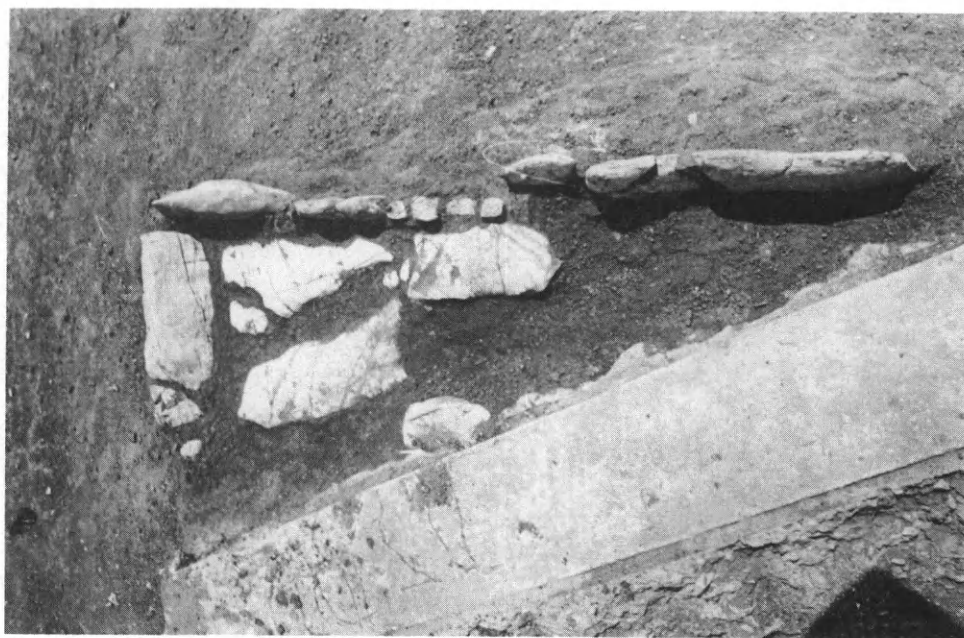
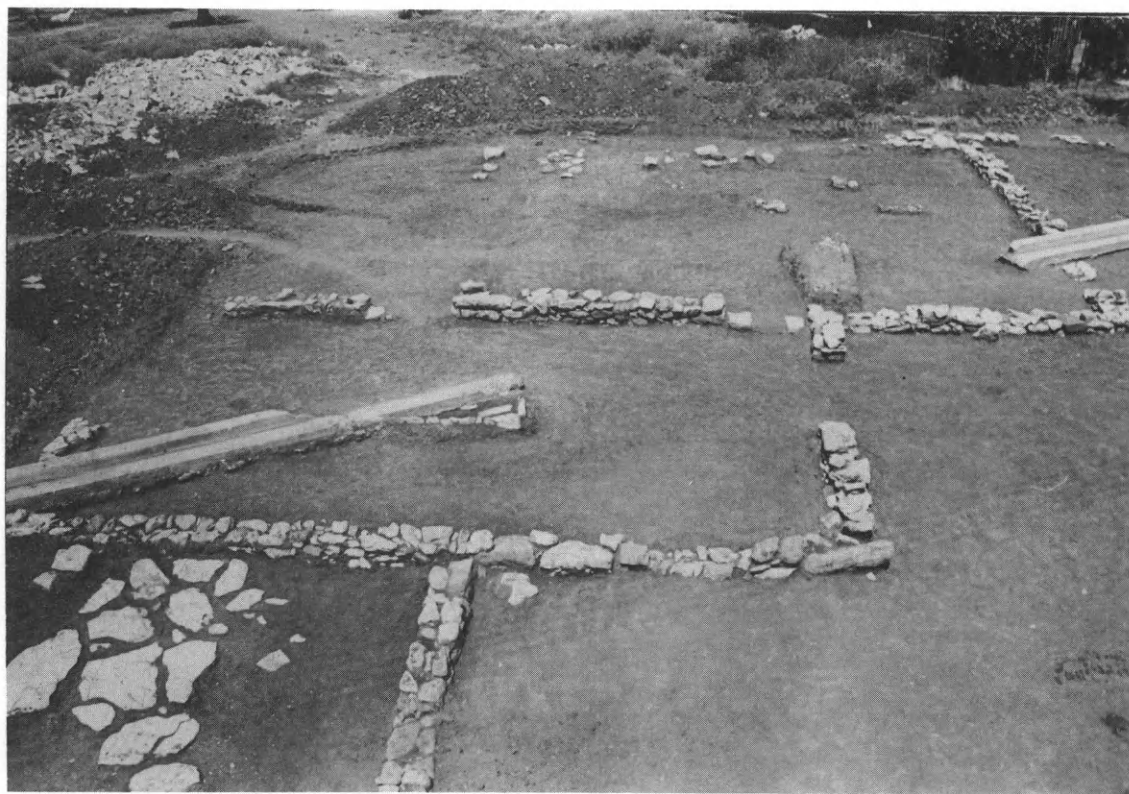

α. Ὁ χώρος ΙΙΙ ἀπὸ Ἀ. β. Μερικὴ ἄποψη τοῦ χώρου ΙΙΙ.

α. Ἡ εἴσοδος τοῦ χώρου IV. β. Ἀποψη τοῦ στρώματος καταστροφῆς τοῦ χώρου IV μὲ τὰ δύο πιθάρια στὴ θέση τους.

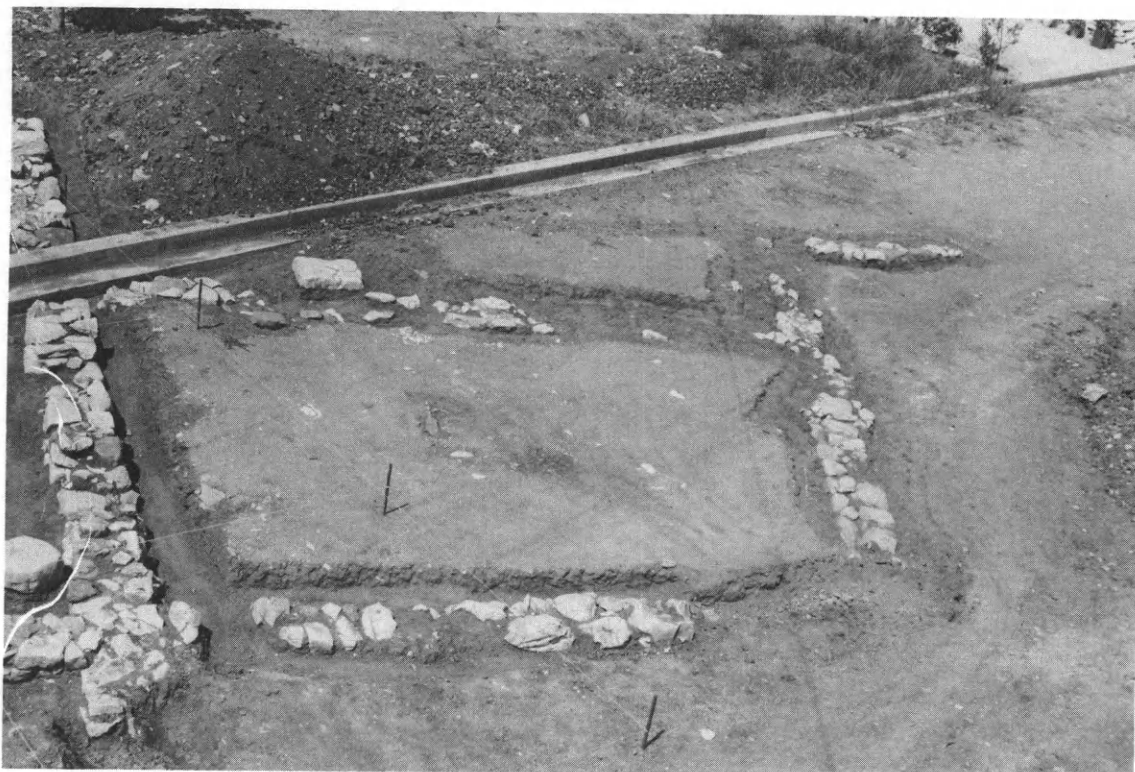
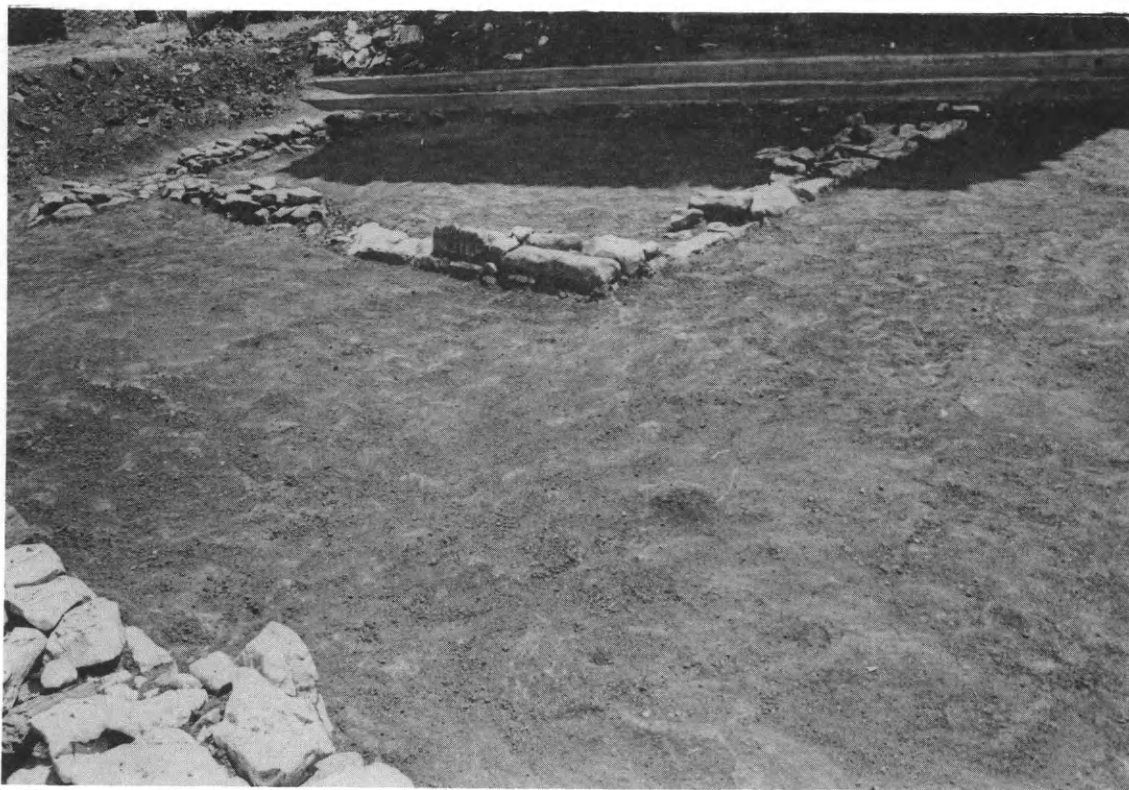
α. Ὁ χώρος VI με τὴν ἐστία στὸ κέντρο (μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ στρώματος καταστροφῆς). β. Ἡ λίθινη κατασκευὴ (ἐστία) στὸ κέντρο τοῦ χώρου VI.

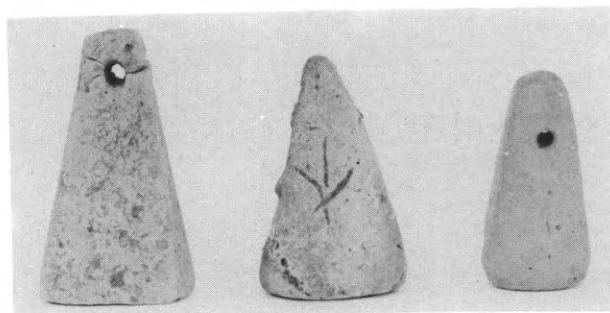

α. Λεπτομέρεια τοῦ στρώματος καταστροφῆς στὸ δωμάτιο VI. β. Ὁ χώρος VII μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ στρώματος καταστροφῆς.

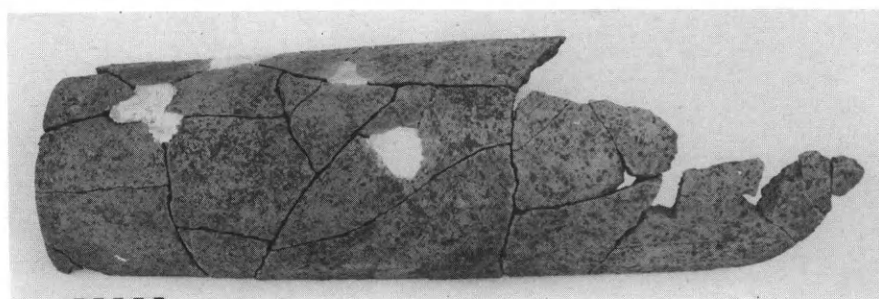

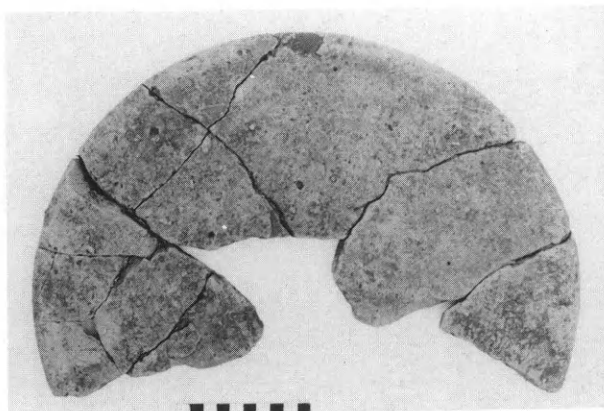
α. Ὁ χώρος X ἀπὸ Δυτικά. β. Ὁ χώρος XI ἀπὸ ψηλά.

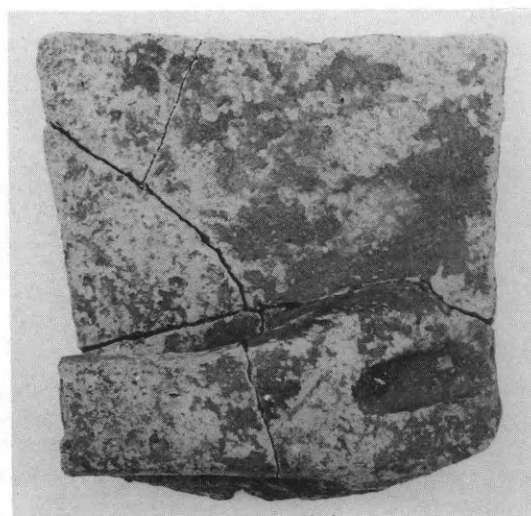
α

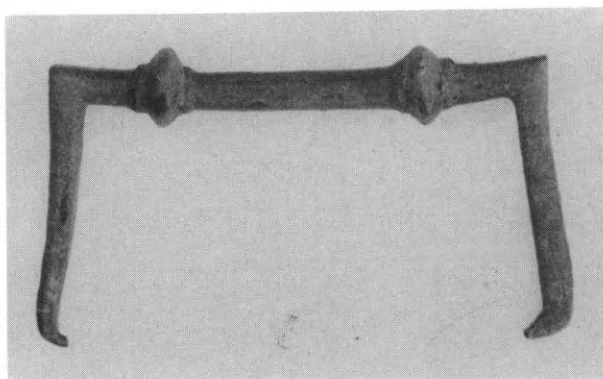
β

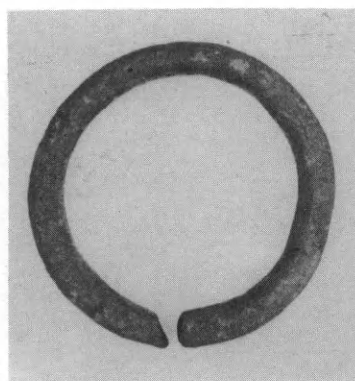
γ

δ

ε

στ

ζ

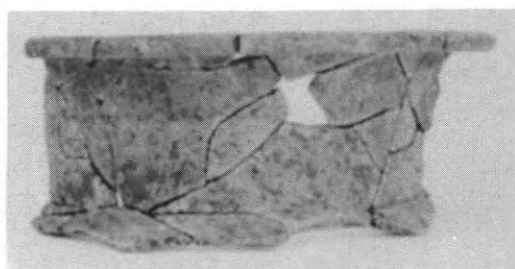
α. Βαρίδια 3025, 3024, 3023. β. Καλυπτήρας λακωνικός. γ - δ. Καπάκια πίθων 3068 και 3074. ε. Χάλκινη λαβή.
στ. Χάλκινος κρίκος. ζ. Χάλκινη περόνη.

α

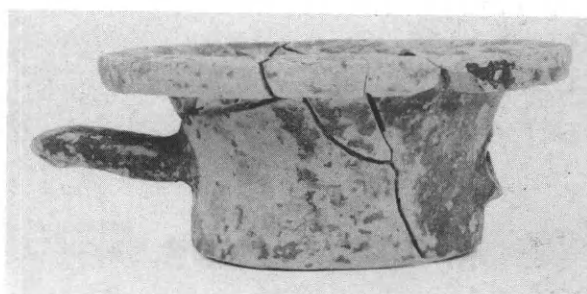
β

γ

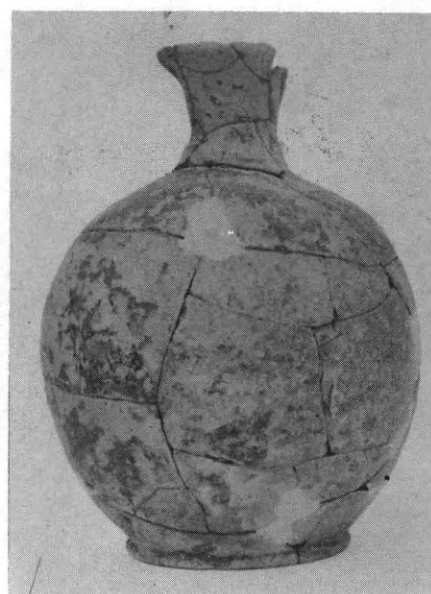
δ

ε

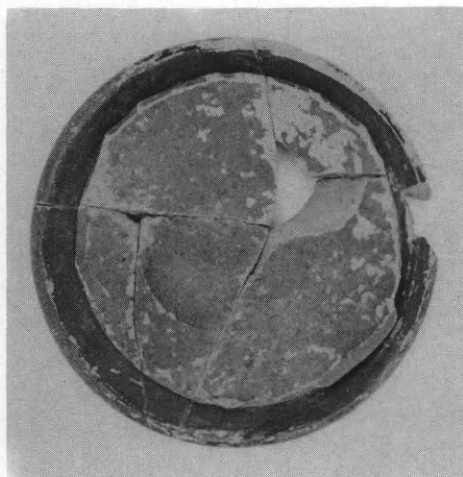
στ

ζ

α. Ύδρία 3005. β - γ. Λαίμοι ὑδριῶν 3006, 3007. δ - ε. Ἀμφορεῖς 3021, 3022. στ - ζ. Οἰνοχόες 2987, 2988.

α

β

γ

δ

ε

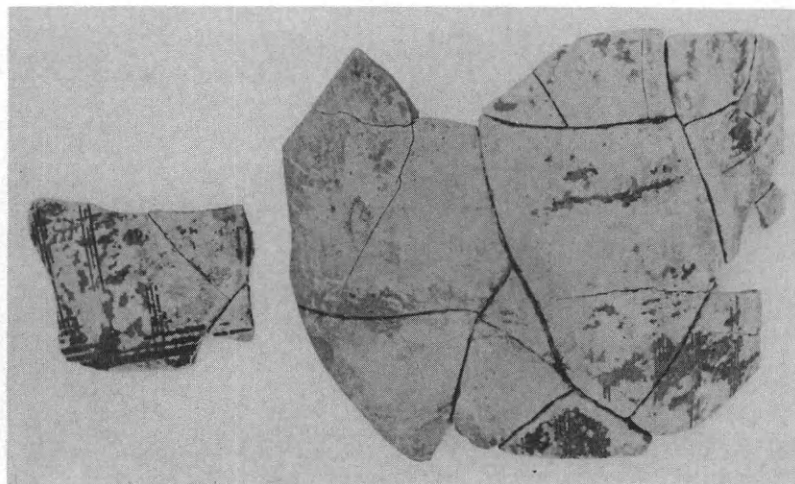
α. Βάση οίνοχόης 3027. β. Οίνοχόη 3039. γ. Κάνθαρος 2993. δ. Κύπελλο 3003. ε. Σκύφος 2997.

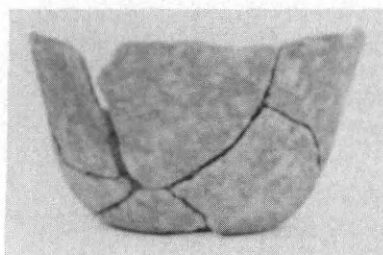
α

β

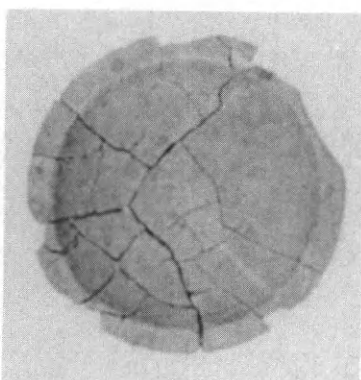
γ

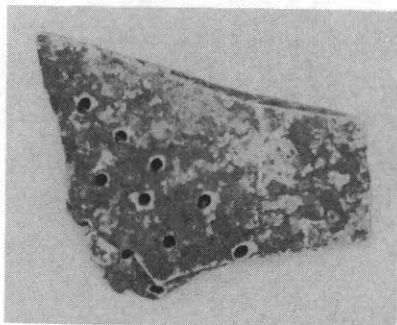
στ

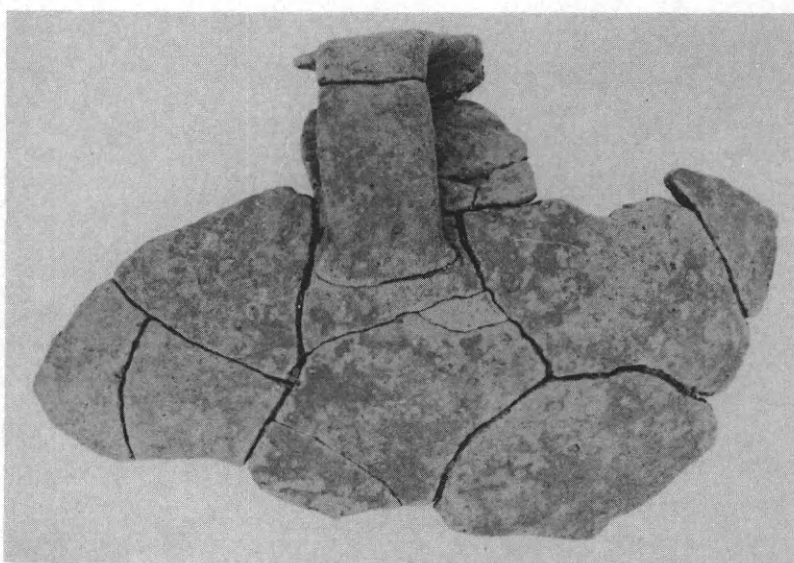
δ

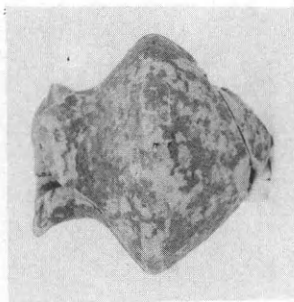
ε

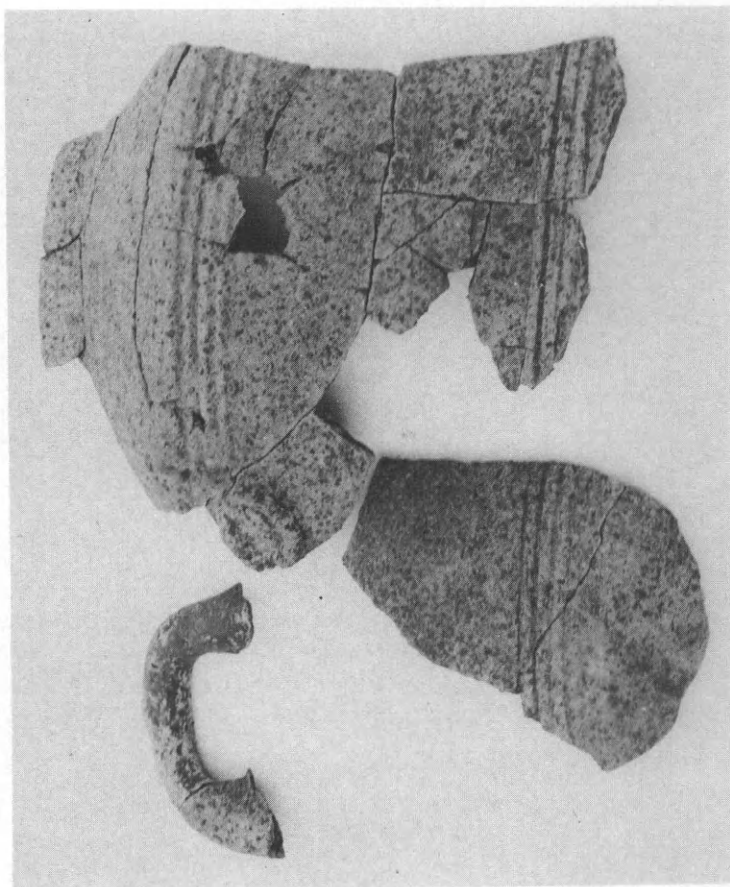
ζ

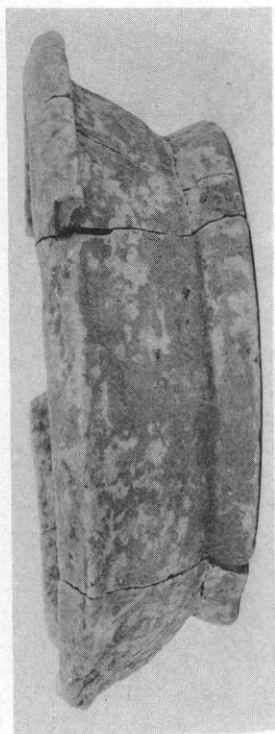
α. Σκύφος 3034. β. Οίνοχόη 3033. γ. Κύπελλο 3028. δ. Πινάκιο 2998. ε. Σουρωτήρι. στ - ζ. Χύτρες 3035, 3036.

γ

ε

α

β

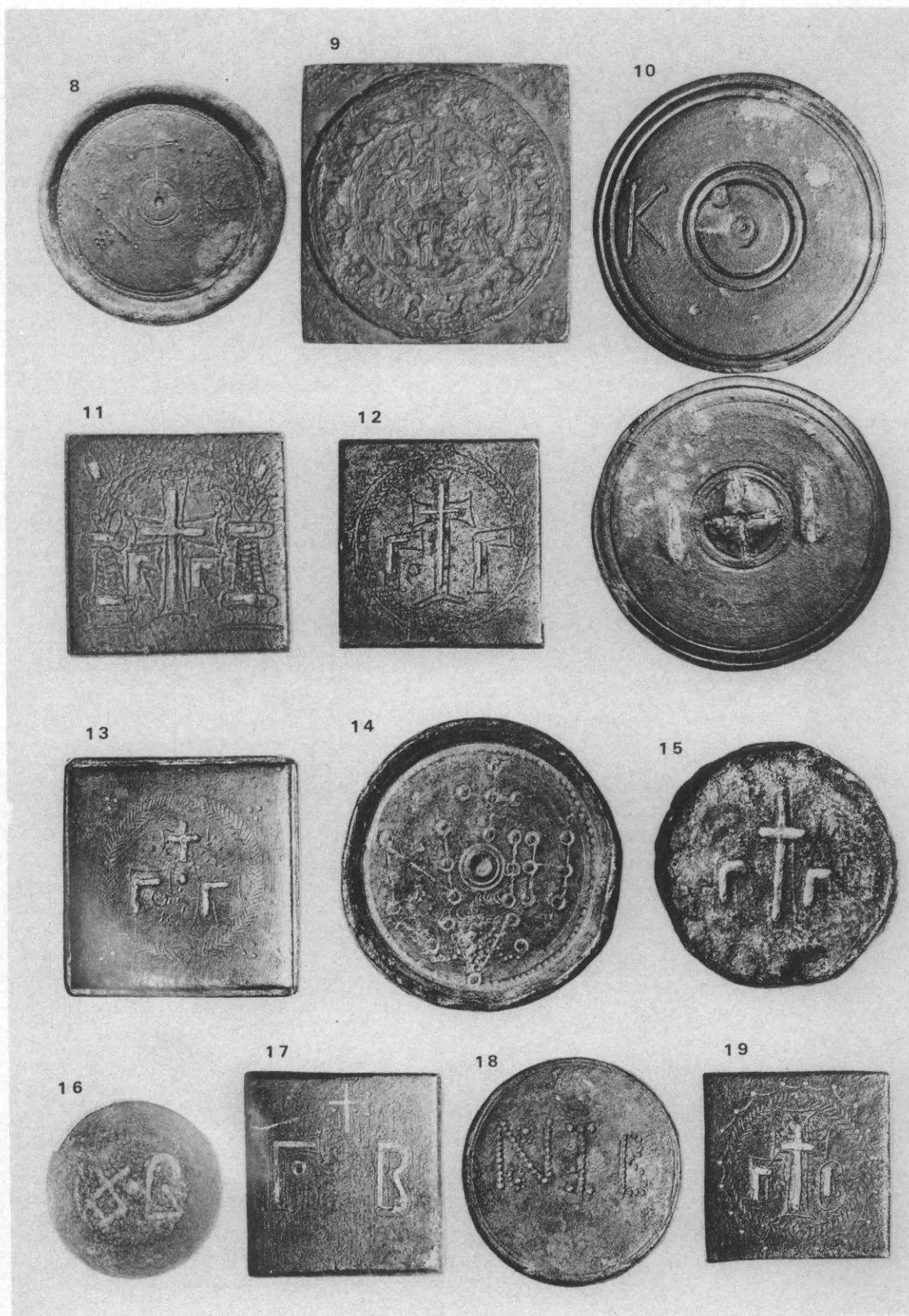
δ

α - β. Ίγδια 2994, 2995. γ. Μικρό άμφικωνικό άγγείο 3037. δ - ε. Κομμάτια πίθου άρ. κατ. 55.

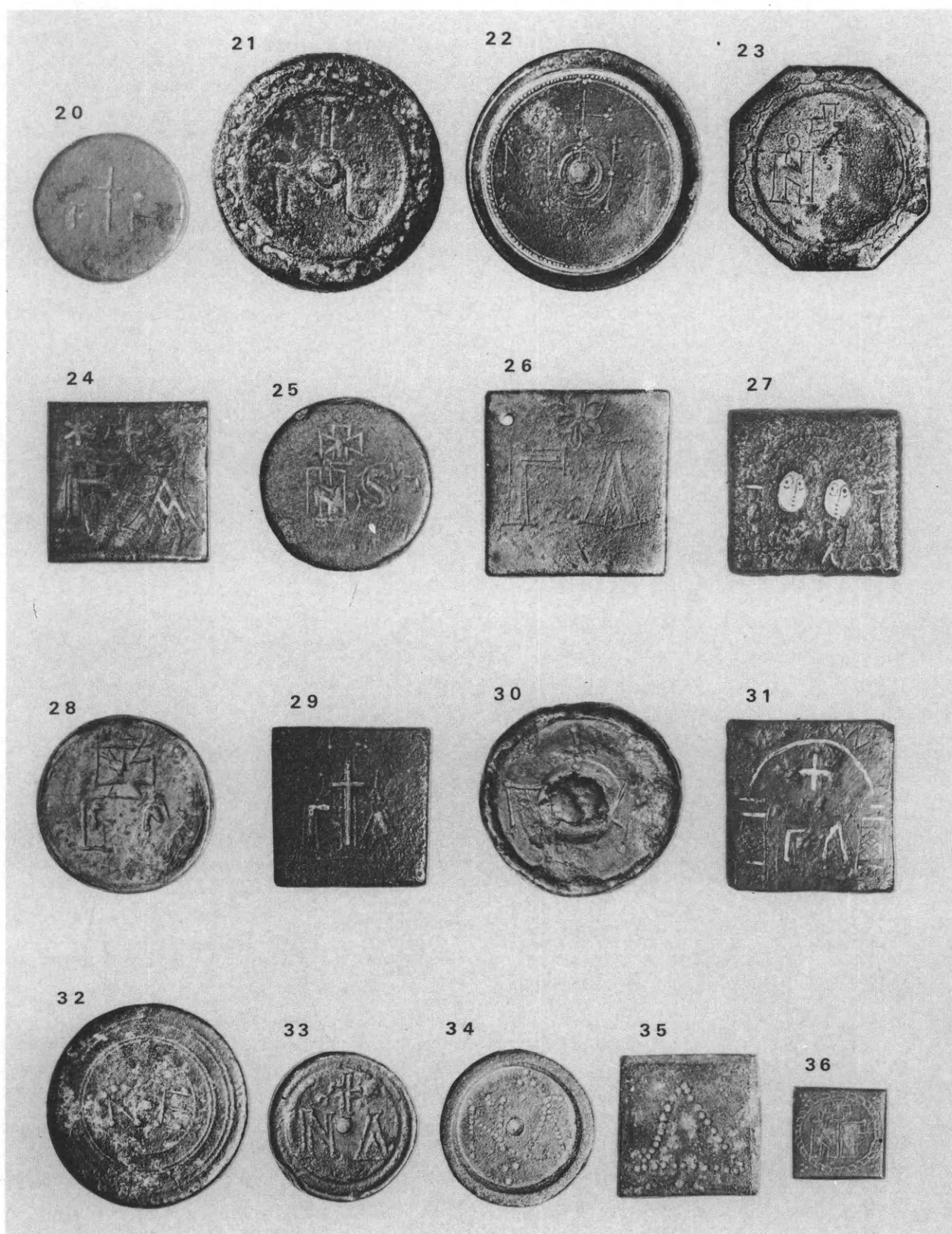
Βυζαντινά σταθμιά.

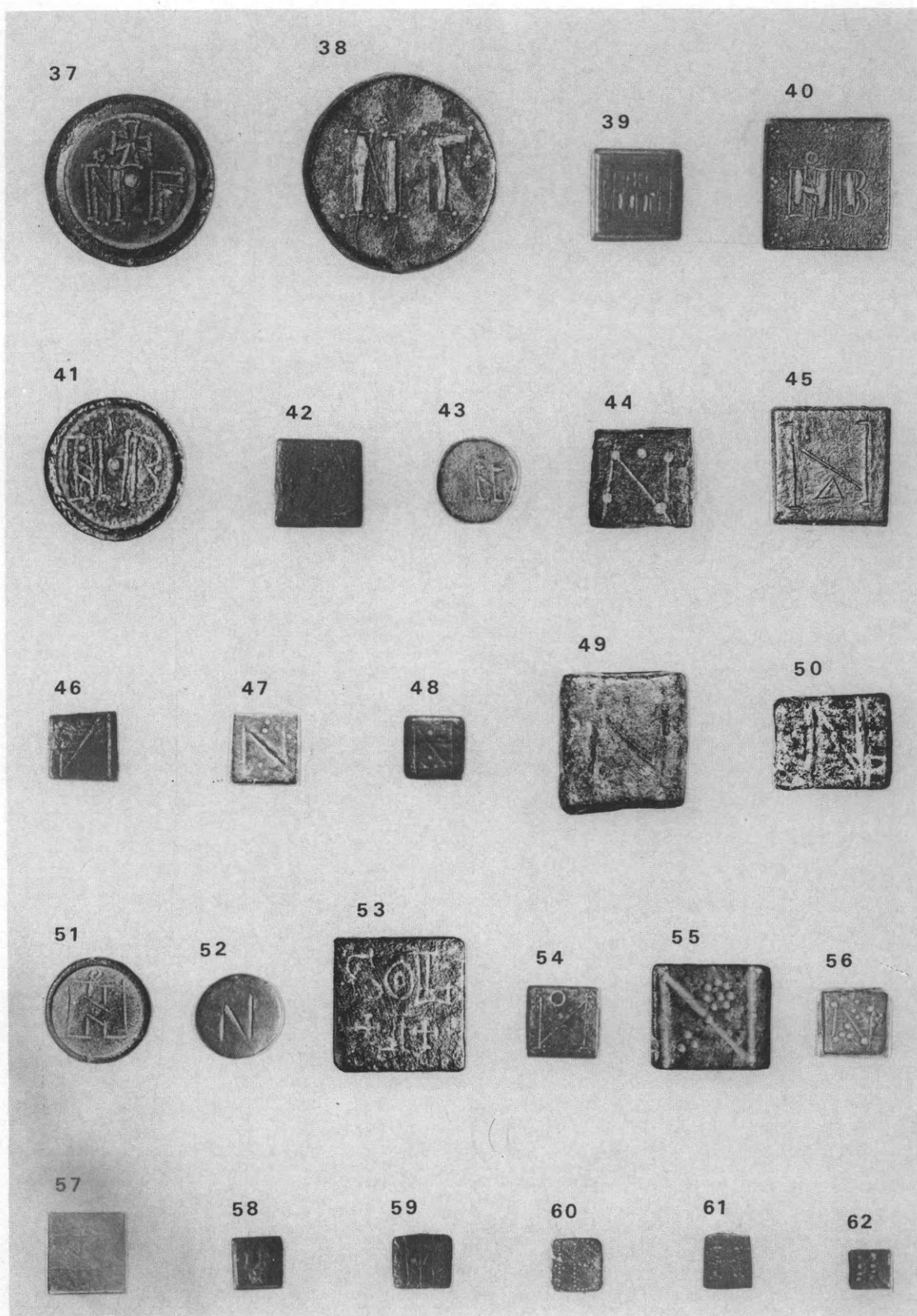

Βυζαντινά σταθμιά.

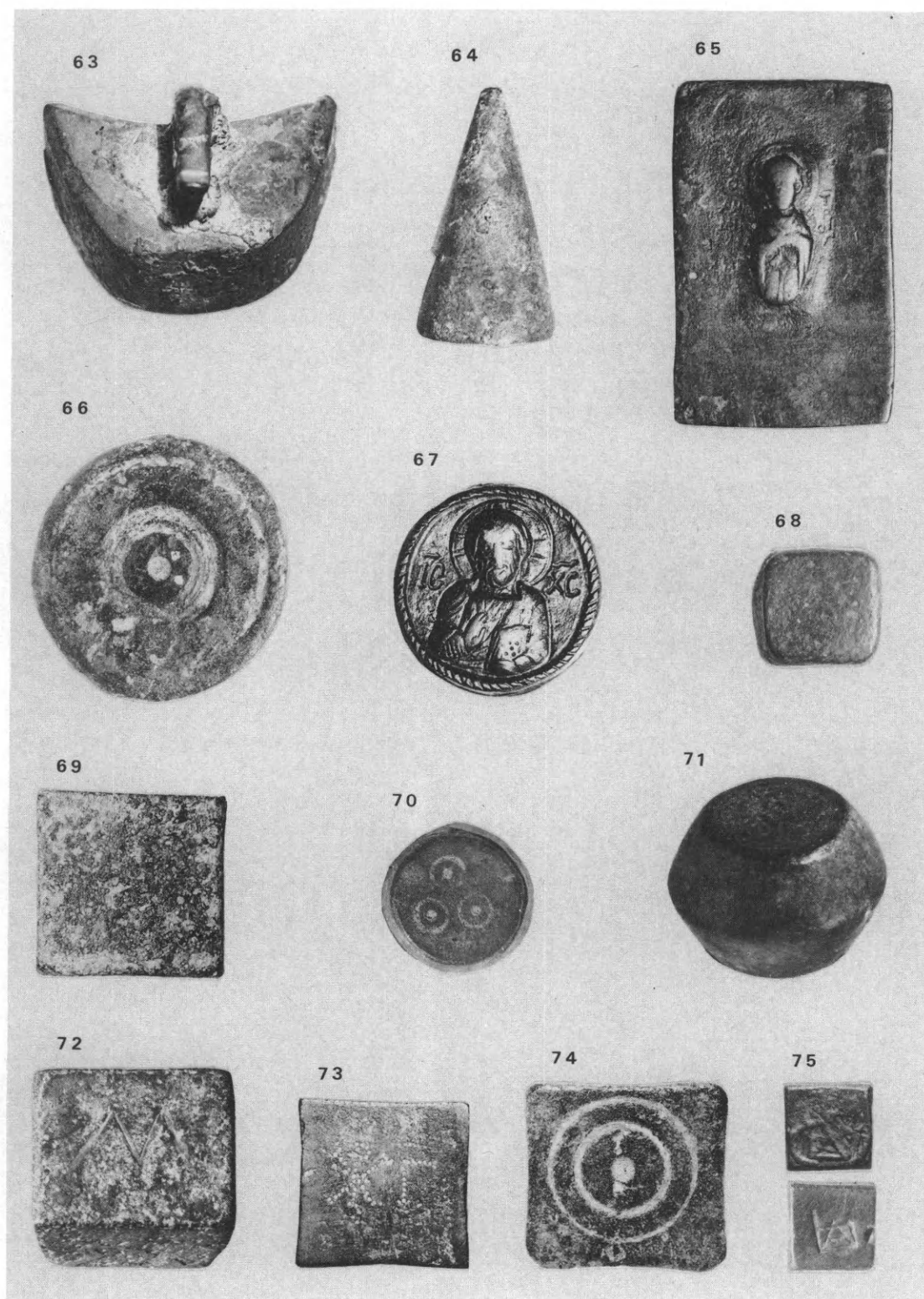

Βυζαντινά σταθμιά.

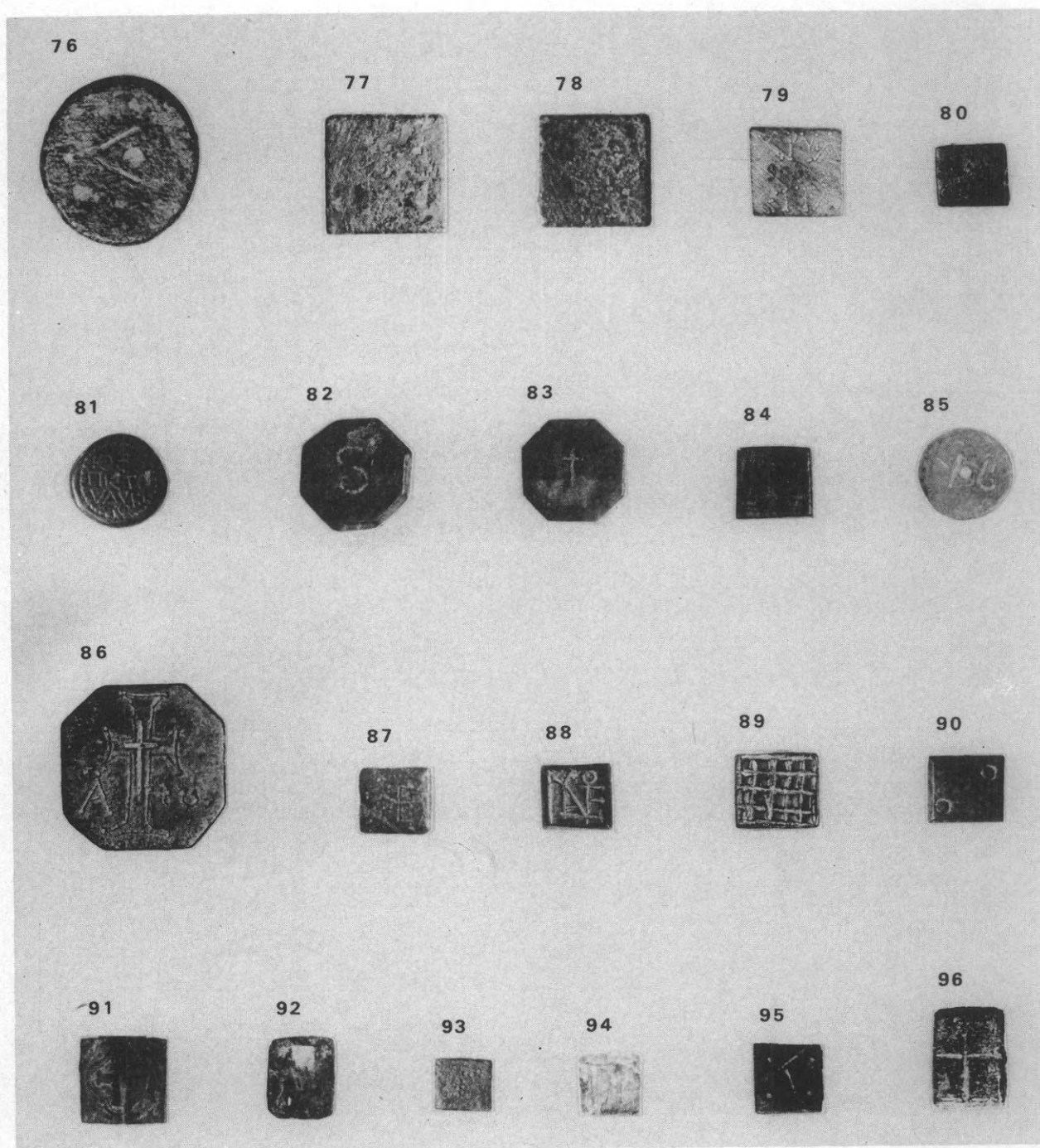

Βυζαντινά σταθμιά.

Βυζαντινά σταθμιά.

Βυζαντινά σταθμιά.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΠΡΩΤΟΚΥΚΛΑΔΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΟ*

(Πίν. Α - Δ)

Τὰ δημοσιευόμενα αντικείμενα, πού βρίσκονται τώρα στο Μουσείο τῆς Πάρου, εἶχε παραδώσει στήν Εἰρ. Βαρούχα ἕνας Παριανός χωρικός, γύρω στο 1970. Δέν ἀποτελοῦν ὁμοιογενές σύνολο, οὔτε ὑπάρχει καμιά πληροφορία γιά τίς συνθήκες κάτω ἀπό τίς ὁποῖες βρέθηκαν, ἐκτός ἀπό τή δήλωση τοῦ χωρικοῦ ὅτι τὰ εἶχε βρεῖ «σέ μιὰ πηγάδα». Εἶναι βέβαιο ὅτι προέρχονται ἀπό τήν Πάρο, ἀλλά ἡ ἀκριβής προέλευσή τους εἶναι ἄγνωστη. Τό πιθανότερο εἶναι ὅτι βρέθηκαν σέ κάποιο σημεῖο τῆς νοτιοδυτικῆς Πάρου, μεταξύ Πούντας καί Ἀλυκῆς, γιάτι ὁ ἄνθρωπος πού τὰ παρέδωσε φαίνεται ὅτι ἦταν κάτοικος κάποιου χωριοῦ κοντά στόν Κάμπο, ὅπου ἡ οἰκογένεια Βαρούχα εἶχε κτήματα¹.

Ἄν λάβει κανεῖς ὑπόψη τό ἱστορικό τῶν λαθρανασκαφῶν στίς Κυκλάδες, τὰ ἀντικείμενα αὐτά προέρχονται μᾶλλον ἀπό τάφους. Ἄλλωστε ὡς σχήματα ἀνήκουν σέ τύπους πού βρέθηκαν κυρίως σέ νεκροταφεῖα².

Ὅλα ἀνήκουν σέ ἀναγνωρίσιμους τύπους, ἐκτός ἀπό τό κλειστό σφαιρικό ἀγγεῖο Β. 1 καί τήν πυξίδα Β.8. Γιά τή χρονολόγηση τηρήθηκε ἡ παραδοσιακή χρονική διαίρεση τῆς πρωτοκυκλαδικῆς ἐποχῆς σέ περιόδους (I, II καί III) ἀντί σέ «πολιτισμούς» (Πηλοῦ-Λακκούδων ἢ

Γρόττας-Πηλοῦ, Κέρου-Σύρου, Φυλακωπῆς I), ἀλλά σέ συνδυασμό μέ τήν ὑποδιαίρεση τῶν περιόδων σέ ομάδες³. Οἱ ομάδες αὐτές δέν εἶναι ξεκάθαρο γιά τήν ὥρα ἂν ἀνήκουν σέ διαφορετικές χρονικές βαθμίδες ἢ ἀντιπροσωπεύουν τοπικές ἰδιομορφίες ἢ ἀκόμη ἂν γιά μερικές ἰσχύει τό ἕνα καί γιά ἄλλες τό ἄλλο⁴. Μέ τὰ δεδομένα ὅμως πού ὑπάρχουν ὡς τώρα, οἱ ομάδες εἶναι ἀκόμα χρήσιμες ὡς πρώτη ταξινόμηση τοῦ ὕλικου.

3. R. L. N. BARBER, The Definition of the Middle Cycladic Period (Addendum), *AJA* 87, 1983, 80 καί σημ. 26, 27 ὅπου σχετική βιβλιογραφία.

4. Γιά παράδειγμα, ἡ ομάδα Λακκούδων ἀντιπροσωπεύεται ἀπό μιὰ θέση μόνο, τό ὁμώνυμο νεκροταφεῖο τῆς Νάξου. Ἡ ομάδα Πηλοῦ εἶναι γνωστή ἀπό τίς κεντρικές καί νότιες Κυκλάδες, ἐνῶ οἱ ομάδες Πλαστηρᾶ καί Κάμπου περιορίζονται στίς κεντρικές Κυκλάδες (CHR. DOUMAS, Early Bronze Age Burial Habits in the Cyclades, *Studies in Mediterranean Archaeology* XLVIII, 1977, 25 — στό ἐξῆς DOUMAS, *SIMA* 1977 — καί BARBER - MACGILLIVRAY 147). Ὅμως ἡ τοπικά περιορισμένη (στίς Κυκλάδες) ομάδα Κάμπου ἔχει δώσει ἀξιόλογα δείγματα στήν Κρήτη (PH. ΖΑΡΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, Un cimetière du Cycladique Ancien à Epano Kouphonissi, CNRS, Les Cyclades, 1982), στήν Εὐβοία καί στήν Ἀττική (C. REFREW, The Emergence of Civilization: The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C., London 1972, 527).

Τέλος, συζητεῖται ἂν ἡ ομάδα Καστριοῦ ἀνήκει στήν τελευταία φάση τῆς ΠΚ II (ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Πρωτοκυκλαδική κεραμική ἀπό τὰ Χριστιανὰ Θήρας, *ΑΕ* 1976, 7-8 ἢ στήν ἀρχή τῆς ΠΚ III (ΠΚ IIIA), μέ δείγματα ἀπό τήν Κέα ὡς τὰ Χριστιανὰ, ὅποτε ἀλλάζει ριζικά ἡ φυσιογνωμία τῆς μέσης περιόδου τοῦ πρωτοκυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ (BARBER - MACGILLIVRAY 150). Ὁ J. RUTTER (Some Observations on the Cyclades in the Later Third and Early Second Millennia, *AJA* 87, 1983, 69, 71) τήν τοποθετεῖ στό τέλος τῆς ΠΚ II, ἀλλά τήν περιορίζει στίς βόρειες Κυκλάδες.

*Ἡ πρωτοβουλία τῆς παρουσίαισής ἀνήκει στήν κ. Φ. Ζαφειροπούλου, τήν ὁποία εὐχαριστῶ.

1. Τίς πληροφορίες ὀφείλω στήν κ. Α. Χριστοδουλοπούλου-Προυκάκη, πού δώρησε τὰ ἀντικείμενα στο Μουσείο τῆς Πάρου.

2. CHR. DOUMAS, The N. P. Goulandris Collection of Early Cycladic Art (Athens 1968) 17 καί R. L. N. BARBER - J. A. MACGILLIVRAY, The Early Cycladic Period: Matters of Definition and Terminology, *AJA* 84, 1980 (στό ἐξῆς BARBER - MACGILLIVRAY) 145-148, ὅσον ἀφορᾷ ὅμως μόνο τήν ΠΚ I περίοδο.

Τὰ περισσότερα ἀντικείμενα ἀνήκουν στὴν ΠΚ Ι καὶ εἶναι σχήματα γνωστὰ στὴν Πάρο ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα ποὺ ἀνέσκαψε ὁ Τσουντας στὶς θέσεις Γλυφά, Παναγία, Πύργο καὶ Καμάρι καὶ ὁ Ντούμας στὸν Πλαστηρά¹. Οἱ φιάλες Α. 3, Β. 9, 10, ἡ κύλικα Α. 4 καὶ ἴσως ἡ πυξίδα Β. 8 ἀνήκουν στὴν ΠΚ ΙΙ ἐποχή, ποὺ δὲν εἶναι καλὰ γνωστὴ στὴν Πάρο: οὐσιαστικὰ ἀντιπροσωπεύεται μόνον ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ τοῦ Πύργου, ἀν' ἐξαιρεθεῖ τὸ νεκροταφεῖο τοῦ Κάμπου ποὺ ἀποτελεῖ μεταβα-

τικὴ βαθμίδα μεταξὺ τῆς ΠΚ Ι καὶ τῆς ΠΚ ΙΙ². Τὸ κλειστὸ σφαιρικὸ ἀγγεῖο Β. 1 ἴσως ἀνήκει στὴν ΠΚ ΙΙΙ ποὺ ἀντιπροσωπεύεται στὴν Πάρο ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη τῆς Παροικιᾶς μόνον, ἀλλὰ μὲ πολυάριθμα καὶ σημαντικὰ εὐρήματα³. Γενικὰ δηλαδὴ ἰσχύει γιὰ τὴν Πάρο αὐτὸ ποὺ παρατηρεῖται σ' ὅλα τὰ νησιά: σὲ καμιά θέση δὲν ἀντιπροσωπεύονται σὲ στρωματογραφικὴ διαδοχὴ ὅλες οἱ φάσεις τῆς πρωτοκυκλαδικῆς ἐποχῆς, οὔτε ὑπάρχει ἀντιστοιχία νεκροταφείων καὶ οἰκισμῶν⁴.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Α. Λίθινα

1. (Α991)⁵. Πίν. Αα

Σχηματικὸ εἰδῶλιο. Ἀσπρὸ μάρμαρο. Ἀκέραιο, ἐκτὸς ἀπὸ μικρὰ σπασίματα στὴν περιφέρεια.

Εἶναι ἐντελῶς ἐπίπεδο, μὲ τραπεζιόσχημο σῶμα καὶ μακρὸ λαίμω. Δὲν δηλώνεται καμιά ἀνατομικὴ λεπτομέρεια. Εἶναι κάπως πρόχειρα φτιαγμένο, μὲ χαλαρὸ περίγραμμα.

Υψ. 0.08 μ., μέγ. πλ. 0.051 μ.

Φαίνεται νὰ ἀνήκει μᾶλλον στὰ σχηματικὰ εἰδῶλια τῆς ΠΚ Ι ἐποχῆς (ὁμάδα Πηλοῦ), παρὰ στὰ μεταγενέστερα. Πρβ. Χρ. Ντούμας, Συλλογὴ Ν. Π. Γουλανδρῆ, Κατάλογος ἀπὸ τὴν ἐκθεσὴ τοῦ Μουσείου Μπενάκη (Ἀθήνα 1978) (στὸ ἐξῆς Ντούμας 1978) 26 καὶ J. Thimme (ed.), Art and Culture of the Cyclades (Karlsruhe 1977) ἀρ. 55 (τὸ ὁποῖο ὅμως χρονολογεῖται ἀκριβῶς γιὰ τὸ χαλαρὸ του περίγραμμα στὴν ΠΚ ΙΙ - ΙΙΙ). Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν σχηματικῶν εἰδωλίων τῆς ΠΚ Ι καὶ τῆς ΠΚ ΙΙΙ δὲν εἶναι πάντα σαφὴς (P.G. Preziosi σὲ Thimme ὁ.π. 427) καὶ χωρὶς ἀνασκαφικὰ ἢ ἄλλα δεδομένα ἡ χρονολόγησις εἶναι δύσκολη. Ὅμως τὸ εἰδῶλιο αὐτὸ θυμίζει γενικὰ τὰ σχηματικὰ εἰδῶλια ποὺ βρέθηκαν σὲ τάφους τῆς Πάρου, πάντα σὲ περιβάλλον ΠΚ Ι (Τσουντας ὁ.π. 155 κέ.).

2. (Α993). Πίν. Αγ

Φιάλη μόνωτη. Βαθυκύανη κρυσταλλικὴ πέτρα. Σχεδὸν ἀκέραιη, ἐκτὸς ἀπὸ δύο μικρὰ σπασίματα στὸ χεῖλος. Τὸ τοίχωμα σχετικὰ χονδρὸ. Δὲν τονίζεται ἡ βάση, οὔτε τὸ χεῖλος. Ἔχει μία κατακόρυφη μνηνοειδῆ λαβὴ μὲ ὀριζόντια διάτρηση.

1. Χρ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Κυκλαδικά, ΑΕ 1898, 155 - 161, DOUMAS, SIMA 1977, 96.

2. ΤΣΟΥΝΤΑΣ ὁ.π. 168. BARBER - MACGILLIVRAY ὁ.π. 148.

3. Τὰ δημοσιευμένα εὐρήματα δὲν περιλαμβάνουν πρόχους τῆς ὁμάδας τοῦ Καστρίου μὲ τὴν ὁποία συγγενεῖται τὸ Β. 1. D. RUBENSON, Die prähistorischen und frühgeschichtlichen Funde auf dem Burghügel von Paros,

Υψ. 0.04 μ., πᾶνω διάμ. 0.133 μ.

Χαρακτηριστικὸ σχῆμα τῆς ΠΚ Ι (ὁμάδα Πλαστηρά). Ντούμας 1978, 33 καὶ Thimme ὁ.π. 288 - 292.

3. (Α992). Πίν. Αβ

Φιάλη. Ἀσπρὸ μάρμαρο. Σχεδὸν ἀκέραιη, ἐκτὸς ἀπὸ μικρὸ τριγωνικὸ σπάσιμο στὸ χεῖλος, ἡ βάση μὲλις διαγράφεται. Τὸ χεῖλος δὲν τονίζεται.

Υψ. 0.021 μ., πᾶνω διάμ. 0.075 μ.

ΠΚ ΙΙ.

Thimme ὁ.π. 296.

4. (Α994). Πίν. Αδ

Κύλικα. Ἀσπρὸ μάρμαρο. Λεῖπει μεγάλο τμήμα τῆς μιᾶς πλευρᾶς, ἀπὸ τὸ χεῖλος. Κύπελλο μὲ γωνιώδεις περίγραμμα, ἐπίπεδη βάση καὶ χεῖλος ποὺ ἀνοίγει πρὸς τὰ ἔξω, πᾶνω σὲ σαλπινγίοσχημο πόδι. Τὸ τοίχωμα εἶναι λεπτό.

Υψ. 0.075 μ., πᾶνω διάμ. 0.12 μ., διάμ. βάσης 0.043 μ.

ΠΚ ΙΙ (ὁμάδα Σύρου).

Thimme ὁ.π. ἀρ. 315, 316. DOUMAS, SIMA 1977, 20.

Β. Πήλινα

1. (2071). Πίν. Βα - δ

Σφαιρικὸ ἀγγεῖο. Πηλὸς βαθυκάστανος, ἀκαθάριστος (λεπτόκοκκος) μὲ μαρμαρυγία. Βαθυκάστανον γάνωμα, ἀπολεπισμένο. Ἐπιφάνεια στιλβωμένη. Σχεδὸν ἀκέραιη, λείπει τὸ χεῖλος. Σφαιρικὸ σῶμα, λαίμω στενός. Στὸν ὦμο ὀριζόντια μνηνοειδὴς λαβὴ μὲ κάθετη

AM 42, 1917, 1 - 72. Οἱ BARBER - MACGILLIVRAY (ὁ.π. 145, 150, 152) χρονολογοῦν τὴν ἀκμὴ τῆς ἀκρόπολης τῆς Παροικιᾶς στὸ τέλος τῆς ΠΚ ΙΙΙ (ΠΚ ΙΙΙΒ).

4. Στὴ μοναδικὴ περίπτωση (στὸν Πύργο) ποὺ βρέθηκε νεκροταφεῖο καὶ οἰκισμὸς στὴν ἴδια θέση, δὲν εἶναι σύγχρονα. ΤΣΟΥΝΤΑΣ ὁ.π. 181.

5. Οἱ ἀριθμοὶ σὲ παρένθεση εἶναι τοῦ Μουσείου Πάρου.

διάτρηση. Βάση ελαφρά κοίλη. Διακόσμηση ἐγχάρακτη με λευκό γέμισμα στις χαράξεις: τρία σύνολα 5, 6 και 8 κατακόρυφων γραμμών κι ανάμεσά τους κρεμαστές κι ἐλεύθερες σπείρες σε «μετόπες» που κλείνουν κάτω με μια σειρά από παράλληλες γραμμοῦλες και τεθλασμένες (στην πλευρά της λαβής). Οι σπείρες είναι μάλλον πρόχειρα χαραγμένες.

Σωζ. ὕψ. 0.135 μ., μέγ. διάμ. 0.115 μ.

Τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου θυμίζει τις πρόχους τῆς ομάδας τοῦ Καστριοῦ (ΠΚ II - III). Ἡ στιλπνὴ καστανὴ ἐπιφάνεια ἐπίσης εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς ομάδας αὐτῆς, ὅπως καὶ τὰ σύνολα τῶν κατακόρυφων ἐγχάρακτων γραμμῶν (Barber-MacGillivray ὁ.π. 151 καὶ εἰκ. 2:20). "Ὅμως εἶναι ἀσυνήθιστη ἡ λαβὴ γι' αὐτὸ τὸ σχῆμα ἀγγείου καὶ ἡ παρουσία τῆς σπείρας, ποὺ δὲν εἶναι ἐντυπη, ἀλλὰ ἐγχάρακτη καὶ θυμίζει πρωιμότερα ἀγγεῖα (Brinna Otto, *The Ornamental Motifs of the Cycladic Neolithic and Early Bronze* σὲ Thimme ὁ.π. 132 — αὐτὸ τὸ εἶδος σπείρας εἰσάγεται κατὰ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν ΠΚ I στὴν ΠΚ II περίοδο). Πρβ. Doulmas, SIMA 1977, 19 γιὰ τὸ συνδυασμὸ τῆς σπείρας με τὴν εὐθύγραμμη διακόσμηση, ποὺ τοποθετεῖ χρονικὰ τὸ ἀγγεῖο ἀπὸ τοὺς Ἀγ. Ἀναργύρους (πίν. XXXVIb) μετὰξὺ τῆς ΠΚ I καὶ τῆς ΠΚ II περιόδου, με τὴ διαφορά ὅτι ἐδῶ ἡ σπείρα εἶναι ἐντυπη, χαρακτηριστικὴ δηλαδὴ τῆς ομάδας τοῦ Κάμπου. Γενικὰ ἡ προχειρότητα τῆς χάραξης θυμίζει πρῶιμο ἀγγεῖο, ἐνῶ ἡ τελειότητα τοῦ σχήματος παραπέμπει στὸ τέλος τῆς ΠΚ II - ἀρχὴ τῆς ΠΚ III ἐποχῆς ἢ ἔχουμε τὴν ἐνδιαφέρουσα περίπτωση κάποιου ἰδιορρυθμοῦ ἀγγειοπλάστη.

2. (2072). Πίν. Γα

Κρατηρίσκος χωρὶς πόδι. Πηλὸς καστανότεφρος, ἀκαθάριστος, με μαρμαρυγία. Σπασμένο τὸ χεῖλος καὶ οἱ δύο λαβές. Ἐπιφάνεια φθαρμένη. Στὴ μία πλευρά, λίγο πάνω ἀπὸ τὴ βάση, ὑπάρχει μικρὴ στρογγυλὴ τρύπα. Σῶμα κωνικὸ. Ρηχὴ κοιλότητα στὴν ἔνωση σώματος-λαιμοῦ.

Δύο κατακόρυφες λαβές. Ἐπιφάνεια στιλβωμένη. Ἀδιακόσμητος.

Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.10 μ., μέγ. διάμ. 0.085 μ.

ΠΚ I (ὁμάδα Πηλοῦ).

Doulmas, SIMA 1977, 16.

3. (2077). Πίν. Γβ

Κρατηρίσκος χωρὶς πόδι. Πηλὸς τεφρὸς, ἀκαθάριστος, με μαρμαρυγία. Συγκολλημένος. Λεῖπουν μεγάλα τμήματα τοῦ λαιμοῦ καὶ τῆς κοιλιᾶς. Ἀπὸ τις λαβές σώζονται δύο. Σῶμα κωνικὸ-σφαιρικὸ. Βάση κοίλη. Λαβές κατακόρυφες, μνηοειδεῖς, με ὀριζόντια διάτρηση. Ἀδιακόσμητος.

ΠΚ I (ὁμάδα Πηλοῦ).

Doulmas, SIMA 1977, 16.

4. (2074). Πίν. Γγ

Κρατηρίσκος με πόδι. Πηλὸς σταχτῆς με καστανό-

κόκκινο πυρήνα, ἀκαθάριστος, με μαρμαρυγία. Ἐπιφάνεια στιλβωμένη. Λεῖπει τὸ πόδι καὶ δύο ἀπὸ τις λαβές. Μικρὰ σπασίματα στὸ χεῖλος. Τὸ σῶμα θυμίζει κέλυφος ἀχινοῦ. Τέσσερις κατακόρυφες σωληνωτὲς λαβές (ἀνὰ δύο). Διακόσμηση ἐγχάρακτη με λευκὸ γέμισμα στις χαράξεις: λοξές γραμμὲς ἀπὸ τὸν ὦμο ὡς τὴ βάση.

Σωζ. ὕψ. 0.08 μ., μέγ. διάμ. 0.10 μ.

ΠΚ I (ὁμάδα Πηλοῦ).

Doulmas, SIMA 1977, 16. Τσούντας ὁ.π. πίν. 9:28 (ἀπὸ τὸν Πύργο τῆς Πάρου).

5. (2076). Πίν. Γδ

Κρατηρίσκος με πόδι. Πηλὸς καστανόκόκκινος, ἀκαθάριστος, με μαρμαρυγία. Πολὺ κακοψημένο ἀγγεῖο. Ὅλη ἡ ἐπιφάνεια σκεπασμένη με ἐπίπαγο. Λεῖπει ὁ λαιμὸς, μεγάλα τμήματα τῆς κοιλιᾶς, τὸ πόδι καὶ τρεῖς ἀπὸ τις τέσσερις λαβές. Σῶμα κωνικὸ-σφαιρικὸ. Τέσσερις κατακόρυφες μνηοειδεῖς λαβές με ὀριζόντια διάτρηση. Διακόσμηση ἐγχάρακτη: διπλὲς κατακόρυφες γραμμὲς κι ἀνάμεσά τους ψαροκόκκαλο.

Σωζ. ὕψ. 0.10 μ., μέγ. διάμ. 0.18 μ.

ΠΚ I (ὁμάδα Πηλοῦ).

Τσούντας ὁ.π. πίν. 9,6. Doulmas, SIMA 1977, 16.

6. (2075). Πίν. Δα

Πυξίδα κυλινδρική. Πηλὸς καστανόκόκκινος (μαῦρος στὴν ἐσωτερικὴ πλευρά), ἀκαθάριστος, με μαρμαρυγία. Λεῖπει ὅλος σχεδὸν ὁ λαιμὸς καὶ μεγάλο τμήμα τῆς κοιλιᾶς. Δύο κατακόρυφες σωληνωτὲς λαβές. Ἡ ἔνωση τῆς βάσης με τὸ σῶμα τονίζεται με ρηχὴ αὐλάκωση. Ἐπιφάνεια στιλβωμένη. Τὸ χρῶμα ποικίλει ἀπὸ καστανὸ σὲ μαῦρο, ἀνάλογα με τὸ ψήσιμο.

Σωζ. ὕψ. 0.06 μ., διάμ. βάσ. 0.06 μ.

ΠΚ I (ὁμάδα Πηλοῦ).

Doulmas, SIMA 1977, 16, εἰκ. 3D.

7. (2078). Πίν. Δβ

Πυξίδα κυλινδρική. Πηλὸς καστανός, ἀκαθάριστος, με μαρμαρυγία. Ἐχει μικρὸ σπάσιμο στὸ χεῖλος. Λεῖπει ἡ μία λαβή. Ὅμοια με τὴν προηγούμενη, ἀλλὰ δὲν σχηματίζει «λαιμὸ» γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ πώματος.

Ὑψ. 0.06 μ., διάμ. βάσ. 0.074 μ.

ΠΚ I (ὁμάδα Πηλοῦ).

Doulmas, SIMA 1977, 16, εἰκ. 3C.

8. (2073). Πίν. Δγ, δ

Πυξίδα. Πηλὸς ὠχροκάστανος, ἀκαθάριστος (λεπτόκοκκος), με μαρμαρυγία. Ἀκέραιη. Λεῖπει τὸ πῶμα. Τέσσερις ὀριζόντιες μνηοειδεῖς λαβές στὴν κοιλιά (ἄτρητες). Σῶμα ἀμφικωνικὸ. Βάση ἐπίπεδη. Διακόσμηση με καστανὸ γάνωμα πάνω σὲ ὑπόλευκο ἐπίχρισμα: τρεῖς ὀριζόντιες παράλληλες γραμμὲς ἀπὸ τις ὁποῖες ἡ μία στὸ ὕψος τῶν λαβῶν καλύπτει καὶ τὴ ράχη τους, οἱ ἄλλες δύο στὸν ὦμο.

Ὑψ. 0.085 μ., μέγ. διάμ. 0.11 μ.

Τὸ σχῆμα θυμίζει τοὺς κρατηρίσκους τῆς ΠΚ II (Barber - MacGillivray εἰκ. 2 ἀρ. 13) ἐνῶ ἡ ἐπε-

ξεργασία της επιφάνειας παραπέμπει είτε στην ΠΚ II είτε στην ΠΚ III B (δ.π. 153). Για το σχήμα πρβ. και τη μαρμάρινη πυξίδα της Συλλογής Γουλανδρή (Ντούμας 1978, 78).

9. (2069). Πίν. Δε

Ρηχή φιάλη. Πηλός ωχροκάστανος, άκαθάριστος, με μαρμαρυγία. Άκέραιη. Δεν τονίζεται το χεῖλος ούτε ή βάση. Ή πάνω επιφάνεια όμαλή με ίχνη υπόλευκου επιχρίσματος. Ή κάτω επιφάνεια άδρή κι άνώμαλη. Ήψ. 0.025 μ., πάνω διάμ. 0.112 μ.

ΠΚ II.

Thimme δ.π. άρ. 407, 408, 411 και σ. 112.

10. (2070). Πίν. Δστ, ζ

Ρηχή φιάλη. Πηλός καστανός, άκαθάριστος, με μαρμαρυγία. Έχει μικρά σπασίματα γύρω στο χεῖλος. Όμοια με την προηγούμενη. Στην πάνω επιφάνεια έγχάρακτες γραμμές αποτελούν μία ύποτυπώδη διακόσμηση (;).

ΠΚ II.

ΟΛΓΑ ΧΑΤΖΗΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

ΤΟ ΝΑ. ΑΙΓΑΙΟ ΣΤΑ ΝΕΟΛΙΘΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ

(Πίν. Ε - Ζ)

Ἡ ἔλλειψη προμυκηναϊκῶν εὐρημάτων μέχρι πρόσφατα ἀπὸ τὰ Δωδεκάνησα ἀποτελοῦσε ἓνα αἰνιγμα γιὰ τοὺς προϊστοριολόγους. Ὑπῆρχαν βεβαίως τὰ προϊστορικὰ εὐρήματα ἀπὸ τρία σπήλαια τῆς Καλύμνου (Clara Rhodos I 104 κέ.) καὶ ἀπὸ τὴν Ἀσπρὴ Πέτρα τῆς Κῶ (Levi 1929), ποὺ εἶχαν ἀνασκαφεῖ στὴν ἰταλοκρατία, ἀλλὰ δὲν μπορούσαν νὰ ἀναπληρώσουν τὸ κενό. Σήμερα διαπιστώνεται ὅτι νεολιθικὰ εἶναι μόνον τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ σπήλαιο Δασκαλειὸ στὸ Βαθὺ τῆς Καλύμνου, ἐνῶ τὰ ἄλλα ἀνήκουν πιθανῶς στὴν πρῶιμη χαλκοκρατία. Ἰδιαίτερα στὴ Ρόδο ἡ ἀνυπαρξία προϊστορικῶν ἦταν ἀνεξήγητη, ἀν σκεφτεῖ κανεὶς καὶ τὸ μεγάλο ἀριθμὸ τῶν μυκηναϊκῶν θέσεων. Εἶναι ἀλήθεια ὅμως ὅτι οἱ Ἴταλοι ἀρχαιολόγοι ἔδωσαν ἰδιαίτερη σημασία στὴν ἀνακάλυψη μυκηναϊκῶν θέσεων, ἰδίως νεκροταφείων.

Τὸ μεγάλο αὐτὸ κενὸ στὰ Δωδεκάνησα ἤλθε νὰ ἀναπληρώσει ἡ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα τῶν H. Simpson καὶ L. Lazenby στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 (Simpson 1970, 1973). Πράγματι ἐντοπίστηκαν ἀρκετὲς προμυκηναϊκὲς θέσεις στὴ Ρόδο καὶ στὰ ἄλλα νησιά, ἀλλὰ τὰ εὐρήματα ἦταν ἐλάχιστα καὶ ὅχι χαρακτηριστικὰ γιὰ νὰ ἀποδοθοῦν σὲ μία ὀρισμένη προϊστορικὴ φάση. Καμία ἀπὸ τὶς θέσεις δὲν μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ οἰκιστικὸ κέντρο, ἀν ἐξαιρέσουμε τὴν Ἀστυπάλαια, ὅπου τὰ προϊστορικὰ εὐρήματα ἦταν σημαντικὰ καὶ φανερόνουν ἐντατικὴ κατοίκηση. Μολονότι ἀπογοητευτικὴ ἡ ἔρευνα τοῦ Simpson, ὥστόσο ἔδειξε ὅτι μόνον μὲ ἐντατικὴ καὶ σκληρὴ ἐργασία ὑπαίθρου ἦταν δυνατόν νὰ ἐντοπιστοῦν προϊστορικὲς θέσεις.

Ἡ γεωλογικὴ ἰδιορρυθμία τῆς Ρόδου καὶ τῶν ἄλλων νησιῶν φαίνεται ὅτι ἦταν μία ἀπὸ τὶς αἰτίες γιὰ τὴ σπανιότητα ἱκανοποιητικῶν προϊ-

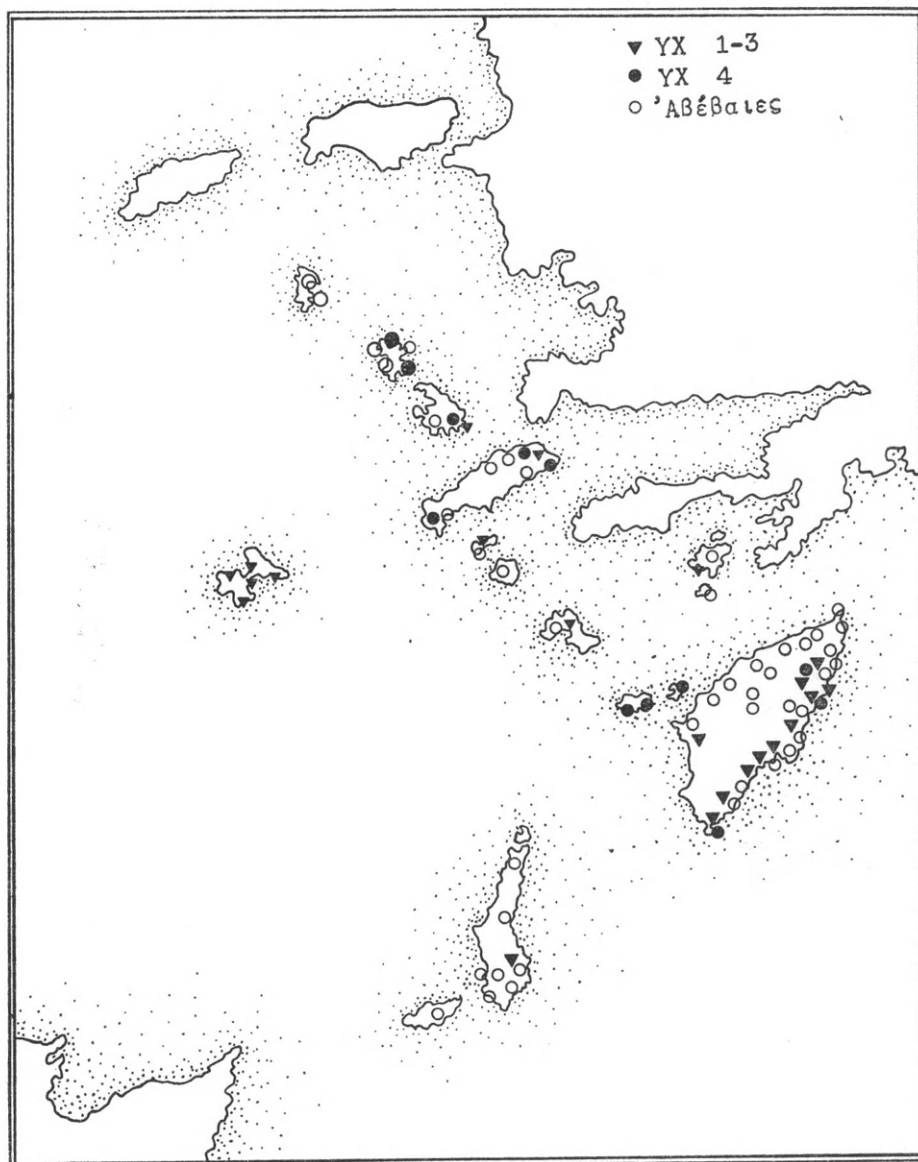
στορικῶν θέσεων, πράγμα ποὺ παρατηρήσαμε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν ἐρευνῶν μας τὸ 1977. Τὰ πετρώματα ἰδίως τῆς Ρόδου, (ἄργιλλοι, μάρμαρα) διαβρώνονται εὐκόλα καὶ φαίνεται ὅτι στὶς ἐπτά τελευταῖες χιλιετίες τὸ τοπίο ἔχει ὑποστῇ μεγάλες ἀλλαγές. Περιοχὲς ποὺ σήμερα εἶναι λοφώδεις καὶ διασχίζονται ἀπὸ ρέματα τότε πιθανῶς ἦταν πεδιάδες, ἐνῶ ἀρκετὲς εὐφορές σήμερα ποτάμιες κοιλάδες τότε ἦταν ἄγονες ἢ ἀκατάλληλες γιὰ κατοίκηση. Λόφοι καὶ ἀκρωτήρια, ποὺ μπορούσαν νὰ εἶχαν χρησιμεύσει ὡς οἰκιστικοὶ χώροι, ἔχουν ἀπογυμνωθεῖ ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις τους μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὑπάρχουν ἐλάχιστα ἢ κανένα ἐπιφανειακὸ εὐρημα. Ἀντίθετα οἱ οἰκισμοὶ σὲ ἐπίπεδα μέρη ἢ σὲ κοιλάδες θὰ ἔχουν καλυφθεῖ ἀπὸ παχιᾶς ἀλλοῦβιες ἐπιχώσεις (Bintliff 1977, 35).

Παρόλα αὐτὰ σὲ ἔρευνες τῶν ἐτῶν 1977 - 1980 βρήκαμε 60 καινούργιες προϊστορικὲς θέσεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ 35 βρίσκονται στὴ Ρόδο (εἰκ. 1). Τὸ ὕλικὸ ἀπὸ τὶς περισσότερες ἔχει ἤδη ταυτισθεῖ μετὰ τὶς τελευταῖες ἀνασκαφικὲς ἔρευνες στὴ Ρόδο, Ἀλιμνιά καὶ Λέρο καὶ μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ στὶς 4 φάσεις τῆς ΥΧ (1 - 4) ἢ στὴν ΠΧ. Ἐπίσης ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸ ὕλικὸ τοῦ Simpson μπορεῖ πιά νὰ χρονολογηθεῖ. Ἄν καὶ χρειάζεται νὰ γίνουν ἀκόμη πολλὰ στὰ Δωδεκάνησα, εἴμαστε σὲ θέση ἀπὸ τὸ μέχρι τώρα ἄφθονο ὕλικὸ νὰ δώσουμε μία σαφὴ εἰκόνα τῆς διαδοχῆς τῶν προϊστορικῶν φάσεων στὸ ΝΑ. Αἶγαῖο. Ἡ μικρὴ αὐτὴ μελέτη κρίθηκε ἀναγκαῖο νὰ δοθεῖ μέχρι νὰ κυκλοφορήσει ὁ τόμος μὲ τὴν τελικὴ δημοσίευση τῶν εὐρημάτων, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς καὶ τὴν ἐπιφανειακὴ ἔρευνα, προκειμένου νὰ γίνουν γνωστὰ τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὶς τελευταῖες προϊστορικὲς ἔρευνες στὰ Δωδεκάνησα.

Τὰ σπήλαια τοῦ Ἀρχαγγέλου καὶ τῶν Καλυθιῶν

Μὲ τὰ δεδομένα πὺ ἀναφέραμε παραπάνω ἀποτέλεσε ἐκπληξὴ ἢ ἀνακάλυψη τὸ 1979 δύο σπηλαίων μὲ νεολιθικὰ εὐρήματα στὴ Ρόδο. Τὸ

σκεταὶ σὲ τέτοιο σημεῖο καὶ ἡ εἰσοδὸς τοῦ ἔχει τὴ μορφή φρέατος, ὥστε μὲ τὰ νερά τῆς βροχῆς νὰ συγκεντρώνονται μέσα σ' αὐτὸ τὰ χώματα τῆς γύρω περιοχῆς. Οἱ λεπτὲς στρώσεις χώμα-

Εἰκ. 1. Οἱ προϊστορικὲς θέσεις στὰ Δωδεκάνησα.

πρῶτο βρίσκεται στὴν περιοχὴ Κούμελο τοῦ χωριοῦ Ἀρχάγγελος, στὰ ἀνατολικά τοῦ νησιοῦ (Σάμψων 1980). Ἡ στρωματογραφία λόγω τῆς φύσεως τοῦ σπηλαίου ὑπῆρξε ὑποδειγματικὴ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ προέλθουν ἀδιατάρακτα στρώματα προϊστορικῆς κατοίκησης. Τὸ σπήλαιο βρί-

τος, πὺ ἔχουν ἀποτεθεῖ μὲ τὰ χρόνια, διαχώρισαν τὰ στρώματα κατοίκησης, ἡ ὁποία πρέπει νὰ ἦταν περιοδικὴ καὶ ὄχι συνεχῆς. Πρόκειται γιὰ μίαν σπάνια περίπτωσι ἀπόθεσις σπηλαιοθεμάτων.

Διαχωρίστηκαν δύο φάσεις, μία παλαιότερη

(Ἀρχάγγελος I), πὺ ἀνήκει σὲ ὕστερους χρό-
νους τῆς Νεολιθικῆς (ΥΧ 3), μὲ μελανὰ στιλ-
βωτά, ἐρυθρὰ μὲ ἐπίχρσιμα καὶ λίγα γραπτὰ,
καὶ μία νεότερη μὲ σκοτεινὴ φατὴ κεραμεικὴ,
πὺ χρονολογεῖται στὴν ΥΧ 4. Τὰ νεολιθικὰ
στρώματα σκεπάζονταν ἀπὸ παχὺ στρώμα λε-
πτόκοκκου ἄσπρου χρώματος, πὺ σὲ μία ἀπὸ
τὶς τομὲς φτάνει σὲ πᾶχος τὸ ἓνα μέτρο (πίν.
Εα-β). Προφανῶς ἔχει μπεῖ στὸ σπήλαιο ἐπει-
τα ἀπὸ κάποια δυνατὴ καὶ παρατεταμένη νε-
ροποντὴ. Ἡ σύστασή του ἦταν ἴδια μὲ τὴν τέ-
φρα πὺ πρόσφατα βρέθηκε στὸ μινωικὸ οἰκι-
σμὸ τῶν Τριαντῶν τῆς Ρόδου καὶ ἀποδείχτηκε
ὅτι ἦταν τέφρα τοῦ ἡφαιστείου τῆς Σαντορίνης.
Πράγματι ἡ ἐξέταση πὺ ἔγινε ἀπὸ εἰδικὸ ἐρ-
γαστήριο ἐπιβεβαίωσε τὴν ὑπόθεση αὐτὴ καὶ
ἀπέδειξε τὴ θηραϊκὴ προέλευση τῆς τέφρας. Τὸ
γεγονὸς καὶ ἡ ποσότης τῆς τέφρας ἔχει μεγάλη
σημασία καὶ χρειάζεται ἰδιαίτερη μελέτη στὸ
μέλλον. Ἡ ἴδια τέφρα, μέσα στὴν ὁποία βρέθη-
καν κύπελλα μινωικοῦ τύπου, ἐντοπίστηκε τε-
λευταῖα ἀπὸ τὸν ὑπογράφομενο στὴν Τῆλο (ΑΑΑ
XIII, 1981, 68). Παρόμοια κεραμεικὴ, πὺ χρο-
νολογεῖται στὴν ἀρχὴ τῆς ὕστερης χαλκοκρατίας
(ἀγγεῖα τῆς Ὑστεροκυκλαδικῆς περιόδου), βρέ-
θηκε στὸ κατώτερο τμῆμα τῆς τέφρας στὸ σπή-
λαιο Κούμελο Ἀρχαγγέλου.

Τὸ δεύτερο σπήλαιο βρίσκεται κοντὰ στὸ
χωριὸ Καλυθιὲς τῆς Ρόδου σὲ μικρὴ ἀπόσταση
ἀπὸ τὴ θάλασσα, ὅπως καὶ τὸ προηγούμενο. Ἡ
θέση του εἶναι τέτοια πὺ νὰ μὴν ἐπιτρέπει τὴ
συγκέντρωση ἐπιχώσεων πὺ προέρχονται ἀπ'
ἔξω, ὅπως συνέβαινε στὸ Κούμελο, καὶ ἡ δια-
μόρφωσή του τὸ κάνει προσφορότερο γιὰ κατοί-
κηση. Τὸ πλούσιο ὑλικὸ πὺ βρισκόταν ἀκόμα καὶ
στὴν ἐπιφάνεια δείχνει συνεχὴ καὶ μακροχρόνια
κατοίκηση. Ἐπ'ἀλλῆλα στρώματα κατοίκησης
φτάνουν μέχρι β. 3.50 μ., ἀλλὰ ὅπως συχνὰ συμ-
βαίνει στὰ σπήλαια ἡ ἐπίχωση εἶναι ἐνμέρει δια-
ταραγμένη. Στὰ βαθύτερα στρώματα ὑπῆρχαν
καστανὰ καὶ μελανὰ στιλβωτά ἀγγεῖα μὲ μηχαν-
ικὸ ἐπίχρσιμα (mechanical slip), πολλὰ ἀπὸ
τὰ ὁποῖα ἔχουν διακόσμηση μὲ λευκὸ ἄμαυρὸ
χρῶμα (πίν. ΣΤα-γ). Ἡ τεχνικὴ θυμίζει τὰ
pattern black burnished τῆς ἑλλαδικῆς ΝΝ I,
ἀλλὰ ἔχει περισσότερες σχέσεις μὲ τὰ γραπτὰ

(white on dark) τῆς Ὑστερης Χαλκολιθικῆς
(Beycesultan, Ἐμπορεῖο Χίου). Τὰ σχήματα
δείχνουν πρῶμα καὶ μέχρι στιγμῆς μποροῦν νὰ
συγκριθοῦν μόνο μὲ αὐτὰ ἀπὸ τὸ Ἀγιο Γάλα τῆς
Χίου (φάση I-II, Furness 1956, 194).

Ἦδη διακρίθηκαν στὸ σπήλαιο τρεῖς νεολιθι-
κὲς φάσεις, πὺ ἀντιστοιχοῦν περίπου μὲ τὶς 3
πρῶτες φάσεις τῆς ΥΧ τῆς Ἀνατολίας. Ἡ φάση
Καλυθιὲς II εἶναι σύγχρονη μὲ τὸ Τηγάνι Σά-
μου I καὶ ἐνμέρει μὲ τὸ Ἐμπορεῖο X, IX, VIII
(Hood 1981). Τὰ ψηλότερα στρώματα τῶν Κα-
λυθιῶν (Καλυθιὲς III), πὺ περιέχουν κεραμεικὴ
μὲ ἐρυθρὸ ἐπίχρσιμα καὶ γραπτὰ white on dark,
εἶναι σύγχρονα μὲ τὴ φάση I τοῦ Ἀρχαγγέλου
(ΥΧ 3) καὶ ἔχουν σχέσεις μὲ τὸ Τηγάνι Σάμου
II, Βαθὺ Καλύμνου (Furness 1956, 188), καθὼς
καὶ μὲ οἰκισμοὺς τῆς Μ. Ἀσίας (Alisar, Alaca
Huyuk καὶ Buyuk Gullucek). Ἡ τελικὴ φάση
τῆς ΥΧ (4) ὑπάρχει μόνο στὸ σπήλαιο τοῦ Ἀρ-
χαγγέλου, καὶ σὲ πολλὰς ὑπαίθριες θέσεις τῆς
Ρόδου.

Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ παρουσία πλήθους ἐρ-
γαλείων ὀψιανοῦ (πίν. ΣΤδ) καὶ πυριτολίθου. Οἱ
ὀψιανοὶ εἶναι τριῶν εἰδῶν καὶ ἔχουν προέλευση
τῇ Μῆλο (80 % περίπου), Γυαλί Νισύρου καὶ
κάποια πηγὴ τῆς Κεντρικῆς Ἀνατολίας. Καὶ τὰ
τρία εἶδη εἶναι εὐδιάκριτα, ἰδίως τὸ ὑλικὸ ἀπὸ
τὸ Γυαλί, πὺ κατὰ τὴ γνώμη μας σπάνια χρη-
σιμοποιήθηκε γιὰ κατασκευὴ ἐργαλείων. Ἰδιαί-
τερη σημασία ἔχουν τὰ ἀποτυπώματα σπόρων
φυτῶν (πίν. Ζα) ἐπάνω σὲ νεολιθικὰ ὄστρακα,
καθὼς καὶ αὐτὰ πὺ βρέθηκαν μὲ τὴ μέθοδο
water-sieving. Ἀπὸ τὴ μελέτη τους, μὲ τὴν
ὁποία ἀσχολήθηκε ἡ G. Jones καὶ ἡ Α. Σαρπά-
κη, ἔχουν βγεῖ πολλὰ συμπεράσματα γιὰ τὴν
οἰκονομία τῆς περιόδου. Ἡ μελέτη τῆς πανίδας
ἔγινε ἀπὸ τὸν P. Halstead καὶ ἔδειξε ὅτι τὸ σπή-
λαιο τῶν Καλυθιῶν εἶχε κατοικηθεῖ ἐποχικὰ καὶ
κυρίως τὴν ἀνοιξὴ καὶ τὸ φθινόπωρο.

Νεολιθικοὶ οἰκισμοὶ στὴν Ἀλμινιά καὶ Λέρο

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1980 ἔγινε ἡ ἀνασκαφὴ ἐνὸς
νεολιθικοῦ οἰκισμοῦ στὸ μικρὸ καὶ ἔρημο νησί
Ἀλμινιά, στὰ ΒΔ. τῆς Ρόδου. Ὁ οἰκισμὸς βρί-
σκεται στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νησιοῦ στὴν κορυφὴ
λόφου πὺ ἐλέγχει τὸ μεγαλύτερο μέρος του.

Σε μία κατωφέρεια στη νότια πλαγιά του ύψωματος ανασκάφηκαν κτήρια μεταξύ των οποίων ένα άψιδωτό, που σώζεται σε μερικά σημεία μέχρι ύψ. 1.30. Βρέθηκαν επίσης έστιες για μαγείρεμα και δάπεδα στρωμένα με χαλί. Ο τύπος του άψιδωτού οικοδομήματος είναι πολύ σπάνιος στην κυρίως Ελλάδα στους χρόνους αυτών, αλλά στο χώρο του Αιγαίου φαίνεται ότι έχει παλιά προέλευση. Έχει βρεθεί στο Έμπορειό VIII της Χίου (Hood 1981), στο Σάλιαγκο της Αντιπάρου (Evans 1968) και στην Τροία I, II. Στη νεολιθική περίοδο χρονολογείται άψιδωτό κτήριο που βρέθηκε στη Βύβλο της Συρίας (M. Dunand, Byblos V, 1973, 24, εικ. 9), πράγμα που πιθανώς δείχνει και την ανατολική καταγωγή του τύπου.

Η κεραμική αποτελείται από άβαφα και μονόχρωμα, μελανά ή φαιά (πίν. Ζγ). Τα σχήματα των αγγείων (πίν. Ζβ) και η τεχνική έχουν πολλές ομοιότητες με την κεραμική από τον Άρχαγγελο Ρόδου (φάση II), που χρονολογείται στους τελευταίους νεολιθικούς χρόνους (ΓΧ 4). Χαρακτηριστική είναι η παρουσία των γνωστών cheese-pots ή baking-pans, που έχουν βρεθεί στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου (Σάμος, Χίος), στις Κυκλάδες (Renfrew 1972, εικ. 10.2: 5, 11), στα Σέρβια και σε αρκετές θέσεις της κεντρικής και νότιας Ελλάδας. Η φάση της Αλιμιτιάς (ΓΧ 4) υπάρχει σε πολλές θέσεις της Δωδεκανήσου (Κως, Νίσυρος, Κάλυμνος, Λέρος) εκτός από τη Ρόδο.

Το 1980 η κατασκευή αεροδρομίου στο Παρθένι της Λέρου έδωσε την ευκαιρία για μια δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα σ' ένα προϊστορικό οικισμό. Πρόκειται για ένα ακρωτήριο μέσα στον κλειστό κόλπο του Παρθενίου, που ασφαλώς θα χρησίμευε σαν καταυλισμός προϊστορικών ψαράδων και γεωργοκτηνοτρόφων. Οι επιχώσεις ήταν πολύ λεπτές εξαιτίας της διάβρωσης, αλλά σε πολύ μικρό βάθος επισημάνθηκαν άδιατάρακτα στρώματα με δάπεδα και λείψανα κτηρίων, που περιείχαν την ίδια άβαφη χονδροειδή κεραμική. Τα σχήματα των αγγείων δείχνουν ότι ο οικισμός ανήκει στην Έσχατη Νεολιθική (ΓΧ 4), χωρίς όμως να υπάρχουν πολλές ομοιότητες με τα ευρήματα της Αλιμιτιάς, πράγ-

μα που εξηγείται από τη μεγάλη απόσταση μεταξύ των δύο νησιών και ίσως από κάποια χρονική διαφορά. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι χαρακτηριστικά σκεύη cheese pots (πίν. Ζδ) βρέθηκαν σε μεγάλη ποσότητα (50 % του συνόλου της κεραμικής) και δείχνει πιθανώς κάποια εξειδίκευση σε ένα τομέα τροφοπαραγωγής, αφού χωρίς αμφιβολία τα σκεύη αυτά είχαν αποκλειστικά χρηστική σημασία. Άρκετά συμπεράσματα βγαίνουν και από την αρχαιοβοτανολογική μελέτη που έκανε η Α. Σαρπάκη σε δείγματα του Παρθενίου.

Συμπεράσματα

Κατ' αρχάς παρατηρούμε ότι ένα πολύ μεγάλο μέρος του ύλικού προέρχεται από σπήλαια, που έχουν διατηρήσει τις επιχώσεις τους, αντίθετα με τις υπαίθριες θέσεις, που συνήθως είναι απογυμνωμένες και δεν υπόσχονται πολλά. Ωστόσο η χρήση των σπηλαίων στους τελευταίους νεολιθικούς χρόνους στα νησιά του Αιγαίου και στην κυρίως Ελλάδα, φαίνεται ότι έχει κάποια ιδιαίτερη σημασία, αφού αποκλείουμε την καθαρά ταφική τους χρήση, πράγμα που πιστεύεται για τα σπήλαια της Κρήτης.

Από τα μέχρι σήμερα στοιχεία που έχουμε μπορούμε να πούμε ότι ο νεολιθικός πολιτισμός του ΝΑ. Αιγαίου δεν κατάγεται ούτε από την Ανατολία ούτε από την ήπειρωτική Ελλάδα, έχει όμως αφομοιώσει πολιτιστικά στοιχεία από τις περιοχές αυτές. Οι στενοί δεσμοί του με το χώρο του Αιγαίου μάς βεβαιώνουν ότι αποτελεί μία επί μέρους ένότητα ενός ευρύτερου αιγαιακού πολιτισμού (Aegean Neolithic Culture) που αρχίζει από τα πρώιμα στάδια της Νεότερης Νεολιθικής και περιλαμβάνει ολόκληρο το Αιγαίο καθώς και τα παράλια της ήπειρωτικής Ελλάδας και της Ανατολίας. Για το λόγο αυτό και προκειμένου να πάψει η χρησιμοποίηση όρων της Ανατολίας (ΓΧ) και της κυρίως Ελλάδας θα έπρεπε να καθοριστούν νέοι όροι για τη χρονολογία του νεολιθικού αιγαιακού πολιτισμού.

Η παλαιότερη μέχρι σήμερα νεολιθική φάση της Δωδεκανήσου είναι αυτή των Καλυθιών (φάση I), που μπορεί να χρονολογηθεί στις αρχές της 5ης χιλιετίας π.Χ. (βλ. χρον. πίνακα). Οι σχέσεις της με το Άγιο Γάλα I της Χίου και το Beycesultan

(Lloyd 1962) καὶ οἱ ὁμοιότητες μετὰ ἀπολιτισμοὺς τῆς Βαλκανικῆς καὶ τῆς κυρίως Ἑλλάδας δείχνουν ὅτι εἶναι σύγχρονη μετὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ΝΝ ἢ καὶ λίγο

III τῶν Καλυθιῶν καὶ ἡ φάση I τοῦ Ἀρχαγγέλου. Εὐρήματα τῆς περιόδου ὑπάρχουν ἀφθονὰ στὸ Τηγάνι II τῆς Σάμου (Heidenreich 1935/

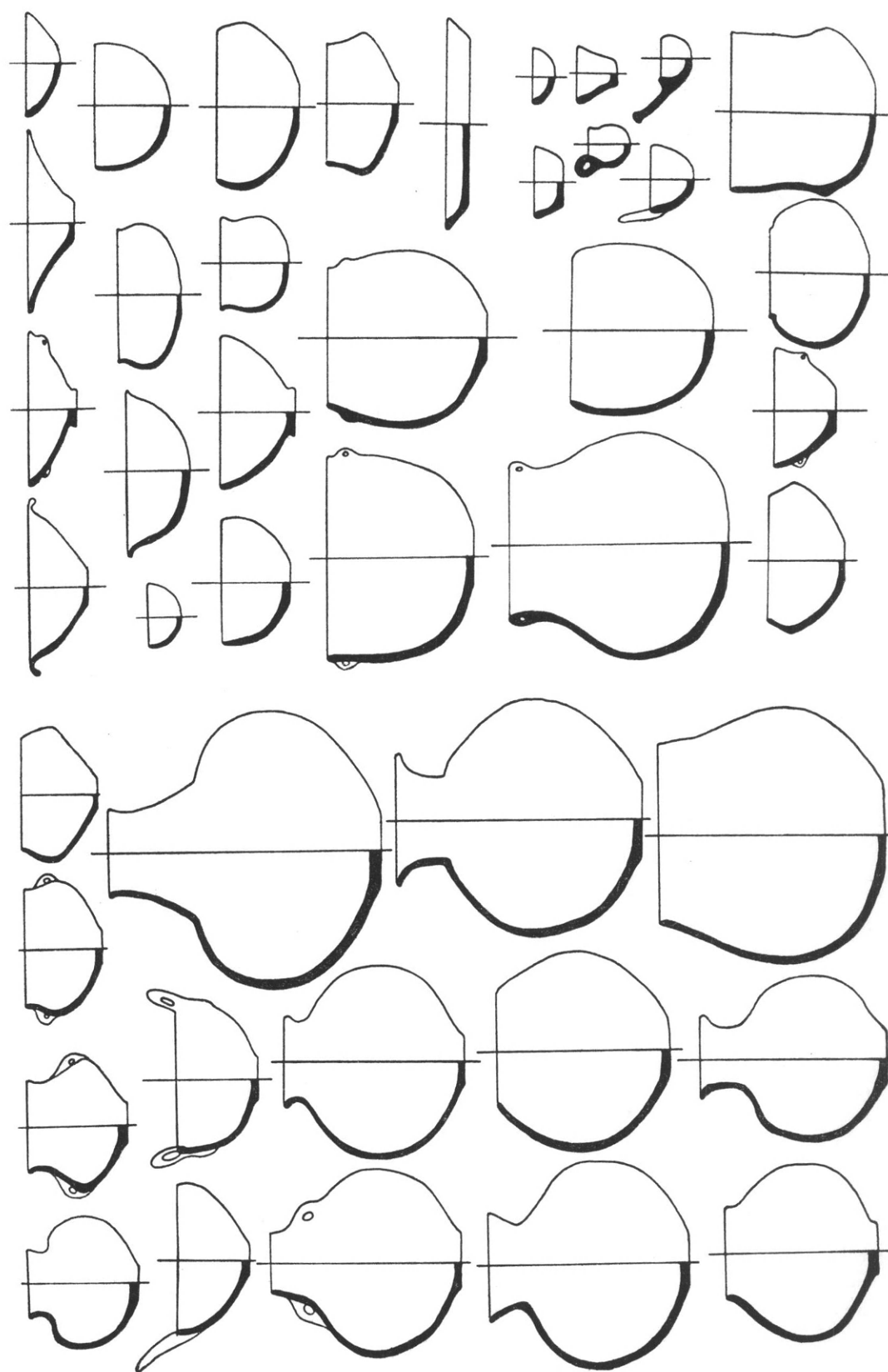
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

ΝΑ ΑΙΓΑΙΟ	ΧΙΟΣ	ΣΑΜΟΣ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΗΠΕΙΡΩΤ. ΕΛΛΑΔΑ	ΝΑ ΑΝΑΤΟΛΙΑ	
Βαθὺ Καλύμνου			Φυλακωπὴ I		ΠΧ 3	2000
Ἀσπρη Πέτρα	Ἐμπορεῖο I	Ἡραῖον	Κέρος - Σύρος	ΠΕ II	ΠΧ 2	
Ἀγ. Φωκῆς Κῶ	II					
		Κάστρο	Γκρόττα - Πηλὸς	ΠΕ I	ΠΧ 1	3000
	IV			Ραχμάνι	Beyces. XVII XVIII XIX	
Παρθένι			Κεφάλαια	TN II	Beyces. 4	
Ἀλιμιὰ	VI	Τηγάνι III				
Ἀρχάγγελος II	VII				Beyces. 3	
Ἀρχάγγελος I	VIII	Τηγάνι II	Πάρος - Νάξος	Κλασικὸ Διμήνη TN I	Beyces. 2	4000
Καλυθιῆς III						
	Upper cave II				Beyces. 1	
Καλυθιῆς II	Ἐμπορεῖο X - IX	Τηγάνι I		Ὁτζάκι		
	Upper cave I			Ἀγ. Τριάδα Καρόστου		
Καλυθιῆς I	Lower cave II		Σάλιαγκος	Ἀράπη Τσαγγλι		
	Lower cave I					
λευκὸ σὲ ἐρυθρό;				MN	Hacilar	5000

προγενέστερη. Ἡ φάση II τῶν Καλυθιῶν φαίνεται σύγχρονη μετὰ τὸ Beycesultan 2, Ἀγιο Γάλα (upper cave), Τηγάνι I καὶ τὰ πρῶιμα εὐρήματα ἀπὸ τὸ σπήλαιο Δασκαλειὸ τῆς Καλύμνου (εἰκ. 2).

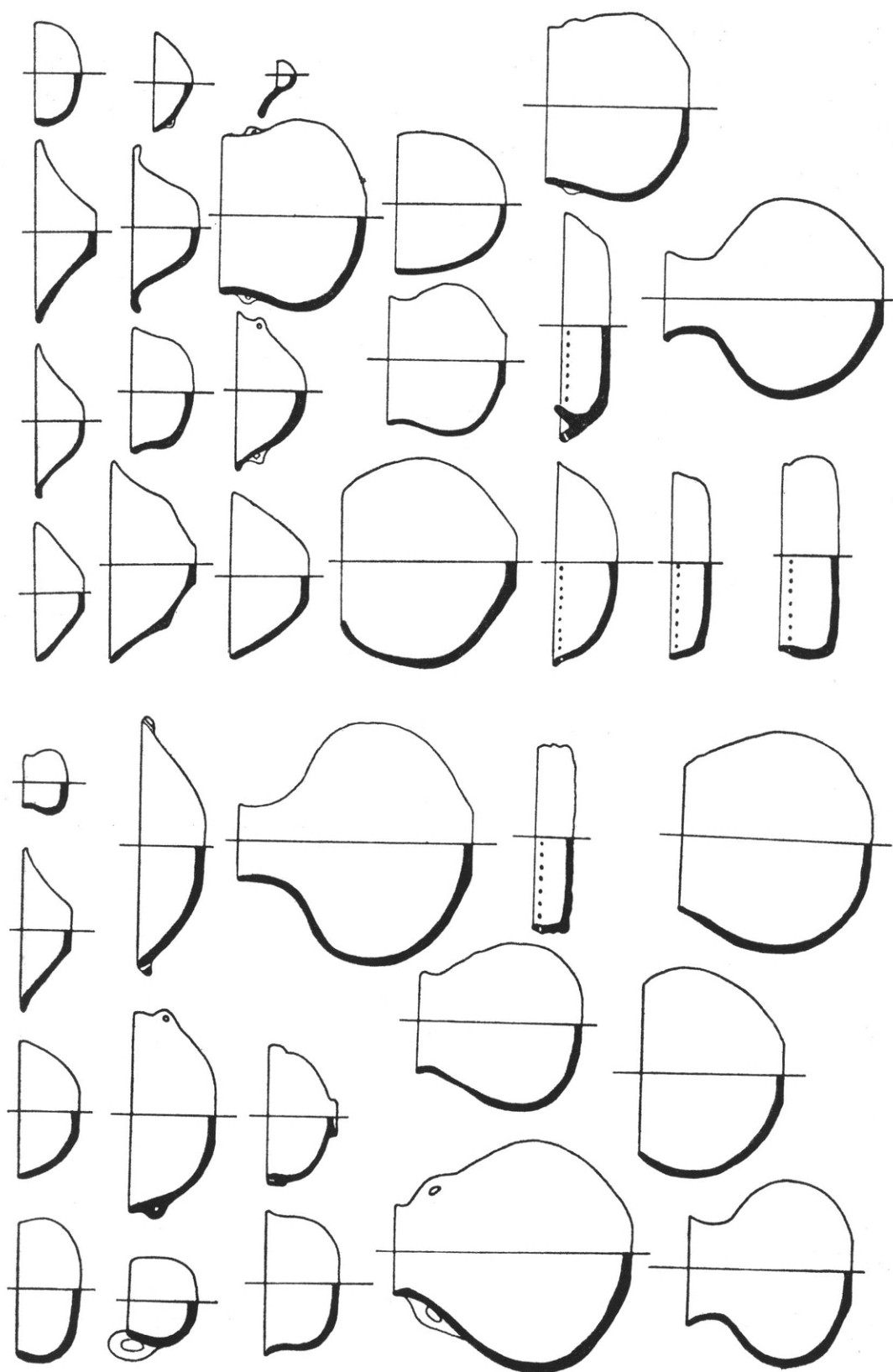
Πρὸς τὸ τέλος τῆς Νεολιθικῆς ἀνήκει ἡ φάση

36), στὸ Βαθὺ Καλύμνου καὶ στὸ Ἐμπορεῖο VIII. Στὴ φάση αὕτῃ εἶναι ἔντονες οἱ σχέσεις μετὰ τὴν TN II τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου, τὴν Κρήτη καὶ τὴν Ἀνατολίαν. Ὑπάρχουν ἔντονες σχέσεις στὴν κεραμεικὴ μετὰ τὴν περιοχὴ τῆς Ἀττάλειας

Εικ. 2. Σχήματα αγγείων από τις Καλυβιές Ρόδου (ΓΧ 1 - 3).

Εικ. 3. 'Αλμυνά Ρόδου. Σχήματα αγγείων.

Εικ. 4. Σχήματα αγγείων από το Παρθένι Λέρου.

και με πολύ απομακρυσμένες θέσεις της κεντρικής Ἀνατολίας. Στις φάσεις ΥΧ II, III ή κατοίκηση απλώνεται και στα άλλα νησιά, όπως στην Κάρπαθο, Σύμη, Τήλο, Κω, Γυαλί, Ἀστυπάλαια.

Ἡ ΥΧ 4 (Ἀρχαγγέλος II - Ἀλιμινα) υπάρχει στη Ρόδο αλλά και στα άλλα νησιά (Κως, Χάλκη, Κάλυμνος, Λέρος) και σημειώνει το τέλος της Νεολιθικής (εἰκ. 3). Τα εὑρήματα από το Παρθένι της Λέρου ανήκουν στη φάση αυτή αλλά πιθανώς στο ὕστερο τμήμα της (εἰκ. 4). Με τη φάση αυτή φαίνεται ότι σχετίζεται το πρώιμο τμήμα τοῦ πολιτισμοῦ Γκρόττα-Πηλός τῶν Κυκλάδων, πού είναι πολύ πιθανόν ότι ἔλκει τήν καταγωγή του από τήν Ἀνατολή.

Ἡ Πρωτοχαλκή και Μεσοχαλκή περίοδος συνεχίζουν να είναι ακόμα ένα πρόβλημα στα Δωδεκάνησα για πολλούς λόγους αλλά ἰδίως γιατί οἱ ἔρευνες δέν στράφηκαν πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή. Τα εὑρήματα της Ἀσπρης Πέτρας μπορούν να καλύψουν ἐνμέρει το κενό. Ἡ κεραμεική τοῦ σπηλαίου, πού μέχρι τώρα εἶχε χαρακτηριθεῖ νεολιθική, μπορεί να χρονολογηθεῖ στην πρώιμη χαλκοκρατία, της οποίας πιθανώς καλύπτει το μεγαλύτερο τμήμα. Τα ὄστρακα με ἐγγράρακτη και πλαστική διακόσμηση της Ἀσπρης Πέτρας και τοῦ σπηλαίου Βαθὺ της Καλύμνου (Furness 1956) πιθανώς ανήκουν σὲ ὕστερους πρωτοχαλκοῦς ἢ μεσοχαλκοῦς χρόνους. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ἀσκοειδὲς ἀγγεῖο της Καλύμνου, πού ἀκριβῶς ὅμοιό του βρέθηκε στη Φυλακωπή (Mackenzie 1904, πίν. IV, 5). Τὸ 1979 στὸν Ἅγιο Φωκά της Κω και στὸ Γυαλί της Νισύρου βρέθηκε κεραμεική της ΠΧ, με σχήματα ἀγγείων ἀνάλογα πρὸς αὐτὰ της ΠΕ II της ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας. Ἐπίσης στὴν

Ἀσπρη Πέτρα υπάρχουν σχήματα πού θυμίζουν τύπους της φάσης Κέρος - Σύρος (Χρ. Ντούμας, ΠΚ κεραμεική ἀπὸ τὰ Χριστιανὰ Θήρας, ΑΕ 1976, 8).

Περισσότερο σκοτεινὴ ἐμφανίζεται ἡ Μεσοχαλκή περίοδος. Σ' αὐτὴν ἀνήκουν σποραδικὰ ὄστρακα ἀπὸ τὸ Καστέλλι Πάτμου (Simpson 1973) και μερικὰ ἐγγράρακτα ἀπὸ τὸ Βαθὺ Καλύμνου. Παρόλο πού μεσομινωικὰ εὑρήματα ἔχουν ἐντοπισθεῖ στη Ρόδο και Κω, δέν μποροῦν νὰ ἀναπληρώσουν τὸ κενό, γιατί πρέπει νὰ ὑπῆρχαν ὅπωςδὴποτε κάποιοι τοπικοὶ κεραμικοὶ ρυθμοὶ στα Δωδεκάνησα κατὰ τὴ ΜΧ, πού τὰ χαρακτηριστικὰ τους δέν ἔχουν διευκρινισθεῖ ἀκόμη. Ἀξίζει ν' ἀναφέρουμε ὅτι και στα δύο σπήλαια πού ἀνασκάφηκαν στη Ρόδο λείπουν οἱ ἐνδιάμεσες φάσεις της πρώιμης και μέσης χαλκοκρατίας. Ἐπάνω στα νεολιθικὰ στρώματα βρέθηκαν μόνο δείγματα τῶν πρώιμων φάσεων της ὕστερης χαλκοκρατίας, ὅπως ὄστρακα μινωικοῦ και κυκλαδικοῦ τύπου καθὼς και ἓνα φλασκοειδὲς ἀγγεῖο (Κούμελο Ἀρχαγγέλου), πού χαρακτηρίζει τὴν ὕστερη χαλκοκρατία της Κύπρου.

Τελειώνοντας παρατηροῦμε ὅτι πολλὰ ἔχουν νὰ γίνουν ἀκόμη στα Δωδεκάνησα. Στη Ρόδο υπάρχουν σπήλαια για ἔρευνα, καθὼς και ὑπαίθριες θέσεις στην περιοχή Λάρδου και Ἀρχαγγέλου. Στην τελευταία ἐγινε δοκιμαστικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, πού ἀποκάλυψε κτηριακὰ λείψανα της ΥΧ, και πιστεύεται νὰ συνεχισθεῖ στὸ μέλλον. Ἐλπίζεται ὅτι με τὴ συνέχιση τῶν ἐρευνῶν θὰ βρεθοῦν και ἀρχαιότερες νεολιθικὲς φάσεις στα νησιά και θὰ διευκρινισθεῖ ἡ διαδοχὴ τῶν φάσεων της πρώιμης χαλκοκρατίας.

ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΣΑΜΨΩΝ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- BERNABO - BREÀ, L., *Poliochni I, citta preistorica nell'isola di Lemnos* (1964).
BINTLIFF 1977: J. BINTLIFF, *Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece* (1977).
BLEGEN C., *Troy I. First and Second Settlement* (1951).

- EVANS 1968: J. EVANS - C. RENFREW, *Excavations at Saliagos near Antiparos* (1968).
FRENCH D., *Late Chalcolithic Pottery in NW. Turkey and the Aegean*, *Anat. Studies* 1961, 99.
FURNESS 1956: A. FURNESS, *Some Early Pottery from Samos, Kalimnos and Chios*, *Proc. of Preh. Society* 1956, 173.

- HEIDENREICH 1935/6: R. HEIDENREICH, Vorgeschichtliches in der Stadt Samos, AM 1935/6, 125.
- HOOD 1981/2: S. HOOD, Prehistoric Emporio and Ayio Gala, τ. I (1981), II (1982).
- LAMP W., Excavations at Thermi in Lesvos (1936).
- LEVI 1929: D. LEVI, La grotta di Aspri Petra a Co, ASAtene VIII - IX, 1928, 235.
- LLOYD 1962: S. LLOYD - J. MELLAART, Beycesultan I. The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels (1962).
- MACKENZIE 1904: Excavations at Phylacopi.
- MELLAART, Early Cultures of the South Anatolian Plateau, Anat. Studies 1961.
- MELLAART, Anatolia c. 4000 - 2300 B.C., Cambridge Ancient History (1962).
- MELLAART, Anatolia before 4000 B.C., C.A.H. τ. I (1966) κεφ. 7.
- MELLAART, The Chalcolithic and Early Bronze Ages in the Near East and Anatolia (1966).
- MELLAART, Excavations at Hacilar (1970).
- PHELPS W., The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece (διατριβή, 1976).
- RENFREW 1972: C. RENFREW, The Emergence of the Civilisation. The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C. (1972).
- ΣΑΜΥΩΝ 1980: Α. ΣΑΜΥΩΝ, Νεολιθικά εὑρήματα ἀπὸ τῇ Ρόδῳ, AAA XII, 1980, 24.
- ΣΑΜΥΩΝ 1981: Α. ΣΑΜΥΩΝ, 'Η Νεολιθικὴ καὶ ἡ ΠΕ I στὴν Εὐβοία.
- SCHACHERMEYER F., Das ägäische Neolithikum, SIMA VI, 1964.
- SCHACHERMEYER, Die ägäische Frühzeit, τ. I (1976).
- SIMPSON 1970: H. SIMPSON - L. LAZENBY, Notes from the Dodecanese, BSA 1970, 43.
- SIMPSON 1973: H. SIMPSON - L. LAZENBY, Notes from the Dodecanese, BSA 1973, 127.
- SPERLING J., Kum Tepe in the Troad. Trial Excavation 1934, Hesperia 1977, 306.
- WEINBERG S., Aegean Chronology. Neolithic Period and Early Bronze Age, AJA 55, 1951, 121.

Ο ΠΕΡΙ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΝΟΜΟΣ ΤΟΥ 1855 ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΣΑΜΟΥ

(Πίν. Η - Θ)

Ἡ Σάμος κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Ἡγεμονικοῦ της καθεστῶτος (1832 - 1912) ἐγνώρισε Κυβερνήτες ποὺ ἀναμφίβολα ἦταν ἄξιοι τοῦ ὀνόματος. Ἐργάσθηκαν, μὲ τὴν βοήθεια καὶ τὴν συμπαράστασι τῆς Σαμιακῆς Συνελεύσεως (Βουλῆς), μὲ ζῆλο καὶ ἀφοσίωσι γιὰ τὴν ὀργάνωσι καὶ τὴν ἐξέλιξι τοῦ μικροῦ κρατιδίου καὶ μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου κατάρθωσαν νὰ τὸ καταστήσουν πρότυπο πολιτείας. Τὰ ὅσα ἔρχονται σὲ φῶς μὲ τὴν μελέτη τῶν ἀρχείων τῆς Ἡγεμονίας παρουσιάζουν ἀνάγλυφον τὴν ἐντατικὴ προσπάθειά τους σὲ κάθε τομέα, μὲ τὴν ψήφισι καὶ πιστὴ ἐφαρμογὴ νόμων, ἔτσι ποὺ νὰ ἡμπορεῖ νὰ εἰπεῖ κανεὶς ὅτι ἄσπογα λειτουργοῦσε ἡ μικρὴ πολιτεία.

Ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀξιόλογους Ἡγεμόνες τῶν πρώτων μάλιστα χρόνων εἶναι ὁ γεννημένος στὴ Ρουμανία, ἀπὸ τῆ Βόρειο Ἠπειρο καταγόμενος, Ἰωάννης Γκίκας, γόνος οἰκογενείας ποὺ πολλὰ προσέφερε στὸ ὑπόδουλο γένος. Καὶ ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς νόμους τῆς περιόδου τῆς παραμονῆς του στὴ Σάμο εἶναι ὁ «Περὶ προστασίας τῶν Ἀρχαιοτήτων» τῆς 13.4.1855 ποὺ «ἐμβήκεν εἰς ἐνέργειαν» μὲ τὴν δημοσίευσιν τοῦ ὑπ' ἀριθ. 18 διατάγματος τῆς ἰδίας ἡμέρας.

Τὴν ψήφισι τοῦ νόμου, ποὺ εἰσηγήθηκε στὴ Συνέλευσι ὁ διευθυντὴς τοῦ Ἡγεμονικοῦ Γραφείου — ὁ Γκίκας δὲν ὁμιλοῦσε σχεδὸν τὰ ἑλληνικὰ — κατέστησε ἀναγκαία ἡ προστασία τῶν ἀρχαιοτήτων ποὺ ἦταν στὴ διάθεσι τοῦ πρώτου τυχόντος. Ὁ Σταματιάδης γράφει στὰ «Σαμιακά» του ὅτι καθημερινὲς ἦταν οἱ ἀγοραπωλησιές ἀντικειμένων τῆς ἀρχαίας τέχνης, καὶ ἀγαμάτων ἀκόμη, στὴν περιοχὴ Τηγανίου (σήμε. Πυθαγόρειον), ὅπου ἡ ἀρχαία πόλις, ποὺ ἐβλεπαν τὸ φῶς κατὰ τὴν καλλιέργεια τῶν ἀγρῶν

καὶ κατὰ μῆκος τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ, μῆκους ἐπτὰ χιλιομέτρων, λαμπρὰ κοσμημένης ὅπως οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς παραδίδουν, ἀπὸ πλῆθος ἀφιερωμάτων. Βέβαια οἱ κατὰ καιροὺς ἐπιδρομεῖς μὲ πρῶτον τὸν Ρωμαῖο Veres ἐφρόντισαν ν' ἀπογυμνώσουν τὴ Σάμον ἀπὸ κάθε καλὸ καὶ οἱ Τοῦρκοι τελευταῖοι ἐχρησιμοποίησαν μαρμάρινα Σάμου, καὶ τῶν ἄλλων παραλίω πόλεων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, σπονδύλους, ἀνθέμια, νεκρόδειπνα, ἐπιγραφὰς κλπ. γιὰ νὰ χτίσουν τὰ τζαμιά τους στὴν Κωνσταντινούπολι. Τοὺς διευκόλυνε πολὺ τὸ ὅτι ὁ ναός, ἡ πόλις, ἡ Ἱερὰ ὁδὸς βρισκόταν σχεδὸν ἐπάνω στὴ θάλασσα καὶ δὲν ὑπῆρχαν προβλήματα μεταφορᾶς καὶ φορτώσεως. Παρὰ ταῦτα ὅμως ἡ Σάμος εἶχε κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Γκίκας πολλὰ ἀκόμη καὶ ἀσφαλῶς ἔχει καὶ σήμερα, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τίς κάθε τόσο λαμπρὲς ἐπιτυχίες τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου καὶ τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων.

Ὁ νόμος αὐτός, ποὺ δυστυχῶς δὲν ἀξιοποιήθηκε καὶ μὲ τὴν ἀναχώρησι τοῦ Γκίκας ἀπὸ τὴ νησί τὸ 1859 λησμονήθηκε, περιλαμβάνει δέκα ἄρθρα καί, τοῦτο εἶναι τὸ περίεργον, δὲν ὁμιλεῖ περὶ συγκεντρώσεως τῶν ἀρχαιοτήτων εἰς ὠρισμένον χώρον.

«Θεωροῦντες», γράφει, «ὅτι τὰ ἐπὶ τῆς Σάμου ὑπάρχοντα λείψανα τῆς ἀρχαιότητος κατεσφετερίσθησαν καὶ ἀπωλέσθησαν ἕνεκα ἀγνοίας καὶ ἀβελτηρίας.

Ἐπιθυμοῦντες νὰ προφυλάξωμεν ἀπὸ παρομοίαν βλάβην καὶ ἀπώλειαν τὰ ἔτι σωζόμενα λείψανα τῆς Ἀρχαιότητος ἐπὶ τῆς γῆς καὶ ὑπ' αὐτὴν καλυπτόμενα διὰ τὸ πρὸς τὴν ἀρχαιότητα σέβας καὶ καθ' ὅσον τινὰ ἐξ αὐτῶν δύνανται νὰ χρησιμεύσωσιν εἰς κοινὴν τινα χρῆσιν, ὥς πέτραι

λελαξευμέναι, στήλαι κλπ. τῇ ἐπιψηφίσει τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως, ἀπεφασίσαμεν καὶ διατάττομεν».

Μὲ τὰ ἄρθρα ποὺ ἀκολουθοῦν ὅλες οἱ ἀρχαιοτήτες θεωροῦνται ἰδιοκτησία τοῦ Σαμιακοῦ δημόσιου. Κάθε ἀντικείμενο ποὺ θὰ εὑρεθεῖ μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ νόμου ἀνήκει ἐξ ἡμισείας στὸ δημόσιο καὶ τὸν ἰδιοκτήτη τοῦ κτήματος καὶ σὲ τυχὸν πώλησί του ἀπὸ αὐτὸν τὸ δημόσιο προτιμᾶται. Ἀπαγορεύεται ἡ ἐξαγωγή ἀρχαιοτήτων ἄνευ ἀδείας μὲ καμμία πρόφασι. Ἐπιτρέπεται ἡ μεταξὺ ἰδιωτῶν ἀγοραπωλησία ἐν Σάμῳ ἀντικειμένων ἀφοῦ ὅμως πρότερον εἰδοποιηθεῖ ὁ ἀρμόδιος Δήμαρχος. Κανεὶς δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐνεργήσει χωρὶς ἄδεια ἀνασκαφές, ποὺ δίδεται μόνον στὸν ἰδιοκτήτη, ἀπαγορεύεται ἡ κακὴ μεταχείρισις παντὸς ἀρχαίου ἀντικειμένου καὶ τελικὰ ὀρίζεται ὅτι ἀρχαιοτήτες θεωροῦνται ὅχι μόνον τὰ γλυπτὰ καὶ ἀρχιτεκτονικὰ ἀλλὰ καὶ τὰ ἀγγεῖα, κοσμήματα, ὅπλα, σκεύη, ἐπιγραφαὶ καὶ τὰ πρωτοχριστιανικὰ καὶ μεσαιωνικά.

Ὁ νόμος προέβλεπε καὶ σοβαρὰς ποινές.

Μὲ τὴν ἔλευσιν τοῦ Μιλτ. Ἀριστάρχη, διαδόχου τοῦ Γκίκα, δημοσιεύεται ὁ ΟΓ/20.8.1859 Νόμος «περὶ συστάσεως Μουσείου τῶν ἀρχαιοτήτων» καὶ ὀρίζεται «ἡ διοικητικὴ οἰκία τῆς κοινότητος Χώρας» τόπος συγκεντρώσεως καὶ ἐκθέσεως. Σὲ γενικὲς γραμμὰς κατὰ τὰ ὑπόλοιπα ἄρθρα εἶναι ἀντιγραφή τοῦ Νόμου τοῦ Γκίκα ἀλλὰ προστίθενται: ἡ κατάρτισις καταλόγου τῶν ἀρχαιοτήτων εἰς τριπλοῦν καὶ ὁ διορισμὸς φύλακος. Ὁ τίτλος εἶναι τιμητικὸς, ἡ θέσις ἄμισθος καὶ ὁ τοποθετούμενος ὑποχρεοῦται νὰ καταθέσῃ 10.000 γρόσια ὡς ἐγγύησιν διὰ τυχὸν φθορὰς ἢ ἀπωλείας ἀντικειμένων. Μὲ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Ἀριστάρχη ὁ Νόμος ἀτόνησε.

Τὸ 1883 ἡ ἐν Ἀθήναις Γαλλικὴ Σχολὴ Ἀρχαιοτήτων ζητεῖ διὰ τοῦ Μιχαὴλ Κλαῖρ ἄδειαν διενεργείας ἀνασκαφῶν εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Ἡραίου ἀπὸ τὸν Ἡγεμόνα Κωστάκην Ἀδοσίδην Πασᾶ. Ἡ ἄδεια παρέχεται μὲ τὸν ὑπ' ἀριθ. 250/3.6.1883 νόμον ποὺ ἀναγράφει:

«Ἐπιτρέπεται εἰς τὸν Μιχαὴλ Κλαῖρ νὰ ἐνεργήσει ἀνασκαφὰς ἐν Σάμῳ πρὸς ἀνακάλυψιν ἀρχαιοτήτων ἐπὶ γαιῶν δημοσίων ἄνευ ἀμοιβῆς.

Τὰ ὅσα ἤθελον εὑρεθεῖ ἀνήκουν εἰς τὸ Δημόσιον καὶ ἐπομένως ὁ κ. Μιχ. Κλαῖρ καὶ ἡ ἐν Ἀθήναις Γαλλικὴ Σχολὴ Ἀρχαιοτήτων οὐδὲν δικαίωμα κέκτηνται πλὴν φωτογραφήσεως, ἀντιγραφῆς ἐπιγραφῶν καὶ μελέτης. Ἐπὶ τῆς ὅλης δαπάνης τὸ δημόσιον ἀναλαμβάνει τὸ βάρος 2% καὶ ἡ παρακολούθησις θὰ γίνῃ ἀπὸ εἰδικῶς ὀριζόμενον ἔφορον καὶ ἡ ἀνασκαφὴ ἀπὸ Σαμίους ἐργάτας».

Τὸ 1885 Ἡγεμὼν τῆς Σάμου τοποθετεῖται ὁ πολὺς ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Τουρκίας Ἀλέξανδρος Καραθεοδωρῆς. Μεταξὺ τῶν νόμων ποὺ δημοσιεύονται κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἡγεμονίας του εἶναι καὶ ὁ ὑπ' ἀριθ. 382/10.8.1886 «Περὶ Ἀρχαιοτήτων» ποὺ οὐσιαστικὰ εἶναι ἀντιγραφή τοῦ νόμου τοῦ Γκίκα. Μὲ αὐτὸν ὀρίζεται κατηγορηματικὰ ὅτι «Ὅλαι αἱ ἐπὶ τῆς Σάμου ἀρχαιοτήτες ὡς ἔργα τῶν προγόνων τοῦ Σαμιακοῦ Λαοῦ θεωροῦνται δημόσιος ἰδιοκτησία». Καὶ δὲν περιλαμβάνονται μόνον αἱ ἐπὶ τῆς γῆς καὶ ὑπ' αὐτὴν ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν πυθμένα τῆς θαλάσσης. Ἐδῶ ἀναφέρεται ὅτι: «Τὸ Δημόσιον ὑποχρεοῦται νὰ συλλέξῃ τὰς ἀπανταχοῦ τῆς Νήσου λόγου ἀξίας ἀρχαιοτήτας τὰς δυναμένας νὰ μετακινήθωσι καὶ καταθέσει αὐτάς ἐν τῷ Ἀρχαιοφυλακείῳ τῆς Ἡγεμονίας κατὰ τὰ περὶ τοῦτου δι' Η.Δ. ἰδιαιτέρως ὀρισθησόμενα. Ὑποχρέωσις πάντων τῶν κατεχόντων ἀρχαιοτήτας νὰ παραδώσουν αὐτάς ἄλλως θ' ἀφαιροῦνται διὰ τῆς βίας. Αἱ Ἀρχαὶ ποὺ πληροφοροῦνται παραβάσεις καὶ δὲν ἐνημερώνουν τὸν Ἡγεμόνα θεωροῦνται συνεργοί. Καὶ ἐπὶ πλέον: Πᾶς ὅστις ἀντιληφθῇ ἢ πληροφορηθῇ τὴν ὑπαρξίν ἀρχαιοτήτων ὀφείλει νὰ εἰδοποιήσῃ τὸν ἀρμόδιον Δήμαρχον καὶ αὐτὸς τὴν Διοίκησιν διὰ τὴν μετακώμισιν των εἰς τὸ Μουσεῖον».

Γίνεται λόγος περὶ Μουσείου (διὰ πρώτην φοράν) ἀλλὰ Μουσεῖον δὲν ὑπάρχει καὶ ἐλάχιστα ἔχουν συγκεντρωθεῖ.

Ὁ Ἡγεμὼν Γεώργιος Βέροβιτς ποὺ διαδέχεται τὸν Καραθεοδωρῆ ἔχει τὴν μεγάλη τύχη νὰ βρῇ τὸν Ἀριστομένη Στεργιογλίδη, ἕνα πραγματικὸ λάτρι τῆς ἀρχαιότητος, διευθυντὴ τοῦ Πυθαγορείου Γυμνασίου. Ὁ Στεργιογλίδης ὑπῆρξε μιὰ μεγάλη μορφή τῶν γραμμάτων κατὰ τὸν περασμένο αἰῶνα καὶ τὸ πέρασμά του ἀπὸ τὴν Εὐαγγελικὴ Σχολὴ Σμύρνης

τῆς ὁποίας ὑπῆρξε διευθυντὴς ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ἀφῆκεν ἐποχή. Ἄς ἀναφερθεῖ ὅτι ὁ Στεργιογλίδης τὸ 1875 ἐπέβαλε σὰν ἐπόπτης τῶν ἐλληνικῶν σχολείων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας τὸ μάθημα τῆς γυμναστικῆς σὰν πρωτεύον. Μὲ εἰσῆγγσί του ὁ Βέροβιτς μὲ διάταγμα «ἰδρύει παρὰ τὸ Πυθαγόρειον Γυμνάσιον Μουσεῖον» ποὺ ὀρίζει ἐπιτροπὴν διὰ τὴν συγκέντρωσιν τῶν ἀρχαιοτήτων τοὺς Ἀριστομένην Στεργιογλίδην, διευθυντὴν τοῦ Πυθ. Γυμνασίου, τὸν Σ. Βαφειάδην, Ἐπόπτην Δημ. Ἐκπαιδεύσεως καὶ τὸν Ἀριστ. Μανταφούνην, Ἐπόπτην Δασῶν.

Ἡ Ἐπιτροπὴ ἐργάσθηκε μὲ ζῆλο. Ὁ Στεργιογλίδης ποὺ ἀπελάμβανε γενικῆς ἐκτιμήσεως καὶ ἐγνώριζε νὰ συγκινεῖ, ἀφοῦ προσέφερε πρῶτος τὴν ἀρχαιολογικὴ συλλογὴ του ἀπευθύνθηκε πρὸς τοὺς κατόχους ἀρχαίων ἀντικειμένων καὶ καθημερινὰ δεχόταν προσφορὰς τόσες ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχει χώρος γιὰ τοποθέτησί τους στὸ μικρὸ δωμάτιο ποὺ εἶχε παραχωρήσει τὸ γυμνάσιο. Ἐκτὸς τῶν παρακλήσεων πρὸς τοὺς Σαμίους ὁ Στεργιογλίδης ἀπηύθυνε συγκινητικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ἀντιβασιλέα τῆς Αἰγύπτου Ἀμπὰς Χιλμὴ καὶ ἐπικαλούμενος τὴν συμμαχίαν Αἰγύπτου - Σάμου καὶ τὰς φιλικὰς σχέσεις τοῦ φαράω Ἀμασι μὲ τὸν τύραννον Πολυκράτην ἐζήτησε διὰ τὸν πλουτισμὸν τοῦ Μουσείου μερικὰς αἰγυπτιακὰς ἀρχαιοτήτας. Καὶ ὁ Ἀμπὰς Χιλμὴ ἔσπευσε νὰ στείλει διακόσια ἀντικείμενα.

Τὰ ἐγκαίνια τοῦ Μουσείου ἔγιναν τὸν Νοέμβριο τοῦ 1895 μὲ λαμπρότητα. Στὴν ἀρχὴ διαβάσθηκε ὁ λόγος τοῦ Ἡγεμόνος — ποὺ ὁμιλοῦσε πολὺ ὀλίγο τὰ Ἑλληνικά — ποὺ ἀποκάλυψε ὅτι μὲ τὴν ἀφιξὴ του στὴ Σάμο ἐζήτησε ἀπὸ τὸν Θεμ. Σοφούλη, ποὺ ἀναπαύοταν στὸ νησί μετὰ τὴν ἀσθένειά του στὴ Μεσσήνη ὅπου ἐνήργησε τὶς ἀνασκαφές, νὰ ἐπιμεληθεῖ τὰ τοῦ Μουσείου, χωρὶς νὰ τὸ ἐπιτύχει, γιὰτὶ ὁ Σοφούλης ἐπέστρεψε στὸ Πανεπιστήμιο. Ἀκολούθησαν οἱ λόγοι ἄλλων καὶ ἐκφράσθηκε ἡ εὐχὴ νὰ πλουτισθεῖ περισσότερο τὸ Μουσεῖο καὶ νὰ διενεργηθοῦν ἀνασκαφές στὸ Ἡραῖον.

Τὸ τελευταῖο θὰ γίνεῖ ὅταν ὁ Σοφούλης, ἀρχηγὸς τοῦ Προοδευτικοῦ Κόμματος καὶ Πρόεδρος τῆς Σαμιακῆς Συνελεύσεως — ἔχει ἐγκαταλείψει τὸ Πανεπιστήμιο — θὰ λάβει ἔγγραφο τῆς

Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ποὺ ζητεῖ τὴν διενέργεια ἀνασκαφῶν:

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ ἡμῶν Ἑταιρεία, ἐπιθυμοῦσα νὰ ἐπεκτείνει τὰ ἑαυτῆς ἔργα καὶ ἐκτὸς τοῦ Κράτους, προθύμως θὰ ἐξετέλει ἀνασκαφὰς ἐν Σάμῳ πρὸς ἀποκάλυψιν τοῦ Ἡραίου καὶ ἐξερεύνησιν τῆς ἀρχαίας πόλεως. Ἐπὶ τῶν γενησομένων ἐν τῇ αὐτῇ ἀνασκαφῇ εὐρημάτων οὐδὲν ἀπολύτως δικαίωμα ἐννοεῖ νὰ ἔχη ἡ Ἑταιρεία, ἀλλ' ἅπαντα νὰ εἶναι κτῆμα ἀποκλειστικὸν τῆς Νήσου Σάμου.

ὑπὸ τοιοῦτους ὅρους ἐξαίτεται παρ' Ὑμῶν ἡ Ἑταιρεία τὴν ἄδειαν πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν ἀνωτέρω ἀνασκαφῶν δι' ὧν καὶ ἡ Σάμος βεβαίως θέλει πλουτισθῇ διὰ σπουδαιοτάτων ἔργων τῆς προγονικῆς τέχνης καὶ ἡ ἐπιστήμη τῆς ἀρχαιολογίας τὰ μέγιστα θέλει προαχθῇ.

Σὺν τῇ ἀνακοινώσει τῆς αἰτήσεως ταύτης τῆς Ἑταιρείας διαβιβάζομεν τὴν ἔκφρασιν τῆς ἐξαιρέτου ἡμῶν ὑπολήψεως πρὸς ἅπαντα τὰ μέλη τῆς Συνελεύσεως.

Ὁ Ἀντιπρόεδρος

Δ. Τζιβανόπουλος

Ὁ Γραμματεὺς

Γ. Καββαδίας

Ἡ Συνέλευσις, ὕστερα ἀπὸ εἰσῆγγσιν τοῦ Προέδρου τῆς Θεμ. Σοφούλη στὴ συνεδρία τῆς τῆς 16.10.1901 παρέχει τὴν ἄδεια καὶ μὲ τὴν ἐποπτεία Σοφούλη ποὺ ἔχει ὀνομασθῇ ἐταῖρος τῆς Ἑταιρείας, ἐνεργοῦνται ἀνασκαφαὶ τὰ ἔτη 1902 καὶ 1903 ὑπὸ τὴν ἐποπτεία Θ. Σοφούλη καὶ Γ. Καββαδία καὶ ἀποκαλύπτεται ὁ χώρος τῶν προπυλαίων καὶ μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ. Ἐν τῷ μεταξὺ ζητεῖ ἄδεια ἀνασκαφῶν ἡ Βασιλικὴ Ἑταιρεία τοῦ Μονάρχου ἀλλὰ ἡ αἴτησις ἀπορρίπτεται. Οἱ Σάμιοι ἔχουν καταστῇ καχύποπτοι καὶ δύσκολα ἐμπιστεύονται τοὺς ξένους. Τὰ πάντα βαδίζουν σύμφωνα μὲ τὸν νόμο ποὺ συνέταξε καὶ εἰσηγήθηκε ὁ Στεργιογλίδης τὴν 1η Νοεμβρίου 1896 συνοδεύοντας αὐτὸν μὲ ἓνα ἐξαιρετικὸ Ὑπόμνημα. Μὲ τὸ ὑπόμνημα αὐτὸ ζητεῖται καὶ ἡ ἀνέγερσις Μουσείου.

Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι οἱ δυὸ Ἑλληνες ἐπιστήμονες δὲν ἀντιμετώπισαν προβλήματα στὴ δουλειά τους γιὰτὶ καὶ ὁ Ἡγεμὼν Μαυρογένης καὶ ὁ πληθυσμὸς εἶδαν τὴν ἀνασκαφὴν σὰν ἐθνικὴ ὑπόθεσι καὶ οἱ κάτοχοι τῶν ἀμπελιῶν

τὰ προσέφεραν δωρεάν. Ἡ ἀνασκαφή ἐσταμάτησε γιατί τὰ χρήματα δὲν ἦσαν ἀρκετὰ γιὰ τόσο μεγάλο ἔργο, τὴν ἀποκάλυψι δηλαδή τοῦ ὅλου ἱεροῦ.

Τὴν ἐποχὴ αὕτῃ μὲ τὸν Νόμο 1.144/6.6.1902 ἰδρύεται παράρτημα τοῦ Μουσείου στὸ Τηγάνι καὶ μὲ τὸν Νόμο 1.185/19.6.1902 συνιστᾶται θέσις ἐπόπτου ἀρχαιοτήτων ἐπὶ μισθῷ.

Θέμα Μουσείου θὰ θέσῃ ὁ Ἡγεμὼν Στέφανος Μουσοῦρος εἰς τὸν λόγον του τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως τὸν Νοέμβριον τοῦ 1897. Ἀφοῦ ἀναφερθῇ στὰ προβλήματα τοῦ τόπου καὶ πληροφορήσῃ τοὺς πληρεξουσίους ὅτι «διαπρεπτῆς ἀρχαιολόγος Εὐρωπαῖος θέλει ζητήσῃ τὴν διενέργειαν ἀνασκαφῶν» θὰ προσθέσῃ: «Λόγου δὲ περὶ ἀρχαιοτήτων γινομένου, εὐχαρίστως ἐξαγγέλλομεν ὑμῖν ὅτι τὸ ἀρτισύστατον ἡμῶν Μοσεῖον, τῇ ἀνενδότηᾳ προσπαθεία τοῦ κ. Γυμνασιάρχου καὶ ταῖς γενναίαις προσφοραῖς πολλῶν φιλομούσων, συναντιλαμβανομένου καὶ τοῦ δημοσίου Ταμείου, ὁσημέραι πλουτίζεται καὶ εὐδοῦται, τὸ δὲ μικρὸν οἰκοδόμημα, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀποτίθενται τὰ περισυλλεγόμενα λείψανα τῆς ἀρχαιότητος, εἶναι ὅλως στενὸν καὶ ἀκατάλληλον, οὗ ἕνεκα καὶ πολλὰ ἀρχαιότητες μένουσιν ἐκτεθειμέναι εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀτμοσφαιρικῶν περιπετειῶν καὶ εἰς τὸν κίνδυνον ἔτι τοῦ νὰ ἀπολεσθῶσιν. Ὅθεν ἀπόκειται τῇ Ἐντίμῳ Συνελεύσει νὰ ψηφίσῃ τὸ ἀπαιτούμενον ποσὸν πρὸς οἰκοδομὴν καταλλήλου Μουσείου ἐν τῷ ὁποίῳ νὰ ἐξασφαλιστῇ πᾶν εὖρημα ἀρχαίων».

Ἐντονο ἐκδηλοῦται τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Γερμανῶν γιὰ τὴ Σάμο ἀπὸ τὸ 1908 καὶ μάλιστα μετὰ τὶς ἀνασκαφὰς ποὺ ἐνεργοῦνται ἀπὸ τὸν Βῆγανδ ἀπέναντι στὴν Ἰωνία. Ὑστερα ἀπὸ προκαταρκτικὰς συζητήσεις ὑπογράφεται τὴν 1ῃ Μαρτίου 1910 μετὰ τοῦ Σαμιακοῦ Δημοσίου (ἡγεμὼν Ἀνδρέας Κοπάσης) καὶ τῶν Γερμανῶν σύμβαςις 10ετοῦς διαρκείας «διὰ τὴν διενέργειαν ἀνασκαφῶν εἰς τὴν ἀρχαίαν πόλιν, τὸ Ἡραῖον καὶ κατὰ μῆκος τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ». Τὶς ἀνασκαφὰς θ' ἀρχίσῃ ὁ Βῆγανδ μὲ βοήθον τὸν Schede μόλις τὴν 1ῃν Ὀκτωβρίου. Ἡ καθυστέρησις ὀφειλόταν στὴν βραδύτητα ἀπαλλοτριώσεως ὠρισμένων κτημάτων. Ἡ ἐποπτεία τῶν ἀνασκαφῶν ἀνατέθηκε

στὸν Βασ. Θεοφανίδην ποὺ εἶχε τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἐνημερώνει κάθε ἐβδομάδα τὸν Ἡγεμόνα καὶ τὴν Κυβέρνησιν ἐπὶ τῶν ἀποτελεσμάτων. Εἰδικότερα οἱ Γερμανοὶ ἐνήργησαν ἀνασκαφὰς στὸ Ἡραῖον συνεχίζοντας τὸ ἔργον τῶν προηγηθέντων. Ἀς ἀναφερθῇ ὅτι τὸ 1702 ὁ Γάλλος περιηγητὴς Tournefort ἀνεκάλυψε τὸ ὑπόστρωμα τῆς μόνης σωζομένης στήλης (Κολώνας) ποὺ τὴν κατεμέτρησε πολὺ ἀργότερα ὁ ἐπίσης Γάλλος Guerin ποὺ εἶχε ἐλθεῖ στὴ Σάμο σὰν περιηγητὴς - ἀρχαιολόγος, ἔγραψε καὶ σχετικὸ ἄρθρον γιὰ τὸ νησί, καὶ ποὺ μάταια ἀνεζήτησε τὸ Ὑδραγωγεῖο τοῦ Εὐπαλίνου. Αὐτὸ βρέθηκε τυχαῖα τὸ 1872. Δέκα χρόνια μετὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Guerin στὰ 1862, ὁ Karl Humann ἀπεκάλυψε ὅτι ἡ πρόσοψις τοῦ Ναοῦ (πρὸς ἀνατολὰς ὅπου τὸ λατρευτικὸ δένδρον) εἶχε 8 κίονες «ἀνίσως ἀπέχοντας ἀλλήλων» καὶ τὸ 1879 ὁ γάλλος Paul Girard ἀπεκάλυψε μέρος τοῦ βορείου ἐσωτερικοῦ περιπτέρου ὅπου βρῆκε πολλὰ ἀντικείμενα. Τὸ 1902 - 3 ἔχομεν τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σήμερα μὲ τὶς συνεχεῖς ἀνασκαφὰς τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν κάτω ἀπὸ τὴν καθοδήγησιν κορυφαίων ἀρχαιολόγων τὸ Ἡραῖον Σάμου θεωρεῖται τὸ καλύτερα μελετημένο ἐλληνικὸ Ἱερό.

Τὰ οἰκονομικὰ τοῦ Σαμιακοῦ Δημοσίου δὲν ἐπέτρεψαν τὴν ἀνέγερσιν ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου καὶ θανόντος τοῦ Στεργιογλίδου τὰ πάντα παρέμειναν ὡς ἦσαν. Εὐτυχῶς εὐρέθη ὁ Ἐθνικὸς εὐεργέτης Ἀλέξανδρος Πασχάλης καὶ μὲ γενναίαν δωρεάν ἀνήγειρε μὲ τὴν ἐγκρίσιν τῆς Σαμιακῆς Κυβερνήσεως τὸ 1912 τὸ σημερινὸν Μοσεῖον ἐπὶ παραχωρηθέντος χώρου τοῦ Δημοσίου. Εἰς αὐτὸ τοποθετήθηκαν μὲ τὴν ἐπιστάσιν τῶν Ἑλλήνων Ἐφόρων ἀρχαιοτήτων καὶ τῶν Γερμανῶν ἀρχαιολόγων ποὺ κατὰ καιροὺς ἐργάσθηκαν στὴ Σάμο ὅλες οἱ ἀρχαιότητες ποὺ ἦταν δυνατόν νὰ τοποθετηθοῦν. Αἱ διαρκεῖς ὁμως ἀνασκαφαὶ — διότι πλὴν τῶν ὑπὸ τῶν Γερμανῶν εἰς τὸ Ἡραῖον ἐνεργουμένων Ἑλληνες ἀρχαιολόγοι ἐνεργοῦν ἀνασκαφὰς εἰς διαφόρους ἄλλας τοποθεσίας — καὶ εὐρίσκουν ἀπίθανον ἀριθμὸν ἀντικειμένων ὅπως τελευταίως ὁ κ. Κων. Τσάκος — ἔχουν δημιουργήσει κατάστασιν ὅχι εὐχάριστον. Ὁξύτατον εἶναι τὸ πρόβλημα χώρου καὶ θαυμάσια ἀντικει-

μενα παραμένουν εις τὰς ἀποθήκας. Πρὸ ἐτῶν τὸ ἐν Ἀθήναις Γερμανικὸν Ἀρχαιολογικὸν Ἰνστιτούτον προέτεινεν εἰς τὸ Ὑπουργεῖον Πολιτισμοῦ καὶ αὐτὸ ἀπεδέχθη, τὴν ἀνέγερσιν Νέου Μουσείου εἰς ἑκτασιν πρὸ τοῦ παλαιοῦ, μετὰ τὴν καταβολὴν τῆς δαπάνης ἀπὸ τοῦ Ἰδρυμα Volks-wagen. Τὸ νέον Μοσεῖον ἔχει ἀνεγερθῆ μετὰ σχέ-

δια τοῦ Γερμανοῦ Ντύτμαν κατόπιν τῆς σχετικῆς ἐγκρίσεως τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου καὶ ἐλπίζεται ἡ προσεχὴς ἑναρξίς λειτουργίας του.

Θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι μετὰ τὸν καταρτισθέντα ὑπὸ τοῦ Στεργιογλίδου Νόμον ἀρχαιοφύλακες ἐθεωροῦντο ὅλα τὰ ἀντικείμενα μέχρι τοῦ 1830 περιλαμβανομένων καὶ τῶν παλαιοντολογικῶν.

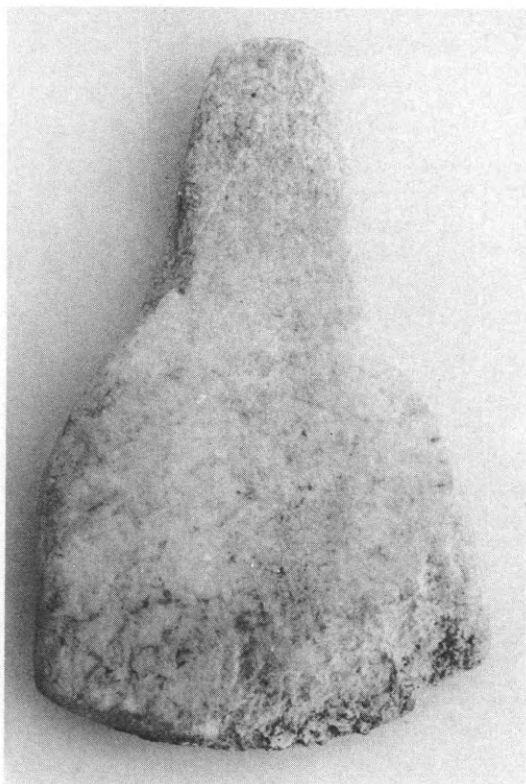
Σάμος, Φεβρουάριος 1983

ΚΩΣΤΑΣ Ι. ΠΤΙΝΗΣ

ΠΙΝΑΚΕΣ

α

β

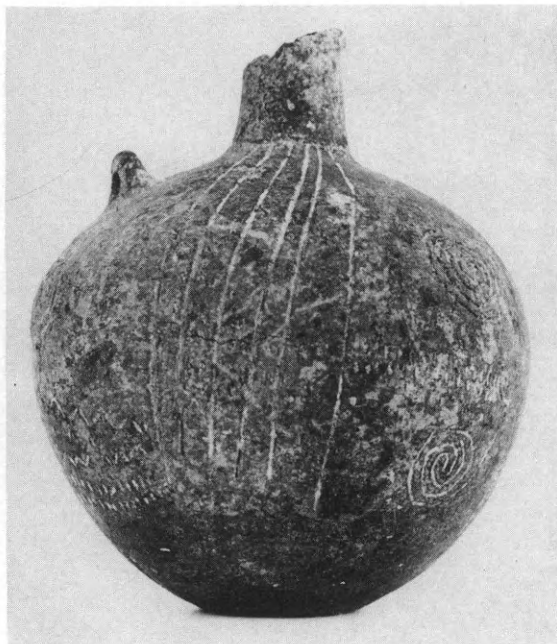

γ

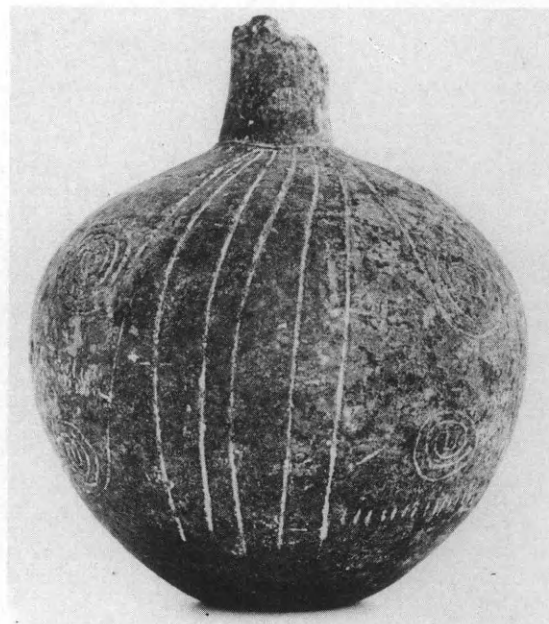

δ

α. Σχηματικό είδωλο. β. Φιάλη. γ. Φιάλη μόνωτη. δ. Κύλικά.

α

β

γ

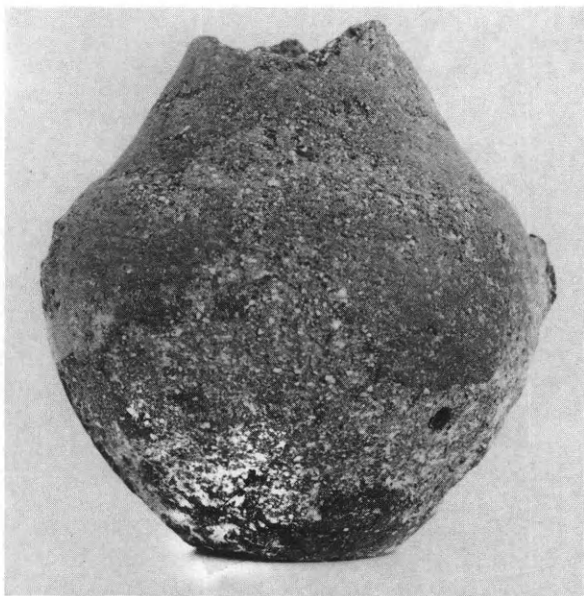

δ

α - δ. Σφαιρικό άγγείο.

α

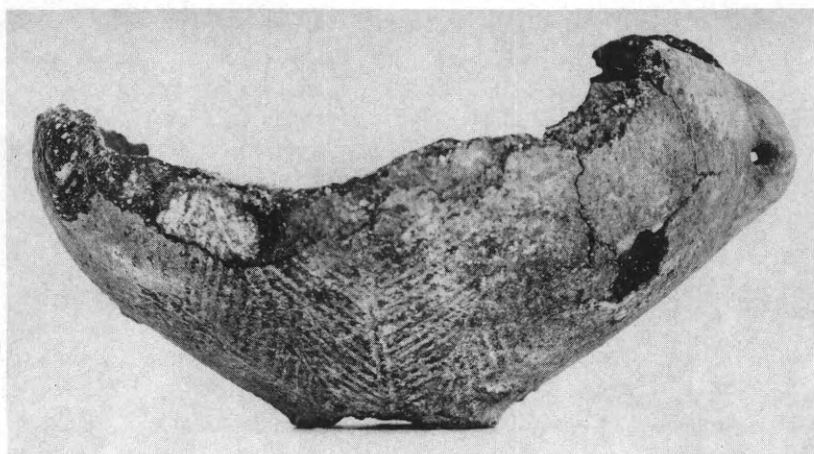
β

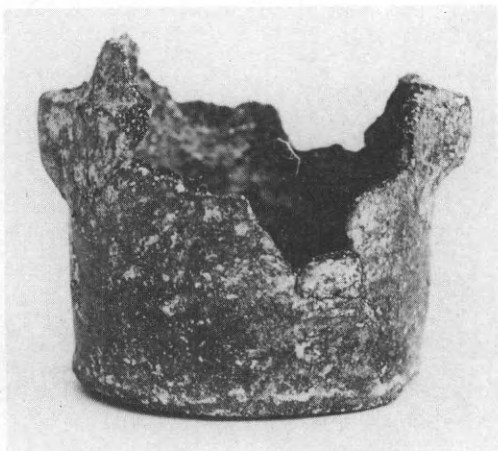
γ

δ

α - δ. Κρατηρίσκοι.

α

β

γ

δ

ε

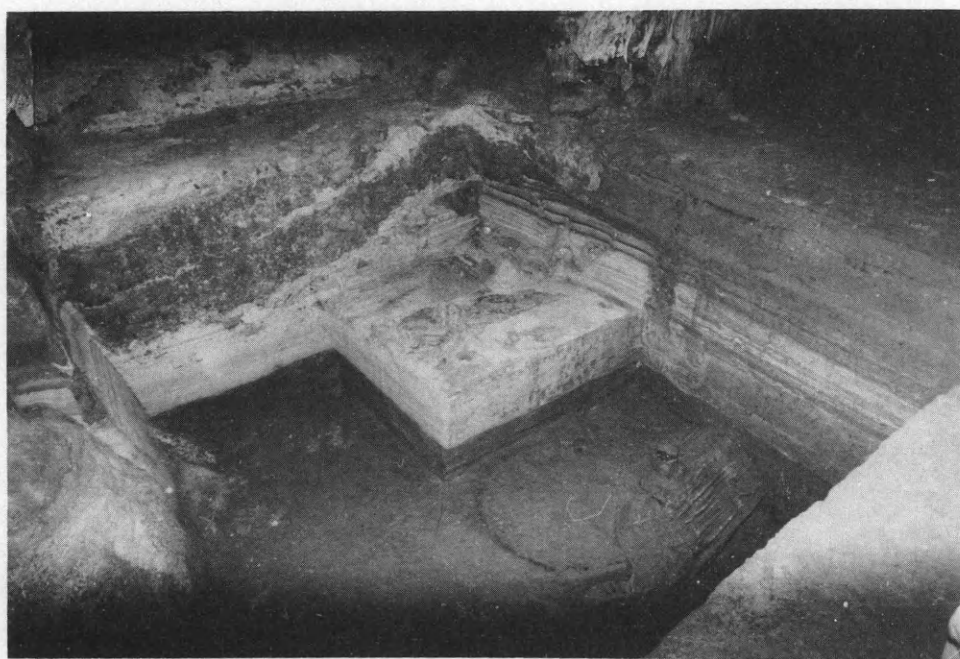

στ

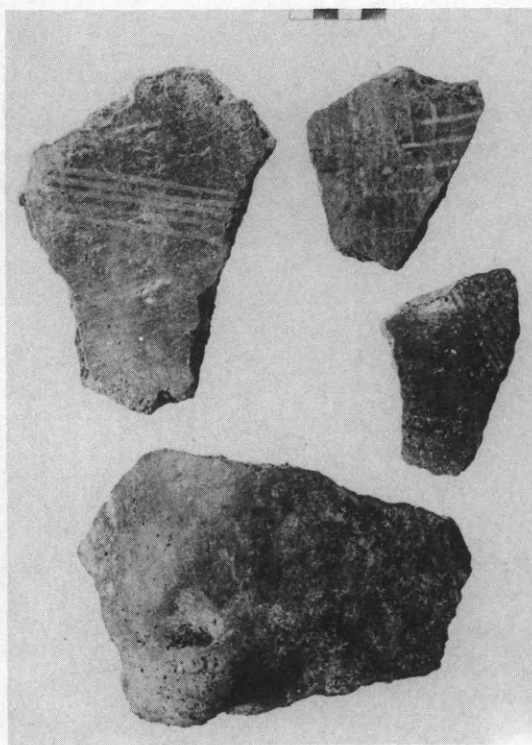
ζ

α - β. Πυξίδες κυλινδρικές. γ - δ. Πυξίδα άμφικωνική. ε. Ρηχή φιάλη. στ - ζ. Ρηχή φιάλη.

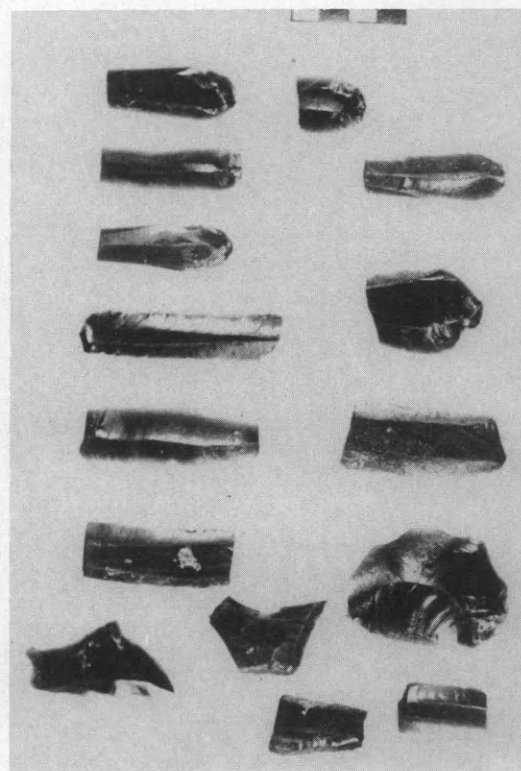

Κούμελο Ἀρχαγγέλου. Οἱ τομῆς Α καὶ Β.

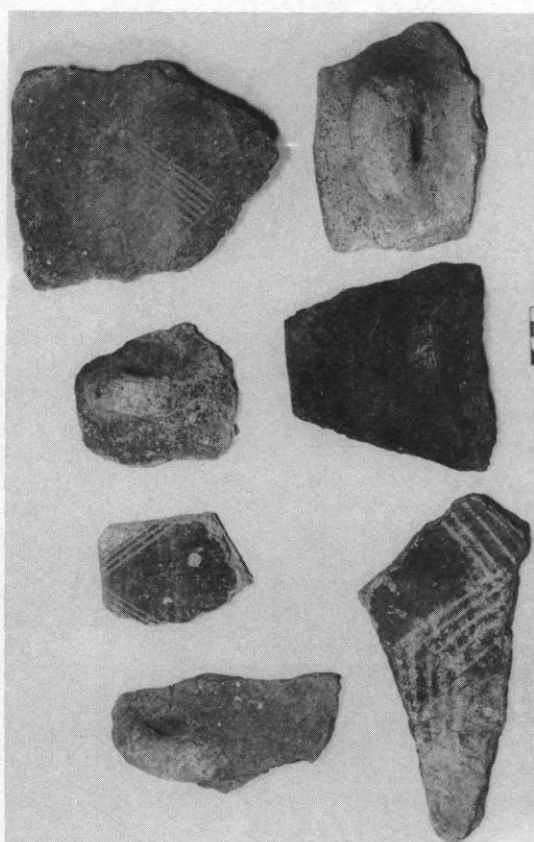

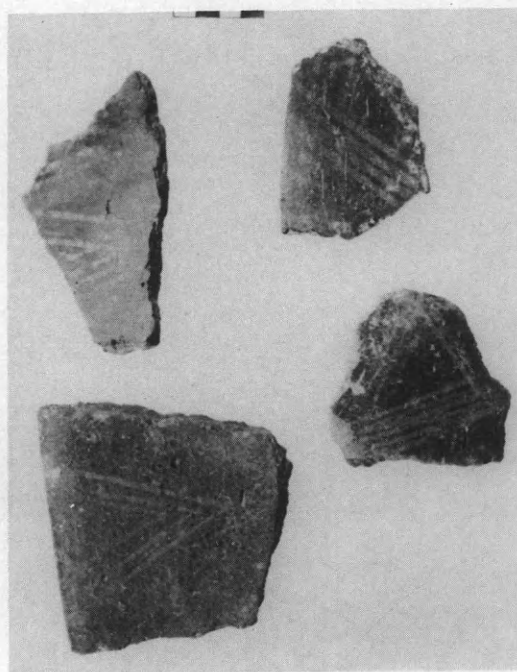
β

δ

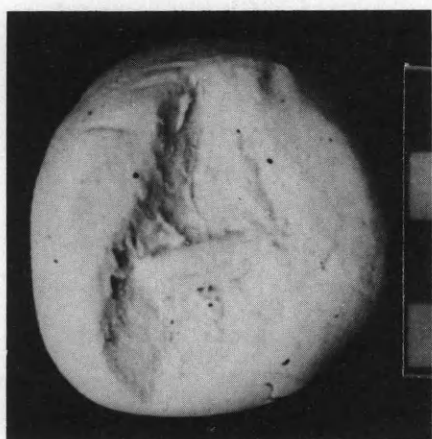
α

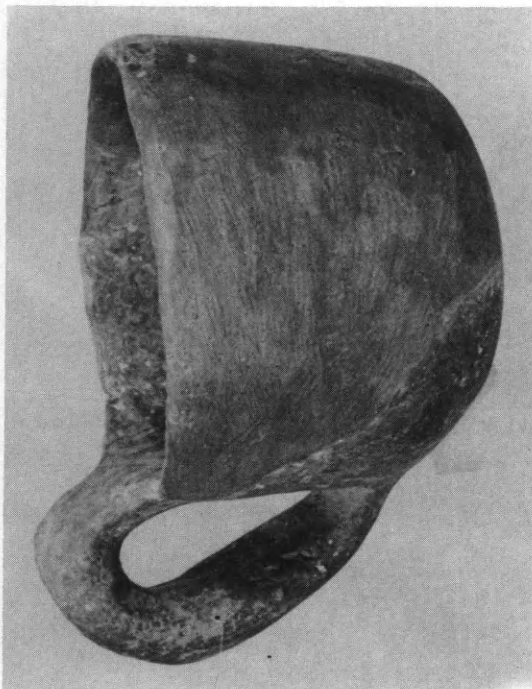
γ

Κάλυθιες Ρόδου. α. Μονόχρωμα και γραπτά νεολιθικά δσπρακα (φάση Ι). β - γ. White on dark κεραμική. δ. Ουγανοί.

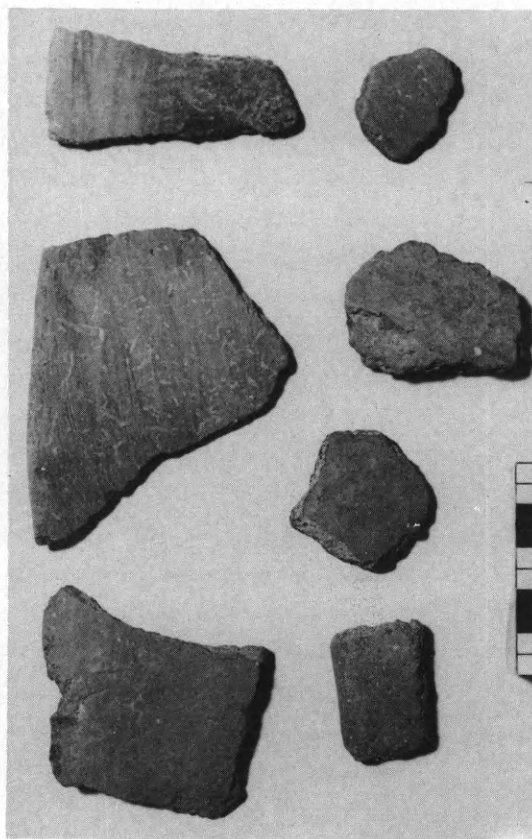

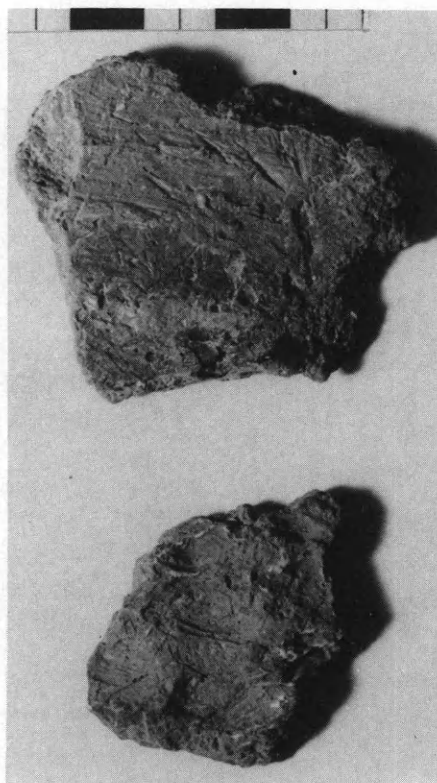
α

β

γ

δ

α. Αποτύπωμα σπόρου σιταριού επάνω σε δσπρακο. β. Αλμινιά Ρόδου. Μόνωτο κύπελλο. γ. Αλμινιά Ρόδου. Αβαφα και μονόχρωμα νεολιθικά δσπρακα (ΥΧ 4). δ. Παρθένι Λέρου. Αποτυπώματα ψαβιδών σε βάσεις cheese pots.

ΔΙΑΤΑΞΙΣ ΜΒ'.

ΕΝ ΟΝΟΜΑΤΙ ΤΟΥ ΗΓΕΜΟΝΟΣ.

Νόμος.
Περί διατηρήσεως τῶν
λείψανων τῆς Αρχαιοτή-
τος.

Η ΜΕΙΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΓΚΙΚΑΣ

ΤΟΠΟΤΗΡΗΤΗΣ ΤΗΣ ΗΓΕΜΟΝΙΑΣ ΣΑΜΟΥ.

Θεωροῦντες ὅτι τὰ ἐπὶ τῆς Σάμου ὑπάρχοντα λείψανα τῆς ἀρχαιότητος, κατεσφετερίσθησαν καὶ ἀπωλέ-
σθησαν ἐνεκα ἀγνοίας καὶ ἀβελτηρίας.

Ἐπιθυμοῦντες νὰ προφυλάξωμεν ἀπὸ παρομοίαν βλάβην καὶ ἀπώλειαν τὰ ἐτι σωζόμενα λείψανα τῆς ἀρχαιό-
τητος ἐπὶ τῆς γῆς καὶ ὑπ' αὐτὴν καλυπτόμενα διὰ τὸ πρὸς τὴν ἀρχαιότητα σέβας, καὶ καθ' ὅσον τινὰ ἐξ αὐτῶν
ὄνταν νὰ χρησιμεύσωσιν εἰς κοινὴν τινα χρῆσιν, ὡς στῆλαι, πέτραι λελαξευμέναι κτλ.

Τῇ ἐπιτηρείσει καὶ τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως,

Ἀπεφασίσαμεν καὶ Διαταττομεν.

- Ἀρθ. 1. Ὅλα αἱ ἐπὶ τῆς Σάμου ἀρχαιοότητες ὡς ἐργα τῶν προγόνων τοῦ Σαμικοῦ λαοῦ, θεωροῦνται δημό-
σιος ἰδιοκτησία.
- Ἀρθ. 2. Ὅλα τὰ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς γῆς, ἢ ὑπ' αὐτὴν, εἰς τὸν πυθμένα τῆς θαλάσσης, καὶ ὅπου ἄλλοθεν
εὑρισκόμενα εἰσὶν, ἢ ἄλλα ἀρχαιότητος ἀντικείμενα ὁποιοῦδήποτε ὀνόματος, εἶναι δημόσιος ἰδιοκτησία.
- Ἀρθ. 3. Τῶν ἐπὶ ἰδιοκτητοῦ γῆς ἢ ὑπ' αὐτὴν, εἰς τοίχους ὑπὸ συντρίμματα, ἢ ὅπωςδήποτε ἄλλως κρυπτο-
μένων, καὶ μετὰ τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν ὁ παρὼν Νόμος ἐμβαίνει εἰς ἐνέργειαν, ἀνακαλυφθησάντων παλαιο-
τήτων ἀρχαιοτήτων, εἴτε κατὰ τύχην, εἴτε δι' ἐπίτηδες ἀνασκαφῆς Ἀρχαιοτήτων, ἡ ἰδιοκτησία ἀνήκει ἐξ
ἡμισείας εἰς τὸ δημόσιον, ἐπιφυλαττομένου εἰς αὐτὸ καὶ τοῦ δικαιώματος τῆς προτιμίας, ἐν περιπτώ-
σει πωλήσεως. Τῆς παρούσης διατάξεως ἐξαίρουται τὰ παντὸς εἶδους καὶ πάσης χρονολογίας καὶ ἐ-
θνικότητος νομίσματα, τὰ ὁποῖα θέλουσιν εἶσθαι ἀναφίρετος ἰδιοκτησία τῶν ἀνακαλυπτόντων.
- Ἀρθ. 4. Ἀρχαιοότητες ἐντὸς τῆς Σάμου ἀνευρεθεῖσαι, δὲν δύνανται χωρὶς ἀδείας τῆς Διοικήσεως, ἐπ' οὐδεμιᾷ
προφασί νὰ ἐξαχθῶσιν ἐκτὸς τῆς Νήσου ἐπὶ τῇ εἰς τὸ ἄρθ. 702. τοῦ Ποιν. Νόμου ἐπιβαλλομένη ποινῇ.
- Ἀρθ. 5. Ἐντὸς τῆς Σάμου συγχωρεῖται ἡ ἐλευθέρη διάθεσις, καὶ ἰδίως ἡ ἐλευθέρη πώλησις τῶν εἰς κτῆ-
σιν ἰδιωτῶν εὑρισκομένων Ἀρχαιοτήτων, γινομένων ὅμως πάντοτε γνωστοποιήσεων πρὸς τὸν ἀρμόδιον
Δήμαρχον.
- Ἀρθ. 6. Ἀπαγορεύεται εἰς τοὺς ἰδιώτας τοὺς ἔχοντας μεμονωμένας Ἀρχαιοτητας ἢ ἰδιοκτησίας, ἐπὶ τῶν ὁ-
ποίων εὑρίσκονται τοιαῦτα, α.) νὰ φθείρουν ἢ παραβλάπτουν τὰ εὑρεθέντα ἢ εὑρισκόμενα καὶ ἀνακαλυ-
πτόμενα εἰς τὸ μέλλον ἐπὶ ἰδιοκτητῶν αὐτῶν γαιῶν ἀρχαῖα μνημεῖα, β.) νὰ ἀφαιροῦν πέτρας ἀπὸ τὰ κα-
ταπεπτωκότα μνημεῖα τῆς ἀρχαιότητος, γ.) νὰ μεταχειρίζωνται τοὺς ἐπὶ ἰδιοκτητῶν τόπων ἐντελῶς ἢ
κατὰ μέρους σώους τάφους, σαρκοφάγους, καὶ ἄλλα τῆς ἀρχαιότητος ἀντικείμενα, ὡς ἀποθήκας, φάτνας,
ποτιστήρια κτλ. εἰάν ᾗδελε προξενεῖσθαι ὡς ἐκ τῆς τοιαύτης χρήσεως ἄμεσος τις φθορὰ ἢ βλάβη. Οἱ
παραβάται τῆς διατάξεως ταύτης ὑπόκεινται εἰς πρόστιμον 25--100. γρωσίων, καὶ εἰς ἀποζημίωσιν.

Ὁ περὶ προστασίας τῶν ἀρχαιοτήτων νόμος τοῦ 1855 τῆς νήσου Σάμου.

"Αρθ. 7. Οὐδείς ἀνεξαμέτως θέλει ἐπιχειρῆσαι, ἄνευ αδείας τῆς Διοικήσεως, ἀνασκαφᾶς εἴτε εἰς ἰδιόκτητον εἴτε εἰς ξένον τόπον, ἐπὶ ποινῇ προστίμου 100 μέχρι 300. γρωσίων, καὶ δημείσεως τῶν ἀνευρεθεισῶν Ἀρχαιοτήτων.

"Αρθ. 8. Ἄδεια ἀνασκαφῆς δίδεται μόνον εἰς τὸν ἰδιοκτήτην τοῦ ἀνασκαπτέου τόπου, ἢ τὸν δυνάμενον ν' ἀποδείξῃ τοῦ ἰδιοκτήτου τὴν συγκατάθεσιν.

"Αρθ. 9. Ἐκτὸς τῶν ἔργων τῆς γλυπτικῆς καὶ Ἀρχιτεκτονικῆς, θεωροῦνται ὡς ἀρχαιοτήτες καὶ ὄγκοι λελαξευμένων μαρμάρων ἢ πετρῶν ὁποιοῦδήποτε σχήματος· ὁμοίως ἀγγεῖα, ὅπλα, κοσμήματα, καὶ ἄλλα μεταλλίνα ἢ πηλινὰ σκεύη, καὶ ἐπιγραφαὶ παντὸς εἶδους· ἅλα τὰ τοιαῦτα ἀντικείμενα ὑπάκεινται εἰς τοὺς ὅρους τοῦ παρόντος Νόμου.

"Αρθ. 10. Καὶ τὰ ἀντικείμενα τῆς τέχνης ἀκόμη, τὰ προερχόμενα ἀπὸ τὴν Ἀρχαιοτάτην ἐποχὴν τοῦ χριστιανισμοῦ ἢ τὸν καλούμενον Μεσαιῶνα, δὲν ἐξαίρουνται ἀπὸ τοὺς κανονισμοὺς τοῦ παρόντος Νόμου.

Ὁ παρὼν Νόμος ψηφισθεὶς παρὰ τῆς Συνελεύσεως καὶ ἐπικυρωθεὶς σήμερον παρ' ἡμῶν, ἐμβάνει εἰς ἐκτέλεσιν ἀπὸ τῆς Δημοσιεύσεώς του.

Ἐξεδόθη ἐν Λαμ. Βαθείς τὴν 29. Ἀπριλίου 1855.

Ὁ Τοποτηρητὴς
ἸΩΑΝ. ΓΚΙΚΑΣ.

Αρ 14916 - ερ. 12. Μαΐου 1855
ερ. 2. τ. 248.

Εάντην Πρὶντὶν Ἰωάννην Βουγιὸν ὁτ' ἔα καὶ

Εἰς Λαμ. Βαθείς 9. Μαΐου 1855.

Διοδότης τοῦ Πρὶντὶν Ἰωάννην Βουγιὸν.

Πρὶντὶν Ἰωάννης

Κ. ΜΙΧΑΛΛΑΣ Α.Ε. Βλαχάκη 44 - Ψυχικό
Τηλ. 6712 700 - 6724 512

